

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI

117557

ULUSLARARASI HİZMET TİCARETİNİN KAVRAMSAL, AMPİRİK VE
ANALİTİK BOYUTLARI: İKTİSAT POLİTİKASI SORUNLARI VE
TÜRKİYE BULGULARI

Doktora Tezi

117557

Nihâl YILDIRIM-MIZRAK

Ankara - 2002

ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI

**ULUSLARARASI HİZMET TİCARETİNİN KAVRAMSAL, AMPİRİK VE
ANALİTİK BOYUTLARI: İKTİSAT POLİTİKASI SORUNLARI VE
TÜRKİYE BULGULARI**

Doktora Tezi

Nihal Yıldırım MIZRAK

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Korkut BORATAV

Ankara – 2002

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI

**ULUSLARARASI HİZMET TİCARETİNİN KAVRAMSAL, AMPİRİK VE
ANALİTİK BOYUTLARI: İKTİSAT POLİTİKASI SORUNLARI VE
TÜRKİYE BULGULARI**

Doktora Tezi

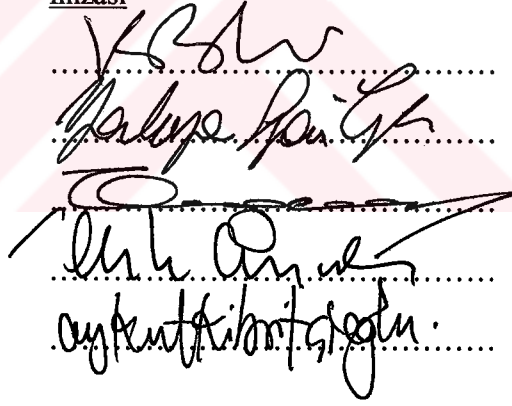
Tez Danışmanı : Prof. Dr. Korcut BORATAV

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

Prof. Dr. Korcut Boratav
Prof. Dr. Yahya S. Tezel
Prof. Dr. M. Tuba Ongun
Prof. Dr. Gelik Aruoba
Doç. Dr. Aykut Kibritçioglu

İmzası

.....
.....

Tez Sınav Tarihi..5. Kasım..2002

İÇİNDEKİLER

Kısaltmalar

Tez Özeti

Çizelgeler ve Şekiller Listesi

GİRİŞ

BİRİNCİ BÖLÜM

GENEL OLARAK HİZMET TİCARETİ

I. A. Kavram olarak hizmetler	1
1. İktisadi teoride hizmetlerin tanımı, özellikleri ve sınıflandırılması	1
2. Uluslararası hizmet ticaretinde tanım ve sınıflandırma sorunları	18
I. B. Hizmetler ve hizmet ticaretinin ekonomideki rolü ve gelişimi.....	30
1.Hizmetlerin büyüme-kalkınma üzerindeki etkisi.....	30
2.Hizmet ticaretinin ekonomideki rolü ve gelişimi.....	32
I. C. Dış ticaret teorileri ve hizmet ticaretine uygulanabilirliği.....	49
1. Hizmet ticaretinde H-O Teorisi ve karşılaştırmalı üstünlükler.....	49
I. D. İktisadi etkinlik ve hizmet ticaretinde serbestleştirme.....	62
I. E. Uluslararası ticarete hizmetler sektörünün payı ve gelişimi.....	67
1.Genel olarak.....	67
2.Uluslararası turizmin rolü.....	76
3.Uluslararası hizmet ticareti ile ilişkili doğrudan yabancı yatırımların rolü.....	79

İKİNCİ BÖLÜM

ULUSLAR ARASI DÜZEYDE HİZMET TİCARETİ VE İKTİSAT POLİTİKASI SORUNLARI

II. A. Uluslararası hizmet ticaretinin serbestleştirilmesi.....	109
1. Uluslararası hizmet ticareti önündeki engeller.....	110
1.1. Piyasaya girişi etkileyen engeller.....	110
1.2. Milli muameleyi etkileyen engeller.....	111
2. DTÖ/GATS öncesinde serbestleştirme.....	116
2.1. Genel olarak.....	116
2.2. DTÖ/GATS öncesinde serbestleştirme.....	119

3. DTÖ/GATS sonrasında serbestleştirme.....	127
4. HİZMET TİCARETİ GENEL ANLAŞMASI (GATS).....	130
4.1. Uruguay Görüşmelerinde hizmet ticaretine ilişkin tartışmaların evrimi...131	
4.2. GATS'ın yasal yapısı.....	133
4.3. GATS'ın uygulama alanı.....	146
4.4. GATS'da serbestleştirme mekanizmaları ve DTÖ yaklaşımı.....	147
4.5. GATS'da istişare ve anlaşmazlıkların çözüm mekanizmaları.....	151
4.6. GATS'da gelişmekte olan ülkelere yönelik özel hususlar.....	158
4.7. GATS 2000 Yılı Hizmet Görüşmeleri.....	159
II.B. GATS Sonrasında Serbestleştirme Müzakereleri.....	161
II.C. Hizmet ticaretiyle ilgili uluslararası düzenlemelerin ulusal iktisat politikaları üzerindeki etkileri.....	175
1. Genel olarak.....	175
2. Gelişmekte olan ülkelerde ve gelişmiş ülkelerde serbestleştirme çerçevesindeki uygulamalar ve ampirik bulgular.....	182
II.D. GATS'a yönelik eleştiriler ve bir değerlendirme.....	197

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SERBESTLEŞTİRME VE TÜRKİYE: İKTİSAT POLİTİKASI SORUNLARI

III. A. Türkiye'nin Hizmet Ticareti.....	216
1. Hizmetler sektörünün Türkiye ekonomisindeki rolü.....	216
2. Hizmet ticaretinin ödemeler bilançosu itibariyle analizi ve uluslararası hizmet ticareti içindeki yeri.....	230
III. B. GATS ve İktisat Politikası Sorunları.....	261
1. GATS ve Türkiye.....	261
1.1. Türkiye'nin taahhüt listesi.....	261
1.2. Türkiye'nin derogasyon listesi.....	269
1.3. GATS Eklerinde yer alan hizmet sektörlerinde alınan kararlar bakımından Türkiye'nin durumu.....	270
1.4. Türkiye'nin 2000 Yılı Hizmet Görüşmelerine hazırlık süreci hakkındaki önerileri.....	273

2. Hizmetlerde serbestleştirme uygulamaları ve hizmet sektörlerinde durum.....	274
III. C. İktisat politikasına Yönelik Bulgular ve Öneriler.....	293
GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ.....	307
DİPNOTLAR.....	317
KAYNAKÇA.....	323
EKLER.....	336
Ek 1. GATS'ın yasal yapısı.....	336
Ek 2. GATS metni ve ekleri.....	337
Ek 3. Türkiye'nin özel taahhüt listesi ve derogasyon listesi.....	362
Ek 4. DTÖ'ye üye ülkelerin sayısı.....	363
Ek 5. Hizmet alt sektörlerine göre IMF'ye istatistiksel veri yollayan ülke sayısı.....	364
Ek 6. Türkiye'ye ilişkin ekonometrik çalışma.....	365
EK ÇİZELGELER.....	374
Ek Çizelge 1. ISIC Rev.'e dayalı hizmetler sektörü ekonomik faaliyet sınıflandırması	374
Ek Çizelge 2. OECD istatistiklerinde hizmet alt sektörleri (özet içerik).....	375
Ek Çizelge 3. GSMH'nin ana sektörler itibariyle dağılımı, 1968-2000.....	376
Ek Çizelge 4. Hizmetler sektörünün alt sektörler itibariyle yapısı, 1968-2000.....	379
Ek Çizelge 5. Hizmet alt sektörlerinin gelişme hızı (%), 1968-2000.....	380
Ek Çizelge 6. Hizmet alt sektörlerinin GSMH içindeki payı (%), 1968-2000.....	381
Ek Çizelge 7. Hizmet alt sektörlerinin yapısı, 1987-2001.....	382
Ek Çizelge 8. Hizmet alt sektörlerinin toplam hizmetler içindeki payı, 1987-2001.....	383
Ek Çizelge 9. Türkiye'nin cari işlemler dengesi içinde hizmet ticareti, 1984-2001.....	384

KISALTMALAR

AB	Avrupa Birliği European Union (EU)
CİF	Cost, Insurance and Freight Maliyet, Sigorta ve Navlun
DİE	Devlet İstatistik Enstitüsü
DPT	Devlet Planlama Teşkilatı
DTM	Dış Ticaret Müsteşarlığı
EBOPS	Extended Balance of Payments Services Statistics Genişletilmiş Ödemeler Bilançosu Hizmet İstatistikleri
EC	European Community Avrupa Topluluğu (AT)
EEC	European Economic Community Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET)
FATS	Foreign Affiliates Trade in Services Yabancı İştiraklerin Hizmetler Ticareti
FDI	Foreign Direct Investment Doğrudan Yabancı Yatırım (DYY)
FOB	Free on board
GATT	General Agreement on Tariffs and Trade Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması
GATS	General Agreement on Trade in Services Hizmet Ticareti Genel Anlaşması
GSMH	Gayri Safi Milli Hasıla Gross National Product (GNP)
GSYİH	Gayri Safi Yurtiçi Hasıla Gross Domestic Product (GDP)
ICT	Information and Communication Technology Bilgi ve İletişim Teknolojisi
IN	Information Network Bilgi ağı
IMF	International Monetary Fund Uluslararası Para Fonu
ISIC	Uluslararası Standart Sanayi Sınıflandırması International Standard Industrial Classification (ISIC)

MPS	United Nations, Material Product System Birleşmiş Milletler Maddi Ürünler Sistemi
MFN	Most-Favoured-Nation Treatment En Çok Kayırılan Ülke İlkesi
OECD	Organization for Economic Co-operation and Development Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü
SNA	UN System of National Accounts BM Milli Muhasebe Hesapları Sistemi
TBB	Türkiye Bankalar Birliği
TRIMs	Trade-related investment measures Ticaretle ilişkili Yatırım Önlemleri
TRIPs	Trade-related intellectual property rights Ticaretle ilişkili Fikri Mülkiyet Hakları
UN	United Nations Birleşmiş Milletler
UNCTAD	United Nations Conference on Trade and Development Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı
UNCTC	United Nations Centre on Transnational Corporations Birleşmiş Milletler Çokuluslu İşletmeler Merkezi
UNDP	United Nations Development Programme Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı
UNESCO	United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü
WTO	World Trade Organization Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ)
WB	World Bank Dünya Bankası

TEZ ÖZETİ

Hizmetler sektörünün önemi literatürde nicel yönü itibariyle yoğun olarak tartışılmış olmasına karşın, iktisat teorisinde özellikle de uluslararası ticaret teorisinde uzun yıllar ihmal edilmiştir. Bu ihmalin nedenlerinin başında hizmetleri tanımlamadaki ve bunları mallardan ayırmadaki zorluk gelmektedir.

Günümüzde ise bilgi ve iletişim teknolojisindeki hızlı gelişmeler gerek ulusal gerekse uluslararası ticarete hizmetler sektörünün önemini hızla artırmış ve hizmet ticareti Uruguay Görüşmeleri sırasında dünya ticaret sistemi içinde yerini almıştır. Böylece, Hizmet Ticareti Genel Anlaşması (GATS) ile de hizmet ticaretinde serbestleştirme çalışmaları başlamıştır.

Çalışmamızda bir yandan uluslararası hizmet ticaretinin kavramsal, ampirik ve analitik boyutları ayrıntılı bir biçimde incelenmiş, hizmet ticaretine ilişkin iktisat politikası sorunları tartışılmış diğer yandan da hizmet ticaretinde GATS uyarınca gerçekleştirilen serbestleşmenin hizmet sektörleri üzerindeki olası sonuçları incelenmiştir.

Bu çerçevede Türkiye'nin hizmet ticaretinin önemi ve uluslararası ticaretteki yeri araştırılmıştır. Ülkemizde hizmet ticaretindeki serbestleşmenin sektörlerde ne gibi etkileri olduğu irdelenmiş ve elde edilen bulgular doğrultusunda da politika önerileri geliştirilmiştir.

ABSTRACT

Conceptual, Empirical and Analytical Aspects of International Trade in Services: Problems of Economic Policies and Its Relevance for Turkey.

Importance of services was neglected in economic theory for a long time, especially in the theory of international trade, despite the fact that its quantitative aspect was intensively studied in the literature. The main reason of this neglect was the difficulty in defining the services and in distinguishing them from goods.

Rapid development in information and communication technologies increased the importance of trade in services either in national or international level; and services were included in the negotiations of Uruguay Round. Thus efforts of liberalization of trade in services at WTO level made a start.

The aim of this study is to define the position of Turkey in international trade in services and to analyse possible effects of liberalization of trade in services sector, and then to make some economic policies propositions.

RÉSUMÉ

Les aspects descriptifs, analytiques et empiriques du commerce international des services: Les problèmes de politique économique et la Turquie.

L'importance du secteur des services a été négligée pendant des années, plus particulièrement dans la théorie du commerce international. Une des raisons les plus essentielles de cette négligence était la difficulté de définir le service même et de faire la distinction entre les marchandises et les services.

Pourtant, les technologies de l'information et de la communication ont accéléré le commerce des services et en conséquence il a pris sa place au sein des négociations du Cycle d'Uruguay (Uruguay Round). A cet égard, l'AGCS est entré au niveau international dans l'engrenage des négociations de la libéralisation du commerce des services. La problématique de libéralisation s'est vue depuis lors bien discutée et analysée.

Le but de notre travail est donc d'analyser les conséquences ainsi que les effets éventuels de cette libéralisation sur les secteurs de services en Turquie et de formuler dans ce domaine les propositions de politique économique.

ÇİZELGELER ve ŞEKİLLER LİSTESİ

Çizelge I.1. Hizmet sektörleri ve hizmet alt sektörleri	25
Çizelge I.2. Hizmetler sektörünün yarattığı katma değer (GSYİH'daki % payı)	43
Çizelge I.3. Hizmet alt sektörlerinin GSYİH'ya katkısı, 1987 ve 1997	44
Çizelge I.4. AB ve ABD'nde iş hizmetlerine ilişkin göstergeler	45
Çizelge I.5. AB'nde sektörlerde gayri safi katma değer ve istihdam (toplam içindeki paylar)..	45
Çizelge I.6. OECD ülkelerinde toplam sivil istihdam içinde hizmetler sektörünün payı	46
Çizelge I.7. OECD ülkelerinde hizmetlerin toplam istihdam ve toplam katma değer içindeki payı, 1988-1998	47
Çizelge I.8. ABD'nde sektörler itibariyle emek verimliliğindeki değişme	48
Çizelge I.9. OECD ülkelerinde hizmet alt sektörleri itibariyle, sektördeki nitelikli işgücünün toplam alt-sektör içindeki payı	48
Çizelge I.10. 1986/87-1992/93 arası dönem itibariyle dünya mal ve hizmet ihracatı	87
Çizelge I.11. 1994-2000 arası dönem itibariyle dünya mal ve hizmet ihracatı	87
Çizelge I.12. Dünyada başlıca hizmet ihracatçısı ve ithalatçısı ülkelerin payı, 1998	88
Çizelge I.13. Hizmet ihracatının hizmet alt sektörleri itibariyle dağılımı ve büyümesi, 1990-1997	88
Çizelge I.14. Bölgeler itibariyle mal ve hizmet ihracatı ile üretimdeki büyüme, 1990-2000, ...	89
Çizelge I.15. ABD, AB ve Japonya'da mal ve hizmet ihracatı ile üretimdeki büyüme, 1990-2000	90
Çizelge I.16. Dünyada başlıca hizmet ihracatçısı ve ithalatçısı ülkelerin toplamdaki payı, 2000, ...	90
Çizelge I.17. DTÖ'ye göre dünya hizmet ihracatının alt sektörlerle dağılımı ve gelişimi, 1990-2000	91
Çizelge I.18. Ülke gruplarına göre dünya hizmet ihracatının sektörler itibariyle dağılımı, 2000	92
Çizelge I.19. G7 ülkelerinin hizmet ticaretinin sektörel dağılımı, 1999	93
Çizelge I.20. ABD'nin hizmet ticaretinin sektörel dağılımı, 2000	94
Çizelge I.21. Hizmet alt sektörleri ve tüm dünya ülkeleri itibariyle hizmet ihracatı, 1998	95
Çizelge I.22. Hizmet alt sektörleri ve tüm dünya ülkeleri itibariyle hizmet ithalatı, 1998	98
Çizelge I.23. Elektronik ticaret ile ilişkili sektörlerin toplam istihdamdaki payı ve istihdam artışına katkısı	102
Çizelge I.24. Dünyanın ilk yirmiyeye giren firmaları ve gelirleri , Temmuz 2001	103
Çizelge I.25. Dünyada bölgelere göre gelen turist sayısı ve turizm gelirleri, 2000	103
Çizelge I.26. Seyahat hizmetlerinde başlıca ihracatçı ve ithalatçı ülkeler, 2000	104
Çizelge I.27. İlk 20 ülke itibariyle turizm, 1980 ve 1997	105
Çizelge I.28. Ülkeler itibariyle turizm sektöründe istihdam	106
Çizelge I.29. Çıkan doğrudan yabancı yatırım stokunun, yatırımcı büyük ülkelere göre, ev Sahibi ülkeler ve sektörler itibariyle dağılımı	107
Çizelge I.30. Hizmetlerde DYY stokunun ev sahibi ülkeler itibariyle alt sektörlerle dağılımı	108
Çizelge II.1. Riddle'a göre sermaye hareketleri ve hizmet ticareti önündeki engeller	110
Çizelge II.2. GATS'da öngörülen hizmet sunum biçimleri itibariyle hizmet ticaretindeki engeller	115

Çizelge II.3. Kore’de ve diğer ülkelerde sektörler itibariyle işgücü verimliliği, 1990	186
Çizelge II.4. Kore’de hizmet alt sektörleri itibariyle ortalama yıllık işgücü verimliliği büyüme oranları	186
Çizelge III.1. Sektörlerin cari fiyatlarla GSYİH içindeki payları, 1975-2000	222
Çizelge III.2. Hizmet alt sektörlerinin gerçekleşen değerleri ve toplam hizmetler içindeki payları, 1980-2000	223
Çizelge III.3. Hizmet alt sektörlerinin gerçekleşen değerleri ve toplam hizmetler içindeki ayları, 1990, 1995, 2000	224
Çizelge III.3.a. Hizmet alt sektörlerinin gerçekleşen değerleri ve toplam hizmetler içindeki ayları, 1999, 2000 ve 2001	225
Çizelge III.4. OECD ülkelerinde toplam istihdamın tarım ve tarım-dışı sektörler itibariyle Dağılımı, 1999	226
Çizelge III.5. Türkiye’de sektörler itibariyle kişi başına katma değer, 1993 ve 1998	227
Çizelge III.6. Hizmet alt sektörleri itibariyle işgücü verimliliği, 1993 ve 1998	227
Çizelge III.7. DİE’nin hanehalkı işgücü anketlerine dayanan sivil istihdamın temel sektörler ve hizmet alt sektörleri itibariyle dağılımı, 1997	228
Çizelge III.8. Toplam sivil istihdamın sektörler itibariyle dağılımı, 1997-2000	228
Çizelge III.9. Türkiye’de ve bazı ülkelerde kişi başına GSYİH, 1999	229
Çizelge III.10. Türkiye’de cari işlemler hesabı, dış ticaret dengesi ve hizmetler dengesinin GSYİH’ya oranı, 1984-2001	240
Çizelge III.11. Türkiye’nin hizmetler dengesi, 1984-2000	241
Çizelge III.12. Türkiye’nin cari işlemler hesabı içinde hizmet ticareti: hizmetler dengesi ve alt sektörler itibariyle ihracat ve ithalatı, 1984-2000	242
Çizelge III.13. Dünyada ve Türkiye’de hizmet ihracatı ve ithalatı, 1990-2000	243
Çizelge III.14. Dünya mal ve hizmet ticaretinin bazı bölgeler ve ülkelere göre dağılımı, 1999	243
Çizelge III.15. İnşaat hizmetlerinde dünyada önde gelen ihracatçı ve ithalatçı ülke, 1998...244	244
Çizelge III.16. IMF Dış Ödemeler Bilançosu İstatistiklerine göre Türkiye’nin hizmet ticareti, 1993, 1995, 1998, 2000	245
Çizelge III.17. Kişisel, kültürel ve eğlence hizmetlerinde dünyada ilk 20 ihracatçı ve ithalatçı ülke, 1998	246
Çizelge III.18. Mali hizmetler ticaretinde ilk 15 ihracatçı ve ithalatçı ülke içinde Türkiye’nin yeri, 1998	247
Çizelge III.19. Dünyada turizm sektöründe önde gelen 20 ülke içinde Türkiye’nin yeri, 1980 ve 1997	248
Çizelge III. 20. Diğer iş hizmetlerinde dünyada önde gelen 20 ülke içinde Türkiye’nin yeri, 1998	249
Çizelge III. 21. Türkiye’de izin verilen doğrudan yabancı yatırımların yıllar ve sektörler itibariyle dağılımı	278
dağılımı	
Çizelge III. 22. Hizmet alt sektörlerine göre yabancı sermaye izinlerinin dağılımı, 1995-2000	279
Çizelge III. 23. Türkiye’de donanım, yazılım ve bilişim hizmetlerinin toplam bilişim teknolojileri (BT) pazarı içindeki payı, 1990 ve 1997	283
Çizelge III. 24. Türkiye’de yazılım hizmetleri piyasası	284
Çizelge III. 25. Türkiye ve dünyada bilişim hizmetleri sektörü, 1999	285

Çizelge III. 26. Ulaştırma sektörünün alt sektörler itibariyle gelişimi, 1999-2000	286
Çizelge III. 27. Toplam telekomünikasyon hizmetleri gelirlerinde ve temel telefon hatlarında dünyada önde gelen ülkeler, 1998	289
Çizelge III. 28. Hizmet sektörlerinde sabit sermaye yatırımlarının toplamdaki payı, 1996 –2000	290
Çizelge III. 29. Yıllar itibariyle turist sayısı ve turizm geliri	291
Çizelge III. 30. Uluslar arası turizm hesabı dengesi: en yüksek fazlayı gerçekleştiren ülkeler	292
Şekiller Listesi	
Şekil 1. Cari işlemler hesabındaki hizmet alt sektörlerinin toplam hizmetler dengesine Oranı, Yıllık, Milyon Dolar, 1984-2001.....	250
Şekil 2. Ödemeler dengesi cari işlemler hesabı içindeki hizmet alt sektörlerinde ihracat ve ithalatın seyri, Yıllık, Milyon Dolar, 1984-2001	253
Şekil 3. Hizmetler dengesi/GSYİH Oranının gelişimi (%)	260
Ek çizelge 3.Şekil.a. Sektörlerin GSMH içindeki paylarının gelişimi, 1968-2000	377
Ek çizelge 3.Şekil.b. Hizmetler toplam değerinin gelişimi, 1968-2000	378

GİRİŞ

Çalışmamızın amacı, bir yandan uluslararası hizmet ticaretinin kavramsal, ampirik ve analitik boyutlarını ayrıntılı bir biçimde incelemek, hizmet ticaretine ilişkin iktisat politikası sorunlarını tartışmak, diğer yandan da hizmet ticaretinde GATS uyarınca gerçekleştirilen serbestleşmenin hizmet sektörleri üzerindeki olası sonuçlarını incelemek ve bu bağlamda Türkiye'nin hizmet ticaretinin önemini ve uluslararası ticaretteki yerini araştırmaktır. Bu çerçevede ülkemizde hizmet ticaretindeki serbestleşmenin sektörlerde ne gibi etkileri olduğu irdelenmiş ve elde edilen bulgular doğrultusunda da politika önerileri geliştirilmiştir.

Günümüzde hizmetler sektörü gerek gelişmiş gerekse gelişmekte olan ülke ekonomilerinde önemli bir rol oynamakta ve geleneksel hizmet sektörlerinin başında gelen turizmi ve çağımızın yeniliği elektronik ticareti de içeren hizmet ticaretinin önemi uluslararası düzeyde de giderek artmaktadır. Oysa uzun yıllar boyunca iktisadi teoride genellikle ticarete konu olmayan olarak nitelendirilmiş olan hizmetler iktisat modellerinde 1950'li yılların sonu ile 1960'lı yılların başında yer almaya başlamıştır. Dolayısıyla bu yıllara dek uluslararası ticaret teorisinde hizmetler sektörünün rolü ve önemi üzerinde fazla durulmamıştır. Bu ihmalin başlıca nedeni hizmetleri tanımlamada çekilen zorluk ve hizmetleri ticari mallardan ayırdetmenin çok kolay olmamasıdır.

Teknolojideki ilerleme, özellikle de bilişim teknolojisindeki hızlı gelişme hizmetler alanında büyük bir değişmeye neden olmuştur. Bu değişim her şeyden önce kavramsal olarak hizmetlerin niteliğinde ortaya çıkmıştır. Hizmetler artık ticareti yapılamayan, verimliliği düşük mallar olarak nitelendirilmemektedir. Ayrıca, günümüzde iletişim teknolojisindeki gelişmeler çoğu hizmetin dış ticarete açılmasını sağlamıştır. Aynı şekilde taşıma ve ulaşım maliyetini düşüren gelişmeler de giderek ticareti yapılabilen mal ve hizmet sayısını artırmıştır (Cassing, 1978: 535). Ticareti yapılabilen hizmet sayısı ve hizmetlerin ticareti arttıkça dış ticaret teorisinde de dış ticaret teorilerinin, özellikle de H-O Teorisinin hizmet ticaretine uygulanabilirliği tartışılmaya başlanmıştır. Gerçekten dış ticaret modellerinin hizmet ticaretine uygulanabilirliği tartışması literatürde esas olarak 1980'li yıllarda yoğunluk kazanmıştır. Bu tartışmaların ortak amacını da dış ticaret teorilerinin uluslararası hizmet ticaretini uygun bir biçimde açıklayıp açıklayamadığının ortaya konulması oluşturmaktadır. Konumuzun teorik tartışma boyutunu oluşturan tüm bu hususlar çalışmamızın birinci bölümdeki birinci kısımda yer almaktadır. Yine

bu bölümün ikinci kısmında hizmet ticaretinin ekonomilerdeki rolü ve gelişimi ile uluslararası ticaretteki payı ve gelişmesi basit betimsel istatistiksel yöntemlerle düzenlenen veriler aracılığıyla incelenmektedir.

Bu arada dış ticarete korumacılık eğilimlerini önleme çabaları da ticareti yapılabilen mal ve hizmet sayısını artırmıştır. Nitekim, GATT görüşmeleri ve bunların en kapsamlısı olan Uruguay Görüşmeleri sonucunda 1995'te oluşturulan Dünya Ticaret Örgütü çerçevesinde dünya ticaretinin serbestleştirilmesi çalışmalarının temel hedefi de özü itibarıyla ülkelerin korumacılık politikalarını önlemektir. Sekiz yıllık bir görüşme turunu kapsayan Uruguay Görüşmeleri sonunda hizmet ticareti alanında da kapsamlı bir anlaşma ortaya çıkmıştır. Hizmet Ticareti Genel Anlaşması (GATS) olarak adlandırılan bu anlaşmanın amacı da uluslararası hizmet ticaretinin serbestleştirilmesidir. GATS kapsamında serbestleştirme her şeyden önce uluslararası hizmet ticareti önündeki engellerin kaldırılmasını öngörmektedir. Bu bağlamda hizmet sunucularının piyasaya girişini etkileyen engeller ile milli muameleyi etkileyen engellerin ayrı ayrı irdelenmesi gerekmektedir. GATS'ı ayrıntılı bir biçimde ele aldığımız bu kısımda ayrıca GATS kapsamında serbestleşmenin ilk adımları sayabileceğimiz bazı uygulamaları görmek bakımından GATS sonrasındaki serbestleştirme müzakereleri üzerinde de durulmuş ve sonuçları ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Serbestleştirme ve etkileri özellikle de gelişmekte olan ülkelerin dünya hizmet ticaretindeki payı açısından ayrı bir önem taşımaktadır. Zira bu konu hizmetler ile kalkınma ve gelişme arasındaki ilişkiyi de gündeme getirmektedir. Bugün üretime yönelik hizmetlerdeki gelişmelerin yalnızca kalkınmanın bir sonucu olmadığı aynı zamanda onun ön koşullarından birisi olduğu da anlaşılmıştır. Ayrıca, söz konusu serbestleştirme girişimlerinin ve sonuçlarının ulusal iktisat politikalarındaki etkileri de önemle üzerinde durulan konular arasına girmiştir. Zira son yıllardaki çalışmalar dünyada hizmetlerin ticaretinde büyük bir artış gerçekleştiğini ortaya koymaktadır. Özellikle sektördeki ihracat artış hızı mal ticaretininkini de geçmiştir. Hizmet ihracatındaki bu hızlı artışın nedenlerinin başında teknolojik gelişmelerin, yeni yeni hizmetlerin dünya ticaretine konu olmasına yol açması gelmektedir. Serbestleştirme ve iktisadi etkinlik arasındaki etkileşim de irdelenmesi gereken diğer bir konudur. Gerçekten, literatürde üzerinde durulan bir konu da serbestleştirmenin özellikle gelişmekte olan ülkelerde kaynak tahsisi açısından etkileri olmaktadır.

Ayrıca, son yıllarda gerek gelişmiş gerekse gelişmekte olan ülkelerde GATS'a yönelik eleştirilerin giderek arttığı görülmektedir. Bu eleştirilerin içeriği önemli olup serbestleştirilmenin iktisadi etkinliği artıracağı yolundaki görüşü sık sık dile getiren DTÖ çevrelerinin bu eleştirilere karşı öne sürdüğü tezlerin de incelenmesini gerekli kılmaktadır.

Tüm bunlar ve ilgili konular ile gerek gelişmekte olan ülkeler gerekse gelişmiş ülkelerde iktisat politikası sorunları araştırmamızın ikinci bölümünde tartışılmaktadır.

Çalışmamızın örnek ülkesini Türkiye oluşturmaktadır. Ülkemizde de hizmetler sektörü ekonomide önemli bir yere sahip olup katma değer % 50'den fazlasını yaratmaktadır. Bu bağlamda uluslararası hizmet ticareti içindeki yerinin değerlendirilmesi de önem kazanmıştır. Türkiye gibi orta gelir grubundaki ülkelerin uluslararası düzeydeki hizmet ticaretinde göstereceği performansın diğer gelişmekte olan ülkeler açısından da ayrı bir önemi vardır. Zira bu ülkelerin bu alanda varlık göstermelerinin ön koşullarından birisi bazı sektörlerde sahip oldukları karşılaştırmalı üstünlük ise, diğeri de hizmetler alanındaki arz kapasiteleridir. Bunların araştırılması yürütülen çok taraflı hizmet görüşmeleri açısından da önemlidir. Bu aynı zamanda, gelişmiş ülkelerin serbest ticarete açtıkları alanlarda az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin ne denli bir arz imkanı olacağını görmek bakımından da önem taşımaktadır.

Türkiye'nin GATS'ı imzalayan ülkeler arasında olması da, ülkemizde hizmet ticaretinin serbestleştirilmesi ve bunun iktisat politikalarını hangi yönde etkilediği yolundaki araştırmayı da önemli kılmaktadır. Dolayısıyla, GATS ve Türkiye arasındaki ilişki ve etkileşim üçüncü bölümdeki ikinci ve üçüncü kısımlarda (III.B ve III.C) incelenmiştir.

Hizmet ticareti alanında yaşanan önemli sıkıntılardan biri bu ticaretin nasıl ölçüleceği konusudur. Dış ödemeler bilançosu uluslararası hizmet ticaretinin ölçülmesinde en temel kaynağı oluşturmaktadır. Çalışmamızda sık sık değindiğimiz gibi, ülkelerin dış ödemeler bilançolarını farklı biçimde hazırlamaları gerek hizmet ticaretinin gerçek boyutunu tespitinde gerekse ülke karşılaştırmalarına yönelik analizlerde çok büyük bir sıkıntı yaratmaktadır. Bu sıkıntı özellikle hizmet alt kalemlerinde çok daha ciddi düzeydedir. Söz konusu sorunu gidermeye yönelik uluslararası girişimlere yeri geldikçe farklı zeminde tüm bölümlerde değindik. Bu konuda Dünya Ticaret Örgütü'nün GATS çerçevesinde başka uluslararası kuruluşlar ile işbirliği içinde yürüttüğü bir çalışma vardır. Uluslararası hizmet sınıflandırmasını içeren bu çalışmanın amacı, tüm ülkelerin hizmetler alt sektörlerine ilişkin istatistiksel verileri aynı yöntemle ve GATS'da

belirlenen sınıflandırmaya uygun yapmalarını sağlamaktır. Bu şekilde veri toplanıp derlenmesi tüm ülkelerde gerçekleştiğinde, özellikle ampirik çalışmaların açıklayıcılığı kuşkusuz artacaktır.

Çalışmamızda ülkemizin uluslararası hizmet ticareti içindeki yeri ve önemi IMF, DTÖ ve TCMB verilerinden yararlanarak incelenmiştir. Burada terminolojik bir soruna işaret etmekte yarar vardır. IMF ve DTÖ istatistiklerinde hizmet ticareti kavramının İngilizcesinin “commercial services”, Fransızcasının da “services commerciaux” olarak verildiği görülmektedir. Ticari hizmet kavramını getiren GATS’ın 2. Maddesinin 3. fıkrasındaki b ve c şıkları açısından asıl amacın, kamu kurum ve kuruluşlarınca ticari amaç güdülmeyen arzedilen hizmetlerin Anlaşma dışında olduğu ve Anlaşma hükümlerinin yalnızca kâr amaçlı ticari hizmetleri içerdiği hususu vurgulamak olduğu anlaşılmaktadır.

TCMB tarafından hazırlanan ve 1984 yılına dek geriye giden dış ödemeler bilançosu ayrıntılı sunum çizelgelerinde de “Hizmetler Dengesi” başlığı altındaki kalemler arasında “diğer ticari hizmetler” bulunmaktadır. Buradan anlaşılacağı gibi, TCMB da söz konusu İngilizce kavramı “ticari hizmetler” şeklinde çevirmektedir. Biz çalışmamızda bu çeviriyi genel olarak kullanmadık ve “hizmet ticareti” terimini tercih ettik. Zira, bilindiği gibi iktisadi teoride ticari ve ticari olmayan mal ve hizmet kavramlarından “uluslararası ticareti yapılabilen ve yapılamayan mal ve hizmetler” anlaşılmaktadır. Dolayısıyla ticarete konu olmayan bir hizmetin uluslararası ticarete yeri olmadığına göre “ticari” nitelendirmesi de doğru değildir kanısındayız. Bununla beraber, TCMB çizelgelerini kullanırken herhangi bir karışıklığa yol açmamak için, çizelgelerin yorumlanmasında ve analizlerimizde “ticari hizmetler” kavramı aynen kullanılmıştır.

Türkiye’de GATS öncesi ve sonrası dönemde hizmet ticaretinin ödemeler bilançosu itibarıyla analizinde TCMB dış ödemeler bilançosu verileri kullanılmış, dolayısıyla hizmetler alt sektörleri GATS’ın son derece ayrıntılı olan hizmetler sınıflandırmasına (Bkz. Çizelge I. 2) oranla çok sınırlı sayıda kalmıştır. Burada belirtmek gerekir ki, bu veri sınırlılığı yalnızca Türkiye için değil tüm gelişmekte olan ülkeler için söz konusudur. Uluslararası örgütler bünyesinde sürdürülen GATS doğrultusunda veri sistematizi oluşturma çabaları da esas olarak bu sorunu çözmeye yöneliktir. Türkiye’de de DİE’nin 1998 yılında hazırlamaya başladığı ve anılan ayrıntılı çizelgeye uygun hizmet istatistikleri tamamlanıp süreklilik kazandığında hizmet ticaretini, alt sektörler itibarıyla, gerek katma değer gerekse dış ticaret açısından daha ayrıntılı olarak ortaya koymak mümkün olacaktır.

Burada belirtmek gerekir ki, çalışma konumuz olan hizmet ticaretinin serbestleştirilmesi alanında önemli ölçüde metodolojik sorunlar olup ampirik test yapmak zorlaşmaktadır. Gerçekten özellikle de veri sorunu, diğer gelişmekte olan ülkelerde olduğu gibi, Türkiye’de de önemli boyutlardadır. Nitekim, çalışmalarımız sırasında Türkiye’nin GATS’tan sonra hizmet ticaretinde yapısal bir değişim olup olmadığı ampirik olarak analize tabi tutulmuş ve ekonometrik yöntemler arasında önemli bir yeri olan Chow Testi ve Olabilirlik Oranı Testi kullanılmıştır. Bu analiz ile, GATS sonrasında hizmet ticaretinin serbestleştirilmesinin ödemeler bilançosunda yer alan hizmet alt kalemleri ihracat ve ithalatı üzerindeki etkileri araştırılmış, ancak ülkemizde GATS’ın hangi hükümlerinin, hangi sektörlerde ve hangi tarihlerde yürürlüğe girdiği, serbestleşmenin hizmet sektörlerinde ne ölçüde gerçekleştiği yolundaki soruları karşılayacak istatistiksel veri yokluğu nedeniyle bulgular anlamlı bulunmamıştır. Dolayısıyla da bu testler çalışmamızın sonundaki ekler kısmına eklenmiştir. Ek-6 bu testleri ve çizelgelerini içermektedir.

Yukarıda altı çizilen sorunlar nedeniyle de çalışmamızın üçüncü bölümünün ilk kısmında yer alan Türkiye açısından ödemeler bilançosu itibarıyla hizmet ticaretinin analizi basit betimsel istatistiksel analiz yardımıyla yapılmıştır. Bu analizin bulguları ve önerilerimiz üçüncü bölümde (III. A) yer almaktadır. Buna göre, Türkiye hizmetler dengesi sürekli fazla veren ülkeler arasında olup bu dinamizmden yararlanabildiği ölçüde hizmet ticareti daha da gelişecektir. Bu bağlamda, iktisat politikasına yönelik bulgu ve öneriler III.C başlığı altında tartışılmıştır.

Sonuç olarak, uluslararası hizmet ticareti, GATS ve bunun Türkiye’deki yansımalarının ayrıntılı bir biçimde tartışılıp sonuçlarının ortaya konulduğu bu çalışma Türkiye’de üzerinde fazla durulmamış olan bir konuyu ele almış ve konuya ilişkin uluslararası literatürün mevcut boşluk ve zayıflıklarını saptayıp bunları doldurmayı hedeflemiştir. Bu anlamda da çalışma konuyla ilgili çok kapsamlı bir kuram, istatistik ile mevzuat tarama ve değerlendirmesine dayanmaktadır. Dolayısıyla bu çalışmadan beklenen işlevlerden biri de, bir yandan konuyla ilgili Türkçe literatürdeki önemli bir boşluğu doldurması ve ilgili iktisat politikası karar alıcı ve uygulayıcıları için yararlı bir başlangıç noktası oluşturması diğer yandan da gelecekteki araştırmalara ışık tutması olmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

GENEL OLARAK HİZMET TİCARETİ

I.A. Kavram Olarak Hizmetler

1. İktisadi Teoride Hizmetlerin Tanımı, Özellikleri ve Sınıflandırılması

Hizmetler sektörünün rolü ve önemi literatürde nicel yönü itibarıyla yoğun olarak tartışılmış olmasına karşın, iktisat teorisinde özellikle de uluslararası ticaret teorisinde uzun yıllar ihmal edilmiştir. Bu ihmalin nedenlerinin başında hizmetleri tanımlamadaki zorluk ve hizmetleri ticari mallardan ayırdetmenin zorluğu gelmektedir (Melvin, 1989: 1180).

Mal ve hizmet ayırımının tarihi aslında Adam Smith'e kadar gider. Nitekim bu ayırım klasik iktisatçılar tarafından hep çok önem verilen bir konu olmuştur. Ancak, ayırım konusuna verilen önem hizmetlerin ihmal edilmesini önleyememiştir. Zira genellikle hizmet sektörünün verimliliğinin düşük ve hizmetlerin kısır birer faaliyet olduğu öne sürülmüştür. Ancak, klasik iktisatçıların kişileri etkileyen bazı hizmetlerin emeğin verimliliğini arttıracığını kabul ettikleri de görülmektedir. Nitekim klasiklerden John Stuart Mill prodüktif emek ve prodüktif olmayan emek ayırımını tercih etmiş; eğitim ve sağlık gibi hizmet sanayilerinde çalışan işçilerin "prodüktif" olarak sınıflandırılabilceğini öne sürmüştür (Mill, 1848: Third edition J.W.Parker and Son, Vol.1, 1852: 57). Marxist doktrin de prodüktif emek tanımını yapmak amacıyla mal-hizmet ayırımı konusuyla ilgilenmiştir.

Neo-klasik iktisatçılar arasında ise mal-hizmet ayırımı fazla önemsenmemiştir. Örneğin, Alfred Marshall "maddi olmayan mallar" olarak adlandırdığı hizmetleri ihmal etmiştir (Marshall, 1890: ed. 1947: 54-57).

Günümüz iktisatçıları da hizmetleri ya "maddi olmayan mallar" olarak ya da kısaca "mallar" olarak tanımlamaktadırlar.

1930'lu yıllarda Colin Clark tarafından ortaya atılan ve "bakiye yaklaşımı" (residual approach) olarak adlandırılan yaklaşıma göre, tarım (birincil) ve sanayi (ikincil sektör) sektörlerine dahil olmayan tüm faaliyetler hizmet olarak kabul edilmiştir. Bu durumda hizmet sektörünün tanımı da ikincil sektöre verilen sınırların bir fonksiyonu haline gelmiştir. Buna göre örneğin, inşaat, tamir faaliyetleri ve elektrik-gaz-su alanlarını kapsayan kamu hizmetleri bazen ikincil sektöre ait olarak sınıflandırılmış bazen de bunun dışında tutulmuştur. Belirtmek gerekir ki

bu anlayış, hizmetlerin milli hasıladaki katkısının da “kalıntı (residual)” yani diğer iki sektörden arta kalan bir pay olarak algılanmasına yol açmıştır (UNCTAD, 1994: 2).

Nicholas Kaldor gibi bazı günümüz iktisatçıları da hizmetlere “gelişmeyen, ilerlemeyen (unprogressive)” özelliğini atfederek mal-hizmet ayrımını açıklamaya çalışmışlardır. Kaldor, imalat sanayii mallarının hizmetlerden çok daha fazla teknik ilerleme özelliği içerdiğini ileri sürmüştür. Bu görüşü ile İngiltere’de 1966 yılında uygulamaya konulan (1973 yılında kaldırılmıştır) “Selektif İstihdam Vergisi (Selective Employment Tax)” Yasasının kabul edilmesinde etkili olan Kaldor, hizmetleri daha az verimli olarak nitelendirmiş olmakta ve mal-hizmet ayrımını zımni olarak “ilerleyebilirlik (progressivity)” esasına dayandırmaktadır. Hizmetleri genellikle “ilerlemeyen” sayan Kaldor bu görüşlerine dayanarak zengin ülkelerde ekonominin “hizmet ekonomisi”ne dönüşüyor olmasının istihdamı tehlikeye soktuğunu da öne sürmüştür ve yeni bir sanayileşme (reindustrialisation) politikasının teşvikini savunmuştur (Aktaran: Bhagwati, 1985: 133).

Jagdish N. Bhagwati de mal-hizmet ayrımını tartıştığı bir makalesinde hizmet tanımında “ilerleyebilirlik” esasını dikkate almıştır. İşgücü-yoğun özelliğe sahip olması nedeniyle ve teknolojik gelişmelere bağlı olarak hizmetlere olan ilginin arttığına dikkat çeken Bhagwati hizmet kavramının özelliklerinin yanısıra hizmetlerin mallarla olan ilişkisinin de incelenerek tanımlanması gerektiğini öne sürmektedir (Bhagwati, 1985: 134-136).

Literatürdeki hizmet tanımı ve özelliklerinin istatistikçilerce yapılan milli gelir ve hizmetleri sınıflandırma şekli tarafından etkilenmiş olduğunu ileri süren Bhagwati’ye göre nihai harcamalar açısından GSYİH’da hizmetlerin payına bakıldığında tipik sınıflandırma biçimi görülür: Konut, tıbbi bakım, eğitim, otel ve lokantalar, toplu taşıma, ulaştırma, eğlence, berber ve güzellik dükkanları ve hükümet. Çok bilinen sanayi dalları itibariyle ve üretim yöntemiyle hesaplanan GSYİH sınıflamasında hizmetler şöyle sıralanmaktadır: Elektrik, gaz, su, ticaret, taşıma, depolama ve ulaştırma, finans, sigortacılık ve emlakçılık, kişisel hizmetler ve kamusal hizmetler.

Bhagwati’ye göre malları hizmetlerden ayırmak için bazı hizmetlerin mallardan; bazı malların hizmetlerden kopup ayrıldığı sürekli nitelikte teknik ve yapısal bir değişim söz konusudur. Bhagwati bu durumu “parçalanma süreci (splintering process)” olarak adlandırmaktadır. Bu süreç -mallar hizmetlerin sonucunda ortaya çıktığı sürece- “bünnyeden ayrılma etkisi (disembodiment effect)” ile birlikte. Bunun nedeni, hizmetlerin başlangıçta bu

hizmetleri sağlayan şahsın bünyesinde olması ve kullanma zamanında hizmeti sağlayanın fiziki mevcudiyetini gerektiriyor olmasıdır. Bhagwati bu hususu Metropolitan’de şarkı söyleyen Placido Domingo örneği ile açıklamaktadır. İşte bu hizmet mallar dediğimiz şeylerin teknik olarak değişmesinin bir sonucudur. Nitekim Domingo’nun sesini evlerimize kadar getiren kayıtların icadında olduğu gibi. Sesin kaydedildiği plak ya da CD bir maldır.

Bhagwati ayrıca mallardan hizmeti ayıran parçalanma süreci sonucunda elde edilen hizmetlerin (services-from-goods splintering process), teknik olarak daha fazla ilerleme özelliği taşıdığını ve sermaye-yoğun olduğunu ileri sürmektedir. Hizmetlerden parçalanmış mallar ise (goods-from-services splintering process), “bünyeden ayrılma etkisi”ni yansıtır. Bu süreç arkasında hizmet faaliyetlerinden arta kalan bir kalıntı (residue) bırakır ve teknik olarak da “ilerleme özelliği taşımaz (unprogressive)”; genellikle de işgücü-yoğundur.

Bu etki bu hizmetleri sağlayanların fiziksel varlığı olmaksızın uzun mesafeler itibariyle sağlanabilen hizmetlere de uygulanabilir. Böylece kayıtlar ve kitaplar, gösteri, dinleti ve ders verme şeklindeki hizmetlerin mallarda oluşmasını sağlayan süreç bünyeden ayrılma süreci olmaktadır. Aynı şekilde Houston’dan Paris’e telsiz ya da telgraf ile sağlanan mühendislik hizmeti de arkasında tam anlamıyla hizmet sektörü faaliyeti bırakan “bünyeden ayrılma etkisini” temsil etmektedir.

Bhagwati bu saptamalarının sonucunda “hizmet” tanımını yapmıştır. Ona göre, bir ekonomide tüm katma değerler bir bakıma hizmetlerden gelmektedir. Uygulamada hizmet tanımının “belirsiz” ya da “bulanık” olduğu görülmektedir. Böyle bir ortamda, daha önce de belirtildiği gibi, herhangi bir tanımlama yapabilmek için öncelikle hizmetlerin ilerleyebilirliğine (progressivity) bakmak gerekir. Ayrıca bu sektördeki karşılaştırmalı üstünlüğe ilişkin sorunların dikkate alınması ve teknik ve yapısal değişme dinamiğinin oynadığı rolün incelenmesi gerekir.

Buna göre, ekonomiler büyüdüğu ya da yapısal olarak değiştirdiğinden, teknik değişme ve ölçek ekonomileri mallardan hizmetlerin, hizmetlerin de mallardan ayrılmasında etkili olmaktadır (Bhagwati, 1985: 136-137). Mallardan hizmetlerin ayrılması, sanayi menşeli hizmetlerin (industry-of-origin services) belirlenme tarzının basit bir sonucudur. Firma-içi muamelelerde hizmetler başka biçimde tanımlanmış olsa da otomatik olarak firma hasılasının parçası olarak sınıflandırılırlar. Eğer firma mal üretiyorsa bu tür muameleler, mal sektörünün katma değeri içinde yer alır. Bu durum, örneğin nakliye ve muhasebe işinin firma bünyesinde veya dışında gerçekleştiriliyor olması halinde daha açık bir biçimde görülmektedir. Mal üreten bir firmada her

şey firma içinde gerçekleştiriliyorsa, her tür faaliyet bu mal üretimi içinde; bir kısım faaliyetler firma dışında gerçekleşiyorsa, firma dışında başka firmalarca gerçekleştirilen bu faaliyetler “hizmetler” olarak sınıflandırılmaktadır. Bhagwati buradan şu saptamayı yapmaktadır: “Firma dışından satın alınan hizmetler, firmalar-arası faaliyetlerin bir parçası haline gelmiştir. O halde mal ve hizmetlerin üretiminde bu tür faaliyetlerin nispi payı da artacaktır. Bu ise, üretimde hizmetlerin payının artması demektir. Bunun iki sonucu vardır:

Birincisi uzmanlaşma ölçek ekonomilerini yansıttığından bu hizmetler “teknik ilerleme” olarak görülecektir. O halde, mallardan parçalanma sürecinin söz konusu olduğu bu tür hizmetleri teknik olarak durağan nitelikli değil de “ilerleyen (progressive)” sayabiliriz ve bu gibi hizmetler ekonomik sistemdeki değişme sürecinin bir parçasıdır.

İkinci sonuca gelince, hizmetlerdeki bu büyüme dışarıdaki firmaların faaliyetlerindeki uzmanlaşmayı yansıtır. Dolayısıyla her hangi bir talep etkisinden bağımsızdır. O halde hizmetlerin büyümesi hizmet talebinin gelir elastikiyetinin yüksek olduğu izlenimini yaratacaktır.”

Bhagwati bu ayrımın Irving B. Kravis tarafından da kullanıldığına işaret etmektedir. Gerçekten Kravis bu ayrımı hizmetlerde harcama paylarında zengin ve fakir ülkeler arasında fazla bir farklılık görülmediği yolundaki görüşünü desteklemek üzere kullanmıştır (Kravis, 1983: 8). Kravis’e göre, hizmet sanayilerinin üretim yöntemiyle hesaplanan GSYİH’deki payı zengin ülkelerde (fakir ülkelere oranla) çok daha yüksektir.

Hizmetlerden ayrılan mallara gelince, bu ayrılma diğeriinde olduğu biçimde gerçekleşirse mal ve hizmet ayrılmış demektir ancak, arkasında ilerlemeyen bir hizmet bakiyesi bırakır. Bhagwati’ye göre örneğin gramofonun icadı hizmet faaliyetinde “müzikal hizmetler” olarak adlandırılan müthiş bir teknik değişme yaratmıştır. Bu durumun mal ve hizmetlerin sınıflandırılmasındaki etkisi ne olmuştur? Gramofon ve kayıtlar “mal” olarak sayılmıştır. Yeni bir sanayi dalında gerçekleşen teknik değişme ise mal sektörüne dahil edilmiştir. O halde, müzikal hizmetler endüstrisinin genellikle teknik olarak ilerlemeyen ve yüksek oranda işgücü yoğun olduğu yolundaki önceki düşünce doğrulanmış olmaktadır.

Dolayısıyla, geleneksel hizmet sektörlerinde ortaya çıkan teknik gelişme yeni bir mal yaratmış olmaktadır. Zira hizmetin, bu hizmeti sağlayan kişiden ayrılmasıyla piyasada mal olarak satın alınabildiği durumda “parçalanma süreci” söz konusu olup teknik değişme yeni bir mal yaratmış olmaktadır.

Bünyeden ayrılma etkisinin de genellikle ilerleyebilirliğin düşük olduğu hizmet sınıflarında söz konusu olduğuna işaret eden Bhagwati bu durumda bir paradoks ile karşı karşıya kaldığını belirtmektedir: Bu tür sektörlerde teknik değişme bizzat ürünü yaratmakta ancak, bu sektörler çoğunlukla teknik olarak durağan olarak tanımlanmaktadır. Ayrıca iki ayrı parçalanma süreci hizmetleri ilerleyebilirlik bakımından iki sınıfa ayırmış olmaktadır: Mallardan hizmet oluşması süreci (bu ilerleyen hizmet sektörleri yaratmaktadır); hizmetlerden mal oluşması süreci ise ilerlemeyen hizmet sanayileri yaratmaktadır.

Literatürde mal - hizmet ayrımı, hizmet tanımı ve sınıflandırılması gibi konulara teorik düzeyde önem veren günümüz iktisatçılarından bir diğeri de T.P.Hill olmaktadır. Çağdaş ekonomilerdeki rolü dikkate alındığında hizmetlerin iktisadi teorideki ihmalini “inanılmaz” olarak nitelendiren Profesör Hill, literatürde başlıca referans kaynağı olan makalesinde mal ve hizmetlerin farklı mantıksal kategorilere ait olduğunu öne sürmüştü ve hizmet tanımını “değişiklik” kavramı temeline oturtmuştur. (Hill, 1977: 336-338). Hill’in anılan makalesinde yaptığı hizmet tanımı esas itibarıyla bugün de iktisat teorisinde kullanılan tanımın özünü oluşturmaktadır.

Hill’in tanımında mal-hizmet ayrımında çok kullanılan “hizmetin saklanamaz (depolanamaz) olması” özelliği işin içine girmektedir. Buna göre, hizmetlerin üretildikleri anda tüketicilerce tüketilmesi üreticiler tarafından stoklanamadığı durumu ifade eder. Zira, stoklanamayan tek mal yüksek düzeyde bozulabilen mallardır; hizmetlerin de bozulabilir olduğu yolundaki benzetme ise tamamen yanlış bir durumdur. Hizmetlerin stoklanamaz olmalarının asıl nedeni fiziksel özellikleriyle ilgili olmayıp mantıksal bir imkansızlıktır (Hill, 1977: 337).

Hill’e göre bir hizmet “iktisadi bir birimin durumunda, bir başka iktisadi birimin faaliyeti sonucunda ortaya çıkan değişmedir” (Hill, 1977: 318). Dolayısıyla, zaman içinde gerçekleşen bir değişim olarak hizmetin boyutları maddi bir varlık olarak ele alınan maldan tamamen farklıdır. O halde, mallar ve hizmetler farklı kategorilere aittir. Ancak, hizmetlerin bazı özellikleri (örneğin, stoklanamaz ve üretildikleri anda tüketiliyor olmaları gibi) kavram ve tanımlanma bakımından büyük bir karışıklığın kaynağı olmuştur. Nitekim, iktisadi teoride hizmetleri malların özel bir çeşidi gibi görme eğilimi hep ağır basmıştır. Buna göre, stoklanamayan tek mal çeşidi yüksek düzeyde çabuk bozulan, dayanıksız (çok kolay yok olan anlamında) mallardır, üretildikleri anda tüketilmeleri gerekir. Dolayısıyla, hizmetler çok kolay yok olan mallardır. Hill “yanlış düşünce” olarak nitelendirdiği bu argümanın Adam Smith’e kadar geriye gittiğine dikkat çekmektedir.

Gerçekten, A. Smith'e göre hizmetler "genellikle yapıldığı anda yiter (yok olur) ve arkalarında nadiren iz veya değer bırakırlar" (Smith, 1776: ed. by E. Cannan, 1994: 361).

Hill'e göre, Smith'in kafasında hizmetlerin çoğu geçicidir. Ancak artık bilinmektedir ki hizmetler geçici diğer bir ifadeyle kısa ömürlü oldukları için değil, özünde değişmeyi içerdikleri için stoklanamazlar.

Değişme unsuruna dayandırılan Hill'in tanımı ise, hizmetlerin fiziksel varlığının bulunmaması (intangible) özelliğini mantıken olması gereken özellik olarak addetmekte ve doğrudan tanıma sokmamaktadır. Hill ayrıca önceki çalışmalarda gözden kaçmış bir husus olarak bir hizmetin üretilmesi ile bu hizmet sonucunda elde edilen ürün arasındaki farka da dikkat çekmiştir. Buna göre, bir hizmet faaliyetinin ürünü "ilgili bir kişinin veya malın durumundaki değişmedir" ve bu, hizmetin üretilmesi süreci ile karıştırılmamalıdır. Dolayısıyla, geçici olan birçok hizmet faaliyetine yönelik üretim süreci olgusu bu tür faaliyetin ürününün de geçici olduğu şeklinde yorumlanmamalıdır.

Hill'in hizmet tanımı literatürde her ne kadar en etkili tanım olarak kabul edilse de eleştirilmiştir. Örneğin, güvenlik hizmetleri ve koruyucu hekimlik gibi değiştirmeye yönelik hizmetler Hill'in tanımı içinde yer almamaktadır (Riddle, 1986). Ayrıca, sigorta poliçesinde olduğu gibi bazı hizmet çeşitlerinin tüketicinin durumunda nasıl bir değişiklik yaptığını ortaya koymak çok kolay değildir.

Irving B. Kravis ise (Kravis, 1983: 5-6), yapılan hizmet tanımlarının genellikle "hizmetin depolanamaz (saklanamaz) özelliğine" odaklandığını hatırlatmakta ve tanımların hepsinin bir sorun içerdiğini ileri sürmektedir. Buna örnek olarak da tele-sekreter cihazında telefon konuşmasının kaydedilerek saklandığını, buna karşın bir hizmet faaliyeti olarak sınıflandırıldığını gösterir.

Uluslararası hizmet ticareti ile ilgili sorunları tartıştığı makalesinde Henryk Kierzkowski ise hizmet kavramına hizmet ekonomisi bağlamında yaklaşmaktadır. Buna göre, "bir hizmet ekonomisinde satın alınan şey bir nesnenin veya bir sistemin bizzat kendisi değil onun gördüğü işlemdir" (Aktaran: Aslan, 1998: 34).

Hizmet konusunda açık bir tanım yapan d'Alcantara da hizmeti "mal olarak sınıflandırılmayan iktisadi faaliyetlerin tamamı" şeklinde tanımlamaktadır (d'Alcantara, 1987: 77).

Mal ve hizmet kavramları arasındaki ayrımı onaylayan Cillian Ryan, iktisadi teoride mal ve hizmetlerin “mallar” başlığı altında birleştirilmesine karşı çıkmakta ve her zaman ikisini eşit tutmanın yanlış olduğunu ileri sürmektedir. Özellikle 1980’li yıllarda ortaya çıkan gelişmelerin mal ve hizmetlerin ayrı ayrı iki kavram olarak ele alınmasını gerekli kıldığına dikkat çeken Ryan’a göre, bu durumun başlıca nedenleri hizmetler sektörünün Batı ekonomilerinde önemli oranda büyümesi ve GATT’ın da hizmetlerin serbestleştirilmesine ilişkin önemli hükümler içeriyor olmasıdır (Ryan, 1988: 37-38). Makalesinde net bir hizmet tanımı yapmayan Ryan, Hill’in tanımını eleştirmekte ve bu tanımın “iş yönetimi ve mühendislik-müşavirlik gibi bazı hizmet biçimlerine uymadığını” belirtmektedir.

Sonuç olarak, çeşitli bakımlardan diğer faaliyetlerden ayrılan hizmetlerin çoğunun genel özelliğinin “icat edilemez ve üretildiği anda tüketiliyor olmasıdır” diyebiliriz. Bu nokta, hizmetlerin imalat sanayii mallarından en önemli farkıdır. Bununla birlikte, belirtmek gerekir ki teknolojik gelişmeler hizmetler ile diğer iktisadi faaliyetler arasındaki farkı azaltmaktadır. Gerçekten, bilgi ve iletişim teknolojisi (ICT) insanların çok sayıda hizmet faaliyetlerine fiziksel olarak ilgili yerde bulunmadan katılmasına olanak sağlamaktadır. Örneğin, sinema filmleri çok sayıda kopyalanarak gelecekte tüketimi (mallarda olduğu gibi) mümkün kılınmaktadır. Dolayısıyla bazı hizmetler artık kitlesel olarak tüketilmeye başlanmıştır. Aynı şekilde bilgisayar yazılımları disket ya da CD’lere kaydedilerek “mal” gibi değerlendirilmeye başlanmıştır. İnternette sözlük kullanımı, gazete okuma, müze koleksiyonları inceleme gibi faaliyetler de bu niteliktedir. Ancak, bunların yüksek oranda hizmet içerdiği unutulmamalıdır. Bu örneklerde hizmetler bir anlamda mallara özgün niteliğe sahiptir. Zira, bir hizmet sunucusu çok büyük bir kitleye hizmet sunmuş olmaktadır.

Bu durum hizmet sunanların giderek daha büyük oranda ölçek ekonomilerinden yararlandıklarını göstermektedir. Kuşkusuz bu gelişmenin anahtarı teknoloji olmaktadır. Bankaların yanısıra sağlık sistemleri, telefon ve telekomünikasyon ağları, dağıtım ve perakende ticaret firmaları ölçek ekonomilerinden gelecekte en çok yararlanacak sektörler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu arada, teknolojinin hizmet sunan ile hizmet tüketen arasındaki ilişkiyi de etkilediği görülmektedir. Bankacılık sektöründe “internet şubeciliği” olarak adlandırılan hizmet biçiminde, hizmet sunan ile tüketen arasındaki doğrudan ilişki artık gerekli ve önemli olmaktan çıkmıştır. Öyle ki bu tür hizmetler, internet aracılığıyla daha etkin olarak sağlanmaktadır. Zira hizmetten

yararlanan hem enerji ve zamandan tasarruf etmekte hem de bu gibi hizmetler daha kısa sürede yerine gelmiş olmaktadır.

Yukarıdaki açıklamalardan ve tanım çabalarından da görüldüğü gibi, iktisadi teoride somut ve ortak bir hizmet tanımı ortaya konulamamıştır. Bu durumun kuşkusuz temel nedeni hizmetler sektörünün çok geniş bir iktisadi faaliyet alanını kapsaması ve bilişim ile iletişim teknolojisinde ortaya çıkan çok hızlı gelişmelerin yeni yeni hizmet türleri ortaya çıkarmasıdır. Yapılacak her hizmet tanımına bir süre sonra yeni unsurlar eklemek gerekecektir. Nitekim daha sonraki bölümlerde inceleneceği gibi, Uruguay Roundu (Uruguay Görüşmeleri) sırasında oluşturulan Hizmet Ticareti Genel Anlaşması'nda da (GATS) bir hizmet tanımı yapılmasından kaçınılmıştır. Bu tutumun altında yatan mantık ise, hızlı teknolojik gelişmelerin yaratacağı yeni hizmet türlerinin tanım dışında kalmasını önlemek olmaktadır.

Buraya kadar aktardığımız tanımlama çabalarından ortaya çıkan sonuçlardan bir diğeri mal ve hizmet ayrımının öneminin tüm araştırmacılar tarafından anlaşılmış olmasıdır. Gerçekten yapılan çoğu tanımda esas olarak hizmetleri mallardan ayıran özelliklere atıfta bulunulmuş olmaktadır.

Buna göre, hizmetlerin depolanamaz olması (nonstorability) ve fiziki varlığının olmaması (intangible) şeklinde ifade edilen iki özelliği teoride genel kabul gören özellikler olmaktadır. Hizmetin depolanamaz yani saklanamaz olması, hizmetin üretildiği anda tüketiliyor olduğunu ifade etmektedir.

Fiziksel varlığın olmamasının yarattığı en önemli sorun asimetrik bilgi durumudur. Hizmetten yararlananın, sunulan hizmetin kalitesi hakkında tam bir bilgiye ulaşması zor olmaktadır. Bu bağlamda devletin tüketiciyi koruma amacıyla hizmetler sektörüne yasal düzenlemeler getirmeye çalıştığı görülmektedir. Bu hususlara iktisat politikası ile ikinci bölümde tekrar dönülecektir.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi hizmetlerin teoride ihmal edilmiş olmasının bir nedeni de hizmetlerin ticari mallardan ayırdedilme zorluğu yaşanmış olmasıydı. Şu halde hizmetlerin bir diğer özelliği de uluslararası ticarete konu olmayan mal ve hizmetler arasında hizmetlere sıkça rastlanılıyor olmasıdır. Bu tür hizmetlere Sachs ve Larrain (Sachs; Larrain, 1993: 657) saç kesimi örneğini vermektedirler.

Kuşkusuz uluslararası ticarete konu olmayan özellikle de hizmetler sektöründe pek çok sayıda mal ve hizmet vardır. Ticarete konu olmayan malların ekonomideki rolü her ne kadar John

Stuart Mill ve David Ricardo (Ricardo,1817: ed. by P.Sraffa,1996: 11-66) gibi klasik iktisatçılar tarafından çok önceleri ortaya konulmaya çalışılmışsa da, iktisat modellerinde 1950'li yılların sonu ile 1960'lı yılların başında yer almaya başlamıştır. Örneğin, James Meade ticarete konu olan ve olmayan mallar ayrımı modellerinin geliştirilmesinde öncü rol oynamıştır (Meade, 1956).

Gerçekten, iktisadi teoride hizmetler genellikle uluslararası ticarete konu olmayan mal grubunda sayılmıştır. Ancak hizmetlerin ülkelerin ödemeler bilançosunda sınır-ötesi muamelelere dahil edildiği de bilinen bir husustur. Bunu Fieleke, “paradoks” olarak nitelendirmekte ve bunun nedenini de kullanılan farklı “hizmet” kavramlarına bağlamaktadır (Fieleke, 1995: 25). İktisadi teoride saç kesimi ulusal sınırı aşamazken, telekomünikasyon (haberleşme) hizmetleri ulusal sınırları aşabilmekte ve de ödemeler dengesi kalemlerinde yer almaktadır.

Dolayısıyla hizmetlerin sınıflandırılması bu bakımdan da önemli bir konudur. Hizmetlere yönelik araştırmalarda farklı sınıflandırmalar olduğu görülmektedir. Bu sınıflandırmaları açıklamadan önce ekonomideki sektörlerin tanımı ve sınırları konusuna değinmekte yarar vardır. Zira hizmetlerin sınıflandırılmasında söz konusu olan farklı yaklaşımların da kaynağında sektörlerin tanımlanması ve sınırlarının belirlenmesi çalışmaları yatmaktadır.

Bilindiği gibi, ekonomiler sektörlere ayrılarak incelenmektedir. Dolayısıyla sektörlerin tanımlanması ve sınırlarının belirlenmesi önemli olmaktadır. İktisadi faaliyetlerin çok fazla ve iç içe oluşu sektörlerin tanımlanmasında farklı ölçütlerin geliştirilmesine neden olmuştur. Nitekim, literatürde en fazla kullanılan üç ölçütü şöyle özetleyebiliriz: Üretilen ürünün nihai tüketiciye yakınlığı; elle tutulabilir maddi bir ürünün varolup olmadığı; bir faaliyetin “kalıntı” sektöre dahil olup olmadığı. Örneğin, Allan G.B. Fisher ve Colin Clark'ın geliştirdiği “üç sektör teorisi (birincil, ikincil ve üçüncül endüstriler tezi)” bir faaliyetin nihai tüketiciden uzak veya ona yakın olma derecesiyle ilgilidir (Aslan, 1998: 6).

Günümüzde de kullanılan bu üç sektör teorisi başta olmak üzere sektör tanımlarının esas itibarıyla amacı ilk bakışta farklı olan faaliyetlerin ortak özelliklerinin belirlenmesi olsa da gerçekte çok sayıda faaliyet olduğu gibi her sektör de kendi içinde çok farklı faaliyetler barındırmaktadır. Dolayısıyla sektörlerin tanımlanması ve sınıflandırılmasında tam bir mutabakat olmadığı görülmektedir.

Gerçekten örneğin, imalat sanayii ile hizmetler sektörünün ekonomideki önemi ve özellikle de ikisi arasındaki etkileşim özellikle hizmetler sektörünün yükselişinin hızlandığı son on yıllık dönemlerde literatürde sıkça tartışılmaktadır. Bazı araştırmalara göre, ekonomiler imalat

sanayiindeki düşüşü buna karşın hizmetler sektöründeki yükselişi uzun dönemde kaldıramaz. Zira hizmetlerin varlığı imalat sanayiinde mal üretilmesine bağlıdır ve imalatın yokluğunda hizmetler de çıkmaza sürüklenecektir.

Kuşkusuz bu görüşü destekler nitelikte gelişmeler yaşanmaktadır. Hizmetler sektörünün gelişmesinde önemli olan faktörlerin başında yenilikler ve yeni teknolojilerin ekonomiye girişi, ticaret ve sermaye hareketlerinin serbestleşmesi, üretimin uluslararasılaşması, bilgi yönetiminin önem kazanması ve toplumlarda gelir düzeyinin artması gelmektedir. Bu faktörlerdeki gelişmeler hizmet sanayilerine yeni imkanlar yaratırken yeni bir rekabet ortamı da yaratmaktadır. Bu bağlamda hizmet sektörlerinin iktisadi büyümedeki önemi özellikle gelişmiş ülke örneklerinde de doğrulanmış olmaktadır. Ancak, burada bir konuyu açıklamakta yarar vardır.

Çeşitli ülkelerde hizmet sektörlerinin ekonomideki payını gösteren çizelgeleri incelediğimizde, genellikle gelişmiş ülkelerde bu sektörün çok önemli boyutlara ulaştığı görülmektedir. Hizmetler sektörünün istihdam artışına olan katkısı da yine bu ülkelerde dikkat çeken oranlardadır. Bu durum, önemli sayıda hizmet sektörünün imalat sanayiini izler ve destekler nitelikte olmadığını aksine hizmetlerin altyapısının etkin ve çok gelişmiş olduğu ülkelerde ve alanlarda imalatın gelişip büyüdüğünü göstermektedir. Dolayısıyla her iki sektör arasındaki sıkı ilişki ikisi arasındaki ayrımı da bazı durumlarda bulanıklaştırmaktadır. Örneğin, ulaşım sektörüne talep olmadığı takdirde otobüs, kamyon, gemi ya da uçak imalatı aksayacaktır. Aynı şekilde bilgiye ve eğlenceye talep olmadığı anda da kağıt, televizyon ve radyo imalatı çıkmaza girecektir. Bilgisayar donanımı ile yazılımı arasındaki ilişki iki sektör arasındaki dinamik ilişkiye verilen en klasik örnek olmaktadır. Yazılım alanındaki gelişmeler daha gelişmiş ve güçlü bilgisayar imalatını hızlandırmaktadır. Ayrıca, donanım ve yazılım (hiç birinin diğeri olmadan her hangi bir ticari değeri yoktur) birbirine tamamen bağımlıdır.

Özellikle gelişmiş OECD ekonomilerinde hizmetler sektörüne doğru değişimin kuşkusuz bu ekonomilerde ortaya çıkan yapısal değişmelerin ışığında abartılmış olması da söz konusudur. İmalatçıların kilit sektör konumundaki hizmet alanlarında iş hizmetlerine olan taleplerinin artmış olmasının hizmetlere doğru yönelen görünürdeki değişmeyi daha büyük gösterdiği de açıktır. Zira, daha sonra açıklanacağı gibi, outsourcing aslında muhasebede bir değişmeyi göstermektedir. Örneğin, Fransa'da imalat sanayii ve sanayi ile ilişkili hizmetlerin katkısı incelendiğinde 1980'lerdeki (GSYİH'daki katkısı % 27) ile 1990'lardaki (% 28) katkı fazla değişmemiştir (OECD, 2000a: 10).

Ayrıca iki sektör arasındaki etkileşim, imalat sanayii mallarının bünyesinde hizmetleri içerdiği olgusunu da ifade etmektedir. Yani hizmetler imalat malları içinde entegre olarak vardır ve mamul mallar giderek artan ölçüde hizmet içermektedir. Bu aynı zamanda nihai malların değerinin, teknik yardım, tasarım, uzmanlık gibi fiziki varlığı olmayan unsurların yanı sıra yenilik çabalarını da içerdiğini de ifade etmektedir. Nitekim, Fransa'da önde gelen firmalardan olan ve bazı haberleşme ve internet hizmeti sunan Minitel abonelerine çok düşük fiyatlarla veya bedava bilgisayar donanımı da sağlamaktadır (OECD, 2000a: 11).

Bu durum hizmetler sektöründe faaliyet gösteren firmaların sayısının giderek artmasına da yol açmaktadır. Dünyanın en büyük firmaları arasında sayılan hizmet firmaları olduğu gibi, çok sayıda küçük ve orta ölçekli hizmet firmaları da bulunmaktadır. Kısım B'de açıklandığı gibi, 1999 yılı rakamlarına göre dünyada ilk yirmiye giren büyük şirketlerin 9'u hizmetler sektöründe faaliyet göstermektedir. 2001'de ise dünyada ilk 20'ye giren ve hizmetler sektöründe faaliyet gösteren firmaların sayısı 8'i bulmaktadır (Bkz. Bölüm sonunda yer alan Çizelge I. 24).

Çoğu alanda imalat sanayii ile hizmetlerin iç içe girmiş olması firmaların sektörel sınıflandırmasını da güçleştirmektedir. Örneğin, General Electric ve IBM mal üreten imalatçılar olmalarına rağmen gelirlerinin yarısından fazlasını hizmetlerden sağlamaktadırlar (www.ibm.com, Temmuz 2002).

Hizmetlerin sağlanması ve maliyet yapıları da diğer sektörlerden çok farklılık göstermektedir. Bilindiği gibi, imalat sanayii maliyetlerinin çoğu (sermaye malı, emek ve hammadde şeklindeki) piyasadaki kitle üretim mallarıyla ilgilidir. Oysa bilgiye dayanan hizmetlerde bu tür maliyetler ihmal edilebilir niteliktedir. Nitekim, elektronik olarak dağıtımın söz konusu olduğu (yazılım gibi) tüm maliyetler yalnızca ürün geliştirilmesi, pazarlanması ve teknik yardım sağlanmasıyla ilgilidir. Bu durumun da rekabet açısından çok önemli sonuçları vardır. Örneğin, oldukça sofistike internet sunucu yazılımları tüketicilere bedava sunulmakta ve ürünler hakkında haberler yayılmaktadır. İnternetin çok hızlı yayılması ve hızla gelişen dünya çapında iletişim ağı (www) ile piyasaya ya çok düşük maliyetli ya da maliyetsiz giriş, hizmetlerin ve malların dünya çapında hızlı yayılmasının önemli nedenlerinden biridir.

Hizmetlerin diğer bir farklılığı da, çok sayıda hizmet faaliyetinin fikri işgücü yani fiziki varlığı bulunmayan unsurları içermesidir. Ölçülmesi zor olsa da bu unsurlar değer yaratmada kilit rol oynamaktadır. Ancak, bu unsurların oynadığı rolü tam olarak anlamamıza yarayacak yöntem ve araçlar bulununcaya dek bilgiye dayalı yatırım ve büyüme kuşkusuz yavaş seyredecektir.

Hizmet sektörlerinde yenilikler de sektörden sektöre farklılık göstermektedir. Mali hizmetler, dağıtım sektörü ve perakende ticaret, haberleşme hizmetleri ve yazılım yeniliklerin yoğun olduğu alanlardır. Bu alanlar bilişim ve iletişim teknolojilerine çok yatırım yapan ve tüketicilerin değişen taleplerini karşılamak üzere sürekli yeni ürünler sunan alanlardır. Yeniliklerin az olduğu sektörler genellikle ya regülasyon uygulamalarının rekabeti kısıtladığı ya da nitelikleri itibariyle yeniliğe yatkın olmayan sektörler olmaktadır. Bu sektörlere örnek olarak bazı spor dalları veya oyunlar gibi bedeni işgücünün temel olduğu hizmetleri verebiliriz. Ayrıca, hizmetlerde yenilikleri ölçmenin imalatta olduğu gibi çok kolay olmadığı da unutulmamalıdır.

Bir yenilik göstergesi olarak patentleri alabiliriz. Patent imalat sektöründe çok yaygın olmasına karşın hizmetlerde nispi olarak daha az sayıdadır. Ayrıca, fikri işgücü de önemli sayıdaki yenilikler içinde entegre olup bunun tam olarak tespit edilmesi de zor bir durumdur.

Doğalarında yenilikçi unsurları bizzat taşıyan hizmetler ekonomide diğer alanlardaki yenilikleri teşvik edici rol oynamaktadır. Örneğin, iş hizmetleri çok gelişmiş olan ülkelerde bağlantı kurma ve algılama anlamında haberleşme kabiliyetleri de çok güçlü olmaktadır. Bu bağlamda örneğin danışman ve müşavirler acentalar arasındaki ilişkiyi güçlendirip deneyimlerini, bilgi birikimini aktarmakta ve böylece kavrama gücü de artmaktadır. Ayrıca gelişmiş iş hizmetleri, ham bilgi ile kodlanmış bilgi arasındaki ilişkiyi iyileştirmek suretiyle yeniliğin artmasına yardımcı olmaktadır. Bu konuda en iyi örneklerin elektronik ticaret alanında olduğu daha sonraki kısımlarda görülecektir.

Bir diğer önemli yenilik göstergesi olarak araştırma-geliştirme (Ar-Ge) harcamalarının genel olarak hizmetlerde düşük olduğu görülmektedir. Yalnızca başta mali hizmetler ve yazılım olmak üzere bazı sektörlerin ileri teknoloji alıcısı ve kullanıcısı olduğu görülmektedir. Nitekim yukarıda da açıklandığı gibi, bu yenilikler söz konusu sektörlerin hızlı büyümesini sağlamıştır. Ancak, bu durum tüm hizmet sektörleri için geçerli değildir. Aslında literatürde çok sayıda araştırma, bir sektörün büyümesini sağlayan itici güçler arasında Ar-Ge faaliyetlerinin önemine sıkça işaret etmektedir. Örneğin, İngiltere'nin diğer çok gelişmiş ülkeler (G5: ABD, Japonya, İngiltere, Almanya ve Fransa) ile arasındaki verimlilik açığının nedeni olarak Ar-Ge alanında zayıf kalması gösterilmektedir (Bloom; Griffith, 2001: 337). Nitekim, ekonominin tamamı bakımından beş gelişmiş ülkenin toplam Ar-Ge harcamalarının GSYİH içindeki payı incelendiğinde bu durum açıkça görülmektedir. İngiltere'de 1990'lı yılların ikinci yarısından itibaren bu payın giderek düştüğü görülmektedir.

Günümüzde kullanılan iktisadi faaliyetler sınıflandırmasına gelince; sektörlerin tanımlanması ve sınıflandırılmasında tam bir mutabakat olmadığı görülmektedir. Tüm iktisadi faaliyetlerin sınıflandırılmasında en çok kullanılan iki yöntemden biri üretim tabanında yapılan sınıflandırma, diğeri de ticaret tabanında yapılan sınıflandırmadır.

Günümüzde milli muhasebe hesapları ve istatistikleri esas olarak “Birleşmiş Milletler Milli Muhasebe Hesapları Sistemine (SNA)” dayanmaktadır. SNA’ya dayanan GSYİH verileri iktisadi faaliyetleri 9 sektör altında toplamaktadır. Burada üretim dallarının, iktisadi faaliyetlerine göre spesifik bir “uluslararası standart sanayi sınıflandırması (ISIC)” altında sınıflandırıldığı görülmektedir. ISIC’in en yeni versiyonu 3 numaralı revizyondur (ISIC Rev.3). Bu yeni versiyon, toplam 6 bölüm altında 138 adet hizmet sektörü faaliyeti içermektedir (UNCTAD, 1994: 2). Görüldüğü gibi, buradaki sınıflandırmada üretim sistematığı söz konusudur.

İşte DİE’nin “hizmet sektörü ekonomik faaliyet sınıflaması” ISIC Revizyon 3’e dayalı hizmet sınıflandırması olup çalışmamızın sonunda yer alan ek çizelgelerden **Ek Çizelge-1’de** verilmiştir.

Bir başka sınıflandırma da “Merkezi Ürün Sınıflandırması (Central Product Classification-CPC)” olmaktadır. CPC iktisadi faaliyetleri değil ürünleri dikkate almakta olup 600’den fazla hizmet ürünü saymaktadır. ISIC’e göre daha yeni olan bu sınıflandırma üzerinde de bir mutabakat yoktur. Ancak, Uruguay Görüşmeleri sırasında hizmetlerin belirlenmesinde CPC’den yararlanılmıştır.

GATT Sekreterliği tarafından 1991’de hazırlanan belgede yer alan hizmet sektörleri (GATT-Services sectoral classification list, 1991: MTN.GNS/W/120) bu sınıflandırmayı temel almıştır. Dünya Ticaret Örgütü tarafından kullanılan GATS hizmet sınıflandırması da GATT’ın bu belgesine dayanmaktadır (UNCTAD, 1994: 2-3). Bu sınıflandırmada yer alan hizmet sektörleri ve alt sektörler kısım sonunda verilen **Çizelge I. 1’de** görülmektedir.

Uluslararası ticaretin ölçülmesinde en önemli kaynak olan IMF Ödemeler Bilançosu İstatistiklerinde ise hizmet ticaretine konu olan hizmet sektörleri, ticaret sistematığına göre sınıflandırılmış bulunmaktadır. Bu konuya daha sonraki paragraflarda tekrar döneceğiz.

Literatürde hizmetleri sınıflandırma çabalarına gelince; daha önceki paragraflarda hizmetlere yönelik araştırmalarda farklı sınıflandırmalar olduğuna işaret etmiştik. Bunlardan M. A. Katouzian’ın çalışmasında hizmetler üç başlık altında sınıflandırılmıştır (Katouzian, 1970: 362): Eğlence, eğitim ve sağlık gibi hizmetleri içeren “yeni hizmetler”; bankacılık, finans,

nakliye, toptan ve perakende ticaret gibi hizmetleri kapsayan “tamamlayıcı hizmetler”; ev hizmetleri gibi hizmetleri içeren “eski hizmetler”. Bu yaklaşımda kişi başına gelir ve boş zaman artışına bağlı olan hizmetler yeni hizmetler grubuna dahil edilmiştir. Bunların yeni olarak adlandırılmasının nedeni de sınıflandırmanın yapıldığı 1970’li yıllarda kitlesel tüketiminin nispeten yeni bir olgu olmasıdır. Tamamlayıcı olarak adlandırılan hizmetler esas olarak sanayileşmeye ve kentleşmeye bağlı olarak gelişen hizmetlerdir. Eski olarak nitelendirilen gruba giren hizmetlere gelince, beyaz eşya gibi dayanıklı tüketim mallarının giderek artan ölçülerde üretilmesi sonucunda (ikame etkisi nedeniyle) iktisadi önemini kaybetmiş olan hizmetler bu grubu oluşturmaktadır.

1960’lı yıllardaki gelişmeler dikkate alınarak yapılan ve günümüz açısından oldukça yetersiz olan Katouzian’ın bu sınıflandırması doğal olarak dönemi itibariyle geçerlidir.

1975 tarihli bir başka araştırmada yapılan sınıflandırmada hizmet grupları arasında daha ziyade tüketim, üretim ve dağıtım açısından ayırım yapılmaya çalışılmıştır. Buna göre hizmetler dört gruba ayrılmaktadır (UNCTAD, 1994: 3): Dağıtım hizmetleri (nakliye ve depolama, haberleşme, toptan ve perakende ticaret gibi); Üretim hizmetleri (bankacılık, finans, sigortacılık, emlakçilik, mimarlık ve mühendislik hizmetleri, muhasebe ve adli hizmetler); Sosyal hizmetler (sağlık, eğitim, dini hizmetler, posta hizmetleri ve diğer kamu hizmetleri) ve Kişisel hizmetler (ev hizmetleri, tamir hizmetleri, berber ve güzellik dükkanları, otel ve lokantalar, eğlence hizmetleri).

Bu sınıflandırmada dağıtım ve üretim hizmetlerinin içine tarım sektörü ve imalat sanayii sektörüyle ilgili olan “mal-yönlü (goods-oriented)” hizmetler girmektedir. Bilindiği gibi, diğer mal ve hizmetlerin üretiminde girdi olarak kullanılan hizmetleri kapsayan dağıtım ve üretim hizmetleri 1970’li yıllarda literatürde en çok üzerinde durulan hizmet türlerini oluşturmaktadır. Sosyal ve kişisel hizmetler ise “tüketim-yönlü (consumption-oriented)” olarak nitelendirilen faaliyetleri içermektedir.

Bir başka sınıflandırma ise, değişme kavramını temel almaktadır. Buna göre “kişileri etkileyen hizmetler” ile “malları etkileyen hizmetler” arasında temel bir ayırım yapmakta yarar vardır. Kişileri etkileyen hizmetler üretici birimin faaliyetinin sonucu olarak kişinin fiziksel veya zihni durumunda bir değişme olarak tanımlanabilir. Kişilerin ulaşımı, saç kesimi, eğitim, haberleşme ve tıbbi tedavi gibi hizmetler bu gruba örnek verilebilir. Bu tür hizmetlerin bazıları bireyin fiziksel durumunda bir değişme yaratırken (saç kesiminde olduğu gibi); eğitim ve haberleşme örneğinde olduğu gibi bazıları da bireyde zihni değişme yaratmaktadır. Malları

etkileyen hizmetler ise bir malın durumunda ortaya çıkan değişmedir. Bu tür hizmetlere malların taşınması, posta hizmetleri, tamir, bakım ve temizlik hizmetleri örnek gösterilmektedir. Temizlik, yemek hazırlama gibi bazı ev hizmetleri malları etkiler. Dolayısıyla kişileri etkileyen hizmetler olarak uçak ve oda hizmetçilerinin hizmetleri, malları etkileyen hizmetlerden farklıdır. Doktor ve diş hekimlerinin verdiği hizmetler de bunların doğrudan faaliyetleri sonucunda hastalarının durumunda yarattıkları değişmedir. Bu tür değişmeler cerrahi müdahale, iğne yapılması gibi durumlarda gözle görülür niteliktedir.

Kişileri etkileyen hizmet türleri arasında “kişilerin taşınması” ve “eğitim hizmetleri” üzerinde de durmakta yarar vardır. Kişilere yönelik ulaşım hizmetinde hizmet somut bir şekilde görülür, zira kişinin bir yerden diğer bir yere taşınması söz konusu olup fiziksel bir dönüşüm şeklindedir.

Kişileri etkileyen hizmetlerin başında yer alan eğitim hizmetlerinin niteliğini ortaya koyarken hizmet tüketicisinin yani öğrencinin durumunda tam olarak ne gibi bir değişme yarattığı hususunu incelerken dikkatli olmak gerekir. Zira geniş anlamda eğitim hizmetleri bir öğretim sürecidir ve yalnızca bilgi açıklamayı değil aynı zamanda öğrencilerin donanımlı uygulama yapmaları durumunda öğrencinin öğretmen tarafından yönlendirilmesi hizmetini de içerir. Öğrencilerin ödevlerinin kontrolü de yine eğitim hizmetlerine dahildir. O halde, öğretim hizmeti bilgi ve becerilerin öğretmen tarafından öğrenciye parça parça iletildiği bir üretim sürecidir. Bu nedenle, bir eğitim hizmeti bir öğretmen tarafından sağlanan öğretimin sonucu olarak doğrudan öğrenciye kazandırılan ek bilgi veya becerilerdir. Öğrencinin durumundaki bu tür değişmeler daimi olmalıdır ve nitekim de çoğu eğitim kurumlarının niyeti de ortaya çıkan değişmelerin mümkün olduğu ölçüde daimi nitelik kazanmasıdır.

Malları ve kişileri etkileyen hizmetler şeklinde yapılan bu ayırım, Birleşmiş Milletler’in maddi malların sınıflandırılmasıyla ilgili olan MPS (Material Product System) adlı sistemde yapılan “maddi ve maddi olmayan hizmetler” ayırımına tekabül etmektedir (Hill, 1977: 319).

MPS’de tüm üretim şekilleri “maddi üretim alanları” ve “maddi olmayanlar” olarak iki alana ayrılmaktadır. Maddi olmayan üretim alanı halkın bazı sosyal ve kişisel ihtiyaçlarını karşılamak için topluma hizmet sağlamaya yönelik tüm faaliyetleri kapsar. Hizmetlerin burada birinci sıradaki özelliği kural olarak sağlandıkları anda tüketiliyor olmalarıdır. İkinci özelliği de şudur: işgücünün uygulama nesnesi insanın kendisidir. Oysa maddi malların üretiminde işgücünün uygulama nesnesi doğal şeyler ve güçlerdir (UN, Vol.1,1974: xxix).

Bu durumda maddi olmayan alan, “kişileri etkileyen hizmetler”e karşılık gelmektedir. MPS’de nakliye (taşımacılık) ilke olarak iki ayrı üretim alanına ait olmak üzere malların ve kişilerin taşınması olarak ayrılmış ise de uygulamada veri güçlüğü nedeniyle nakliye maddi üretim alanına dahil edilmiştir.

Kişileri etkileyen hizmetlerin ölçüm sorununa gelince; belirtmek gerekir ki, öğretmen tarafından öğrenciye aktarılan bilgilerin miktarı doğrudan ölçülebilir değildir. Nitekim bir doktorun hastasına verdiği tavsiyeler de ölçülemez. Uygulamada öğrencilere verilen öğretim öğrenci-saat sayısı; doktorların durumunda da konsültasyon sayısı veya hasta-konsültasyon sayısı gibi kavramlarla ölçülmektedir.

Bu tür ölçümler günümüzde sağlanan hizmetlerinki ile büyük ölçüde ilgili görünmektedir. Ancak eğitim hizmetleri sonucundaki ürünün verilen diploma, sertifika ve öğrenci tarafından elde edilen diğer niteliklerle ölçülebileceği de öne sürülmektedir. Ancak örgün öğretim öğrenme sürecinin yalnızca bir kısmıdır ve edinilen bilgi ve beceriler öğrencinin kendi özel çabasının ve uygulamalarının da sonucudur. Dolayısıyla bu çabaların sonuçları yalnızca öğretmenlere atfedilemez ve onların verdiği hizmetler arasında sayılamaz. O halde, her ne kadar diğer amaçlar için önemli olsalar da diploma ve diğer niteliklerin sayısı eğitim kurumlarınca verilen hizmetlerin ölçümünde uygun bir yöntem olarak görülmemektedir.

Bu tür tanım, nitelik ve ölçüm sorunları tiyatro, sinema, futbol maçları gibi eğlence hizmetlerinde de ortaya çıkmaktadır. Kuşkusuz bunlar da kişide zihni bir değişme yaratır, fakat böyle bir değişimin niteliği muhtemelen psikologlar tarafından tanımlanabilir. Ancak, uygulamada bu tür hizmetler genellikle seyirci veya izleyici sayısı ile ölçülmektedir.

Bu arada hizmetlere ilişkin olarak, farklı bazı özelliklere göre başka sınıflandırmalar da yapılmaktadır. Değişimin sürekli ya da geçici olması durumuna göre “geçici hizmetler-kalıcı hizmetler” ayrımını öne süren görüşlere göre, araba yıkama ve temizliği geçici bir hizmet olarak sınıflandırılırken; ev boyama ve badanası kalıcı hizmet olarak değerlendirilebilir. Geçici ve kalıcı hizmetler ayrımı aynı zamanda “kişileri ve malları etkileyen hizmetler” için de geçerlidir. Nitekim, berberlik geçici bir hizmet niteliği taşırken cerrahi müdahale kalıcı hizmet özelliği taşır.

Geçici ve kalıcı hizmetler ayrımı dayanıklı ve dayanıksız mallar ayrımına eşdeğerdir ve aynı nedenle de önemlidir. Zira kalıcı bir hizmetten sağlanan yarar üretildikten sonra uzun bir zaman diliminde devam eder.

Bir diğer bir ayırım da “geri dönüşümlü (reversible) ve geri dönüşümsüz (irreversible) hizmetler” ayırımıdır. Bu sınıflandırma değişmenin “dönüşümlü ya da dönüşümsüz” olup olmadığı hususuna dayanmaktadır. Bazı hizmetler kalıcı olmasına rağmen daha sonraki üretken faaliyetle geriye dönüşebilir. Örneğin, bazı malların rengi ya da görünüşü yakın zamanda dekore edilmiş olsa bile tekrar değişebilir. Nitekim, taşınmış olan bir mal başlangıçtaki yere geri dönebilir. Bu ayırım kişileri etkileyen hizmetlere de uygulanabilir. Örneğin, tüm yolcu taşıma şekilleri dönüşümlü hizmetlerdir; tıbbi tedavinin birçok şekli de geri dönüşümsüz hizmetlere örnek teşkil eder.

Kişileri etkileyen hizmetler ise zihinsel ve fiziksel koşullardaki değişmeye göre iki alt gruba ayrılmaktadır. Eğitim ve eğlence hizmetleri zihinsel değişimi; taşımacılık ve tıbbi tedavinin bazı biçimleri de fiziksel değişimi içerir.

Görüldüğü gibi, hizmetlere atfedilen özelliklerin birleştirilmesiyle en az dokuz alt grubu kapsayan bir hizmet sınıflandırmasına ulaşılabilmektedir. Örneğin, malları etkileyen hizmetleri “fiziksel değişimi dönüşümlü kalıcı hizmetler ve geçici hizmetler ile fiziksel değişimi dönüşümsüz kalıcı hizmetler” şeklinde alt gruplara ayırabiliriz.

Bu şekildeki ayrıntılı sınıflandırma biçimiyle aslında çeşitli hizmet şekillerinin özellikleri de ortaya konmuş olmaktadır. Daha önce de değindiğimiz gibi, tıbbi tedavi hizmeti fiziksel değişime neden olmakta ve bu değişim bazı durumda kalıcı olmaktadır. O halde, hizmetlerin geleneksel özellikleri olarak ele alınan stoklanamaz ve fiziksel varlığının bulunmaması özelliklerinin yanı sıra yukarıda değindiğimiz diğer özellikleri de dikkate almak çeşitli hizmet şekillerini birbirinden ayırmak açısından yararlı olacaktır.

1980’li yıllarda yapılan bir diğer sınıflandırmada ise hizmetlerin teknolojik içeriklerine göre sınıflandırıldığı görülmektedir. Buna göre hizmetler iki gruba ayrılmaktadır: “Bilgi-temelli hizmetler (knowledge-based)” ve “Üçüncül hizmetler (tertiary services)”. Sigortacılık, mesleki ve teknik hizmetler, bazı bankacılık hizmetleri, bilgi teknolojisi hizmetleri, reklam, sinema filmleri, tedavi hizmetleri, eğitim ve bazı kamu hizmetleri bilgiye dayalı olan hizmetlerdir. İkinci gruba ise gemicilik hizmetleri, dağıtım, leasing, franchising, perakende ticaret, seyahat, bazı sosyal hizmetler, eğlence hizmetlerinin çoğu ve kişisel hizmetler girmektedir (UNCTAD, 1994: 3).

Bilgi-temelli hizmetler nispi olarak yüksek oranda beşeri sermaye içeren özellikte iken ikinci gruptakiler daha düşük beşeri sermaye ve daha basit üretim yöntemleri gerektirmekte olup daha ziyade tüketim-yönlü özelliktedir.

1990'lı yıllarda yapılan sınıflandırmaların başında hizmetleri iktisadi işlevlerine ve/veya hizmet sunan veya hizmet tüketenin bu hizmete atfettiği gerçek değerine göre ayıran sınıflandırma gelmektedir. Bu tip sınıflandırmalar genellikle iktisat politikasına yönelik analizlerde kullanılmaktadır. Bu tür ayırma bir örnek olarak piyasa hizmetleri ve piyasa-dışı (kamusal) hizmetler şeklindeki ayrımı gösterebiliriz.

Kullanım durumuna göre yapılan sınıflandırmada ise hizmetler “ara hizmetler ve nihai hizmetler” olarak sınıflandırılmaktadır. Ara hizmetler dağıtım ve üretim hizmetleri şeklinde iki alt grupta toplanmaktadır. Nihai hizmetler ise sosyal ve kişisel hizmetleri içermektedir. Ara hizmetler toptan ve perakende ticaret, nakliye ve depolama hizmetleri, haberleşme, mali, mesleki ve iş hizmetlerini (1) kapsamakta iken nihai hizmetler eğitim, sağlık ve tıbbi hizmetler, ev hizmetleri, eğlence ve kültürel hizmetleri ve otel-lokanta hizmetlerini içermektedir.

2. Uluslararası hizmet ticaretinde tanım ve sınıflandırma sorunları

Günümüzde uluslararası düzeyde önemi giderek artan hizmetleri tanımlamanın güçlüğüne yukarıda değinmiştik. Nitekim, hizmet ticareti ile her birinin farklı yönlerden ilgili olduğu uluslararası örgütler itibariyle baktığımızda farklı tanımlara ve sınıflandırmalara rastlanmaktadır. Dünya Ticaret Örgütü her hangi bir hizmet tanımı yapmaktan kaçınmış iken İktisadi Kalkınma ve İşbirliği Örgütü'nün (OECD) hizmetlere yönelik çalışmalarında bazı tanımlar yaptığı görülmektedir.

Ancak, bu tanımların da daha ziyade hizmet sektörleri içine giren faaliyetlerin ne olduğunu belirtmekten öteye gidemediği görülmektedir. Bu tanımlardan birine göre, “hizmetler niteliksiz emek-yoğun alanlar kadar ileri teknoloji içeren bilgi-yoğun alt sektörleri de içeren farklı bir grup iktisadi faaliyetlerdir. Her ne kadar aralarındaki fark bulanıklaşıyor olsa da, hizmet sektörleri birçok yönden imalat sanayii sektöründen belirgin farklılık sergiler” (OECD, 2000a: 6-7). Burada imalat sanayii, madencilik ve tarım ürünleri ile doğrudan bağlantılı olmayan farklı bir faaliyet grubu olarak ele alınan hizmetlerin “emek, öneri, yönetim becerisi, eğlence, eğitim ve aracılık ve benzeri şekillerdeki beşeri katma değer sağlamaya yönelik” faaliyetler olarak algılandığı görülmektedir.

OECD'nin hizmet ticaretine yönelik istatistiklerinde hizmetler alt sektörler itibariyle on dört başlık şeklinde sınıflandırılmaktadır (OECD, 2000a: 39). Bu sınıflandırma çalışmamızın sonunda yer alan ek çizelgelerden olan **Ek Çizelge 2'**de görülmektedir.

Bu genel bilgileri verdikten sonra uluslararası hizmet ticaretini sınıflandırmaya yönelik bazı çabalara yakından bakalım.

Bu sınıflandırmalardan birine göre hizmet ticareti 3 başlık altında sınıflandırılabilir: Yatırıma ilişkin hizmetler (bankacılık, mesleki hizmetler, otel ve istihdam hizmetleri gibi); ticarete ilişkin hizmetler (havayolu ile denizyolu taşımacılığı gibi); ticarete ve yatırıma ilişkin hizmetler (haberleşme, sigortacılık, bilgisayar hizmetleri, eğitim ve sağlık hizmetleri, sinema filmleri, inşaat ve mühendislik gibi).

Diğer bir sınıflandırmada ise (UNCTAD, 1994: 9), hizmet kullanan ile hizmet sunucusunun fiziksel yakınlığına olan gereksinme temel alınmıştır. Bilindiği gibi, hizmetlerin çoğunda üretim ve tüketim arasındaki zaman aralığı çok kolay ayrılamaz. Ancak "ayrılmaz hizmetler" (not-be separated) denebilecek bu durumun istisnaları olduğuna önceki paragraflarda değindik. Gerçekten bankacılık hizmetlerinde olduğu gibi, iletişim olanaklarının gelişip artmasıyla bir hizmet kolayca uzak bir mesafeye transfer edilebilmektedir (be-separated). Aşağıdaki şema durumu özetlemektedir.

	Hizmet kullanıcısı hareketliliğe sahip değil	Hizmet kullanıcısı hareketliliğe sahip
Hizmet sunucusu hareket etmiyor	A	B
Hizmet sunucusu hareket ediyor	C	D

A tipi ticaret sınır ötesi veri akımında olduğu gibi ayrılmış hizmetlerde söz konusudur. Eğitim ve sağlık hizmetleri B tipi ticaretin tipik örneklerini oluşturur. C tipi ise sermaye ve işgücü gibi üretim faktörlerinin hizmet sunmak amacıyla hareketini içerir. Doğrudan yabancı yatırımlarla ilişkili hizmet sunumu ve hizmet sunumu için geçici işgücü (nitelikli ya da niteliksiz) hareketi C tipine örnektir. D tipi ticaretin en güzel örneği de bir turistin üçüncü bir ülkede yerleşik olan uluslararası bir firma tarafından işletilen bir otelde konaklaması durumudur. Bu sınıflandırma, uluslararası hizmet ticaretine uygulanan kısıtlamaları sınıflandırmada da yararlı olabilecek bir yöntem sunmaktadır. Bu kısıtlamalar, ya bizzat hizmet ticaretini (A tipi ticaret

çerçevesindekiler gibi) ya da hizmet tüketicilerinin dolaşımını (B ve D tipindekiler) yasaklamaktadır.

Dış ödemeler bilançosu açısından baktığımızda sınır ötesi ticaret, gerek kişiler gerekse firmalar olmak üzere yerleşik ve yerleşik olmayanlar arasındaki alışverişi kapsar. O halde, ödemeler bilançosundaki sınır ötesi hizmet ticareti hem ülkeler arasındaki “ayrılmış” hizmetler alışverişini ve taşımayı hem de hizmet sunan (bir mühendisin bir başka ülkede geçici olarak danışmanlık hizmeti sunmasında olduğu gibi) ile hizmet kullananın diğer ülkelerdeki geçici dolaşımını da (turizmde olduğu gibi) kapsar.

Oysa mal ticaretinde doğrudan yabancı yatırımlar ve sınır ötesi ticaret çoğunlukla “ikame arz biçimleri” olarak görülmektedir. Hizmetlerde ise farklı sunum biçimleri arasındaki ilişki “tamamlayıcı” niteliktedir. Nitekim hizmet sunanlar, birçok durumda, bazı ticari varlık şekilleri - fiziki dolaşım- sınır ötesi veri akımlarını birleştirme imkanına sahip iseler, yabancı bir piyasada etkin olarak rekabet edebilirler. Bu nedendir ki, UNCTAD başta olmak üzere bazı uluslararası kuruluşlar hizmet ticaretine yönelik istatistiklerinde ve araştırmalarında uluslararası hizmet ticaretini; “ayrılmış” hizmetler, taşıma, bireysel hizmet sunucunun ve kullanıcının sınır ötesi dolaşımı çerçevesindeki hizmet göndermesini ve de DYY’larla ilişkili hizmet ticaretini de kapsayacak biçimde ele almaktadırlar (UNCTAD, 1994: 10).

GATT çerçevesinde yapılan tartışmalarda uluslararası hizmet ticaretinin faktör-dışı hizmetleri kapsadığı hususu temel alınmıştır. Ancak, ödemeler bilançosu istatistiklerine dayalı analizlerde çoğunlukla “ticari” olarak nitelendirilen “hizmetler” üzerinde yoğunlaşmıştır.

Bilindiği gibi, dış ödemeler bilançosu istatistikleri uluslararası ticaretin ölçülmesinde en temel kaynağı oluşturmaktadır. Burada hizmet ticareti cari işlemlere kaydedilmektedir. IMF 1990’lı yıllarda ödemeler bilançosu istatistiklerinde yeni bir sınıflandırma uygulamaya başlamış ve böylece özellikle hizmet alt sektörleri biraz daha ayrıntılandırılmıştır. Buna göre, yine cari işlemler içinde yer alan “hizmetler” başlığı altındaki hizmet ticareti şu kalemlerden oluşmaktadır: Ulaştırma hizmetleri (yolcu taşımacılığı: deniz ve havayolu, yük taşımacılığı: deniz ve havayolu, diğer taşımacılık hizmetleri); seyahat hizmetleri (iş seyahati ve kişisel seyahat); diğer hizmetler (haberleşme, inşaat, sigortacılık, mali hizmetler, bilgisayar ve bilgi hizmetleri, patent ve telif ücretleri, diğer iş hizmetleri; kişisel, kültürel ve eğlence hizmetleri, hükümet hizmetleri).

Ancak, bu sınıflandırma da GATS sistematğine uymamaktadır. GATS’da öngörülen hizmet sunum biçimleri itibariyle veri derlenmesi sorunu üzerinde çalışmamızın ikinci bölümünde durulacaktır.

Ödemeler bilançosu istatistiklerinin hizmetlere yönelik diğer eksikliklerini de şöyle özetleyebiliriz: 1989 yılına dek eski Doğu Bloku ülkelerinde mal ticareti dışındaki veriler tutulmamıştır. Verilerin ülkeden ülkeye farklılık göstermesinin yanı sıra (ör., gemi taşımacılığında elde edilen gelirler), başlıca hizmet ihracatçısı ülkeler bazı hizmet kalemlerini de bu istatistikleri düzenleyen kuruluş olan Uluslararası Para Fonu’na bildirmemektedir. Aynı şekilde firma-içi ticaret örneğinde görüldüğü gibi, çoğu hizmet alışverişi ödemeler bilançosu istatistiklerinde yer almamaktadır. Hizmet alışverişlerinin bazılarının ya yanlış sınıflandırılması (örneğin, faktör geliri olarak) ya da mal ticareti içinde sayılması (örneğin, turizm yerleşik olmayanların turistik yerlerdeki harcamalarını da kapsamaktadır) diğer bir eksikliktir. Tüm bu sorunlar uluslararası düzeyde hizmetlere ilişkin verilerde önemli ölçüde sapmalar oluşturmaktadır.

Ayrıca çalışmamızın sonunda yer alan **Ek-5’te** verdiğimiz çizelgedeki ülkeler içinde GATS’in öngördüğü şekildeki sınıflandırmaya uygun veri derleyenlerin sayısının fazla olmadığı da görülmektedir. Bu da, GATS’in yürürlüğe girdiği 1995 sonrasında sınıflandırma ve yetersiz veri sorununun hala çözülmemiş olduğunu göstermektedir. Örneğin, iş hizmetleri genel başlığı ile verilen hizmet dallarında, turizm dışındaki diğer seyahat hizmetlerinde, kişisel, kültürel ve eğlence hizmetlerinde, sağlık ve eğitim gibi hizmetlerde IMF Ödemeler Bilançosu İstatistiklerine veri aktaran ülke sayısı 1998 yılında 30-40 arasında kalmıştır. DTÖ’ye üye ülke sayısı 144 olduğu dikkate alındığında veri sorununun önemi daha da iyi anlaşılacaktır. Veriler çok dağınık olup tek merkezde toplanma hedefi hala tutturulamamıştır. İlgili bölümde görüleceği gibi, bu durum GATS Görüşmelerinde özellikle gelişmekte olan ülkeler için büyük bir dezavantaj yaratmakta ve bu ülkelerin haklı şikayetlerine neden olmaktadır.

Bu nedenle, Birleşmiş Milletler İstatistik Komisyonu 1994 yılında “Uluslararası Hizmet Ticareti İstatistiğine Yönelik Çalışma Grubu (The Interagency Task Force on Statistics of International Trade in Services)” oluşturmuştur. Grubun üyelerini Eurostat, OECD, BM İstatistik Dairesi (UNSD), UNCTAD ve DTÖ oluşturmakta olup başkanlık ve sekretarya görevini OECD üstlenmiştir. Bu grup bir “Uluslararası Hizmet Ticareti İstatistiği Rehberi (Manual on Statistics of International Trade in Services)” geliştirmektedir. Rehberi hazırlayan çalışma grubunun temel

hedefi, uluslararası hizmet ticareti istatistiği için tanımlara, sınıflandırmaya ve kapsama ilişkin kuralları koymak olmaktadır (IMF, 2001: 1).

İlk kez hazırlanan bu rehber ile amaçlanan husus, aslında ticaret anlaşmalarının malları olduğu kadar hizmetleri de kapsamı ve bu tür anlaşmaların yapılmasını destekleyecek ve görüşmelerde yol gösterecek istatistik gereksinimini karşılamaktır. Nitekim, Birleşmiş Milletler GATS görüşmelerinin nihai sonuca ulaşmasında da hizmet ticaretinde oluşturulacak istatistiksel çerçevenin önemine dikkat çekmektedir. Rehberin birinci bölümünde uluslararası hizmet ticaretine ilişkin istatistikler hazırlanırken yararlanılabilecek öneriler yer almaktadır. İkinci bölüm bu konuda önceden varolan standart ve çerçeveleri ortaya koymaktadır. Üçüncü bölüm, IMF'nin Ödemeler Bilançosu Rehberinin 5. Versiyonunda (BPM5) yer alan ödemeler bilançosu çerçevesi dikkate alınarak yerleşiklerin ve yerleşik olmayanların hizmet ticaretine ilişkin istatistiklerin toplanmasını ele almaktadır. BM Milli Muhasebe Sisteminin 1993 Yılı Versiyonu (1993 SNA) tanım ve kavramlarının geniş bir özetini de veren Dördüncü bölümde ise yabancı iştiraklerin hizmet ticaretine (FATS) ilişkin istatistikler derlenirken uyulacak standartlar yer almaktadır.

Rehber uluslararası ticarete konu olabilecek hizmetlerde (hizmetin sunucusu ve tüketicisinin bulunduğu yere göre) dört hizmet sunum şekli tanımlamaktadır: Sınır ötesi ticaret; yurtdışında tüketim; ticari varlık; gerçek kişilerin varlığı. Bu tanımların GATS'daki tanımları esas aldığı görülmektedir. Dolayısıyla bu konu GATS'ı ele aldığımız bölümde ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

BPM5 yerleşik olanlar ile yerleşik olmayanların hizmet ticaretinin tanımını, değerini, sınıflandırılmasını ve kaydını içeren öneriler de içermektedir. BPM5'e dayanan rehber BPM5'teki sınıflandırmanın hizmet tipine göre sınıflandırmayı da içine alacak şekilde genişletilmesini ve ayrıntılandırılmasını önermektedir.

Rehberin ilk taslağı Temmuz 2000'de BM Uzmanlar Toplantısında tartışılmış ve onaylanmak üzere Mart 2001'de BM İstatistik Komisyonu'na sunulmuştur. Rehber onaylanmış olup İngilizce metni internet üzerinden açıklanmıştır. Dolayısıyla, ülkelerin hizmetlerle ilgili veri toplama ve sınıflandırmayı bu rehber göre yapmaları beklenmektedir. Bu yönde sağlanacak başarı hizmetlerle ilgili "uygulamalı çalışmaların" da daha sağlıklı sonuçlara ulaşmasını sağlayacaktır.

Dünya Ticaret Örgütü'nü kuran ve 1 Ocak 1995 tarihinde yürürlüğe giren DTÖ Kuruluş Anlaşmasının ekinde yer alan anlaşmalardan olan Hizmet Ticareti Genel Anlaşması'nda her

hangi bir hizmet tanımı yapılmamıştır. Teknolojik gelişmelerin çok hızlı olması yeni hizmetlerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Anlaşmada hizmet tanımı yapılmış olsaydı bu şekilde ortaya çıkan yeni hizmetlerin her defasında tanım kapsamına alınması sorunu ortaya çıkacaktı. Tanımdan ziyade iktisadi faaliyetler açısından hizmetlerin sınıflandırılması (Çizelge I.1'de verilen) ve dış ticaret açısından da hizmet sunum şekilleri üzerinde durulmuştur. Böylece, yeni hizmetlerin tanım dışında dolayısıyla da anlaşma metni dışında kalması önlenmiştir.

DTÖ'nün kabul ettiği hizmet sunumu türleri ise, dört kategoride sınıflandırılmıştır. İlgili bölümde ayrıntılı olarak açıklayacağımız bu türler şunlardır: Sınır ötesi ticaret; yurtdışında tüketim; ticari varlık; gerçek kişilerin varlığı.

Avrupa Birliği'nin oluşma sürecinde temel anlaşmalardan biri olan ve 1957 yılında imzalanarak 1 Ocak 1958 tarihinde yürürlüğe giren Roma Antlaşması ise, açık bir hizmet tanımlaması yapmıştır. Bu antlaşmanın üçüncü bölümü "Hizmetler" başlığını taşımaktadır. Bu bölümde yer alan 60. ve 61.maddeler konuyla ilgili maddelerdir. 60. maddede şu tanım yapılmıştır (CE, 1973: 228-229): "Kişilerin, sermayenin ve malların serbest dolaşımına ilişkin hükümlerde düzenlenmemiş olan ve normal olarak ücret karşılığında yapılan işler hizmet sayılır." Aynı madde bu tanımın kapsamına giren faaliyetleri de açıkça belirtmektedir. Buna göre hizmet faaliyetleri "sınai nitelik taşıyan faaliyetler; ticari nitelikteki faaliyetler; artizanal (esnaf ve zanaatkarlara ilişkin) faaliyetler ve serbest meslek faaliyetleri" olarak dört alt başlıkta sıralanmıştır.

61. maddede ise ulaştırma alanındaki hizmetlerin serbest dolaşımının ulaştırmayı düzenleyen hükümler çerçevesinde; sigortacılık ve bankacılık hizmetlerinin serbest dolaşımının da sermayenin serbest dolaşımına ilişkin hükümler çerçevesinde gerçekleştirileceği belirtilmektedir. Böylece bu üç sektörün de 60. maddede yapılan hizmet tanımı kapsamında yer aldığı görülmektedir.

Bilindiği gibi Roma Antlaşması'nda daha sonra bazı değişiklikler yapılmıştır. Amsterdam Antlaşması çerçevesinde getirilen değişikliklerden sonra bu hükümler 50. ve 51. madde haline gelmiştir.

Bu arada, AB'nin Türkiye ve AB arasındaki hizmetlerin serbest dolaşımı müzakereleri nedeniyle hazırladığı taslak raporda hizmet sektörlerine bir sınıflandırma getirdiği görülmektedir (DPT, 2000a: 2). DTÖ'nün sınıflandırmasına göre oldukça sınırlı olan bu sınıflandırmada hizmetler on beş ana başlık altında toplanmıştır: İş hizmetleri, sağlık hizmetleri, hukuk

hizmetleri, turizm hizmetleri (rehberler ve seyahat acentalarının m¼d¼rleri), diğer iş hizmetleri, posta ve kurye hizmetleri, telekom¼nikasyon hizmetleri, g¼rsel-işitsel hizmetler, inşaat, dağıtım, çevre, sigorta, bankacılık, turizm ve ulaştırma hizmetleri.

Yukarıdaki açıklamalarımızda g¼r¼ld¼ę¼ gibi, iktisadi teoride yaşanan temel sorun uluslararası d¼zeyde de s¼z konusudur. İktisat teorisi tam bir ayırım yapmadan mallar ve hizmetler ile ilgilenmektedir. Nitekim, ortak bir hizmet tanımı ve sınıflandırma yapmaktan ziyade yapılan araştırmaların amacına uygun olarak bir tanımlama ve sınıflandırma yapılarak genel olarak hizmetlerin temel özelliklerinin de giderek değiştiği ¼zerinde durulmaktadır. Gerçekten, g¼n¼m¼zde hizmetlerin ¼retildięi anda t¼ketiliyor olması ¼zellięi ¼zellikle internetin hızlı gelişimi sonucunda ¼nemli ¼lç¼de değişime uğramıştır. ¼rneęin, bazı hizmetlerde (CD ve diskete kaydedilen yazılım hizmetinde olduğu gibi) hizmet sunan ile kullananın doğrudan ilişkisi en aza inmiş ve b¼y¼k kitlelere ulaşır duruma gelmiştir.

Bilgi ve iletişim teknolojilerindeki bu giderek artan hızdaki değişime paralel olarak kesin ve net bir tanım yapmaktan kaçınan DT¼'nun tutumu yerinde olup yapılan sınıflandırmanın oldukça ayrıntılı olması da ortaya ¼ıkabilecek yeni yeni hizmet t¼rlerinin sınıflandırılmadaki yerini de kolaylaştırmaktadır.

Çizelge I. 1. DTÖ tarafından kullanılan hizmet sektörleri ve alt sektörleri

1. İş Hizmetleri (Business services)

- A. Uzmanlık gerektiren hizmetler (Profesyonel hizmetler)
  - a. Hukuk hizmetleri
  - b. Muhasebecilik, danışmanlık ve defter tutma hizmetleri
  - c. Vergi ile ilgili hizmetler
  - d. Mimarlık hizmetleri
  - e. Mühendislik hizmetleri
  - f. Entegre mühendislik hizmetleri
  - g. Şehir planlama ve peyzaj mimarlığı hizmetleri
  - h. Tıbbi ve diş hekimliği hizmetleri
  - i. Veterinerlik hizmetleri
  - j. Ebeler, hemşireler, fizyoterapistler, sağlık görevlilerince sunulan hizmetler
  - k. Diğer hizmetler
- B. Bilgisayar ve ilgili hizmetler
  - a. Bilgisayar donanımının yerleştirilmesine ilişkin danışmanlık hizmetleri
  - b. Yazılım hizmetleri
  - c. Veri işleme hizmetleri
  - d. Veri tabanı hizmetleri
  - e. Diğer hizmetler
- C. Araştırma ve Geliştirme (AR-GE) hizmetleri
  - a. Tıbbi bilimlerle ilgili AR-GE hizmetleri
  - b. Sosyal ve beşeri bilimlerle ilgili AR-GE hizmetleri
  - c. Disiplinlerarası AR-GE hizmetleri
- D. Emlak komisyonculuğu hizmetleri
  - a. Sahip olmaya ve kiralamaya konu olan mülkler
  - b. Ücret veya sözleşme karşılığı gayrimenkul hizmetleri
- E. Operatör olmaksızın kiralama ve leasing hizmetleri
  - a. Gemilerle ilgili
  - b. Hava taşıtlarıyla ilgili
  - c. Diğer taşımacılık ekipmanına ilişkin
  - d. Diğer makine ve ekipmanla ilgili
  - e. Diğerleri
- F. Diğer mesleki hizmetler
  - a. Reklam hizmetleri
  - b. Piyasa araştırması ve kamuoyu yoklaması hizmetleri
  - c. Yönetim danışmanlığı hizmetleri
  - d. Yönetim danışmanlığına bağlı hizmetler
  - e. Teknik deneme ve analiz hizmetleri
  - f. Tarım, orman ve avcılığa ilişkin arazi hizmetler
  - g. Balıkçılığa ilişkin arazi hizmetleri
  - h. Madencilığe ilişkin arazi hizmetleri
  - i. İmalat sektörüne ilişkin arazi hizmetleri
  - j. Enerji dağıtımına ilişkin arazi hizmetleri
  - k. Personel yönetimi hizmetleri

- l. Soruşturma ve güvenlik hizmetleri
- m. Bilimsel ve teknik müşavirlik hizmetleri
- n. Ekipmanların bakım ve onarımı
- o. Bina temizlik hizmetleri
- p. Fotoğrafçılık hizmetleri
- q. Paketleme hizmetleri
- r. Basın, yayın hizmetleri
- s. Tören ve sergi hizmetleri
- t. Diğer hizmetler

2. Haberleşme hizmetleri (Communication services)

- A. Posta hizmetleri
- B. Kurye hizmetleri
- C. Telekomünikasyon hizmetleri
  - a. Telefon hizmetleri
  - b. Paket anahtarlamalı veri iletişim hizmetleri
  - c. Devre anahtarlamalı veri iletişim hizmetleri
  - d. Teleks hizmetleri
  - e. Telgraf hizmetleri
  - f. Faksimile hizmetleri
  - g. Özel kiralık devre hizmetleri
  - h. Elektronik posta (e-mail)
  - i. Sesli posta
  - j. On-line enformasyon ve veri tabanı yeniden temini
  - k. Elektronik veri değişimi (EDI)
  - l. Katma değeri bulunan faksimile hizmetleri
  - m. Kod ve protokol dönüşümü
  - n. On-line bilgi ve/veya veri işleme
  - o. Diğerleri
- D. Görsel-işitsel (audiovisual) hizmetler
  - a. Hareketli görüntü, videotıyp üretimi ve dağıtım hizmetleri
  - b. Hareketli görüntü projeksiyon hizmetleri
  - c. Radyo ve TV hizmetleri
  - d. Radyo ve TV yayınları aktarım hizmetleri
  - e. Ses kayıt
  - f. Diğerleri
- E. Diğer haberleşme hizmetleri

3. Müteahhitlik ve ilgili mühendislik hizmetleri (Construction and related engineering services)

- A. Binalar için genel müteahhitlik hizmetleri
- B. İnşaat mühendisliği için genel mühendislik hizmetleri
- C. Tesisat ve montaj işleri
- D. Bina tamamlama işleri
- E. Diğer

4. Dağıtım hizmetleri (Distribution services)

- A. Komisyonculuk hizmetleri
- B. Toptan ticaret hizmetleri
- C. Perakende ticaret hizmetleri

- D. Franchising
- E. Diğer
- 5. Eğitim hizmetleri (Education services)**
  - A. İlköğretim hizmetleri
  - B. Ortaöğretim hizmetleri
  - C. Yüksek öğretim hizmetleri
  - D. Yetişkin eğitimi
  - E. Diğer eğitim hizmetleri
- 6. Çevre hizmetleri (Environmental services)**
  - A. Kanalizasyon hizmetleri
  - B. Çöplerin kaldırılması hizmetleri
  - C. Sağlıkla ilgili benzeri hizmetler
  - D. Diğer
- 7. Mali hizmetler (Financial services)**
  - A. Tüm sigortacılık ve sigortacılığa bağlı hizmetler
    - a. Hayat, kaza ve sağlık sigortası hizmetleri
    - b. Hayat dışı sigortacılık hizmetleri
    - c. Reasürans ve retrosesyon hizmetler
    - d. Sigortacılığa yardımcı hizmetler
  - B. Bankacılık ve diğer mali hizmetler
    - a. Mevduat kabulü
    - b. Her çeşit kredilendirme
    - c. Finansal kiralama
    - d. Bütün ödeme ve para transferleri hizmetleri
    - e. Garanti ve taahhütler
    - f. Para piyasası araçları
      - Kambiyo
      - Türev ürünler
      - Döviz kuru ve faiz araçları
      - Devredilebilir menkul kıymetler
      - Altın dahil diğer ciro edilebilir araçlar ve finansal kıymetler
    - g. Satın alma taahhüdü ve plasman
    - h. Bankerlik
    - i. Aktif ve portföy işletmeciliği
      - Kollektif yatırım işletmeciliği
      - Emeklilik fonu işletmeciliği
      - Emanet ve saklama işletmeciliği
    - j. Merkezi saklama ve takas hizmetleri
    - k. Danışmanlık, aracılık ve diğer yan hizmetler
    - l. Mali bilgilerin elde edilmesi ve transferi
  - C. Diğerleri
- 8. Sağlıkla ilgili hizmetler ve sosyal hizmetler (Health related and social services)**
  - A. Hastane hizmetleri
  - B. İnsan sağlığına yönelik diğer hizmetler
  - C. Sosyal hizmetler
  - D. Diğer
- 9. Turizm ve seyahat ile ilgili hizmetler (Tourism and travel related services)**

- A. Otel ve lokantalar
- B. Seyahat acentaları ve tur operatörlüğü hizmetleri
- C. Turist rehberliği hizmetleri
- D. Diğer

10. Eğlence, kültür ve spor hizmetleri (görsel-işitsel hiz. dışındakiler) (Recreational, cultural and sporting services)

- A. Eğlence hizmetleri (tiyatro, müzik ve sirk hizmetleri dahil)
- B. Haber ajansı hizmetleri
- C. Kütüphane, arşiv, müze ve diğer kültürel hizmetler
- D. Sportif ve dinlence hizmetleri
- E. Diğer

11. Ulaştırma hizmetleri (Transport services)

- A. Deniz taşımacılığı hizmetleri
  - a. Yolcu taşımacılığı
  - b. Yük taşımacılığı
  - c. Gemilerin mürettebatıyla birlikte kiralanması
  - d. Gemilerin bakım ve onarımı
  - e. Çekme ve kurtarma hizmetleri
  - f. Deniz taşımacılığı için destek hizmetleri
- B. Yurtiçi suyuolları taşımacılığı hizmetleri
  - a. Yolcu taşımacılığı
  - b. Yük taşımacılığı
  - c. Gemilerin mürettebatıyla birlikte kiralanması
  - d. Gemilerin bakım ve onarımı
  - e. Çekme ve kurtarma hizmetleri
  - f. Yurtiçi suyuollarındaki taşımacılığa yönelik destek hizmetleri
- C. Havayolu taşımacılığı hizmetleri
  - a. Yolcu taşımacılığı
  - b. Yük taşımacılığı
  - c. Hava taşıtlarının mürettebatıyla birlikte kiralanması
  - d. Hava taşıtlarının bakım ve onarımı
  - e. Hava taşımacılığa yönelik destek hizmetleri
- D. Uzay taşımacılığı hizmetleri
- E. Demiryolu taşımacılığı hizmetleri
  - a. Yolcu taşımacılığı
  - b. Yük taşımacılığı
  - c. Çekme ve kurtarma hizmetleri
  - d. Demiryolu taşıtlarının bakım ve onarımı
  - e. Demiryolu taşımacılığı destek hizmetleri
- F. Karayolu taşımacılığı hizmetleri
  - a. Yolcu taşımacılığı
  - b. Yük taşımacılığı
  - c. Ticari araçların kullanıcısıyla birlikte kiralanması
  - d. Karayolu ekipmanlarının bakım ve onarımı
  - e. Karayolu taşımacılığı destek hizmetleri
- G. Boru hattı taşımacılığı
  - a. Yakıt taşımacılığı

- b. Diğer malların taşınması
  - H. Tüm taşımacılık sektörlerine ilişkin yardımcı hizmetler
    - a. Kargo teslim hizmetleri
    - b. Ambar hizmetleri
    - c. Yük taşımacılığındaki komisyon hizmetleri
    - d. Diğer
  - I. Diğer taşımacılık hizmetleri
- 12. Başka yere dahil edilmemiş diğer hizmetler (Other services not included elsewhere)**

Kaynak: GATT, 1991: Services sectoral classification list, Document MTN.GNS/W/120.

I.B. HİZMETLER ve HİZMET TİCARETİNİN EKONOMİDEKİ ROLÜ VE GELİŞİMİ

1. Hizmetlerin büyüme-kalkınma üzerindeki etkisi

Daha önce de belirtildiği gibi, hizmetlerin iktisadi rolüyle ilgili görüşler uzun bir dönem Colin Clark (Clark, 1960) ve Allan G.B. Fisher'in (Fisher, 1939) Üç Sektör Teorisinde öne sürülen tezlerin etkisinde kalmıştır. Üç Sektör Teorisi esas itibariyle çeşitli ulusal ekonomik yapıların dinamizmini belirtmektedir. Buna göre, ekonomiler üç aşamalı bir gelişme sürecinden geçerler. Tarım, hayvancılık ve madenciliğe dayanan birinci aşama zamanla yerini ikinci aşamaya yani imalatın öne geçtiği sınıai ekonomilere bırakır. Üçüncü aşama ise hizmet ekonomisi aşaması olup ekonomiye damgasını vuran hizmetler sektörüdür. Hizmet ekonomisine geçişi sağlayan faktör ise, imalat sanayiinin yüksek gelir düzeylerine ulaşılmasını mümkün kılması olmuştur. Genel olarak hizmetler gelir esneklikleri yüksek faaliyetlerden oluştuğu içindir ki endüstriyel gelişme bir noktadan sonra hizmetler sektörünün gelişimine hız kazandırır.

Söz konusu teoriye göre, hizmet ekonomisinin bir diğer özelliği de, hizmetlerin daha düşük verimlilik düzeylerine sahip olması ve dolayısıyla da iktisadi büyüme ve kalkınma üzerinde engelleyici bir etki yaratmasıdır. Zira teknik gelişme karşısında tarım (birincil sektör), sanayi (ikincil sektör) ve hizmetler (üçüncül sektör) çok farklı tepkiler gösterir. Keza hizmetler sektörü teknik gelişmeden genellikle az derecede etkilenmektedir.

Ayrıca teknik gelişme açısından yapılan bu sınıflandırma, malların tüketici ihtiyaçlarının yoğunluğu ve kapasitesi bakımından yapılan sınıflandırmasına da uygun olmaktadır. Buna göre, birincil sektör malları beslenmeye yönelik olduğundan insanlık için en gerekli, ancak fizyolojik gereksinimleri giderdiğinden en hızlı biçimde doyulan mallardır. İhtiyaçların şiddeti açısından ikinci sırada yer alan ikincil sektör mallarında doygunluk haline daha sonra, ancak mutlaka varılmaktadır. Üçüncül sektör mal ve hizmetleri ise, yaşam için zorunlu olmamakla beraber tüketici zevklerini karşılar ve toplum halinde yaşayan insan toplulukları için şarttır. Hatta bilimsel çalışmalar ve eğitim örneğinde olduğu gibi, üçüncül sektör mal ve hizmetleri birincil ve ikincil sektör malları için de zorunludur. Refah düzeyi yüksek toplumlarda gittikçe talebi artan bu mal ve hizmetler düşük gelirli toplumlarda çok daha az talep edilirler (Fourastié, 1958: 2-11).

Teoriye göre ayrıca, her gelişen ekonomide istihdam ve yatırımda tarımdan sanayiye ve büyük oranda da hizmetler sektörüne doğru bir kayma olacaktır. Zira işgücünün birincil sektörden ikincil sektöre doğru hareketi ek bir büyümeye yol açar. Bunun nedeni ise, ikincil

faaliyetlerde özellikle de imalat sanayiinde yüksek verimlilik düzeylerinin söz konusu olmasıdır. Bu büyüme hizmetlere olan talebi ve üçüncül sektörün gelişimini hızlandıracaktır. Buradan anlaşılacağı gibi, Clark-Fisher Modelinde hizmetler sektörünün büyümesi öncelikle talep artışına bağlı olmaktadır.

Üç Sektör Teorisi bazı yönlerden eleştirilmiştir. Bir kere sektörlerdeki istihdam artışı ile ilgili tezin, gelişmekte olan ülkeler açısından doğru olmadığı öne sürülmüştür. Nitekim, bu ülkelerde hizmetler sektöründeki gelişmenin, esas olarak yoğun kırsal göç ve hızlı nüfus artışı sonucunda ortaya çıkan informel faaliyetlerin çoğalmasından kaynaklandığı öne sürülmüştür. Dolayısıyla birçok gelişmekte olan ülkede bu sektörde teorinin öngördüğünden çok daha hızlı bir istihdam artışı yaşanmıştır (UNCTAD, 1994: 8).

Öne sürülen diğer bir husus da şudur: Üçüncül sektör faaliyetlerinin artması büyümenin bir sonucu değil, aksine ön koşullarından biridir. Örneğin, hizmetler açısından yetersiz bir altyapı (telekomünikasyon ve taşımacılık gibi hizmetlerin gelişmemiş olması ya da yeterli düzeyde sağlanamaması) veya zayıf bir mali sistem uzunca bir süre kalkınmanın darboğazları olarak görülmüştür. Burada belirtmek gerekir ki, sektörler arasındaki yatay entegrasyon ve üretici hizmetlerde uzmanlaşmanın artması sektörler arasındaki sınırı da bulanıklaştırmıştır. Örneğin, Ar-Ge faaliyetleri, mali hizmetler, pazarlama ve satış sonrası hizmet faaliyetleri gibi hizmetler imalat sanayiinin gelişmesinde gerekli tamamlayıcı unsurlar olarak değerlendirilmektedir. Nitekim, ABD ve Almanya gibi gelişmiş ülkelerde imalat sanayiinde çalışanların hizmetlerle ilişkili faaliyetlerdeki payı giderek artmaktadır. Bu durum, gelişmekte olan ülkelerde de gözlemlenmekte ancak, veri yokluğu nedeniyle tam olarak ortaya konulamamaktadır (UNCTAD, 1994: 8).

Bu arada, gelişmiş ülkelerde hizmetler sektöründeki istihdam artışını inceleyen ampirik çalışmalarda bazı önemli hususlar dikkati çekmektedir. Üçüncül sektör faaliyetlerinde düşük emek verimliliği (birincil ve ikincil sektör faaliyetlerine kıyasla), kadınların toplam istihdam içindeki payını ve iş faaliyetlerindeki değişmeyi de (örneğin, ev içi hizmetler giderek piyasada işletmelerce karşılanır hale gelmektedir) hızlandırmıştır. Dolayısıyla, hizmetler sektörünün gelişmesinde talep artışının yanısıra başka faktörler de etkili olmaktadır (UNCTAD, 1994: 5).

Yukarıda kısaca özetlediğimiz, hizmetler sektörüne ilişkin olarak Üç Sektör Teorisine dayanan geleneksel yaklaşımlar zamanla değişmiştir. Bu değişim öncelikle birçok hizmet faaliyetinin (bankacılık, taşımacılık, dağıtım, pazarlama, iletişim gibi) kendi başına iktisadi

gelişme sürecini etkileyen girdiler olduğunun farkına varılmasından kaynaklanmıştır. Günümüzde modern hizmetlerin dayandığı diğer bir temel faktör yüksek teknolojidir. Keza malların üretimi, dağıtımı, muhafaza ve işletmesinde önemi büyük ölçüde artan bilgi ve iletişim, telekomünikasyon ve bilgisayar teknolojisindeki gelişmelerle birlikte uluslararası hizmet ticaretinin de önünde yeni yollar açılmıştır (Ongun, 1997: 351). Bu gelişmeler sonucunda dünya hizmet ticareti, 1980-1993 yılları arasında yıllık ortalama olarak mal ticaretinden çok daha fazla bir büyüme kaydetmiştir. Gerçekten bu dönemde mal ticaretindeki ortalama yıllık büyüme % 4.9 iken dünya hizmet ticareti % 7.7 oranında büyümüştür (World Bank, 1995: 1). Bu konudaki ayrıntılı istatistiksel veriler çalışmamızın birinci bölümündeki F başlığı altında verilmiştir.

Sonuç olarak, günümüzde giderek etkinliği artan hizmetlerin arzının büyüme ve kalkınma sürecinde önemli bir girdi olduğu genel kabul görmektedir. Yukarıda da belirtildiği gibi, teknolojik gelişmeler de uluslararası hizmet ticaretininin kapsamını genişletmekte ve bu ticaretin büyüme ve kalkınma bakımından sunduğu imkanlardan yararlanmanın önemini de ortaya koymaktadır. Bu konulara ilerdeki başlıklarda yeri geldikçe tekrar dönülecektir.

2. Hizmet ticaretinin ekonomideki rolü ve gelişimi

Günümüzde hizmetler sektörü gerek gelişmiş gerekse gelişmekte olan ülke ekonomilerinde önemli bir rol oynamaktadır. Kısım sonunda yer alan **Çizelge I. 2'**de görüldüğü gibi, 1997 itibariyle çoğu ülkede toplam iktisadi faaliyetlerin % 60'ından fazlasını hizmetler oluşturmaktadır. 1987 ile 1997 arasındaki on yıllık dönemde hizmetlerdeki artış hızı tüm ekonomi itibariyle gerçekleşen artış hızını geçmiştir. Bu performansta kuşkusuz bilgi teknolojisindeki gelişmenin etkisi oldukça önemlidir. Hizmetler sektörünün rolünün artması aynı zamanda tüketici ve üretici taleplerinin de artmasına yol açmaktadır.

Hizmetlerin istatistiklere kolayca yansımayan bir ara rol oynadığına da daha önce değinilmişti. Örneğin, mali hizmetler, ulaştırma ve dağıtım sistemleri hemen hemen tüm faaliyet dallarında önemlidir. Uluslararası ticarete de imalat sanayii malları kadar olmasa da her ihracat ve ithalat işleminde ya doğrudan ya da destek hizmet şeklinde mübadele edilmektedirler. Bu tür hizmetler olmadığı takdirde uluslararası mal ticareti sekteye uğramakta hatta durmaktadır.

Hizmetler sektörünün GSYİH içindeki payı artarken diğer sektörlerin payı azalmıştır. Gerek gelişmekte olan gerekse gelişmiş ülkeler de bu gelişme hep artış yönünde olmuştur. Gerçekten, hizmetler sektörünün ekonomideki ağırlığı her ülke grubu itibariyle artış

göstermektedir. Nitekim, gelişmekte olan ülkelerin genelinde hizmetler sektörünün GSYİH içindeki payı 1965'te % 40 iken 1990'da % 47'ye; OECD'ye üye üst-gelir grubuna dahil ülkelerde % 54'den % 61'e yükselmiştir (UNCTAD, 1994: 4).

Sayfa 44'te yer alan **Çizelge I. 3'te** de görüldüğü gibi, hizmet alt sektörleri içinde özellikle gelişmiş ülkelerde en hızlı büyüyen alt sektörler mali hizmetler, sigortacılık, emlak komisyonculuğu ve iş hizmetleri (business services) olmaktadır.

Bu alt sektörler arasında özellikle 1990'lı yıllarda hızla gelişen iş hizmetleri *bilgisayar yazılımı ve bilgi işleme süreci, araştırma-geliştirme ve teknik hizmetler, pazarlama hizmetleri, iş organizasyonu hizmetleri ve insan kaynaklarını geliştirme hizmetleri başta olmak üzere geniş bir hizmetler yelpazesini oluşturmaktadır* (Bkz. Çizelge I.1). İş hizmetlerinin üretim değeri OECD'ye üye 19 ülke toplamında 1995 yılı itibarıyla 1.1 trilyon doların üzerinde gerçekleşmiştir. Bu artışta firmaların daha önceki faaliyetlerinin birçoğunun hizmet firmalarınca yapılması, başka firmalarca üretilen hizmetleri kullanan küçük üretim birimleri ve firmalarının büyümesi, firma-içi esnekliğin artmasına olan gereksinim, deneyimli ve uzmanlaşmış hizmet girdilerine dayanan bilgi-temelli ekonomilerin yükselişi, birçok alanda uzmanlaşma ve artan işbölümü gibi nedenlerin etkili olduğu görülmektedir (OECD, 1999: 1-6).

Ekonomide iş hizmetlerinin sağlanması hem imalat sanayiinde hem de hizmetlerde olduğu gibi tüm ekonominin performansını artırmanın anahtarı olarak değerlendirilmektedir. Nitekim, Japonya'da imalat sanayiinde kullanılan hizmetlerin payı 1980 yılında % 22.2 iken 1995'te % 29.5'e yükselmiştir (WTO, 1999; 99-1671: 6).

Dolayısıyla hükümetlerin bu hizmetlerin arz ve talebini teşvik edecek politikalar oluşturması önemli bir husustur. Nitekim Avrupa Birliği'nde bu yönde çalışmalar yapılmaktadır. AB Konseyi 1995 yılında AB Komisyonundan iş hizmetlerinin sanayiinin etkinliğine ve istihdam yaratılmasına katkısını artırmaya yönelik ortak bir politika belirlenmesi üzerinde bir çalışma yapılmasını istemiştir. Komisyon bu konuda Nisan 1998'de "Sanayide rekabet edebilirlik ve iş hizmetleri" başlıklı bir rapor hazırlamıştır. Rapor, bu hizmetlerin geleceği ve gelişmesinde öngörülebilecek uygun politika önlemlerini içermektedir (CE, doc.COM(98) 534 Final: 2). Bu raporda iş hizmetleri sunan firmaların üye ülkelerin piyasalarına girişte karşılaştıkları engellerin kaldırılması ve teşvik edilmeleri durumunda AB'nde 3 milyon kişiye istihdam imkanı sağlayabileceklerine dikkat çekilmektedir.

AB'nde (15'ler) iş hizmetleri sektöründe 1994 yılı itibariyle istihdam 11.6 milyon olup toplam istihdamın % 8.5'ünü oluşturmaktadır. Sektörde çok sayıda küçük işletme (1995 itibariyle 2,690,000) özellikle ulusal piyasalarda olmak üzere faaliyet göstermektedir. Bu durum bu şirketlerin istihdam yaratma potansiyellerinin oldukça yüksek olduğunu göstermektedir. Sektöre ilişkin yıllık büyüme oranları da bu hizmetlerin son yıllarda ekonominin bütününe oranla çok önemli artışlar kaydettiğini göstermektedir. Nitekim, 1980-1994 arası dönemde bu sektördeki katma değer yıllık ortalama % 5.4; istihdam % 5.5 artmış iken ekonominin tamamında katma değer % 1.5; istihdam ise % 0.4 oranında artmıştır (CE, doc.COM(98) 534 Annexe 2: Tableau 2).

AB Komisyonuna göre, bu artış büyük ölçüde sanayiinin gelişmiş, bilgiye dayalı, uzmanlaşmış yeni hizmetlere duyduğu gereksinimden kaynaklanmaktadır. Gerçekten, bu sektörde çalışan işletme sayısı hemen her ülkede artmış, toplam katma değer ve istihdam içindeki payları da önemli oranlara yükselmiştir. **Çizelge I. 4'**de verildiği gibi, 1994 yılında yaratılan iş sayısı 8 AB ülkesinde toplam 11,6 milyona ulaşmıştır. Sektörün toplam katma değere katkısı ise, % 16.2 ; toplam istihdam içindeki payı da % 7.6 olarak gerçekleşmiştir.

Hizmetler sektörünün ve dolayısıyla iş hizmetlerinin öneminin çok arttığı diğer bir bölge de Kuzey Amerika'dır. Nitekim, sektörün toplam katma değere katkısı % 19.2 olup yaratılan iş sayısı ABD'nde 12,1 milyona (toplam istihdamın %10.4'ü) yükselmiştir (Bkz. Çizelge I.4) Kanada'da ise sektörde çalışan sayısı 1988-1998 arasında yıllık ortalama % 5.6 artarak 1998'de 1,129, 000 milyona ulaşmıştır (Industry Canada, 1999: 20).

Çizelge I. 5'te görüldüğü gibi, 15 AB ülkesi itibariyle iş hizmetlerinin ekonomideki diğer sektörlerle karşılaştırıldığında da katma değer bakımından (% 21.1 ile imalat sanayii üretimi hariç) tüm diğer sektörlerden önde olduğu görülmektedir. Nitekim, 1994 itibariyle iş hizmetlerinin % 15.3 olan oranı toptan ve perakende ticarete % 14.5; enerji ve inşaat % 10.3; sosyal ve şahsi hizmetlerde % 10.6 ve kamu hizmetlerinde % 13.2 olduğu görülmektedir. Bankacılık, sigortacılık, taşımacılık ve haberleşme hizmetlerinin toplamının ekonomiye katkısı (% 12.1) dikkate alındığında iş hizmetlerinin katma değerdeki payının önemi daha iyi görülmektedir. **Çizelge I.5'**te yer alan sektörlerin görece verimliliğine baktığımızda, iş hizmetlerinde görece verimlilik de yüksektir. Nitekim, tarımın en sonda (0.49), finans ve sigortacılığın (1.83) birinci sırada, iş hizmetlerinin (1.80) ise ikinci sırada yer aldığı görülmektedir.

İş hizmetlerindeki bu hızlı artış, genel olarak daha önce firma-içi gerçekleştirilen hizmetlerin destek firmalarca (outsourcing firm) yapılmasındaki artış ile bağlantılıdır. Diğer firmalara bir bakıma destek hizmetleri sunuyor olan outsourcing firmaları daha fazla ürün alternatifini daha az maliyetle sunmaktadır. Nitekim, ABD’de kurulan Outsourcing Institute’e göre, yıllık gelirleri 80 milyon doların üzerindeki şirketler outsourcing hizmetlerini % 26 artırarak gelirlerini 1997 yılında 85 milyar dolara çıkarmışlardır (Outsourcing Institute,1997: The outsourcing index).

Bilgi teknolojisi (IT), outsourcing firmalarının hızla arttığı diğer bir alandır. Toplam outsourcing harcamalarının % 30’u bu alana aittir. İnsan kaynakları ikinci sırada (% 16); pazarlama/satış hizmetleri % 14 ile üçüncü; mali hizmetler ise % 11 ile dördüncü sırada yer almaktadır. Outsourcing hizmetlerin yaklaşık 2/3’ü imalatçılar tarafından talep edilmektedir. Bilgi hizmetleri ve mesleki hizmetler (professional services) ise toplam outsourcing hizmetlerinin % 13’ünü kullanmaktadır.

Bilgi teknolojisi alanında outsourcing Avrupa’da da hızla artmaktadır. 1997’de 15 milyar dolar değerinde olan bu tür hizmet sunumu, 2001 yılında 27 milyar dolara yükselmiştir. Bu alanda en aktif piyasalara sahip ülkeler İngiltere, Fransa ve İtalya olmaktadır. Örneğin, İngiltere’de 1997’de 3.7 milyar doları bulan bu hizmetlerin arzının 2000 itibariyle 7.6 milyar dolar civarında olduğu tahmin edilmektedir (Lister, 1997: 1).

Japonya’da yapılan bir ankette de 1997 yılında iş eğitimi (% 20.1); bilgi sistemleri (% 19.7), üretim prosesleri (% 17.4); muhasebe ve vergi (% 14.0) ve Ar-Ge hizmetleri (% 13.7) outsourcing’in kullanıldığı alanlar olmaktadır. Ankete cevap verenlerin % 65’i bu tür hizmetlerin firmalarındaki uzmanlaşmayı teşvik ettiğini; % 50’si maliyetten tasarruf sağlandığını; % 36’sı da etkinliği artırdığını belirtmişlerdir (OECD, 2000a: 16).

Sonuç olarak, Japonya örneğinde de açıkça görüldüğü gibi, firmalar outsourcing hizmetlerinin gelişmesi sonucunda kendi ana faaliyetlerinde odaklanmak, diğer bir ifadeyle temel alanlarında uzmanlaşmak imkanı bulmuşlardır.

Hizmetler sektörünün toplam istihdam içindeki payı da yüksektir. Hizmet sektörlerinde beşeri sermayenin önem kazanmasına ve özellikle imalat sanayiinde emek-yoğun hizmet türlerinin daha çok kullanılmasına paralel olarak hizmetlerde çalışanların sivil istihdam içindeki payı artmıştır.

OECD ülkelerine ait rakamları içeren **Çizelge I. 6 ve Çizelge I. 7'den de** görüleceği gibi, hizmetler diğer sektörlere oranla daha fazla istihdam yaratmaktadır. Örneğin, AB'nde (AB-15'ler) hizmetlerin sivil istihdam içindeki payı 1987'de % 59 iken % 6.2 artarak 1997'de % 65.2'ye çıkmıştır. ABD'nde bu oranlar 1987, 1997 ve 1998'de sırasıyla % 69.9, % 73.4 ve % 74.5'tir.

OECD'nin daha az gelişmiş ülkelerinde de bu artış trendi görülmektedir. Nitekim, Portekiz'de hizmetler sektörünün ekonomideki toplam istihdamdaki payı 1987'de % 42.9 iken 1997 ve 1998'de sırasıyla % 54.8 ve % 55.3'e yükselmiştir. OECD'de en düşük oranlara sahip olan Türkiye'de ise bu oranlar sırasıyla % 31, % 34.7 ve % 34.4 olup sektörde 1987-1997 arası dönemdeki istihdam artışı % 3.7 olarak gerçekleşmiştir.

OECD ülkelerinde 1980 yılında hizmetler sektöründe çalışan sivil işgücünün payı % 55 iken bu oran 1997'de bölge genelinde % 64'e yükselmiştir. 1980-1997 arasındaki dönemde hizmetler sektöründe ekonominin tamamına oranla daha fazla iş yaratılmıştır.

Özellikle bilgiye dayalı hizmetlerde de (iş hizmetleri gibi) bu yükselişin süreceği beklenmektedir. Bu sektörlerde çalışan sayısı ise 1995 yılında 11 milyon olup 21 OECD ülkesindeki toplam sivil istihdamın % 2.4'ünü oluşturmaktadır. Bu rakam, OECD alanı içinde en büyük imalat sanayii dallarından biri olan motorlu taşıt endüstrisinde çalışan sayısından iki katından daha fazladır (OECD, 2000a: 14).

Hizmetlerde **istihdamın hizmet alt sektörlerine dağılımına** baktığımızda, % 45 ile en yüksek oranın toplumsal, sosyal ve kişisel hizmetler sektöründe olduğu görülmekte olup sektörde istihdam artış hızı % 2.4 olarak gerçekleşmiştir (OECD, 2000a: 19). Ancak 1980-1997 arasında en hızlı artış kaydeden hizmet alt sektörü yıllık % 4 artış ile mali hizmetler, sigortacılık, emlak komisyonculuğu ve iş hizmetleri sektörü olmaktadır. Bu sektörün toplam içindeki payı ülkelerin genelinde % 15'tir.

Burada iş hizmetlerinin gösterdiği performans dikkat çekicidir. **Çizelge I. 5'te** görüldüğü gibi, 15 AB ülkesi itibariyle iş hizmetlerinin toplam istihdamdaki payı 1994'te % 8.5 olarak gerçekleşmiştir. Gerçekten bu hizmetler bankacılık, sigortacılık, taşımacılık ve haberleşme hizmetlerinin tamamının istihdama katkısına (% 9) yakın bir katkıda bulunmaktadır.

Dağıtım sektörü ve ulaştırma- haberleşme hizmetlerindeki artış hızı ise yine 1980-1997 arası dönemde sırasıyla % 1.9 ve % 1.3 olarak gerçekleşmiştir (OECD, 2000a: 19). Bu ise, ulaştırma ve haberleşme hizmetlerinin toplam hizmetler içindeki nispi önemini de düşürmüştür.

Dağıtım sektörünün payında da düşüş söz konusudur. Bu durum bazı hizmetlere olan talebin doymuş olduğunu göstermektedir (OECD, 2000a: 14). ABD için yapılan bir araştırmada ortaya konulan işgücü verimliliğinin sektörler itibariyle gelişimi de bu durumu bazı sektörlerde teyit eder görünmektedir (Baily; Lawrence, 2001: 309).

Hizmet faaliyetlerinin çok çeşitli olması bu sektörde çalışan işgücünün niteliğini de yansıtmaktadır. Gerçekten hizmet sektörlerinde çok yüksek niteliğe sahip uzmanlardan düşük nitelikli ve niteliksiz işgücünün var olduğu geniş bir yelpaze söz konusudur. 1980'li yıllarda OECD ülkelerinde yüksek nitelikli beyaz yakalı işgücünün artış hızının diğer tüm işgücü kategorilerine göre daha yüksek olduğu; yüksek nitelikli mavi yakalılarda ise artışın nispeten yavaş kaldığı görülmüştür (OECD, 2000a: 19). Bu duruma Kuzey Amerika'dan örnek verebiliriz. Örneğin, 1993-1999 yılları arasında 20 milyon yeni işin yaratıldığı ABD'nde bu istihdamın % 90'ı hizmetlerle ilişkili alanlarda (elektrik,su, gaz ve kamu hizmetleri dahil) yaratılmıştır. Bu yeni işlerin % 81'i ortalama ücretin üzerinde ücret ödenen, %65'i de yüksek düzey ücret ödenen kategoride yer almaktadır (US Department of Labor, November 1999: www.dol.gov).

Aynı şekilde, 1998 itibariyle toplam sivil istihdamın % 73.9'unun hizmetler sektöründe çalıştığı Kanada'da da hizmet endüstrilerinin çoğunda haftalık ortalama ücret genel ortalamanın üstünde seyretmektedir. Ücretlerin özellikle de ulaştırma, depolama ve haberleşme ile mali hizmetler, sigortacılık ve emlak komisyonculuğunda çok yüksek olduğu görülmektedir. Kanada'da 1976-1999 arasında yaratılan 4.5 milyon yeni işin 4.2 milyonu hizmet üreten sanayilerde yaratılan yeni işleri temsil etmektedir. Alt sektörler arasında yüksek oranda emek-yoğun endüstriler ise, ulaştırma, haberleşme, depolama, toptan ticaret, sigortacılık, mali hizmetler, sigortacılık ve iş hizmetlerini de kapsayan üretici hizmetler olmaktadır (Industry Canada, 1999: 21-22).

Bununla birlikte, hizmetler sektörünün ülke ekonomilerini bilgiye dayalı ekonomilere dönüştürmekte başlıca rolü oynadığına daha önce dikkat çekmiştik. Bu durum özellikle de gelişmiş ülkelerde çok daha açık bir biçimde görülmektedir. Nitekim, hizmetler sektörüne ilişkin yeterli ve sağlıklı verilere sahip ülkelerden biri olan Kanada'da 1990-1999 arasında yaratılan yeni işlerin 1.8 milyonu yüksek düzeyde eğitim almış işçilere yöneliktir. Aynı dönemde bir milyondan fazla işçi işini kaybetmiştir. Kaybedilen işlerde çalışan işçiler, ya lise ya da daha düşük düzeyde eğitim görmüş olanlardan oluşmaktadır (Industry Canada, 1999: 21).

Ancak bir diğ er araştırmada da bir çok hizmet sektörünün düşük nitelikli işgücüne iş imkanları sunduğ u da belirtilmektedir (OECD, 1998: 1-12).

Görüldüğü gibi, imalat sanayiinden daha az sermaye-yoğ un olan ve nüfusun daha yüksek gelirli olan kısmının giderek artan talebinden yararlanan hizmet sektörlerinin gelişimi, istihdam yaratmada anahtar rolü oynamaktadır. Bunun başlıca nedeni, bazı hizmetlerin daha az nitelikli işgücü için bazılarının da yüksek nitelikli işgücü için potansiyel iş yaratma kapasitesidir (Bkz. Çizelge I.5). Nitekim, daha önce de belirtildiğ i gibi, **Çizelge I.5'te** yer alan sektörlerin görel verimliliğ i bakımından, birinci sıradaki mali hizmetler ve sigortacılık hizmetlerinde ve ikinci sıradaki iş hizmetlerinde verimliliğ in yüksek olduğu görülmektedir. Bu sektörlerde nitelikli işgücü oranının nispi olarak yüksek olduğ una daha önce dikkat çekmiştik.

Ayrıca yoğ un bilgiye dayalı hizmetlerin genel olarak istihdam yaratılmasında giderek önem kazanması, işçilerin niteliklerinin artmasında da önemli bir rol oynamaktadır. Nitekim, Avusturya'da bu potansiyel karşısında ekonomide istihdam artışını teşvik etmek amacıyla hazırlanan "İstihdam için Ulusal Aksiyon Planı (National Action Plan for Employment)" içine iş hizmetleri de dahil edilmiştir (Austrian Industry Department, 1999: 2-4).

Bu arada belirtmek gerekir ki, uluslararası hizmet ticaretini incelediğ imiz alt başlıkta ayrıntılı olarak inceleneceğ i gibi, elektronik ticaret istihdam üzerinde de etkili olmaya başlamıştır. Gerçekten, bu sektörlerde çalışanlar örneğ in ABD'nde toplam istihdamın üçte birini (OECD, Forum, 1999: 106).

Genel olarak internetin yaygınlaşması ve e-ticaretin artması işgücünün niteliğ inde de değ işmeye yol açmaktadır. Elektronik ticaretin öneminin arttığ i sektörlerde yüksek nitelikli işgücüne olan talep de yüksektir.

Gerçekten bilgiye dayalı, hizmet ağ ırlıklı ekonomiler işletmelerde nitelikli emeğ in önemini artırmaktadır. Bilindiğ i gibi, bazı ülkelerde nitelikli işgücü açığı önemli bir sorun haline gelmiştir. Bu durumla karşı karşıya olan hükümetler işgücünün niteliğ ini artırmaya yönelik politika oluşturmaktadır. Bu çerçevede öngörülen reformlar arasında eğ itim reformu, firmalara ve bireylere yönelik yaşam boyu eğ itim programlarına yatırımlara yönelik teşvikler önemli yer tutmaktadır. Örneğ in, Avustralya, Kanada ve İngiltere gibi gelişmiş ülkeler yaşam boyu öđ renme programları oluşturmuşlardır.

Hizmetler sektörünün toplam istihdam içindeki payının çok yüksek olduğu (% 81.3) Avustralya'da ise konuyla ilgili bir raporda (Australian Department of Industry, 1999: 12,

Box.1): “bilgiye dayalı hizmet endüstrilerinin bilgi ve iletişim teknolojisine ve bilimsel nitelikli işgücüne olan ihtiyacı çok yüksektir. Bu durum, hükümetin eğitim ve formasyon programlarını endüstride değişmekte olan ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olmalıdır.” denilmektedir.

Kanada’da ise 1999’da hazırlanan “Youth employment strategy (Gençlerin istihdamına yönelik strateji)” , “Software development worker pilot project (yazılım alanında çalışan işgücünün gelişimine ilişkin pilot proje)” ve “Sectoral partnerships initiative (Sektörel ortaklıklar inisiyatifi)” başlıklı projelerde gençlere yönelik iş imkanları, endüstrilerin ihtiyaçları doğrultusunda eğitim ve formasyon programları ve bilgisayar yazılımı alanındaki işgücü kıtlığını gidermeye yönelik politika önlemleri üzerinde durulmaktadır (Industry Canada, 1999: 6-7).

Yukarıda verilen ülke örneklerinde gördüğümüz girişimler, işgücünün niteliğinin artırılmasında ve bu doğrultuda özel sektöre öncülük etmede hükümetlerin rolünün önemini de göstermektedir.

Gelişmiş ülkelerde, hizmetler sektörünün bazı alt-kollarında nitelikli ve yüksek nitelikli işgücü payı da giderek artmaktadır (Bkz. Çizelge I.9). Çizelge I. 9’a göre, OECD ülkelerinde nitelikli işgücünün toplam alt sektör içindeki payı, bilgisayar ve ilgili faaliyetlerde %72.1; Ar-Ge faaliyetlerinde % 71.3; sigortacılık ve emeklilik fonları sektöründe % 46.4; yardımcı mali hizmetlerde % 41.6; diğer iş hizmetlerinde % 38.8; toptan ticarete % 30.1’dir. Birinci bölümde de belirtildiği gibi, iktisadi teoride ortaya konulan ve hizmet ticaretinde karşılaştırmalı üstünlüğün fiziki sermayenin yanısıra beşeri sermayeye dayandığı önermesi burada da geçerliliğini korumaktadır.

ABD’ne oranla hizmetler sektörü daha az gelişmiş olan diğer bir gelişmiş ülke olan Fransa ile ABD’ndeki istihdamın gelişimi bile farklılık göstermektedir. Fransa’da tüm 20. Yüzyıl boyunca istihdam oldukça durağan bir seyir izlerken, ABD’nde 1900-1950 arası ve 1950-1996 arası dönemlerde iki kat artmıştır (sırasıyla 29 milyondan 59 milyona; 59’dan 129 milyona çıkmıştır). İstihdamdaki bu gelişme farkını yaratan önemli unsurlardan biri hiç kuşkusuz hizmetler sektöründeki istihdam yaratma potansiyelinin ABD lehine seyir izlemesidir (Piketty, T., 1998: 7-8).

Hizmet ticaretinin gelişmiş ülkelerde daha açık görülen istihdam yaratma etkisinin ve nitelikli işgücü payındaki artışın bu ülkelerde kişi başına gelire de yansdığı görülmektedir. Nitekim, 1998 yılı verilerine göre imalat sanayii istihdamında nitelikli işgücünün oranı % 20 iken

hizmetler sektöründe bu oran % 30'dur. Bu grup işgücünün ücreti diğer ücret gruplarından çok daha yüksek olmaktadır (Sauvé, Pierre; Dihel Nora, 2002: 6-12).

Hizmetler sektörünün daha hızlı gelişmesinin nitelikli işgücünün artmasına ve beceri düzeyinin yaygınlaştırılmasına bağlı olduğu göz önüne alındığında bu yönde geliştirilecek iktisat politikalarının da dikkate alınması gereken önemli konular da ortaya çıkmış olmaktadır.

Ekonomideki verimlilik artışlarında hizmet sektörlerinin katkısına gelince, alt sektörler ve ülkelere göre değiştiği görülmektedir. Standart emek verimliliği göstergeleri değerlendirildiğinde hizmetler sektörünün ekonomideki toplam verimlilik artışına olan katkısının tüm alt sektörler itibariyle aynı olmadığı ve bazı alt sektörlerin katkısının yüksek, bazılarınınınkinin ise düşük olduğu anlaşılmaktadır (OECD, 2000a: 22).

Keza iş hizmetlerinde tüm gelişmiş ülkelerde gerçekleşen büyük verimlilik artışlarının ekonominin genelinde de olumlu bir katkısı olmuştur. Çizelge I. 4 ve I. 5'te 1994 itibariyle AB'ne ve ABD'ne ilişkin olarak verilen katma değer ve istihdama ilişkin oranlar arasındaki fark nispi verimliliğin iş hizmetlerinde diğer hizmet sektörlerine oranla daha yüksek olduğunu göstermektedir.

Gerçekten, daha önce de belirtildiği gibi ABD'nde toptan ve perakende ticaret ve iş hizmetleri gibi hizmet sektörlerinde emek verimliliği ekonominin tamamına oranla daha fazla artış göstermiştir. Çizelge I. 8'de görüldüğü gibi, bu ülkede 1995-1999 arasında hizmet endüstrileri (mal-dışı-üretim) daha hızlı bir işgücü verimliliği artışına sahne olmuşlardır (Baily; Lawrence, 2001: 309). Toptan ve perakende ticarete 1995 sonrasında % 4 gibi yüksek bir verimlilik artışı gerçekleşmiştir. Mali hizmetlerin yoğun bir biçimde bilişim teknolojisine (IT) yatırım yaptığı görülmektedir. Bu nedenle 1995 öncesinde ve sonrasında çok yüksek bir verimlilik artışı gerçekleşmiştir. Yoğun IT kullanan diğer bir sektör de iş hizmetleri olup bu hizmet sektörü de 1995 öncesi negatif durumu 1995 sonrasında pozitif çevirmiştir. Dolayısıyla yoğun IT kullanan sektörler ile daha az IT kullanan sektörler arasında verimlilik artışı bakımından net bir fark görülmektedir. Baily ve Lawrence, 1989-1999 arası dönem boyunca yoğun IT kullanan sektörlerde emek verimliliğinin diğer sektörler oranla çok daha hızlı arttığını belirtmektedirler. Emek verimliliğindeki bu seyir aynı zamanda sermaye birikimi ve toplam faktör verimliliğindeki değişimleri de yansıtmaktadır.

Bu durumda gelecekte bilişim teknolojisine daha çok yatırım yapan hizmet sektörlerinin verimlilik artışlarında daha avantajlı konumda olacakları anlaşılmaktadır.

İstihdam ve verimliliğe ilişkin rakamlar aynı zamanda sektörlerin istihdam yaratmadaki önemini de ortaya koymaktadır. Daha önce bahsedildiği gibi, AB’nde örneğin iş hizmetleri sektörünün istihdam yaratma kapasitesiyle ilgili iyimser tahminlerde 1980-1994 arasındaki dönemde istihdamın yılda ortalama % 5.5 oranında artmış olması da dikkate alınmıştır. Ayrıca, teknolojik ilerleme ve sektörün uluslararasılaşmasının da hızlı olduğu hesaba katıldığında sektörün istihdam yaratmada yeni imkanlar elde edeceği düşünülmektedir. Ancak, iş hizmetlerinin yarattığı bu imkan AB ülkelerinde ABD’ye oranla daha düşük düzeydedir. Nitekim, katma değer ile ilişkili olarak “iş hizmetleri/sanayi üretimi” göstergesi bu farkı ortaya koymaktadır. Bu oran ABD’nde % 106 iken AB’nde % 72’dir (CE, doc.COM98, 534 Final: Annexe 2, Tableau). Buna göre, AB’nde iş hizmetlerinin yarattığı katma değer sanayi üretiminde yaratılanın % 72’sine denk gelirken ABD’nde iş hizmetlerinde yaratılan katma değer sanayi üretiminde yaratılan katma değer % 106’sını oluşturmaktadır.

Burada belirtilmesi gerekir ki, hizmet alt sektörlerinin verimlilikteki katkısı çok sayıda ülkede verimlilik ölçme sorunları nedeniyle tam olarak ortaya konamamaktadır. Örneğin, dağıtım hizmetleri, haberleşme ve bir kısım mali hizmet türlerinde hızlı teknolojik değişimin üretim sürecini ve üretim organizasyonunu etkilemek suretiyle verimlilikte çok önemli iyileşme sağladığı öne sürülmektedir. Ancak bunu ölçmek her zaman kolay olmamaktadır. Bu ölçme sorunu da genellikle hizmet sektörü verimliliğini ölçmede söz konusudur. Bu sorun, birinci bölümde tartışıldığı gibi bir ölçüde hizmetlerin sınıflandırılmasında ya da tanımlanmasında da yaşanmaktadır. Örneğin, eğitim hizmetlerinde verimlilik nasıl ölçülmelidir? Bir öğretmenin sunduğu eğitim hizmeti, öğretmenin öğretmek için harcadığı saat sayısı ile mi yoksa öğrencinin elde ettiği sonuçlarla mı (başarı ya da başarısızlık veyahut edindiği bilgi miktarı gibi) ölçülecektir? Bugünkü milli muhasebe sistemiyle, MG sistematığında bu öğretmenin maaşı olarak da hesaba girmektedir.

Verimlilik ölçümünde diğer bir sorun da bir hizmetin içerdiği bireysel unsurların tanımlanabilmesi konusudur. Örneğin, bir avukatın tavsiyelerinin kalitesi fiyatı ile mi ölçülecektir? Mevcut istatistiksel kurumların verileri çoğunlukla bu denli ayrıntılı olmadığı gibi, bu gibi konuları derleyecek yeterli donanıma da sahip değildir.

Hizmetler sektöründe sağlıklı verimlilik rakamlarına ulaşmak için, önce hizmetlere ilişkin veri toplama sorununun tüm ülkeler itibarıyla çözümlenmesi gerekmektedir. Zira veri sorunu yalnızca sektörün her alanda gelişimini ve katkısını izlemek için değil aynı zamanda hizmet

ticaretinde serbestleştirme ve etkilerinin değerlendirilmesi açısından da büyük önem taşımaktadır. Hizmetlere ilişkin veri derleme konusuna yönelik uluslararası örgütler düzeyindeki girişimler birinci bölümde açıklandığı için burada daha fazla üzerinde durulmayacaktır.

Çizelge I. 2. Hizmetler sektörünün yarattığı katma değer (GSYİH'daki % payı),

Ülkeler	1987	1997	Değişim 1987-97
Avustralya	64.9	70.6	5.7
Avusturya	64.1	68.2	4.1
Belçika	68.6	71.3	2.7
Kanada	66.8	71.6	4.8
Çek Cumhuriyeti	50.5	58.4	7.9
Danimarka	71.6	72.1	0.5
Finlandiya	61.6	66.3	4.7
Fransa	66.9	71.5	4.6
Almanya	64.0	69.9	5.9
Yunanistan	61.1	67.9	6.8
İzlanda	64.2	69.0	4.8
İrlanda	57.0	55.6	-1.4
İtalya	61.9	66.9	5.0
Japonya	56.8	60.2	3.4
Kore	47.2	51.4	4.2
Lüksemburg	66.9	75.0	8.1
Meksika	63.3	68.4	5.1
Hollanda	67.8	69.8	2.0
Yeni Zelanda	65.1	66.6	1.5
Norveç	66.0	65.9	-0.1
Portekiz	56.1	60.9	4.8
İspanya	59.3	70.9	11.6
İsveç	66.3	70.5	4.2
İsviçre	60.8	63.5	2.7
Türkiye	49.1	54.2	5.1
İngiltere	66.1	70.8	4.7
ABD	68.3*	71.4	3.1

(*) Hijyen v.b. hizmetler sanayi içinde yer aldığı için buraya dahil değildir ancak kamu hizmetlerini içermektedir.

Kaynak: 1987 için: OECD, 2000a: 41. 1997 için: OECD, Services-Statistiques sur la valeur ajoutée et l'emploi, 2000: 23.

Çizelge I. 3. Hizmet alt sektörlerinin GSYİH'ya katkısı (GSYİH'nın yüzdesi olarak katma değerler), 1987 ve 1997

Ülkeler	Toptan ve perakende ticaret, otel ve lokantalar		Ulaştırma, depolama ve haberleşme		Mali hizmetler, sigortacılık, emlak komisyonculuğu, iş hizmetleri		Toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler		Kamu hizmetlerinin üreticileri	
	1987	1997	1987	1997	1987	1997	1987	1997	1987	1997
Avustralya	19.2	20.1	8.0	7.8	22.0	26.2	13.5	14.8	3.9	3.9
Avusturya	17.4	17.2	6.2	6.4	16.7	20.6	5.7	7.1	13.5	13.1
Belçika	17.3	17.5	7.6	8.2	6.0	5.1	21.3	24.1	12.7	12.2
Kanada	12.9	11.8	6.6	6.1	16.4	18.5	11.0	12.7	9.6	10.4
Çek Cum.	11.6	15.2	6.8	6.7	14.1	17.7	6.7	8.8	5.5	4.2
Danimarka	12.6	11.5	6.9	7.8	15.3	16.4	4.9	5.6	18.8	19.0
Finlandiya	11.8	9.6	7.0	7.7	14.0	17.3	3.9	4.3	15.6	16.7
Fransa	14.9	14.7	6.0	5.7	20.4	22.9	5.2	6.2	16.4	17.4
Almanya	..	..	5.4	5.0	11.3	14.0	..	..	11.1	10.8
Yunanistan	11.6	11.6	7.1	6.2	7.3	9.5	12.7	15.8	9.9	9.2
İzlanda	9.3	10.3	5.9	6.2	14.0	14.4	4.8	5.5	12.1	13.8
İrlanda	10.4	10.7	5.4	5.0	5.7	6.7	13.3	14.8	15.2	13.4
İtalya	19.1	18.4	5.6	6.5	22.5	27.0	0.8	1.0	12.2	12.2
Japonya	13.5	12.1	6.7	6.7	16.6	17.9	16.4	19.7	8.1	8.0
Kore	14.3	11.3	7.1	7.3	12.2	17.6	5.4	7.1	6.7	8.3
Lüksemburg	15.4	12.8	5.3	7.5	20.3	18.0	23.1	27.5	11.5	10.7
Meksika	23.3	19.7	8.7	9.3	10.0	15.9	10.5	12.5	4.1	5.0
Hollanda	14.5	14.2	6.3	6.6	18.8	23.4	11.0	10.9	11.3	9.9
Yeni Zelanda	15.7	16.0	8.5	8.2	22.0	22.4	4.7	5.8	11.7	10.2
Norveç	12.5	10.3	8.1	9.2	16.7	15.6	4.8	5.0	15.3	15.4
Portekiz	19.2	15.9	6.7	5.9	11.5	14.4	5.6	6.4	11.7	14.9
İspanya	20.1	22.6	5.5	5.7	16.7	17.6	5.7	0.9	11.4	12.8
İsveç	10.9	9.9	5.6	5.9	17.4	21.4	4.4	5.3	20.2	19.7
İsviçre	18.4	17.3	6.4	6.1	16.0	16.5	11.6	15.5	11.4	12.1
Türkiye	19.9	20.8	11.6	13.9	8.9*	8.1*	2.8*	3.9*	5.1	9.0
İngiltere	11.7	12.5	7.1	7.3	18.8	22.3	4.9	9.6	12.6	9.7
ABD	16.9	16.8	6.3	5.9	25.5	28.6	9.8	11.5	11.8	11.4

(*) İş hizmetleri (business services) sosyal ve kişisel hizmetler içinde verilmektedir.

Kaynak: OECD, 2000a: 42

Çizelge I. 4. AB (8 üye ülke itibariyle) ve ABD’nde iş hizmetlerine ilişkin temel göstergeler

Ülkeler	Firma sayısı 1995	İstihdam 1994 (bin)	İş hizmetlerinin toplam istihdamdaki payı (%)	Gayri safi katma değer (KD)1994 (milyar Ecu)	İş hizmetlerinin toplam KD içindeki payı (%)	İstihdam 1980-1990 (%)	İstihdamda yıllık büyüme oranı 1990-1994 (%)	Gayri safi KD 1980-1990 (%)	KD’de yıllık büyüme oranı 1990-1994 (%)
Avusturya	35484	151	4.5	20	11.8	..	3.6	14.6	8.8
Danimarka	90742	156	6.3	18	16.6	4.1	0.6	5.4	2.9
Finlandiya	31255	125	6.5	11	15.6	8.5	-2.5	8.0	-3.1
Fransa	427074	1811	8.2	202	18.0	5.8	0.3	4.3	3.8
Almanya*	642339	2805	9.8	220	14.2	4.4	5.2	15.1	11.1
Hollanda	88326	496	9.3	41	16.4	6.5	4.3	14.7	6.8
İsveç	107205	266	6.6	29	17.5	7.0	-1.5	1.6	1.5
İngiltere	359686	2013	9.3	146	19.5	..	0.7	4.2	1.0
8 ülke ortalaması			7.6		16.2	6.0	1.3	8.5	4.1
ABD		12 055	10.4	1 038	19.2	7.6	2.1	7.8	5.1

Kaynak: CE, doc.COM(98) 534 Final: Annexe 4. (*) Yalnızca Batı Almanya verilerini içermektedir.

Çizelge I. 5. AB’nde (15’ler) sektörlerde gayri safi katma değer (toplam KD içindeki pay) ve İstihdam (toplam istihdam içindeki pay), 1994 (%)

Sektörler	Gayri Safi Katma Değer	İstihdam	KD/İstihdam
Tarım	2.5	5.1	0.49
İmalat	21.1	22.7	0.93
Enerji, İnşaat	10.3	7.8	1.32
Toptan ve perakende ticaret	14.8	18.7	0.79
Taşımacılık, Haberleşme	6.4	5.9	1.08
Finans, Sigortacılık	5.7	3.1	1.83
İş hizmetleri	15.3	8.5	1.80
Sosyal ve kişisel hizmetler	10.6	7.1	1.49
Kamu hizmetleri	13.2	21.1	0.62

Kaynak: CE, doc.COM(98) 534 Final: Annexe 3’ten yararlanılarak düzenlenmiştir.

Çizelge I. 6. OECD ülkelerinde toplam sivil istihdam içinde hizmetler sektörünün payı, 1987-1997 (%)

Ülkeler	1987	1997	Değişim
Avustralya	68.1	72.7	4.6
Avusturya	53.7	63.7	10.1
Belçika	68.2	71.4	3.2
Kanada	70.0	73.0	3.0
Çek Cumhuriyeti	40.5	52.5	12.0
Danimarka	66.0	69.5	3.5
Finlandiya	58.4	65.5	7.1
Fransa	62.2	69.9	7.7
Almanya*	55.4	60.2	4.8
Yunanistan	45.0	56.9	11.9
Macaristan	..	57.0	..
İzlanda	57.6	65.5	7.9
İrlanda	57.0	61.7	4.7
İtalya	56.8	61.2	4.4
Japonya	57.9	61.6	3.7
Kore	45.5	57.7	12.2
Lüksemburg	62.7	71.8	9.1
Meksika	..	54.1	..
Hollanda	68.3	74.1	5.8
Yeni Zelanda	62.2	67.6	5.4
Norveç	66.3	71.6	5.3
Polonya	..	47.5	..
Portekiz	42.9	54.8	11.9
İspanya	52.5	61.7	9.2
İsveç	66.3	71.3	5.0
İsviçre	57.5	68.6	11.1
Türkiye	31.0	34.7	3.7
İngiltere	64.8	71.3	6.5
ABD	69.9	73.4	3.5
G7**	63.9	68.2	4.3
AB-15'ler	59.0	65.2	6.2
Toplam OECD	..	64.1	..

(*) Doğu Almanya'yı içermemekte olup yalnızca eski Federal Almanya Cumhuriyeti verileridir.

(**) G7: ABD, Kanada, Japonya, Almanya, Fransa, İngiltere ve İtalya.

Kaynak: OECD, 2000a: 44

Çizelge I. 7. OECD ülkelerinde hizmetlerin toplam sivil istihdam ve toplam katma değer içindeki payı (%), 1988-1998

Ülkeler	Katma Değerdeki payı (%)				İstihdamdaki payı (%)			
	1988	1993	1998	1988-98 arasındaki fark	1988	1993	1998	1988-98 arasındaki fark
Avustralya	66.0	68.9	70.4	4.3	71.2	74.8	76.6	5.5
Avusturya	..	..	64.5	..	..	..	59.6	..
Belçika	64.4	68.6	69.8	5.3	..	..	73.9	..
Kanada	62.8	67.5	64.7	1.9	70.5	73.9	73.9	3.4
Çek Cumhuriyeti	..	50.4	51.6	..	41.2	48.5	53.8	12.6
Danimarka	68.5	71.3	71.3	2.8	68.6	71.0	71.9	3.3
Finlandiya	58.3	64.2	63.0	4.6	59.6	64.3	65.4	5.8
Fransa	..	69.4	70.8	..	..	69.2	71.9	..
Almanya	..	64.9	66.1	..	..	62.3	66.1	..
Yunanistan	..	..	68.5	..	..	..	57.3	..
Macaristan	..	..	60.2	..	..	57.8	58.3	..
İzlanda	55.9	58.8	60.3	4.5	58.2	61.6	62.7	4.5
İrlanda	..	56.1	55.4	..	57.0	60.5	60.7	3.7
İtalya	61.6	65.2	66.5	5.0	59.7	62.4	64.0	4.4
Japonya	56.6	58.5	62.1	5.5	56.4	57.8	60.5	4.2
Kore	44.6	48.4	50.2	5.6	44.5	51.7	59.8	15.3
Lüksemburg	..	..	76.1	..	..	..	72.7	..
Meksika	60.0	66.9	67.1	7.1	52.0	53.9	54.3	2.3
Hollanda	..	..	72.9	..	..	..	72.3	..
Yeni Zelanda	59.6	58.9	59.5	-0.1	63.6	65.5	67.3	3.7
Norveç	62.5	63.5	63.9	1.4	69.2	73.8	74.2	5.0
Polonya	..	50.1	59.1	..	..	42.6	45.3	..
Portekiz	..	..	60.2	..	..	..	55.3	..
İspanya	..	..	64.9	..	..	..	63.2	..
İsveç	..	68.5	67.5	..	..	72.8	72.9	..
İsviçre	..	71.1	..	..	..	62.9	..	..
Türkiye	44.8	48.6	50.7	5.9	30.6	32.8	34.4	3.8
İngiltere	61.7	67.1	69.8	8.1	68.7	73.1	74.3	5.6
ABD	69.1	71.2	72.5	3.4	71.0	73.7	74.5	3.5

Kaynak: OECD, Services-Statistiques sur la valeur ajoutée et l'emploi, 2000: 23-24.

Çizelge I. 8. ABD’nde sektörler itibariyle emek verimliliği artışı.

Endüstri	1980-1995	1995-1999	Fark
Özel endüstriler	0.88	2.31	1.43
Tarım	0.34	1.18	0.84
Madencilik	4.56	4.06	-0.50
İnşaat	-0.10	-0.89	-0.79
İmalat Sanayii	3.18	4.34	1.16
-Dayanıklı mallar	4.34	6.84	2.51
-Dayanıksız mallar	1.65	1.07	-0.59
Ulaştırma	2.48	1.72	-0.76
-Yük taşıma, Depolama	2.09	-0.73	-2.82
-Havayolu taşımacılığı	4.52	4.52	0.00
-Diğer taşımacılık	1.51	2.14	0.63
Haberleşme	5.07	2.66	-2.41
Elektrik,gaz,su	2.51	2.42	-0.09
Toptan ticaret	2.84	7.84	4.99
Perakende ticaret	0.68	4.93	4.25
F.I.R.E.	1.70	2.67	0.97
-Mali hizmetler	3.18	6.76	3.58
-Sigortacılık	-0.28	0.44	0.72
-Emlak komisyonc.	1.38	2.87	1.49
Hizmetler	-1.12	-0.19	0.93
-Kişisel hizmetler	-1.47	1.09	2.55
-İş hizmetleri	-0.16	1.69	1.85
-Sağlık hizmetleri	-2.31	-1.06	1.26
-Diğer hizmetler	-0.72	-0.71	0.01
Yoğun IT* kullananlar	2.43	4.18	1.75
Daha az yoğun IT kull.	-0.10	1.05	1.15

(*) IT: Bilişim Teknolojisi F.I.R.E.: Finance, Insurance, Real Estate.

Kaynak: Baily; Lawrence, 2001: 309.

Çizelge I. 9. OECD ülkelerinde hizmetler alt sektörleri itibariyle sektördeki nitelikli işgücünün toplam alt-sektör içindeki payı (%)

Hizmet alt-sektörleri	Sektörde toplam çalışanlar içinde nitelikli işgücünün payı (%)
Bilgisayar ve ilgili faaliyetler	72.1
Araştırma-Geliştirme	71.3
Sigortacılık ve emeklilik fonları	46.4
Yardımcı mali faaliyetler	41.6
Mali aracılık	40.9
Diğer mesleki (iş) hizmetler	38.8
Elektrik, gaz	32.3
Posta ve telekomünikasyon	30.1
Toptan ticaret	30.1

Kaynak: Sauvé, Pierre; Dihel Nora, 2002: 7.

I.C. DIŞ TİCARET TEORİLERİ VE HİZMET TİCARETİNE UYGULANABİLİRLİĞİ

1. Hizmet ticaretinde H-O Teorisi ve karşılaştırılabilirliğler

Daha önce de belirttiğimiz gibi, bilgi teknolojisindeki hızlı gelişmeler gerek ulusal gerekse uluslararası ticarete hizmetler sektörünün önemini de hızla artırmıştır. Keza günümüzde hizmet sektörlerinde yaşanan bu gelişmenin bir sonucu olarak hizmet ticareti iktisadi kalkınmada da yeni bir motor güç olarak tartışılmaya başlanmıştır.

Bu durum temelde mal ticaretini açıklamak için ortaya atılan dış ticaret teorilerinin hizmet ticaretine uygulanıp uygulanamayacağı tartışmasına da yol açmıştır. Dolayısıyla mal ticaretine yönelik dış ticaret politikalarının hizmet ticaretinde geçerliliği de tartışılmaya başlanmıştır. Belirtmek gerekir ki, çoğunlukla hizmeti maldan ayıran özelliklere atıfta bulunulması mal ticaretini açıklayan dış ticaret teorilerinin hizmetler alanında geçerliliği konusunda bazı kuşku yarattır. Gerçekten hizmetlerin heterojen özelliği ve çeşitli hizmet türlerinin (ulaştırma, müteahhitlik, mühendislik ve bankacılık gibi) birbirinden çok farklı olması da aynı dış ticaret teorisinin bile tüm hizmet sanayilerine uygun olup olmadığı sorusunu da gündeme getirmektedir. Literatürde bu konunun çeşitli araştırmacılar tarafından özellikle de Heckscher-Ohlin Teorisi (H-O Teorisi) çerçevesinde ele alındığı görülmektedir. Bunları aşağıdaki paragraflarda açıklamaya çalışacağız.

Bilindiği gibi, uluslararası ticaretin bilimsel bir yöntemle ele alınması ilk olarak Adam Smith'in 1776 yılında yayımlanan kısa adı ile "Ulusların Zenginliği" adlı ünlü eseri ile başlamış ve daha sonra da hızlı bir gelişme yaşamıştır. Bu bilimsel gelişmeye başta David Ricardo olmak üzere, John Stuart Mill, Alfred Marshall, Francis Y. Edgeworth, Eli F. Heckscher, Bertil Ohlin, John Maynard Keynes ve Paul A. Samuelson gibi ünlü iktisatçıların önemli katkıları olmuştur.

Adam Smith uluslararası ticaretin yararlarını "Mutlak Üstünlükler Teorisi (Theory of Absolute Advantages)" ile açıklamaya çalışmıştır. Buna göre, bir ülke bir başka ülkeye göre hangi malları daha düşük maliyet ile üretiyorsa o malların üretiminde uzmanlaşmalı ve bunları ihracat ederek pahalıya ürettiği malları diğer ülkeden ithal etmelidir. Böylece gerçekleştirilen bir dış ticaret ve uluslararası üretim modeli her iki ülkenin de refahını arttıracaktır (Guillochon, 1976: 10). Diğer klasikler gibi Smith de değer ile ilgili görüşlerini Emek-Değer Teorisi'ne dayandırmıştır (2). Dolayısıyla Smith'in sözünü ettiği maliyet kavramı yalnızca homojen bir girdi olan emeği içermektedir.

Smith'in teorisi kendisinden sonra David Ricardo tarafından geliştirilmiştir. Uluslararası ticaretin temelini David Ricardo "Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi (Theory of Comparative Advantages)" olarak bilinen teorisiyle açıklamıştır.

Bilindiği gibi ülkeler başlıca iki nedenle dış ticaret yaparlar. İlk olarak ülkeler birbirlerinden farklı oldukları için ticaret yaparlar. İkinci neden de ülkelerin üretimde ölçek ekonomisinin yararlarından kazanç sağlamak için ticaret yapıyor olmalarıdır. Ülkeler arasındaki söz konusu farkların ticarete nasıl yol açtığı hususunu ve bu ticaretin de neden her iki taraf için yararlı olduğunu açıklamaya yarayan temel kavram ise Ricardo'nun öne sürdüğü **karşılaştırmalı üstünlük** kavramıdır. Ricardo, 19.Yüzyıl başlarında uluslararası işgücü verimliliğindeki farklara dayanan bir karşılaştırmalı üstünlük modeli geliştirmiştir. Dolayısıyla karşılaştırmalı üstünlüğün yalnızca işgücü verimliliğindeki farklara dayandığı modeller Ricardo-vari model (Ricardian model) olarak nitelendirilmektedir (Krugman; Obstfeld, 1997: 13-14).

Ricardo'ya göre (Ricardo, 1817; Sraffa Ed., 1996:128-149), uluslararası ticaret için önemli olan husus bir ülkenin bazı malları diğer ülkeden daha ucuza üretmiş olması, diğer bir ifadeyle bu mallarda mutlak üstünlüğe sahip olması değildir. Önemli olan üretkenlikteki göreceli üstünlük derecesidir. Bir ülke diğer ülkeye göre hangi malların üretiminde göreceli bir üstünlük sahibi ise, o mallarda uzmanlaşmalıdır. Ülkeler bu kurala göre davranmakla kıt kaynaklarını en iktisadi şekilde kullanmış olurlar ve böylece iktisadi refahlarını da azami düzeye çıkartmış olacaklardır. O halde Ricardo'ya göre uluslar arası ticaretin temel nedenini mutlak üstünlük değil karşılaştırmalı üstünlükler oluşturmaktadır.

Ricardo bu ünlü tezini kendi ülkesi olan İngiltere ile Portekiz arasındaki kumaş ve şarap ticaretini örnek vererek ortaya koymuştur (Ricardo, 1817; Sraffa Ed., 1996:135-136).

Bugüne dek geçerliliğini koruyan sağlam bir tez olan Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisinin zamanla teorisinin özüne ilişkin olmayan bazı varsayımlarında değişiklik ve gelişmeler olmuştur.

Özü itibariyle karşılaştırmalı üstünlük temeline dayanan ve yaygın bir biçimde Heckscher-Ohlin Teorisi (H-O Teorisi) olarak bilinen teori ise yurtiçi fiyat farklılığının nedenlerini yeterince açıklayamayan Ricardocu teorisinin bu eksikliğini gidermeye çalışmıştır. İsveçli iktisatçılar Eli Heckscher ve Bertil Ohlin tarafından geliştirildiği için literatürde çoğunlukla "H-O Teorisi" olarak ele alınan bu yaklaşım, Paul Samuelson'un 1940'lı yıllarda

özellikle gelir bölüşümü ile ilgili olarak getirdiği yeni katkılar nedeniyle “Heckscher-Ohlin-Samuelson Modeli (H-O-S Modeli)” olarak da adlandırılır.

Uluslararası iktisat literatüründe H-O Teorisinin standart şekli dört teoremden oluşmaktadır (3): H-O Teoremi (ülkeler göreceli olarak bol donatıldıkları üretim faktörünü yoğun olarak kullanan malları ihraç ederler); Faktör fiyatlarının eşitlenmesini içeren H-O-S Teoremi (dış ticaret ülkelerin homojen üretim faktörlerinin nispi ve mutlak gelirlerinin eşitlenmesine yol açar); Stolper-Samuelson Teoremi (malların nispi fiyatlarındaki değişmelerin gelir dağılımı üzerinde etkisi vardır) ve Rybczynski Teoremi (iki mallı ve iki faktörlü modelde bir faktörün miktarı artırılırsa onu yoğun olarak kullanan malda üretim genişler, diğer malda ise azalır). Kısaca özetlersek, H-O Teorisi bir yandan dış ticaretin neden kazançlı olduğunu diğer yandan da gelir dağılımı üzerinde ne gibi etkileri olacağını gösterir.

Aynı zamanda Faktör Donatımı Teorisi (factor endowment theory) olarak bilinen H-O Teorisine göre karşılaştırmalı üstünlük üretim faktörlerinin nispi bolluğundan kaynaklanır. Buna göre, bir ülkede hangi üretim faktörü daha çok ise bu ülke bu faktörün kullanımını yoğun olarak gerektiren mallarda karşılaştırmalı üstünlük elde eder. Diğer bir ifadeyle, bu malları daha ucuza üretir ve bu alanlarda uzmanlaşır. “Ülkeler faktör donatımları bakımından birbirinden farklıdır ve mallar nispi faktör oranları açısından da farklılık gösterir” şeklinde iki temel varsayıma dayanan teorinin iki ülkeli-iki girdili-iki mallı versiyonunda bazı mallar diğerleriyle karşılaştırıldığında emeğe oranla daha çok sermaye ya da aksine sermayeye göre daha çok emek gerektirir. Bunlardan ilki sermaye-yoğun, ikincisi de emek-yoğun mal olarak nitelendirilir (Seyidoğlu, 2001: 64).

Bu arada belirtmek gerekir ki, günümüzde giderek artan rekabet yenilikleri hızlandırmakta, verimliliği ve niteliği artırmaktadır. Bu durum ulusal düzeyde olduğu kadar uluslararası düzeyde de geçerlidir. Dolayısıyla genel olarak ticarete serbestleştirmenin getireceği kaynak etkinliği kazanımlarının hizmet ticareti açısından da geçerli olacağı ileri sürülmektedir. İlgili kısımda ayrıntılı olarak ele alacağımız uluslararası mal ticaretinin serbestleştirilmesini öngören GATT’ın Uruguay Görüşmeleri sırasında hizmet ticaretinin serbestleştirilmesinin gündeme getirilmesinde öne sürülen nedenlerden biri de bu husus olmuştur.

Yukarıda da belirtildiği gibi, iki asır önce mal ticaretini açıklamak amacıyla geliştirilmiş olan Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi hizmet ticaretine uygulanabilir mi sorusunun literatürde konunun çeşitli yönleri itibariyle tartışıldığı görülmektedir.

Dolayısıyla H-O Teorisinin hizmetlere uygulanabilirliği hakkında literatürde farklı görüşlere rastlanmaktadır. Bir kısmına göre teorinin hizmetlere uygulanması hiçbir sorun yaratmaz ve ayrı bir yaklaşım ya da yorum getirmeyi gerektirmez. Bazı görüşlere göre de hizmetlerin modele dahil edilmesi farklı bir yaklaşım gerektirir ki bu da karşılaştırmalı üstünlükler yasasının yeni bir yorumuna yol açar.

Mallar ve hizmetler arasındaki farklılıkların karşılaştırmalı üstünlükler teorisinin güçlü mantığı ile aşılabileceğini ileri süren ve standart modelin hizmetlere uygulanması durumunu geniş bir şekilde irdeleyen Hindley ve Smith'e göre anılan soruya tam bir cevap vermeden önce iktisatçıların karşılaştırmalı üstünlük teorisinden neyi kastettiklerini açıklığa kavuşturmak gerekir (Hindley ve Smith, 1984: 370). Zira bu teorinin neyi içerdiği konusunda yaygın bir yanlış anlama söz konusudur. Teorinin iki kısmı vardır. Birincisi pozitif teori diğeri de normatif teoridir. İkisi arasındaki ayrımı tam ortaya koymak çok önemli olup konunun en hassas noktasını teşkil eder. Pozitif teori bir yerdeki bazı malların üretiminin diğeri bir yerde üretilen mallardan neden daha ucuz olduğunu açıklamaya çalışır. Normatif teori ise, "ucuza üreten ihraç eder" önermesinin her zaman optimal sonuç vermediğini vurgular. Keza normatif teori uluslararası maliyet farklılıklarından kaynaklanan üretim ve uzmanlaşma kalıplarının iktisadi olarak etkinliğini ve sosyal olarak istenir olup olmadığını araştırır ve de dış ticarete yönelik optimal hükümet politikalarının neler olduğunu irdeler. Bazı durumlarda pozitif teorinin ana soruya cevabı apaçıktır. Nitekim, İsveç'in niçin muz ve portakal ithal ettiğini açıklamak zor değildir. Ancak mamul mallar ve çoğu hizmetlerde özel yerleşimlere ilişkin karşılaştırmalı üstünlüğü tam olarak açıklamak daha zor olmaktadır.

Mal ticareti akımlarını açıklamak için yaygın olarak kullanılan H-O Teorisinde ticaretin yönünü farklı yerlerdeki sermaye ve emek donatımı belirliyordu. Bununla beraber ticaret akımlarını test eden teoriler üzerinde yoğunlaşan iktisatçılar H-O Teorisini yalnızca nitelikli işgücü gibi ilave üretim faktörlerini hesaba katacak şekilde genişletmekle kalmamışlar ayrıca teknolojik farklılıklar, ölçek ekonomileri ve piyasa başarısızlığı gibi değişkenleri de dikkate alan yeni teoriler geliştirmeye çalışmışlardır.

Hizmet ticaretine ilişkin veriler bunları açıklayan teoriler ve bu teorilerin testleri ise mal ticaretinde olduğundan çok daha fazla sorunlu bir durumdadır (Hindley ve Smith, 1984: 371). Ancak bu güçlük ve bunun yarattığı sorunlar (karşılaştırmalı üstünlüklerin kaynaklarının tanımlanmasında yaşanan güçlük gibi) karşılaştırmalı üstünlükler teorisinin reçetelerini hiçbir şekilde geçersiz kılmaz. Bazı durumlarda bu kaynakların bilinmemesi teorisinin normatif bileşeninin görmezden gelinmesinde gerekçe olarak kullanılmaktadır. Ancak Hindley ve Smith'e göre bu anlamsız bir durumdur. Önemli olan şu iki soruya cevap aramaktır: "Karşılaştırmalı üstünlüğü belirleyen unsur ya da unsurlar nelerdir? Ülkelere karşılaştırmalı üstünlüğü avantajlı olacak şekilde değiştirme olanağı veren kamu politikaları var mıdır?" Kuşkusuz ikinci sorunun cevabı birinci soruya verilecek kesin cevaba bağlıdır. Gerçekte ikinci soruya verilebilecek olumlu cevapların tamamı Bebek-endüstriler Tezinin görüşlerini çağırıştırır. Korunan bebek endüstriler zamanla karşılaştırmalı üstünlüklerini geliştireceklerdir.

Konuya hizmetler açısından bakarsak, bir ülkenin karşılaştırmalı üstünlük geliştirebileceği hizmet endüstrilerini tanımlamanın mümkün olduğunu varsayalım ve durumu H-O Teorisinden yola çıkarak irdeleyelim. Biliyoruz ki bu teoriye göre, sermaye faktörü bol olan ülkeler sermaye-yoğun mallarda; emeği bol olanlar ise emek-yoğun mallarda uzmanlaşırlar. Buradan hareketle gelişmekte olan ülkelerin bir anlamda kalkınma çabalarını emek-yoğun faaliyetlerde yoğunlaştırmaları gerekiyor gibi bir anlam çıkarılmaya çalışılır. Ancak burada pozitif yaklaşım ile normatif yaklaşım karıştırılmaktadır. Zira karşılaştırmalı üstünlüğün açıklamalarına uyan gözlemler imalat sanayii kadar hizmet sektörüne de uygulanabilmektedir.

İşte karşılaştırmalı üstünlük kaynaklarını belirlemek bu açıdan da önemlidir. Dolayısıyla, burada pozitif teori ile normatif teori arasındaki ayrımın yanı sıra normatif teorisinin mantıksal yapısını da anlamak çok önemlidir. Teorinin başlangıç noktası Ricardo'nun dış ticaretin yararlarına ilişkin tartışması idi. Eğer iki ülke gönüllü olarak mübadeleye girişirse her bir ülkenin kendisini bu alışverişten kazançlı gördüğü yolunda güçlü bir varsayım söz konusuydu. Ancak bu gönüllü alışverişte bireylerin serbest ticaret koşulları altında davranmasına izin verilmesine ilişkin sorun bu alışverişten diğerlerinin zarar görüp görmeyeceği hususudur. Ricardo göstermiştir ki, eğer tamamen yasaklamak yerine yurtdışı malların ticaretine serbestlik tanınırsa ülkedeki diğer bireyler topluca daha kötü olmayacaktır. Buradaki temel mantık çok güçlü olup günümüze dek geçerliliğini korumuştur. Dolayısıyla teorisinin kanıtının mantıksal yapısındaki hiçbir şeyin hizmetleri ilgilendiren uluslararası mübadeleleri dışlamadığı söylenebilir.

Bu arada serbest ticaretin hiç ticaret olmamasından daha iyi olduğu şeklindeki Ricardocu varsayım, ticaret akımlarını tamamen ortadan kaldırmaktan ziyade tipik olarak kontrol ve düzenlemeye çalışan birçok ülkenin ticaret politikalarında da uygulanabilirliğe sahiptir. Zira Hindley ve Smith'e göre iktisadi etkinlik anlamında kontrol ve düzenleme yasaklamadan daha savunulabilir. Dolayısıyla karşılaştırmalı üstünlüğün normatif teorisi böyle müdahalelerin haklı kılınıp kılınmayacağını da araştırır.

“Karşılaştırmalı üstünlükler teorisinin reçeteleri hizmetlere uygulanabilir mi?” sorusuna gelince, daha önce belirtildiği gibi iktisadi teoride “mallar” teriminin geleneksel kullanımı hizmetleri dışarda bırakmak amacını taşımaz. Dolayısıyla serbest ticaretin tüm dünya ülkelerinin yararına olduğunu savunan iktisatçılara göre yukarıdaki sorunun ilk bakıştaki cevabı evet olmalıdır (Hindley ve Smith, 1984: 374). Buna göre, Ricardo klasikleşmiş örneğinde şarap-kumaş yerine sözgelimi şarap ve sigorta poliçelerini kullanmış olsaydı dış ticaretten sağlanan kazançların kanıtı hala başarılı olacaktı. Değişen yalnızca, bir ülkenin sigorta poliçesi ile şarabın görelî fiyatları diğer ülkeye göre daha düşük olacaktı o kadar. Şu halde teorisinin bu kanıtının mantıksal yapısındaki hiçbir şey hizmetleri ilgilendiren uluslararası ticareti dışlamaz.

Ancak belirtmek gerekir ki, bazı hizmetlerin özelliklerinin Ricardocu önermenin ya da karşılaştırmalı üstünlükler teorisinin diğer önermelerinin uygulanabilirliği hakkında kuşkulara yol açtığı öne sürülmektedir. Bu kuşkulara yol açan nedenlerden biri, birçok hizmet endüstrisinin yasal düzenlemeye tabi olması bir kısmında ise satıcılardan uygun lisans ve/veya niteliklere sahip olmalarının istenmesidir. Çok miktarda rastlanan bu müdahalelerin Ricardocu tezin serbest ticaretin varlığı şeklindeki temel varsayımına ters olduğu açıktır. Kuşkuya yol açan diğer neden de anılan tezin ticaret hakkında olduğu hususudur.

Ancak, Hindley ve Smith'in de belirttiği gibi, özellikle bazı hizmet sektörlerinde yabancı piyasalara (örneğin yerel bir şube ya da temsilcilik açmak suretiyle) en etkin şekilde ihracat yoluyla değil doğrudan yabancı yatırımlarla ilişkili hizmet sunulduğu görülmektedir. Keza 1980'li yıllarda ABD'de 18 hizmet sektörü itibariyle yapılan bir araştırmada (Shelp, 1981: 100), sekiz hizmet sektöründe uluslararası ticaret şekillerinden yatırımla ilişkili hizmet sunumunun daha yoğun olduğu (muhasabe, reklamcılık, otomobil ve kamyon kiralama, makine-teçhizat kiralama, bankacılık, iş ve işçi büroları, otel-motel ve hukuk hizmetleri) belirlenmiştir. Diğer sekiz sektörde de (iletişim, bilgisayar hizmetleri, inşaat ve mühendislik hizmetleri, eğitim, franchising, sağlık hizmetleri, sigortacılık, sinema filmleri) hem ticaret hem yatırım akımlarının

önemli olduğu görülmüş iken yalnızca iki hizmet sektöründe (hava ve deniz taşımacılığı) ticari akımların daha yoğun olduğu görülmüştür. Bu sonuçlar doğrudan yabancı yatırımlarla ilişkili hizmet sunumunun uluslararası ticaretin ikamesi olarak analize girmesi gerektiğini açıkça ortaya koymaktadır.

Görülmektedir ki, sigorta hizmetleri örneğinde olduğu gibi bazı hizmet sektörlerinde ticaret ve doğrudan yabancı yatırımlar; bazılarında ise (yönetim hizmetleri gibi) ticaret ve işgücü hareketliliği yakın ikameler durumuna gelmiştir. İktisatçıların bir kısmı bu sonuçtan yola çıkarak mal ticareti için geliştirilmiş olan standart dışı ticaret teorisinin hizmetler sektörüne uygulanmasında sorun olduğunu öne sürmüşlerdir. Ancak, bunun neden sorun teşkil ettiği de açıkça ortaya konmuş değildir. Gerçi pozitif teori açısından bakıldığında spesifik bir sorun olduğunu da kabul etmek gerekir. Karşılaştırmalı üstünlüğün kendisini hangi biçimde (bir ticaret akımı mı, yatırım akımı mı, yoksa işgücü akımı mı?) göstereceğini kuşkusuz tahmin etmek oldukça zordur (Hindley; Smith, 1984: 375).

Ancak normatif teori bakımından daha az sorun vardır. Örneğin bir ülke, eğer yurtiçi ticaretten daha uygun ise emek ithaline izin vererek veya hizmet ithal ederek ya da doğrudan yabancı yatırım kabul ederek kazanç sağlayabilir. Her üç durumda da temel mantık aynıdır. Şöyle ki, üç süreç şekli yakın ikameler olduğuna göre her birinin refah etkisi de aynı olmalıdır.

Hindley ve Smith'e göre, hizmetlerin önemli özelliklerinden birisinin ara mal olarak oynadıkları rol olduğunu unutmamak gerekir. Diğer üreticilerce satın alınan hizmetler bunların üretim ve ticaretinde tamamlayıcı olmaktadır. Dolayısıyla, bu tür hizmetlerde müdahaleci politikalar uygulamak örneğin fiyatını artırmak veya uygun olmayan politikalarla kalitesini azaltmak demek hem nihai hizmet tüketicilerini hem de hizmet kullanan endüstrilerin üretim ve ticaretini vergilendirmek demektir.

Tüketicilerin ve hizmet kullananların bu şekilde vergilendirilmeleri sağlam gerekçeye dayanmalı ve yerli hizmet sunucularının yaşamaları için koruma ve desteklenmeye ihtiyaç duyulduğu takdirde bu vergilendirmeye başvurulmalıdır. Zira karşılaştırmalı üstünlük elde edilmesi için yerli hizmet üreticilerinin korunması kuşkusuz gelişmiş ya da gelişmekte olsun tüm ekonomiler için belli bir yük oluşturmaktadır (Hindley; Smith, 1984: 388).

Benzer şekilde hizmet endüstrilerindeki ulusal düzenlemelerin (regülasyon) gerekçeleri haklı olmalıdır. Burada dikkat edilecek husus hizmet kullananlara yönelik regülasyonun yararları ile maliyeti arasında doğru bir dengenin olup olmadığıdır. Dolayısıyla kavramsal açıdan

uluslararası iktisadın standart dış ticaret teorisinin hizmetlerdeki ticaret ve yatırım sorunlarına uygulamada bir zorluk yoktur. Hizmetler mallardan farklı özelliklere sahip olmalarıyla dikkat gerektirmektedir ancak, karşılaştırmalı üstünlük teorisinin mantığı bu farklılıkları da aşacak kadar güçlüdür.

Hizmetlerin H-O Teorisine dahil edilmesinin farklı bir yaklaşım gerektirdiğini ve bunun da karşılaştırmalı üstünlükler teorisinin yeni bir yorumuna yol açacağını öne süren James R. Melvin'in görüşüne göre ise, hizmet ticaretinin yapıldığı bir dünyada tarifelerin ve diğer ticaret politikalarının tamamen farklı etkileri vardır (Melvin,1989: 1181-1192).

İki ülkeli-iki faktörlü-iki mallı standart modelden yola çıkan Melvin'e göre hizmetlerin ticaretinin yapıldığı bir dünyada ticaret kalıpları farklılaşacaktır. Özellikle de hareketliliği serbest malın üretiminde hizmet yoğun olarak kullanılıyorsa, sermaye donanımı epeyce zengin olan ülke bu zenginliğe rağmen sermaye-yoğun malı ithal edecektir.

Melvin'e göre ayrıca hizmet ihraç eden ülkede mal ticaret açığı ortaya çıkabilir ancak bu tür açıklar bir sorun olarak değil hizmet sektöründe karşılaştırmalı üstünlüğün bir yansıması olarak algılanmalıdır (Melvin,1989: 1192).

Burada bir parantez açarak dünya ticaretinde Melvin'in önermesini destekleyici gelişmeler yaşandığını belirtmek gerekir. Örneğin, en büyük hizmet ihracatçısı ABD mal ticaretinde açık verirken hizmet ticaretinde net bir fazlaya sahiptir. Nitekim bu ülkede 1998 yılı verilerine göre, mal ticaretinde 248 milyar dolar açık söz konusu iken hizmetler ticaretinde 78.9 milyar dolar fazla kaydedilmiştir (WTO, doc.99-2176, 1999: xiii). Aynı şekilde Türkiye'de de mal ticareti açık verirken hizmet fazlası söz konusudur. Bu konulara hizmet ticaretinin gelişimi ile ilgili kısımda tekrar dönülecektir.

H-O Teorisiyle ilgili olarak bir konuya daha dikkat çekmekte yarar vardır. Bilindiği gibi, H-O Teorisinin içerdiği tezlerden biri de serbest ticaretin mal ve faktör fiyatlarını eşitleme özelliği taşımasıdır. Bu tezin hizmet ticaretinde geçerliliği literatürde üzerinde durulan konulardan biridir. Emek faktörüne yoğun olarak sahip ülkelerde emek-yoğun hizmet fiyatları sermayenin bol olduğu gelişmiş ülkelere oranla daha düşüktür. Nedeni de emek-yoğun faktör donatımına sahip ülkeler aynı zamanda ucuz-emek ülkesi olma özelliğini taşırlar. Sermayenin kıt olduğu az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde sermaye-yoğun özellik taşıyan hizmetlerin fiyatları oldukça yüksektir. Örneğin, haberleşme hizmetlerinin fiyatları bunlarda gelişmişlere oranla hayli yüksektir. Hatırlanacağı gibi, söz konusu tezin varsayımlarından biri üretim

faktörlerinin uluslararası düzeyde hareketsiz olmasıydı. Şu halde hizmetlerin uluslararası düzeyde ticareti yapılamadığı takdirde bu gibi hizmetlerin fiyatları da eşitlenmeyecektir.

Sonuç olarak, literatürdeki çalışmaların çoğunda H-O Teorisinin hizmetlere uygulanabilirliğini engelleyen önemli bir nedene rastlanmadığı görülmektedir. Nitekim, Djajic ve Kierzkowski teorisinin hizmet ticaretine uygulanabildiğine ve bu anlamda hiçbir soruna rastlanmadığına dikkat çekmektedirler (Djajic; Kierzkowski, 1989: 83).

Hizmet sektörlerinde **karşılaştırmalı üstünlüğü** belirleyen faktörlere gelince, hizmetler durumunda karşılaştırmalı üstünlüklerin esas olarak şu unsurlara bağlı olduğunu görüyoruz: Know-how ve beceri donanımı; mevcut fiziki altyapının miktarı (örneğin, ileri teknoloji donanımını da kapsayan sabit sermaye stoku); bilgi sermayesi (örneğin, temel ve işlenmiş bilgi stoku ve bunları teknolojik yeniliklere uygulayabilecek yetenek ve beceri birikimi).

Bu faktörlerin yanı sıra literatürde aşağıda verilen bazı unsurlar da karşılaştırmalı üstünlük kaynaklarından sayılmaktadır (UNCTAD, 1989: 8):

- a) Hizmet sunucularının ve piyasanın büyüklüğü (örneğin, üretimde ölçek ekonomileri ve know-how birikiminin söz konusu olduğu geniş iç piyasanın varlığı),
- b) Uzmanlaşmanın yoğun olduğu ekonomiler ve özel know-how ve bilgi birikimi ve
- c) Bu tür ölçek ekonomilerine özgü kamu düzenlemelerinin rolü.

Bu konuda üzerinde durulması gereken önemli bir nokta karşılaştırmalı üstünlüğün gelişmiş ülkeler ile gelişmekte olan ülkeler arasındaki seyridir. Zira hizmetler alanındaki ticaret ve yatırım akımlarında görülen temel özellik özellikle 1980'li yıllarda hizmet ihracatının ve hizmetlerle ilişkili yatırımların gelişmiş ülkelere doğru bir hareket şeklinde gelişme göstermesidir (Hindley; Smith, 1984: 386). Genel olarak gelişmiş ülkeler hizmet ihracatçısı, gelişmekte olan ülkeler ise hizmet ithalatçısı durumundadır.

Gelişmiş ülkeler bu alanda yalnızca ticaret hacmi bakımından değil aynı zamanda firmalarının yeni örgütlenme ve yönetim şekillerini geliştirmek suretiyle dünya hizmet ticaretine egemen hale gelmişlerdir. Örneğin, franchising (acentalık anlaşmaları) yoluyla yurtdışında yatırım yapılmaksızın mal ya da hizmetlerin başka bir işletmece üretilmesi ve sunumu gerçekleştirilmektedir. Bu şekilde mülkiyetin birleşmesine gerek kalmadan potansiyel ölçek ekonomilerine ulaşılabilir. Burada kullanılan yöntem satıcı bakımından dağıtım ve pazarlama iken alıcı açısından ise iş kurma ve yatırım seçimidir (Aslan, 1998: 161).

Dış ticarete hizmet sanayilerinin, bilgi ve onun kullanılması çerçevesinde örgütlenme eğilimi görülmektedir. Bu durum ise, nitelikli emeğin bol olduğu gelişmiş ülkelerin hizmet üretiminde karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olacağı anlamına gelmektedir. Ayrıca bazı hizmet türleri de (özellikle ulaşım gibi) yoğun sermaye gerektirmektedir. Buna karşılık az sayıda hizmet türü bol miktarda niteliksiz emeği gerektirmektedir. Burada, gemicilik, inşaat ve mühendislik gibi alanlarda şirketlerin fiziksel sermaye ve uzmanlıkları ile gelişmekte olan ülkelerdeki emeği birlikte kullanma imkanına sahip olduklarını belirtmek gerekir. Bu istisna dışında genel kanıya göre, hizmet üretiminde gelişmiş ülkeler karşılaştırmalı üstünlüğe sahip iken gelişmekte olan ülkeler bu alanda dezavantajlı durumdadırlar.

Bu varsayımların ilke olarak test edilmesi kolay görülmekte ise de, bu alanda sık karşılaşılan istatistiksel veri sorunu büyük engel oluşturmaktadır. Bu dönemlerde az sayıda yapılmış testlerden biri Dünya Bankası'nca yapılmıştır. Sapir ve Lutz'un gerçekleştirdiği bir araştırmada (Sapir; Lutz, 1981: 31) yalnızca birkaç hizmet türü (yük ve yolcu taşıma hizmetleri ve sigortacılık) ve çok az sayıda ülke üzerinde test yapılabilmektedir. Bu çalışmanın sonuçlarına göre "hizmet ticaretinde karşılaştırmalı üstünlüğü şekillendiren temel faktörler fiziki sermaye ve beşeri sermayenin bulunabilirliğidir". Ayrıca aynı araştırmaya göre, sermaye biriktirme konusunda başarılı olan gelişmekte olan ülkelerin de hizmet ihracatında ilerleyebileceklerini öne sürmek yanlış olmayacaktır.

Bu son nokta konunun başında sıraladığımız karşılaştırmalı üstünlük kaynakları arasında da yer almaktadır. Genel olarak hizmet ticaretinde rekabet edebilirlik düzeyini yükseltecek başlıca faktörleri ise şöyle özetleyebiliriz: Mali (finansal) kapasite; bilgi, beceri birikimi ve tanınırlık; bilgi ve iletişim teknolojilerini kullanabilme yeteneği; networking yeteneği; başlıca piyasalarda varlık gösterebilme; bir hizmet paketi sunma kabiliyeti; iç piyasa büyüklüğü ve uygun kamu teşvikleri (UNCTAD, 1989: 9).

Unutmamak gerekir ki, sıraladığımız bu faktörlerin her birinin önem derecesi ilgili hizmet sektörünün türüne bağlıdır. Örneğin, bankacılık, sigortacılık gibi hizmet sektörlerinde mali kapasite son derece önemlidir. Gelişmekte olan ülke firmalarının mali anlamda zayıf olmaları da bu alandaki karşılaştırmalı üstünlük elde etme şanslarını olumsuz etkilemektedir. Nitekim, bu alanda dünya piyasaları gelişmiş ülke firmalarının elindedir.

Ayrıca, bu firmalar bu alanda rekabet edebilirlik düzeylerini koruyabilmek için mali kapasitelerini sürekli artırmakta ve bunun için de yoğun şirket birleşmelerine gitmektedirler.

Havayolu taşımacılığı da mali kapasitenin çok önemli olduğu alanlardan biridir. Zira bu tür şirketlerin filolarını modernleştirmek için güçlü mali yapı gerekmektedir. Müteahhitlik, mühendislik ve müşavirlik hizmetlerinde gelişmekte olan ülkelerin daha güçlü durumda olabilme şansları olmasına karşın, gelişmiş ülke firmaları mali imkanlarının yüksek olması ve bu alanda bir “hizmet-paketi” şeklinde hizmet sunmaları nedeniyle çoğunlukla dış piyasalara hakim durumdadırlar. Teknik maharet de yine uygun mali imkana bağlı olmaktadır. Mali kaynakların dağılımındaki asimetri, hizmetler sektöründe uluslararası işbölümünü de bozan en önemli faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu da gelişmekte olan ülkeleri hizmet ticaretinde karşılaştırmalı üstünlük açısından da olumsuz yönde etkilemektedir. Bu durum gelişmekte olan ülkelerin hizmet ticaretinde rekabet edebilme güçlerini artırabilmelerinin öncelikle mali kaynak ve borç sorunlarını çözmelerine bağlı olduğunu göstermektedir.

Dünya hizmet piyasalarında rekabet etmeyi hedefleyen firmaların en yeni telematik teknolojileri uygulama yeteneği önemli hususlardan biridir. Hizmetlerin üretimi ve sunumu büyük ölçüde bilgi altyapılarına bağlıdır. Bu ise hizmetlerin bilgi-yoğun olması niteliğinden ileri gelmektedir. Nitekim, telekomünikasyon ve bilgi ağlarının kurulması bu alanda dünya piyasalarında başarılı olmada son derece önemli unsurlardan sayılmaktadır.

Ayrıca belirtmek gerekir ki, iyi uygulanmış bilgi teknolojisi aynı zamanda bilgiyi, becerileri ve bireylerin değerini de artırır. Bu ise beşeri sermayenin gelişimine katkıda bulunur. İnsan kaynaklarının yönetimi de kuşkusuz önemli bir rekabet kaynağıdır. Bu unsur iş hizmetlerinde (business services) özellikle önem taşır. 1988’de yapılmış bir araştırma muhasebecilik sektöründe insan kaynaklarına yönelik yatırımların gayri safi hasılabın %15 ila 25’i oranında olduğunu göstermiştir (UNCTAD, 1989: 10). Bu yüksek oran hizmetler sektörünün bu yönünün önemini de tekrar vurgulamış olmaktadır.

Özellikle de mikro-elektronik teknolojisindeki gelişmenin, gelişmekte olan ülkelerde bazı hizmet dallarında karşılaştırmalı üstünlük açısından yeni bir imkan yaratacağı yolunda beklentiler de öne sürülmüştür. Gerçi mikro-elektronik teknoloji oldukça gelişmiş olup gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasında yine fark vardır. Ancak, bu alanda teknolojik fark diğer alanlara oranla daha az önemlidir. Ayrıca, mikro-elektronik devrimin bir başka yönü de farklı coğrafi mekanlarla çok hızlı iletişim kurulmasını kolaylaştırıyor olmasıdır. Diğer bir ifadeyle, bir ülkede bilgisayar aracılığıyla diğer bir ülkeden bilgi, kullanım talimatı ve elektronik olarak hammadde elde etme imkanına sahip bir işçi uzaktaki bir müşteriye ya da üreticiye ürün sunumunda çok

başarılı olabilir. Bu da sonuçta bir karşılaştırmalı üstünlük kaynağı olabilir (Bhagwati, 1985: 140). Buna örnek olarak kitap üretimi dizgi aşaması verilmektedir. İlk olarak 1980’li yıllarda ortaya çıkan bu yenilik, özellikle Ortadoğu ve Uzakdoğu’daki gelişmekte olan ülkelerde yapılan dizgi işlemidir. Bu işlemin gelişmekte olan ülkeler için potansiyel bir karşılaştırmalı üstünlük kaynağı olduğu ileri sürülmektedir. Zira dizgi emek-yoğundur. Gelişmiş ülkelerdeki basım işçilerinin ücretleri ise nispi olarak çok yüksektir. Bhagwati’ye göre, gelişmekte olan ülkelerin bu alandaki karşılaştırmalı üstünlüğü elektronik veri ulaşımı, maliyetleri ve gecikmeleri azalttıkça ve baskı sürecinin daha fazla aşamasında elektronik kullanım arttıkça büyüyecektir.

Karşılaştırmalı üstünlüklerin diğer kaynakları olarak doğal kaynaklar, coğrafi konum, altyapı, kültürel farklılıklar gibi unsurları sayabiliriz. Bu unsurlar sektörlere göre değişebilmektedir. Örneğin, haberleşme v.b. alanlarda sağlam ve gelişmiş altyapıya sahip ülkeler yabancı yatırımlar için önemli çekim merkezleri haline gelebilmektedir. Aynı şekilde turizm sektörü için coğrafi konum ve doğal kaynaklar önemli bir karşılaştırmalı üstünlük kaynağıdır.

Burada belirtilmesi gereken bir diğer husus, konuyla ilgili araştırmalarda esas itibariyle karşılaştırmalı üstünlüğü artırmada önemli görülen unsurlar üzerinde durulmasıdır. Nitekim Bhagwati’ye göre de emeğin nitelikli olması ve genel beceri düzeyi yeni bir karşılaştırmalı üstünlük elde etmede önemlidir. Buna göre, başta Hong Kong ve Singapur olmak üzere gelişmekte olan ülkeler nitelikli hizmetlerin sunumunda avantajlı duruma geçme şansına sahiptirler. Ancak, *gelişmiş ülkelerdeki sıkı göç politikası ve dolayısıyla kişilerin serbest dolaşımına getirilen sınırlamalar bu konuda engel oluşturmaktadır* (Bhagwati, 1985: 140-141).

Kravis ise yönetim yöntemleri ve insan sermayesinin önemini ön plana çıkarmaktadır. Krugman’a göre de Ar-Ge harcamaları önemlidir (Aktaran: Richardson, 1987: 70). Tüm bu unsurlar, yukarıda da belirtildiği gibi, geliştirildikleri ölçüde gelişmekte olan ülkeler için de geçerli olacaktır.

André Sapir bir makalesinde (Sapir, 1987: 51-53) özellikle teknolojik alanda ve sermaye itibariyle önemli gelişmelere sahne olan bazı gelişmekte olan ülkelerin net hizmet ihracatçısı durumuna ulaşabildiklerine işaret etmektedir. Makalenin yazıldığı 1980’li yıllarda gelişmiş ülkelere hizmet ihraç edebilen ülkelerin başında Güney Kore, Singapur ve Meksika gelmektedir. Gelişmekte olan ülkeler ihracatçı oldukları bazı sektörlerde gelişmiş ülkelerin egemen olduğu piyasalara girmeyi başarmışlar, bu arada da kendilerine coğrafi yakınlığı olan gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerin de gereksinimlerine cevap vermek suretiyle en büyük hizmet ihracatçısı

ülkeler arasında yer almayı başarmışlardır. Örneğin, Singapur çok uluslu firmaların yoğun olduğu bir ülke olarak dikkati çekmektedir. Konuyla ilgili istatistiksel verilere uluslararası hizmet ticaretinin gelişimini incelediğimiz başlıklar altında yer verilecektir.

Sapir, ekonometrik çalışmasında mühendislik ve bilgiye yönelik hizmetler alanında şu sonuçları elde etmiştir: Sofistike teknoloji gerektiren alanlarda zayıf kalan gelişmekte olan ülkeler mühendislik hizmetleri ve inşaat sektörü projelerinde karşılaştırmalı üstünlük elde edebilirler. Bu yöndeki ülkelerin başında Kore, Tayvan, Filipinler, Pakistan, Hindistan ve Brezilya gelmektedir. Mühendislik hizmetleri ihracatında başarılı olmanın ön koşulu her şeyden önce yurtiçinde önemli bir başarı ve ün kazanmış olmaktır. Beşeri ve fiziki sermaye de önemli hususlardır. Bu ülkelerin hizmet ihracatlarının büyük çoğunluğu gelişmekte olan ülkelere yöneliktir. Örneğin, petrol ihraç eden ülkeler büyük inşaat ve altyapı projelerinde insan kaynakları sıkıntısı çekmektedir.

Bilişim hizmetlerine gelince, bu alanda gelişmiş ülkelerin karşılaştırmalı üstünlüğü tartışma götürmez şekilde kesindir. Fakat birkaç gelişmekte olan ülke yazılım (softwear) gibi alanlarda karşılaştırmalı üstünlük elde etmeyi başarmışlardır. Bu alanlarda karşılaştırmalı üstünlük her şeyden önce beşeri sermayeye dayanmaktadır. Bu tür hizmetlerde değişim hızı teknolojik üstünlüğe sahip büyük firmalarca belirlenmektedir. Dolayısıyla, piyasaya yeni giren gelişmekte olan ülkelerin bu firmalar ile işbirliği yapmadan aradaki teknoloji açığını kapatmada büyük güçlük çekeceklerini söylemek yanlış olmayacaktır.

Bu nedenledir ki örneğin, Hindistan teknolojide kendine yeterli olma politikasından vazgeçmiş ve elektronik sektöründeki ithalatı ve yabancı doğrudan yatırımları serbestleştirme politikasına yönelmiştir. Yüksek bilgi teknolojisi içeren sınır ötesi veri akımları sigortacılık, bankacılık v.b. hizmet alanlarındaki dış ticaret imkanlarını hızla artırmaktadır. Bu akımlar aynı zamanda ticareti ve doğrudan yabancı yatırım akımlarını hızlandırmaktadır. Bu ise doğal olarak uluslararası mübadeleleri etkilemektedir. Gerçekten, günümüzde nihai alıcıların dünya çapında oluşmuş bir şebekeye dahil olan ve internet yoluyla kendi merkezleriyle hizmet alışverişi yapan yerel şubelerden hizmet satın almaya yöneldikleri görülmektedir.

Sonuç olarak görülüyor ki, hizmetlerde karşılaştırmalı üstünlük “faktör yoğunluğunun dışında kalan” bir dizi karmaşık etkene de tabidir. Giderek artan uluslararası hizmet ticaretinde sermaye biriktirme yeteneği ile nitelikli ve yüksek-nitelikli emek-yoğun özellik büyük önem taşımaktadır. Dolayısıyla bu alanda karşılaştırmalı üstünlük sağlayabilmek bu süreci yakalamaya

bağlı görünmektedir. Ancak bu durum, daha önce görüldüğü gibi, hizmet ticaretinin ayrıca niteliksiz emeğe de istihdam sağlıyor olma özelliğini dışlamamaktadır.

I.D. İKTİSADİ ETKİNLİK VE HİZMET TİCARETİNDE SERBESTLEŞTİRME

Bilindiği gibi, iktisadi teoride serbestleştirme aynı zamanda çok çeşitli durumlarda iktisadi etkinliği artırmanın bir aracıdır. Bu anlamda serbestleştirme yeni ve nitelikli üreticilerin piyasaya girişi önündeki tüm engellerin kaldırılmasıdır. Bunun sonucunda artan rekabet ortamı herhangi bir işletmenin niteliksiz ve/veya düşük nitelikteki bir mal veya hizmeti ya da yüksek fiyatlı bir mal veya hizmeti arz etmesini zorlaştırır.

İktisadi etkinliğin teknik etkinlik ve kaynak etkinliği olmak üzere iki bileşeni vardır. Teknik etkinlik bir birim ürün üretmeyi mümkün kılan girdi miktarlarından hareketle hesaplanır. Kaynak etkinliği ise kullanılan girdi miktarlarını değil, girdi bileşimini dikkate alır. Teoride optimal girdi bileşimi, girdilerin göreceli kıtlıklarını yansıtmaya gereken nispi fiyatlarıyla belirlenir. Etkin kaynak dağılımı da nispi fiyat doğrusunun eş-ürün eğrisine teğet olduğu noktadır. Dolayısıyla bu teğet noktası üretim maliyetlerinin minimum olduğu noktayı gösterir.

Ticaretin serbestleştirilmesinin yararlarının da kaynak etkinliğine katkı sonucunda olduğu kabul edilmektedir. Ticaret engellerini azaltmak yurtiçi fiyatları uluslararası fiyat düzeylerine çekmekte ve firmaların uluslararası piyasalara oranla daha etkin (kaynak etkinliği açısından) çalışmasını sağlamaktadır. Bu piyasalarda çalışan firmalar yanlış girdi bileşimi seçtiği takdirde üretim maliyetleri yükselmekte, bu ise ticarete rekabet gücünü büyük ölçüde düşürmektedir.

Belirtmek gerekir ki, mallarda olduğu gibi hizmetlerde de iktisadi etkinlik eksik rekabet koşullarının varlığı nedeniyle ortaya çıkan piyasa başarısızlıkları ya da yeni firmaların piyasaya girişini önleyen ticaret engelleri var olduğunda devreye girmektedir. Etkinsizlik sonucunda maliyetler aşırı arttığında da hem regülasyon hem de serbestleştirme ihtiyacı aynı anda ortaya çıkmaktadır.

O halde hizmet ticareti açısından baktığımızda, serbestleştirme bir hizmeti daha iyi sunabilecek üreticiyi teşvik ederken sunamayacak olanları da piyasa dışına itecek demektir.

Piyasaya giriş serbestisi ve rekabet ortamı, piyasada daha düşük fiyatlarda daha nitelikli hizmet sunabilecek çok sayıda sunucunun var olması demektir. Bu hususu, piyasaya girişi ve rekabeti engellemek suretiyle gözardı eden bir regülasyon sistemi, muhtemelen bir hizmetin

kullanıcıları veya tüm ekonomi bakımından doğru da olabilir. Ancak burada önemli olan, daha fazla rekabet ile yeterli regülasyon arasındaki dengeyi sağlayacak politikayı seçebilmektir.

İktisadi anlamda hizmetler sektöründe kamu mülkiyetini ve regülasyonu gerektiren iki temel sorun doğal monopoller ve asimetrik bilgi olmaktadır.

i) Bir hizmetin sağlanması doğal monopolü gerektirdiği takdirde, birisi bırakınız yapsınlarca diğeri de kamu mülkiyetçiliği olmak üzere izlenebilecek iki politika vardır. Tarihsel olarak en çok uygulananı kamu mülkiyeti olmaktadır. Örneğin yol, liman, havaalanı gibi alanlar devletin sahip olup işlettiği alanlardır. Elektrik, gaz arzı, telekomünikasyon, demiryolu ve hava taşımacılığı (son yıllarda giderek özelleştirmenin arttığı alanlar olsa da) hükümetin en çok hizmet arzettiği sektörleri oluşturmaktadır.

Bırakınız yapsınlarca politika ise tarihsel süreç içinde fazla itibar edilen bir yol değildir. ABD’de 1800’lerde demiryolu sanayiinde yaşanan deneyim ABD’nin ilk düzenleyici devlet kuruluşunu (Interstate Commerce Commission) kurmasıyla sonuçlanmıştır (UNCTAD, 1994: 38). Şu halde iktisadi etkinlik temelinde özel hizmetlerin kamu mülkiyeti veya düzenlenmiş sunumu arasında a priori bir seçim yapma aracı yoktur.

Seçilen yol hangisi olursa olsun, doğal monopol durumlarını çözmeye temel sorun monopol sınırlarının kesin olarak çizilmesinin sağlanmasıdır. Örneğin, 1980’li ve 1990’lı yıllarda çok sayıda ülke haberleşme hizmetlerinin sunumunu rekabete açarak alternatif sunucuların sektöre girmesini sağlamıştır. Telekomünikasyon sanayiinin tüm diğer ekonomik faaliyetlerdeki önemi, stratejik ve askeri önemi nedeniyle en fazla yatırım gerektiren bir sektör olarak en önde gelen doğal monopollerden biri idi. Ancak anılan sektör 1980’lerde daha çeşitli, daha iyi ve daha az maliyetli bilgi ve haberleşme hizmetlerine olan talebin artması sonucunda yoğun bir özelleştirmeye sahne olmuştur. Bunlardan başarılı bir örnek olarak literatürde 1985 yılında telekomünikasyon sistemini özelleştiren Japonya verilmekte ve özelleştirmenin etkilerinin hizmet niteliğinin artması ve maliyetlerin düşmesi şeklinde derhal hissedildiği belirtilmektedir. Bir sonraki kısımda göreceğimiz gibi, özelleştirme ve rekabete açılma sonucunda Japon telekomünikasyon sektöründe 1984’te 145.7 iken 1990’da 210’a çıkan işgücü verimliliği % 48 oranında artmıştır.

Bir doğal monopol durumunda izin verilecek rekabetin sınırlarının çizilmesinde yöntemlerden biri, rekabetçi firmalar arasında basit bir ayrıma gitmektir. Örneğin, havalimanı hizmetlerinde özel bir merkezde tek bir hizmet sunucusu var iken farklı terminallerde farklı

hizmet sunucularının faaliyetine izin verilebilir. Böyle bir politika izlenmesi durumunda birinci amaç doğal monopolün gereksiz ve doğal olmayan tekellere yol açmamasını sağlamak olmalıdır.

Doğal monopolde düzenlemelere giderken izlenebilecek diğer bir yol da iktisadi etkinliğin gerçekleştirilmesi hedefini tutturması koşulu ile tekelinin faaliyet göstermesini sağlamaktır. Bu durumda koşulu sağlayamayan firmanın cezalandırılması söz konusu olacaktır. Kamu mülkiyetçiliği esas olarak bu durumu gerçekleştirmenin araçlarından biri olarak görülmektedir. Özel firmalara yönelik düzenlemeler ise diğer bir araçtır. Her iki durumda da dikkat edilmesi gereken husus kamu yararına hareket edip etmemeleridir (UNCTAD, 1994: 40).

ii) Asimetrik bilgi durumuna gelince, bu durumda hizmet tüketicilerinin (kullanıcılarının) hizmetin niteliği ve bu hizmetin fiyatı konusunda eksik ya da yanlış bilgiye sahip olmaları söz konusudur. Ancak burada ehil olmayan veya hakis sunuculara karşı tüketicilerin korunmasında uygulanacak yöntem olarak, temkinli bir regülasyon önerilmektedir.

Asimetrik bilgi durumunun varlığı halinde başvurulacak yol daha iyi bilginin yayılmasını sağlamaktır. Bilgi eksikliği ya da yanlışlığı resmi bir kurumun müdahalesini haklı kılıyorsa, bu kurum alıcıları bilgilendirmeye yönelik bilginin elde edilmesi ve yayınlanması amacını taşımaktadır. Diğer bir deyişle, bu müdahale hizmet satıcılarını zorlamak olarak algılanmamalıdır. Bu bilgilerin elde edilmesi ve yayımlanmasının (neşrinin) maliyeti çok dikkatli ayarlanmalıdır. Bilgilerin sağlanmasında katlanılacak maliyet, doğru ve eksiksiz bilginin sağlayacağı yararlardan daha az olmalıdır.

Bir regülasyon durumu da bilginin alıcılara iletilmesi çok pahalı olduğunda ortaya çıkar. Örneğin, bir bilgi kurumu herhangi bir bankanın değerine oranla daha başarısız olacağını biliyor olabilir ancak bunu mudilere etkin bir şekilde iletebilecek durumda olmayabilir. Böyle bir durumda, hizmet alıcılarını bilgilendirmek yerine hizmet sunucularına yönelik düzenlemelere gidilmesi söz konusudur. Böyle bir regülasyonun olmaması durumunda asimetrik bilgi karşı seleksiyon sürecini hızlandırır ve kısa dönemde “iyi” hizmet sunucuları “kötü” sunucular tarafından piyasadan kovulurlar.

Tıbbi bakım ve benzeri sağlık hizmetlerinde hasta-doktor ilişkisinde de hasta açısından yüksek bir belirsizlik düzeyi söz konusudur. Örneğin, hasta doktor seçerken bir tedaviye ihtiyaç duyulduğuna ilişkin minimum bir bilginin kendisine verilmesini bekleyecektir. Sağlık hizmetlerinin alımındaki bu risk temkinli tutum ile azaltılabilir. Nitekim hasta, doktor ile kendi

arasında güven ve sorumluluk ilişkisi kurar ve böylece ikinci bir fikir sahibi olabilir. Doktor da dikkat ve ilgili tedavi yoluyla hastalarında bir güven duygusu yaratacak davranışta bulunabilir.

Ancak asimetrik bilgiye yönelik olarak, aynı zamanda kurumsal ve düzenleyici çözümler de vardır. Sağlık alanındaki eğitim standartlarının ve dolayısıyla niteliğinin artırılması belirsizliğin giderilmesinde önemli bir rol oynayabilir. Ayrıca sağlık hizmetleri alanında mesleki girişe uygulanan katı kurallar da sağlık hizmetini çok pahalı kılmaktadır. Bu anlamda piyasaya giriş engellerinin azaltılması da bu olumsuzluğu giderebilecektir. Bu konuda bir diğer sorun da tıbbi alandaki prosedür ve formaliteler hakkında bilginin yayılmasının çoğunlukla yetersizliğidir. Bu nedenle sağlık hizmetlerinin sunumunda gelişmiş ülkeler ile gelişmekte olan ülkeler arasında büyük fark vardır. Dolayısıyla bu alanda getirilecek standartların sağlayacağı yararlar da sınırlı olacaktır.

İktisadi etkinlik perspektifinden ele alındığında, özellikle de hizmet kullanıcılarının korunmasına yönelik hedeflere ulaşılması açısından regülasyon daha da sorunlu hale gelmektedir. Bunun nedeni de hizmetlerdeki regülasyonun niteliğinde yatmaktadır.

Daha öncede de belirtildiği gibi, hizmetler fiziksel varlığın bulunmaması özelliği ile özdeşleşmiş alanlardır. Örneğin, bir doktor bir konu üzerinde bir kişiye bir takım koşullar altında tavsiyelerde bulunabilir. Bu örneğimizde hizmetin çıktısı, tavsiyedir ve elle tutulmaz, gözle görünmez özelliğe sahiptir. O halde, hizmet sanayilerinin çıktısı üzerinde düzenlemelere gitmek oldukça zordur. Bu nedenle de bunların girdilerinin kalitesi üzerinde düzenlemelere gitmek daha kolaydır. Ancak girdilere yönelik regülasyon da yeni rakiplerin girişine engel olarak kullanılabilir bir yol olabilmektedir. Bu günlük hizmetlerin fiziksel varlığının bulunmaması özelliği yüksek olduğunda daha da artmaktadır.

O halde, bir hükümet yurtiçi hizmet sunucularını korumak istediğinde bunu tarife ve kotalar gibi standart sınır önlemleriyle yapmamaktadır. Hizmet ticaretindeki en önemli engellerin tarife-dışı engeller olmasının başlıca nedenlerinden biri budur. Regülasyon sıklıkla yurtiçi hizmet sunucularını yabancı sunucuların rekabetine karşı korumanın bir aracı haline gelmiştir.

Ülkelerin hizmetler alanındaki regülasyonlarının biçim ve derecelerine göre farklı uygulamaları da genel olarak hizmet ticareti üzerinde sınırlandırmalara yol açmaktadır.

Regülasyon muhtemelen bir hizmetin sunucuları tarafından yüklenilen maliyetleri etkilemektedir. Böylece bir yabancı sunucu bir ülkede her hangi bir düzenlemeye maruz kalmadan hizmet sunmakta serbest ise, sadece üreticiler arasında rekabet değil aynı zamanda

ulusal regülasyon sistemleri arasında da rekabet var demektir. Benzer durum mallarda da vardır, ancak bu özellikle sanayileşmiş ülkelerde standartların sıkı olduğu mallar (gıda, oto ve ilaç) için söz konusudur.

Bu sorun hizmetlerin sunum şekillerine bakmaksızın ortaya çıkabilir. Örneğin, bankacılık hizmetlerinde daha yüksek kanuni karşılık oranlarına maruz kalan bankalar daha düşük oranlarda çalışan sunuculara karşı aynı piyasalarda rekabet etmek durumundaysa protesto girişiminde bulunabilirler.

Dolayısıyla ulusal regülasyon sistemleri arasında bir uyum (harmonization) sağlanmasının bu tür sorunları ortadan kaldırılacağı öne sürülmektedir. Uyum ilke olarak yerinde bir çözüm görünmesine karşın uygulanması zor çözümlerden görünmektedir. Zira her ülkede regülasyon gereksinimleri oldukça farklı olabilmektedir.

Serbestleştirme yararı açısından, serbestleştirme iktisadi etkinlik üzerindeki etkileri, ileri sürülen tek husus değildir. Literatürde üzerinde durulan bir diğer konu da serbestleştirme ile verimlilik arasındaki ilişkidir. Ancak, bu konuda çok az sayıda ampirik çalışma vardır. Daha sonraki kısımlarda açıklanacağı gibi, bu çalışmalardan birine göre, serbestleştirmeye yönelik programların uygulandığı ülkelerde bazı hizmet sektörlerinde verimliliğin arttığı gözlemlenmiştir.

I.E. ULUSLARARASI TİCARETTE HİZMETLER SEKTÖRÜNÜN PAYI VE GELİŞİMİ

1. Genel olarak

Dünya ticaretindeki serbestleşmeye de paralel olarak son yıllarda hızla artan hizmet ticareti incelendiğinde sektördeki bu artış hızının 1980'li yılların ikinci yarısından itibaren mal ticaretindeki artış hızını geçtiği görülmektedir.

Zaten 1990'lı yıllarda yapılan çalışmalar da dünyada hizmet ticaretinde gerçekleşen bu artışın önemine dikkat çekmektedir. Nitekim, sektördeki ihracat artış hızı mal ticaretini geçmiştir. IMF verilerine göre, 1987-1993 arası dönemde dünyada mal ticaretindeki artış hızı % 68 iken hizmetlerde bu oran % 88 olarak gerçekleşmiştir. Sayfa 87'de yer alan **Çizelge I. 10'a** göre, gelişmekte olan ülkelerde bu oranlar sırasıyla % 83 ve % 109'dur (4).

Önceki kısımlarda da açıklandığı üzere, özetle tekrarlayacak olursak, hizmet ihracatındaki bu hızlı artışın nedenlerinin başında teknolojik gelişmelerin, iletişim ve ulaşım alanındaki kaliteyi artırması ve maliyetleri de azaltması gelmektedir. Ayrıca, çoğu ülkede gerçekleştirilen deregülasyon önlemlerinin de bu artışta olumlu rolü olmuştur (WTO, Rapport annuel 2002: 1-14).

Çizelge I. 11'de görüldüğü gibi, hizmet ihracatındaki artış eğilimi 1994-2000 yılları arasındaki dönemde de sürmüştür ancak artış hızı düşük düzeyde gerçekleşmiştir. Ancak, gelişmekte olan ülkelerdeki artış oranları yine gelişmiş ülkelerinkinin önündedir. Buna göre, bu ülkelerde hizmet ihracatı 1994-2000 arasında % 47; mal ihracatı da % 72 artmıştır. Gelişmiş ülkelerde bu oranlar sırasıyla % 33 ve % 38 olarak gerçekleşmiştir.

1994-2000 arası dönemde önceki dönemin aksine gelişmekte olan ülkelerin mal ihracatındaki artış hizmetlerinkini geçmiştir. Nitekim, hizmetlerin mallara oranı 1994'te 0.21 iken 2000'de 0.18 olmuştur.

Ülkelerin genellikle hizmet ihracatı gelişimi mal ticaretinde etkili olan faktörlerce de etkilenmektedir. Ülkeler arasındaki ticaret hacmi ülke ekonomilerinin büyüklüğü ve ülkelerin gelişmişlik düzeyi yani gelirle de pozitif olarak yakından ilgilidir. Örneğin, iki ülke arasındaki mal ticareti ne kadar fazla ise taşıma hizmetleri sunan şirketlerin ticaret hacimleri de o denli büyük olacaktır. Dolayısıyla, bu faktörler hizmet ticaretinde de genellikle geçerli olmaktadır (Fieleke, 1995: 30). Ancak, hizmet ihracatında ülkeler arasındaki coğrafi mesafe hizmetlerdeki

hızlı artış içinde birçok alt sektör itibariyle önemli olmayıp hizmet ticaretinin büyüklüğü ile negatif ilişkilidir.

Hizmet ticaretine yönelik dünya rakamları 1995 sonrasında GATS bağlamında derlenme ve değerlendirilme kararı alınmış olmasına rağmen, dünya ticaretine ilişkin rakamlar büyük ölçüde IMF ödemeler bilançosu istatistiklerine dayanmaktadır. Bilindiği gibi mal ticareti genellikle sınır ötesi mübadele itibariyle ölçülmektedir. GATS ise ilgili bölümde ayrıntılı görüleceği gibi hizmet ticaretini sınır ötesi ticaret (mal ticaretine benzer şekilde hizmet alışverişi), yurtdışında tüketim (turizm gibi), ticari varlık (bankacılıkta yabancı şube) ve gerçek kişilerin varlığı (ör., inşaat projeleri veya müşavirlik gibi) olmak üzere dört grupta (hizmet sunum biçimi) ele almaktadır. Böylece, ticaret çok geniş bir çerçevede alınmış olmaktadır. Yabancı şirketlerin şubelerinden gerçek kişilerin geçici olarak bir başka ülkede seyahati esnasındaki hizmetlere kadar geniş bir yelpaze dikkate alınmış olmaktadır.

Sınır ötesi ticaret ve yurtdışında tüketim şeklindeki hizmetlerin toplam mal ve hizmet ihracatı içindeki payı nispeten düşüktür. 1998 verilerine göre bu pay % 19 olup giderek artmaktadır. 1990-1998 arası dönemde hizmetler yıllık ortalama % 6.4 oranında bir artış hızı yakalamıştır. Bu artış hızı ile hizmetler 1998 yılında 1.3 trilyon dolara yükselmiştir. Bu rakam mal ticaretindeki aynı dönem artış hızından (% 5.9) yüksektir. Mal ticareti 1998'de 5.4 trilyon dolara yükselmiştir. **Çizelge I. 12'de** de görüldüğü gibi, mal ticaretinde olduğu gibi hizmet ticaretinde de gelişmiş ülkelerin payı yüksektir.

Hizmetlerin alt sektörleri itibariyle dağılımını incelediğimizde, 1997 yılında en yüksek artış hızı "diğer hizmetler" kaleminde gerçekleşmiştir. Bu grup hizmetlere bankacılık ve sigortacılığı da içeren mali hizmetler, inşaat, bilgisayar ve bilgi hizmetleri, kültürel ve eğlence hizmetleri, lisans ve telif ücretleri ve diğer hizmetler girmektedir. Toplam içindeki payı % 43 olan bu hizmetler 1990-1997 arası dönemde yıllık ortalama % 9 oranında artmıştır. İkinci olarak seyahat hizmetleri gelmektedir. Bu grubun artış hızı aynı dönemde yıllık ortalama % 7 olarak gerçekleşmiştir (**Bkz. Çizelge I. 13**).

Ticari varlık ile gerçek kişilerin varlığı şeklindeki hizmet ticaretine ilişkin değerler de hesaplanmaya çalışılmıştır. OECD bir araştırmasında bu iki hizmet şeklindeki ticaretin 1997 yılı itibariyle 820 milyar dolar civarında gerçekleştiği tahmininde bulunmaktadır (OECD, 2000a: 25). Ticari varlık şeklindeki hizmet ticaretinin en önemlisi doğrudan yabancı yatırımlar alanında

gerçekleşmektedir. Bir sonraki başlıkta ayrıntılı inceleyeceğimiz hizmetler sektörünün bu yatırımlardan aldığı pay uluslararası hizmet ticaretinin de önemli bir yanını oluşturmaktadır.

Hizmet ticaretinin son yıllardaki gelişimine gelince IMF Ödemeler Bilançosu İstatistiklerine dayanan DTÖ verilerine göre dünya toplam mal ve hizmetler ihracatı 2000 yılında 6,186 milyar doları mal; 1,435 milyar doları da hizmet ticareti olmak üzere toplam 7.6 trilyon dolar (7,621 milyar) olarak gerçekleşmiştir (WTO, International Trade Stats. 2001: 2). 1990-2000 yılları arası dönemde dünya hizmet ihracatı yılda ortalama % 6 oranında büyümüştür. 2000 yılında ise bir önceki yıla göre yine % 6 oranında artmıştır. 2001 yılında ise, dünya hizmetler ihracatı 1,440 milyar; mal ihracatı da 5,990 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir (WTO, Rapport annuel 2002: 14).

Dolayısıyla 2000 yılı itibariyle dünya üretimi ve ticareti artmış ve toplam dünya mal ve hizmet ticaretinin toplam hasıla içindeki payı % 29'a yükselmiştir. Bu pay özellikle 1990 yılından sonra % 10 gibi yüksek bir oranda artarak 1970'li ve 1980'li yıllar olmak üzere önceki 20 yıllık dönemdeki toplam artış oranından daha yüksek bir büyüme göstermiştir. Bu artışta hiç kuşkusuz bilişim teknolojisindeki gelişmelerin önemi büyüktür. Dünyanın çeşitli bölgeleri itibariyle bakıldığında da, dünya mal ve hizmet ticaretindeki bu artışın tüm bölgelerde toplam üretim artışından daha hızlı gerçekleştiği görülmektedir. Nitekim, **Çizelge I. 14'den** hemen hemen tüm bölgelerde mal ve hizmet ihracatındaki gelişmenin dünya üretimindeki büyümeden daha yüksek olduğu anlaşılmaktadır.

Dünyanın en gelişmiş ülkeleri itibariyle ele aldığımızda da aynı gelişme görülmektedir. Yalnız Japonya'da 1998 yılında Asya Finans Krizi nedeniyle bir daralma söz konudur. Ancak, bu ülkede de 1999 yılında büyük bir toparlanmadan sonra 2000 yılında diğer gelişmişleri yakaladığı yeri görülmektedir (**Bkz. Çizelge I. 15**). Hizmetlerde ABD'nin egemenliği çizelgeden açıkça izlenmektedir. Nitekim, bu ülkede 2000 yılında , bir önceki yıla göre, hizmet ihracatı % 10; ithalatı ise %12.5 artmıştır. AB'nde bu rakamlar sırasıyla % -0.5 ve % 1'dir. Japonya'da ise aynı rakamlar sırasıyla % 13 ve % 1 olmaktadır.

Hizmet ticaretinde önde gelen ihracatçı ve ithalatçı ülkeler arasında yine gelişmiş ülkeler başı çekmektedir. **Çizelge I. 16'da** yer alan rakamlar bu gerçeği ortaya koymaktadır. Nitekim, ABD 2000 yılında 274.6 milyar dolar hizmet ihracatında birinci olup toplam içindeki payı % 19.1'dir. İhracatta İngiltere, Fransa, Almanya ve Japonya'nın toplam içindeki payları sırasıyla % 7; % 5.7; % 5.6 ve % 4.8'dir. İthalatta da yine ABD başı çekmekte onu sırasıyla Almanya,

Japonya , İngiltere ve Fransa izlemektedir. Bu beş ülkenin toplam hizmet ithalatındaki payları sırasıyla % 13.8; % 9.2; % 8.1; % 5.7; % 4.3'tür.

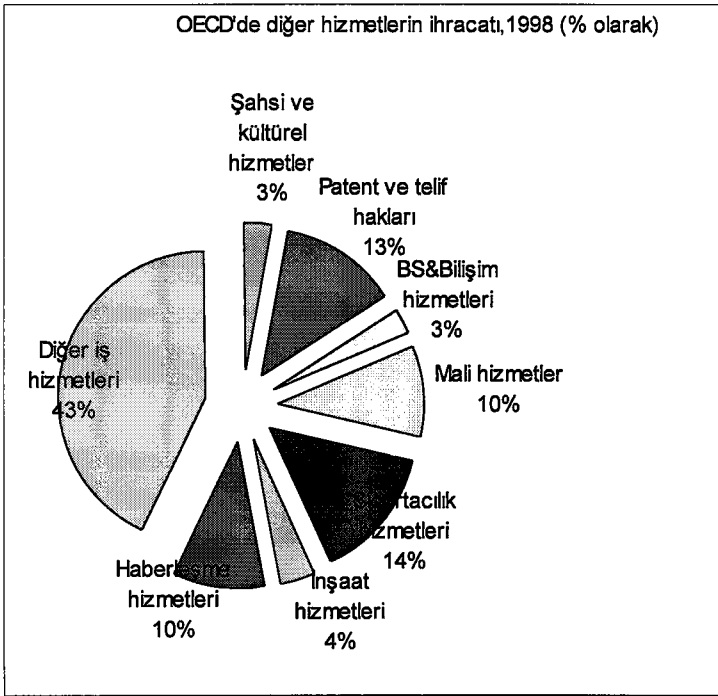
Dünya hizmet ticaretinin alt sektörler (5) itibariyle gelişimi de **Çizelge I. 17'de** görülmektedir. Buna göre, toplam hizmet ihracatı 2000 yılında bir önceki yıla göre % 6 artmıştır. Toplam içinde % 44.6 payı olan diğer hizmet ihracatı da % 6 artış kaydetmiştir. Hizmetler içinde geleneksel olarak ikinci büyük grubu oluşturan seyahat hizmetleri de % 5 artarak 2000'de 465 milyar dolar değerine ulaşmıştır. Ulaştırma hizmetleri ihracatı 1999'da % 6 artarak 2000 yılında 330 milyar dolara ulaşmıştır. Ancak, DTÖ ulaştırma ilgili ihracat rakamlarının eksik bildirilmiş olduğuna dikkat çekmektedir. Dolayısıyla toplam içindeki payı % 23 olan bu kalemin daha yüksek olabileceği tahmin edilmektedir.

Çizelge I. 22'de yer alan dünya hizmet ihracatının **Çizelge I. 18'de** yer alan 4 alt-sektör itibariyle dağılımı incelendiğinde dikkat çeken husus, dünya hizmet ihracatı kalıbının sanayileşmiş ülkelerin ihracat kalıbıyla paralellik göstermesidir. Sanayileşmiş ülkelerin hizmet ihracatı dünya toplamının dörtte üçünü oluşturmaktadır. Bu durumu açıklayan temel husus ise, bu ülkelerde hizmet ticaretinin gelişmesini sağlayan altyapının yeterli ve gelişmiş olmasıdır.

Nitekim, **Çizelge I. 19'da** verilen G7 ülkelerinin (ABD, Kanada, Japonya, İngiltere, Almanya, Fransa ve İtalya) hizmet ticareti alt sektörler itibariyle incelendiğinde, diğer hizmetlerin birinci sırada, seyahat hizmetlerinin ikinci sırada, ulaştırma hizmetlerinin de üçüncü sırada yer aldığı görülmektedir.

Diğer hizmetler içinde iş hizmetlerinin gösterdiği performans da dikkati çekmektedir. Aşağıdaki grafikte 1998 yılı rakamlarına göre OECD ülkelerinde diğer hizmetler sektörü ihracatının alt-sektörler itibariyle dağılımında da iş hizmetlerinin yüksek payı açıkça görülmektedir.

Keza 2000 yılı verilerine göre ilk 20 arasında birinci sırada yer alan ihracatçı ve ithalatçı ülke ABD'nin hizmet ticareti alt sektörler itibariyle incelendiğinde de birinci sırayı diğer hizmetlerin, ikinci sırayı da seyahat hizmetlerinin aldığı görülmektedir. **Çizelge I. 20**'de görüldüğü gibi, dah önce açıklanan nedenlerle diğer hizmetlerin ihracatında hızlı bir artış yaşanmış ve bu hizmetlerin toplam içinde 1995 yılında % 39.7 olan payı, 2000'de % 44.8'e yükselmiştir.

Tüm dünya ülkelerinin hizmet ticaretinin temel alt sektörler itibariyle dağılımına baktığımızda gelişmiş ülkelerin hizmet ihracatında hep önde olduğu görülmektedir. **Çizelge I. 21** ve **Çizelge I. 22**'de tüm dünya ülkelerinin hizmet ihracat ve ithalatı yer almakta olup yukarıdaki tespitimizi açıkça göstermektedir. DTÖ Sekreteryası'nın hazırladığı çizelgelere dayanarak verdiğimiz bu çizelgelerdeki temel alt sektörler ait verilerin esas itibariyle "IMF Ödemeler Bilançosu İstatistiklerine" dayandırıldığını belirtmekte yarar vardır. Dolayısıyla çizelgelere yer alan alt sektörler DTÖ'nün kabul ettiği Hizmet Sektörü Ekonomik Faaliyet Sınıflandırmasında (Services sectoral classification list: Doc.MTN,GNS/W/120) yer alan sektörlerle tam karşılık gelmemekte ve bazı sektörlerle ilişkin veri yer almamaktadır. Çizelge I. 20 ve 21'deki sektörlerin bu sınıflandırmada hangi alt sektörlerle karşılık geldiği sektör numarası olarak birinci sırada verilmiştir.

Hem hizmet sektörlerinin ekonomideki rolü ve etkisi bakımından hem de hizmetlerin uluslararası ticaretinin gelişmesinde önemli bir konu da **elektronik ticaret ve internettir**.

İnternet üzerinden elektronik ticaret (e-ticaret) ve etkileri literatürde üzerinde önemle durulan konulardan biri olarak dikkat çekmektedir. Zira günümüzde e-ticaret iş yönetiminde de yeni bir biçim olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durumun iktisadi büyüme, etkinlik, verimlilik, istihdam ve tüketici tercihlerinde etkilerinin genellikle yararlı olduğu öne sürülmektedir.

Nitekim e-ticaretin hizmet sektörlerinden haberleşme, mali hizmetler ve perakende ticaret üzerindeki etkileri çok hızlı olmuştur. Ayrıca eğitim, sağlık ve kamu hizmetlerinde de önemi giderek daha da artmaktadır.

Aslında e-ticaretin gelişmesi, her ne kadar öncüsü 1960'lara dayansa da 1990'lı yılların başında "dünya çapında bilgi ağının (world wide web: www)" kurulması, haberleşme sektörlerindeki serbestleşme ve iletişim sistemlerinin kapasitesini büyük ölçüde artıran yenilikler (fiber optik kablo sistemi, dijital abone hattı, uydu teknolojisi gibi) ile başlamıştır. İlk olarak ABD'de başlayan internetin bireylerin kullanımına sunulması 1986 yılında başlamış ve 1990'larda uluslararası ağ büyük bir hızla yayılmıştır.

1994 yılında tüm dünyada internete bağlı 2 milyon bilgisayar (bunun 700 bini ABD dışındaki ülkelerde) bulunuyor iken interneti kullanan şirket sayısı 1990'da 100'den 1994'te 20,000'e çıkmıştır (World Bank, 1995: 45). 1999 yılı itibariyle dünyada internete erişen nüfus 179 milyona ulaşmıştır. ABD'nde nüfusun % 37'si, Kanada'da % 31'i, İsveç'te % 41'i, Norveç'te % 36'sı, Finlandiya'da % 35'i, İngiltere'de % 18'i, Almanya'da % 10'u, Fransa'da % 7'si ve Türkiye'de % 1.3'ü internet kullanmaktadır (DPT, 2001c: 20).

Daha sonra görüleceği gibi bu hızlı gelişmenin hizmet ticaretinin özellikle uluslar arası düzeyde artmasında önemi büyüktür.

E-ticaretin toplumdaki etkilerini değerlendirmek için konuyla ilgili bazı gelişmeleri açıklamak gerekmektedir. E-ticaret yeni ürün ve piyasaların gelişmesine yol açmış ve üreticiler ile tüketiciler arasında yeni ve daha sıkı bir ilişki yaratmıştır. Böylece ekonomilerde iş organizasyonu değişmeye başlamıştır. Bu ise, yeni bilgi dağıtım ve insani bağlantı kanallarının açılmasına neden olmuştur. Bu çerçevede daha fazla uyum ve çalışanın işlevlerinin yeniden tanımlanması tartışmaları ortaya çıkmıştır.

Dolayısıyla iktisadi faaliyetlerin serbestleşmesi, daha yüksek nitelikli işgücüne olan talebin artması, işletmeler ve faaliyet alanları arası elektronik hatların kurulması gibi değişimleri

hızlandırmıştır. Ayrıca ekonomideki etkileşimi ve insanların her yer ve zamanda iş mübadelesi ve iletişim kurma imkanlarını artırmıştır. Böylece iktisadi ve coğrafi sınırlar aşınmaya başlamıştır. E-ticaret üretim dönemlerini hızlandırmak ve firmalara sıkı işbirliği imkanı sağlamak suretiyle zamanın nispi önemini giderek değiştirmeye başlamıştır (OECD, 2000a: 17-18).

Tüm bu değişimler nispeten açık bir ortamda gerçekleşmektedir. Nitekim, bu açıklık tüketicilerin ekonomideki rolünü artırmış, tüketici ürün yaratılması ve tasarımında söz sahibi olmaya başlamıştır. Bu nedenledir ki gelişmiş ülkeler e-ticaretin gelişmesine yönelik izlenecek stratejiler belirlemektedirler. Örneğin, AB e-ticarete yönelik bir direktif çıkarmıştır. 8 Haziran 2000 tarihinde kabul edilen 2000/31 Sayılı Direktifin amacı, “üye ülkeler arasında hizmetlerin serbest dolaşımını sağlamak suretiyle Tek Pazar’ın iyi işlemesine katkıda bulunmak” olarak belirlenmiştir (Bottini, 2001: 368). Dikkat edilirse buradaki temel hedef üye ülkeler arasında hizmetlerin serbest dolaşımını sağlamak suretiyle serbestleşmenin olumlu etkilerden yararlanmak olmaktadır. AB hizmetlerin serbestleştirilmesinde önemli gördüğü e-ticaret ile ilgili bir yasal çerçeve oluşturmak istemiştir.

OECD’in bir araştırmasında internet üzerinden e-ticaretin 1996/97 itibariyle 26 milyar dolar değerine ulaştığı tahmin edilmektedir. Ancak aynı çalışmada oldukça düşük olan bu rakamın 2005 yılına dek 1 trilyon dolara ulaşacağı beklenmektedir. 7 OECD ülkesi itibariyle 2005’te toplam perakende satışların % 15’inin e-ticaret yoluyla gerçekleşeceği tahmini yapılmaktadır (OECD, Forum, 1999: 30).

E-ticarete yönelik toplam dünya rakamının % 80’ini ABD’ye aittir. Diğer OECD ülkelerinin e-ticarete payının özellikle haberleşme sektörlerinde öngörülen liberalleşme hareketlerinin nispeten yavaş olması nedeniyle düşük kaldığı görülmektedir. Özellikle posta yoluyla siparişlerin daha çok olduğu Avrupalıların Amerikalılara oranla e-ticareti daha az kullandıkları görülmektedir. Ancak Singapur ve Hong Kong gibi Uzakdoğu Asya ülkelerinde e-ticaretin daha fazla benimsendiği görülmektedir.

E-ticarete ilişkin yeterli ve sağlıklı istatistiksel veri azlığı nedeniyle her ülke için ve her sektöre ait net bilgi verilemiyor ise de, e-ticaretin genel olarak bilgi transfer eden (posta servisi, haberleşme, radyo-televizyon gibi) ve bu bilgileri üreten sektörler (finans, eğlence, seyahat acentaları ve borsa simsarları gibi) üzerinde etkisinin önemli olduğu bilinmektedir. Yazılım, seyahat hizmetleri, eğlence ve mali hizmetler gibi elektronik olarak sunulan hizmetler işletmeden-işletmeye (business-to-business) ve işletmeden-tüketiciye (business-to-consumer)

piyasaları oluşturmaktadır. Ancak burada veri sorununun yanı sıra tanım sorunu da yaşanmaktadır. Dolayısıyla iktisat politikalarının hedefleri içinde e-ticaretin daha iyi ve açık bir şekilde tanımlanması konusunun da ele alınması gerekmektedir.

Elektronik ticaretin iktisadi etkinliği artırmasının özellikle işletmeden-işletmeye şeklinde olanında daha kolay ölçülebildiği görülmektedir. Burada üretim maliyetleri ve verimlilik üzerindeki etkiler dikkate alınmaktadır. Gerçi bazı web sitelerinin yüzlerce milyon dolara mal olduğu doğrusa da daha az sofistike olan sitelerin on bin dolara mal edildiği de görülmektedir (OECD, Forum, 1999: 13).

Elektronik ticaretin çeşitli dağıtım maliyetleri üzerindeki etkisi e-ticaret yoluyla satılan ürünlerin maliyeti açısından önemli olmaktadır. Gemi taşımacılığı maliyetleri artırıyor ve nihai fiyatı yükseltiyor olsa da dağıtım maliyetleri özellikle mali hizmetler, bilgisayar yazılımı ve seyahat sektörlerinde son yıllarda önemli ölçüde (%50 ila 90 oranında) azalmıştır. E-ticaret nedeniyle bankacılıkta sağlanan tasarruf % 89, havayolu biletlerinin satışında %87, yazılım dağıtımında ise % 97-99 arasındadır (OECD, Forum, 1999: 13).

Öte yandan elektronik ticaretin gelişmesine paralel olarak ortaya çıkan bir diğer husus da elektronik ödeme sistemlerinin artması ve bu artıştan sağlanan kazançtır. Bu durumun maliyetleri azaltması bakımından ekonomideki etkinliğe katkısı önemlidir. Bir ülkede ödeme sisteminin maliyetinin GSYİH'nın % 3'ü kadar olduğunu saptayan bir araştırmada elektronik ticarete paralel olarak elektronik ödemelerin artmasıyla ulusal ödeme sistemlerinin sosyal maliyetinin önemli oranda düşeceği öne sürülmektedir (Humphrey; Kim; Vale, 2001: 216). Nitekim, ABD'nde 1993 yılı rakamlarına göre her işlem başına kağıda dayalı ödeme şeklinin (ör, çek gibi) ödeyene ve ödenene maliyeti sırasıyla 1.39 ve 1.25 dolar iken elektronik ödemenin maliyeti sırasıyla 0.80 ve 0.23 dolar olarak bulunmuştur. Her iki ödeme şeklinin banka açısından maliyeti ise sırasıyla 0.29 ve 0.28 dolar olarak gerçekleşmiştir. Kağıda dayalı ödeme şekli her işlem başına toplam 2.93 dolar iken elektronik ödemenin toplam maliyeti 1.31 dolar olmaktadır (Humphrey; Kim; Vale, 2001: 220).

Elektronik ticaret istihdam üzerinde de etkili olmaya başlamıştır. Zira elektronik ticaretin çok sayıda sektör için mal ve hizmetleri üretip sunmada kullanılan önemli bir yol olduğunu daha önce belirtmiştik. E-ticaret bir kısım sektörü doğrudan (dağıtım sektörü gibi) bir kısmını ise (özellikle ICT ile ilişkili olan mali hizmetler, posta hizmetleri, reklam-tanıtım, seyahat ve ulaştırma gibi sektörler) dolaylı olarak etkilemektedir. Bu sektörlerin çoğu istihdam açısından da

ayrı bir önem taşımaktadır. Gerçekten, bu sektörlerde çalışanlar ABD’nde ve AB’nde toplam istihdamın sırasıyla üçte birini ve dörtte birini oluşturmaktadır (OECD, Forum, 1999: 106). Ayrıca ABD’nde ve AB’nde 1993-1996 arasında yaratılan istihdamın sırasıyla % 28’i ve % 35’i bu sektörlerle aittir. Bu sektörlerin bazı ülkeler itibariyle (ABD, Kanada, Finlandiya, Fransa ve Japonya) ortalama yıllık istihdam artışına katkısı **Çizelge I. 23’de** görülmektedir.

Çizelge I. 23’e göre, yüksek nitelikli işçilerin oranı beş ülkede de mali sektörde çok yüksektir. Diğer oranlar ise ülkeden ülkeye oldukça farklılık göstermektedir. Genel olarak internetin yaygınlaşması ve e-ticaretin artması işgücünün niteliğinde de değişmeye neden olmaktadır. Daha önce de belirttiğimiz gibi mali hizmetlerin bulunduğu kategorideki hizmetler (iş hizmetleri gibi) alt-sektörler içinde en çok gelişen ve en fazla istihdamın yaratıldığı sektördür. Bu sektörde ayrıca yüksek nitelikli emeğe olan talep de yüksektir. Bu durum, nitelikli işgücü sayısını artırmayı hedefleyen politikaların, tüm ekonominin hizmetler sektöründeki bu potansiyel istihdam artışından yararlanabilmesi bakımından önemini ortaya koymaktadır.

Hizmetler sektörünün gelişme potansiyeline sahip bir diğer alan da çevre olmaktadır. Bilindiği gibi, sürdürülebilir kalkınma ve büyüme tüm ülkelerde özellikle 1990’lı yıllarda önem kazanmış durumdadır. Nitekim, DTÖ de görüşme konuları içine çevre ile ilgili hizmetleri de dahil etmiştir. Hizmet ticaretinde en hızlı gelişmenin yaşandığı bilgiye dayalı hizmet sektörlerinin çevre açısından nispeten zararlı olmadığı hatta yararlı olduğu görüşleri öne sürülmektedir. Zira bu sektörlerin gelişmesi çevre sorunlarını artırmadan gerçekleşmektedir. Dolayısıyla bu gibi hizmet sektörlerinin büyümesi örneğin, sera etkisi gibi çevreye zararlı olan hususların da azalmasına yol açacaktır.

Günümüzde çevreye ilişkin mal ve hizmetlerin en büyük üreticisi ve tüketicisi ülkeler OECD ülkeleridir. Ancak DTÖ’ye göre gelişmekte olan ülkelerdeki piyasalar da sanayileşmiş ülkelerdeki artış hızına yakın bir hızla gelişme göstermektedir. OECD ülkeleri itibariyle çevre sanayiinin yapısına bakacak olursak, 1998 yılında genel hizmet sunumunun tüm sanayii içindeki payının % 40-50; mühendislik hizmetlerinin payının % 5 –10 ve Ar-Ge faaliyetlerinin payının da % 2-4 olduğu görülmektedir (WTO, Doc. 98-1029, 1998: 2).

2. Uluslararası turizmin rolü

Uluslararası hizmet ticareti açısından diğerk önemli bir sektör de uluslararası turizm olmaktadır. Turizmi de içine alan seyahat hizmetlerinin alt sektörler arasında ikinci sırada yer aldığını daha önce belirtmiştik. Nitekim turizm tüm ülkeler açısından son derece önemli bir hizmet ticareti olup ayrıca incelenmesinde yarar vardır.

Önde gelen hizmet ihracatçısı ülkeler arasında yer alan gelişmekte olan ülkeler hizmet ihracatından elde ettikleri gelirleri de genellikle turizmden sağlamaktadırlar. Özellikle gelişmekte olan ülkeler için turizm döviz kazançlarının % 10'undan fazlasını sağlamakta olup GSYİH'ya katkısı da % 5'e yakındır (UNCTAD, 1994: 86).

Uluslararası ticarete giren geleneksel hizmet faaliyetlerinin de başında hep turizm gelmiştir. Gerçekten, hizmet sektörleri arasında en eski sektör olan turizm birçok ülkenin iktisadi ve toplumsal kalkınmasında önemli katkı sağlayan sektör haline gelmiştir.

Ashında uluslararası turizm yalnızca gelişmekte olan ülkelerin değil aynı zamanda gelişmiş ülkelerin de döviz gelirlerini artırmak için önemle üzerinde durdukları ve teşvik etmeye çalıştıkları bir hizmet alanıdır. İstihdamda ve küçük ve orta ölçekli işletmelerin geliştirilmesinde de önemli yeri olan turizmin sektördeki doğrudan etkilerinden başka ulaştırma, konaklama ve otelcilik ve lokantacılık sektörleri gibi sektörlerle de yakın ilişkisi vardır. Dolayısıyla turizm uluslararası hizmet ticaretinin artmasında önemli bir rol oynar.

Dünya turizmindeki gelişmeler de sektörün hizmet ticareti içindeki önemini ortaya koymaktadır. Uluslararası turist gelişleri 1950 yılında toplam 25 milyon iken bu rakam 2000'de 698 milyona çıkmış olup yıllık ortalama % 7 büyüme kaydetmiştir (Dabour, 2001: 55). En çok turist çeken ve turizmden en fazla kazanan ülkelerin başında yine gelişmiş ülkeler yer almaktadır. Dünya turizm gelirleri ise cari fiyatlarla ve uluslar arası ulaşım maliyetleri hariç olmak üzere 1950-2000 arasındaki dönemde yıllık ortalama % 12 artarak 2000 yılında 477 milyar dolara yükselmiştir.

1990'lı yıllara ait verilere göre dünyada bölgeler itibariyle gelen turist sayısının ve bölgelerin pazar payını gösteren **Çizelge I. 25** incelendiğinde birinci sırada Avrupa, ikinci sırada da Amerika'nın yer aldığı anlaşılmaktadır. Çizelgede dikkat çeken husus Doğu Asya ve Pasifik ülkeleri, Afrika ile Ortadoğu ülkelerinin turizmde 1990 sonrasında gösterdiği performansdır. Nitekim Doğu Asya/Pasifik ülkelerinde 1990'da 54.6 milyon olan gelen turist sayısı 2000'de 111.7 milyona, pazar payı da % 16'ya yükselmiştir. Ortadoğu ülkelerinde de 1990'da 9 milyon

olan turist sayısı 2000'de 20.3 milyona, pazar payı da % 2.9'a çıkmıştır. Afrika için bu rakamlar sırasıyla 15.0 milyon, 27.6 milyon ve % 4 olmaktadır.

Günümüzde turizm dediğimizde akla esas itibariyle hızlı gelişme ve turistler için görülecek yeni yerlerin ortaya çıkması dolayısıyla da bu yerler arasındaki rekabetin ve turizmdeki ürün çeşitliliğinin artması gelmektedir. Yeni yerler de dünya pazarında sürekli paylarını artırmaktadırlar. İşte gelen turist sayısı açısından Doğu Asya, Ortadoğu ve Afrika'nın ortalamanın üstünde yükselen grafiği de bu olguya uymaktadır. Avrupa ve Amerika hala en çok turist çeken bölgeler olmaya devam etmekte olsa da diğer bölgelerde de sözü edilen hızlı gelişme bu iki bölgenin payını önemli ölçüde daraltmıştır. Nitekim bu iki bölgeye gelen turist sayısı 1950-2000 arasında ortalama olarak Avrupa için % 6.6 Amerika içinse % 5.9 oranında artmıştır. Turist sayısındaki artış mutlak rakamlarla bu iki bölgede 1950 yılına göre sırasıyla 385 milyon ve 121 milyon artmış olmaktadır. Ancak, diğer bölgelerdeki hızlı artış nedeniyle bunların 1990'da sırasıyla % 61.8 ve % 20.3 olan pazar payları 2000'de % 57.7 ve 18.5'e gerilemiştir.

Gelen turist sayısı 2000 yılında her bölgede artmıştır. Ancak uluslararası turizm piyasasındaki değişmeden en çok yararlanan bölgenin Doğu Asya/Pasifik olduğu görülmektedir. Bu bölge 1998 Asya Krizi nedeniyle 1997 ve 1998'de bir düşüş yaşamış olsa da 2000'de pazar payını % 16'ya çıkarma başarısını göstermiştir.

Ancak, Doğu Asya/Pasifik bölgesinin gelen turist sayısı bakımından Avrupa ve Amerika'ya oranla gerçekleştirdikleri bu performansın uluslararası turizm gelirleri açısından aynı olmadığı görülmektedir. Nitekim, bölgelere göre turizm gelirlerinde artış oranı 1995-1999 arasında Güney Asya'nın % 7.2'lik artışla Doğu Asya/Pasifik bölgesini (% 0.2) geçtiğini görüyoruz (Dabour, 2001: 58).

Bu duruma esas itibariyle ülkelerde geceleme sayısının azlığı ya da çokluğu yani turistlerin ülkede kalış sürelerinin uzunluğu, ziyaret amacı, coğrafi uzaklık gibi özelliklerin her bölge için farklılık göstermesi neden olmaktadır. 1999 yılı itibariyle turist başına ortalama dünya geliri 684 dolar iken Amerika'da 1066 dolar, Güney Asya ve Doğu Asya/Pasifik bölgelerinde sırasıyla 797 dolar ve 735 dolar olarak gerçekleşmiştir.

DTÖ verilerinde seyahat hizmetleri (bkz. dipnot 5) olarak görülen hizmet kalemlerinin en önemli bileşeni olan turizm, daha önce de işaret edildiği gibi, özellikle gelişmekte olan ülkelerde hizmet ihracatı içinde en yüksek paya sahip olan hizmet alanıdır. Gerçekten de, 2000 yılında örneğin, Latin Amerika ve Afrika'da seyahat hizmetlerinin tüm hizmet ihracatındaki payı

sırasıyla % 53.3 ve % 48.9 olup bu anlamda da uluslararası hizmet ticaretinin artmasında payı yüksektir. Nitekim, seyahat hizmetlerinin dünya hizmet ihracatı içindeki payı 1970'te % 28.3 ile üçüncü sırada iken 1990'da % 31.3'e çıkarak ikinci sırada yer almıştır. 1970-1980 arası ve 1980-1990 arasındaki dönemde cari fiyatlarla seyahat hizmetlerinde ihracat artış oranı sırasıyla % 17.4 ve % 9.9 olarak gerçekleşmiştir. 2000 yılında ise dünya toplam seyahat hizmetleri ihracatının değeri 465 milyar dolar olup bunun % 32.4'ünü seyahat hizmetleri ihracatı oluşturmaktadır (WTO, Int.Trade Stat.2001: 159).

Turizmin gelişmiş ülkelerde de önemli bir katkı olduğunu daha önce belirtmiştik. Nitekim **Çizelge I. 27'de** görüldüğü gibi gelen turist bakımından ilk beş sırada gelişmiş ülkeler yer almaktadır. 2000 yılı verilerine göre de Avrupa ve Kuzey Amerika'nın toplam hizmet ihracatı içinde seyahatin payı sırasıyla % 30.4 ve % 35.7'dir. Ayrıca, seyahat hizmetlerinin önde gelen ihracatçıları arasında da yine gelişmiş ülkeler başı çekmektedir (Bkz. **Çizelge I. 26**).

Turizm Avrupa, Ortadoğu ve Amerika kıtasında bulunan her üç gelişmekte olan ülkenin birinde temel döviz kaynağı olan çok önemli bir sektördür. Gelişmekte olan ülkelerin tamamı itibariyle 1995 yılında toplam mal ihracatının %9'unu turizm gelirleri oluşturmuştur (1985'te bu rakam %5.9 idi). Gelişmiş ülkelerde ise 1985'te 6.3 olan bu oran 1995'te % 7.7'ye yükselmiştir.

Çizelge I. 28'de görüldüğü gibi, turizm sektörünün toplam istihdam içindeki payı da önemlidir. Nitekim, 1993 itibariyle dünyada her 10 çalışandan biri turizm sektöründe çalışmaktaydı. Dolayısıyla turizmin istihdam üzerindeki etkisi çok büyük önem taşımaktadır ve istihdam üzerinde üç temel etkisi vardır: Turistlerin harcamalarından ileri gelen doğrudan etkiler; turizm hizmetleri sunan firmalarda istihdam yaratma etkisi (dolaylı etkiler) ve tüm ekonomiye yansıyan etkiler (dolaylı ve dolaysız etkilerden kaynaklanan harcamalara bağlı olan istihdam artışı). Ancak, tüm bunları tespit etmek istatistiksel veri yetersizliği ve verilerin genellikle otelcilik gibi bazı alt-sektörlerle sınırlı olması nedeniyle zordur. Mevcut veriler de çoğunlukla daha gelişmiş ülkelere ait olup gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerde veri sıkıntısı son derece önemli boyutlardadır. Nitekim **Çizelge I. 28'de** veri eksikliği açıkça görülmektedir.

3. Uluslararası hizmet ticareti ile ilişkili doğrudan yabancı yatırımların önemi

Uluslararası hizmet ticaretiyle ilişkili doğrudan yabancı yatırımlar (DYY) bu alanda önemli bir diğer konu olup söz konusu ticaretteki rolünü ayrıca irdelemekte yarar vardır.

Burada hizmet sunucularının bir başka ülkede hizmet üretimi için yaptıkları doğrudan sermaye yatırımları hizmet ihracatı olarak karşımıza çıkmaktadır. Mal üretimi ve ticareti bakımından sermaye ihracı olarak değerlendirmeye alıştığımız bu durumun GATS'ta hizmet ihracı olarak ele alınmış olması, konunun ayrıca irdelenmesini yararlı kılmaktadır.

Nitekim GATS bağlamında tanımlanan ticari varlık şeklindeki hizmet arzı içinde bir diğer ülkede faaliyet gösteren yabancı şirketlerin hizmet sunumunun parasal değeri oldukça önemli hale gelmiştir. Dolayısıyla hizmetler sektörü içinde faaliyet gösteren yabancı firmaların bu sektörde gerçekleştirdikleri hizmet arzı sonucunda elde ettikleri kazançlar da önem kazanmaya başlamıştır.

Ancak burada belirtmek gerekir ki, bu konunun önemini değerlendirmede karşımıza çıkan önemli bir sorun istatistiksel veriler olmaktadır. Gerçekten mevcut verilere bakarak örneğin portföy yatırımlarından edinilen kazançlar ile doğrudan yabancı yatırımların kazançlarını ayırmak oldukça zordur. Aynı şekilde imalat sanayiindekileri hizmetler sektöründekilerden ayırmak ta her zaman kolay olmamaktadır.

Dolayısıyla IMF Ödemeler Bilançosu İstatistiklerinde yer alan *yatırım gelirleri* başlığı altında verilen rakamların ne denli sağlıklı olduğu da tartışmalıdır. Ayrıca, hizmet ihracatı ödemeler bilançosuna (BOP) ihracat olarak girmekte, DYY ile ilişkili hizmet satışı ise ödemeler bilançosuna girmemektedir. Söz konusu başlık ise, yalnızca karlar ve kar transferleri halinde ödemeler bilançosunda yer almaktadır.

Bu nedendir ki hizmetler ile ilişkili doğrudan yabancı yatırımların rolünü inceleyen ve değerlendiren araştırmalar çoğunlukla ülkeler tarafından derlenen “ülkeye gelen ve ülkeden çıkan DYY akımları verilerine” dayanmaktadır (UNCTAD, 1994: 13). Biz de çalışmamızda esas itibarıyla bu verilerden yararlanacağız.

Hizmet sektörlerinde özelleştirme ve piyasalarda serbestleştirme çabaları ve birçok alanın dış rekabete açılması hizmetler sektöründeki doğrudan yabancı yatırımları özendirmiştir. Yabancı üreticilerin hizmet sunumunu sınır ötesi ticaret yerine dolaysız yatırım yapılması şeklinde gerçekleştirmiş olmalarının önemli nedenlerinden biri, hizmetlerin özelliğinden de ileri

gelmektedir. Zira hizmetlerin fiziki varlığının olmaması üretici ve tüketici arasında yakın ilişki gerektiriyor olması çoğunlukla yerinde arzı gerektirmiştir.

Ancak, özellikle hizmet kesimlerinde yabancı üreticilerin faaliyetlerinin 1980'li yıllara dek çoğu ülkede regülasyon uygulamalarıyla sıkı denetim altına alınmış ya da tamamen yasaklanmış olması hizmet ticaretinde yabancı hizmet üreticilerinin varlığını sınırlamıştır.

1980'lerde hizmet sektörlerini dış yatırımlara ve dış rekabete açmak için izlenen politika reformlarından sonradır ki hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde sektörde yabancı firmaların hizmet arzı hızlı bir şekilde artmaya başlamıştır (Noyelle, 1989: 309-315). Son on yıllık dönemde iletişim ve bilişim alanındaki hızlı teknolojik gelişme bu durumu daha da hızlandırmıştır.

Haberleşme, ulaştırma ve mali hizmetler sektöründe gerçekleştirilen özelleştirme politikalarının da hizmetlerdeki bu gelişmede etkisi büyüktür. Nitekim, 1984 yılından itibaren dünyada 44 devlet telekomünikasyonda özelleştirme çalışmalarını hızlandırmış ve telefon şirketlerini özelleştirmişlerdir (DPT, 2001d: 3-4). Bu sektörde öne sürülen özelleştirme gerekçelerinin başında ulusal işletmelerin hızlı teknolojik gelişmeler karşısında yetersiz kalmaları gelmektedir. Ayrıca, bu tür üretici hizmetlerde oluşacak rekabetin fiyatları düşüreceğine ve bunun da diğer sektörlerin gelişimini hızlandıracağına dikkat çekilmektedir.

Bu özelleştirme hareketi telekomünikasyon sektöründe devletin işletmeciliğine büyük ölçüde son vermiş ancak regülasyon düzenlemelerini tamamen kaldıramamıştır. Dünya telekomünikasyon piyasalarında serbestleşme eğilimi ABD'nin bu piyasadaki yerel-uzun mesafe ayırımını 1996'da kaldırması ve AB'nin de 1998 yılından başlamak üzere üye ülkelerde sektörün rekabete açılmasını sağlamasıyla daha da hız kazanmıştır.

Bu arada DTÖ'nün özellikle ABD ve AB bünyesinde gerçekleştirilen gelişmelerden sonra diğer ülkeler üzerindeki baskısını da artırması da bu alandaki özelleştirme çalışmaları üzerinde etkili olmuştur. Aralık 1999 itibariyle dünyada gerçekleştirilen başlıca telekom özelleştirme faaliyetleri incelendiğinde, örneğin Macaristan'da Telekom hisselerinin % 67'sinin 1.7 milyar dolara Ameritech ve Deutsche Telekom'a; Belçika'da Telekom hisselerinin % 49.9'unun 2.4 milyar dolara yine Ameritech'e; Meksika'da ise söz konusu hisselerinin % 20.4'ü 1.7 milyar dolara SBC ve France Telecom'a satılmış olduğu görülmektedir (DPT, 2001d: 4).

Türkiye'de de bu yönde çalışmalar 1992'de PTT'nin özelleştirilmesine yönelik çalışmalarla başlamış ve bu nedenle Türk Telekom oluşturulmuştur. Ancak, bu yönde hızla

sonuca ulaşan ülkelerin (Macar Matav'un özelleştirilmesi 1993'te Portekiz Telecomunki ise 1995'te sonuçlandırılmıştır) aksine Türk Telekom'un özelleştirilmesiyle ilgili çalışmalar 2002'de dahi sonuçlandırılmamıştır. GATS çerçevesinde hazırlanan ülke taahhüt listelerinin 1995 yılında DTÖ'ye verilmesi sırasında, sunulan *ilk taahhütte* gerçekleştirme tarihi 2005 sonu olarak belirtilmesine rağmen, daha sonra 23.05.2002 tarihinde yürürlüğe giren 4673 sayılı telekomünikasyon yasasında bu tarih 31.12.2003 olarak değiştirilmiştir (www.oib.gov.tr/telekanun.htm). Bu konuya Türkiye ile ilgili bölümde tekrar dönülecektir.

İşte özelleştirme çalışmaları sonucunda bankacılık, iş hizmetleri, perakende ticaret ve haberleşme alanında ve otel-lokantacılık hizmetlerinde gerçekleştirilen doğrudan yabancı yatırımların artmış olması, hizmetler sektöründe yabancı sunucuların hizmet arzındaki hızlı artışta etkili olmuştur. Gerçekten bankacılık, perakende ticaret, haberleşme gibi sektörler yabancı hizmet sunucularının çok olduğu alanlardır.

Doğrudan yabancı yatırımların gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere göre ana sektörler itibariyle gelişimine bakarsak, bu yatırımların hizmetler sektöründeki payı giderek artmış ancak esas sıçrama 1980'li yıllardan itibaren gerçekleşmiştir. Gerçekten, gelişmekte olan ülkelerde hizmetlerin payı 1975'te % 23.5 iken 1985 ve 1990'da sırasıyla % 26.4 ve % 29.5'e yükselmiştir. Bu ülkelerde sanayinin payı ise 1975'te % 55.9 iken 1985 ve 1990'da sırasıyla % 49.6 ve % 48.6'ya düşmüştür. Gelişmiş ülkelerde ise 1975'te hizmetler sektörünün payı % 31.4 iken 1985'te ve 1990'da sırasıyla % 44.5 ve % 48.4'e çıkmıştır. Sanayinin payı bu ülkelerde de düşmüştür. Nitekim, 1975'te bu pay % 56.5 iken 1985 ve 1990'da sırasıyla % 46.2 ve % 42.5 olarak gerçekleşmiştir (UNCTAD, 1994: 17).

Doğrudan yabancı yatırımların, yabancı yatırımlardan en fazla pay alan ev sahibi ülkeler ve ana sektörler (tarım, sanayi ve hizmetler) itibariyle sektörel dağılımı **Çizelge I. 29'da** görülmektedir. Buradan da anlaşılmaktadır ki, hizmetler sektörünün payı gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde 1975'ten itibaren düzenli bir biçimde artış; tarımda ve sanayide ise, yukarıda da işaret edildiği gibi, düşüş göstermiştir.

Hizmetler sektöründe DYY'ların *hizmet alt sektörleri* itibariyle dağılımına ilişkin veriler *sınırlı sayıda ülke için* mevcuttur. **Çizelge I. 30'da** bazı ülkeler için bu dağılım verilmiştir. Buna göre, tüm ülkeler itibariyle incelediğimizde doğrudan yabancı yatırımları çeken sektörlerin genel olarak toptan ve perakende ticaret ile mali ve sigortacılık hizmetlerinin olduğu görülmektedir.

Gelişmiş ülkelerde ve bazı orta ve üst gelir grubunda yer alan gelişmekte olan ülkelerde iş hizmetleri ve profesyonel hizmetler (diğer hizmetler kategorisinde yer alan), bu yatırımların hızlı artış gösterdiği hizmet sektörü olmaktadır. Nitekim, Çizelge I.30'a göre, "diğer hizmetlerin" toplam içindeki payı ABD'nde 1990'da %34; Japonya'da % 42.8; Yunanistan'da % 33.4; Tayvan'da % 55.8 ve Tayland'da % 22'dir. Çoğu gelişmekte olan ülkede ise yabancı yatırımların yöneldiği alanlar genellikle inşaat ve turizm faaliyetleridir.

Belirtmek gerekir ki, Çizelge I. 29'da açıkça görüldüğü gibi, hizmetler sektöründe (tarım ve sanayiye oranla) yabancı sunucuların faaliyetlerindeki bu hızlı artışa rağmen, birçok ülkede imalat sanayiinin bu alandaki payı daha yüksektir. Ayrıca eğitim, sağlık, sosyal ve serbest meslek hizmetleri gibi alanlarda ise hem doğrudan yabancı yatırımların hem de uluslararası ticaretin rolü hala sınırlıdır.

O halde hizmetler sektöründe uluslararası ticaretin ve yatırımların gelişmesini etkileyen bazı faktörleri ortaya koymaya çalışalım. Bunlardan birincisi yukarıda da belirtildiği gibi hizmetlerin depolanma ve taşınma zorluğunun birçok hizmet türünde üretici ve tüketici arasındaki birebir etkileşimi ve yerinde varlığı gerektiriyor olmasıdır. İkincisi hizmet sunucularının çoğunu küçük ölçekli firmaların oluşturması ve bunların daha az uluslararasılaşmış olmalarıdır. Oysa örneğin, imalat sanayiinde çok büyük firmalar faaliyet göstermekte olup homojen ürün, yüksek üretim ve ihracat düzeyi gibi avantajları vardır. Bir diğer neden, kültürel engellerin ve farklılaştırılmış ürünlerin ithal edilen hizmetlere olan talebi sınırlandırmasıdır. Hizmet ticareti önünde hala varolan ticaret engelleri ve yabancı yatırımcıların yerel tesis kurma ve faaliyette bulunmaya getirilen sınırlandırma ve yasaklar da önemli bir diğer neden olmaktadır.

Hizmet ticaretinin serbestleştirilmesinde önemli bir sorun oluşturan bu engellerin azaltılması ya da kaldırılmasının uluslararası hizmet ticaretinin artmasına katkıda bulunacağı düşünülmektedir.

Yukarıda değindiğimiz tarım ve sanayinin payındaki düşüşte, kuşkusuz yabancı yatırımların bir kısmının da hizmetler sektörüne yönelmesi etkili olmuştur. 1990'lı yıllarda bu ülkelerde yabancı firmalara karşı tamamen yasaklanan hizmet sektörü sayısı azalmıştır. Havayolu, deniz ve demiryolu taşımacılığı, basın ve medya, bazı iş hizmetleri gibi alanlarda kültürel ve milli güvenlik kaygılarıyla tam yasaklama sürerken çoğu sektörde de yabancı sermayeye açılma başlamıştır.

Hizmetler sektöründe doğrudan yabancı sermayeye uygulanan kısıtlamalar ör., şirket yönetimi, sermaye tutarı, kamu ihalelerine katılım, faaliyet alanı, çalışanlarının seçimi ve dolaşımı, hizmet şirketinin yönetim kurulu üyelerinin ikametgahı ve/veya milliyetleri gibi hususlardaki düzenlemeleri içermektedir. İş yönetimi ile ilgili kısıtlamalar yabancı yatırımcıların genellikle karşı çıktığı kısıtlamalar arasında yer almaktadır. Zira bu kısıtlar yönetimde esnekliği ve özellikle de yatırım kararlarını olumsuz etkilemekte ve şirketlerin yatırım yapmamasına ya da mevcutları çekmesine neden olmaktadır.

Normal olarak kişilerin sunduğu mesleki hizmetlerde (örneğin, doktorların hizmeti gibi) veya muhasebe şirketlerinin hizmetleri gibi alanlarda ev sahibi ülke milliyetine sahip olma koşulu çoğu ülkede katı bir biçimde uygulanmaktadır. Birçok ülkede mesleki örgütlere kabul koşulu ya ev sahibi ülke vatandaşı olmak ya da ev sahibi ülkede ikametgaha sahip olmak şeklindedir. Bu engellerin çoğu 1980'lerin ikinci yarısından itibaren bazı gelişmekte olan ülkelerde kaldırılmaya başlanmıştır. Örneğin, Latin Amerika'da bazı ülkeler telekomünikasyon sanayilerini çok uluslu şirketlere açtılar. Asya'da Singapur bankalarda yabancı katılımını %20'den % 40'a yükseltirken Endonezya da bankacılıkta yabancı mülkiyetine getirilen sınırlamaları gevşetmiş Hindistan ise yabancıların otellerde katılımını % 51'nin üstüne çıkarmıştır (UNCTAD, 1994: 66).

Hizmetler sektöründeki doğrudan yabancı yatırımların hizmet ticaretini serbestleştirme politikalarındaki rolü de incelenmesi gereken bir konudur.

Gerçekten hizmet sektörlerinde giderek artan özelleştirme ve piyasaların serbestleştirilmesi bu sektörde doğrudan yabancı yatırımları da etkilemiştir. Hizmetlerin üretildikleri anda tüketilme zorunluluğu ve elle tutulamaz olması özellikleri sektörde sınır ötesi ticaretten ziyade doğrudan yabancı yatırım yapılmasını önemli kılmıştır.

Nitekim, DTÖ bünyesinde yapılan bir araştırmada 2000 yılı itibariyle GATS'ın öngördüğü dört farklı hizmet arz şekline Mod-3 olan ticari varlık şeklindeki hizmet sunumu toplam hizmet sunumu içinde en yüksek değere ulaşmıştır. Daha önce de belirttiğimiz gibi, ticari varlık şeklindeki hizmet sunumu ihracat yoluyla değil büyük oranda doğrudan yabancı yatırımlar yoluyla gerçekleştirilmektedir. Nitekim, bu hizmet şeklinde hizmetlerin 2000 yılında ulaştığı tahmini değer 2,000 milyar dolar olarak verilmektedir. Sınır ötesi hizmet sunumdaki tahmini değer ise 1,000 milyar dolardır (Karsenty, 2002: 18).

1980'li yıllara dek hizmet ticareti önündeki ticaret engelleri de yabancı sunucuların faaliyetlerini büyük ölçüde sınırlamıştır. Dolayısıyla sektör uluslar arası rekabetin uzun yıllar

dışında kalmıştır. Ancak bu yıllardan başlayarak hizmet sektörlerini dış yatırımlara açmaya yönelik politika reformları tüm ülkelerde sektörde doğrudan yabancı yatırımlarla ilişkili hizmet sunumunun hızla artmasına neden olmuştur. İletişim ve taşıma hizmetlerindeki gelişmeler ve mali hizmetlerin serbestleştirilmesi gibi politikalar da bu gelişmede önemli rol oynamışlardır.

Örnek vermek bakımından, yatırım engellerinin kaldırılmasının doğrudan yabancı sermayeyi artıran etkisi AB ülkelerinde net bir biçimde görülmüştür. Avrupa Tek Pazarının gerçekleştirilmesi hedefi doğrultusunda bu ülkeler hizmet endüstrilerini serbestleştirmişlerdir. Bu politika sonucunda AB 1980'li yılların ortalarından başlamak üzere doğrudan yabancı yatırımlar yoluyla hizmet sunumunun en fazla gerçekleştirildiği bölge haline gelmiştir (Karsenty, 2002: 18-19).

Gerçekten de 1990'lı yılların başından itibaren DYY'ların ekonomilerde istikrarlı bir artış izlediği görülmektedir. Tüm sektörler itibariyle 1986'dan bu yana yıllık ortalama büyüme hızının % 20-25 arasında olduğu görülmektedir. 1999 yılında DYY'ler bir önceki yıla göre % 27,5 artarak 865 milyar dolara yükselmiştir. Bu yatırımlar sayıları 63 bini geçen ve kontrol ettikleri şirket sayısı 700 bin'e yaklaşan çok uluslu şirketlere ait olup bunların dörtte üçü başta ABD ve İngiltere olmak üzere gelişmiş ülkelerde gerçekleştirilmiştir. Gelişmekte olan ülkelerin bu yatırımlardan aldıkları pay ortalama 1/3 düzeyindedir (Ongun, 2001a: 326).

Özellikle gelişmekte olan ülkelerin bu yatırımlardan beklentileri daha fazladır. Ülkeye ileri teknoloji, iş yönetimi, nitelikli işgücünün gelişimini hızlandırması, istihdam sağlanması, iç piyasada rekabet ortamını güçlendirmesi ve pazarlama bilgi ve deneyiminin aktarılması bu beklentilerin başında gelmektedir.

Bu bakımdan hizmetler sektöründe de serbestleştirmenin bu yatırımların sektörde daha da artmasına yol açacağı düşünülmektedir.

Gerek gelişmiş gerekse gelişmekte olan ülkelerde bu yatırımların hizmetler sektöründe hızlı artışında yukarıda da belirtildiği gibi, uluslararası şirketlerin faaliyetlerinin de rolü büyüktür. İktisadi faaliyetlerin büyük ölçüde uluslararasılaştığı günümüzde bu tür firmaların rekabet avantajları dikkate alındığında bu şirketlerin payının çok büyük olması doğaldır. Ancak yine de bu şirketler imalat sanayi ürünleri ticaretinde ulaştıkları yüksek oranlara hizmetlerde henüz ulaşamamışlardır.

Literatürde bazı araştırmalarda hizmetler sektöründe yabancı hizmet sunucularının artmasının sektörün dış ticaretinin gelişmesine de katkıda bulunacağı yolunda görüş ileri

sürülmektedir. Buna göre, doğrudan yabancı yatırımların bilgilerin yayılmasındaki olumlu rolü sektördeki verimliliğin artmasına yol açacaktır. Nitekim, Endonezya'da yapılan bir çalışma sonucunda doğrudan yabancı yatırımcıların yeni bilginin kaynağı olarak ulusal düzeyde endüstri-içi bilgi yayılmalarını hızlandırdığı ve bunun da yerli firmaların verimliliği üzerinde pozitif etkileri olduğu görülmüştür. Gerçekten Endonezya'da çok sayıda yabancı şirketin faaliyet gösterdiği imalat sanayii endüstrilerinde çalışan yerli firmalarda yüksek bir verimlilik artışı gözlemlenmiştir (Sjöholm, 1999: 561). Bu durumun, hizmetler sektöründe bilgi teknolojilerinin çok hızlı artması dikkate alındığında hizmet alanlarında da geçerli olacağını söylemek yanlış olmayacaktır.

Gelişmiş ülkelerden ABD ve İngiltere hizmetlerde yabancı sermayeye yönelik mevcut engelleri önemli ölçüde azaltan ülkelerdir. ABD, havayolu taşımacılığında yabancı sermaye hisse oranını, İngiltere ise telekomünikasyon firmalarının yabancı mülkiyet paylarını artırmıştır. Bu iki hizmet sanayiinde ortak yatırım şekli (joint ventures) gerek gelişmiş gerekse gelişmekte olan ülkelerde en fazla yabancı yatırım biçimi haline gelmiştir.

Tüm sektörler itibariyle yabancı yatırım şirketlerine yönelik yasaklama ya da sınırlama politikasının neden olabileceği muhtemel maliyetler arasında etkinlik kaybı, yüksek fiyatlar, düşük verimlilik ve büyüme ile koruma maliyetleri sayılmaktadır.

Ancak hizmetler sektöründe bu maliyetlerin biraz daha farklı nitelikte olduğunu görüyoruz. Yasaklamanın maliyeti hizmetler ticaretinde, mal ticaretiyle kıyaslandığında daha yüksek olabilir. Bir kere firma-içi işbölümü ve firma-içi ticaret çokuluslu hizmet şirketleri arasında (imalat sanayiindeki çokuluslu şirketler arasında olduğundan) daha düşüktür (UNCTC, 1993: 114). Yabancı hizmet şirketlerinin şubeleri dünya çapında üretim sistemlerinin uzmanlaşmış unsurları olmaktan ziyade ana şirketlerin minyatürize edilmiş halidir. Bu durumun sonucu olarak, hizmetlerde belli bir miktarda doğrudan yabancı yatırım düzeyi teknoloji ve beceri transferi gibi yararları imalattakine oranla daha fazla teşvik etmektedir.

İkinci olarak hizmetlerde çokuluslu şirketlerin faaliyetlerini yasaklamanın fayda ve maliyetlerini hesaplamak oldukça zordur. Zira bunların faydaları değerlendirilirken çoğunlukla sadece iktisadi etkinlik açısından değil aynı zamanda örneğin, ulusal egemenlik ve kültürel bütünlük gibi hususlar açısından da ele alınmaktadır. Bu tür yararlar genellikle subjektif ve parasal olarak ölçmenin zor olduğu yararlardır.

O halde yabancı yatırımlara ve çokuluslu şirketlere ilişkin yasaklayıcı ya da kısıtlayıcı politikalar, yararlılıklarını değerlendirmek bakımından dönem dönem gözden geçirilmelidir. Bir kere ulusal politika hedefleri statik olmayıp parametreler önemli ölçüde değişebilir. Örneğin, teknolojik değişimler bazı hizmetlerin uygulanma marjını artırabilir. Böylece bir sanayi dalı ulusal menfaat kriterleri arasında sayılmaktan çıkabilir. Nitekim, telekomünikasyon alanında bu gelişme yaşanmıştır. Bu hizmet sektöründe nitelik, fiyat ve hizmet arzı çok sayıda başka faaliyetleri de etkilemektedir. Dolayısıyla bu tür hizmetleri iyileştirmesi yolunda hükümetler üzerinde baskı oluşmaktadır.

Ayrıca yeni teknolojilerin büyük ölçüde desantralize olması da (örneğin, evde video, uydu aracılığıyla yayın alma) hükümetlerin bazı piyasalarda kontrolü kaybetmesine neden olmaktadır. Kindleberger'in öne sürdüğü görüşe göre de, stratejik önem ve ulusal savunma gerekçeleriyle üreticileri koruma uygulamaları etkinsizliğe yol açmıştır. Bu durum yabancı sermayeye uygulanan tarifeler ve yasaklamalar için de geçerlidir. Dolayısıyla hükümetler, ülkelerindeki yabancı varlığı karşısında giderek daha az hassas davranmalıdırlar. Zira etkinsiz çalışan ulusal sanayileri korumanın maliyeti çok yüksek olmaktadır. Korumayı kaldıran bazı ülkelerde elde edilen olumlu deneyimler de bunu açıkça göstermektedir. Ayrıca bazı hizmet alanlarında (mühendislik, müşavirlik, hatta bankacılık hizmetlerinde) yabancı firmalar, yerli firmaların çok yoğun olduğu alanlardan ziyade yerli firmalarla doğrudan doğruya rekabete girmedikleri piyasalarda (market niches) faaliyeti tercih etmektedirler (Kindleberger, 1984: 53-54).

Hizmet sanayilerinde ödemeler bilançosu gibi bazı iktisadi gerekçelerle de kısıtlamalar getirilmektedir. Örneğin, mali hizmetler. Doğrudan yabancı yatırımlar ihracat ve ithal ikameci sanayilerde de yasaklanabilmektedir. Buradaki amaç da yabancı yatırımcıların kar ya da sermaye transferlerinin ödemeler bilançosu üzerinde olumsuz etkisini önlemektir. Böyle bir yasaklama ya da sınırlama politikasının etkisi rakamsal anlamda ölçülebilir görünmektedir.

Sonuç olarak, eğer bir yabancı yatırım üzerinde kısıtlamaların sürdürülmesi politikası uygulanacak ise mümkün olduğu ölçüde daha az maliyetli alternatif yollar seçilmelidir. Bu konuda ortak yatırımlar (joint ventures) sık önerilen bir yol olmaktadır. Hizmetler sektöründe ortak yatırımların teknoloji getireceği ve beceri elde edileceği öne sürülmektedir. Ancak bu yöndeki yararların elde edilmesinin ülkenin gelişmişlik düzeyi, ilgili sektörde tarafların müzakere gücüne bağlı olduğu da unutulmamalıdır. Zira burada eğitilmiş uzmanların varlığı da bu teknoloji transferi ve beceri elde edilmesinde büyük önem taşımaktadır.

Çizelge I. 10. 1986/87 - 1992/93 arası dönem itibariyle dünya mal ve hizmet ihracatı.

	Milyar \$ olarak değer		Yüzde değişme	Hizmetlerin mallara oranı	
	1986/1987 ortalaması	1992/1993 ortalaması	1986/87-1992/93 arası dönemde % değişme	1986/87	1992/93
Toplam					
Mallar	2132.7	3575.0	68		
Hizmetler	515.4	967.8	88	0.24	0.27
Sanayileşmiş ülkeler					
Mallar	1570.2	2547.3	62		
Hizmetler	470.1	742.6	82	0.26	0.29
Gelişmekte olan ülkeler					
Mallar	562.4	1027.8	83		
Hizmetler	107.0	224.0	109	0.19	0.22

Kaynak: Fieleke, 1995: 26'dan yararlanılarak düzenlenmiştir.

Çizelge I. 11. 1994 - 2000 arası dönem itibariyle dünya mal ve hizmet ihracatı.

	Milyar \$ olarak değer		Yüzde değişme	Hizmetlerin mallara oranı (%)	
	1994	2000	1994 - 2000 arası dönemde % değişme	1994	2000
Toplam					
Mallar	4234.4	6309.3	49		
Hizmetler	1077.1	1476.2	37	0.25	0.23
Sanayileşmiş ülkeler					
Mallar	2869.7	3955.1	38		
Hizmetler (Milyon \$)	793720	1059138	33	0.28	0.27
Gelişmekte olan ülkeler					
Mallar	1364.8	2354.2	72		
Hizmetler (Milyon \$)	282237	415488	47	0.21	0.18

Kaynak: IMF, Balance of Payments Statistics Yearbook, 2001, Part 2: 20-23; Table B-2 ve B-3'ten yararlanılarak düzenlenmiştir.

Çizelge I. 12. Dünyada başlıca hizmet ihracatçısı ve ithalatçısı ülkelerin payı ve hizmet ticaretleri, 1998

İhracatçılar	Değer (Milyar \$)	Toplam içindeki payı (%)	Yıllık artış (%) 1990-1998	İthalatçılar	Değer (Milyar \$)	Toplam içindeki payı (%)	Yıllık artış(%) 1990-1998
ABD	234	18	7	ABD	161	13	6
İngiltere	100	8	8	Almanya	122	9	6
Fransa	79	6	2	Japonya	110	8	3
Almanya	76	6	5	İngiltere	76	6	7
İtalya	70	5	5	İtalya	69	5	4
Japonya	61	5	5	Fransa	63	5	3
Hollanda	48	4	6	Hollanda	45	3	5
İspanya	48	4	7	Kanada	35	3	3
Belçika-Lüksemburg	35	3	4	Belçika-Lüksemburg	34	3	4
Hong Kong	34	3	8	Avusturya	29	2	9
DÜNYA	1,290	100	6	DÜNYA	1,291	100	6

Kaynak: WTO, International trade statistics 1999'dan yararlanılarak düzenlenmiştir.

Çizelge I. 13. Hizmet ihracatının hizmet alt sektörleri itibariyle dağılımı ve büyümesi, 1990-1997

Alt sektörler	Değer (Milyar \$)	Toplam içindeki payı (%)	Yıllık Değişme (%)			
			1990-1997	1995	1996	1997
Ulaştırma	320	24	5	13	2	2
Seyahat	430	33	7	15	7	1
Diğer hizmetler	560	43	9	16	9	6
TOPLAM	1,310	100	8	15	7	3

Kaynak: WTO, International trade statistics 1998.

Çizelge I. 14. Bölgeler itibariyle mal ve hizmet ihracatı ile üretimdeki büyüme, 1990-2000 (Yıllık yüzde değişme)

	Kuzey Amerika	Batı Avrupa	Asya
	1990-2000	1990-2000	1990-2000
GSYİH	3.2	2.0	3.2
Mallar			
İhracat Değeri	7.5	4.0	8.5
İthalat değeri	9.0	4.0	7.5
İhracat hacmi	7.0	6.5	8.0
İthalat hacmi	8.5	6.0	7.5
Hizmetler			
İhracat değeri	7.5	4.5	9
İthalat değeri	6.5	4.5	7

Kaynak: WTO, International trade statistics 2001, Overview'da yer alan çizelgelerden düzenlenmiştir.

Çizelge I. 14'ün devamı: Bölgeler itibariyle mal ve hizmet ihracatı ile üretimdeki büyüme, 1990-2000 (Yıllık yüzde değişme)

	Latin Amerika	Afrika	Geçiş Ekonomileri (*)
	1990-2000	1990-2000	1995-2000
GSYİH	3.2	2.3	1.4
Mallar			
İhracat Değeri	9.5	3.5	6.5
İthalat değeri	12.0	4.0	4.0
İhracat hacmi	9.0	..	7.0
İthalat hacmi	10.5	..	8.0
Hizmetler			
İhracat değeri	7.5	5	2
İthalat değeri	7.5	4	2

(*) Eski Doğu Bloku Ülkeleri (Doğu Avrupa ve Rusya Federasyonu).

Kaynak: WTO, International trade statistics 2001, Overview'da yer alan çizelgelerden düzenlenmiştir.

Çizelge I. 15. ABD, AB ve Japonya'da mal ve hizmet ihracatı ile üretimdeki büyüme, 1990-2000 (Yıllık yüzde değişme)

	ABD	AB (15'ler)	JAPONYA
	1990-2000	1990-2000	1990-2000
GSYİH	3.2	2.0	1.3
MALLAR			
İhracat Değeri	7.0	4.0	5.0
İthalat değeri	9.5	4.0	5.0
İhracat hacmi	6.5	6.5	3.0
İthalat hacmi	8.5	6.0	5.5
HİZMETLER			
İhracat değeri	7.5	4.5	5
İthalat değeri	7.0	5.0	3

Kaynak: WTO, International trade statistics 2001, Overview'da yer alan çizelgelerden düzenlenmiştir.

Çizelge I. 16. Dünyada başlıca hizmet ihracatçısı ve ithalatçısı ülkelerin payı ve hizmet ticaretleri, 2000

İhracatçılar	Değer (Milyar \$) 2000	Toplam içindeki payı (%)	Yıllık % değişme	İthalatçılar	Değer (Milyar \$) 2000	Toplam içindeki payı (%)	Yıllık % değişme
ABD	274.6	19.1	10	ABD	198.9	13.8	13
İngiltere	99.9	7.0	-3	Almanya	132.3	9.2	0
Fransa	81.2	5.7	0	Japonya	115.7	8.1	1
Almanya	80.0	5.6	1	İngiltere	82.1	5.7	-1
Japonya	68.3	4.8	13	Fransa	61.5	4.3	-2
İtalya	56.7	4.0	-6	İtalya	55.7	3.9	-3
İspanya	53.0	3.7	0	Hollanda	51.1	3.6	2
Hollanda	52.3	3.6	-1	Kanada	41.9	2.9	9
Hong Kong	42.1	2.9	13	Belçika-Lüks.	38.3	2.7	6
Belçika-Lüks.	42.0	2.9	4	Çin	35.9	2.5	16
Kanada	37.2	2.6	9	Kore Cum.	33.4	2.3	25
Çin	30.1	2.1	15	İspanya	30.8	2.1	2
Avusturya	30.0	2.1	-3	Avusturya	29.1	2.0	-1
Kore Cum.	29.2	2.0	13	İrlanda	28.7	2.0	8
Singapur	26.6	1.9	13	Hong Kong	26.2	1.8	3
İsviçre	26.4	1.8	0	Tayvan	25.7	1.8	10
Danimarka	20.6	1.4	22	İsveç	23.4	1.6	4
Tayvan	20.2	1.4	18	Singapur	21.3	1.5	13
İsveç	20.0	1.4	2	Hindistan	19.9	1.4	16
TÜRKİYE	19.2	1.3	19	B.ArapEmirliği	18.8	1.3	..
Avustralya	17.8	1.2	5	Türkiye*	7.6	0.5	-10
DÜNYA	1,435.0	100.0	6	DÜNYA	1,435.0	100.0	

Kaynak: WTO, International trade statistics 2001'den yararlanılarak düzenlenmiştir. (*) Türkiye bu sıralamada 35. sıradadır.

Çizelge I. 17. DTÖ'ye göre dünya hizmet ihracatının alt sektörlere dağılımı ve gelişimi, 1990-2000 (Milyar dolar ve % olarak)

	Değer (Milyar \$)	Toplam içindeki payı (%)		Yıllık yüzde değişme (%)
	2000	1990	2000	1990-2000
Toplam hizmetler	1,435	100.0	100.0	6
Ulaştırma	330	28.5	23.0	4
Seyahat	465	33.9	32.4	6
Diğer hizmetler	640	37.6	44.6	8

Kaynak: WTO, International trade statistics 2001, Table IV.2 : 96.

Çizelge I. 18. Ülke gruplarına göre dünya hizmet ihracatının sektörler itibariyle dağılımı, 2000.

	2000 (Milyon dolar)	Her bir hizmet kaleminin toplama oranı
		(%)
TÜM ÜLKELER		
Ulaştırma	338839	22.9
-Yolcu taşımacılığı	88115	
-Yük taşımacılığı	164084	
-Diğer taşıma biçimleri	86639	
Seyahat	463145	31.3
Hükümet hizmetleri(n.i.e)	50637	3.4
Diğer hizmetler	623592	42.2
TOPLAM	1,476,213	
SANAYİLEŞMİŞ ÜLKELER		
Ulaştırma	240195	22.7
-Yolcu taşımacılığı	67051	
-Yük taşımacılığı	108528	
-Diğer taşıma biçimleri	64616	
Seyahat	311746	29.4
Hükümet hizmetleri(n.i.e)	32906	3.1
Diğer hizmetler	474291	44.8
TOPLAM	1,059,138	
GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELER		
Ulaştırma	98644	23.7
-Yolcu taşımacılığı	21064	
-Yük taşımacılığı	55557	
-Diğer taşıma biçimleri	22023	
Seyahat	151400	36.4
Hükümet hizmetleri(n.i.e)	16729	4.0
Diğer hizmetler	148716	35.8
TOPLAM	415,489	

Kaynak: IMF, Balance of Payments Statistics Yearbook, 2001, Part 2: 20-37'de yer alan çizelgelerden yararlanılarak düzenlenmiştir. (Not: Yüzdeler hesaplanırken kusuratlardan alınmamış olduğundan toplamaları tam 100'e eşit değildir)

Çizelge I. 19. G7 ülkelerinin hizmet ticaretinin sektörel dağılımı, 1999

	İHRACAT		İTHALAT	
	Değer(Milyar\$) 1999	Yıllık ort. Değişme (%) 1995-1999	Değer(Milyar\$) 1999	Yıllık ort. Değişme (%) 1995-1999
Toplam hizmetler	696.8	3.3	687.4	2.8
Ulaştırma	144.5	-0.1	173.8	0.4
Deniz	41.5	-4.4	63.3	-3.4
Hava	67.8	2.3	74.3	3.1
Diğer taşımacılık	35.2	0.8	36.3	2.7
Seyahat	202.8	3.3	226.0	3.0
DİĞER HİZMETLER	349.5		287.7	
Haberleşme hizmetleri	13.1	7.9	18.7	4.3
İnşaat hizmetleri	20.7	-3.3	13.5	-2.4
Sigortacılık	15.6	6.6	14.6	-0.8
Mali hizmetler	36.4	13.7	14.7	6.9
Bilgisayar ve bilişim hizmetleri	13.6	15.5	11.0	14.3
Telif hakkı ve lisans ücretleri	58.8	5.4	40.4	6.9
Diğer iş hizmetleri	151.8	5.9	139.5	4.8
Kişisel, kültürel ve eğlence hizmetleri	9.8	3.9	9.8	6.2
Hükümet hizmetleri*	29.7	-0.9	25.5	3.5

(*) n.i.e. (non-included elsewhere): Başka yere dahil edilmemiş.

Kaynak: OECD, Statistics International Trade in Services 2001: 33'ten yararlanılarak düzenlenmiştir.

Çizelge I. 20. ABD'nin hizmet ticaretinin sektörel dağılımı, 2000

	İHRACAT			İTHALAT		
	Değer(Milyar\$)	Toplam içinde payı (%)		Değer(Milyar\$)	Toplam içinde payı (%)	
	2000	1995	2000	2000	1995	2000
Toplam hizmetler	274.6	100.0	100.0	198.9	100.0	100.0
Ulaştırma	51.2	22.7	18.6	64.6	32.3	32.5
Deniz	5.1	2.8	1.9	20.0	9.2	10.0
Hava	26.7	11.2	9.7	28.3	13.5	14.2
Diğer taşımacılık	19.4	8.6	7.1	16.4	9.6	8.2
Seyahat	100.5	37.7	36.6	67.3	35.7	33.9
Diğer hizmetler	122.9	39.7	44.8	67.0	32.0	33.7
Haberleşme hizmetleri	4.1	1.8	1.5	6.5	6.0	3.2
İnşaat hizmetleri	4.3	1.3	1.6	0.5	0.3	0.3
Sigortacılık	2.7	0.7	1.0	6.6	4.1	3.3
Mali hizmetler	17.9	3.5	6.5	5.1	1.9	2.5
Bilgisayar ve bilişim hizmetleri	4.3	1.2	1.6	0.7	0.2	0.3
Telif hakkı ve lisans ücretleri	38.0	15.3	13.8	16.3	5.4	8.2
Diğer iş hizmetleri	45.7	14.7	16.7	31.0	14.0	15.6
Kişisel, kültürel ve eğlence hizmetleri	6.0	1.3	2.2	0.3	0.1	0.1

Kaynak: WTO, International Trade Statistics 2001: Table III.20

Çizelge I. 21. Hizmet alt-sektörleri ve tüm dünya ülkeleri itibariyle hizmet ihracatı, 1998 (Milyon dolar).

	Toplam	Ulaştırma	Seyahat	Haberleşme	İnşaat	Sigortacılık	Mali hiz.	BS ve bilişim	Diğer iş hizmetleri	Kişisel, kültürel ve dinlenme
Doc.MTN		XI	IX	II	III	VII.A	VII.B	I.B	I.F	X
GNS/W/120'de yer alan Hizmet sektörü Ekonomik Faaliyet Sınıflandırılmasına göre sektör no.su										
Arnavutluk	83	13	54	14			1	1		
Arjantin	4532	1075	3025	193	22		56	1	43	101
Ermenistan	118	53	24	26		2	1		7	7
Aruba	877	63	741	5	8	9	2	0	49	
Avustralya	15827	4329	7293	814	9	535	447	375	1502	248
Avusturya	31817	4523	11151	422	738	799	757	85	13035	210
Azerbaycan	320	129	125	16	14	3	1		33	
Bahamalar	1517	58	1354						105	
Bahreyn	725	259	366						99	
Bangladeş	252	92	52	28	0	3	11	1	62	1
Barbados	995	21	712	27	2	68	64	24	76	0
Belarus	870	495	22	43	69	2	11	6	220	
Belçika-Lüks.	36688	9909	5443	1469	895	898	5353	1407	9959	652
Belize	122	7	99	5		1			9	
Bolivya	238	80	69	53		22	4		10	
Botswana	241	44	175	0	1	3	3	0	14	
Brezilya	7083	1862	1317	157			323	6	3160	116
Bulgaristan	1766	452	966	28	74	10	33		203	
Kamboçya	99	38	44	17						
Kanada	32272	5982	9391	1503	207	2776	794	1047	8404	1032
Cape Verde	74	45	20	5	2	0	0	0	2	
Şili	4030	1614	1158	192		138			837	
Çin	23879	2300	12602	819	594	384	27	134	6941	15
Kolombiya	1999	604	928	314			95	4	44	6
Kosta Rika	1315	198	902	93			8		113	
Fildişi Sahili	461	118	108						235	
Hırvatistan	3964	566	2733						665	
Kıbrıs	2657	369	1715	37					536	
Çekoslovakya	7366	1390	3742	71	266	31	224	57	1243	284
Danimarka	15212	7300	3236						4676	
Dominika	72	7	38	17		3			8	
Dominik Cum.	2421	62	2153	145					61	
Ekvator	761	278	291	88		83			4	17
Mısır	7832	2494	2565	216	49	38	55	10	2337	12

	Toplam	Ulaştırma	Seyahat	Haberleşme	İnşaat	Sigortacılık	Mali hiz.	BS ve bilişim	Diğer iş hizmetleri	Kişisel, kültürel ve dinlenme
El Salvador	277	42	84	78	6	16	38	0	3	10
Estonya	1476	708	539	14	58	2	13	8	133	1
Etopya	348	180	37	38	8	6	3	0	74	2
Fiji	475	120	270	3		17			65	
Finlandiya	6693	2055	1630	163	123	13	32	1051	1519	
Fransa	84627	20400	29963	887	4926	963	1502	769	21454	1428
Gürcistan	278	69	188	16					5	
Almanya	79281	20517	16779	1786	4703	764	3345	2833	25099	125
Gana	162	91	19			5			48	
Guatemala	581	89	314	1		23	8	4	142	
Gine	66	49	1	10	4		0		2	
Haiti	178	4	113	61						
Honduras	361	73	164	86		7	1		30	
Macaristan	5881	648	3516	49	108	28	159	59	1179	89
İzlanda	840	441	205	19	6	5		17	141	6
Hindistan	11067	1773	2949			230			6096	
Endonezya	4340		4255	85						
İran	902	419	12			45	22		404	
İrlanda	15889	1636	3297	321		1666	1288	4699	2757	
İsrail	8980	2092	2657	193	134	17			3670	
İtalya	66621	10641	29809	674	4493	1299	2261	288	16247	433
Jamaika	1727	260	1197	185	1	6	9	37	16	10
Japonya	61795	21270	3743	1163	7736	42	1608	1338	17078	429
Ürdün	1810	310	853			2			645	
Kazakistan	904	388	407	45	9		1		27	27
Kenya	638	306	290	27		13		1		
Kore	23843	10204	5933	656		52	145	5	6575	14
Kuveyt	1496	1198	207			72			20	
Kırgızistan	58	19	8	10	7	1	1	0	11	1
Lao	116	19	95	1		1				
Latviya	1103	728	182	30	6		39	10	107	1
Lesotho	46	1	24						0	
Libya	37	25	9						3	
Litvanya	1096	434	460	27	42	20	6	7	98	3
Madagaskar	264	61	92	8	22	5	1		75	
Maldiv adaları	327	22	303			1			1	
Malta	1217	317	656	15		55			173	
Moritanya	24	1	20						4	
Mauritius	911	200	496			0			215	
Meksika	11937	1432	7899	1043		840			580	4
Moldova	117	60	32	6	4	1	3	1	11	
Moğolistan	75	32	35	7		0				
Fas	2558	446	1744	85		27			248	
Mozambik	286	58							228	
Miyanmar	529	33	170						326	
Namibya	315		288	6	1	1	4	0	9	

	Toplam	Ulaştırma	Seyahat	Haberleşme	İnşaat	Sigortacılık	Mali hiz.	BS ve bilişim	Diğer iş hizmetleri	Kişisel, kültürel ve dinlenme
Nepal	433	59	189						184	
Hollanda	52484	20992	6815	882	2808	118	519	972	16404	469
Yeni Zelanda	3684	1119	1861	188	1	12	38	55	329	32
Nikaragua	220	25	100	24		2			69	
Nijerya	884	113	47			4			719	
Norveç	13953	8537	2088	188	31	454	59	59	2355	91
Umman	18	18								
Panama	1563	880	379	48		19	140		97	
Papua Yeni Gine	318	11	15			7			284	
Paraguay	469	65	112	10		9	3	1	80	4
Peru	1653	309	857	131		304			44	
Filipinler	7465	324	1418		37	24			5662	
Polonya	10890	2874	4292	431	358	1343	172	29	1277	92
Portekiz	8512	1533	5334	226	189	84	176	52	732	143
Romanya	1192	504	260	97	40	29	39	10	145	65
Rusya Fed.	12373	3170	6509	552	142		97		1875	
Ruanda	31	9	19						3	
Samoa	58	2	39			0			17	
Suudi Arabistan	4730								4730	
Singapur	18829	4451	4916			537			8924	
Slovakya	2275	766	488	37	106	13	52	24	712	61
Slovenya	2045	537	1117	26	72	1	8	48	217	12
Solomon Adaları	52	2	7	2	0	0	11	0	28	1
Güney Afrika	5109	1084	2738	74		543			599	
İspanya	48977	7332	29905	532	540	733	1330	1720	6204	439
Sri Lanka	888	400	230			34			224	
Sudan	14	6	2	2	0				4	
Swaziland	102	19	37	2		0		1	43	
İsveç	17675	4779	4188	490	757	386	376	986	4495	102
İsviçre	25795	2970	7832	623		1571	6880		5909	10
Suriye	1551	221	1190						140	
Tanzanya	534	60	399	17	14	0	22	0	18	3
Makedonya	130	61	15	18	4	2	3	0	23	2
Tayland	13074	2671	6174	159	94	51			3919	
Togo	65	11	11	3		2	1		37	1
Trinidad ve Tobago	574	202	201	97		30			44	
Tunus	2607	635	1657	16	19	18	34	4	212	2
TÜRKİYE	23161	3120	7177		2504	35	513		6234	3578
Ukranya	3922	3222	315	102	41		23		219	
İngiltere	99007	18998	23689	2000	495	5337	10671	2626	26914	1325
ABD	239957	45514	83384	3936	4053	2842	13698	3992	41571	4159
Uruguay	1309	253	695	50		41	85		185	0

	Toplam	Ulaştırma	Seyahat	Haberleşme	İnşaat	Sigortacılık	Mali hiz.	BS ve bilişim	Diğer iş hizmetleri	Kişisel, kültürel ve dinlenme
Vanuatu	110	24	51	3	0	1	7		24	
Venezüela	1297	278	961	12		2			44	
Yemen	166	36	64						66	

Kaynak: WTO, Document no. 00-4250, S/C/W/27/Add.1, 30 Oct. 2000, A review of statistics on trade flows in services, Note by the Secretariat.

Çizelge I. 22. Hizmet alt-sektörleri ve ülkeler itibariyle dünya hizmetler ithalatı, 1998 (Milyon dolar).

	Toplam	Ulaştırma	Seyahat	Haberleşme	İnşaat	Sigortacılık	Mali hiz.	BS ve bilişim	Diğer iş hizmetleri	Kişisel, kültürel ve dinlenme
Doc.MTN. GNS/W/120'de yer alan Hizmet sektörü Ekonomik Faaliyet Sınıflandırılma sına göre sektör no.su		XI	IX	II	III	VII.A	VII.B	I.B	I.F	X
Arnavutluk	119	75	5	13		26	1	0		
Arjantin	8795	2737	4231	173	3	296	207	1	479	155
Ermenistan	175	110	41	5		11	2		3	4
Aruba	528	164	135	17	45	27	6	3	130	
Avustralya	16880	5937	5417	940		578	284	244	2007	464
Avusturya	30035	3138	9509	491	464	936	710	230	13519	227
Azerbeycan	692	194	170	6	138	7	0		177	
Bahamalar	939	205	256	1	146	60			260	2
Bahreyn	652	426	142			27			57	
Bangladeş	1164	846	151	13	12	79	21	1	35	
Barbados	409	147	82	5	2	96	4	5	46	0
Belarus	431	133	124	32	14	10	7	8	102	
Belçika-Lüks.	34095	7455	8794	573	860	769	3616	1076	9013	789
Belize	94	45	21	0		9		1	19	
Bolivya	423	270	60	19		37		5	21	6
Botsvana	517	218	126	3	2	16	3	0	140	
Brezilya	15743	5090	5385	230		-198	348	310	3169	334
Bulgaristan	1398	530	519	61	22	24	39		202	
Kamboçya	185	99	7	11	38	10			22	
Kanada	37201	7907	10792	1577	108	3236	1436	755	7831	1179
Cape Verde	85	40	24	1	1	2	0	5	12	0
Şili	4077	2172	943	175		120			611	
Çin	26467	6763	9205	207	1120	1758	163	333	6459	39
Kolombiya	3472	1256	1120	152		358	138	30	340	15

	Toplam	Ulaştırma	Seyahat	Haberleşme	İnşaat	Sigortacılık	Mali hiz.	BS ve bilişim	Diğer iş hizmetleri	Kişisel, kültürel ve dinlenme
Kosta Rika	1168	498	409	59		54	-1	1	125	2
Fildişi Sahili	1341	568	237						537	
Hırvatistan	1890	338	600						951	
Kıbrıs	1119	561	408	23		66			42	
Çek Cum.	5665	700	1882	150	295	117	280	68	1775	286
Danimarka	15779	7024	4577						4178	
Dominika	45	19	8	10		4			3	
Dominika Cum.	1300	781	254	45		166	6		22	
Ekvator	1498	638	241	52		163			308	28
Mısır	5886	2033	1153	29		430	24	11	1792	22
El Salvador	539	256	116	5	4	24	76	1	43	6
Estonya	814	409	155	18	31	16	15	10	150	2
Etopya	405	227	46	5	33	20	0	3	71	0
Fiji	320	141	51	2		25			101	
Finlandiya	7677	2072	2062	203	7	106	38	649	2113	16
Fransa	65420	19909	17810	901	2668	1368	1607	628	16012	1800
Gürcistan	335	80	226	6		18			5	
Almanya	128819	25207	48917	2913	6127	1829	1639	3614	31090	2479
Gana	433	268	24			30			110	
Guatemala	759	419	157	3	1	27	13	5	134	0
Gine	274	150	27	9	5	9	0	3	72	1
Haiti	370	326	37	8						
Honduras	396	248	61	24	9	3	4	1	37	4
Macaristan	4082	452	1115	38	123	87	264	96	1644	48
İzlanda	947	321	396	21	22	13	2	1	159	12
Hindistan	14192	7093	1713			628			4557	
Endonezya	11744	3731	2102	40		334			5537	
İran	2392	1304	153			230	24		681	
İrlanda	28790	2970	3000	230		1537	1360	346	11553	
İsrail	9626	3941	2376	209	32	279			2578	
İtalya	62887	13627	17579	1429	1405	1818	3099	783	20727	1265
Jamaika	1233	529	198	40	6	72	3	5	346	4
Japonya	110705	28385	28806	1594	5527	2369	2152	3532	28132	1261
Ürdün	1588	600	451			81			457	
Kazakistan	1154	418	498	17	44		21		127	30
Kenya	603	309	147	7		67	11	2	22	
Kore	23523	8983	2898	1133		143	109	90	7705	92
Kuweyt	4243	1624	2517			69			33	
Kırgızistan	177	93	3	8	10	11	2	2	47	0
Lao	92	38	23	1	26	5				
Latviya	717	221	305	26	8	59	17	7	68	0
Lesotho	50	37	13			-1			0	
Libya	915	459	334						122	
Litvanya	816	266	292	29	110	23	4	3	78	6
Madagaskar	326	142	119	3	19	5	0		28	0

	Toplam	Ulaştırma	Seyahat	Haberleşme	İnşaat	Sigortacılık	Mali hiz.	BS ve bilişim	Diğer iş hizmetleri	Kişisel, kültürel ve dinlenme
Maldiv adaları	97	46	42			4			6	
Malta	817	366	193	10		113		2	116	5
Moritanya	130	48	42						39	
Mauritius	706	244	185			26			251	
Meksika	12621	1604	4267	361		4748	127		1056	4
Moldova	191	89	54	4	7	1	5	4	27	
Moğolistan	142	81	45	6		3			7	
Fas	1414	567	423	36		35			181	
Mozambik	396	107				8			281	
Miyanmar	429	141	27						262	
Namibya	449	150	88	0	12	54	2	9	132	
Nepal	189	56	78						55	
Hollanda	46797	14777	10886	897	1120	647	680	798	13467	497
Yeni Zelanda	4451	1468	1438	171	1	146	22	96	803	13
Nikaragua	264	97	70	3		8			85	
Nijerya	4054	704	1567			85			1697	
Norveç	15211	5161	4564	157	97	717	109	185	3603	277
Umman	1303	548	47			61			648	
Panama	1129	654	176	1		79	102		100	
Papua Yeni Gine	794	161	52			49			532	
Paraguay	535	324	143			60	1	2	0	5
Peru	2191	943	429	58		151	60		470	
Filipinler	10087	1983	1950		218	43			5823	
Polonya	6559	1663	773	354	273	963	247	124	1901	66
Portekiz	6708	1905	2426	204	109	92	145	138	1155	244
Romanya	1838	633	458	44	20	45	49	20	475	73
Rusya Fed.	16219	2649	8677	353	525		238		3775	
Ruanda	115	70	17						28	
Samoa	29	21	4	1		1			2	
Suudi Arabistan	8659	2230				248			6181	
Singapur	17377	5828	4548			733			6269	
Slovakya	2272	444	475	36	123	23	63	62	931	60
Slovenya	1520	405	575	30	43	1	23	46	327	31
Solomon Adaları	54	9	6	5	0	1	9	2	22	
Güney Afrika	5278	2247	1842	106		403			515	
İspanya	27038	7187	5016	541	297	930	1013	1021	7883	1272
Sri Lanka	1325	793	202			77			253	
Sudan	200	161	29	6		0	0		4	
Swaziland	185	20	42	1	4	8	0	1	69	
İsveç	21620	4154	7719	728	471	181	294	911	6141	81
İsviçre	15273	3645	7111	775		211	506		2956	71
Suriye	1297	631	580						86	
Tanzanya	885	209	493	9	0	23	21	2	122	0

	Toplam	Ulaştırma	Seyahat	Haberleşme	İnşaat	Sigortacılık	Mali hiz.	BS ve bilişim	Diğer iş hizmetleri	Kişisel, kültürel ve dinlenme
Makedonya	297	144	31	5	6	48	3	1	54	2
Tayland	11874	4604	1960	54	124	592			4026	
Togo	149	107	3	3	2	17	6	1	9	0
Trinidad ve Tobago	235	124	67	5		0			38	
Tunus	1121	591	235	5	11	68	40	3	151	14
TÜRKİYE	9441	2601	1754		194	65	494		1075	3258
Ukranya	2545	487	340	131	196		90		1301	
İngiltere	78231	22754	33452	2443	184	969	280	747	10241	787
ABD	165827	50257	57817	8636	700	6908	3771	505	25859	82
Uruguay	831	362	265	40		43	22		65	26
Vanuatu	41	20	8	1	0	2	0		11	
Venezüela	4824	1492	2451	50		73	43		697	18
Yemen	510	284	83						143	

Kaynak: WTO, Document no. 00-4250, S/C/W/27/Add.1, 30 Oct. 2000, A review of statistics on trade flows in services, Note by the Secretariat.

Çizelge I. 23. Elektronik ticaret ile ilişkili sektörlerin toplam istihdamdaki payı ve istihdam artışına katkısı (%)

Ülkeler	Toplam istihdamdaki payı		Toplam istihdam artışına katkısı	Yüksek-nitelikli istihdamdaki payı	
1.Bilişim ve iletişim teknolojileri (ICT)					
	1980	1995	1980-1995	1980'ler	1990'lar
ABD	2.6	1.9	-0.01	26.4	28.0
Kanada	2.7	3.0	0.07	..	..
Finlandiya	2.6	3.4	0.03	14.0	21.6
Fransa	3.1	2.9	-0.01	36.4	44.3
Japonya	3.7	4.0	0.05	14.6	16.8
2.Mali hizmetler, Sigortacılık, Emlak komisyonculuğu ve İş hizmetleri					
ABD	10.7	14.7	0.46	31.2	32.8
Kanada	9.4	12.4	0.36	47.3	53.5
Finlandiya	5.7	8.4	0.11	30.3	36.9
Fransa	7.8	11.3	0.25	43.2	51.6
Japonya	4.0	4.7	0.08	32.4	34.9
3.Toptan ve perakende ticaret					
ABD	19.6	20.5	0.37	12.6	11.8
Kanada	22.3	23.5	0.42	11.4	12.3
Finlandiya	15.7	14.0	-0.26	24.4	31.9
Fransa	16.7	17.5	0.07	38.4	40.8
Japonya	17.8	16.7	0.07	15.8	18.9
TOPLAM EKONOMİ					
	Toplam istihdam 1980-1995 (ort.yıllık artış)		Yüksek-nitelikli istihdamdaki payı		
ABD	1.53		24.3		
Kanada	1.49		26.2		
Finlandiya	-1.00		22.9		
Fransa	0.12		28.1		
Japonya	0.86		19.1		

Kaynak: OECD, Forum, 1999: Table 4.2

Çizelge I. 24. Dünyanın ilk yirmiye giren firmaları ve gelirleri, Temmuz 2001

Firmalar	Faaliyet gösterdiği sektör	Gelirleri (milyon \$), 2001
Exxon Mobil	Petrol	210,392.0
Wal-Mart Stores	<i>Hizmet-Perakendecilik</i>	193,295.0
General Motors	İmalat sanayii	184,632.0
Ford Motor	İmalat sanayii	180,598.0
DaimlerChrysler	İmalat sanayii	150,069.7
Royal Dutch/Shell Group	Petrol	149,146.0
BP	Petrol	148,062.0
General Electric	İmalat sanayii	129,053.0
Mitsubishi	<i>Hizmet-Ticaret</i>	126,579.4
Toyota Motor	İmalat sanayii	121,416.2
Mitsui	<i>Hizmet-Ticaret</i>	118,013.7
Citigroup	<i>Hizmet-Finans</i>	111,826.0
Itochu	<i>Hizmet-Ticaret</i>	109,756.5
Total Fina Elf	Petrol	105,869.6
Nippon Telegraph&Telephone Corporation	<i>Hizmet-Haberleşme</i>	103,234.7
Enron	Enerji	100,789.0
AXA	<i>Hizmet-Sigortacılık</i>	92,781.6
Sumitomo	İmalat sanayii	91,168.4
Intl.Business Machines	İmalat sanayii	88,396.0
Marubeni	<i>Hizmet-Ticaret</i>	85,351.0

Kaynak: <http://www.fortune.com/lists/G500/index.html>: 30.05.2002.

Çizelge I. 25. Dünyada bölgelere göre gelen turist sayısı ve turizm gelirleri, 2000

	Gelen turistler (Milyon)		Turizm gelirleri (Milyar dolar)	
	1990	2000	1990	2000
Dünya toplamı	457.2	697.6	263.4	477.3
Avrupa	282.7	402.6	143.2	231.1
Amerika	92.8	128.9	69.2	137.4
DoğuAsya/Pasifik	54.6	111.7	39.2	82.1
Afrika	15.0	27.6	5.3	11.2
Ortadoğu	9.0	20.3	4.4	10.4
Güney Asya	3.2	6.4	2.0	5.1
OIC ülkeleri	34.5	58.4	14.6	31.5
TÜRKİYE (Bin)	4799	9587	3.3	7.6

Kaynak: Dabour, 2001: 58.

Çizelge I. 26. Seyahat hizmetlerinde başlıca ihracatçı ve ithalatçı ülkeler, 2000

İHRACATÇI ÜLKELER	Değer (Milyar \$)	Dünyada payı		Yıllık yüzde değişme (%)			
		İhracat	İthalat	1990-2000	1998	1999	2000
ABD	100.5	19.0	21.6	7	-1	5	12
İspanya	30.9	7.0	6.7	5	12	8	-4
Fransa	30.9	7.6	6.6	4	8	6	-1
İtalya	27.4	6.2	5.9	5	0	-5	-3
İngiltere	21.7	5.9	4.7	3	5	-4	-5
Almanya	17.6	5.4	3.8	2	1	-1	5
Çin	16.2	0.7	3.5	25	4	12	15
Kanada	10.6	2.4	2.3	5	6	8	4
Avusturya	10.0	5.1	2.1	-3	2	-1	-10
Avustralya	8.4	1.6	1.8	7	-16	9	5
Meksika	8.3	2.1	1.8	4	4	-9	15
İsviçre	7.7	2.8	1.6	0	1	-2	-2
Türkiye	7.6	1.2	1.6	9	2	-28	47
Hong Kong	7.5	2.0	1.6	3	-23	-4	10
Belçika	7.4	1.4	1.6	7	3	35	1
Diğer ülkeler	315.0	70.4	67.3	5	1	3	5
İTHALATÇI ÜLKELER							
ABD	67.3	14.6	15.5	6	9	5	10
Almanya	47.1	13.0	10.8	3	2	-1	-3
İngiltere	38.0	7.0	8.7	8	17	11	3
Japonya	31.9	9.6	7.3	2	-13	14	-3
Fransa	17.9	4.7	4.1	4	8	-2	-3
İtalya	15.4	4.0	3.6	4	6	-4	-9
Çin	13.1	0.2	3.0	39	13	18	21
Hong Kong	12.5	1.8	2.9	10	6	-3	-5
Hollanda	12.2	2.8	2.8	5	7	0	1
Kanada	12.1	4.2	2.8	1	-6	5	7
Rusya	10.2	..	2.4	..	-14	-18	44
Belçika-Lüksem.	10.2	2.1	2.3	6	6	19	-3
Avusturya	8.5	3.0	1.9	1	-5	-4	-8
Tayvan	8.1	1.9	1.9	5	-11	1	10
İsveç	8.0	2.4	1.9	2	18	4	0
Diğer	315.0	73.5	72.0	5	3	4	3

Kaynak: WTO, International trade statistics 2001: 160, Table IV.88.

Çizelge I. 27. İlk 20 ülke itibariyle turizm, 1980 ve 1997 (Bin ve %)

SIRA (1997) ÜLKE	Gelen Turistler		Dünya toplam gelen turist içindeki payı (%)		(%) Yıllık Ort. artış oranı
	1997	1980	1997	1980	1980-1997
1 Fransa	66864	30100	10.95	10.5	4.8
2 ABD	47754	22500	7.82	7.9	4.5
3 İspanya	43403	22388	7.11	7.9	4.0
4 İtalya	34087	22087	5.58	7.7	2.6
5 İngiltere	25515	12420	4.18	4.3	4.3
6 Çin	23770	3500	3.89	1.2	11.9
7 Polonya	19520	5664	3.20	2.0	7.6
8 Meksika	19351	11945	3.17	4.2	2.9
9 Kanada	17285	12876	2.83	4.5	1.8
10 Macaristan	17248	9413	2.82	3.3	3.6
11 Çek Cum.	16830	-	2.76	-	-
12 Avusturya	16647	13879	2.73	4.9	1.1
13 Almanya	15837	11122	2.59	3.9	2.1
14 Rusya Fed.	15350	-	2.51	-	-
15 İsviçre	10600	8873	1.74	3.1	1.1
16 Hong Kong	10406	1748	1.70	0.6	11.1
17 Portekiz	10172	2730	1.67	1.0	8.0
18 Yunanistan	10070	4796	1.65	1.7	4.5
19 TÜRKİYE	9040	921	1.48	0.3	14.4
20 Tayland	7221	1859	1.18	0.7	8.3

Kaynak: World Tourism Organisation, 1999.

Çizelge I. 28. Ülkeler itibariyle turizm sektöründe istihdam

	İstihdam (Bin olarak) 1993			Toplam işgücü içindeki payı (%)		
	Toplam	Doğrudan	Dolaylı	Toplam	Doğrudan	Dolaylı
Yunanistan	360	220	140	10,0	6,1	3,9
İspanya	1 400	323	577	9,1	5,4	3,7
İsviçre	293	205	89	8,2	5,7	2,5
İtalya (1994)	1 722	1,063	659	7,7	4,8	2,9
Fransa	1 200	895	305	4,8	3,6	1,2
Hollanda	200	149	51	2,8	2,1	0,7
Belçika	74	55	19	2,0	1,5	0,5
Almanya	1 800			6,5		
Lüksemburg	12			6,4		
Avustralya	458			6,0		
Portekiz	250			5,6		
İsveç	153			3,4		
Danimarka	97			2,6		
Japonya	990			1,6		
Avusturya		586			13,9	
ABD		6 000			5,1	
Kanada		467			4,0	
Norveç		54			3,4	
İzlanda		4			3,0	
TÜRKİYE		129			0,7	

Kaynak: OCDE, Politique du tourisme et tourisme international dans les pays de l'OCDE 1992-1993; Étude spéciale: Le tourisme et l'emploi, 1995: 14 ve Organisation mondiale du tourisme, Tourism Economic Report, 1998.

Çizelge I. 29. Çıkan doğrudan yabancı yatırım stokunun, yatırımcı büyük ülkelere göre, ev sahibi ülkeler ve sektörler itibariyle dağılımı (% olarak)

Yabancı yatırımın çıktığı ülkeler	Dönem	Ev sahibi gelişmiş ülkeler			Ev sahibi gelişmekte olan ülkeler			Toplam (milyon dolar)*
		Tarım	Sanayi	Hizmetler	Tarım	Sanayi	Hizmetler	
Kanada	1975	16.1	46.2	14.3	4.9	4.2	14.1	10 526
	1983	15.8	43.1	25.8	7.1	3.1	5.1	37 793
	1989	11.0	42.4	32.8	2.6	2.4	9.4	79 227
Almanya	1975	1.5	35.3	37.1	2.6	13.0	4.7	49 081
	1985	2.4	34.6	43.6	1.4	8.4	4.7	147 794
	1990	1.2	33.6	49.7	1.1	9.6	4.8	231 769
Japonya	1975	10.9	8.8	26.5	17.2	23.6	13.0	15 942
	1986	4.0	12.8	37.1	8.9	13.6	23.4	105 970
	1990	2.5	17.7	48.5	3.5	8.5	19.3	310 807
Hollanda	1973	40.5	33.7	9.5	7.1	5.5	3.7	44 173
	1984	49.3	18.7	16.7	6.4	3.6	5.3	142 802
	1990	28.9	19.7	39.9	3.5	4.3	3.7	181 975
İngiltere	1974	7.0	49.3	22.4	4.3	11.5	8.0	10 117
	1984	27.5	27.3	26.9	5.9	4.5	8.0	75 715
	1990	..	..	..	..	..	..	..
ABD	1975	19.9	36.6	14.4	3.8	8.4	7.0	124 212
	1986	14.3	31.6	26.6	6.4	7.2	7.8	277 030
	1990	7.5	24.5	24.7	4.3	6.4	10.9	550 456

(*) 1951 yılından itibaren kümülatif toplamı vermektedir.

Kaynak: UNCTAD, 1994: 16.

Çizelge I. 30. Hizmetlerde doğrudan yabancı yatırım stokunun ev sahibi ülkeler itibariyle alt sektörlere dağılımı (% olarak)

Ülkeler	Yıl	İnşaat hizmetleri	Toptan ve perakende ticaret	Ulaştırma ve haberleşme	Mali hizmetler ve sigortacılık	Diğer hizmetler*
Gelişmiş ülkeler						
Avusturya	1988	..	42.2	11.3	29.8	16.7
Kanada	1989	..	22.0	..	61.2	16.9
Danimarka	1990	..	28.5	33.4	29.3	8.8
Fransa	1989	0.2	20.8	2.9	29.6	46.6
Yunanistan	1984	..	..	62.1	4.5	33.4
Japonya	1989	1.5	40.6	4.7	10.5	42.8
Hollanda	1989	2.8	34.6	3.5	56.6	2.6
Portekiz	1988	4.5	37.4	2.8	48.0	7.4
İspanya	1989	1.6	33.1	2.4	59.4	3.5
İngiltere	1987	0.8	28.3	1.0	51.9	18.0
ABD	1990	1.0	33.6	2.2	29.7	34.0
Gelişmekte olan ülkeler						
Arjantin	1989	6.2	17.0	2.6	46.0	28.2
Hindistan	1986	9.4	30.6	1.3	6.9	51.8
Endonezya	1988	17.4	41.2	2.0	4.6	34.9
Malezya	1988	10.8	27.6	..	56.3	5.2
Kore Cum.	1988	2.7	1.8	1.5	20.6	73.3
Tayvan	1986	1.0	2.9	40.3	..	55.8
Tayland	1989	24.2	34.6	5.4	13.9	22.0
Türkiye	1990	0.7	17.0	2.0	35.8	44.5

(*) Diğer hizmetlerin içeriği ülkelere değişmektedir. Örneğin, Avusturya'da diğer hizmetler; turizm, küçük ölçekli sanayi ve zanaatlar ile çeşitli hizmetleri içermektedir.

Kaynak: UNCTAD, 1994: 18, Table 1.10'dan yararlanılarak düzenlenmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

ULUSLARARASI DÜZEYDE HİZMET TİCARETİ VE İKTİSAT POLİTİKASI SORUNLARI

II.A. Uluslararası Hizmet Ticaretinin Serbestleştirilmesi

Hizmet ticaretinin uluslararası düzeyde giderek artması karşısında hizmet ticareti önündeki engellerin azaltılması konusunda çaba gösterilmeye başlanmıştır. Bu engellerin genel olarak tarifeler şeklinde değil de ulusal refah, sağlık, güvenlik gibi gerekçelerle getirilen yasaklamalar, miktar kısıtlamaları ve yasal düzenlemeler (regülasyon) olduğu görülmektedir. Bu tür engeller örneğin hizmet sunanların hizmet kullanıcılarına ulaşmasını sağlayan sınırötesi hareketini veya kullanıcıların sunuculara doğru hareketini ya da bizzat hizmetlerin kendisini kısıtlamaktadır.

Hizmet ticaretinde uluslararası düzeyde serbestleştirme çabalarının ilk olarak ABD'nin öncülüğünde başlamış olması ve diğer gelişmiş ülkelerin de Dünya Ticareti Örgütü (DTÖ) nezdinde bu çabaya yoğun bir biçimde katılmış olmaları da serbestleştirmenin olası getiri ve kayıplarının gelişmiş ülkeler ile gelişmekte olan ülkeler açısından ayrı ayrı irdelenmesini gerektirmektedir.

Nitekim, hizmet ticareti serbestleştikçe hükümetlerin de (özellikle de gelişmekte olan ülkelerde) bazı yeni sorunlarla karşılaştıkları görülmektedir. Özellikle gelişmekte olan ülkelere hem genelde hem de bazı özel hizmet sanayilerinde serbestleştirme konusunda hassas davranıldığı görülmektedir. Toplumsal nedenler, piyasa başarısızlığı gibi gerekçelerle serbestleştirmenin güç olduğu alanlar şüphesiz vardır. Bu gibi durumlarda cevaplandırılması gereken husus hiç kuşkusuz tam serbestleştirmenin mevcut durumu iyileştirip iyileştirmeyeceğine bakmak olacaktır. Bu ve alternatiflerinin de neler olduğunun tespiti de diğer önemli bir konu olmaktadır. Serbestleştirmenin iktisadi kalkınma ve gelişme açısından etkileri bu çerçevede üzerinde durulması gereken bir diğer konudur.

Bu bölümde tüm bu konulara uluslararası düzenlemeleri de inceleyerek cevap arayacağız.

1. Uluslararası hizmet ticareti önündeki engeller

Uluslararası hizmet ticaretindeki engellerin tanımlanması mal ticaretine uygulananlara oranla çok daha zordur (6). Mal ticaretinde söz konusu tarife engellerinin belirlenmesi ve ölçülmesi kolay iken hizmetlerde ticareti yönlendiren düzenlemeler ve kurallar gerek çeşit gerekse karmaşık yapıda olmaları nedeniyle belirsizliğe yol açmaktadırlar. Bu anlamda da sektördeki serbestleştirme çabalarında sorun oluşturmaktadırlar.

Hizmet ticareti önündeki bu engellerin esas itibariyle tarife-dışı özellik taşıdığı görülmektedir. Sınırdan uygulanmadıkları için de bu engellerin sistematik olarak belirlenmesi oldukça zor olmaktadır. Bunlar hizmet ticaretinin geniş bir biçimde düzenlemelere tabi olması şeklinde ortaya çıkmaktadır. Literatürde farklı şekilde sınıflandırıldığı görülen bu engelleri örneğin, Dorothy I. Riddle **Çizelge II. 1'deki** gibi sınıflandırmaktadır (Aktaran: Aslan, 1998: 174). Bu sınıflandırma, sermayenin yanısıra hizmetlerin ticaretinde söz konusu olabilecek engelleri de gündeme getirmesi bakımından önem taşımaktadır.

Çizelge II. 1. Riddle'a göre sermaye hareketleri ve hizmet ticareti önündeki engeller

Hizmetlerin dolaşımında söz konusu olan engeller	Sermaye hareketlerine engeller	İşgücü dolaşımına engeller	Üretici yerleşmesine getirilen engeller
Örnek: Piyasaya giriş, yurtiçi satın alma, teknik standartlar.	Örnek: Nakit sınırlandırmaları, yabancı sunucunun karını ülkesine transfer edememesi.	Örnek: Çalışma izinleri, hareket vergisi, vizeler.	Örnek: Yerleşme hakkı, üretim faktörlerine erişim.

Uruguay Görüşmelerinde uygulanan yaklaşımdan yola çıkan UNCTAD ise, hizmet ticaretinde yerli hizmet sunucularını dış rekabetten korumaya yönelik önlemleri dünya ticaret sistemi bağlamında iki ana başlık altında toplamaktadır (UNCTAD, 1994: 54- 59). Bunlardan birincisi yabancı sunucuların piyasaya girişine yönelik engellerdir. Diğerleri de milli muameleyi etkileyen önlemlerdir. Bu engelleri aşağıda açıklayalım.

1.1. Piyasaya girişi etkileyen engeller

Yabancı firmaların piyasaya girişini ve faaliyetlerini kısıtlayan ya da yasaklayan, özellikle miktar kısıtlamalarını içermektedir. Bunlar hangi tür hizmet biçimi olursa olsun yabancılarca

sunulan hizmetlerin sağlanması üzerinde uygulanan kısmi veya tam yasaklamalar şeklinde olabilir. Bu tür engellere yurtiçi tüketim payı üzerindeki kota, ithalata yönelik kota, tüketicilerin hareketliliğine ilişkin olarak uygulanan kota (örneğin, turist vizelerinde sayısal sınırlamalar gibi), hizmet üretiminde kullanılan girdilere uygulanan kotalar ve buna benzer kotalar girmektedir.

Hizmet ticareti açısından ithalatı ya da ihracatı kısıtlayıcı engellerin olduğu sektörlerden biri kargo sigortacılığıdır. Çoğu ülkede kargo sigortasının yerli sigorta firmalarına yaptırılması koşulu uygulanmaktadır. Aynı şekilde denizyolu taşımacılığında gemiye yükleme, özellikle de kabotaj, ya kısmen ya da tamamen ulusal bayrak taşıyan firmalara ayrılmıştır.

Yabancı bankalar durumunda da çoğu hizmetin sunulması konusunda sınırlama sözü konusu olabilmektedir. Bunun nedeni de hizmet sunan personelin hareketliliğine ve yerleşmesine getirilen kısıtlamalar olmaktadır. Gerçek kişilerin hareketliliği konusundaki yasaklama ve sınırlamalar birçok emek-yoğun hizmetler ile profesyonel hizmetlerde hala önemli bir sorun teşkil etmektedir.

1.2. Milli muameleyi etkileyen engeller

GATS kapsamında milli muamele derken yerli işletmelere birtakım ayrıcalıklar tanıyan politikalar anlaşılmaktadır. Dolayısıyla yerli hizmet sunucuları ile yabancı sunucular arasında ayrımcılık söz konusudur.

Milli muameleyi etkileyen politikaları ikiye ayırabiliriz: Birincisi yerli firmalara maliyet üstünlüğü sağlayan politikalar. Örneğin, çoğu ülkede yerli hizmet sunucularına doğrudan sübvansiyon sağlanmaktadır. İkinci tür politikalar ise yurtiçi piyasada bir hizmetin yabancı sunucularına maliyet artırıcı ya da rekabet gücünü azaltıcı dezavantajlara yol açan düzenlemeler getirilmesi şeklindedir. Örneğin, havayolu taşımacılığında havaalanı yerüstü hizmetlerinde yabancı firmalara daha yüksek vergi uygulanması gibi. Örneğin, Kore'de uluslararası inşaat sanayiine ilişkin olarak Nisan 1976 tarihinde kabul edilen Denizaşırı İnşaatı Teşvik Yasası denizaşırı inşaat faaliyetlerinden alınan gelir vergisini % 50 oranında indirim uygulanmasını öngörmüştü. Bu yasa daha sonra 1981'de değiştirilmiş daha dolaylı teşvik şekline dönüşmüştür. Bununla sağlanan %2'lik vergi indiriminin amacı yerli firmaların sermaye birikimini kolaylaştırmak ya da zararlarına karşılık bir bedel ödemektir (UNCTAD, 1994: 56).

Bu alanda diğer bir örnek Japonya'dan verilebilir. Japon Hükümeti Japonya Denizaşırı İktisadi İşbirliği Fonu tarafından yürütülen ortak yatırım projelerine finansman sağlamak üzere tek başına doğrudan ya da diğer ülke hükümetleriyle ortak olarak kredi vermektedir. Nitekim,

1985 yılında İstanbul Boğaziçi Köprüsü Japon ve İngiliz hükümetlerinin verdiği kredilerle finanse edilmişti. Bu kredide her birinin payı % 4'tü (UNCTAD, 1994: 56).

Örneklerden de görüldüğü gibi, vergi teşvikleri ve kredi verilmesi yerli firmalar (hizmet ticaretinde başka ülke hizmet sunucularına engeller uygulayan ülke firmalarına yerli sunucu ya da yerli firma denilecektir) açısından ihracata verilen sübvansiyonlar gibi etki yapmakta ve böylece bir başka ülkenin hizmet sunucuları (bundan böyle "yabancı sunucular" olarak adlandırılacaktır) rekabet gücünü olumsuz yönden etkileyen engellerden birini oluşturmaktadır. Nitekim, uygulamada bu sektörde çoğu ülke hükümetlerinin kendi firmalarına uluslararası rekabet konusunda yardımcı olacak çeşitli politika araçlarına başvurduğu sık görülen bir durumdur.

Bu konuda bir diğer örnek yabancı sermayeli bankaların faaliyetleriyle ilgilidir. Bu bankalar yerli firmalara oranla daha yüksek sermaye, daha yüksek yasal karşılık oranına ya da daha yüksek vergi oranına tabi olma gibi engellerle karşılaşabilmektedirler. Tüm bu önlemler her ne kadar hükümetler için genel bir gelir artışı sağlamıyor olabilese de aslında tarifeye eşit bir nitelikte görülebilir.

Dolayısıyla, hizmetlerin serbestleştirilmesi de bir ülkenin sosyal ve iktisadi politika hedefleri ve ithalat rejimi bakımından ele alındığında ilgili sektörde öncelikli olarak kullanılan hizmet arzı biçimine bağlı olarak farklı sorunlar yaratmaktadır. Serbestleştirmenin yarattığı sorunları ve etkilerini tartışırken bu hususlar açıklanacaktır. Burada konuyu engellerin neler olduğu ve nitelikleri bağlamında ele almaktayız.

Yukarıda verilen engelleri değerlendirdiğimizde yabancı hizmet sunucularına ek maliyet getirici ya da rekabet gücünü kısıtıcı nitelikte olanların genellikle iç piyasada fiyat ve nitelik üzerinde olumsuz etkileri olduğu görülmektedir. Oysa yerli üreticilere destek sağlanması şeklindeki politikaların yerli firmalara uluslararası piyasalarda daha iyi bir fiyat-kalite satın alma imkanı verdiği öne sürülmektedir. Aynı durum aslında hizmet ticaretinde de geçerlidir. Hizmetlerin yerli üreticilerce sağlanmasını teşvik için bu sunucuların maliyetlerini düşüren bir politika yabancı sunuculara ek maliyet getirici bir politikadan daha iyi olabilir (UNCTAD, 1994: 55).

Dolayısıyla hizmet ticaretinde de mal ticaretinde olduğu gibi mümkün olduğu kadar kota ve benzeri önlemlere başvurulmamalı, bunun yerine yerli sunucuların maliyetlerini azaltıcı destekleme politikası tercih edilmelidir. Ancak, bu her zaman mümkün olan bir durum da olmayabilir. Kota yerine teşvik uygulamasının tercihi her hizmet türü için uygulanamayabilir.

Örneğin, profesyonel lisans uygulaması yabancı meslek sahiplerine yöneliktir ve kotaya benzer bir önlemdir. Dolayısıyla böyle bir durumda kota yerine teşvik uygulaması öngörülemez. Yukarıdaki açıklamalar aynı zamanda gelişmiş ülkelerin hizmet sunucularının eleştirileri karşısında gelişmekte olan ülkelerin uyguladıkları bazı iktisadi politikalar için bir savunma gerekçesi oluşturmaktadır. Zira bu politikaların çoğu yerli hizmet sunucularına destek sağlamak şeklinde olmaktadır. Burada öne sürülen gerekçe ise ticaretin yabancılara sınırlandırılması yoluyla ithal ikameci sanayilerin iktisadi anlamda daha etkin olmalarını sağlamaktır. Ancak, unutmamak gerekir ki yabancı sunucular üzerinde uygulanan vergiler yerli sunucuların fiyatlarını yükseltmelerine de yol açabilmektedir. Bunun anlamı ise yerli sunucuların doğrudan müşterilerinden bir bakıma vergi toplamış olmaları, devletin de herhangi bir vergi toplamamış olmasıdır. Bu şekildeki bir verginin sosyal refah üzerindeki etkisi de son derece sınırlı kalacaktır.

Bununla birlikte uygulamada bazı hükümetlerin yabancı sunucular üzerine uygulanan vergilerden yana tavır aldıkları görülmektedir. Bu uygulama yerli sanayi desteklemekten daha iyi olsa bile ayrımcı muamele olması nedeniyle gelişmiş ülke sunucularınca eleştirilmektedir. Bu eleştirilere göre yabancı sunucuların rekabet edebilme imkanlarını azaltan ancak gelir artırmayan politikalar kolayca savunulamaz. Bu politikalar yerli sunuculara yardım eder ancak bundan kazananlar yine sadece onlar olur ve bunun da genel olarak sosyal refah etkisi önemsenmeyecek denli düşüktür.

O halde gelişmekte olan ülkeler tarafından uygulanan engellerin etkilerine daha yakından bakalım. Burada miktar kısıtlamaları ile yabancı rekabete karşı uygulanan düzenlemeleri ele alalım.

Miktar kısıtlamaları yoluyla hizmet ithalatını kısıtlamak çoğu zaman iktisadi açıdan anlamlı olmamaktadır. Örneğin, kargo sigortasının yerli sigortacılardan satın alınması koşulu muhtemelen yerli sigortacıların gelirlerini artırmaktadır. Birkaç yerli sigortacının olduğu durumda yerli sunucular arasında rekabet ihracatçı ve ithalatçılar üzerindeki maliyetleri muhtemelen artıracaktır. Ancak bunun karşılığında oluşacak kazancı tespit etmek zor olacaktır. Korunan bir piyasada arz hakkına sahip olmak yararlı becerilerin elde edilmesini hızlandırmak için oldukça etkisiz bir yol gibi görünmektedir. Amaç yerli üreticilerin pazar payını ya da bunların gelirlerini artırmak ise diğer piyasalarda rekabet edebilmeleri daha iyidir. Bu, ekonominin diğer kesimleri için de daha az zararlı olacaktır. Zira bu şekilde uzun dönemde ulusal sigorta sanayiinin güvenilirliği ve etkinliğinin artması sağlanmış olacaktır.

Doğrudan yabancı yatırımlara veya ticari varlık (GATS hizmet arzı biçimleri bağlamında “commercial presence”) yoluyla hizmet sunumuna engeller siyasal anlamda üzerinde çok durulan konulardan biridir. İktisadi açıdan ise ticari varlık sınır ötesi ticaret yoluyla hizmet sunmanın şekillerinden biridir. Burada da amaç yerli sanayii desteklemek ise en iyi yol sübvansiyon vermek ya da ikinci sıradaki alternatif olarak yabancı sunucuları vergilendirmek olmaktadır.

Gerçek kişilerin hareketine (presence of natural persons) uygulanan önlemler konusunda da yukarıdaki uygulama önerilmektedir. Örneğin, hükümet yerli üretimi korumak amacıyla yabancı hizmet sunucularının piyasaya girişini kısıtlamak ister ve bu yolda gelen personele bir tür tarife uygularsa yerli tüketicilerin ödediği fiyatlar artarken hükümetin geliri de artar. Bu durum, hükümetin gelirini artırmaksızın tüketici fiyatlarının artmasına neden olan kota uygulamasından daha tercih edilebilir bir uygulamadır. Benzer şekilde yerli üreticilere teşvik uygulaması da yine kota ya da tarife uygulamalarından daha iyidir. Ancak burada da bu tür ikame uygulamalarının da bir sınırı olduğu unutulmamalıdır.

Tüketicilerin hareketine uygulanan (consumption abroad) kısıtlamalara gelince, diğer hizmet sunum şekillerine göre daha karmaşık bir durum arz eder. Zira uluslararası turizm örneğinde olduğu gibi bu engellerin çoğu yabancı ülkeye gidenlerden ziyade yabancı ülkelere gelenlere uygulanmaktadır.

Yabancı rekabete uygulanan düzenlemelere gerekçe olarak genellikle bir hizmetin yerli sunucularını kötü niyetli ve hırslı rakiplere karşı korumak gösterilmektedir. Ancak düzenleyici güçler istismar edilebilir ve bu düzenlemeden yerli tüketicilerin sömürülmesine aracı olarak yararlanılabilir. Bu durumda hükümetin kimin yararına düzenlemeye gittiğini iyi bilmesi gerekir. Bazı hizmet sektörlerinde (örneğin, mali hizmetlerde) serbestleştirme gerçekleştirilirken yapılacak değişikliklerde (uygun sermaye tespiti, borç verme ölçütleri gibi) çok dikkat edilmesi ve ek çaba gösterilmesi gerekir.

Yukarıda genel olarak verdiğimiz engeller GATS’ın öngördüğü hizmet sunum biçimleri itibariyle **Çizelge II. 2’** de şemalaştırılmıştır.

İşte DTÖ/GATS bağlamında hizmet ticaretindeki serbestleştirme *bu şemada sıralanan engel ve yasaklamaların kaldırılmasını, diğer bir ifadeyle yabancı hizmet sunucusunun piyasaya girişini kısıtlayan ya da yasaklayan engellerin kaldırılması ve bunlara karşı söz konusu olabilecek ayrımcı muamelenin azaltılmasını öngörmektedir. Dolayısıyla piyasaya girişin serbest olması demek yabancı hizmet sunucusunun ve tüketicisinin, yabancı bir piyasada hizmet sunmak*

ya da kullanmak için GATS tarafından belirlenen dört hizmet arzı biçiminden herhangi birini seçmekte özgür olması demektir.

Çizelge II. 2. GATS'da öngörülen hizmet sunum biçimleri itibariyle hizmet ticaretindeki engeller

<p>I. Hizmetlerde sınır ötesi ticareti (cross-border trade) etkileyen önlemler</p> <p>1. Piyasaya girişi etkileyenler -Miktar kısıtlamaları</p> <p>2. Milli muameleyi etkileyenler -Fiyata dayanan araçlar</p> <p>3. Diğer önlemler -Kamu ihalesi ve ilgili politikalar -Dağıtım şebekelerine yönelik ayrımcı değerlendirme -Telif hakları</p>
<p>II. Gerçek kişilerin dolaşımını (presence of natural persons) etkileyen önlemler</p> <p>1. Piyasaya girişi etkileyenler i) Vizeler, Oturma izinleri, Çalışma İzinleri ii) Lisans izinleri</p> <p>2. Milli muameleyi etkileyenler -İnsan hakları ve yaşam koşulları üzerinde uygulanan kısıtlamalar -Bağımlı aile fertlerine yönelik kısıtlamalar -Yurtdışında çalışan işçilerin tasarruflarının transferlerine ilişkin kısıtlamalar -Yabancı hizmet sunucularına getirilen vergiler -Yabancı işçilerin yararlandığı yararların kısıtlanması -İşyerinde yabancı işçilere karşı ayrımcı muamele -Yerel kamu ihaleleri ve teşvikler üzerindeki kısıtlamalar</p> <p>3. Diğer önlemler -Yurda geri göndermeye ilişkin kurallar -Kültürel engeller</p>
<p>III. Yurtdışında tüketicileri (consumption abroad) etkileyen önlemler</p> <p>1. Piyasaya girişi etkileyenler -Seyahat dokümanlarına ilişkin zorunluluklar (menşe-gelinen- ülke) -Çıkış vizeleri (gelinen ülke) -Giriş vizeleri (gidilen ülke) -Oturma izinleri (gidilen ülke) -Aşı olma belgeleri (gidilen ülke)</p> <p>2. Milli muameleyi etkileyenler -Seyahat edenin yabancı döviz edinmesine getirilen kısıtlamalar (gelinen ülke) -Seyahat üzerine uygulanan vergiler (gelinen ülke) -Sınır ötesi sağlık sigortasına ilişkin düzenlemeler (gelinen ülke) -Yurtdışında elde edilen diplomaların ve eğitim standartlarının tanınmasına ilişkin kurallar (gelinen ülke ve gidilen ülke) -Arazi sahipliği üzerine getirilen sınırlamalar (gidilen ülke)</p>

<ul style="list-style-type: none">
-Yerel paraya ilişkin düzenlemeler (gidilen ülke)
-İşgücünün dolaşımına uygulanan kısıtlar (gidilen ülke)
-Fiyat ayrımcılığı (gidilen ülke)
-Kazançlı istihdama ilişkin önlemler (gidilen ülke)
3. Diğer önlemler <ul style="list-style-type: none">
-Genel tüketici düzenlemeleri (gidilen ülke)
IV. Ticari varlık (commercial presence) şeklindeki hizmet sunumunu etkileyen önlemler (Ör. Hizmetlerle ilişkili doğrudan yabancı yatırımları etkileyenler)
1. Piyasaya girişi etkileyenler <ul style="list-style-type: none">
-Doğrudan yabancı yatırımlar yoluyla hizmet sunumunu tamamen yasaklama
-Kısmen yasaklama ya da bazı yatırım türlerini kısıtlamalar
-Hizmetler alanında yabancı şubelerin coğrafi yerleşimine getirilen kısıtlamalar
-Pazarda faaliyette bulunan yabancı firmaların sayısına getirilen kısıtlamalar
2. Milli muameleyi etkileyenler <ul style="list-style-type: none">
-Yerel finansmandan yararlanma ve işlemlerin amacının sınırlandırılması
-Performans kriterleri
-Yatırım teşvikleri
-Yurtdışına mali transferlerle ilgili kurallar
-Vergi önlemleri
3. Diğer önlemler <ul style="list-style-type: none">
-Hizmetler sektöründe DYY'ların teşviki
-Hizmetler sektöründe DYY'ların korunması
-Hizmet ticaretine uygulanan düzenlemelerin çerçevesi (rekabet politikaları, tüketiciyi koruma kanunları, koruyucu düzenlemeler gibi)
-Telif hakları

2. DTÖ/GATS Öncesinde Serbestleştirme

2.1. Genel olarak

Uluslararası hizmet ticaretinin artması karşısında bu ticaret önündeki engellerin azaltılması ya da tamamen kaldırılması çabaları da yoğunlaşmıştır. Önceki paragraflarda da belirttiğim gibi, bu engellerin genel olarak tarifeler şeklinde değil de ulusal refah, sağlık, güvenlik gibi gerekçelerle getirilen yasaklamalar, miktar kısıtlamaları ve diğer yasal düzenlemeler olduğu görülmektedir. Bu tür engellerin de örneğin hizmet sunanların hizmet kullanıcılarına ulaşmasını sağlayan sınır ötesi hareketini veya kullanıcıların sunuculara doğru hareketini ya da bizzat hizmetlerin kendisini kısıtlamak olduğunu belirtmiştik.

Ayrıca bu serbestleştirme çabalarının ilk olarak hizmet ticaretinde önde giden ABD'nin öncülüğünde başlamış olması ve diğer gelişmiş ülkelerin de bu çabaya yoğun olarak katılmış olmalarının da serbestleştirme olası getiri ve kayıplarının gelişmekte olan ülkeler açısından ayrıca irdelenmesini gerektirdiğine işaret etmiştik. Nitekim, hizmet ticareti serbestleştirme özellikle de gelişmekte olan ülkelerde hükümetlerin bazı sorunlarla karşılaştıkları görülmektedir.

İktisadi teorideki geleneksel ve kısa tanımıyla serbestleştirme iktisadi etkinliği artırmak amacıyla dış ticarete korunmanın en eski aracı olan gümrük vergilerinin indirilmesi ya da tamamen ortadan kaldırılması olarak algılanmaktadır. Şu halde serbestleştirme dış ticarete uygulanan tarife engelleri ile tarife-dışı engelleri bertaraf etme çabalarının tamamını kapsamaktadır.

Ancak günümüzün dünya ticaret sistemi ve serbestleştirme girişimleri incelendiğinde, serbestleştirme iktisadi teorideki kapsamının çok sınırlı kaldığı görülmektedir. Günümüzde serbestleştirme artık ticarete ve sermaye hareketlerinde serbestleşme kavramlarıyla iç içe girmiş durumdadır. GATT/DTÖ sistemi ticarete ve sermaye hareketlerinde serbestleşme ve üretimin uluslararasılaşması kavramlarını kapsayacak kadar genişletilmiştir.

GATT yalnızca mal ticaretini içeriyorken serbestleştirme kavramı da iktisadi teorideki geleneksel tanımına uygun bir biçimde algılanıyordu. 1947 GATT Anlaşması gümrük tarifeleri ve kotaların kaldırılarak ülkelerarasındaki mal ticaretinin serbestleştirilmesi yolundaki çalışmaların yasal çerçevesini oluşturuyordu.

Oysa DTÖ sistemine yasal açıdan baktığımızda mal ticareti, hizmet ticareti ve fikri hakların korunması alanlarını kapsadığı görülür. Daha sonra göreceğimiz gibi, sistemin nihai hedefi -emeğin dolaşımının serbestleştirilmesi dışında- malların, hizmetlerin ve sermayenin tam olarak serbestleşmesi olmaktadır.

Kısacası DTÖ kuralları hükümetlerin bu alanlarda gerçekleştireceği serbestleştirme nasıl olacağını gösteren yasal çerçeve ve uygulamalar bütünüdür. Burada akla gelecek ilk soru, böyle bir serbestleştirme sunacağı fırsatlardan tüm ülkelerin yararlanma dereceleri aynı mı olacaktır? Bu durumda günümüzde uygulamada serbestleştirme kavramsal içeriğine ve yöntemine bakalım.

Bilindiği gibi, son 20 yıldır hemen hemen tüm dünya ülkeleri çeşitli biçimlerde iktisadi serbestleştirme programları uygulamaktadırlar. Bu programlar ABD ve İngiltere gibi gelişmiş ülkelerdeki deregülasyon (kontrollerin ve düzenlemelerin kaldırılması) ve özelleştirme

programlarından Çin ve Orta ve Doğu Avrupa'da (eski Doğu Bloku ülkelerinde) uygulandığı şekilde olduğu gibi (Ervin, Apathy ve diğ., 1995: 13-36) açık piyasa reformlarına kadar değişmektedir. Latin Amerika ülkeleri de benzer şekilde liberal iktisadi reformlara başvurumaktadırlar (Dedrick; Kraemer, 2001: 1200).

Nitekim, 1980'li yıllardan bu yana diğer gelişmekte olan ülkelerin çoğu da piyasanın serbestleştirilmesi akımına katılmış durumdadır. Bu serbestleştirme ise kısmen neo-liberal ideolojinin etkisiyle kısmen de pragmatik düşüncelerle olmaktadır. Bu yoğun katılımın kaynağında kuşkusuz önemli bir korku yatmaktadır. O da, bir zamanlar iktisadi bağımlılıktan korkan gelişmekte olan ülkelerin günümüzde de küreselleşmenin dinamik sürecinin dışında kalmaktan korkuyor olmaları hususudur.

Ancak öne sürülen karşı görüşlere karşın (Amsden, 1989; Wade, 1990), her türlü kaynak dağılımında varolan devlet-piyasa dengesinin seksenli yıllarda değiştiğini görmekteyiz. Hemen her ülkede bu denge piyasa lehine kaymıştır. Bu kaymada hiç kuşkusuz neo-liberal görüşlerin Keynesçi ve kalkınmacı iktisat düşüncesi karşısında galip çıkması etkili olmuştur. Bu olgu özellikle iletişim alanında yaşanan teknolojik değişime eşlik etmiştir. Teknolojik değişim de tüm dünyayı içeren küresel pazarı kaçınılmaz ve bir dereceye kadar da denetlenemez bir gerçek haline getirmiştir. Teknolojik ve ideolojik değişimi, piyasanın rolünü artıran devletinkini azaltan politika değişimleri izlemiştir.

Gelişmekte olan ülkelerde bu politikalara yönelişte belirleyici bir unsur iç dinamiklere ek olarak değil kredi veren ülkeler, bankalar ve uluslararası finans kurumlarının baskısı olmuştur. Yani girişte de belirtildiği gibi, bu ülkeler 1980'li yılların başından bu yana iktisadi liberalizmi (güçlü ülkeler ve bunların etkili oldukları kurum ve kuruluşların dayatmasıyla) uygulamaya yönlendirilmektedir (Prendergast; Stewart, 1991: 39-44).

Dünya mal ve hizmet ticaretinin ve tüm sermaye hareketlerinin önündeki engeller kaldırılmaya çalışılırken, emek sıkı denetim altına alınmaya çalışılmakta ve emek hareketliliği mal ve hizmet ticaretinin gelişmesinin gerektirdiği sınırlar içinde ve çok dar bir kapsamda öngörülmektedir (Sönmez, 1998: 512). GATS ve özelliklerine ilişkin kısımda da verildiği gibi, GATT/DTÖ dünya ticaret sisteminin eleştirilen yönlerinden biri de emek hareketliliği önündeki engellerin kaldırılması konusunda çok yetersiz kalınmasıdır. Dolayısıyla serbestleştirmenin önemli bir sacayağı görmezlikten gelinmektedir.

Hizmet ticaretinde serbestleştirmenin önemini ve etkilerini araştırmak bakımından önce dünya ticaretinde serbestleşmenin kısa bir tarihçesine bakmak yararlı olacaktır.

2.2. DTÖ/GATS öncesinde serbestleştirme

Aslında ticarete serbestleşmenin geçmişi 19. Yüzyıla uzanmaktadır. O halde ticarete serbestleşme ile ilgili gelişmelerin çok kısa bir tarihçesinin “19. Yüzyıldan 1947’ye varan gelişmeler” ve “1947 sonrası gelişmeler” olmak üzere iki başlık altında açıklanmasında yarar vardır.

18. Yüzyılın sonlarına doğru merkantilist koşullar altında İngiltere’de başlayan Sanayi Devrimi tekstil ve diğer sanayilerin ihracatının gelişip büyümesini sağladı. İngiltere ürünleri için Hindistan’da ilk olarak Doğu Hindistan Şirketi (East India Company) aracılığıyla sonra da 1857 tarihli İngiliz yasası (ve 1858 tarihli İngiliz Patentler Yasası- British Patents Act) ile doğrudan olmak üzere bir pazar oluşturdu. Böylece yerel (Hintli) tekstil endüstrisi bertaraf edildi ve Hindistan’ın sanayileşme süreci durdurulmuş oldu (TWN, 2001: 9). Bilindiği gibi Sanayi Devrimi Fransa, Belçika, Almanya ve ABD’de 19.Yüzyılın ortalarında, İsveç ve Japonya’da ise aynı yüzyılın sonlarına doğru gerçekleşmişti. İlginçtir ki İngiltere imalat sanayiinin kapasitesi diğer ülkelerin birkaç katına ulaşmadan ne Adam Smith’in serbest pazar ne de Ricardo’nun serbest ticaretinin “bırakınız yapsınlar (laissez-faire)” ilkelerini uygulamamıştır. Devlet müdahalesinin ve ithalat tarifelerinin olmadığı bir ticaret sistemini 1840 yılında başlatmış ve 1930 yılının sonuna kadar da uygulamıştır.

Nitekim serbest ticaret İngiltere’nin 19. Yüzyılın ikinci yarısında üzerinde durduğu bir konudur. 1860 tarihli Anglo-Fransız Ticaret Anlaşması’ndan başlamak üzere Fransa ve diğer Avrupalılarla imzalanan ve “en çok kayırılan ülke prensibini” içeren anlaşmalarla başlayan yaklaşık 20 yıllık kısa bir dönem Kara Avrupasının tarifesiz geçen dönemi olmuştur.

19. Yüzyılın sonunda ise Almanya ve Fransa serbest ticaret politikalarından çekilmişlerdir. Aslında buradaki amaç İngiltere’yi sarsan Uzun Depresyon’un etkilerinden kaçmak idi. ABD’ne gelince, o da iç savaşın hemen ardından ithal ikameci sanayileşme politikasına (imalat sanayii ürünlerinde % 25-60 arasında olmak üzere gümrük vergilerini artırmak suretiyle) başlamıştır.

Birinci Dünya Savaşı’na kadar uzanan dönemde korumacılığı artırma politikası esas olarak Kara Avrupasında ortak bir eğilimdir. Gerçekten korumacılık, serbest ticaretin kendilerine

değil de İngiltere'ye yaradığını düşünen başta Fransa ve Almanya olmak üzere Kara Avrupası ülkelerinin tepkisidir. ABD ve Rusya'dan gelen ucuz tahıl akımı ve 1870'lerdeki Uzun Depresyon karşısında Fransa ve Almanya gümrük tarifelerini (aşamalı ve spesifik miktarlara dayalı olarak) yükseltmişlerdir. Japonya ise sanayi dalları için korumacı politikayı uygulamayı 1890'ların sonunda başlatmıştı.

Böylece 1913 yılına gelinceye kadar ülkelerin büyük çoğunluğu korumacılığı uygulamaya koymuşlardı bile. Gerçekten 1870-1913 yılları arası dönem serbest ticaret uygulamalarının zayıfladığı bir dönem olmuştur.

Birinci Dünya savaşı ertesinde sanayileşmiş Batılı ülkeler dış ticaret ve kambiyo rejimlerini serbestleştirmek için bazı girişimlerde bulunmuşlardır. Nitekim, bu amaçla Dünya Ekonomik Konferansı 1927 ve 1930 olmak üzere iki kez toplanmıştır (Ongun, 1998: 32). Ancak 1929 yılında patlak veren dünya iktisadi krizi ve hemen sonra ABD'nin bir tarife yasasını (1930 Smooth-Hawley Tarife Yasası uygulanan mevcut tarifeleri yaklaşık % 50 oranında artırmıştı) yürürlüğe koymasıyla bu çabalar sonuçsuz kalmıştır. Çok geçmeden diğer ülkeler de aynı yolu izlemişler ve böylece dünya ticaretinde yeni ve uzun bir korumacılık dönemi başlamıştır.

Gerçekten 1929 krizini izleyen yıllarda dünya ticareti yoğun bir korumacılık akımı yaşadı. Başta gelişmiş ülkeler olmak üzere tüm ülkeler dış ödemeler dengesi açıkları ve işsizlik sorunlarıyla karşı karşıya kalmışlardı. Bu sorunların çözümünü ise genellikle her ülke kendi çapında arıyordu. Bu durum ise karşılıklı gümrük tarifelerini yükseltmiş ve rekabetçi devalüasyon uygulamalarına yol açmıştı. Dolayısıyla da dünya uluslararası işbirliğinden çok uzak bir ticaret yapısına sahne olmuştu. Dış ticaret esas olarak ikili ticaret anlaşmalarıyla yürütülür hale gelmişti. Bunun doğal sonucu ise uluslararası ticaret hacminin düşmesiydi.

Söz konusu dönemde ülkelerin başta gümrük tarifelerini büyük oranlarda artırmış olmalarının yanı sıra tarife uygulamalarında da büyük farklılıklar ortaya çıkmıştı. Bir kısım ülkelerin ayırım gözetici tarife uygulamalarını uyguladıkları görülmekteydi.

Böyle bir görünüm de her şeyden önce dünyadaki kaynak dağılımında etkinsizlik yaratmış ve dış ticarete yoğun bir haksız rekabet ortamı ve koşullarını ortaya çıkarmıştır. Bu korumacı davranışlar önce sanayileşmiş ülkeler arasında hoşnutsuzluk yaratmıştır. Zira sınai üretimin hızla arttığı bu dönemde bu üretimin pazarlanacağı büyük dış pazarlar gerekiyordu.

İşte 1947 sonrası serbestleştirme girişimlerini esas itibariyle 1929'da ilk önce Amerika Birleşik Devletleri'nde patlayan sonra da tüm dünyaya yayılan kriz sonrasında yeniden gündeme gelen korumacılık hareketlerine karşı duyulan tepki olarak algılamak yanlış olmayacaktır.

Nitekim, çok taraflı bir uluslararası ticaret ve ödeme sistemi için girişim başlatanlar sanayileşmiş Batı ülkeleridir. Bu girişimler iki yönlü olmuştur. Birincisi uluslararası bir iktisadi ve mali sistemin temelini atmaktır. Bu temel 1944 yılında gerçekleştirilen Bretton Woods Konferansları bünyesinde atılmıştır. Nitekim, bu konferansların sonucunda Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu'nun kurulmasına karar verildi. Bunlardan Dünya Bankası'nın görevi II. Dünya Savaşından yıkılmış olarak çıkan Avrupa ülkelerinin yeniden inşasına katkıda bulunmaktır. Ayrıca uluslararası parasal ve mali sistemin düzenli işleyişini sağlamakla görevlendirilmişti (Seyidoğlu, 2001: 192-193). İkinci yön ise dış ticaretin serbestleştirilmesi olup benzer çalışmalar dış ticaretin serbestleştirilmesi yolunda da gerçekleştirilmiştir.

Keza 1947-1948 yılları arasında Küba'nın Havana kentinde toplanan 50 civarında ülke temsilcisi Uluslararası Ticaret Örgütü (International Trade Organisation-ITO) denilen uluslararası nitelikte bir organın kurulmasına karar verdiler. Örgüt Ana Sözleşmesinde (Havana Charter) temel görevin dış ticaretteki gümrük tarifeleri ve diğer ticareti kısıtlayıcı önlemlerin kaldırılması ve böylece dünya ticaretinin serbestleştirilmesi olduğu belirtilmişti. Fakat ITO sözleşmesi ABD ve diğer bazı sanayileşmiş ülke yasama organlarınınca onaylanmamıştır. Bunun görünürdeki nedeni de anılan görevlerin ülkelerin kendi içlerindeki ekonomik politikalara karışma niteliği taşıdığıdır. Öne sürülmesidir. Ancak asıl neden, bu girişime serbestleştirme sonucunda zarar göreceği yerli sanayi üreticilerinin karşı çıkmış olmasıdır. Nitekim, sözleşme Amerikan Senatosu'nda tartışılırken senatörler ticaret politikasını belirlemedeki geleneksel güçlerinden ve korumacı politikalarından vazgeçmelerinin söz konusu olamayacağını net bir şekilde ortaya koydular. Örneğin, Amerikan Tarım Bakanlığı miktar kısıtlamalarında sahip olduğu hakkın yürürlükte kalmasında ısrar etmişti. Bunun üzerine zamanın Amerikan Başkanı Harry Truman sözleşmeyi Senato'dan geri çekti ve oylanarak reddedilmesini önledi (TWN, 2001: 12).

Bu şekilde ITO'nun kuruluşu da baştan büyük ülkelerce engellenmiş oldu. Ancak, dünya ticaretinin serbestleştirilmesi de en başta sanayi üretimi hızla artan bu ülkelerin işine yarayacaktı. Dolayısıyla ITO'nun kuruluş müzakereleri esnasında belli bazı mallarda tarife indirimlerine gitmek üzere birbirleriyle anlaşmışlardı. ITO ulusal yasama organlarınınca onaylanıncaya kadar olan sürede söz konusu indirimleri uygulamaya konulmak üzere bir genel anlaşma yapılmıştı. Bu

indirimler tüm üyelere de yaygınlaştırılmıştı. Böyle bir anlaşmanın ulusal parlamentolarca onaylanması gerekmediği için gerçekleştirilmesi daha kolay oldu.

İşte Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (General Agreement on Tariffs and Trade: GATT) ITO'nun onaylanmaması sonucunda geçici bir anlaşma olarak doğmuştur. 1948 yılında faaliyete geçen GATT bir tarife sözleşmesi olup geçici nitelikte olması düşünülmüş olmakla birlikte zamanla süreklilik kazanmıştır. Ayrıca İsviçre'nin Cenevre kentinde de daimi sekreteryası kurulmuştur.

GATT böylece 1947 sonrası dünya ticaretini serbestleştirme yolundaki çabaları üyeler arasında belirli zaman aralıklarında gerçekleştirilen çok taraflı tarife görüşmeleri yoluyla yürütmeye başladı. GATT sistemi de “karşılıklılık (mütekabiliyet) ilkesine” dayandırılmıştır. Keza GATT'da görüşme tekniği (Bagwell; Staiger, 1999: 215-219) “karşılıklılık (reciprocity)” ilkesi olmuştur (7). Bu ilkenin bir istinası vardı ve bu da az gelişmiş ülkelere yönelikti. Az gelişmiş ülkeler son yapılan Uruguay Görüşmelerine dek karşılık vermeden sağlanan ödünlardan yararlanmışlardır. Ancak, nihai görüşmelerden sonra bu ülkeler de tarife indirimlerine katılmışlardır.

İlerde görüleceği gibi 1 Ocak 1995 tarihinde resmi olarak Dünya Ticaret Örgütü'ne dönüşen GATT'ın asıl işlevinin dünya ticareti önündeki engellerin kaldırılması olduğunu belirtmiştik. Bunu düzenli aralıklarla yaptığı çok taraflı müzakereler yoluyla gerçekleştiren GATT toplam sekiz görüşme gerçekleştirmiştir. Aşağıda bu görüşmelerin gerçekleştiği yer ve tarihler belirtilmiştir:

GATT Müzakereleri (Görüşmeleri)

<u>Toplantının adı ve yeri</u>	<u>Yıl ve dönem</u>
1. İlk toplantı, Cenevre-İsviçre	1947
2. İkinci toplantı, Annecy, Fransa	1949
3. Üçüncü toplantı, Torquay, İngiltere	1950-1951
4. Dördüncü toplantı, Cenevre-İsviçre	1955-1956
5. Dillon Müzakereleri, Cenevre-İsviçre	1961-1962
6. Kennedy Müzakereleri, Cenevre-İsviçre	1964-1967
7. Tokyo Müzakereleri, Cenevre-İsviçre	1974-1979
8. Uruguay Müzakereleri, Punta del Este, Uruguay	1986-1994

GATT görüşmelerinin sonunda kamuoyunda da bazı beklentiler oluşmuştur (8). Dünya ticaretinde korumacı duvarların kaldırılacağı, tarife uygulamalarının azaltılacağı ve tamamiyle rekabete dayalı bir sistem oluşturulacağı yolunda umutlar sergilenmiştir. Nitelikli ve daha az

maliyetli üretim yapılacağı ve bunun sonunda sınırlı kaynakların korumacılık adına etkinsiz kullanımının sona ereceği beklenmekteydi.

İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki ticaret politikalarında yarattığı değişimler açısından GATT'ın önemine ve GATT ile gümrük tarifelerinde önemli indirimler gerçekleştiğine daha önce değinmiştik. Nitekim, GATT görüşmelerinin başladığı 1947 yılı başlangıç olmak üzere toplam sekiz müzakere sonunda sanayi malları üzerindeki ortalama ve advalorem tarifeler % 40 gibi yüksek bir orandan % 4'lere dek inmiştir. Üye sayısı da başlangıçta 23 iken (ve devamı olan DTÖ çerçevesinde) 100'ü aşmıştır (Bagwell; Staiger, 1999: 215). İlerde ayrıntılı olarak inceleyeceğimiz DTÖ'nün üye sayısı 1 Ocak 2002 itibariyle 144'e ulaşmıştır.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında ticaretin serbestleştirilmesi olayını tek doğrultuda bir gelişme olarak algılamak yanlış olur. Zira anılan dönemde GATT'a dayanan evrensel ya da küresel yaklaşımın yanı sıra bir de iktisadi birleşme ve gruplaşma hareketleri şeklindeki bölgesel yaklaşım söz konusudur. Belli bir coğrafyada yerleşik olup yakın iktisadi ve ticari ilişkileri olan ülkelerin esas olarak aralarındaki ticareti serbestleştirmek üzere oluşturduğu bölgesel iktisadi birleşmeler (AB ve NAFTA gibi) günümüzde daha da önem kazanmıştır.

Zira GATT esas olarak iki temel üzerinde inşa edilmişti. Birincisi serbest ticaret önündeki temel engel olarak görülen gümrük vergilerinin çok taraflı ticaret görüşmeleri (ya da GATT turları) yoluyla giderek azaltılması ve sonunda kaldırılması, ikincisi de tarife dışı engeller denilen kısıtlamaların hemen kaldırılmasıdır. Bu amaçlardan birincisinde başarı oranı yüksek olmuştur.

GATT ile gümrük tarifelerinde önemli indirimler gerçekleşmiştir. Daha 1947'deki görüşmelere konu mallarda % 35 tarife indirimi sağlanmış vergi tarifeleri 1970'lerde (Tokyo Görüşmelerinde) % 10'un altına, Uruguay Görüşmeleri sonunda da % 4'ün altına indirilmiştir. Böylece gümrük vergilerinin en azından mal ticaretinde engel olarak kullanılma durumu azalmıştır.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında 1970'lerin ortalarına dek olan dönem giderek serbestleşen dünya ticareti dönemidir. Dünya ticaretinde serbestleşmenin "30 muhteşem yılı" olarak nitelendirilen (Aruoba, 1998: 2) 1948-1973 döneminin önemli bir özelliği, gelişmekte olan ülkelerin bir kısmının temel madde ihracatına bağımlılığının önemli oranda azalması ve sanayi malları ihracatçısı konumuna gelmiş olmalarıdır. Yeni Sanayileşen Ülkeler olarak adlandırılan bu ülkelerin ihraç ettiği sanayi malları ise daha ziyade tekstil, giyim, ayakkabı, spor malzemeleri, oyuncak gibi standartlaşmış ve emek-yoğun teknolojilerin ürünüdür. Bu gelişme sonucunda

gelişmekte olan ülkelerin toplam dünya imalatı katma değeri içindeki payı 1953-1973 arasında % 4.8'den % 9.3'e çıkmıştır. Bu ülkelerin dünya mamul mallar ihracatındaki payı da 1965'te % 7.3 iken 1973'te % 9.9'a yükselmiştir. Aynı dönemde dünya mamul mal üretiminde iki kat artan gelişmekte olan ülkelerin payı izleyen yıllarda da artmaya devam etmiştir. Nitekim 1970'te % 12.0 olan bu pay 1980'de % 17.2'ye yükselmiştir (Ongun, 1998: 33-34).

Gelişmekte olan ülkelerin mamul mal üretimindeki gelişme ABD, AB ve Japonya gibi gelişmiş ülkelerin gelişmekte olanlardan yaptığı ithalatta da önemli bir artışa yol açmıştır. Gelişmekte olan ülkelerin gelişmiş ülkelere ihracatları tamamen standartlaşmış emek-yoğun mallarla da sınırlı kalmamıştır. Bu ihraç mallarına daha sonra demir-çelik, gemi, elektrikli makineler, otomobil ve elektronik araçlar da zamanla dahil olmuştur. Uzakdoğu'nun özellikle birinci kuşak Yeni Sanayileşen Ülkeleri olan Kore, Tayvan, Singapur ve Honk Kong ihracatlarını emek-yoğun mallardan sermaye-yoğun mallara kaydırmayı başarmışlardır (Ongun, 1998: 34).

İşte yukarıda özetlediğimiz bu gelişmeler, 1980'li yıllarda korumacılık eğilimlerinin biçim değiştirmek suretiyle yeniden ortaya çıkmasının ve "yeni korumacılık" (9) adı altında güçlenmesinin altında yatan nedenlerin başında gelmektedir. Nitekim, gelişmekte olan ülkelerin pazar paylarını en fazla genişlettikleri ülke olan ABD yeni korumacı uygulamalarda başı çekmiştir. O halde gelişmiş ülkelerin kararlı bir biçimde dünya ticaretini serbestleştirmeye yönelmeleri ve bu amaçla GATT çerçevesinde gerçekleştirilen tarife indirimleri dünya ticaretinin artık geri dönülmez bir biçimde serbestleştiği düşünülürken 1973 sonrasında yukarıda özellikleri açıklanan yeni korumacılığın ortaya çıkış nedenleri öncelikle dünya sanayi malları ticaretinin yapısında ortaya çıkan değişiklikte aranmalıdır (Ongun, 1998: 33). 1973 sonrası yeni korumacılığın en önemli özelliği de gelişmiş ülkelerin giderek serbest ticaretten uzaklaşarak yönetimli ya da güdümlü ticarete (managed trade) yönelmiş olmaları ve ithalatı kısıtlamada gümrük tarifeleri yerine yaygın olarak tarife dışı araçları (örneğin, gönüllü ihraç kısıtlamaları) kullanmalarıdır.

Ancak, yeni korumacılığı GATT ile ilişkili sorun ve beklentiler açısından da değerlendirmek gerekir.

Bir kere GATT'a ilişkin beklenti ve umutlar arzu edilen düzeyde gerçekleşmemiştir. Tarafların özellikle de gelişmiş ülkelerin serbestleşme konusundaki niyetlerinin, ya da serbest ticaretten ne anladıklarının sorgulanması gerektiği yolunda literatürde tezler oluşmaya başlamıştır. GATT'ın öngördüğü çeşitli ülke gruplarıyla ilgili istisnalar, tarım gibi bazı alanların

kapsam dışında bırakılması, anlaşmanın bölgesel birleşmelere olanak sağlaması hep daha serbest bir dünya ticaretinin gerçekleşmesini önleyici etkiler yaratmıştır (Aruoba, 1998: 2-3).

Ayrıca belirtmek gerekir ki, 1994 Uruguay Görüşmeleri Nihai Belgesi tarife dışı önlemlerin birçok yönünü ilgilendiren ve burada ayrıntısına girmeyeceğimiz değişikliklere karşın yeni korumacılığa yaşam alanı tanıyan hükümleri de bünyesinde taşımaktadır. Gerçekten, GATT'ın ayrımcı olmama (non-discrimination) ve karşılıklılık (reciprocity) ilkeleri yalnızca ticaretin serbestleştirilmesinde değil aynı zamanda kısıtlanmasında da geçerlidir.

GATT'ın korumaya yönelik genel hükümleri olan 6, 12 ve 19. maddeleri (10) arasında 19. madde uyarınca bir ülke önlem almak isterse bu önlemin ayırım gözetmemesi yani belli bir ithalatçıyı değil belli bir malı sağlayan tüm ithalatçıları hedef alması gerekir. Sonuçta karşılıklılık ilkesi uyarınca haksız yere ithalat denetimleriyle karşılaşan tarafın tazminat talebinde bulunma hakkı doğar. Birçok durumda ithalatın neden olduğu ciddi zararın belli bir ya da birkaç ülkenin artan ucuz ihracatının sonucu olarak görülmesi 19. maddenin sağladığı kolaylıklar yerine tarife-dışı önlemlere başvurulmasına neden olmaktadır (Ongun, 1998, 36-37).

GATT literatürde genel mantığı açısından da eleştirilmektedir. Bazı araştırmalara göre 1947 tarihli GATT serbest ticaret ile ilgili değildir. Bunlar (GATT her ne kadar “serbest ticaret” retoriğini kullanıyor olsa da) daha ziyade “müzakere edilmiş kurallara” dayanan uluslararası ticaret hakkındadır (TWN, 2001: 16-24).

Tüm bunlara karşın İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki ticaret politikalarında yarattığı değişimler açısından GATT'ın önemi kuşkusuz yadsınamaz. Ancak iktisadi etkileri konusundaki beklentileri ne denli karşıladığı konusunda literatürde bazı belirsizlikler olduğunu da belirtmekte yarar vardır.

Savaş sonrasındaki iktisadi dalgalanmalar incelendiğinde, GATT'ın imzalanmasından sonra birçok daralma durumu olduğu gibi genişleme yıllarının da sayısı az değildir. İstatistiksel analizler tarife indirimlerinin “önemli iktisadi etkileri” olduğunu öne sürmekte ise de her bir ülke için net olumlu etki ve refah kazançlarının ciddi bir şekilde tartışmaya açık olduğu da öne sürülmektedir. Gerçi, aralıklarla özellikle de çok taraflı ticaret müzakerelerinin her birinin sonuçlandığı dönemlerde GATT sekreteryası ve ekonomistleri tarife indirimlerinin dünya ticaretini artıracığını ilan etmişlerdir. Ancak diğer bazı araştırmalar da tarife indirimlerinin dünya ticaretini teşvik ettiği yolundaki etkisinin oldukça tartışmalı olduğunu göstermektedir (TWN, 2001: 16). Buna göre söz konusu etkilerin bazı ölçülemez faktörlere (arz ve talep esneklikleri

gibi) bağılı olması nedeniyle tarife indirimlerinin iktisadi etkilerini belirleyecek sağlıklı bir yöntemin henüz ortaya konmamış olması bu sorunun başlıca kaynağıdır. Ayrıca ithalat oranını etkileyen tüm diğer faktörler arasından tarife indirimlerinin etkisini ayırtırmak da zor bir durumdur.

TWN'in araştırmasında da belirtildiği gibi, GATT'ın kalkınma ve büyümeye yönelik hedefleri gelişmekte olan ülkeler açısından ayrı bir önem taşımıştır. Zira GATT görüşmelerinde esas pazarlıklar ABD, Avrupa Birliği (AB) ve Japonya gibi ülkeler ve ülke grupları arasında yapılmaktaydı. Büyük ihracatçı ve ithalatçı ülkeler arasında sağlanan tarife uzlaşmaları genel bir tarife anlaşmasıyla tüm üyelere yaygınlaştırılıyordu.

Her ne kadar az gelişmiş ülkelere karşılıklılık ilkesinde istisna statüsü verilmiş olsa da daha 1958 yılında gelişmekte olan dünyanın genel olarak kalkınma çabalarına yönelik endişe ve memnuniyetsizlikleri karşısında bir uzman komisyon kurulması kararlaştırılmıştı. Ünlü iktisatçılar Jan Tinbergen ve James Meade'in de yer aldığı bu komisyonun başkanlığını Profesör Haberler üstlendiği için Haberler Komitesi olarak adlandırılmıştı. Bu komitenin 1958'de hazırladığı raporda az gelişmiş ülkelerin karşılaştığı sorunlara gelişmiş ülkelerin ticaret politikalarının neden olduğuna dikkat çekilmişti. Bunun üzerine üç komisyon oluşturulmak suretiyle bir "eylem programı (Plan of Action)" uygulanması kararlaştırıldı. Bunlardan III. Komite gelişmiş ülkelerin az gelişmiş dünyanın ticaretini kısıtlayıcı ticaret önlemleri üzerinde durmuş ve bunun sonucunda da GATT bu duruma hep birlikte bir çare aranmasını kabul etmişti.

Ancak, 1958 Haberler Raporundan 1965'e uzanan dönemde GATT'ın ve büyük gelişmiş ülkelerin az gelişmişlerin dünya ticaret sisteminden daha fazla yararlanmasını sağlayacak önlemler konusundaki tavrı gönülsüz ve baştan savma olmuştur. Bu tavrın genel çizgileriyle sürdüğünü söylemek ise hiç yanlış olmayacaktır. Nitekim, TWN'e göre 1960'larda üzerinde durulan ve gelişmemiş ülkelerin ihracatlarına uygulanan bazı ticaret engellerinin 2001 yılı itibarıyla hala kalkmamış olması bu tutumun fazla da değişmediğini göstermektedir (TWN, 2001: 15).

Bununla birlikte, İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki ticaret politikalarında yarattığı değişimler açısından GATT'ın önemi de yadsınmamalıdır. Zira GATT ve daha sonra DTÖ çerçevesinde 50 yıldır sürdürülen görüşmelerin serbest ticaretin gerçekleşmesi doğrultusunda önemli rolü vardır (Bagwell; Staiger, 2001: 70).

3. DTÖ/GATS sonrasında serbestleştirme

GATT'ın son tur görüşmeleri olan Uruguay Müzakereleri görüşmelerin en kapsamlısıdır. Müzakereler Eylül 1986'da Uruguay'ın Punta del Este kentinde başlamış ve 15 Aralık 1993'te tamamlanmış olup 15 Nisan 1994'te Fas'ın Marakeş kentinde 125 ülkenin nihai anlaşmayı imzalaması ile sonuçlanmıştır.

Bu dönemde mal ticaretinin yanısıra hizmet ticareti de kapsama alınmıştır. Ayrıca tarifelerin ve tarife-dışı engellerin kaldırılarak yeni korumacılığın yayılışının önlenmesi, sınai ve fikri mülkiyet haklarının korunması ve resmi ihalelerde yerli firmalar lehine konulan ayrıcalıkların giderilmesi ve tarıma ilişkin sübvansiyon ve teşvikler diğer önemli konular arasında yer almıştır.

En uzun süren bu görüşmelerin başlangıçta dört yıl sürmesi planlanmış iken ABD ve AB arasında tarımsal sübvansiyonların kaldırılması konusunda çıkan anlaşmazlık nedeniyle dört yıl fazla sürmüştür.

Hizmet ticaretinde serbestleştirmeyi gerçekleştirmek üzere Hizmet Ticareti Genel Anlaşması (GATS) kabul edilmiştir. Bu son konu daha sonra ayrı başlık altında ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

Uruguay Müzakereleri sonunda Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) kurulmuştur. 15 Nisan 1994'te görüşmelere katılan 125 ülke tarafından Marakeş'te imzalanan ve 1 Ocak 1995'te yürürlüğe giren Nihai Senet kapsamında yer alan Marakeş Anlaşması Dünya Ticaret Örgütü'nün kuruluş anlaşmasıdır. DTÖ Kuruluş Anlaşması ekleriyle beraber 29 tane yasal metinden oluşmaktadır. Bunun yanı sıra 25 tane bildirim, karar ve mutabakat metninde üyelerin yükümlülükleri belirtilmektedir. 1957 yılında GATT'a katılan Türkiye kurucu üyeler arasında yer almış ve 1 Ocak 1995 tarihli Nihai Senet 25 Şubat 1995'te TBMM'nde onaylanarak 26 Mart 1995 itibarıyla DTÖ'ye resmen üye olmuştur.

DTÖ'nün dayandığı yönetim yapısına gelince, üye ülkelerin ilgili bakanlarından oluşan bir Bakanlar Konferansı (Ministerial conference) vardır ve en az 2 yılda bir toplanmaktadır. Ayrıca daha sık aralıklarla toplanan ve tüm üye ülke temsilcilerinden oluşan bir Genel Konsey'e (General Council) sahiptir. Örgütü temsil eden ve ilgili bakanların atadığı bir Genel Direktörü vardır. Merkezi ise İsviçre'nin Cenevre kentindedir. DTÖ'nün Bakanlar Konferansı toplantıları esnasında müzakere edilmek üzere çalışma programlarına yeni konu başlıkları eklenmektedir. DTÖ Bakanlar Konferansı'nın 9-13 Aralık 1996 tarihleri arasında Singapur'daki toplantılarında

belirlenen “yeni müzakere konuları” şunlardır (www.wto.org/wto/about, 2002): Ticaret ve çevre, ticaret ve yatırım, ticaret ve rekabet politikası, ticarete ilişkin çalışma standartları, kamu alımlarında saydamlık ve ticaretin kolaylaştırılması.

DTÖ'nün kuruluşundan bu yana dört bakanlar konferansı gerçekleşmiştir:

9-13 Aralık 1996 Singapur Konferansı,

18-20 Mayıs 1998 Cenevre Konferansı,

30 Kasım-3 Aralık 1999 Seattle Konferansı ve

9-14 Kasım 2001 Doha Konferansı.

Uruguay görüşmeleri esnasında 1947 GATT Sözleşmesinde değişiklikler yapılmış ve “GATT 1994” artık DTÖ'nün kapsamına dahil edilmiştir.. DTÖ aslında GATT'ın geliştirilerek örgütsel bir yapıya kavuşturulmuş halidir diyebiliriz. Dolayısıyla Uruguay Görüşmelerinin sonuçları DTÖ sonrasındaki dönemin de özelliklerini oluşturmaktadır (11).

DTÖ'nün başlıca görevi, dünya ticaretini çok taraflı olarak serbestleştirme çalışmalarını yürütmektir. Üyeler arasında çıkabilecek anlaşmazlıklarda arabuluculuk, çözüm, üyelerin ticaret politikalarını gözden geçirme de görevleri arasındadır. Örgüt, üyelerin dış ticaret politikalarının denetlendiği bir forum rolü oynamaktadır. Anlaşmada bu amaçla “Ticaret politikalarını gözden geçirme mekanizması (trade policy review mechanism-TRPM)” ve TRPM Organı öngörülmüştür. Bu organ üyelerin dış ticaret politikalarını 2 veya 4 yıl gibi aralıklarla incelemeye tabi tutacaktır. DTÖ'nün işlevlerinden biri de IMF, Dünya Bankası ve bunlara bağlı kuruluşlarla yakın işbirliğinde bulunmaktır. Bu şekilde DTÖ'nün uluslararası ekonomik politikaların oluşturulmasında daha etkin bir rol oynaması söz konusu olacaktır. Diğer bir işlevi de uluslararası ticaret sisteminden daha iyi yararlanabilmeleri için geliştirmekte olan ülkelere ve geçiş ekonomilerine yardımcı olmaktır.

DTÖ ticaret sistemi (bundan sonra kısaca DTÖ sistemi olarak adlandıracağız) uluslararası ticarete ayrımcılığın kaldırılması için GATT'tan devralınan iki önemli ilkeye sahiptir: “En çok kayırılan ülke ilkesi (MFN) ve Milli muamele ilkesi”. 1994-GATT Anlaşmasının 1. maddesinde öngörülen söz konusu en çok kayırılan ülke ilkesi sayesinde üye ülkeler arasında ticaret yararlarının paylaşılması söz konusudur. Dolayısıyla bir ülke tarafından herhangi bir ülkeye sağlanan imkanlar tüm diğer üye ülkelere de yayılabilmektedir. Böylece üçüncü ülkeler arasında ayırım yasaklanmış olmaktadır. Bu ilke sayesinde geçmişte geliştirmekte olan ülkeler de gelişmiş ülkelerin kendi aralarında gerçekleştirdikleri tarife indirimlerinden yararlanmışlardır (Bhagwati;

Panagaria, 1996: 1-6). Buna göre, MFN ilkesi uygulamada serbestleşmenin gelişmesinde en etkili olan ilkelerin başında gelir. Bu ilke sistemin hala önemli bir parçasını oluşturmaktadır.

Milli muamele ilkesi ise yurtiçinde uygulanan vergi ve diğer müdahalelerde yerli mallar ile yabancı mallar arasında bir fark gözetmeden hepsine aynı işlemin uygulanmasını öngörmektedir. Bu konular GATS ile ilgili başlıkta ayrıntılı olarak irdelenecektir.

DTÖ sisteminin diğer bir özelliği DTÖ anlaşmalarının çoğunun üye ülkelerin geleneksel olarak iç politika alanları içinde sayılan konuları da içermesidir. Bu durumun sistemin oldukça istilacı olmasına yol açtığına dikkat çekilmektedir (TWN, 2001:24). Bunun anlamı da DTÖ sisteminin özellikle de gelişmekte olan ülkelerde odak noktası kalkınma-gelişme stratejisi ve planlaması olan iç politikaları da derinden etkileyecek olmasıdır. Gerçekten GATT sistemi yalnızca üye ülkelerin tarife ve tarife-dışı önlemlerini etkileyen çoktarafli kuralları içeriyordu. Diğer bir ifadeyle, bu kurallar üye ülkelerin sınırdaki ticaret politikalarına yönelikti. Oysa DTÖ sistemi ülkelerin yalnızca sınırdaki dış ticaret politikalarıyla ilgilenmemektedir.

Gerçekten örneğin, GATS ile ilgili kısımda ayrıntılı olarak inceleneceği gibi, hizmetler anlaşmaları aracılığıyla DTÖ yerli firmaların yatırımlarına yönelik önlemleri ve/veya ülkelerin yabancı sermaye yatırımlarına ve yatırımcılarına hangi koşullar ve sınırlar içinde uygulayabileceğini belirlemekte etkili olabilecektir. Keza fikri haklar konusunda her ülkenin minimum bir standart setini uygulamasını empoze etmektedir. Bu durumun gelişmekte olan ülkeler açısından sonuçlarına yeri geldikçe değinilecektir (12).

DTÖ'nün bir özelliği de anlaşmazlıkların çözümü mekanizması (dispute settlement system) vasıtasıyla güçlü bir uygulatma sistemine sahip olmasıdır. Buna göre, DTÖ bir üye ülke tarafından yükümlülüklerini yerine getirmediğini iddia ettiği diğer bir üye ülkeye karşı misilleme uygulamasını ilgili sektörde değil aynı zamanda "çapraz sektörel misilleme (cross-sectoral retaliation)" uygulamasını da mümkün kılmaktadır (TWN, 2001: 24). Çapraz misilleme uygulamasına göre bir üye öncelikle anlaşmazlığın olduğu sektörde verdiği taahhütleri askıya almalı, bu mümkün değilse herhangi başka bir sektörde taahhütleri askıya almayı tercih edebilir. Bu hususlara GATS ve ilgili politika sorunlarını tartışırken tekrar dönülecektir.

Sistemin olumlu özelliklerinden bir diğeri ödemeler dengesini korumaya yönelik hükümleridir. GATT 1994'te Madde 12. ve Madde 18B'de yer alan bu hükümler, üye ülkelere ciddi ödemeler dengesi güçlükleri ve dış finansal zorluklar karşısında özel taahhütler üstlendiği ticarete kısıtlamalar getirebilme imkanı tanımaktadır. Madde 12 tüm üye ülkelere uygulanmakta

iken Madde 18B hükümleri gelişmekte olan ÷lkelere ilişkindir. Bir sonraki başlıkta açıklanacağı gibi GATS'ta bu hususlar Madde 12'de öngör÷lmüş ancak ÷lke ayrımı yapılmamıştır.

GATS kapsamında serbestleştirmenin ilk adımları sayabileceğimiz ve telekomünikasyon, mali hizmetler ve denizyolu taşımacılığı gibi alt hizmet sektörlerinde gerçekteştirilen serbestleştirme müzakereleri bu bölümdeki B başlığı altında ayrıntılı olarak incelenecektir.

4. HİZMET TİCARETİ GENEL ANLAŞMASI (GATS)

Yukarıda da belirtildiği gibi, Uruguay görüşmelerinde uluslararası hizmet ticaretinin çok taraflı olarak serbestleştirilmesini sağlamak üzere Hizmet Ticareti Genel Anlaşması (General Agreement on Trade in Services–GATS) yapılmış ve hizmetler de mal ticareti gibi DTÖ kapsamına dahil edilmiştir. Böylece üye ÷lkeler mali hizmetler, telekom hizmetleri ve diğer hizmet sektörlerinde yürüt÷len serbestleştirme çabalarını devam ettirme taahhüdünde bulunmuşlardır.

Hizmet ticaretinin serbestleştirilmesi konusunda en çok ısrar eden ÷lke ABD olmuştur. Gerçekten de hizmetlerin ABD'nin ihracatı içindeki payının giderek artması, çokuluslu Amerikan şirketlerinin bu alandaki baskıları serbest ticarete destek verme gibi nedenlerle daha 1982'de ABD dış ticaret temsilciliği hizmetler dış ticaretinin serbestleştirilmesi konusunda GATT'a fiilen rol üstlenmesini önermiştir (Melvin, 1989: 1180). Bu öneri ancak dört yıl sonra Uruguay görüşmelerini başlatan Punta del Este toplantısında kabul edilerek hizmet ticaretinin serbestleştirilmesi konusunun Uruguay görüşmelerinde ele alınması kararlaştırılmış oldu. Uruguay Görüşmelerinde hizmet ticaretine ilişkin tartışmaların evrimi aşağıda ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

GATS, GATT 1994 Sözleşmesinin dışında bir anlaşmadır ancak DTÖ anlaşmalarının bir parçası olup bu anlaşmanın EK-1B başlıklı kısmını oluşturmaktadır. Ek –1A GATT 1994 ve diğer mal ticareti anlaşmalarını, Ek- 1C ise TRIPs'i içermektedir.

GATS ile birlikte söz konusu görüşmelerde iki anlaşma daha imzalanmıştır. Ticaretle ilişkili Fikri Mülkiyet Hakları (TRIPs) ve Ticaretle ilişkili Yatırım Önlemleri (TRIMs) olarak anılan bu anlaşmalar da uluslararası hizmet ticaretinin serbestleştirilme girişimleri açısından önemli sayılmıştır. TRIPs fikir ve sanat ürünleri üzerindeki mülkiyet haklarının korunması ve taklitçilik ile kopyacılığın önlenmesi amacını gütmektedir. Bu amacın gerçekteşmesi hem mal hem de hizmet ticaretinin gelişmesine katkı sağlayacaktır. TRIMs ise yabancı sermaye

yatırımlarında aranan yerli girdi kullanma ve üretiminin belirli oranını ihraç etme gibi zorunlulukların kaldırılmasını öngörmektedir. Bu da hizmet ticaretinin serbestleştirilmesi çabaları açısından önemli olmaktadır. Çalışmamızda esas olarak hizmetlerin serbestleştirilmesi ele alındığı için, bu iki anlaşmaya yalnızca GATS ile olan bağlantıları ve serbestleşme çerçevesinde yeri geldikçe değinilecektir.

GATS'a üye ülkeler daha sonra "Temel Telekomünikasyon Hizmetleri Anlaşmasını" imzalamışlardır. 1997 yılında imzalanan bu anlaşma iktisadi faaliyetlerin en önemli girdilerinden biri olan ve çok büyük bir üretim değerine sahip telekom hizmetleri alanında rekabetçi bir ortamın sağlanmasına yönelik taahhütleri içermektedir.

Konuyla ilgili önemli sayıda araştırması olan Das'a göre (Das, 1999: 325), GATS aslında hizmetler alanında serbestleştirmeye yönelik olarak hangi taahhütlerin yapılacağını ve bunların yerine getirilme esaslarını belirleyen bir çerçeve anlaşma olup aşamalı serbestleştirme ilkesine dayanmaktadır. Anlaşma aşağıda alt başlıklar altında ayrıntılı olarak incelenecektir.

4.1. Uruguay Görüşmelerinde hizmet ticaretine ilişkin tartışmaların evrimi

Yukarıda da belirtildiği gibi, hizmet ticareti ve dolayısıyla GATS, GATT Uruguay Görüşmeleri'nin en önemli sonuçlarından sayılmaktadır. Hizmet ticaretinin söz konusu Görüşmelerin gündemine girmesinde ABD'nin 1947'den itibaren izlediği ısrarcı tutum etkili olmuştur. ABD bu konuyu önce GATT Tokyo Görüşmelerinde dile getirmiş ve 1975 tarihli Amerikan Ticaret Yasası'nda (US Trade Law of 1975) yer alan "uluslararası ticaret mal ve hizmetlerden oluşan bir faaliyet alanıdır" şeklindeki tanımını gündeme taşımaya çalışmıştır (Ongun, 1997: 352).

Ancak, taraflar görüşmelerin yükünü ağırlaştırmamak istemişler ve dolayısıyla Tokyo Görüşmelerinde hizmetler konusunda fazla mesafe alınamamıştır. Yalnızca hizmetler alanında bazı özel yönler üzerinde durulmuş ve sonuçta onaylanan anlaşmalarda hizmetler için de geçerli olan bazı hükümler yer almıştır. Bu hükümlerin yer aldığı bölümler, hükümet alımları, gümrük değerlendirme, sübvansiyonlar ve telafi edici vergilerle ilgili maddeler ve sivil havacılığa yönelik anlaşmadır (Ongun, 1997: 352).

1982 yılından sonra ABD'nin başlattığı girişim gerek akademik araştırmalar gerekse bazı uluslararası kuruluşların çalışmaları çerçevesinde yoğunlaşarak sürmüştür. Nitekim, OECD'de

hizmet ticaretinin kapsamlı olarak ele alındığı bir çalışmanın başlatılması kararıyla, hizmet ticaretine yönelik çalışmalar yeni bir aşamaya girmiştir.

ABD'nin hizmet ticaretini GATT'ın mal ticaretine uygulanan temel kurallarına bağlama kampanyası sürerken, gelişmekte olan ülkelerin bu alandaki tavırları da şekillenmeye başlamıştır. Bu ülkeler genel olarak ABD'nin çabalarına çok sıcak yaklaşmamışlardır. Hatta "Onlar Grubu" olarak adlandırılan ve Arjantin, Brezilya, Küba, Mısır, Hindistan, Nijerya, Peru, Tanzanya, Vietnam ve Yugoslavya'dan oluşan bir grup gelişmekte olan ülke en sert muhalefeti yürütmüştür.

Gelişmekte olan ülkelerin hizmet ticaretinin anılan görüşmelerin gündemine alınmasına karşı çıkmalarının başlıca nedenleri arasında şu kaygılar yer almaktadır: Mal ticaretinin hizmet ticaretiyle bağlantılandırılarak gelişmiş ülkelerin misilleme kapasitelerini güçlendireceği yolundaki kaygı, Tokyo Görüşmelerinde çözümlenemeyen sorunlara gelişmiş ülkelerin daha az önem verecek olmaları kaygısı, DYY'ların hizmet ticaretiyle de ilişkilendirilerek çok uluslu şirketlerin gelişmekte olan ülkelerdeki egemenliklerini artıracakları endişesi. (Ongun, 1997: 353).

Gelişmekte olan ülkelerin bu endişeleri ve tavrı daha sonra değişmiştir. Uruguay Görüşmeleri sırasında hizmet ticareti görüşmelerinin, GATT'ta ele alınan diğer konulardan bağımsız olarak görüşüleceği ve gelişmekte olan ülkelerin çıkarlarının dikkate alınacağı kabul edildikten sonra hizmet görüşmelerine katılmayı uygun görmüşlerdir.

Gerçi bu tavır değişikliğinde başka faktörler de rol oynamıştır. Nitekim, Ongun'u izleyerek açıklayacak olursak, söz konusu ülkeler bazı hizmet alanlarında (turizm ve inşaat-mühendislik gibi işgücü-yoğun hizmetler v.b.) değişik derecelerde de olsa avantaj sahibi olduklarını farketmişler ve ayrıca bankacılık, deniz taşımacılığı ve telekomünikasyon gibi hizmetleri dünya fiyatlarından sağlayabilme imkanına kavuşmanın mal ihracatını da artırabileceğini dikkate almışlardır. Gelişmekte olan ülkelerin GATS uyarınca hizmet sektörlerine ilişkin serbestleştirme taahhütlerinde, bir hizmet arzı şekli olarak ticari varlığı tercih etmeleri de bu tavır değişikliğini göstermektedir. Bu arada dünya ekonomisindeki gelişmeler de bu tavrı etkilemiştir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, gelişmekte olan ülkeler 1980'lerdeki yapısal uyum programlarını uygulamak zorunda kalmışlar ve bu çerçevede örneğin kambiyo rejimlerini serbestleştirmişler sermaye denetimlerini büyük ölçüde azaltmışlardır. Dolayısıyla, bu gelişmeler söz konusu ülkelere hizmet ticaretinin aşamalı olarak serbestleştirilmesinin kabul edilmesinde etkili olmuştur (Ongun, 1999: 607-608).

İşte 1986-1993 yılları arasında yürütülen GATT Uruguay Görüşmeleri sırasında müzakere edilen konular arasında en az sorun yaşanan hizmet ticareti müzakerelerinin olmasında ve GATS'ın ortaya çıkmasında bu gelişmelerin etkisi kuşkusuz önemlidir.

4.2. Anlaşmanın (GATS) yasal yapısı

29 maddesi (3 tane tekrar madde dikkate alınırsa toplam 32) olan GATS 38 maddeye sahip GATT'a oranla daha kısa bir anlaşmadır (Anlaşmanın tam metni ve ekleri çalışmamızın sonundaki Ek-2'de yer almaktadır). Önsözünde Anlaşmanın tanımı ve önemi açıklanmaktadır. Hazine Müsteşarlığı'nın Türkçe'ye çevirdiği bu Anlaşmanın (13) hükümleri incelendiğinde üç kısımdan oluştuğu görülmektedir.

-Anlaşmanın tüm üyelerine uygulanan temel kurallar,

-Üye ülkelerin üstlendikleri özel yükümlülükleri gösteren taahhüt listeleri ve

-Bazı hizmet kesimlerinin özel durumlarına yönelik ekler ve kararlar.

i) Temel kurallar

Temel kurallar altı bölümden oluşmaktadır. Hizmet ticaretinin kapsam ve tanımına yer veren **birinci bölümde** anlaşmanın, anlaşmaya taraf olan ülkelerin hizmet ticaretini etkileyebilecek önlemlerine uygulanacağı yer almaktadır. Bu bölümde hizmet kavramsal olarak tanımlanmamış ancak hizmet ticareti dört biçimde gerçekleşen hizmet arzı (hizmet sunumu) olarak tanımlanmıştır. Hizmet arzı kavramı bir hizmetin üretim, dağıtım, pazarlama, satış ve teslimini içermektedir. Hizmetlerin kapsamı da (Madde 1/3'ün b ve c şıkları uyarınca hükümetlerin ticari amaç dışında ve bir ya da daha fazla hizmet sunucusuyla rekabet etmeksizin sunduğu hizmetler dışındaki) tüm sektörlerdeki hizmetler olarak belirlenmiş ve bunlar "ticari hizmetler" olarak nitelendirilmiştir.

Anlaşmadaki **hizmet arzı (sunum) şekilleri** (Madde 1/2) şunlardır: bir üye ülkeden herhangi bir diğer üye ülkeye hizmet arzı (Mod 1: **sınır ötesi ticaret**); bir üye ülkeden herhangi bir diğer üyenin hizmet tüketicisine hizmet arzı (mod 2: **yurtdışında tüketim**); bir üyenin hizmet sunucusunun herhangi bir diğer üye ülkede ticari varlık oluşturması (mod 3: **ticari varlık**); bir üyenin hizmet sunucusunun gerçek kişiler yoluyla bir diğer üye ülkede faaliyette bulunması (mod 4: **gerçek kişilerin varlığı**).

Genel yükümlülükler ve disiplinler ana başlığını taşıyan **ikinci bölümde** genel yükümlülükler ve düzenlemeler yer almaktadır. Burada, "En Çok Kayırılan Ülke (MFN)" ilkesi

ve “şeffaflık (saydamlık)” gibi genel kurallar ve başta gelişmekte olan ülkelerin (GYÜ) taleplerini karşılamak üzere anlaşmaya dahil edilen ve bu ülkelerin katılımını kolaylaştırıcı hükümler, iktisadi bütünleşme, işgücü piyasalarını bütünleştirme anlaşmaları ve yurtiçi düzenlemeler gibi hususlar yer almaktadır. Genel istisnaları içeren 14. madde (14. madde: security exceptions) ve sübvansiyonlarla ilgili 15. madde de bu bölümdedir.

Önemli bir uluslararası ticaret ilkesi olan MFN uyarınca, üye ülkenin üye olsun olmasın diğer ülkelere uyguladığı kayırcı muamele, diğer GATS üyesi ülkelere de derhal ve koşulsuz olarak uygulanmak durumundadır. Böylece üçüncü ülkeler arasında ayırım yasaklanmış olmaktadır. Bu, hizmetlerdeki serbestleştirmeyi mümkün olduğu ölçüde çok ülkeye ve tüm hizmet sektörlerine uygulama çabası anlamına gelmektedir. MFN ilkesi uygulamada serbestleşmenin gelişmesinde en etkili olan ilkelerin başında gelir. Mal ticaretindeki başarısı nedeniyle hizmet ticareti anlaşmasında yer almıştır.

GATS “en çok kayırılan ülke ilkesi” konusunda istisnai bir uygulamaya izin vermektedir. Buna göre, üyeler MFN ilkesiyle bağdaşmayan önlemleri, bir muafiyetler listesinde gösterebilirler. GATS Eklerini incelerken de görüleceği gibi, GATS’da yer alan Ek-2’ye göre hazırlanan bu listede öngörülecek önlemler geçici olup 5 yıl sonra gözden geçirilecek, 10 yıl sonra da yürürlükten kaldırılacaktır.

GATS’ın 2. maddesinde bu ilke, “her üye bu Anlaşmada kapsanan bir tedbirle ilgili olarak, herhangi bir diğer üyenin hizmetlerine ve hizmet sunucularına, diğer bir ülkenin benzer hizmetleri ve hizmet sunucularına uygulanandan daha az kayırcı olmayan bir muameleyi derhal ve şartsız olarak uygulayacaktır.” şeklinde ifade edilmiştir. Bu zorunluluk belirli bir taahhüt yapılmış olsun ya da olmasın tüm sektörlerde hizmet ticaretini etkileyen tüm önlemler için geçerlidir.

Temel kurallardan “şeffaflık (transparency)” 3. maddede yer almaktadır. Bu hüküm, üyelerin ve işkollarının kısıtlamaları ve korumacılığı belirleyebilmesini kolaylaştırmaktadır. Burada üyelerin söz konusu temel yükümlülükleri “zamanında yayım, bilgilendirme, diğer üyelere spesifik bilgi sağlamak amacıyla bir ya da daha fazla araştırma noktası oluşturulması” ve adil yargı sürecidir.

Buna göre, “her üye olağanüstü durumlar hariç bu Anlaşmayla ilgili olan ve Anlaşmanın işleyişini etkileyen tüm tedbirleri süratle ve en geç bu tedbirlerin yürürlüğe girmesiyle birlikte yayımlayacaktır. Ayrıca, üye ülkelerin taraf olduğu hizmet ticareti ile ilgili veya hizmet ticaretini

etkileyen uluslararası anlaşmalar da yayımlanacaktır". Bu yayımın uygulanamadığı durumlarda, bu gibi bilgiler başka şekillerde kamuya sunulacaktır. Her üye bu anlaşmadaki taahhütlerinde kapsanan hizmet ticaretini önemli ölçüde etkileyen herhangi bir yeni kanun, düzenleme veya idari yönetmeliği ya da bunlardaki değişiklikleri süratle ve en azından her yıl Hizmet Ticareti Konseyine (Council for Trade in Services) bildirecektir. Her üye bu anlaşmalar veya genel uygulamaya ilişkin tedbirleriyle ilgili spesifik bilgileri bir diğer üyenin talebi üzerine süratle temin edecektir. Her üye ilgili bütün meseleler için teklif üzerine diğer üyelere spesifik bilgi sağlamak amacıyla bir ya da daha fazla araştırma noktası oluşturacaktır.

Bu araştırma noktaları DTÖ Kuruluş Anlaşmasının yürürlüğe girdiği tarihten itibaren iki yıl içinde kurulacaktır. Gelişme yolundaki üye ülkeler için bu araştırma noktalarının kurulacağı zaman sınıрыyla ilgili olarak uygun esneklik sağlanması konusunda anlaşmaya varılabilir. Oluşturulacak araştırma noktalarının kanun ve düzenlemelerin teslim edilebileceği bir yer olması gerekmemektedir. Herhangi bir üye, bir diğer üye tarafından alınan bir tedbiri Anlaşmanın işleyişini etkilediğini düşündüğü takdirde Hizmet Ticareti Konseyi'ne bildirebilir.

Görüldüğü gibi, şeffaflık ilkesinde iki önemli husus öngörülmektedir. Birinci olarak, üye ülkeler hizmet ticaretini ilgilendiren tüm yasa ve yönetmelikleri yayınlamakla yükümlüdür. Bu yasal düzenlemelerin yer verdiği ve hizmet ticaretinin denetimini sağlayan tüm önlemler "makul, objektif ve tarafsız" olmak durumundadır. İkinci olarak, üye ülkeler bu amaçla araştırma noktaları kuracaklardır. Bu noktalar, diğer üye ülke hükümetlerine gerekli bilgileri istek üzerine sağlamakla görevlidir. Buna ek olarak GATS'ın 4. Maddesi, gelişmiş ülkelerin geliştirmekte olan ülkelerdeki hizmet sunucularına a) hizmet faaliyetlerine ilişkin teknolojiler b) hizmet arzının teknik ve ticari yönleri ve c) hizmet sunucularına ilişkin mesleki niteliklerin tanınması, sağlanması ve kaydı konularında bilgi sağlamak amacıyla, irtibat noktaları kurmaları zorunluluğunu da getirmektedir.

Şeffaflık ilkesi kamu menfaatine ters düşecek veya kamu ya da özel girişimlerin ticari menfaatlerine zarar verecek gizli bilgilerin verilmesi yolunda bir zorlama getirmemektedir.

İktisadi bütünleşme (economic integration) maddesi (Madde 5), üyelerin kendi aralarında belli şartlarla hizmet ticaretini serbestleştirmeyi öngören bir anlaşma yapmalarına veya bu tür bir anlaşmaya taraf olmalarına olanak sağlamaktadır.

Yurtiçi düzenlemeye ilişkin 6. madde (domestic regulation) yurtiçi önlemlerin mantıklı, objektif ve tarafsız bir biçimde uygulanması ilkesini yerleştirmeye yöneliktir. Bu maddenin 2.

fıkrasının a şıkkında “...bir hizmet sunucusunun ani inceleme talebine karşılık vermek ve hizmet ticaretini etkileyen idari kararlara uygun çareler bulmak amacıyla en uygun şekilde hakem kurulu, adli ve idari mahkemeler veya prosedürler tesis edecektir. Bu prosedürlerin ilgili idari kararları vermeye yetkili kılınan bürolardan bağımsız olmadığı durumlarda, üye ülke prosedürlerin gerçekte tarafsız ve objektif bir inceleme sağladığını garanti edecektir” denilmektedir. Ancak bu fıkranın b şıkkında, “a” şıkkındaki hükümlerin “herhangi bir üyenin anayasal yapısına veya yasal sisteminin doğasına aykırı olduğu durumlarda bile bu tür mahkeme veya prosedürleri kurması gerektiği şeklinde” yorumlanmayacağı belirtilmektedir.

Üye ülkelerin, belirli bir ülkede yapılan eğitim, elde edilen formasyon veya deneyimi, verilen ruhsat veya belge ve diplomaları tanıyabileceklerini öngören hükümler Madde 7’de tanıma (recognition) başlığı altında yer almıştır.

Madde 8 tekeller ve münhasır hizmet sunucular ile ilgili hükümleri, Madde 9 mesleki uygulamaları, Madde 10 olağanüstü koruma önlemleri (emergency safeguard measures), Madde 11 ödemeler ve transferleri (payments and transfers), Madde 12 (restrictions to safeguard the balance of payments) ödemeler dengesini korumaya yönelik kısıtlamalar, Madde 13 hükümet alımları (government procurement), Madde 14 genel istisnalar ve Madde 15 sübvansiyonlar ile ilgili hükümleri içermektedir (Bkz. Ek 2: GATS).

Türkçe’ye spesifik taahhütler (specific commitments) ya da özel taahhütler şeklinde çevirebileceğimiz başlığı taşıyan **üçüncü bölümde** pazara giriş (market access), milli muameleye (national treatment) yönelik düzenlemeler ve ek taahhütlere (Madde 18: additional commitments) ilişkin hükümlere yer verilmiştir.

Pazara giriş hükmü (Madde 16), tüm hizmet arzı şekillerini kapsamaktadır. Bu hüküm ayrıca GATS tarafından belirlenmemiş pazara giriş engellerini yasaklamakta, tüm hizmetlere ve hizmet arz edenlere aynı koşulların uygulanmasını gerektirmektedir. Pazara girişin herhangi bir şeklinin işlerliği bir ülke tarafından taahhüt listesinin “pazara giriş” sütununda kaydedilmiş bulunan spesifik (özel) taahhütlere bağlıdır. Bu durumda bazı kısıtlamalar koyma yetkisi de söz konusu olmaktadır. Pazara giriş hükmünün kısa ancak ayrıntılı bir liste içermesi ve üyelerin kısıtlamalarını tanımlanan sınırlar içinde yapması zorunludur. Madde 16/2’de öngörülen bu kısıtlamalar şu hususları içermektedir: Hizmete ilişkin işlemlerin toplam sayısı; işlemlerin veya varlıkların toplam değeri; hizmet sunan kişilerin sayısı; yabancı sermayenin payı ve tüzel kişiliklerin varlığının bir şube veya ortaklıkla sınırlandırılması.

Pazara giriş hükmüne aykırı olmaması bakımından sayılan bu önlemler ayrımcı olmamalıdır.

Eğer ülke bu önlemleri listelememiş ise, pazara tam giriş imkanı vermiş sayılmaktadır. Bu durumda pazara giriş sütununda “kısıtlama yok (none)” ibaresini yazarak söz konusu sektörde kısıtlama olmadığını göstermektedir. Özel taahhütler listesinde belli bir hizmet arzı için tedbir öngörülmüş ise bu, MFN ilkesi dikkate alınarak yapılmış olmalıdır. Bu aşamadan sonra üye ülke pazara girişi zorlaştıracak başka bir düzenleme yapma hakkından yoksun kalmış olmaktadır. Özel taahhütler listesinde izin verilen bir hizmet sunumuyla ilişkili sermaye hareketine de izin verilmektedir.

Milli muamele ilkesi (Madde 17) bir piyasada yabancılar ve yerliler arasında ayrımcı olmamayı içerir. Bu ilke hem piyasadaki hizmet sunucularına hem de ithal edilen hizmetlere yöneliktir. Bu konuyla ilgili Madde 17 şu hükme yer vermektedir: “ Listesinde kayıtlı olan ve orada belirtilen şart ve niteliklerden herhangi birisine konu olan sektörlerde her üye herhangi bir diğer üyenin hizmetlerine ve hizmet sunucularına, hizmet arzını etkileyen tüm tedbirlerle ilgili olarak kendi hizmetlerine ve hizmet sunucularına uyguladığından daha az kayırcı bir muamele uygulamayacaktır.”

Bu arada bu maddede yer alan 11 no.lu dipnota göre, yabancı hizmetlere veya hizmet sunucularına karşı ayrımcılık yapmama yolundaki bu yükümlülük “herhangi bir üyenin ilgili hizmet veya hizmet sunucularının yabancı karakterinden doğan rekabet edilebilir dezavantajlarını telafi etmesi gerektiği” şeklinde yorumlanamaz”. Ancak bu ifade üye devlet vatandaşlarının yabancı hizmetleri kişisel, psikolojik, kültürel, siyasal, dini ya da başka nedenlerden dolayı satın almamayı tercih ettiği durumlarda geçerlidir.

Üyeler listelerinde milli muamele ile ilgili koşullarını ve aradığı nitelikleri özel taahhütler listesindeki milli muamele sütununa (kolonuna) yazmak zorundadır. Hem pazara girişi hem de milli muameleyi etkileyen tedbirler pazara giriş sütununda yer almalıdır.

“Ek taahhütler” başlıklı 18. maddede, “Üye ülkeler nitelikler (qualifications), standartlar (standards) veya lisanslara (licensing) ilişkin taahhütler de dahil olmak üzere 16. veya 17. maddeler kapsamındaki listelemeye konu olmayan hizmet ticaretini etkileyen tedbirlerle ilgili taahhütleri müzakere edebilir. Bu taahhütler de üyelerin taahhüt listelerine kaydedilir” hükmü yer almaktadır.

Dolayısıyla taraf ülkeler pazara giriş ve milli muameleye ilişkin maddeler uyarınca listelerinde yer vermedikleri “aranılan nitelikler, normlar ve lisanslara” ilişkin taahhütler konusunda görüşmeler yapabilir ve bu görüşmelerin sonuçları da taahhüt listelerine işlenir.

Dördüncü bölümde, ilerleyen ya da aşamalı olarak nitelendirebileceğimiz “artan serbestleşme (progressive liberalization)” ana başlığı altında özel taahhütlerin müzakeresi, özel taahhüt listelerinin düzenlenmesi ve değiştirilmesi gibi konulara ilişkin hükümler yer almaktadır.

Özel taahhütlerin müzakeresi 19. maddede düzenlenmiştir. Burada üye ülkelerin DTÖ Kuruluş Anlaşmasının yürürlüğe giriş tarihinden en geç beş yıl sonra ve ondan sonra dönem dönem (periyodik olarak) serbestleşme düzeyini yükseltmek için müzakerelere başlayacakları belirtilmektedir.

Nitekim daha sonra inceleyeceğimiz gibi, 2000 Yılı Görüşmeleri (Millenium Round Negotiations) bu maddede öngörülen çerçevede ve GATS Anlaşmasının önsözünde ve 4. maddesinde belirtilen kapsamda Ocak 2000’de başlamıştır. Bu müzakerelerin ileri sürülen amacının pazara girişin sağlanması amacıyla alınacak önlemlerin hizmet ticareti üzerindeki ters etkilerini azaltmak veya ortadan kaldırmak olduğu görülmektedir. Görüşmeler üye ülkelerin ulusal politika amaçlarına ve gelişmişlik düzeylerine göre gerçekleşecektir. Ancak, bu süreçte GATS Anlaşmasının mevcut yapısının ve ilkelerinin korunacağı belirtilmektedir. Ayrıca görüşmelerde tüm hizmet sektörlerinin ve anlaşmada belirtilen dört hizmet sunum şeklinin kapsanması ve gelişmekte olan ülkelerin çıkarına olan sektörlerle ve üretim şekillerine özel önem gösterileceğine dikkat çekilmektedir. Bu konuya ileride tekrar dönülecektir.

Listelerde değişiklik yapılması durumu ise 21. maddede işlenmektedir. Buna göre, üye ülkeler taahhütlerinin yürürlüğe girdiği tarihten üç yıl sonra herhangi bir tarihte taahhütlerini değiştirme veya kısmen veya tamamen geri çekme hakkına sahiptir. Ancak, bu değişikliği uygulayacağı tarihten en geç üç ay önce Hizmet Ticareti Konseyi’ne bildirecektir. Anlaşmanın “değiştiren üye (modifying member)” olarak adlandırdığı ülke bu değişikliklerden etkilenecek üye ülkeler (Anlaşmada etkilenen üye “affected member” olarak geçmektedir) ile de uğranılacak zararı tazmin amacıyla müzakerede bulunmak zorundadır. Mutabık kalınan zararı tazmin edici önlemler ise MFN temelinde uygulanacaktır. Anlaşmaya varılamaması halinde ise hakemlik mekanizmasına başvurulacaktır. Değiştiren üye hakem kararları sonucu kararlaştırılan tazmin edici önlemleri yürürlüğe koymadan taahhütlerini değiştirmeyecektir.

Ayrıca maddenin 5. fıkrasında “Hizmet Ticareti Konseyi taahhüt listelerindeki düzeltme ya da değişiklikler için prosedürler oluşturacaktır. Bu maddeye göre listesindeki taahhütlerini değiştirmiş veya geri çekmiş bir üye listesini bu prosedürlere bağlı olarak değiştirecektir” hükmü yer almaktadır.

Kurumsal düzenlemeler (institutional provisions) **beşinci bölümde** yer almaktadır. Konsültasyon başlığını taşıyan 22. maddede üye ülkelerden birinin isteği üzerine Hizmet Ticareti Konseyi ve Anlaşmazlıkların Çözümü Kurulu olarak çevirebileceğimiz DSB'nin (Dispute Settlement Body) üyeler arasında yapılan görüşmelerde tatmin edici bir sonuca varılmayan herhangi bir konuda bir veya birden çok taraf ile görüşmeler yapabileceği belirtilmektedir. Anlaşmazlıkların çözümü konusu daha sonra ayrı bir başlık altında ayrıntılı olarak incelenecektir.

Nihai düzenlemeler son hükümler (final provisions) başlığı altında **altıncı bölümde** ele alınmıştır. Anlaşmada yer alan kavramların (örneğin, tedbir, kişi ve hizmet arzı gibi) tanımlarına da yer veren (Madde 28: definitions) bu bölümün, “menfaatlerden vazgeçme”ye ilişkin 27. maddesinde (Madde 27: denial of benefits) GATS'a üye bir ülkenin, bu Anlaşma ile elde edebileceği menfaatlerden vazgeçebileceği durumları sıralamaktadır. Buna göre bir üye şu durumlarda Anlaşma ile elde edebileceği menfaatlerden vazgeçebilir: “(a) bir hizmet arzıyla ilgili olarak, üye ülke bir hizmetin üye olmayan bir ülkeden veya ülkede sunulduğunu ya da Anlaşmaya taraf olan bir ülkenin Anlaşmanın uygulanmadığı bir bölgesinden ya da bölgesinde sunulduğunu saptarsa ve

(b) deniz taşımacılığı hizmetiyle ilgili olarak, hizmetin aşağıdaki şekillerde sunulduğunu saptarsa:

(i) Üye olmayan bir ülke kanunlarına göre kayıtlı veya bir diğer üye ülkenin DTÖ Anlaşmasının uygulanmadığı bölgesine ait olan bir gemi tarafından ve

(ii) gemiyi kısmen veya tamamen işleten fakat üye olmayan bir ülkedeki ya da bir diğer üye ülkenin DTÖ Anlaşmasının uygulanmadığı bir bölgesindeki kişi tarafından;

(c) hizmet sunucusunun bir tüzel kişi olması durumunda, tüzel kişinin diğer bir üyeye ait hizmet sunucusu olmadığını veya DTÖ Anlaşmasını uygulamadığı bir üyenin hizmet sunucusu olduğunu saptarsa” (Bkz. Ek 2).

ii. Özel Taahhüt Listeleri ve Derogasyon Listeleri

GATS'a üye ülkelerin Uruguay Görüşmeleri esnasında gerçekleştirdikleri iki taraflı ve çok taraflı görüşmeler sonucunda sundukları hizmet ticaretine ilişkin “özel taahhüt listeleri”

Anlaşmanın 20. Maddesi 3. fıkrasında yer aldığı gibi Anlaşmanın ayrılmaz bir parçası olup Anlaşmaya eklenmiştir. Özel taahhüt listelerinde üye ülkeler hizmet sektörlerinde yabancı hizmet sunucularına uyguladıkları kısıtlamalar ile söz konusu sektörlerdeki son durumlarını belirtmiş olmaktadır.

Dolayısıyla üye ülkelerin *serbestleştirme tekliflerini* içeren bu listeler GATS'ı imzalayan ülkelerin hizmet ticaretinin serbestleştirilmesine ilişkin olarak üstlendikleri özel yükümlülükleri göstermektedir.

Örnek Ülke Özel Taahhüt Listesi

	Hizmet sunum şekli (Mod)	Pazara Giriş koşulları	Milli Muamele koşulları	Ek taahhütler
Sektör-Alt sektör	1)Sınır ötesi ticaret 2)Yurtdışında tüketim 3) Ticari varlık 4) Gerçek kişilerin varlığı			
I.GENEL TAAHHÜTLER (Yatay taahhütler)				
Bu listedeki bütün sektörler		1)Kısıtlama yok 2)Kısıtlama yok 3)Yabancıların en az 50.000 ABD Doları sermaye ile ve aşağıda belirtilen şekillerde yapacakları yatırımlara Yabancı Sermaye Genel Müdürlüğü tarafından izin verilmektedir.	1)Kısıtlama yok 2)Kısıtlama yok 3)Yabancıların arazi satın alımı izne bağlıdır 4)Kapalı	
II. SEKTÖREL TAAHHÜTLER				
4.Dağıtım hizmetleri C.Perakende ticaret (CPC 631, 632)		1)Kısıtlama yok 3)Süper marketlerin iktisadi ihtiyaçlarının incelenmesi 4.Kapalı	1)Kısıtlama yok 3)Bazı vergi teşvikleri ülke vatandaşlarına aittir 4.Kapalı	

GATS'ta ülkelerin özel taahhütlerine ilişkin yasal çerçeve herhangi bir ülke örneğinde en basit şekliyle şematik olarak yukarıda gösterilmiştir. Bu şema aynı zamanda ülkelerin bu listeleri hazırlarken uymak zorunda oldukları şekil zorunluluğunu da göstermektedir (14).

Şemada da görüldüğü gibi, özel taahhüt listeleri pazara giriş ve milli muamele başlıkları altında yapılan hükümler esas alınarak düzenlenmektedir. Listeler esasında iki sütun halinde, ek taahhütlerin varlığı halinde de üçüncü sütun da açılarak hazırlanmakta ve her bir sütunda da dört hizmet sunuş şekli dikkate alınarak söz konusu sektöre ilişkin açıklamalar yer almaktadır. 4'lü hizmet sunumu şekli gereğince listelenmesi gereken önlemler (mevzuat gereği uyulacak

aşamalar, izin mekanizmaları ve uygulanan idari yöntemler), taahhüt listesindeki sektör ve alt sektörlerin ilgili şekillerde tekrar yazılması gereken çeşitten ise, bu önlemler listenin başında “genel kısıtlamalar” ya da genel taahhütler (horizontal measures: yatay taahhütler)” olarak belirtilmektedir.

Sektörler ve alt sektörlerin adları ya DTÖ Sektörel Hizmet Sınıflandırması’na veya Birleşmiş Milletler CPC’ye göre verilebilmektedir. Buna göre GATS’a eklenen özel taahhütler 12 temel hizmet sektörü itibariyle düzenlenmiştir (Bkz. Çizelge I. 2). Bu temel sektörler alt sektörler (160 civarında) itibariyle de ayrılmıştır. Örnek vermek gerekirse, söz gelimi turizm kategorisindeki alt sektörler otelcilik ve lokantacılık hizmetleri, seyahat acentalarının ve tur organizatörlerinin ve turist rehberlerinin hizmetlerinden oluşmaktadır.

Üçüncü sütun “ek taahhütler” olarak açılmaktadır. Listeleme esnasında bu sütun isteğe bağlı olarak kullanılmaktadır. Bu sütunun amacı daha ziyade pazara giriş ve milli muamele sütunlarında verilen hususların açıklığa kavuşturulmasıdır.

Hizmet arz şekillerine gelince, mal ticaretini içeren GATT Anlaşmasında tek arz şekli olarak “sınır ötesi geçen mallar” öngörülmekteydi. Ancak farklı hizmet biçimlerinin farklı sunum şekli olabileceği düşüncesinden yola çıkan GATS’da yeni bir yaklaşım uygulanmış ve aşağıda belirtilen dört sunum şekli tanımlanmıştır.

Mod 1. *Sınır ötesi ticaret*: Bir üye ülkeden herhangi bir diğer üye ülkeye olan hizmet arzıdır. Bu hizmet biçiminin örnekleri uluslararası taşıma, telekomünikasyon veya posta hizmetleri, ihraç edilen malların içerdiği hizmetler (disket ve mimarlık proje taslağı örneğinde olduğu gibi) olmaktadır.

Mod 2. *Yurtdışında tüketim*: Bir üye ülkeden herhangi bir diğer üyenin hizmet tüketicisine hizmet arzıdır. Bir ülke vatandaşının yurt dışına çıkışını genel anlamda kısıtlıyorsa bu kısıtlama hizmete özel olmasa dahi “kısıtlama” sayılmaktadır. Bu şeklin örneği uluslararası turizm ve gemi tamir hizmetleridir. Eğer bir ülke tamir için gemilerini bir başka ülkeye göndermişse bu örneğe girmektedir. Diğer bir örnek, hastasını bir başka ülkeye gönderip oradaki hastanede tedavi hizmetleri sağlanmasıdır.

Mod 3. *Ticari varlık*: Bir üyenin hizmet sunucusunun herhangi bir diğer üye ülkede ticari varlık oluşturmasıdır. Örneğin, bir bankanın başka bir üye ülkede şube açarak orada hizmet vermesi. Bu şekle temsilcilik, ortaklık (joint venture), irtibat büroları gibi durumlar da

girmektedir. Daha önce de belirtildiği gibi, burada doğrudan yabancı yatırımlar yoluyla hizmet sunumu önem kazanmaktadır.

Mod 4. *Gerçek kişilerin varlığı*: Bir üyenin hizmet sunucusunun gerçek kişiler yoluyla bir diğer üye ülkede faaliyette bulunmasıdır. Burada gerçek kişilerin sınır ötesi geçici hareketliliği söz konusudur. “Gerçek” kişi nitelendirmesi ise tüzel kişilik olmadığını vurgulamak içindir. Örneğin, bir firmanın bazı çalışanlarının bir başka ülkeye sunulacak hizmeti yerine getirmek (arzu gerçekleştirmek) üzere bu ülkeye seyahati. Bu “geçici” varlık tanımı ve süresi ne GATS’da ne de başka bir düzenlemede belirtilmemektedir (WTO, doc.98-4927, 1998: 1-2). Üye ülkelerin verdiği taahhüt listeleri incelendiğinde, izin verilen geçici sürenin azami süresinin güdülen amaç doğrultusunda farklı olduğu görülmektedir. İş seyahatinde bulunan kişiler için bu süre azami 90 gün olmaktadır. Aynı şirket içinde transferi yapılan çalışanlar (şirket-içi transfer) için bu süre 2 ile 5 yıl arasında değişmektedir. Buradaki çalışan tanımından, yabancı bir hizmet sunucusu şirketin bir başka ülkede açtığı şubede ya da birimde çalışacak kişiler anlaşılmaktadır. Bu kişilerin bir başka piyasaya girişi bir hizmetin sunulmasında temel ve öncelikli olan bir faktördür (WTO, doc.98-4927, 1998: 2).

Bu dördüncü şekilde, üçüncü hizmet biçiminde (mod 3) faaliyetine izin verilmiş olan yabancı sermayeli işletmenin çalıştıracığı yabancı personele ilişkin olarak listeyi düzenleyen ülkenin mevzuatı yer almaktadır. Çalışacak personele ilişkin olarak da tüm sektör ve alt sektörler için her ülkenin genel mevzuatı var olduğundan bu durum 4. şeklin “genel taahhütler” kısmında yer almakta, ilave sınırlamalar veya izin gerekliliği var ise bunlar ilgili sektörlerle yönelik kısımlarda verilmektedir.

Derogasyon listeleri (List of Article II exemptions):

GATS’ın 2. maddesinin MFN ilkesine ilişkin olduğunu daha önce belirtmiştik. Bu maddenin ruhuna aykırı olan önlemler, özellikleri aşağıda belirtilmiş olan “Madde 2’nin Muafiyetleri Hakkında Ek’in (Annex on Article II exemptions)” koşullarını karşılamak ve bir liste halinde belirtilmek kaydıyla korunabilir. İşte bu listeye derogasyon (muafiyet) listesi adı verilmekte olup öngördüğü aykırılıkları listelemektedir. MFN ilkesinden muaf tutulmanın koşullarından en önemlisi, derogasyon listesine alınacak olan bir önlemin en geç Anlaşmanın yürürlüğe girdiği tarihte listelenmiş olmasıdır.

Anlaşılacağı gibi, bu listedeki muafiyetler geçicidir ve üye ülkelerin hizmet ticareti alanında belli bazı ülkelere sağladıkları ayrıcalıkların GATS’ın yürürlük tarihinden itibaren

azami on yıl süresince diğer DTÖ üyesi ülkelere yaygınlaştırılıp kaldırılacağı anlamına gelmektedir.

Bu tarihten sonra uygulamaya konulacak yeni derogasyonlar için anılan Ek esas alınarak derogasyon almak mümkün değildir. Hizmet Ticareti Konseyi beş yıldan fazla süre için kabul edilen tüm muafiyetleri gözden geçirecektir. İlk gözden geçirme DTÖ Kuruluş Anlaşmasının yürürlüğe girmesinden sonraki ilk beş yıl içinde yerine getirilecektir. Bu gibi muafiyetler ilke olarak 10 yıllık süreyi geçemezler. Her hal ve karda bunlar birbirini izleyen ticareti serbestleştirme turlarındaki müzakerelere tabi olacaktır.

Derogasyon listelerinde ilgili sektör, muafiyet istenilen hüküm, bu hükmün uygulanmakta olduğu ülke veya ülkeler, neden bu tür bir muafiyete ihtiyaç duyulduğu ve muafiyetin süresi gibi hususların yer alması zorunludur.

Ekonomik bütünleşmeyi öngören 5. madde çerçevesinde ülkelerin kuracakları örgütler gereğince birbirlerine sağlayacakları ayrımcı muameleler derogasyon işleminden muaf tutulmuştur.

Bir ülkenin derogasyon listesinin çok kalem içermesi, o ülkenin hizmet ticaretinin de o ölçüde hizmet ticaretinin rekabete açık olmadığı anlamına gelmektedir. Muafiyet listelerinin çok geniş olduğu ülkeler hizmet ticareti açısından DTÖ tarafından kredibilitesi düşük ülkeler olarak nitelendirilmekte ve ideal durumun hiç muafiyet listesinin bulunmaması olduğu belirtilmektedir (DPT, 2000b: 25).

GATS yürürlüğe girdikten sonra üye ülkeler için MFN istisnası alabilmek zorlaşmıştır. Zira böyle bir şey için üyelerin dörtte üçünün ya da daha fazlasının onayı gerekmektedir ve buna uygun olmayan uygulamalarda da yıllık bir gözden geçirme söz konusudur. Daha önce de belirtildiği gibi, GATS'ın 2. maddesinin 2. paragrafına göre düzenlenen bu derogasyon listeleri Anlaşmanın ekini oluşturmaktadır.

iii. Ekler ve kararlar

29. maddede Anlaşmanın bütünleyici unsurları olarak öngörülen ekler şunlardır (Bu ekler tam metin halinde çalışmamızın sonunda verilen **Ek 2'de** yer almaktadır):

-Madde 2'nin muafiyetleri hakkında ek: Burada üyelerin DTÖ Kuruluş Anlaşmasının yürürlüğe girmesinden sonra talep edecekleri MFN muafiyetlerinin bu anlaşmanın 9. maddesinin

3. fıkrasına uygun olması gerektiği belirtilmektedir. Ayrıca bu ekte Hizmet Ticareti Konseyi'nin uygulama süreleri beş yılı aşan muafiyetleri inceleyeceği öngörülmektedir.

-Anlaşma çerçevesinde hizmet üretimi yapan gerçek kişilerin hareketliliği hakkında Ek: Buna göre, bu Ek'in yalnızca üzerinde anlaşmaya varılmış özel taahhütlerde yer alan hizmetlerin GATS üyelerine mensup hizmet sunucularının ülkeye girişi ve geçici ikametiyile bağlantılı şekilde sunulması konusunda uygulanacağı yer almaktadır. Burada tekrar belirtmek gerekir ki, GATS'da bu ek ile ilgili hizmet sunumu için "gerçek kişilerin varlığı" olarak geçmekte ve "hareketi (movement)" kavramı kullanılmamaktadır.

Dolayısıyla burada sözü edilen hareket her ne kadar süresi Madde 1'de ve ilgili ekte belirtilmemiş olsa da, geçici nitelik taşımaktadır. GATS'ın 1. maddesinin 2. fıkrasının d şıkkında öngörülen hizmet şekli olarak tanımladığı "gerçek kişilerin varlığı", işgücünün bir üye ülkeden diğerine ya da diğerlerine yönelebilecek göçünü ve serbest dolaşımını içermemektedir. Anlaşmanın bu yöndeki eksikliği ve eleştirisi daha sonra ayrıntılı olarak (D başlığı altında) açıklanacaktır.

Ayrıca Ek'in 2. maddesine göre GATS, bir ülkenin işgücü pazarına girmeye çalışan kişilere ve sürekli nitelikteki vatandaşlık ve daimi çalışma veya ikametgahı kapsayan önlemlere uygulanamaz.

-Mali hizmetler hakkında Ek: Burada mali hizmetlerin tanımı, mali hizmetler kapsamına giren alt sektörler sayılmakta; "hükümetlerin yetkisine giren konularda sunulan hizmetler" istisnasına ilişkin tanımlamanın mali hizmetler açısından ifade ettiği hususlar yer almaktadır.

Bu ekte GATS'ın diğer herhangi bir hükmünden bağımsız olarak bir ülkenin mali sisteminin istikrarını ve bütünlüğünü korumak üzere "ihtiyati" (prudential) nedenlerle önlemler alınmasının engellenmeyeceği de kayıtlıdır. Bu önlemlerin GATS'a aykırı olmasının, bunların Anlaşmaya taraf bir ülke tarafından Anlaşmadan kaynaklanan taahhüt ve yükümlülüklerini ortadan kaldırmak için kullanılmayacağı da belirtilmektedir.

-Mali hizmetler hakkında ikinci Ek: Anlaşmaya taraf ülke DTÖ Anlaşmasının yürürlüğe giriş tarihinden 4 ay sonra başlayacak 60 gün içinde mali hizmetlere ilişkin taahhütlerini değiştirme ve bir kısmını veya tümünü geri çekme hakkına sahiptir. Bu süreç tamamlanmıştır.

-Haberleşme hakkında Ek: Bu ek Anlaşmaya taraf bir ülkenin kablolu dağıtım, radyo ve TV programlarının yayınına ilişkin olanlar hariç kamuya ait haberleşme ağına giriş ve hizmetlerden yararlanmayı etkileyen tüm önlemlerine uygulanır. Ancak, buradaki hükümler

hiçbir ülkeyi taahhüt listesinde kayıtlı olanlar dışında bir yükümlülük altına sokmaz ve genelde halka açılmamış haberleşme hizmetlerini diğer ülkeler için sağlamaya mecbur kılmaz. Ayrıca, gerek ülkeler gerekse başta Uluslararası Haberleşme Birliği (ITU), BM Kalkınma Programı (UNDP) ve Dünya Bankası (The International Bank for Reconstruction and Development-IBRO) olmak üzere ilgili uluslararası kuruluşlarla teknik işbirliği içinde bulunulması gereklidir.

Bu ekte haberleşme hizmetlerine ilişkin şu kavramların tanımlarına da yer verilmektedir: Haberleşme, kamu haberleşme taşıma hizmeti, kamu haberleşme taşıma şebekesi, kurumlar arası haberleşme (Bkz. Ek 2).

-Hava taşımacılığı hakkında Ek: Bu Ek hükümleri, düzenli veya düzensiz hava taşımacılığı hizmetleri ticareti ile yardımcı hizmetlere uygulanmaktadır. Ancak bu, DTÖ'nün yürürlüğe girdiği tarihte mevcut bulunan ikili veya çok taraflı anlaşmalardan kaynaklanan yükümlülükleri kısıtlayamaz veya etkileyemez. İlgili kavramların tanımlarına da yer veren bu Ek'te ayrıca GATS hükümleri ve anlaşmazlıkların çözümü prosedürlerinin hava taşıtlarının tamir ve bakımı, hava taşımacılığı hizmetlerinin satışı ve ticari hale getirilmesi ile bilgisayar rezervasyon sistemlerini (CRS) etkileyen önlemlere uygulanacağı buna karşılık trafik hakkına veya bu hakkın kullanımına doğrudan bağlı hizmetlere her ne şekilde olursa olsun uygulanmayacağı belirtilmektedir.

-Temel haberleşme ile ilgili müzakereler hakkında Ek: Madde 2'nin Muafiyetleri hakkında Ek'in 2. maddesi ve GATS'ın 2. maddesinin 1. fıkrası (MFN ilkesi) hükümleri dikkate alınmaksızın, taraf bir ülkenin temel haberleşmeyle ilgili MFN muafiyetleri temel telekomünikasyon konusunda yapılacak müzakerelerin sonuçlarının yürürlüğe girdiği tarihte veya bu müzakerelerin sonuçsuz kalması halinde uygulamaya konur. Bu husus, ülkelerin listelerinde kayıtlı temel telekomünikasyona ilişkin özel taahhütler için geçerli değildir.

-Deniz taşımacılığı hizmetleri ile ilgili müzakereler hakkında Ek: Bu ekte GATS'ın 2.maddesi 1. fıkrası ve Madde 2'nin Muafiyetleri Hakkında Ek'in 2. fıkrasına dayanmaksızın ve MFN ilkesine uymayan ancak Ek'e göre listelenmesi gerekip bir üyenin tutmak istediği önlemler de dahil olmak üzere, Madde 2 ve bunun muafiyetleri hakkında Ek'in uluslararası denizcilik, yardımcı hizmetler ve limana giriş ve liman hizmetlerinden yararlanma için hangi zamanlarda yürürlüğe gireceği belirtilmektedir.

Hizmet Ticareti Konseyi Kararları:

Üye ülke bakanları Hizmet Ticareti Konseyi'nin ilk toplantısında yardımcı gruplar hakkında aşağıda belirtilen kararların kabul edilmesini önermişlerdir:

- GATS için kurumsal düzenlemeler hakkında karar
- GATS'daki bazı anlaşmazlıkların çözümü yöntemleri hakkında karar
- Hizmet ticareti ve çevre hakkında karar
- Gerçek kişilerin hareketliliğine ilişkin karar
- Deniz taşımacılığı hizmetleri ile ilgili müzakereler hakkında karar
- Temel haberleşme ile ilgili müzakereler hakkında karar
- Mesleki hizmetlerle ilgili karar
- Mali hizmetlere ilişkin taahhütler hakkında açıklama

Özelliği olan bazı sektörlerle ilişkin olarak ayrıntılı bir şekilde hazırlanan bu kararların (karar metinleri için bkz. Ek 2) düzenlenmesinin temel amacı, sektörün özelliği gereği karmaşık olan yapının anlaşmanın genel performansına olabilecek olumsuz etkilerin azaltılması, özelliği olan sektörlerde kapsamlı bir düzenlemenin yapılabilmesine olanak sağlanması olarak özetlenmektedir.

4.3. GATS'ın uygulama alanı

GATS ilkeleri tüm hizmetlere uygulanmakla birlikte üyelerin önerdiği açıklık düzeyi otomatik olarak belirlenmeyip müzakerelere tabi tutulmuştur. MFN ve şeffaflık ilkeleri tüm hizmet sektörlerine uygulanırken “piyasaya giriş ve milli muameleyi” ilgilendiren hükümler ancak üyeler belirli bir sektörde taahhütte bulunmuşlarsa uygulanabilmektedir. Üyelerin sektörler itibariyle kapsam düzeyi çok farklı olup hiçbir üye hizmet sektörlerinin tamamını kapsayan taahhütte bulunmamıştır (WTO, Doc. No. 2748/Rev.1, 1999). Nitekim, DTÖ hizmet sektörleri içinde turizm sektörünü en serbest sektör olarak nitelendirmekte ve bu gibi sektörlerin serbestleşmede başarılı olduğuna işaret etmektedir (WTO, Doc.98-3690, 1998).

GATS ilkeleri üye ülke hükümetlerinin hangi düzeyde olursa olsun hizmet ticaretini etkileyen “bir üyece kanun, nizamname, kural, usul, karar, idari işlem veya başka bir biçimde alınan önlemleri” kapsamaktadır.

Önlemler “merkezi, bölgesel veya yerel hükümetler ve otoriteler” ve “merkezi, bölgesel veya yerel hükümet otoritesi tarafından devredilen yetkileri kullanan hükümet dışı kurumların” aldığı önlemleri içerir (GATS Md. 1/3).

GATS’ın faaliyet alanı oldukça geniş olmasına ve hizmet ticaretini etkileyen tüm önlemleri etkilemesine karşın, hizmet arz edenler açısından önemli olabilecek bazı konular GATS ilkeleri dışında kalmaktadır. Ayrıca, bir üyenin Anlaşma dışında kalan konularda alacağı önlemleri GATS’dan kaynaklanan yükümlülüklerini engellememesi de öngörülmektedir.

Henüz Anlaşma dışında olan konular başta göç kuralları, hükümetlerce sunulan ve ticari olmayan hizmetler, para politikaları ve vergiye yönelik önlemler (vergilendirmenin MFN ilkesi temelinde uygulanacağına dair ilkeler vardır), gümrük sistemi (bir hizmetin arzı için gerekli malzemenin ithal edilmesi), sermayenin dolaşımını ilgilendiren, yatırımcının korunmasının çeşitli yönleri, döviz kuru yönetimi, özelleştirme (devlete ait ticari birimler ve tekeller için bazı ilkeler bulunmaktadır) gibi hususlar olmaktadır.

GATS’ın “çalışma programı”na konulmuş olan konular ise şunlardır: Kamu alımları için kurallar, koruma önlemleri, sübvansiyonlara ilişkin ilkeler ve ulusal düzenlemelere yönelik düzenlemeler (www.wto.org, Mayıs 2002). 1996’da Singapur’da yapılan DTÖ Bakanlar Konferansı’nda saptanan müzakere edilecek yeni konu başlıklarının ticaret ve çevre, ticaret ve yatırım, ticaret ve rekabet politikası ve ticarete ilişkin çalışma standartları olduğuna daha önce değinmiştik.

4.4. GATS’da serbestleştirme mekanizmaları ve DTÖ yaklaşımı

GATS’da öngörülen hizmet sunum biçimleri itibariyle hizmet ticaretindeki engelleri açıkladığımız kısımda belirttiğimiz gibi, GATS’ın öngördüğü aşamalı serbestleştirme bu engel ve yasaklamaların kaldırılmasını ifade etmektedir. Bunun anlamı, yabancı hizmet sunucusunun piyasaya girişini kısıtlayan ya da yasaklayan engellerin kaldırılması ve yabancı sunucuların karşılaşabileceği ayrımcı muamelenin azaltılması ya da tamamen kaldırılmasıdır.

Dolayısıyla piyasaya girişin serbest olması demek, yabancı hizmet sunucusunun ve tüketicisinin yabancı bir piyasada hizmet sunmak ya da kullanmak için GATS’da belirlenen dört hizmet arzı şekline herhangi birini seçmekte özgür olması anlamına gelmektedir.

GATS’da öngörülen serbestleşme mekanizmaları iki temel başlıkta özetlenebilir: MFN (En çok kayırılan ülke ilkesi), Özel taahhütler ve Özel taahhüt listeleri. “4.2.” numaralı başlıkta ayrıntılı olarak incelediğimiz bu hususları aşağıda özetlemeye çalışalım.

Dünya hizmet ticaretinin serbestleştirilmesiyle ilgili olarak üye ülkelerin uymak zorunda olduğu en çok kayırılan ülke kuralı üyelerin birbirlerine ayrımcı muamele yapmamalarını öngörür. Bundan önce de belirtildiği gibi, GATT'da yer alan bu kural GATS'a da taşınmıştır. Buna göre GATS'a dahil bir ülke herhangi bir üye ülke firmasına ya da firmalarına sağladığı ticaret serbestisini koşulsuz olarak tüm diğer üye ülke firmalarına da tanımak zorundadır.

Özel taahhütler piyasaya giriş ve milli muamele ile ilgili yükümlülüklerdir. Bunlar yalnızca üye ülkelerin özel taahhüt listelerinde yer alan hizmetlere uygulanır.

Piyasaya giriş yükümlülüğü, üye ülkelerin bizzat kendilerinin belirleyip serbestleştirme programlarında yer alan koşulların tüm yabancı hizmet firmalarına aynen uygulanmasıdır. Milli muamele ya da ulusal ayrımcılık diyebileceğimiz yükümlülük ise, üye bir ülkenin bir başka üye ülke firmasına ya da firmalarına, GATS'a taraf olmayan üçüncü ülkelerin firmalarına tanıdığı koşullardan daha kötü koşullar uygulayamayacağı anlamına gelir.

Özel taahhüt listeleri, GATS'ın öngördüğü aşamalı serbestleştirme sürecinde üye ülkelerin hizmet sektörlerine yabancı hizmet sunucularının girişini kısıtlamak için uyguladığı engelleri ve/veya yasakları ne ölçüde azaltacağını ya da tamamen kaldıracağını gösterir. Bu listelerdeki hizmet sektörlerinin sayısı ve belirtilen yasak ve kısıtlamalar, serbestleştirmenin ölçüsünü de göstermiş olmaktadır.

Görüldüğü gibi, GATS'ın serbestleştirme modeli "pozitif-liste" yaklaşımı temelinde başlamıştır. Örneğin, ülkeler taahhüt listelerinde belli bir sektör ya da alt-sektöre (MFN veya milli muameleyle ilişkin kısıtlamalara tabi olanlar) yönelik mevcut serbestleştirme taahhütlerini sıralamışlardır. Bu sektörler haricinde otonomilerini korumuşlar ve başka hiçbir özel taahhütte bulunmamışlardır. Böylece sektörel taahhütlerde, çeşitli ülkeler spesifik bir sektörde piyasaya giriş koşullarını kolaylaştırmak ve milli muamelenin sağlanması yoluyla hizmetlerin ithalini (4 hizmet şekli aracılığıyla) serbestleştirmek yükümlülüğü altına girmişlerdir.

GATS iki istisna hariç (kamunun sunduğu hizmetler ve havayolu taşımacılığı hizmetleri sektöründe hava trafik hakları) tüm hizmetleri kapsamaktadır. DTÖ'nün çok geniş bir kapsamı olan bu serbestleştirme programına bakışına gelince; Örgüt, sistemin son derece esnek olduğuna ve üye ülkelerin taahhütte bulunarak yabancı hizmet sunucularına piyasayı açacakları sektörü veya alt-sektörleri seçme hakkı olduğuna ve her ülkenin bir taahhüt listesinin bulunma zorunluluğuna karşın uygulama alanı bakımından herhangi bir minimum sınır konulmadığına dikkat çekmektedir (WTO, GATS Fact and Fiction, 21.03.2002).

Taahhütlere konu olan hizmetlere gelince, hükümetler garanti edecekleri milli muamele derecesini ve piyasaya giriş düzeyini belirten kısıtlamaları tespit edebilmektedirler. DTÖ'ye göre bu son iki hususun dışında sistemin esnekliğini sağlayan diğer iki önemli nokta da şudur: Bir kere üye ülkeler taahhütlerini çekip yeniden müzakere edebilir. İkinci olarak da üye ülkeler bazı ticaret ortaklarına daha iyi bir muamele uygulayabilmek için (ilke olarak iki yıldan on yıla kadar olan bir süre için) taahhüt listelerinde belirtilsin ya da belirtilmesin tüm hizmet alanlarında MNF kuralına istisna getirebilir.

DTÖ çevrelerinin sıklıkla işaret ettiği hususlardan biri de, gelişmekte olan ülkelerin taahhüt listelerinin gelişmiş ülkelere oranla çok daha az hizmet türünü içerdiği ve bu şekilde daha az sektörde serbestleştirmeye gitme imkanına sahip oldukları ve böylece kalkınma süreçlerinin kesintiye uğramayacağı görüşüdür. Bu görüşün uzantısı olan görüşe göre de, taahhüt listelerinin belirlenmesindeki bu esneklik sayesinde ki, Uruguay Görüşmelerinin ilk yıllarındaki hizmetler üzerindeki tartışmalarda çok üzerinde durulan "Kuzey-Güney Polemiği"ne son verilebilmiştir.

DTÖ hizmet ticaretinin serbestleştirilmesinin tüm ülkeler ve dünya refahı için son derece olumlu etkileri olacağına işaret ederek tüm ülkelerin bu sürece katılmalarının kendi yararlarına olacağını belirtmektedir. Buna göre serbestleştirmenin olumlu etkileri şöyle sıralanmaktadır (WTO, GATS Fact and Fiction, 2002: 8-9): 1. İktisadi performans üzerindeki etkiler, 2. Kalkınmaya yönelik etkiler, 3. Tüketicilerin serbestleştirmeden sağladığı yararlar, 4. Yeniliklerin hızlanması, 5. Daha fazla şeffaflık ve önünü görebilme imkanı ve 6. Teknoloji transferi. Bu tezleri bir şema ile aşağıda açıklamaya çalışalım.

DTÖ'ye göre hizmet ticaretinde serbestleştirmenin etkileri	
1. İktisadi performans üzerindeki etkiler	İktisadi performans için etkin bir hizmetler altyapısına ihtiyaç vardır. Telekomünikasyon, banka, sigortacılık ve ulaşım hizmetleri gibi hizmetler ekonomideki diğer mal ve hizmet sektörlerine stratejik önemi olan girdiler sağlamaktadır. Rekabet olmaksızın bu önemli rolün yerine getirilmesi olası değildir. Ayrıca, hükümetler giderek hizmetlerin sunulmasında daha fazla oranda şeffaf ve açık bir ortam yaratma politikası gütmektedirler.
2. Kalkınma ile ilgili etkileri	Hizmet ticaretinde dünya piyasalarına giriş hizmet üreten ve arzeden gelişmekte olan ülkelere daha rekabetçi olma imkanı vermektedir. Birçok gelişmekte olan ülke turizm, inşaat, sağlık ve yazılım hizmetlerinin uluslararası piyasalarında varlık gösterebilmiş ve yabancı yatırımlardan ve uzmanlıktan yararlanarak bu alanlarda ilerlemişlerdir. Dolayısıyla,

	hizmetlerin serbest ticareti kalkınma alanında güdülen stratejilerin en önemli faktörü haline gelmiştir.
3. Tüketicilerin serbestleştirmeden sağladığı yararlar	<p>Çok sayıda hizmet sektöründe özellikle de telekomünikasyon hizmetlerinde serbestleştirme fiyatları düşürmüş, hizmetin kalitesini artırmış ve tüketiciye daha fazla ürün arasında seçim imkanı vermiştir.</p> <p>Bu olumlu etkiler tüm ekonomiye yansımış ve çok sayıda diğer ürünlerin arz koşullarının iyileşmesine katkıda bulunmuştur. Liberalleşmenin bazı fiyatları artırmış olması (yerel telefon konuşma ücretleri gibi) ise, başta kalitenin artmasıyla ve başka yerde düşen fiyatlarla telafi edilmiş olmaktadır.</p> <p>Ayrıca, hükümetler sosyal politikalarının öngördüğü önlemleri ve evrensel hizmetler alanında öngördükleri koşulları GATS sayesinde, hem de tam bir liberal ortamda uygulama imkanına sahip olmuşlardır.</p>
4. Yeniliklerin hızlanması	<p>Piyasalarını serbestleştiren ülkelerde yaşanan tecrübeler serbestleşmenin ürün ve üretim tekniklerinde yenilikleri hızlandırdığını göstermiştir.</p> <p>Ör., ABD’nde internetin büyük bir hızla yayılması (telekomünikasyon sektöründeki reformlarda daha yavaş davranan Batı Avrupa ülkelerine oranla) bu konuya en çarpıcı örnektir. Bu durum bilişim teknolojileri ve mali hizmetler alanında da aynen geçerlidir.</p>
5. Daha fazla şeffaflık ve önünü görebilme imkanı	<p>Hizmetler sektöründe bir ülkenin taahhüt listesinde yer alan bir taahhüt istikrarlı koşullarda hizmet sunmasına izin verilen yabancı firmaların eşit koşullarda faaliyet göstermesini garanti etmektedir.</p> <p>Bu ise, hizmetler sektöründeki tüm taraflara –sunucu, yatırımcı, çalışanlar ve kullanıcılar- oyunun kurallarını açık bir şekilde görmelerine, daha sağlıklı tahmin yürütme ve proje yapmaları imkanını verecek ve daha da önemlisi uzun dönemdeki yatırımlarını teşvik edecektir.</p>
6. Teknoloji transferi	<p>DTÖ çerçevesinde hizmetler sektöründe yapılmış taahhütler doğrudan yabancı yatırımları teşvik etmektedir. DYY’lar gittikleri ülkeye genellikle yeni teknolojileri ve uzmanlık ve becerileri getirmekte ve bunun da tüm ekonomiye yayılmasına yol açmaktadır.</p> <p>Yerli işgücü böylece yeni beceriler kazanmakta ve çalıştıkları firmadan ayrılma durumunda da bu bilgilerin başka firmalara yayılmasında katkıda bulunmaktadırlar.</p> <p>Yerli firmalara gelince, yeni üretim teknikleri ve daha etkin yönetim biçimine ulaşmış olmaktadır. Mali hizmetler v.b. serbestleşen hizmetleri kullanan diğer sektörlerdeki firmalar da bu durumdan yararlanmaktadırlar.</p>

DTÖ’nün öne sürdüğü bu etkilerin uygulamada gerçekleşme derecesi ve düzeyleri bir sonraki kısımda ülke örnekleri ile irdelenecektir.

4.5. GATS’da istişare (konsültasyon) ve anlaşmazlıkların çözümü mekanizmaları

DTÖ’nde istişare ve anlaşmazlıkların çözümü mekanizmaları DTÖ Anlaşmasının eklerinden biri olan Ek 2’de yer alan hükümler çerçevesinde gerçekleştirilmektedir. Toplam 27 madde ve 4 ekten oluşan ve “Anlaşmazlıkların Çözümüne İlişkin Prosedür ve Kurallar Üzerine Not (DSU)” başlığını taşıyan Ek 2, DTÖ anlaşmaları çerçevesinde söz konusu olan istişare ve anlaşmazlıkların çözüm sistemini ayrıntılı bir biçimde öngörmektedir (www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/dsu_e.htm). Bu yasal metin DTÖ’nün internet sitesinde tam metin halinde yayımlanmıştır. DSU’da yer alan kural ve prosedürleri uygulamak üzere “Anlaşmazlıkların Çözümü Kurulu (Dispute Settlement Body-DSB)” oluşturulmuştur. Bu kurula yönelik hususlar anılan Ek’in 2. maddesinde yer almaktadır.

Dolayısıyla GATS’da da istişare ve çözüm sisteminin temeli bu Ek’e dayanmaktadır.

GATS’da istişare, Madde 22’de düzenlenmiştir. Biraz önce belirttiğimiz gibi, bu istişarelere “Anlaşmazlıkların çözümüne ilişkin açıklayıcı not (Dispute Settlement Understanding-DSU)” uygulanmaktadır. 22. Maddenin 2. fıkrasına göre Hizmet Ticareti Konseyi veya DSB herhangi bir üyenin talebiyle istişareler yoluyla bir sonuca ulaşılamayan bir konu hakkında diğer üye veya üyelere başvurabilmektedir.

Anlaşmada anlaşmazlıkların çözümü (dispute settlement) ve yükümlülüklerin yerine getirilmesi (enforcement) hususları ise Madde 23’te yer almaktadır. Bu maddenin 1. fıkrasına göre, herhangi bir üye bir başka üye ülkenin Anlaşmadan kaynaklanan yükümlülüklerini veya özel taahhütlerini yerine getirmediğini düşünürse, konuya karşılıklı tatminkar bir çözüm bulmak amacıyla DSU’ya başvurabilmektedir.

Eğer DSB koşulların böyle bir hareketi haklı çıkaracak kadar ciddi olduğuna karar verirse, 22. Madde uyarınca bu üye veya üyelerin yükümlülük ve özel taahhütleri ile ilgili olarak diğer üye veya üyelerin başvurularını askıya almalarını isteyebilmektedir.

Eğer herhangi bir üye bir başka üyenin GATS’ın 3. Bölümünde yer alan özel bir taahhüdünden elde etmeyi umduğu bir menfaatin, Anlaşmanın hükümlerine aykırı olmayan bir tedbirin uygulamaya konması sonucu geçersiz olacağını veya bozulacağını düşündüğünde de DSU’ya başvurabilmektedir. DSB tedbirin böyle bir menfaati geçersiz kıldığına veya bozduğuna karar verirse, etkilenen ülke (member affected) tedbirin değiştirilmesini veya geri çekilmesini de

içerebilen (Madde 21/2 temelinde) karşılıklı tatminkar bir ayarlamaya hak kazanacaktır. İlgili ülkeler arasında bir anlaşmaya varılmadığı durumlarda, DSU'nun 22/3. Maddesi uygulanmaktadır. Buna göre, Konsey konuyu hakeme götürür ve hakem kararları kesin olup üye ülkelerin uyması zorunludur.

Bir üye ülkenin GATS uyarınca üstlendiği yükümlülüklerine aykırı ayrımcı veya adil olmayan bir muamelesine maruz kalan bir işletmenin, bu Anlaşma çerçevesinde hakkını arayabilmek için doğrudan doğruya kendisinin DTÖ'ye başvurması söz konusu değildir. Zira özel sektörde çalışan firmaların DTÖ anlaşmazlıkların çözümü sistemine doğrudan başvuru yapmaları mümkün değildir. Daha önce belirtildiği gibi, GATS üye ülkeler arasında sözleşmeye dayalı yükümlülükler getiren bir anlaşma olup GATS'daki uyuşmazlıklar da hükümetler arasındadır ve bir üye diğer bir üyenin DTÖ ve GATS altındaki esasa veya şekle ilişkin yükümlülüklerine uymadığını düşünürse ortaya çıkmaktadır. Madde 23'teki DSU, GATS ile ilgili tüm uyuşmazlıklara uygulanmaktadır.

İşletmeler yabancı bir düzenleme, idari karar veya başka bir engelin GATS metnini veya serbestleştirme hedefini zedelediğini düşündüklerinde, bu durumu kendi hükümetlerine bildireceklerdir. Örneğin, Türkiye'de bu konuda başvuru Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı aracılığıyla yapılmaktadır.

DSU, anlaşmazlıkların çözümü sürecinde prosedür ve zamanlamaya ilişkin kesin kurallar içermektedir. Bu sürecin temel amacı, anlaşmazlığın iki tarafını da tatmin edecek bir çözüme ulaşmak için istişarelerde bulunmaktır. Bir taahhüte uyulmaması müzakere edilmiş dengeyi bozmaktadır. Bu nedenle ilk amaç bu dengeyi yeniden kuran bir çözüm bulmaktır.

Hiçbir çözüme ulaşamadığı takdirde, şikayetçi olan üye ülke, hükümet ve hükümet dışından olmak üzere üç nitelikli temsilciden oluşan bir "Panel (Dispute Settlement panel)" düzenlenmesini talep edebilmektedir. DTÖ Sekreteryası üyeler tarafından önerilen bir panelist listesi hazırlamaktadır. Bir anlaşmazlık için seçilmiş panelistlerin spesifik hizmet sektörlerine ilişkin gerekli uzmanlığa sahip olmaları gerekmektedir.

Anılan panelde anlaşmazlık konusu olan sorun, GATS'ın öngördüğü haklar ve yükümlülükler ışığında incelenir. Bu bağlamda incelenen hususlar, ilgili maddede belirtildiği üzere bir üyenin yükümlülük ve taahhütlerini yerine getirmemesi ya da bir önlemin GATS hükümleri ile çelişmesi, bir üyenin belirli bir taahhüt altında gerçekleşmesini umduğu bir yararın boşa çıktığı veya zedelendiği durumdur.

Panel normal koşullar altında 6 ay içinde bir rapor hazırlamakta ve bu raporda taraflara önerilerde bulunmaktadır. Bu amaçla Panel uyuşmazlığın taraflarıyla yakın bir işbirliği içinde çalışmalı ve uzmanlardan bilgi ve öneri isteyebilmelidir. Tarafsızlığı ve objektifliği sağlayabilmek için panel müzakereleri gizli tutulmaktadır (Ek 2'nin 14. Maddesi).

Panel raporlarının bağlayıcı olabilmesi için "Anlaşmazlıkların Çözümü Kurulu (DSB)" tarafından benimsenmesi gerekir. DSB'nin öneri ve kuralları ise sorunun tatmin edici bir çözüme ulaşmasını amaçlamalıdır. Üyelere GATS yükümlülükleriyle uyumsuz olan önlem ve düzenlemelerini değiştirmeleri önerilmektedir. DSB'nin panel raporunu onaylaması 60 günlük bir sürede gerçekleşmektedir.

Eğer bir üye bu önerileri makul bir sürede yapamazsa anlaşmazlığın çözüm sürecini başlatan taraf telafi yoluyla tatmin edici bir ayarlamaya ulaşılması (örneğin başka bir alanda yeni bir taahhütün önerilmesi) görüşüyle müzakere talep edebilmektedir. Eğer tatmin edici bir ödün belli bir sürede kabul edilemiyorsa, şikayetçi taraf kusurlu tarafa önceden verilmiş olan ödünlere askıya alınmasını DSB'den isteyebilmektedir (Ek 2: Madde 22). Sistemde askıya almanın amacı, üyeler arasındaki çıkar dengesini ayarlamak olmaktadır. Dolayısıyla DSB'nin verdiği bu askıya alma yetkisi yol açılan zarar düzeyine eşit olmalıdır (Ek 2: Madde 22/4).

Bir üye öncelikle anlaşmazlığın olduğu sektörde verdiği ödünlere askıya almalıdır. Bu mümkün değilse herhangi başka bir sektörde ödünlere askıya almayı tercih edebilir (Ek 2: Madde 22/2 ve 22/6). Bu durumun "çapraz sektörel misilleme" olarak nitelendirildiğini daha önce belirtmiştik. Misilleme mümkün olduğu ölçüde yerleşik hizmet sunucularının kazanılmış haklarını zedelememelidir. Telafi ve ödünlere askıya alınması yalnızca başka çarenin olmadığı durumlarda uygulanabilecek önlemlerdir.

Üye ülkeler Panel kararına karşı bir üst kurula (Appellate Body-Temyiz Kurulu) başvurabilirler. Bu kurulun kararları kesin olup 1947 GATT'ta olmayan ve DTÖ açısından yeni bir özelliktir. Bu hususun DTÖ sisteminin en olumlu yönlerinden biri olduğuna daha önce işaret etmiştik.

Anlaşmazlıkların çözümündeki bu yeni sistemin uygulamadaki işleyişine gelince, aslında bu sistemin güçlendirilmesi Uruguay Görüşmelerinde özellikle Avrupa Birliği'nin (AB) önem verdiği konular arasında yer almıştır. Dolayısıyla, bu görüşmeler sonunda bu konuyla ilgili hükümlerin yer alması ve özellikle de DSU'nun kurulmasıyla böyle bir sisteme geçilmesi başarı sayılmıştır. AB bu sistemin daha etkili bir çözüm mekanizması olarak daha fazla yasal güvenlik

sağlayacağını, ticari sorunları engelleyeceğini ve üyelerin tek taraflı çözümlere başvurmadan anlaşmazlıkları çözeceğini ileri sürmüştü (DPT, 2000a: 30).

Gerçekten, uygulamada bugüne dek sistemin işleyişinde bir aksaklık yaşanmamış olup genel olarak olumlu olarak nitelendirilmektedir. Nitekim TWN, DTÖ'de öngörülen bu yeni anlaşmazlık çözüm mekanizmasını DTÖ sisteminin olumlu özelliklerinden biri olarak değerlendirmektedir (TWN, 2001: 27).

Sistem esas itibariyle ülkeleri aralarındaki anlaşmazlıkları istişare yoluyla çözmeye yönlendirmektedir. Gerçekten, uyuşmazlıkların çözümü mekanizmasının işlemeye başlamış olması güçlü bir "önleyici etki" yaratmış ve uzlaşmazlıkların mahkeme dışında çözülmesini teşvik etmiştir (Tezel, 1999: 244).

DTÖ sisteminin en olumlu özelliklerinden biri olan Uyuşmazlıkların Çözümü Mekanizmasının oldukça hızlı işlediği de görülmektedir. Örneğin, Venezüela ve Brezilya 1994-GATT ve Ticarete Teknik Engeller Anlaşmalarındaki kuralları çiğnediği yolunda ABD hakkında şikayette bulunmuştur. Bunun üzerine DSB tarafından kurulan Panel 29.01.1996 tarihinde açıkladığı raporunda şikayetleri haklı bulmuştur. ABD anılan Panel raporunu 21.02.1996'da temyiz etmiştir. Temyiz Kurulu (AB) ise 22.04.1996'da yasal yorumu kısmen düzelterek Panel raporunu kabul etmiştir. 20.05.1996'da ise DSB Temyiz Kurulunun raporunu onaylamıştır. ABD ise 19.06.1996'da kararı uygulayacağını, Anlaşmalara aykırı bulunan düzenlemesini kaldıracağını bildirmiştir (Tezel, 1999: 244).

DTÖ verilerine göre, anlaşmazlıkların çözümü konusunda danışma sayısı GATT'ta 1947 ve 1994 yılları arasındaki dönem itibariyle toplam 300 iken yeni sistemdeki çözüm prosedüründe gündemde olan olay sayısı Mart 1999 itibariyle 167'dir (WTO, www.wto.org, 2001). Bu karşılaştırma, sisteme olan güvenin anlaşılması bakımından da önemlidir. Bu rakamlar tüm DTÖ Anlaşmaları çerçevesinde söz konusu olan başvurular olup yalnızca hizmet değil aynı zamanda mal ticaretiyle ilgili anlaşmazlıkları da içermektedir.

Ağustos 2002 itibariyle, 1995-2002 arası dönemde 180 ayrı konuda olmak üzere üye ülkelerce DTÖ'ye götürülen toplam uyuşmazlık sayısı 262'dir. Bunların büyük çoğunluğu mal ticaretiyle ilgili olup doğrudan hizmet ticaretiyle ilgili uyuşmazlık çok azdır. Bu alanda genellikle fikri mülkiyet haklarına yönelik uyuşmazlıkların olduğu görülmektedir. Bu 262 olaydan 138'i Temyiz Kuruluna gelmiştir (www.wto.org/french/tratop_f/dispu_status_f.htm, 29.08.2002).

Bugüne kadar hizmet ticaretini doğrudan ilgilendiren iki başvuru olmuştur. Birincisi ABD tarafından Meksika aleyhine yapılmıştır. 13.07. 2000 tarihli DS 201 Kodlu olayın konusu DTÖ tarafından “telekomünikasyon hizmetlerine ilişkin önlemler hakkında” şeklinde verilmektedir. İkincisi ise 1996’da ABD’nin Japonya aleyhine yaptığı başvurudur. Bunun konusu da dağıtım hizmetlerini etkileyen önlemler olmaktadır (www.wto.org).

Türkiye ile ilgili olarak, 1995-2002 arasında doğrudan hizmet ticaretini ilgilendiren bir konuda Türkiye hakkında başvuru yoktur. Türkiye’nin diğer üyeler hakkındaki başvuruları ve kendisi hakkında diğer üyelerin başvurularının büyük çoğunluğu mal ticaretiyle ilgilidir (www.wto.org, 23.08.2002).

Uyuşmazlıkların çözümü mekanizmasının işleyişine ilişkin esaslar ve bu işleyişin ne denli hızlı olduğu aşağıdaki şemada görülmektedir. Şemadan da görüldüğü gibi, temyize gidilmediği takdirde panelin oluşturulmasından panel raporunun onayına kadar geçen süre genellikle 9 ay; temyize gidildiğinde ise 12 ay olmaktadır (Madde 20).

DTÖ Uyuşmazlıkların Çözümü Mekanizmasında PANEL SÜRECİ

60 gün	İstişareler (Md.4)	Tüm bu aşamalarda temel amaç, uzlaştırma, aracılık ve arabuluculuktur (Md.5). Uyuşmazlığa düşen tarafların mahkeme dışında sorunu çözmelerini sağlamak esastır. DTÖ Genel Direktörü tüm aşamalarda bu amacı gerçekleştirmek üzere hazırdır (Md.5/6).
DSB'nin 2. toplantısında	İstişarelerden tatminkar sonuç alınamaz ise, DSB tarafından Panel kurulması kararı alınır.	
10-20 gün	Referans süreleri (terms of reference: Md.7)	
20 gün	Panel üyelerinin, Panel kurulması kararı alındığı tarihten sonraki 20 gün içinde oluşturulması (Md.8: uyuşmazlık içindeki taraflar 5 kişi olması üzerinde anlaşmamışlar ise, Panel alanında uzman 3 kişiden oluşur)	
Azami 6 ay (bozulabilir mallar örneğinde olduğu gibi acil durum söz konusu ise 3 ay). Eğer Panel raporunu 6 ayda sunamıyorsa bu durumu DSB'ye yazılı olarak bildirir (Md.12/9). Ancak her hal ve karda inceleme süresi 9 ayı geçemez.	Panelin inceleme süresi (Taraflarla normal olarak 2 toplantı-Md.12); Üçüncü taraflarla 1 toplantı (Md.10) Panel, şikayetçi tarafın isteği üzerine, 12 ayı geçemeyecek şekilde çalışmalarını askıya alabilir. Böyle bir durumda belirlenen süreler çalışmaların askıya alındığı süre kadar uzatılır (Md.12/12).	Panel'in gerektiği hallerde "Uzmanlardan" bilgi ve görüş alması ve danışması (Uzman Grubundan bilgi alma: Md.13/2; Ek 4)
	Geçici gözden geçirme aşaması. Panel raporunun betimsel bölümleri taraflara sunulur; Taraflar panelin belirlediği süre içinde görüşlerini yazılı olarak iletirler (Md.15/1). Geçici raporun üye ülkelere dağıtılması (Md.15/2).	Taraflardan birinin talebi üzerine Panel tarafların da katılacağı yeni bir toplantı yaparak konuları bir daha gözden geçirir (Md. 15/2).
Panelin oluşturulmasından itibaren 6 ay (acil durumda 3 ay)	Nihai Panel Raporunun Taraflara iletilmesi (Md.12/8; Ek 3)	İtiraz:

Panel'in oluşturulmasından itibaren 9 ay	Rapor taraflara 6 ayda sunulmıyorsa bu gecikme DSB'ye bildirilir. Her hal ve karda bu süre 9 ayı geçemez (Md.12/9).	Temyize başvuru (Md.16/4 ve Md.17)
Temyiz edilmemişse Panel raporunun onayı için 60 gün	DSB panel raporunu/temyiz kurulu raporunu onaylar (Md.16/1 ve 16/4; Md.17/14)	Temyiz Kurulu raporunu 60 gün içinde sunar. Sunamaz ise gecikmeyi DSB'ye bildirir. Süre her hal ve karda 90 günü geçemez (Md.17/5). Temyiz Kurulu raporu DSB tarafından raporun üyelere dağıtılmasını izleyen 30 gün içinde onaylanır (Md.17/14).
Üyelerce belirlenen ve DSB'nin mutabık kaldığı ya da uyuşmazlık içindeki tarafların kabul ettiği makul süre dönemi	Kaybeden tarafın makul bir süre içinde kararı uygulaması (Md.21/3)	
	Şikayet edilen tarafın kararı uygulamaması durumunda: taraflar tazminatı müzakere ederler (Md.22/2)	
Makul sürenin dolmasından sonra 30 gün	Çapraz misilleme (tazminat konusunda anlaşma olmadığı takdirde DSB çapraz misillemeye izin verir) (Md.22/2 ve Md.22/6).	İtiraz: Hakeme gitme imkanı (çapraz misilleme ilkelerinin ve prosedürlerin askıya alınması konusunda) Md.22/6 ve Md.22/7).

Kaynak: http://www.wto.org/disp2_f.htm: 2 Eylül 2002, Dispute settlement understanding, Annex 2 of the WTO Agreement, Legal text'den yararlanılarak düzenlenmiştir.

4.6. GATS’da gelişmekte olan ÷lkelere yönelik özel hususlar

GATS gelişmekte olan ÷lkelerle ilgili spesifik h÷k÷mlerin yer aldığı maddeler içermemekte ve iktisadi kalkınmaya yönelik t÷m h÷k÷mler Anlaşmanın b÷t÷nleyici unsurları olarak kabul edilmektedir.

Nitekim, Anlaşmanın önsözünde anlaşmaya taraf olan ÷lkelerin genel amaçlarının “hizmet ticaretini şeffaflık ve giderek artan serbestleştirme koşulları altında genişletmek, ticarete bulunan b÷t÷n ÷lkelerin ekonomik büyümesini ve gelişmekte olan ÷lkelerin gelişmelerini ilerletmek amacıyla hizmet ticaretiyle ilgili olarak çok taraflı ilke ve kurallar bünyesi oluşturmak” olduğu belirtilmektedir.

Anlaşma önsözünde ayrıca, “gelişmekte olan ÷lkelerin hizmet ticaretindeki artan katılımını ve hizmet ihracatlarının, diğer Şeylerin yanında, yurtiçi hizmet kapasitesiyle etkinliğinin ve rekabet edilebilirliğinin güçlendirilmesi yoluyla genişletilmesini” kolaylaştırma arzusunu belirtmektedir.

Anlaşmanın önsözü t÷m üye ÷lkelerin “÷lke sınırları içinde hizmet arzıyla ilgili olarak yeni yönetmelikler ortaya çıkarma ve düzenleme haklarını ve gelişmekte olan ÷lkelerin bu haklarını kullanmalarıyla ilgili özel ihtiyaçlarını” da kabul etmekte ve en az gelişmiş ÷lkelerin “ticari ve mali ihtiyaçları karşısındaki ciddi zorlukların” özellikle göz önünde bulundurulacağını vurgulamaktadır.

Konuyla ilgili Anlaşma h÷k÷mleri de vardır. 3, 4, 5, 12, 15, 19 ve 25. maddeler tarafların iktisadi kalkınma düzeylerine veya gelişmekte olan ÷lkelere yönelik h÷k÷mler içermektedir. Ayrıca, telekomünikasyon ile ilgili ek bu sektördeki teknik işbirliğine yönelik ayrı bir madde içermektedir.

Gelişmekte olan ÷lkelerin artan katılımı başlığını taşıyan 4. madde ve sübvansiyonlar ile ilgili 15. Madde ise gelişmekte olan ÷lkelere yöneliktir. Madde 4’te gelişmekte olan ÷lkelerin dünya ticaretindeki katılımlarının müzakere edilen özel taahhütler yoluyla bazı alanlarda (teknolojiye giriş yollarının, dağıtım kanallarına ve bilgi ağlarına giriş yollarının geliştirilmesi gibi) kolaylaştırılması öngörülmektedir. Bu maddede ayrıca en az gelişmiş ÷lkelerin müzakere edilmiş özel taahhütleri kabul etmelerinde ciddi zorlukları olduğunun dikkate alınacağı belirtilmektedir. Madde 15’e göre ise, sübvansiyonlarla ilgili müzakereler sübvansiyonların gelişmekte olan ÷lkelerin gelişme programlarıyla ilgili rolünü kabul edecek ve bu ÷lkelerin bu

alandaki esneklikle ilgili gereksinimlerini gözönünde bulunduracaktır. Sonuç olarak, her iki madde de bu ülkelerin gelişme sorunlarını dikkate alıyor görünmektedir.

Görüldüğü gibi, gelişmekte olan ülkelerin GATS çerçevesinde görüşmelere giderek daha yoğun katılımlarının sağlanması amaçlanmaktadır. Gelişmekte olan ülkelere daha fazla bir esneklik gösterilmekte ancak “bedavacı sorunu (free rider)” yaratacak bir ortam sağlanmasına da izin verilmemeye çalışılmaktadır. Zira iktisadi etkinlik tüm ülkelerin sorunu olup gelişmekte olan ülkelerin de bu hedefe ulaşmada optimal politikaları uygulama zorunluluğu vardır. GATS hükümleri de esas itibarıyla bu mantığı yansıtmaktadır. Bu mantığa göre ayrıca, gelişmekte olan ülkelere daha etkin bir kaynak dağılımına giden en iyi yol, aşamalı bir serbestleştirme ve daha yüksek bir rekabet gücüne ulaşmaktan geçmektedir.

Gelişmekte olan ülkelere yönelik hedeflerin çok taraflı olarak kabul edilmiş kavramlara, ilkelere ve kurallara göre gerçekleştirilmesinde fırsatlar ve kolaylıklar sunar görünen GATS’ın tümü itibarıyla bakıldığında sunduğu çerçevenin ülkelerin gelişmişlik düzeyleri ne olursa olsun tüm taraflar için geçerli olduğu görülmektedir. Bu ortak çerçeveden kaynaklanan olası yarar ve maliyetlerin irdelenmesi önem taşımaktadır.

4.7. GATS 2000 Yılı Hizmet Görüşmeleri

Üye ülkeler arasında hizmet görüşmeleri GATS Anlaşmasının önsözünde (daha yüksek bir serbestleştirme düzeyine ulaşılması) ve 4. maddesinde (gelişmekte olan ülkelerin artan katılımının sağlanması) belirtilen kapsamda ve 19. maddede (üye ülkelerin DTÖ Anlaşmasının yürürlük tarihinden en geç beş yıl sonra ve ondan sonra periyodik olarak giderek artan bir serbestleştirme düzeyine erişmek amacıyla birbirini izleyen müzakere turlarına girecek olması) öngörülen çerçevede yapılmaktadır.

Bu görüşmelerin amacı, hizmet ticareti üzerinde uygulanan bazı önlemlerin olumsuz etkilerini azaltmak veya bertaraf etmek suretiyle hizmet ticaretinin aşamalı bir biçimde serbestleştirilmesini sağlamak olarak verilmektedir.

Görüşmelerin, GATS’ın mevcut yapısı ve ilkeleri korunması koşuluyla, üye ülkelerin milli politika hedeflerine ve gelişmişlik düzeylerine göre gerçekleşmesi söz konusudur.

2000 Yılı Görüşmelerinde tüm hizmet sektörlerinin ve dört hizmet arzı şeklinin kapsanması ve gelişmekte olan ülkelerin çıkarına olan sektörlerle ve üretim şekillerine özel özen gösterilmesi amaçlanmıştır.

Yeni görüşmelerde izlenecek prosedür ve yöntem Hizmet Ticareti Konseyi'nin 28 Mart 2001 tarihinde yapılan toplantısında kabul edilmiştir. Görüşmeler Konseyin olağanüstü toplantı dönemleri çerçevesinde yürütülecektir. Hizmet Ticareti Konseyi konuyla ilgili olarak DTÖ Genel Konseyine düzenli olarak rapor sunacaktır.

Hizmet Ticareti Konseyi gerekli buldukça hizmet ticaretine yönelik alt komiteler oluşturmaya da yetkili kılınmıştır. Hizmet Ticareti Konseyinin altında oluşturulan ilk komite Mali Hizmetler Ticareti Komitesi olup mali hizmetlere yönelik teknik çalışmaların yapıldığı ve üye ülkelerde bu alanda yapılan mevzuat değişikliklerinin ele alındığı bir komitedir (15).

DTÖ bünyesinde hizmet görüşmeleri için önceden görüşme haftaları belirlenmektedir. Örneğin, 2002 yılı için bu görüşme haftaları şöyle belirlenmişti: 11-22 Mart 2002; 27 Mayıs-7 Haziran 2002; 15-26 Temmuz 2002; 21 Ekim-1 Kasım 2002 ve 2-13 Aralık 2002.

2000 Yılı Görüşmeleri başlamadan önce, GATS'a taraf ülkeler görüşmelerde ele alınabilecek konular hakkındaki görüşlerini DTÖ Sekretaryası'na iletmişlerdir. Bunlardan AB'nin önerilerini örnek olarak verelim. AB'nin önemle altını çizdiği ve görüşmelere dahil edilmesini istediği konu başlıkları kamu hizmetleri, sübvansiyonlar ve koruma önlemleri olmaktadır (WTO, 1999, 99-2211: 3).

2000 yılında başlayan görüşmeler devam etmektedir. Bu müzakerelerin, Doha'da yapılan DTÖ IV. Bakanlar Konferansı'nda kesinleştirilen takvime göre, 1 Ocak 2005 tarihinde tamamlanması öngörülmüştür. Dolayısıyla hizmetler dahil tüm müzakerelerin, "tek liste" esasına göre söz konusu tarihe dek bir bütün olarak sonuçlandırılması kararlaştırılmıştır. Bu tarihin istisnası, Mayıs 2003'e dek tamamlanması kararlaştırılan anlaşmazlıkların çözümü ile ilgili müzakereler olmaktadır (www.wto.org/french/news_f/press01_f/pr217_f.htm).

Çalışmamızın tamamlandığı aylarda, üye ülkeler müzakere edilecek konular ve taahhüt listelerinin revizyonu hakkındaki önerilerini hazırlamakta idiler. Zira Doha Konferansı'nda alınan kararlara göre üye ülkeler, birbirlerinin taahhüt listelerini inceleyerek serbestleştirilmesini istedikleri sektörleri belirleyecekler ve pazara giriş ve milli muamele konusundaki ön taleplerini en geç 30 Haziran 2002 tarihine kadar, bu sektörlerle ilgili tekliflerini yani 1995'te verilen özel taahhüt listelerinin yurtiçi mevzuat değişiklikleri ışığında gözden geçirilmiş taahhüt listelerini ise 31 Mart 2003 tarihine dek sunmakla yükümlü kılınmışlardır. Ancak çoğu ülke bunları zamanında gerçekleştirememiş ve uygulamada 30 Haziran 2002 tarihi de facto kesin teslim tarihi olmaktan çıkmıştır.

II. B. GATS Sonrasında Serbestleştirme Müzakereleri

Burada GATS sonrasında serbestleştirmenin ilk adımları olarak nitelendirebileceğimiz ve GATS Eklerinde ve Hizmet Ticareti Konseyi (HTK) Kararlarında yer alan hizmet sektörlerinden bazılarına ilişkin *serbestleştirme müzakereleri ve sonuçları* ele alınacaktır. Aşağıda ele alacağımız bu müzakereler, Anlaşma çerçevesinde hizmet üretimi yapan gerçek kişilerin hareketliliğine ilişkin müzakereler, mali hizmetler, temel telekomünikasyon hizmetleri, ve deniz taşımacılığı hizmetleri müzakereleri olmaktadır.

i) Anlaşma çerçevesinde hizmet üretimi yapan **gerçek kişilerin hareketliliğine yönelik müzakerelerin** amacı, yalnızca üzerinde anlaşmaya varılmış özel taahhütlerde yer alan hizmetlerin GATS'ı imzalayan ülkelere mensup hizmet sunucularının, ülkeye girişi ve geçici ikametiyle bağlantılı şekilde sunulmasını sağlamaktır. Daha önce de işaret edildiği gibi, GATS metninde bu şekildeki hizmet sunumu için “gerçek kişilerin *varlığı (presence)*” kavramı kullanılmakta, “*hareketi (movement)*” kavramı ise konuyla ilgili Ek'te yer almaktadır.

Dolayısıyla buradaki hareketlilik “geçici” niteliktedir. Ayrıca daha önce ilgili başlıkta açıklandığı gibi, GATS hükümleri bir ülkenin işgücü piyasasına girmeye çalışan kişilere ve sürekli anlamda vatandaşlık, daimi çalışmaya veya ikametgaha ilişkin tedbirlere de uygulanamamaktadır. Bu son husus, gerçek kişilerin hizmet arzının sınırlarının çizilmesi açısından önemli bir nokta olmaktadır. Zira, bu işgücü hareketi sürekli yerleşme ve vatandaşlık amacıyla gerçekleştirilen göçlerden kesinlikle ayrı tutulmuş olmaktadır.

Uruguay Görüşmelerinden sonra gerçek kişilerin hareketi ile ilgili müzakereleri yapmak üzere, Marakeş'te alınmış kararlar uyarınca bir “Müzakere Grubu” kurulmuş ve bu grubun görüşmelerini 30 Haziran 1995 tarihine dek tamamlaması öngörülmüştür. Bu görüşmeler sonucunda ortaya çıkacak taahhütlerin ülkelerin taahhüt listelerine kaydedileceği de belirtilmiştir.

Bu müzakerelerin ana konusu, özellikle gelişmekte olan ülkelerin taahhüt listelerindeki genel taahhütler (yatay önlemler) kısmında iyileştirmeye gidilmesi, bu kısımda taahhütte bulunmamış olan ülkelerin de taahhütlerde bulunmalarına ilişkin çalışmalar olmuştur.

Bu müzakereler 28 Temmuz 1995 tarihinde tamamlanmış ve sonuçları bir protokole (Üçüncü Protokol) bağlanmıştır. Bu protokol, protokolü kabul eden ülkeler açısından Ocak 1996 sonunda yürürlüğe girmiştir. Müzakereleri tamamlayan 6 ülke (Avustralya, Kanada, AB, Norveç, İsviçre ve Hindistan) görüşmeleri sonucunda taahhütlerini iyileştirmişlerdir (Ongun, 1999: 624).

Buna göre, AB'ne üye ülkeler (Portekiz hariç) yabancı meslek sahiplerine ticari varlık olmaksızın üye ülkelerde çeşitli düzeylerde imkanlar sunmuşlardır. Kanada önceden yaptığı taahhütlerine sözleşme ile çalışan bazı meslek sahiplerini de eklemiştir. Avustralya iş seyahatinde bulunanlar için esneklik getiren iyileştirme yapmıştır. Hindistan ise daha önceki taahhütlerinde iyileştirme gerçekleştirmiştir. Ancak belirtmek gerekir ki, bu iyileştirme müzakereleri gerçek kişilerin dolaşımına ilişkin serbestleştirme tekliflerine büyük bir değişiklik getirmemektedir.

Bu müzakereler esas itibariyle bu alandaki kısıtlamaları azaltmaya ya da kaldırmaya yönelik olarak yapılmaktadır. O halde üye ülkelerin gerçek kişilerin dolaşımı ile ilgili kısıtlamalarına göz atmak yararlı olacaktır. Bu kısıtlamalar genel taahhütler çerçevesinde öngörülmektedir. DTÖ 1998 yılı verilerine göre, üye ülkeler, belirli dolaşım şekli, belirli kişiler ve belirli süreler itibariyle yapılan serbestleştirme tekliflerini sunmuşlardır (WTO, 1998, doc. 98-4927: 1-37). 100 üye ülke itibariyle verilen bu bilgiler aşağıdaki iki çizelgede özetlenmiş bulunmaktadır.

Bu iki çizelgeden de görüldüğü gibi, ülkeler geçici süreyi en fazla 5 yıl ile sınırlandırmakta, gerçek kişilerin serbest dolaşımını ise üst düzey yöneticiler ve uzmanlar ile sınırlı tutmaktadırlar. Hizmet sunum biçimi itibariyle dolaşım ise, ticari varlık şeklindeki hizmet sunumu (şirket-içi işgücü transferi) veya gerçek kişilerin ticari sözleşmeler yapmak üzere diğer ülkelere iş seyahati ile sınırlandırılmaktadır.

Görüldüğü gibi, taahhütlerin çoğunluğu nitelikli elemana yöneliktir. Çizelgede yer alan toplam 328 taahhütten 135'i şirket-içi transferlere, 104'ü ise doğrudan yönetici ve uzmanlara yöneliktir. Taahhütlerin ancak % 17'sinde düşük nitelikli işgücünün de kapsayabileceği görülmektedir.

Ülkelerin önemli bir kısmı gerçek kişilerin dolaşımını, iktisadi bakımdan gereksinim duyulması koşuluna bağlamaktadır. GATS kapsamında ekonomik ya da "iktisadi gereksinim testi", Anlaşmada tanımlanmamış kavramlardan biridir. Buna göre, üye ülkelerde toplumun iktisadi gereksinimini veya belli taleplerini yansıtan belli şartlar yerine getirildiği takdirde, bazı hizmet alanlarında pazara giriş izni verilmektedir.

Geçici süre konusuna gelince, aşağıda verilen ve gerçek kişilerin izin verilen geçici ikametgah sürelerini gösteren çizelgede de görüldüğü gibi, iş seyahatleri durumunda 3 ay, diğer amaçlar için ise 2-5 yıl arasında değişmektedir.

Başka ülkelere hizmet sunumu amacıyla giden gerçek kişilerin bu dolaşımına iş garantisi koşulu öne sürülmektedir. Nitekim, 100 ülkenin genel taahhütlerinde bu koşul vardır.

Anlaşılacağı gibi, GATS'ın gerçek kişilerin hareketi ile ilgili sunduğu imkanların, daha ziyade gerçek kişilerin serbest dolaşımını ticari varlık biçimindeki hizmet sunumuna yönelik ve gelişmiş ülkelerin nitelikli işgücü ihtiyaçlarına cevap verir şekilde olduğu görülmektedir. Nitekim, Uruguay Görüşmeleri sırasında ülkelerin bu alandaki ilk taahhütleri ticari varlık oluşturulmasına bağlı olarak işletme yöneticileri, önemli teknik personelin üye ülkeler arasında işletme-içi transferini ya da iş seyahati niteliğindeki kısa süreli işgücü dolaşımını kapsamaktaydı.

Gerçekten, DTÖ'nün 1998 verilerine göre, Kuzey Amerika'da geçici işgücü arasında nitelikli olanların oranı % 80 olarak gerçekleşmiştir. Gelişmiş ülkelerin hizmetler alanında doğrudan yabancı yatırımlarının ise, gelişmekte olan ülkelerekinden çok daha fazla olduğuna DYY ile ilgili açıklamalarımızda değinmiştik. Ayrıca, bu konuda çoğu gelişmekte olan ülke Anlaşmanın eksiklikleri arasında işgücünün dolaşımı ile ilgili olanına dikkat çekmiştir. GATS'a yönelik bu ve diğer eleştiriler D başlığı altında ayrıntılı olarak açıklanacaktır.

Teknoloji transferi koşulu 32 taahhütte yer almaktadır. Bu taahhütlerin sahibi ise genellikle gelişmekte olan ülkeler olmaktadır. Burada ülkeye gelecek yönetici ve uzmanların yerli personeli eğitmesi istenmektedir.

Gerçek kişilerin dolaşımı hakkında serbestleştirme talebi ilk olarak gelişmekte olan ülkeler tarafından yapılmıştır. Arjantin, Tayland, Hindistan ve Mısır başta olmak üzere gelişmekte olan ülkeler, gelişmekte olan ülke firmalarının yabancı piyasalarda ticari varlık oluşturabilecek sermaye gücüne sahip olmadıklarını ancak, gelişmekte olan ülkelerdeki bir kısım meslek sahiplerinin (gerçek kişilerin) yabancı pazarlarda hizmet sunabilecek niteliklere sahip oldukları tezini savunmuşlardır. Bu ülkeler ilk yapılan taahhütlerin yeterli olmadığını vurgulamışlar ve ABD, Kanada, Japonya ve AB ülkelerinin yaptıkları serbestleştirme tekliflerini genişletmelerini istemişlerdir. Hatta bu teklifler iyileştirilmediği takdirde, kendilerinin mali hizmetler alanındaki serbestleştirme tekliflerini iyileştirmeyeceklerini de bildirmişlerdir (TWN, 2001: 61-69). Bunun üzerine, daha sonra ABD her yıl 65 bin nitelikli yabancı işgücüne vize vereceğini GATS taahhüdü haline getirmiştir. Kanada ise daha sınırlı sayıda meslek alanını açmış, daha yüksek sayıda meslek elemanı alacağını bildirmiştir (DİSK Genel-İş, 2002: 93).

Daha önce belirtildiği gibi, Ocak 2000'de başlayan yeni hizmet görüşmeleri çerçevesinde üye ülkeler gerçek kişilerin dolaşımına ilişkin önerilerini Hizmet Ticareti Konseyi'ne

sunmuşlardır. Üye ülkeler diğer alanlarda olduğu gibi, bu alanda da özel taahhütlere yönelik talepleri en geç 30 Haziran 2002'ye dek, tekliflerini ise 31 Mart 2003'e dek sunmak durumundadırlar.

Bazı gelişmekte olan ülkelerin 1999 yılında DTÖ Sekretaryasına ilettiği talepler, bu müzakerelerin gelişmekte olan ülkeler cephesini yansıtmaktadır. Gelişmekte olan ülkeler bu önerilerde genellikle gelişmiş ülkelerin serbestleştirme tekliflerinin yetersizliğini dile getirmeyi sürdürmektedirler. Gelişmiş ülkelere, geçici işçilerden sosyal güvenlik sistemlerine dahil olmalarını talep etmemeleri, tarife dışı teknik engeller çıkarılmaması, ülke vatandaşlarına uygulanmayan ek vergiler ve/veya kısıtlamaların yabancı işgücüne uygulanmaması yolunda istekler sıralanmaktadır (WTO, 1999, doc.99-1336: 1-4).

Ayrıca, gelişmekte olan ülkelerin arz kapasitesine sahip oldukları hizmet sektörlerine girişte iktisadi gereksinim testinin uygulanmaması, uygulandığı takdirde ise bunun objektif ölçütlere dayanması ve saydam olması da istenmektedir (WTO, 1999, doc.99-2762: 2). Gelişmiş ülkeler ise, esas olarak işgücü piyasalarında yaşanan sorunlar ve bu ülkelerdeki yüksek işsizlik oranları nedeniyle gerçek kişilerin sınır ötesi hizmet sunulmasının serbestleştirilmesine karşı çıkmaktadırlar. Bu ülkelerin bir kısmı yasal olmayan göç ile de mücadele edilmesini talep etmektedirler (http://A:/symp_mov_natur_perso_april02_f.htm., 18.09.2002).

Sonuç olarak, gelişmekte olan ülkelerin ısrarlı istekleri karşısında gelişmiş ülkelerin göç yasalarından ödün vermemekte ısrar ettikleri ve gelişmekte olan ülkelerin gelişmiş ülkelere doğru işgücü ihracında bulunmalarını engelleyen yapısal önlemlerden vazgeçmedikleri görülmektedir ((WTO, 1999, doc.99-3317).

GATS kapsamında hizmet sunan gerçek kişilerin sınıflandırılması ve bu konuda yapılmış taahhütlerin sayısı ve toplam içindeki payları (genel taahhütler çerçevesinde, 100 ülke itibarıyla), 1998

		Taahhüt Listesine kaydedilen taahhüt sayısı (1)	Toplam taahhüt sayısı (2)	(2) içindeki payı ,yüzde olarak	(2) içindeki payı, yüzde olarak
Aynı firma içinde yer değiştiren gerçek kişiler (şirket-içi transferler)	Yöneticiler	45	135	13,7	41,1
	Üst düzey yöneticiler	44		13,4	
	Uzmanlar	45		13,7	
	Diğerleri	1		0,3	
Yöneticiler		22	104	6,7	31,7
Üst düzey yöneticiler		40		12,2	
Uzmanlar		42		12,8	
İş seyahatinde bulunan kişiler	Ticari varlık	30	70	9,1	21,3
	Satış görüşmeleri	40		12,2	
Ticari sözleşme yapan serbest meslek sahipleri		3	3	0,9	0,9
Diğer		3	3	0,9	0,9
Belirlenmemiş		13	13	4,0	4,0
Toplam ^a		328	328	100,0	100,0

^a Mod-4 (gerçek kişilerin varlığı) ile ilgili genel taahhütleri ilgilendiren taahhütlerde bulunmuş 100 üye ülke tarafından yapılmış toplam taahhüt sayısı.

Kaynak: WTO, 1998, doc.98-4927: 29'daki Tableau-9'dan yararlanılarak düzenlenmiştir.

Gerçek kişilerin taahhütler kapsamında izin verilen ikametgah süreleri (100 ülke taahhütleri itibariyle), 1998.

	Aynı firma içinde yer değiştiren gerçek kişiler (şirket-içi transferler)				E	M	S	İş seyahati yapanlar		ICS	Diğer	NS	Toplam
	E	M	S	O				CP	SN				
0-3 ay				1	1	1	1	11	20	1			36
6 ay								1	1	1			3
12 ay			1	1									2
	(2)	(2)	(3)		(2)	(1)	(2)		(1)				(13)
24 ay	1	1	1		1	1	1	1					7
	(1)	(1)	(1)			(1)	(1)						(5)
36 ay	6	6	5	1	1	1	1	1					22
	(1)	(1)	(1)			(1)	(1)						(5)
48 ay	5	4	4				1						14
60 ay	4	5	5		1	1	2						18
72 ay												1	1
Belirlenmemiş	25	24	24		16	33	32	16	18	1	3	12	204

E: Yöneticiler, M: Üst düzey yöneticiler, S: Uzmanlar, O: Diğerleri, CP: Ticari varlık, SN: Satış görüşmeleri, ICS: Ticari sözleşme yapan serbest meslek sahipleri, NS: Belirlenmemiş. Parantez içindeki rakamlar, taahhüt listelerinde süre belirtilmediği takdirde, uzatılması mümkün süreleri göstermektedir.

Kaynak: WTO, 1998, doc.98-4927: 30'daki Tableau-10'dan yararlanılarak düzenlenmiştir.

ii) Uruguay Görüşmeleri esnasında hükümetlerin taahhütte bulunmadıkları alanlardan biri **temel telekomünikasyon hizmetleridir**. Nisan 1994'te, ülke Bakanları Uruguay Görüşmelerinin sonunda temel telekomünikasyon hizmetleri (ses, faks, telgraf, data, mobil telefon, çağrı, kablolu televizyon, kiralık kanal, vb.) ticaretinin serbestleştirilmesi müzakerelerinin sürdürülmesini kararlaştırdılar. Bakanlara göre, Uruguay sonrasında sürdürülecek bu müzakerelerde anılan sektörde daha önce başlamış olan ve devam eden özelleştirme çalışmalarının ve hızlı teknolojik gelişmelerin de gözönüne alınabilme imkanı olacaktı. Böylece, **temel telekomünikasyon hizmetleri ile ilgili müzakereler** DTÖ bünyesinde oluşturulan Temel Telekomünikasyon Müzakere Grubu bünyesinde Mayıs 1994'te başlamış ve 30 Nisan 1996'da tamamlanması öngörülmüştür. Nisan 1994 sonunda toplam 53 ülke müzakerelere katılmış, DTÖ'ye üyelik görüşmeleri devam eden 24 ülke de gözlemci statüsü ile müzakerelere katılım talebinde bulunmuştur. Nisan 1996'da 48 hükümet (AB dahil) toplam 34 teklif sunmuştur. Ancak, bu teklif sayısı müzakerelere son verilmesi için yeterli bulunmamış ve müzakereleri sürdürmenin yararlı olacağı düşünülmüştür (www.wto.org/french/tratop_f/serv_f/telecom_f/telecom_history_f.htm, 18.09.2002).

Nitekim, Nisan 1996'daki toplantıda DTÖ Genel Direktörü R. Ruggiero, daha önceki müzakere sonuçlarının bir protokole bağlanması ve müzakerelerin ülkelerin MFN ve pazara giriş karşısındaki tutumlarını gözden geçirmelerine ve Protokole eklenen tekliflerini değiştirmelerine imkan sağlamak üzere, 1997 başı itibariyle bir tarih belirlenmesini önermiştir. Bu öneri 30 Nisan 1996'da Hizmet Ticareti Konseyi'nde kabul edilmiş ve müzakerelerin de 15 Şubat 1997'de sonuçlandırılması kararlaştırılmıştır. Nisan 1996'da müzakereleri sürdürmek üzere bir de "Temel Telekomünikasyon Grubu" adı altında yeni bir çalışma grubu oluşturulmuştur. Çalışmalar Temmuz 1996'da yeniden başlamış ve katılımcılar her ay toplanmak suretiyle pazara giriş konusundaki teklifleri üzerinde çok sayıda ikili görüşmelerde bulunmuşlardır. Müzakerelere katılan ülkeler Şubat 1997'de taahhüt listelerini ve MFN ilkesi temelinde uyguladıkları ayrıcalıklar (MFN'nin muafiyetleri listesi) listesini Dördüncü Protokole eklemişlerdir. Dolayısıyla bu sektörde üye ülkelerin çoğunda geçerli olan tekel hakkının sona erdirilerek telekom piyasasının serbestleştirilmesi ve yabancı yatırımcıların faaliyette bulunmalarının önü açılmıştır.

Böylece, Temel Telekomünikasyon Müzakere Grubu'nun 2 yıl süren çalışmaları, DTÖ Singapur Bakanlar Konferansı'nda yapılan tavsiyelerin de etkisiyle 15 Şubat 1997 tarihinde hazırlanan Protokol ve Ekleri ile sonuçlandırılmıştır. Bu tarihte müzakerelere tam üye olarak katılan 69 ülkeden 63'ü taahhüt listelerini de sunmuşlardır. Türkiye Dördüncü Protokolü 17 Kasım 1997 tarihinde imzalamıştır. Sanayileşmiş ülkelerin tamamının bulunduğu bu 69 ülkeden 40'tan fazlasını geliştirmekte olan ülkeler oluşturmaktadır. Katılımcı ülkelerin telekomünikasyon sektöründeki toplam dünya gelirleri içindeki payına gelince, 1997 itibariyle % 91'ten fazladır.

5 Şubat 1998'de yürürlüğe giren bu Protokol ve ekleri uyarınca, üye ülkelerin 1 Ocak 1998 itibariyle farklı yıllarda telekom piyasalarını rekabete açmaları konusundaki taahhüt listeleri üzerinde (iyileştirmeler dışında) değiştirilmemek şartıyla mutabakata varılmıştır.

Bu sektörde serbestleşmeden beklenen yararlar ise şöyle özetlenebilir. Sektörün uluslar arası rekabete açılması ile kamu telefon hizmetlerindeki abone sayısı her yıl daha fazla artacak, haberleşme hizmetleri fiyatları hissedilir biçimde düşecek ve haberleşme hizmetlerinde uluslar arası trafik önemli ölçüde artacaktır (Ongun, 1999: 627).

2000 yılı itibariyle DTÖ'ye üye 79 ülke telekomünikasyon piyasalarını rekabete açmış ve en az bir alt sektörde taahhütte bulunmuştur (WTO, 2000, doc. 00-5623: 1).

Daha yüksek düzeyde bir serbestleştirme gerçekleştirmek üzere Ocak 2000'de başlayan yeni hizmet görüşmeleri çerçevesinde üye ülkeler telekomünikasyon hizmetleri konusunda da önerilerini Hizmet Ticareti Konseyi'ne sunmak durumundadırlar. Halen üye ülkeler bu sektöre ilişkin taleplerini ve tekliflerini (en geç 30 Haziran 2002 ve 31 Mart 2003'e dek) hazırlamaktadırlar. Ülkelerden bir kısmı söz konusu talep ve teklifleri DTÖ Sekreteryası'na iletmış bulunmaktadır. Gelişmiş ülkelerin bu serbestleştirme konusundaki yaklaşımlarını ve yeni önerilerini görmek bakımından, aşağıda örnek olarak AB ve üye ülkeleri'nin önerileri açıklanmaktadır.

AB, 22 Aralık 2000 tarihli önerisinde (WTO, 2000, doc. 00-5623: 1-6), telekomünikasyon hizmetlerinin genel olarak gelişme açısından temel bir altyapı oluşturduğuna ve tüm iktisadi ya da ticari faaliyetin ayrılmaz bir parçası olduğuna dikkat çekmekte ve bu sektörde rekabetin gerek tüketiciler gerekse iş dünyası ve yeni yatırımcılar için haberleşme maliyetlerini düşüreceğini öne sürmektedir.

AB'ye göre, sektördeki serbestleşme ayrıca, tüm diğer hizmet sektörlerindeki gelişmeyi de hızlandıran elektronik ticaretin de daha hızlı büyümesini teşvik edecektir. Nitekim, AB'nde

uluslararası telefon görüşmelerinde ortalama fiyat işletmeler için % 15.1; özel tüketiciler için ise % 13.5 oranında düşmüştür. İnternet üzerinden (2 Mbit/s) ulusal ve uluslararası haberleşmedeki ortalama fiyat ise 1997-2000 arasında % 30 civarında düşmüştür. AB ülkelerinde bu sektörün hemen hemen tüm alt sektörleri itibariyle (AB raporunda, DTÖ hizmet sınıflandırmasına göre sıralanan bu alt sektörlerden 2'sinde az sayıda kısıtlama kaldığını, yakında bu engellerin de kaldırılacağını belirtmektedir: faks hizmetleri ve bilgi-veri işleme hizmetleri) tam olarak rekabete açıldığını vurgulayan AB, sektördeki serbestleşmeden sonra yerel telefon hizmetleri sunan işletme sayısında 1999 yılına göre 2000 yılında % 90 oranında artış olduğuna dikkat çekmektedir. Cep telefonu piyasasında ise, 1999'da % 36 olan piyasaya giriş yüzdesi 2000'de % 55'e yükselmiş olup 2000 verileriyle piyasada toplam 61 işletme ve 194 milyon abone vardır. Bu işletmelerin büyük çoğunluğu da yabancı sunucular olmaktadır.

AB'ne göre, sektörde kısmen taahhütte bulunan üye ülkelerin telekomünikasyon alt sektörlerinde uygulamayı sürdürdükleri kısıtlamalar, haberleşme hizmetlerindeki potansiyel rekabeti azaltmaktadır. Dolayısıyla yeni hizmet görüşmeleri sırasında tüm DTÖ üyesi ülkeler bu kısıtlamaları tamamen kaldırmalı ve bu alandaki alt sektörlerin tamamı itibariyle 3 hizmet sunumu biçiminde taahhütte bulunmalıdırlar. Pazara giriş ve milli muamele açısından ise, tüm hizmet sunum biçimlerinde var olan kısıtlamaların tamamı kalkmalı ve bu taahhütler ek taahhütler şeklinde temel telekomünikasyon sektörüne ait taahhüt listelerine eklenmelidir.

Hizmet sunum biçimlerinden Mod-4'e gelince; AB raporunda, AB taahhüt listesinde işletme-içi personel transferi ile ticari sözleşmeye dayanan hizmet sunucularının (yani hizmet, AB toprakları üzerinde kurulmamış bir işletmenin personeli tarafından sunulan hizmet anlamında olup yapılan bir ticari sözleşme çerçevesinde sunulmaktadır) geçici dolaşımının da yer aldığını belirtmekte ve özelliği olan bazı hizmetlerin sunulmasında gerçek kişilerin geçici hareketini kolaylaştıracak ve iyileştirecek önlemlerin yeni görüşmeler sırasında müzakere edilmesini önermektedir. AB ayrıca, uydu hizmetlerinde bazı ülkelerin hala uygulamaya devam ettiği MFN muafiyetlerinin de kaldırılmasını ısrarla savunmaktadır.

Yukarıda özetlediğimiz önerilerden anlaşıldığı gibi, gelişmiş ülkeler gerçek kişilerin dolaşımında iyileştirmeyi istiyor görünseler de, her alanda olduğu gibi haberleşme alanında da bu kişilerin hareketinin "geçici" ve nitelikli eleman hareketi şeklinde olması fikrinden vazgeçmemektedirler.

iii) **Mali hizmetler sektöründe** Uruguay Görüşmeleri sırasında verilen taahhüt listelerinde iyileştirme yapılması amacıyla yeni müzakerelerin başlatılması da öngörülmüştü. Bu müzakerelerin ilk turu resmi olarak 28 Temmuz 1995'te tamamlanmıştır. Ancak, hükümetler bu sonuçları yeterli bulmayıp tatminkar bir serbestleştirme düzeyine ulaşılmasını sağlayacak yeni görüşmelerin yararlı olacağı düşüncesiyle yeniden müzakerelere başlamışlardır.

İk tur müzakereler sonucunda hazırlanan İkinci Protokol üye ülkelerin imzasına sunulmuştur. (Türkiye bunu 26 Mayıs 1996'da imzalamıştır). Bu protokol uyarınca, DTÖ üyesi ülkeler 1 Kasım 1997'ye dek mali hizmetler alanındaki tekliflerini iyileştirmek için gayriresmi müzakerelerde bulunacak ve 1 Kasım 1997'den başlamak üzere 60 günlük bir sürede ise, resmi olarak ikili görüşmeler gerçekleştireceklerdi. Bu süreç içinde tekliflerinde iyileştirme yapan 29 ülke arasından 20'si sigortacılık alanında, 24'ü bankacılık, 17'si menkul kıymetler ve 25'i de diğer mali hizmetler alanında önceki taahhütlerini iyileştirmişlerdir. 8 ülke ise GATS kapsamındaki MFN muafiyetlerini iptal etmiştir.

İkinci Protokol ile sonuçlandırılan müzakereler sırasında en çarpıcı tartışmalar ABD tarafından yapılmıştır. ABD, bankacılık ve diğer mali hizmetlerde diğer ülkelerin elde ettiği yararların ABD için aynı düzeyde gerçekleşmeyeceğini ve diğer ülkelerce yapılan tekliflerin tatminkar düzeyde olmadığını öne sürerek tekliflerini geri çekmiştir. Bunun üzerine, ABD'nin mali hizmetlerde MFN muafiyetlerinin kapsamı genişletilmiş ve taahhütleri ile MFN muafiyet listeleri İkinci Protokole eklenmemiştir (Ongun, 1999: 625-626).

Bu görüşmelerin sonucunda iyileştirilen taahhütler özetle şu hususları kapsamaktadır: Mali hizmetler alanında yabancı mali kuruluşlara yönelik izin koşullarında iyileştirme; sigorta şirketleri ile bankaların şube ve iştiraklerinde özsermaye açısından yabancı katılım düzeylerinin yeniden ayarlanması; mali kuruluşların yönetim kurulu üyelerinin faaliyet gösterilen ülkede yerleşik olması ya da o ülkenin vatandaşı olma koşulunun kaldırılması; yabancı bankaların çek-kliring ve çözüm sistemine katılımı (Ongun, 1999: 626).

1997 Müzakereleri sonucunda 14 Kasım 1997'de kabul edilen Beşinci Protokol 1 Mart 1999'da yürürlüğe girmiştir. 1997 görüşmelerine 70 üye ülke katılmıştır. Bunlardan 63'ü anılan protokolü onaylamıştır. Haziran 2001 tarihiyle onaylamayan ülke sayısı ise 7'dir (www.wto.org/services/financiers.htm, 18.092002).

Ülkelerin mali hizmetler alanındaki taahhütleri incelendiğinde, hemen hemen tüm ülkelerin taahhütte buldukları sektörlerin başında bankacılık, sigortacılık ve menkul kıymetler

gelmektedir. İyileştirmelerin gerçekleştirildiği alt sektörler de bunlar olmaktadır. Aşağıdaki çizelgede görüldüğü gibi, ABD, AB ve Japonya'nın bu sektörlerin tamamında teklif vermiştir. Mali sektörün istikrarında serbestleştirilmiş mali hizmetlerin önemini sık sık vurgulayan (WTO, 1998, doc. 98-5087: 2) bu ülkelerin mali hizmetler ve diğer alanlardaki serbestleştirmeye yönelik genel tutumları bundan sonraki kısımlarda ülke örnekleriyle daha ayrıntılı açıklanacaktır.

Hizmet sunum biçimleri itibariyle ele alındığında ise, ticari varlık (mod-3) şeklindeki hizmet sunumunda serbestleştirme tekliflerinin sınır-ötesi ticarete oranla (mod-1) daha fazla olduğu görülmektedir (WTO, 1998, doc. 98-4837: 21).

Mali hizmetler alanında GATS kapsamında verilen özel taahhütlerin bazı ülkeler itibariyle dağılımı, 1998.

SİGORTACILIK					BANKACILIK				Menkul kıymetler ve Diğer mali hizmetler		
Ülkeler	Hayat sigortası	Hayat dışındaki sigorta	Re-asürans	Diğer	Mevduat	Kredi	Döviz	Derive hizmetler	Menkul kıymetler	Garanti	Mali danışmanlık
ABD	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
AB	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
Japonya	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
İsviçre	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
Macaristan	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
Türkiye	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
Hindistan		X	X	X	X	X	X		X	X	
Endonezya	X	X	X	X	X	X	X		X	X	
Kore	X	X	X	X	X	X	X		X	X	X
Singapur	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
Arjantin	X	X	X		X	X	X	X	X	X	X

Kaynak: WTO, 1998, doc. 98-4837: 36-37, Tableau 9'dan yararlanılarak düzenlenmiştir.

Mali hizmetler de 2000'de başlayan yeni hizmet görüşmeleri çerçevesinde ele alınacaktır. Bu amaçla, ülkeler bu alanda talep ve önerilerini hazırlamaktadırlar. Gelişmiş ülkeler bu görüşmelerde ele alınacak konular hakkındaki görüşlerini ilettikleri raporlarda, mali hizmetlerde sürdürülecek müzakerelerin gelişmekte olan ülkeler açısından büyük önem taşıdığını ileri sürmekte ve bu sektördeki serbestleşmenin gelişmekte olan ülkelerin mali sistemlerinin güçlenmesindeki rolünün altını çizmektedirler. Buna göre, yerli ve yabancı hizmet sunucuları arasındaki ayrımcılığın tamamen ve halen devam eden bazı engellerin de kaldırılması tüm ülkeler için çok önemlidir. Zira, piyasalarını yabancı rekabete açan gelişmekte olan ülkeler uluslararası normları ve uygulamaları uygulamayı da kabul etmiş olacaktırlar. Böylece mali hizmetler sektöründe nitelik ve verimlilik artacak, sunulan hizmet yelpazesi genişleyecek ve daha istikrarlı

mali kaynak bulma imkanı olacaktır. Bu da sonuçta tüm ekonomi açısından kalkınma ve büyümeye de katkıda bulunacaktır (WTO, Communiqué de press 2001, www.wto.org, 18.09.2002: 1-3).

iv) Marakeş'te **Deniz taşımacılığı hizmetleri ile ilgili müzakerelere** Uruguay Görüşmeleri sonrasında devam edilmesi ve bunların 30 Haziran 1996'da tamamlanması kararı alınmış ve bu müzakereleri gerçekleştirmek üzere bir de "Deniz Taşımacılığı Hizmetleri Müzakere Grubu" oluşturulmuştur. Müzakerelere Uruguay'dan sonra devam edilmesi kararının nedeni ise, Uruguay Görüşmeleri sırasında 32 ülkenin (5 ülke de sonradan) bu sektörde taahhütlerde bulunmuş olmasına rağmen bazı büyük ülkelerin bunların arasında yer almaması idi. Bunun üzerine, deniz taşımacılığı hizmetlerine ilişkin olarak sürdürülecek müzakerelerin süresi ve bunu gerçekleştirecek organ bu hizmetlere yönelik GATS Eki ve Kararında (Bkz. Ek-2) belirlenmişti.

Söz konusu müzakereler, uluslararası deniz taşımacılığı hizmetleri, uluslararası denizcilikteki yardımcı hizmetler, limanlara giriş ve liman hizmetlerinden faydalanma alanındaki taahhütlerle ilgili kısıtlamaların belli bir zaman içinde kaldırılmasını sağlamayı amaçlıyordu.

Anılan grup çalışmalarına Nisan 1994'te başlamış ve müzakerelerin askıya alındığı tarihe kadar (1994-1996 arasında) 17 toplantı yapmıştır. Yoğun bir görüş alışverişi sürecinden sonra, Haziran 1995'te katılımcılar bu alandaki taahhütlerini sunmaya başlamışlardır. Sunulan taahhüt sayısı 24 idi. Ancak ülkelerin çoğu, ABD'nin teklifte bulunmamış olmasını gerekçe göstererek, taahhütlerini geri çekmişlerdir. ABD ise, sunulan tekliflerin kalitesini ve sayısını yeterli bulmamıştı. Tüm bu gelişmelere rağmen, Norveç ve İzlanda görüşmeler sırasında ortaya koydukları en iyi teklifleri uygulama kararı almışlar, Avusturya ve Dominik Cumhuriyeti ise tekliflerini geri çekmiştir (www. wto.org/A:/transport_maritime_urneg_f.htm, 18.09.2002).

Müzakere Grubu 28 Haziran 1996'daki toplantısında müzakerelerin askıya alınmasını kararlaştırmış ve daha sonra Hizmet Ticareti Konseyi tarafından onaylanan bazı kararlar almıştır (WTO, 1998, doc. 98-4578: Annexe 1). Bu kararlar şunlardır: Askıya alınan görüşmeler GATS'ın 19.maddesi uyarınca en geç 2000 yılında (2000 Yılı Yeni Hizmet Görüşmeleri) tekrar başlayacaktır. GATS'ın 2. Maddesinin (MFN ilkesi) uygulanması, 2000'de yeniden başlaması öngörülen görüşmelerin sonuna dek askıya alınmıştır. (Böylece, birçok ülke bu konudaki muafiyetleri hazırlamaktan kurtulmuş oldu.) Yeniden başlayacak görüşmelerin, başlangıç taahhütleri ile iyileştirilmiş teklifler bazında yapılması kararlaştırılmıştır (bu karar ile de ülkelerin

hiç taahhütte bulunmamış gibi davranmaları ve ilk defa teklif veriyor durumu önlenmiş oluyordu). Tekrar başlayacak görüşmelerin sonuna kadar ülkeler deniz taşımacılığı hizmet ticaretini olumsuz yönde etkileyecek hiçbir önlem alamayacaklardır (diğer ülkeler böyle bir tedbire başvurmadağı takdirde). Bu son durumdaki “barış hükmü (clause de paix)” aslında bu sektörde ticareti kısıtlayacak yeni engellerin uygulamaya konulmasını önlemek amacına yönelikti.

Müzakerelerin askıya alındığı sırada, söz konusu müzakerelere 42 hükümet (AB ve üye ülkeleri bir ülke olarak sayılmaktadır) tam üye olarak, 16 hükümet de “gözlemci” statüsünde katılmıştır (Rapport annuel de l’OMC 1996: 146).

Kasım 1998 itibariyle 29 ülkenin uluslararası deniz taşımacılığı alanında taahhüt listesi hazırladığı görülmektedir (WTO, 1998, doc. 98-4578: 12-18). Bu ülkeler arasında ABD, Yunanistan gibi bu sektörde en yüksek ticaret hacmine sahip olup dünyada ilk üç sırada yer alan ülkeler yoktur. ABD’nin görüşmelerden çekilmesine yukarıda değindik. Yunanistan ise AB ülkeleri arasında sayılmaktadır. AB’nin taahhüt listesinde ise, bu sektörde en önemli hususlar olan uluslar arası deniz taşımacılığı ve liman hizmetlerinde taahhüdü olmayıp yardımcı hizmetlerde depolama, taşıma ve teslim bürolarına yönelik bazı taahhütleri vardır. Bu görüşmelere katılan ve taahhüt listesi sunan Türkiye’nin durumu ise ilgili bölümde açıklanmıştır.

Diğer hizmet sektörleri gibi, deniz taşımacılığı alanında da 2000 yılında başlayan görüşmelere dahil edilmiş ülkeler bu görüşmelerde ele alınacak konularla ilgili önerilerini DTÖ Sekretaryası’na iletmışlerdir. Gerek gelişmiş ülkeler gerekse gelişmekte olan ülkelerin bu önerilerdeki bakış açılarını görmek bakımından, örnek olarak iki ülkenin (Avustralya ve Kore) önerilerini incelemek yararlı olacaktır.

DTÖ’ye gönderdiği raporunda dünya ticaretinin % 80’ininin denizyolu ile taşındığına dikkat çeken Kore’ye göre, Haziran 1996’da kesilen görüşmelerden sonra bu hizmet sektöründe üstlenilen taahhüt sayısı ve uygulama alanı son derece sınırlı kalmıştır. Kore, bu görüşmeler sırasında verdiği taahhütleri geri çekmediğini ve tekliflerinin hala geçerli olduğunu belirtmektedir.

Kore, hizmet ticaretinde anlamlı bir serbestleştirme gerçekleştirilebilmesi için tüm DTÖ üyesi ülkelerin 2000 Yılı görüşmelerine “tam üye” sıfatıyla katılmalarını önermektedir. Bu görüşmelerde, daha önce belirtilen alt hizmet dallarının yanısıra “intermodal” deniz taşımacılığı hizmetleri de ele alınmalıdır (intermodal taşımacılık, taşınacak yükün bir ülkeden diğerine, aynı

konteyner içinde, intermodal taşıma sözleşmesi yapılarak, deniz taşımacılığı ve uluslararası karayolu taşımacılığı ile ulaştırılması). Özellikle gelişmiş ülkelerde limanlarda vergi ve harçların uygulanmasında ayrımcı nitelik taşıyan kısıtlamaların kaldırılması, Kore'ye göre, ele alınacak bir diğer önemli konudur.

Taahhüt listesi hazırlayan 29 ülke arasında yer alan Avustralya'nın liman hizmetlerinde taahhüdü yoktur. Ancak, DTÖ'ye verdiği raporunda uluslar arası deniz taşımacılığında en ileri düzeyde teklifler verdiğini öne sürmektedir (WTO, 2001, doc.01-4723: 1-4). Avustralya'ya göre, ticari varlık biçimindeki hizmet sunumu açısından var olan ticaret engellerinin (örneğin, yabancı sermaye girişi, ulusal sermaye payları, co-firma anlaşmalarına yönelik kısıtlamalar, yabancı firmaların faaliyeti gibi) kaldırılmalıdır. Ayrıca, bu sektörde pazara girişte çok önemli kısıtlamalar (örneğin, liman vergi ve harçları gibi) söz konusu olup bu konular görüşmelerde müzakere edilmelidir. Bu arada, Avustralya çoğu ülkeye hala uygulanan tarife-dışı engellerin (çevre koruma ve güvenlik gerekçesiyle empoze edilen ve makul düzeylerde olmayan normlar, yük gemilerinin sıkı denetlemeye tabi tutulması ve teftişi gibi) serbest ticareti önlediğini ve kaldırılması gerektiğine dikkat çekmektedir.

Gerçekten, günümüzde deniz taşımacılığı özellikle dünya yük taşımacılığında ilk sırada almaktadır. Deniz taşımacılığı trafiğinin yapısına baktığımızda, DTÖ'nün 1998 verilerine göre, petrol taşıması toplamın (hacim olarak) % 44.7'sini; yer altı madenlerinin taşıması % 23'ünü ve yük taşıması ise % 32.6'sını oluşturmaktadır. Değer olarak ele aldığımızda, en önemli taşımanın yük taşıması olduğu görülmektedir. Ancak, bu konuda sağlıklı veri olmadığı için net rakam verilememektedir (WTO, 2001, doc.01-4723: 4). Bu sonuncu taşımanın yarısından fazlası ise gelişmekte olan ülkelerin limanlarından geçmek durumundadır. Dolayısıyla, başta liman hizmetleri olmak üzere uluslararası deniz taşımacılığı hizmetlerinde, ABD gibi gelişmiş ülkelerin, verilen tekliflerin yeterli ve kaliteli olmadığı gerekçesiyle serbestleştirme müzakerelerini çıkmaza sürüklemeleri veya erteletmelerinin nedenleri de daha açık görülmektedir.

II. C. Hizmet Ticaretiyle İlgili Uluslararası Düzenlemelerin Ulusal İktisat Politikaları Üzerindeki Etkileri

1. Genel olarak

Hizmetlerde serbestleştirmenin etkileri son derece karmaşık bir sorundur. Nitekim, birinci bölümde iktisadi etkinlik ve serbestleştirme arasındaki ilişkiyi irdelerken açıkladığımız gibi, iktisadi teoride serbestleştirmenin çok çeşitli durumlarda iktisadi etkinliği artırmanın bir aracı olduğu, dolayısıyla da ticaretin serbestleştirilmesinin yararlarının kaynak etkinliğine katkı sonucunda olduğu kabul edilir. Konuya hizmetler açısından baktığımızda, serbestleştirme bir hizmeti daha iyi sunabilecek üreticiyi teşvik edecek, sunamayacak üreticileri ise piyasa dışına itecektir.

Bununla birlikte, uygulamada hizmetlerde sorun bu kadar basit değildir. Gerçi, iktisadi etkinlik hizmetlerde de eksik rekabet koşulları ya da yeni işletmelerin piyasaya girişini önleyen ticaret engelleri söz konusu olduğunda devreye girer. Ancak, etkinsizlik sonucunda maliyetler aşırı arttığında da hem regülasyon hem de serbestleştirme gereksinimi aynı anda ortaya çıkabilir. Böyle bir durum ise, kuşkusuz yeterli regülasyon ile daha fazla rekabet arasındaki dengeyi sağlayacak politikayı seçme sorunu yaratır. Ayrıca, hizmetlerde doğal monopollerin ayrı bir yeri vardır. Örneğin, telekomünikasyon hizmetleri aynı zamanda diğer sektörlerde çok önemli bir girdidir. Dolayısıyla, bu gibi hizmetler en fazla yatırım gerektiren bir sektör olarak regülasyonun da önem taşıdığı alanlardır.

Bu durumda, daha fazla rekabet ile yeterli regülasyon arasındaki dengenin iyi ayarlanmış olduğu kabul edilse bile, her ikisinin aynı anda yarar ve maliyeti nasıl ölçülecektir? Ayrıca, bu yarar ve maliyetleri ölçerken hangi ölçütleri dikkate almak gerekir? Yerli üreticiler, tüketici refahı, net hasıla üzerindeki etkilerin ölçülmesi kolay görünse de beraberinde başka değerlendirmeleri de getirmektedir. Örneğin, üretimin, kullanımın ve kapasite yaratılmasının birbirine bağlı olduğu sektörlerde serbestleştirme nedeniyle bozulan yapıya uyum sağlama daha zor olmaktadır. Zira, böyle bir durumda, söz konusu üç hususun koordineli bir yaklaşım ile ele alınması gerekir.

İktisadi etkinlik açısından ele aldığımızda, örneğin serbestleştirme sonucunda sözgelimi ulusal sivil havacılık kaybolursa etkinlik artabilir ancak, tüketici refahı için aynı şey söylenemeyebilir. Keza, telekomünikasyon hizmetleri için de aynı sorun söz konusudur. Nitekim,

çoğu gelişmekte olan ÷lkede ulusal havacılık şirketlerinin özelleştirilmesi en çetrefil ve zor konular arasında yer almaktadır. Örnek vermek gerekirse, ilgili bölümde de açıklanacağı gibi, Türkiye her iki alanda da bu zorluğu yaşamaktadır.

Ayrıca, etkinliğin ölçümünde bir başka sorun daha vardır. Otomatik olarak tam istihdama giden bir ekonomide etkinliği sağlamak ile eksik istihdam koşullarında etkinliği sağlamanın etkileri farklı olacaktır. Burada işin içine verimlilik ölçümleri ve değerlendirmesi de girecektir.

Gör÷ldüğü gibi, serbestleştirmenin etkilerini ölçmek özellikle hizmetlerde çok kapsamlı ve karmaşık olduğu kadar çok da zor bir konudur.

Dolayısıyla, uygulamada hizmetlerde bu etkilerin ölçümünde en sık başvuru olan yöntem, dış ticaret üzerindeki etkilerin ölçülmesi olmaktadır. Burada da birinci bölümde açıkladığımız bazı sorunlar olsa da, dış ödemeler bilançosu istatistikleri kullanılarak serbestleştirmenin dış ticaret üzerindeki ihracat ve ithalat etkilerini değerlendirmek en kolay yollardan biridir. Nitekim, biz de bu çalışmada serbestleşmenin hizmet ticareti üzerindeki etkilerini bu yöntem ile ölçme yolunu seçtik.

Çalışmamızda serbestleştirmenin etkilerini ölçmede ana kriter genel olarak iktisadi etkinliktir. Ancak, hizmet ticareti üzerindeki etkileri değerlendirirken yaptığımız gibi, yeri geldikçe ödemeler bilançosu kriterine de başvurulmuştur.

Sonuç olarak, serbestleştirme ve sonuçları çeşitli ÷lkeler itibariyle incelendiğinde, farklı m÷lahazalar olduğu gör÷lmektedir.

Nitekim, çeşitli ÷lkelerde hizmet ticaretinin serbestleştirilmesi sürecinde gerçekleştirilen deregülasyon uygulamaları ve GATS bağlamında serbestleşmenin gerek sektör bazında gerekse ulusal ekonomi açısından sonuç ve etkileri literatürde bazı değerlendirme yöntemlerinden yararlanılarak irdelenmektedir. İktisat politikası sorunları ve alınacak politika önlemleri bakımından önem taşıyan bu değerlendirmelerden biri serbestleştirmenin fayda ve maliyetini esas itibariyle yurtiçi ve global ortam çerçevesinde makro ekonomik temelde irdelemektedir (Dedrick, Kraemer, Palacios ve diğ., 2001: 1201). Bilgisayar piyasası örneğinde mal ticaretindeki serbestleşmenin sonuç ve etkilerini ele alan bu değerlendirme, hizmet ticareti açısından da yararlı olabilecek bir çerçeve sunmaktadır.

Ele alınan sektörde yerli piyasanın temel özellikleri serbestleşmenin sonuç ve etkileri açısından önemli olmaktadır. Örneğin, yerli piyasada serbestleşme öncesinde deregülasyon uygulamaları olması, yabancı sermayenin özendirilmesi ya da tamamen korumacılığın egemen

olması, piyasanın büyüklüğü, iç piyasaya yönelik üretimde bulunma gibi özellikler serbestleştirme sonuçlarının olumlu (örneğin, yerli firmaların ayakta kalıp uzmanlaşarak gerek üretim gerekse rekabet güçlerini artırması) ya da olumsuz (yerli firmaların piyasadan silinmesi) olmasında önemli bir faktör olmaktadır. Zira, Brezilya örneğinde olduğu gibi yabancı rekabete açık olmayan ve korunan iç piyasaya yönelik üretim yapan bir sanayi dalındaki firmalar ve tüketiciler, Meksika gibi daha açık olan ve uluslararası yabancı firmaların egemen olduğu bir piyasada çalışan firmalara ve bu hizmeti kullanan tüketicilere oranla serbestleştirmeden farklı bir biçimde etkilenmektedir (Dedrick ve diğ., 2001: 1199).

Yerli piyasadaki işgücünün niteliği de serbestleşme sonrasında gelişmekte olan ülke firmalarının gelişmiş ülke firmalarınınki başta olmak üzere yabancı rekabete uyum sağlamasında önemli bir unsur olmaktadır. Örneğin, yazılım sektörü, diğer iş hizmetleri ve turizm gibi birçok hizmet sektöründe nitelikli işgücü stoku dış rekabete karşı önemli bir avantaj sağlamaktadır.

Serbestleşme öncesi ve sonrası politikaların farklı olması etkileri de farklı kılmaktadır. Nitekim, serbestleştirme sonrasında bir kısım ülkeler kaldırılan ticari engellerin yani korumanın yerine, sektöre yönelik aktif bir teşvik ve destek politikası uygulamış iken bir kısmı da uygulamamıştır.

Ülkenin coğrafi konumu (örneğin, büyük piyasalara yakın ya da uzak oluşu, herhangi bir bölgesel entegrasyona dahil olması gibi) sektörün dış ticareti üzerinde etkili olmaktadır. Örneğin, Meksika kendisine yakın olan büyük ABD pazarından ve NAFTA içinde olmaktan yararlanmış ve serbestleştirdiği sektörlerin ihracatı artmıştır. Brezilya'da ise ana piyasalardan uzak olunması nedeniyle serbestleştirme yerel ve bölgesel talebi karşılayan bir sanayi yaratılmasına neden olmuştur (Dedrick ve diğ., 2001: 1214).

Serbestleşmenin kapsamlı olup olmaması yani kaldırılmayan engel sayısını incelemekte de yarar vardır. Daha kapsamlı ve daha hızlı bir serbestleştirmenin etkileri (örneğin, yerli piyasaya yabancı sunucuların girişinin yoğun ve çabuk olması gibi) çok hızlı ortaya çıkmaktadır. Böyle bir durumda, eğer serbestleşme sonrasında etkin bir tamamlayıcı politika uygulamaya konulmamışsa çok sayıda yerli firmanın piyasayı terketmesi söz konusu olabilmektedir.

Sonuç olarak serbestleştirmenin özellikle gelişmekte olan ülkeler açısından etkileri değerlendirildiğinde, serbestleşme sonrasında uygulanacak iktisat politikalarının oldukça önemli olduğu görülmektedir. Sektörler ancak bu şekilde serbestleşme nedeniyle bozulan yapıya uyum sağlayabilmekte ve yaratılan fırsatları kullanabilmektedir.

Piyasa engellerinin iktisadi etkilerinin ölçümü Avrupa Birliği'nde "1992 Tek Pazar"ın gerçekleştirilmesi hedefine yönelik olarak bazı ampirik çalışmalara konu olmuştur. Gelişmiş ülkelerdeki durumu da yansıtan bir örnek olarak Emerson'un çalışması verilebilir. Emerson AB ülkelerinde mal ve hizmet ticareti açısından mevcut tüm piyasa engellerinin kaldırılmasının yaratacağı olası iktisadi kazançları ortaya koymaya çalışmıştır (Emerson, M. ve diğ., 1991).

Bu araştırma AB'nde mevcut ticaret engellerini toplam beş grup altında sınıflandırmış ve ampirik çalışmayı buna göre gerçekleştirmiştir: Gümrük tarifeleri, miktar kısıtlamaları (kotalar), maliyet-artırıcı engeller (gümrük muamelelerinin gecikmesi, istatistiksel veri toplanması, teknik düzenlemelerin incelenmesi gibi maliyetler), piyasaya giriş kısıtlamaları (kamu ihaleleri kısıtlamaları, bazı meslek dallarında yerleşme hakkının kısıtlanması gibi) ve piyasayı bozan teşvikler ve uygulamalar.

Söz konusu araştırmanın ampirik tahminlerine göre, 1985 itibariyle sınırdaki formalitelerin tamamen kaldırılmasının doğrudan maliyeti (özel ve kamu sektöründeki idari maliyetlerle birlikte) Topluluk içi ticareti yapılan malların değerinin % 1.8'i tutarında yani 9 milyar ECU'dür. İç pazarda belirlenebilen engellerin (sınır formalitelerinin yanı sıra teknik engeller ve düzenlemeler dahil) endüstri için toplam maliyeti firmaların toplam maliyetinin % 2'si olarak tahmin edilmiştir. Bu oran, sanayide yaratılan katma değerinin % 3.5'ine (yaklaşık 40 milyar Ecu) tekabül etmektedir. Oran, sanayi dalı itibariyle daha da artmaktadır. Örneğin, otomotivde bu oran % 5'e kadar çıkmaktadır.

AB, yukarıda sözü edilen sınırdaki formalitelerin tamamen kaldırılmasının doğrudan maliyetini, 12 üye ülke itibariyle toplam yirmi bin (20 000) civarında işletmeye gönderdiği "özel olarak bu amaçla hazırlanmış" anketlere (bu işletme sahipleri sanayici ve iş adamları tarafından) verilen cevapların derlenmesi sonucunda elde edilen bilgilerden hareketle hesaplamıştır. Anketler her üye ülkedeki işletmeler için kesinlikle aynı şekil ve içerikte hazırlanmış olup işletmelerin bu anketleri kendi ülkeleri pazarı açısından değil Topluluk pazarı açısından cevaplandırmaları istenmiştir. Söz konusu anketlerde, iş adamları ve sanayicilerin çeşitli ticaret engellerinin önemi ve maliyeti hakkındaki düşünceleri sorulmuş ve her bir engelin maliyetine ilişkin muhtemel rakamların verilmesi istenmiştir.

Bu anketlere gelen cevaplardan derlenen ticaret engelleri önem sırasına (engel oluşturma bakımından ciddi bir engel sayılıp sayılmaması anlamında) göre şu şekilde gruplandırılmıştır: 1. Teknik engeller ve regülasyonlar, 2. İdari engeller, 3. Sınır formaliteleri, 4. Yük taşımacılığına

ilişkin regülasyonlar, 5. katma değer vergisi (KDV) farklılıkları, 6. Sermaye piyasası kontrolleri, 7. Kamu ihalelerinde söz konusu kısıtlamalar ve 8. Topluluk mevzuatının uygulamaya sokulması.

Emerson'un çalışmasında özellikle piyasaya giriş engellerinin yoğun olduğu hizmetler sektörü ile sanayi dallarında serbestleşmenin getireceği fiyat düşüşleri ile maliyet azalmasının daha anlamlı ve önemli düzeyde olacağı tahmin edilmiştir. Buna göre, engellerin kaldırılması halinde kamu alımlarının önemli olduğu dallarda (enerji, ulaştırma, savunma donanımı gibi) mali hizmetler, karayolu ve havayolu taşımacılığında maliyet ve fiyatlar % 10-20 arasında azalacaktır. Ayrıca, yalnızca mali hizmetler sektöründe sağlanacak potansiyel kazancın 20 milyar Ecu olacağı hesaplanmıştır (Emerson, 1991: 1-10).

Dolayısıyla AB'nde serbestleşmenin etkisi, hizmetlerin fiyatını düşürmek suretiyle tüketici refahının artacağı şeklinde görülebilir. Engellerin ortadan kalkmasıyla işletmelerin bu nedenle katlandıkları maliyetlerin azalması ise sonuçta üretim maliyetlerini azaltacaktır. O halde maliyet azalışı ve fiyatlardaki düşüşler serbestleştirmenin yararları olarak algılanmaktadır.

GATS bağlamında serbestleşmenin ülkelerde ne gibi sonuç ve etkileri olabileceğine gelince, DTÖ genel olarak tüm taraflar açısından her ülkede daha etkin bir kaynak dağılımı ve daha az maliyetli yüksek nitelikli hizmet girdilerine ulaşma imkanı sağlamak suretiyle hizmet sektörlerinde iktisadi etkinliği artırma iddiasındadır. Yurtiçi iktisadi etkinliğin artışı ihracat artışına yolaçacak yeni fırsatlara imkan sağlayacaktır. Her ne kadar uygulamada ihracat ve ithalatta imkanlar birbirine çok bağlı ise de yüksek nitelikli ve ucuz hizmet girdisi sağlanması daha etkin ve rekabet gücü yüksek yurtiçi üretim ve dolayısıyla daha fazla mal ve hizmet ihracatı için büyük önem taşımaktadır. Görüldüğü gibi, DTÖ serbestleştirmenin birincil yararı olarak iktisadi etkinliğin artacak olmasının altını çizmekte ve nitelikli girdi bileşimi ile bunun sağlanacağını her fırsatta vurgulamaktadır.

Yabancı hizmet girdilerindeki herhangi bir artış büyük ölçüde her bir üye ülkenin arzına bağlı olacaktır. Bu da doğal olarak Anlaşmada yer alan genel yükümlülüklerle, piyasaya giriş ve milli muamele konusunda tarafların buldukları özel taahhütlere bağlı olmaktadır. Genel olarak, etkin bir serbestleştirmenin yabancı hizmet sunucularına yerli firmalara tanınan tüm imkanların sağlanmasını gerektirdiğine dikkat çekilmektedir (WTO, GATS, Facts et Fiction, 2002). Belirtmek gerekir ki, burada tüm" imkanlar" denilirken henüz GATS kapsamında yer almayan kamu hizmetleri ve ihalelerinde sağlanacak serbestleştirmeye de işaret edilmek istenmektedir.

Günümüzde DTÖ sistemi çerçevesince, ülkelere tercih edilen uygulama genellikle

karşılıklı serbestleştirme hareketleridir. Ancak bu çoğunlukla sınırlı ölçüde bir yarar sağlamakta ve gelişmekte olan ülkeler açısından etkisi ise ticaret kazançlarını kısıtlamak şeklinde olmaktadır. Zira bu ülkelerin önemli bir kısmı büyük ticaret ülkelerinin davranışlarını etkileyemeyecek kadar küçüktür.

Serbestleştirmenin potansiyel kazançları, esas itibariyle yurtiçi piyasalara girişte tanınan kolaylıkların sonucu ortaya çıkmaktadır. Kuşkusuz bu imkanlar tarafların iç politikalarıyla da sınırlı olacaktır.

Bilindiği gibi, bir ülkenin yeni ürünlerini ihraç edebilmesi için dünya piyasalarındaki geçerli standartları ve kaliteyi tutturması gerekir. Gelişmekte olan ülkelerde hizmet sektörlerindeki iktisadi etkinliği azaltan unsurların başında yurtiçinde hükümetlerin bu alanda uygun politikalar izlememeleri gelmektedir. Dolayısıyla, alınacak politika önlemleri esas olarak yurtiçi üretim kapasitesini artırmaya ve güvenilir arz koşullarının varolduğu bir ortam yaratmaya yönelik olmalıdır. Bu nokta, hizmetleri ara girdi olarak kullanan mallar ile bizzat hizmetlerin kendisinin ihracatını artırmada büyük önem taşımaktadır. Uzun dönemde ihracat artışlarının ithalat artışı için de gerekli bir koşul olduğu dikkate alınır, yüksek nitelikli ya da düşük maliyetli üretim hizmetlerinin (producer services) varlığı malların üretimini artıracak gibi bu malları aynı zamanda dünya piyasalarında daha rekabetçi kılacaktır.

Bu durumun gerçekleşmesi için de mevcut politikaların değişmesi ve tek taraflı uygulanan sınır engellerinin azaltılması gerekmektedir. Bu konuda turizm önemli bir örnek oluşturmaktadır. Günümüzde turizm hizmetlerinin etkin bir biçimde sağlanması turizm acentalarının dünyanın her yanında kurulu güçlü bilgisayarlı rezervasyon sistemlerine ulaşımına bağlıdır. Bu ise bu acentaların bu tür hizmetleri kolayca ve mümkün olduğu ölçüde düşük maliyetlerle ithal edebilmesine bağlıdır.

Bu nedendir ki, GATS ekleri arasında yer alan haberleşme (telekomünikasyon) hizmetleri sektörü hakkındaki Ek'in amacı, temel bir geçiş sektörü olan bu sektöre ilişkin kısıtlamaları azaltmak ya da kaldırmaktır. Nitekim, anılan Ekin 1. maddesinde "...üye ülkeler, kamu haberleşmesi taşıma şebekeleri ve hizmetlerine girişi veya bunların kullanımına ilişkin kısıtlamalarla ilgili olan hükümleri ayrıntılı bir şekilde genişletmek amacıyla bu Ek üzerinde görüş birliğine varmışlardır. Bu nedenle bu Ek, Anlaşmaya (GATS) bütünüleyici hükümler getirmektedir" hükmüne yer verilmiştir.

Keza GATS'a üye ülkelerin öncelikle üzerinde durdukları konuların başında da bu husus gelmekteydi. 1997'de imzaladıkları "Temel Telekomünikasyon Hizmetleri Anlaşmasının" amacı iktisadi faaliyetlerin en önemli girdilerinden biri olan ve çok büyük bir üretim değerine sahip telekom hizmetleri alanında rekabetçi bir ortamın sağlanmasıydı.

GATS'ın ihracatın artırılması yönünde sağlayacağı yararlar, kuşkusuz MFN ilkesi ile pazara giriş/milli muamele ile ilgili olarak ülkelerin taahhüt listelerinde yer alan yükümlülüklerine bağlı olmaktadır. Ancak, burada önemli bir noktaya işaret etmek gerekir. Bu listelerin içeriği gelişmekte olan ülkeler cephesinde ayrı bir önem taşımaktadır. Özellikle de gelişmiş ülkelerin taahhüt listelerinin içeriğine bakmak gerekir. GATS'a yönelik eleştirileri ele aldığımız başlıkta ayrıntılı açıklanacağı gibi, bu listelerin gelişmekte olan ülkelerin arz kapasitesinin olduğu hizmet sektörlerini de içermesi önemlidir.

Uruguay Görüşmelerinde en büyük taraf olan ABD'nin hizmet arzı, GATS hizmet sektörleri sınıflandırmasında sayılan hizmet sanayilerindeki toplam arzın yarısını oluşturmaktaydı (UNCTAD, 1994: 148). Dolayısıyla, GATS'ın 19. maddesinde yer alan gelişme yolundaki üye ülkelerin taahhüt listelerinde "uygun esneklik sağlanması" gerektiği şeklindeki hükmü aslında gelişmekte olan ülkelerin hizmet arz kapasitelerinin artırılması yolunda bir adım olarak algılanabilir. GATS'ın böyle bir amacı gerçekleştirmedeki rolü ise serbestleşmenin yararı olarak değerlendirilmelidir.

Serbestleştirmeden sağlanacak olası yararlar gelişmekte olan ülkeler açısından bakarsak; karşılaştırmalı üstünlük sağlanabilecek hizmet türlerinin ihracatını etkileyen koşulların ne olduğunu saptamak önemli olmaktadır. Ödemeler bilançosu verilerine göre, bu ülkelerin bir kısmının bazı hizmet sektörlerinde bariz bir karşılaştırmalı üstünlüğe sahip oldukları görülmektedir. Turizmden yola çıkılarak edinilen genel kaniya göre, bu ülkelerin emek-yoğun ürünlerde karşılaştırmalı üstünlüğe sahip oldukları ve dolayısıyla çıkarlarının da bu yönde olduğudur. Bu ürünler mühendislik, müteahhitlik, medikal ve para-medikal hizmetler olduğu kadar veri işleme ve yazılım hizmetleri gibi diğer iş hizmetlerini de kapsamaktadır. Bu ise, herşeyden önce gelişmiş ülkelerin işgücünün dolaşımına getirdiği yasak ve kısıtlamaların kaldırılmasına bağlı olmaktadır.

2. Gelişmekte olan ülkelerde ve gelişmiş ülkelerde serbestleştirme çerçevesindeki uygulamalar ve ampirik bulgular

Bu başlık altında çeşitli ülkelerde çeşitli sektörlerde gerçekleştirilen serbestleşme uygulamaları ve etkileri ele alınacak ve ampirik bulgular değerlendirilecektir.

Bundan önce de belirtildiği gibi, literatürde özellikle de GATS'a olumsuz yaklaşan çalışmalarda hizmet sektörlerinde gerçekleştirilen serbestleşmeden esas itibariyle gelişmiş ülkelerin yararlanmış olduğu, kazançlı çıkan gelişmekte olan ülke sayısının da oldukça sınırlı kaldığı öne sürülmektedir. Bu nedenle, gerek gelişmiş gerekse de gelişmekte olan ülkelere aldığımız bazı örnekleri yakından incelemekte yarar vardır.

Aslında çoğu hizmet sektöründe piyasada serbestleştirme süreci 1995-GATS sonrasında değil çok daha önceleri özelleştirme uygulamalarıyla (örneğin, telekomünikasyon hizmetleri 1984'ten itibaren) başlamıştır. 1980'li yıllarda başta İngiltere, Fransa, Belçika, Danimarka, İspanya ve İtalya olmak üzere Batı Avrupa'da önemli sayıda gelişmiş ülke ile Latin Amerika, Güneydoğu Asya ülkeleri gibi birçok gelişmekte olan ülke bu doğrultuda yoğun bir çalışmaya sahne olmuştur.

Özellikle mali hizmetler alanında gerçekleştirilen deregülasyonun birçok ülkede çeşitli şekillerde etkileri olmuştur. 1980'li yıllarda Latin Amerika ve Güneydoğu Asya ülkelerinde hızlı bir biçimde yapılan reformların ampirik sonuçlarını incelemek serbestleşmenin ülke ekonomilerini hangi ölçüde etkilediğini görmek bakımından önemlidir. Bu bağlamda gelişmekte olan ülkelere örnek olarak Kore'de hizmet ticaretinde gerçekleştirilen serbestleştirmenin etkilerini inceleyeceğiz. Zira hizmetler alanında gerçekleştirilen sınırlı sayıdaki ampirik çalışmalardan biri bu ülkeye yönelik olarak yapılmıştır.

Hizmetler sektörü ile başta imalat sanayii olmak üzere ekonomideki diğer sektörler arasında var olan sıkı ilişki nedeniyle hizmet ticaretinin serbestleştirilmesinin hangi alanda ve ne ölçüde bu sektörleri etkilediği önemli bir konudur. Kore örneği bu anlamda da önemli ipuçları vermektedir.

2001'de gerçekleştirilen Kore araştırmasında hizmet ticaretinin serbestleştirilmesinin hizmet alt-sektörlerinde ve ilgili imalat sanayii sektörlerinde verimliliği artırıp artırmadığı irdelenmiştir. Bu ampirik çalışmada 1970-1997 arası dönemde verimlilikteki değişimler incelenmiş ve serbestleştirmenin hizmet alt-sektörlerinde verimliliği pozitif yönde etkilediği

tespit edilmiştir (Kim, Jong-II; Kim, June-Dong, 2001: 1-38). Ancak, hizmet ticaretindeki serbestleşme ile imalat sanayiinin alt-sektörleri arasında verimlilik bakımından anlamlı bir ilişki olup olmadığı tespit edilememiştir. Bunun nedeni de anılan alt sektörlerle ilgili hizmetlere ilişkin istatistiksel veri eksikliğidir. Araştırma sonuçlarını aşağıda biraz daha yakından açıklamakta yarar vardır.

Kore’de son 25 yıldaki iktisadi gelişme imalat sanayiine öncelik verilerek sanayileşmeye dayandırılmışken 1997’deki mali krizden sonra hizmet sektörünün önemi anlaşılmaya başlanmıştır. Kore krizin olumsuz yönde etkilediği ekonomisini önceki gelişme seyrine döndürebilmek için hizmetler sektöründe kapsamlı reformlar yapmaya başlamıştır. Hizmetlerin serbestleştirilmesinin teknoloji transferine ve ölçek ekonomilerinin söz konusu olduğu hizmetler sektörünün verimliliğine potansiyel kazanç getirebileceği düşünülmüştür (Kim, Jong-II; Kim, June-Dong: 2001: 1).

1990’larda hizmetler sektöründe hızlı bir serbestleştirme gerçekleştiren Kore’de hizmet ticaretinin 1990’lı yıllardaki gelişme seyri incelendiğinde, turizm hariç ödemeler dengesindeki hizmetlerle ölçülen sınır ötesi hizmet arzı ihracatının 1991’de 7,1 milyar dolardan 1998’de 18,6 milyar dolara çıktığı görülmektedir. Toplam hizmet ihracatı ve ithalatı 1991’de sırasıyla 10,6 milyar dolar ve 12,2 milyar dolar iken 1998’de sırasıyla 25,1 milyar dolar ve 23,9 milyar dolara yükselmiştir. Ticari varlık şeklindeki hizmet arzı hariç toplam dünya hizmet ticaretindeki payı ise, 1991’de % 1.2’den 1998’de % 1.8’e çıkmıştır (Kim, Jong-II; Kim, June-Dong: 2001: 25).

Kore Hükümeti 1993’den bu yana hizmet sektöründe kısmen veya tamamen olmak üzere iş hizmetleri dahil 154 tane alt-sektörünü serbestleştirmiştir. Bu hizmet sektörlerinin çoğu Uruguay Görüşmeleri ve Kore’nin 1996’da OECD’ye üye olmasının sonucu olarak serbestleştirilmiştir. Hatta daha fazla yabancı yatırım çekmek ve etkinliği artırmanın bir yolu olarak, hizmetlerde doğrudan yabancı yatırımlar OECD ve DTÖ’ye verdiği taahhütlerinden daha fazla düzeyde bir serbestleştirme gerçekleştirmiştir. Bu alanda kaldırılan kısıtlamaların sayısı 2000 yılı itibariyle 495 olup yalnızca 2 kısıtlama kalmıştır (Kim&Kim, 2001: 27).

1980’lerden bu yana ticari varlık şeklindeki hizmet ticaretinde belirgin bir artış söz konusudur. Bu artışın nedeni hizmetler sektörünün doğrudan yabancı yatırımlar yoluyla yabancı hizmet sunucularına açılmasıdır. Nitekim, bu yatırımlar 1982-1990 arası dönemde 1.6 milyar dolar iken 1998-1999 arasında 6.3 milyar dolara yükselmiştir. Bunların 1980’lerde en yoğun olduğu hizmet sektörü otelcilik iken 1990’larda en fazla yabancı yatırım artışı, dağıtım

hizmetleri, ulaştırma, mali hizmetler ve başta telekomünikasyon ve iş hizmetlerinden oluşan diğer hizmetlerde gerçekleşmiştir. Dağıtım hizmetlerinde 1982/90 arasında 20.1 milyon dolar olan yabancı yatırımlar 1996/97 döneminde 586.6 milyon dolara çıkmıştır (Kim&Kim, 2001: 29).

İşte anılan ampirik çalışmada (Kim&Kim, 2001) 1990'larda tamamı serbestleştirilmiş olan dağıtım hizmetleri (toptan ve perakende ticaret) incelenmiş, hizmet ve imalat alt sektörlerinde verimlilik değişmeleri, toplam faktör ve emek verimlilikleri araştırılmıştır.

Bu araştırmaya göre, 1996'dan önce yabancı hizmet üreticilerini engelleyen kısıtlamaların bir kısmının kaldırılmasından sonra dağıtım hizmetlerinde önemli bir dönüşüm ortaya çıkmıştır. Özellikle perakende ticarete mağaza ve yerle ilgili kısıtlamalar hem yerli hem yabancı perakende firmaları için kaldırılmıştır. 1997'de toplam 65 olan büyük mağazaların toplam sayısı 2000'de 164'e çıkmıştır. Bu sayının %30'u da yabancı firmalarca kurulmuştur. Büyük mağazaların artan sayısı verimliliği ve perakende ticaret sektörünün yapısını önemli ölçüde değişirmiştir. Yabancı perakende firmaları ülkeye ticarete ileri teknikler, yeniliklere önem veren yönetim ile satış noktası sistemi (POS) gibi yeni teknolojiler transfer etmiştir.

Toptan ticaret mağazaları sayısı 1982'de 1000 kişiye 1.2 iken 1998'de 3.1'e çıkmıştır. Perakende mağazalarının sayısı 1990'da 1000 kişiye 16.6'ya ulaşarak Japonya'yı da (12.8) geçmiştir. Nitekim, ülkede satışların toplam miktarı mali krize bağlı ciddi bir gerilemenin olduğu 1996-1998 dönemi hariç kararlı bir şekilde artmıştır. Toptan ticarete yeni tesislerin açılması satışların artışına katkıda bulunmuştur.

Kore'ye ilişkin bu araştırmada işgücü başına ve mağaza başına düşen satış miktarları dağıtım sisteminde verimlilik ile etkinlik ölçütleri olarak kullanılmıştır. Buna göre, dağıtım sektörünün üretkenliğinin zamanla arttığı görülmüştür. 1996'da hem işiçi hem tesis başına düşen satışlar kayda değer şekilde artmıştır. Bu artışın da hizmetlerin serbestleştirilmesine ve dolayısıyla doğrudan yabancı yatırımların gelişine bağlı olduğu öne sürülmektedir.

Artan rekabet ortamında serbestleştirmenin rolü muhtemelen süper market ve büyük satış merkezlerinin (büyük mağazalar) daha düşük fiyat marjlarına bağlanmaktadır. Nitekim, 1995'de bu marjlar sırasıyla % 17.8 ve % 24.2 iken 1998'de % 13.6 ve % 21.7'ye düşmüştür. Bunun nedeni yabancı sunucularla olan rekabet olmuştur.

Araştırmaya göre, veri sınırlılığı nedeniyle kesin bir bulgu olarak değerlendirilemese de sektör üretkenliğinin artışında, özellikle yabancı firmalarca büyük marketlerin açılması ve DYY gelişinin sektörde en yeni yönetim biçimlerini getirmiş ve yerli perakende firmalarını rekabete

zorlamış olmasının rolü önemlidir. Ayrıca indirim mağazalarının devreye sokulmasıyla birlikte alışveriş kalıplarının değişimi, birçok küçük mağazayı hizmetlerinde uzmanlaşmaya ve mevcut perakende firmalarını da ölçek etkisi avantajından yararlanmak için boyutlarını büyütme zorlamıştır.

İmalat sanayii alt sektörlerindeki verimlilik artışlarının hizmetlerin serbestleştirilmesiyle ilgisine gelince, söz konusu araştırmada hizmetlerde çıktının ölçülmesinde hizmet üretiminin büyük oranda heterojen faaliyetleri kapsıyor olması nedeniyle katma değer kullanan geleneksel yaklaşım benimsenmiştir. Her bir hizmet sektörünün kendine özgü çıktı ölçme sorunu nedeniyle araştırmada tüm hizmetlere uygulanacak bir uygulama mümkün olamamıştır.

Bu arada belirtelim ki, bazı araştırmalarda her sektöre özgü veri setiyle hesaplama yapılmakta ise de farklı yollarla hesaplanan farklı hizmetlerin verimlilik oranları birbiriyle karşılaştırılmamıştır. Ayrıca hizmetlerde imalattan farklı olarak güvenilir mevcut veri eksikliği vardır. Özellikle de gelişmekte olan ülkelerde bu sorun çok daha ciddidir (16).

Kim'in araştırmasında da verimlilik hesabında ulusal muhasebe hesaplarına ilişkin veriler kullanılmıştır. Sektörel işgücü verimliliği işçi başına düşen katma değer olarak hesaplanmıştır. **Çizelge II. 3.'te** Kore için elde edilen sonuçlar diğer ülkelerdeki işgücü verimliliği ile karşılaştırılmaktadır.

Çizelge II. 4'te 1970-1997 arasında Kore'de hizmet alt sektörlerinde gerçekleşen emek verimliliği büyüme oranları verilmiştir. 1996'da tamamen serbestleştirilen dağıtım hizmetleri ile 1990'larda kısmen serbestleştirilen ulaştırma ve haberleşme hizmetlerinde 1990'ların sonunda işgücü verimlilik artışları gerçekleşmiştir. Bu sektörlerde sırasıyla 1990-1995 arası dönemde % 5.09 ve % 0.41 olan oranlar 1995-1997 arasında % 7.17 ve % 1.54 olmuştur.

Çizelge II. 3. Kore’de ve diğer ülkelerde ABD’ne oranla (ABD=100) sektörler itibariyle işgücü verimliliği, 1990

Ülkeler	Tarım	Maden- cilik	İmalat Sanayii	İnşaat	Kamu hizmetleri	Ulaştırma, Haberleşme	Dağıtım	Mali hizmetler	Sosyal hizmetler	Toplam ekonomi
Fransa	74	31	82	86	84	73	100	105	130	93
B.Alm.	53	19	70	81	63	60	70	166	178	86
İngiltere	53	..	66	90	85	54	60	257	86	73
ABD	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Japonya	25	31	79	89	106	50	70	148	78	70
KORE	16	10	34	42	68	23	18	40	15	26

Kaynak: Kim, Jong-II; Kim, June-Dong: 2001: 33.

Çizelge II. 4. Kore’de hizmet alt sektörleri itibariyle ortalama yıllık işgücü verimliliği büyüme oranları, 1970-1997

Dönemler	İmalat Sanayii	İnşaat	Kamu hizmetleri	Ulaştırma, Haberleşme	Dağıtım	Mali hizmetler	Sosyal hizmetler	Toplam ekonomi
1970- 80	5.84	-1.25	11.58	6.72	1.13	-4.36	5.40	4.83
1980- 90	5.58	5.17	9.50	3.88	5.38	-0.34	5.65	6.52
1990- 97	8.98	0.32	8.54	5.68	0.74	-1.08	4.78	5.20
1970-1997	6.56	1.54	10.02	5.40	2.60	-2.02	5.33	5.55
Ortalama Yıllık Toplam Faktör Verimliliği (TFV) artış oranları, 1970-1997								
1970-80	4.41	-1.34	5.41	3.02	0.11	-5.24	3.93	0.20
1980-90	4.40	2.60	4.94	-0.25	2.80	-0.15	5.10	2.77
1985-90	2.99	3.39	6.56	1.69	3.95	1.27	2.65	2.65
1990-95	4.90	-2.52	2.39	2.20	-0.41	-2.82	4.44	0.99
1990-97	3.35	-1.80	2.48	2.75	-0.30	-2.79	2.87	0.91
1970-97	4.13	0.00	4.47	1.74	1.00	-2.72	4.09	1.34

Kaynak: Kim, Jong-II; Kim, June-Dong: 2001: 33’den yararlanılarak düzenlenmiştir.

Çizelge II. 4’te 1970-1997 arası dönemde toplam faktör verimliliği (TFV) değişimleri de görülmektedir. İşgücü verimliliği durumunda olduğu gibi, mali hizmetler 1985-1990 hariç dönem boyunca negatif TFV büyüme oranları kaydetmiştir. Ulaştırma ve haberleşme 1990’ların sonunda TFV büyüme artışı sağlamış, 1990-1995 arasında % 2.2 iken 1995-1997 arasında % 4.12’ye çıkmıştır. Dağıtım hizmetlerinde ise, TFV 1990’ların sonunda iyileşme sergilemiştir. Diğer bir ifade ile verimlilikteki düşme azalmıştır (1990-1995 arasında %-0.41 iken 1995-1997’de % -0,02 olarak gerçekleşmiştir).

Hizmet ticaretinin serbestleştirilmesinin imalat sanayiine katkısına gelince, Kim Araştırmasında, ticareti serbestleştirilen hizmetleri girdi olarak kullanan imalat alt sektörlerinin verimliliğinin artabileceği varsayımının ampirik olarak test edilmesi, imalat alt sektörlerindeki verimlilik büyüme oranları ile imalat sanayi alt sektörlerinde kullanılan hizmet girdi

katsayılarının karşılaştırılmasıyla mümkün olmuştur. Bu analiz sonucunda, serbestleşen dağıtım hizmetlerini daha az oranda kullanan “metal olmayanlar” sektörünün, TFV büyüme oranları bakımından, diğer imalat alt sektörleriyle kıyaslandığında olumsuz bir performans gösterdiği görülmüş ancak bu sonuç anlamlı bulunmamıştır. Kim’e göre, imalat alt sektörlerinin TFV büyüme oranlarından ve hizmet alt sektörlerinin girdi katsayılarından anlamlı bir sonuç çıkarmak mümkün olmamıştır.

Sonuç olarak, Kim’in araştırmasında, etkinlik artışı TFV ile ölçülmeye çalışılmıştır. Ancak çıkan sonucu başarı saymak, dolayısıyla verimlilik artmış olarak görmek mümkün değildir. Nitekim bu, artıştan ziyade (zira verimlilikteki düşüş azalıyor) iyiye gidiş olarak değerlendirilmeliydi.

Ayrıca, Kim araştırmasının sonuç bölümünde, 2000 yılında verimlilik değişikliği ile hizmetlerdeki serbestleşme arasında nedensel bir ilişki olup olmadığını göstermek bakımından serbestleştirmeden sonra geçen yıl sayısının yeterli bulunmadığını (ülkede hizmet sektörlerinde anlamlı bir serbestleşme ancak 1990’ların ortalarında gerçekleştirildiğinden) belirtmektedir.

Şu halde, yukarıda açıklanan verimlilikteki iyileşmenin hizmetlerdeki serbestleşmeden kaynaklanıp kaynaklanmadığını irdelemenin temel koşulu, emek verimliliği ile TFV artışı eğilimlerini belirleyebilecek kesin verilere ve bu verilerin yeterli sayıda olmasına bağlı olmaktadır.

Bu durum, istatistiksel veri yokluğu ya da eksikliği nedeniyle ampirik çalışmaların zaten son derece sınırlı olduğu gelişmekte olan ülkeler için ayrı bir sorun yaratmaktadır (Bkz. Dipnot 16). Oysa serbestleştirmeden beklenen yararların gerçekleşip gerçekleşmediğini belirlemek özellikle bu ülkeler için kuşkusuz ayrı bir önem taşımaktadır.

Gelişmiş ülkelerde hizmetlerde gerçekleştirilen serbestleştirme uygulamaları ile sonuçları ve iktisat politikaları aynı zamanda bu ülkelerin dünya ticaret sistemi ve GATS hakkındaki bakış açılarını da açık bir şekilde yansıtmaktadır.

Hep vurgulandığı gibi, Uruguay Görüşmeleri sırasında hizmet ticaretinin görüşmelere dahil edilmesinde ısrarlı olan ülkeler gelişmiş ülkelerdi. Başta ABD olmak üzere hizmetler sektörünün tüm ekonomideki payı ortalama % 70’i geçen sanayileşmiş ülkeler ve bunların desteklediği DTÖ çevreleri hizmet ticaretinin serbestleştirilmesi yönünde büyük çaba harcamışlardır. Çok taraflı ticaret sisteminin dünya üretimini dolayısıyla da tüm ülkelerin refahını artıracığını öne süren bu ülkeler 1980’li yıllarda özellikle üretici hizmetler alanlarında

gerçekleştirilen (telekomünikasyon örneği gibi) özelleştirme uygulamalarının olumlu sonuçlarını dayanak olarak göstermişlerdir (Humpreys; Simpson, 1996: 107-108).

Bu görüşlere göre, hizmetlerin serbestleştirilmesi yalnızca hizmet ticaretini artırmakla kalmayacak, aynı zamanda teknoloji transferine ve ölçek ekonomilerinin söz konusu olduğu sektörlerin verimliliğini artıracaktır. Bu tür kazanımlar imalat sektöründeki doğrudan yabancı yatırımların verimlilik etkilerine benzer özellik taşımaktadır. Bunun nedeni ise, hizmet arzının çok önemli bir kısmının doğrudan yabancı yatırımlar yoluyla gerçekleştiriliyor olmasıdır.

Bu ülkelerde yapılan çeşitli araştırmalar yabancı yatırımların verimlilik artışında pozitif bulgularını göstermiştir. Yabancı yatırımlar rekabeti artırarak verimlilik artışlarına yol açmıştır. Keza, 670 İngiliz şirketinin analizine dayanılarak yapılan bir araştırmada artan rakip sayısı ile ölçülen rekabetin, belirgin şekilde daha yüksek bir toplam faktör verimliliği artışına yol açtığı saptanmıştır. ABD otomobil parça imalatçılarının firma düzeyindeki panel verileri kullanılarak yapılan bir diğer çalışmada da ev sahibi ülke üreticileri arasındaki verimlilik artışının, büyük oranda doğrudan yabancı yatırımların neden olduğu rekabet artışından kaynaklandığı bulunmuştur (Kim; Kim, 2001: 1).

Bazı araştırma bulguları yabancı yatırımlı firmaların, nitelikli işgücü, taşeronlara teknik rehberlik sağlayarak, yeni sermaye malları ve teknoloji getirerek, gelişmiş yönetim bilgisi uygulayarak, ülkede Ar&Ge çalışmaları gerçekleştirerek ve rekabeti teşvik ederek verimliliği artıracaklarını göstermektedir. Doğrudan yabancı yatırımlar yoluyla verimliliği artıran bu alternatiflerin çoğu hem imalat hem de hizmet sektörlerine uymaktadır (WTO, Doc.99-2176, 1999: 179-203).

Söz konusu çalışmalara göre daha çeşitli, daha kaliteli ve daha düşük maliyetli girdilere ulaşılmasını mümkün kıldığı için hizmet ticaretinin serbestleştirilmesi imalat dahil diğer sektörlerde de verimlilik artışlarına yol açabilmektedir.

Üretici hizmetlere (ulaştırma, haberleşme, mali hizmetler, iş hizmetleri gibi) ilişkin bir araştırma sonucuna göre, yerli ve yabancı üretici hizmetler birbirini tamamladığı için üretici hizmetlerin ticaretine izin vermek sadece nihai malların ticaretine izin vermekten daha olumlu etkilere yol açmaktadır. Dolayısıyla, üretici hizmetler ticaretinde sağlanan serbestleştirme oldukça anlamlı düzeyde kazançlara yol açacaktır (Markusen, 1989: 94-95).

Gelişmiş ülkelerde üretici hizmetlerin toplam hizmet ticareti içinde en hızlı artan sektörleri oluşturduğu dikkate alındığında, bu ülkelerin serbestleştirmeden sağladıkları yarar da

daha iyi anlaşılacaktır. Örneğin, Kanada'da 1980'li yıllarda haberleşme hizmetlerinde yıllık ortalama artış % 5.5 oranında artmışken bu oran tüm hizmetler sektöründe % 3'lerde seyretmiştir. Aynı dönemde gerçekleşen ortalama yıllık iktisadi büyüme oranı ise % 2.9'dur (Industry Canada, 1999: 14).

Gelişmiş ülkeler bazında yapılan araştırmalarda sıkı regülasyon uygulamaları ile ticaret engellerinin ekonomide rekabeti ve yenilikleri engelleyerek hizmetler sektörünün iktisadi kalkınma ve büyümede oynayabileceği olumlu rolü ve muhtemel yapıcı etkileri kısıtladığı sık sık vurgulanmaktadır. Nitekim, düşük koruma düzeylerinin ekonomide verimlilik artışını hızlandırdığı öne sürülmektedir (Van Reenen, 2001: 326).

Dünya toplam hizmet ihracatının ülke gruplarına dağılımı dikkate alındığında, hizmet ticaretinin serbestleştirilmesi kuşkusuz gelişmiş ülkelerde daha olumlu sonuçlara yol açmakta ve zaten yüksek olan dünya ticareti içindeki paylarını artırmaktadır. Bununla birlikte, bu artışta gelişmekte olan ülkelerin arz kapasitesinin gelişmişlere oranla sınırlı olmasının etkisi de gözardı edilmemelidir.

Gelişmiş ülkelerde gerçekleştirilen telekomünikasyon, havayolu taşımacılığı, mali hizmetler gibi hizmet alanlarında gerçekleştirilen deregülasyon uygulamalarının ve serbestleşmenin çok geniş yararları olduğu açıktır. ABD, İngiltere, Hollanda, İsveç ve İspanya gibi ülkeler bu uygulamalar sonucunda kuşkusuz önemli kazanımlar elde etmişlerdir (Kumbhakar ve diğ., 2001: 101-102).

Aynı şekilde Japonya da bu yöndeki uygulamaların yararını sıkça vurgulamaktadır. Nitekim, 1993-1999 yılları arasında gerçekleştirilen telekomünikasyon hizmetlerindeki serbestleşmenin etkilerine bakılacak olursa; bu dönemde istihdam iki kat artış kaydetmiş, iş hacmi %70, sabit sermaye yatırımları % 50, bu alanda piyasaya yeni giren işletmelerin sayısı ise % 70 oranında artmıştır (WTO, Doc.99-1671, 1999: 5).

GATS öncesinde hizmet ithalatçısı olan Japonya'nın GATS yürürlüğe girdikten sonra hizmet ithalatındaki artış devam etmiş, hizmetler ticaretindeki açığı 1990-1994 arasında yaklaşık 40 milyar dolar iken 1995 yılında 50 milyar dolara çıkmıştır (WTO, Doc.99-1671: 2).

2001 DTÖ İstatistik Yıllığı verilerine göre, Japonya'nın 1999 yılında hizmet ihracatı 68.3 milyar dolar, ithalatı da 115.7 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. 1999 yılı itibariyle toplam hizmet ithalatının % 33'ünü ABD'nden, % 18'ini AB'nden, % 49'unu ise diğer ülkelere sağlamaktadır (WTO, Stats 2001: 43 ve 93). 1990-2000 arası dönemde ihracat ve ithalatı yıllık

ortalama olarak sırasıyla % 5 ve % 3 artmıştır. 2000 yılında bir önceki yıla göre ihracatı % 13; ithalatı ise % 1 artmıştır.

Bunun anlamı, GATS sonrasında net hizmet ithalatçısı olmaya devam etmekle birlikte Japonya'nın hizmet ihracatının oldukça yüksek bir hızla artmaya başlamasıdır. 1999 itibariyle toplam hizmet ihracatının %31'ini ABD'ne, % 18'ini AB'ne, % 50'sini ise diğer ülkelere gerçekleştiren Japonya'nın hizmet ticaretinde yaşadığı dış açık esas itibariyle Kuzey Amerika (ABD başta olmak üzere) ve AB ile olan ticaretinde söz konusu olup Asya ülkeleri ile diğer gelişmekte olan ülkelerle olanında ise net bir fazlaya sahiptir.

Bu bulguların sonucu ise çok basittir: Gelişmiş ülkeler hizmet ticaretinde net bir fazlaya sahip olduğunda dış dünya açık verecek demektir. Bu durum kuşkusuz, gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerin bu alanda açık vermeye devam edeceğini göstermektedir.

Gelişmiş ülkelerin, hizmetler sektöründe doğrudan yabancı yatırımlardan da gelişmekte olan ülkelere oranla daha fazla pay aldığı görülmektedir. Nitekim, hizmetlerle ilişkili doğrudan yabancı yatırımların son on yıllık dönemde oldukça hızlı arttığı Japonya'da anılan yatırımlar örneğin, 1995'te 2,37 milyar dolardan 1996'da 4,08 milyar dolara yükselmiştir. Özellikle temel telekomünikasyon hizmetleri sektöründe GATS çerçevesinde yabancı yatırımlara uyguladığı yasak ve kısıtlamaları kaldırdıktan sonra sermayesinin üçte birinden fazlası yabancı sermaye olan 10 yeni büyük firmanın faaliyete geçtiği görülmüştür. Bu girişler sektörde maliyetleri düşürmüş ve hizmetlerin çeşitlenmesine yol açmıştır. Nitekim, yurtiçi ve yurtdışı haberleşme fiyatlarında 1985'den buyana yaklaşık % 80 oranında düşüş gerçekleşmiştir. Örneğin, uluslararası telefon konuşması fiyatı hafta içinde ABD-Japonya arasında 3 dakikalık konuşma itibariyle 1985'te 1,530 Japon Yeni iken 1998'de % 84.3 azalarak 240 yene inmiştir. Aynı şekilde şehirlerarası telefon konuşma ücretleri de 1985-1998 arasında % 77.5 oranında düşüş kaydetmiştir.

Bu rakamlar bize, Japonya'nın serbestleştirmeden büyük oranda yararlanmış olduğunu, dolayısıyla serbestleşmenin sonuçlarının bu ülkede olumlu olduğunu göstermektedir. Nitekim Japonya, GATS çerçevesinde hizmet ticareti alanında yapılması gereken değişiklikleri hararetle savunan gelişmiş ülkelerin başında gelmektedir. Keza, çok taraflı ticaret sisteminin temel ilkelerinden olan MFN konusunda hiçbir istisna öngörmemiştir. GATS yürürlüğe girdikten sonra da örneğin, hukuki hizmetlerdeki taahhütleri için bu konuyla ilgili iç mevzuatında değişiklikler yaparak nitelikli yabancı hukukçuların uluslararası hukuk alanında faaliyetlerine, Japon hukukçularla ortaklıklarına ve arbitraj (hakemlik) işlerinde Japon müşterilerin davalarını

üstlenmelerine izin vermiştir. Bu düzenlemeler sonrasında yabancı hukukçular, Japon piyasasında yerleşip hizmet vermeye başlamışlardır. 1999 yılı verilerine göre, 15 farklı ülkeden gelen 97 hukukçu Japonya'da faaliyet göstermekte olup bunun 71'i yabancı hukuk bürolarına ait olmaktadır (WTO, Doc.99-1671, 1999: 3).

Aynı şekilde temel telekomünikasyon hizmetlerinde de (uydu, cep telefonu, bölgesel telefon, şehirlerarası ve uluslararası telefon konuşma hizmetleri gibi) tüm engellerin kaldırılmasına ilişkin taahhütlerde bulunmuştur. Bu alanda yabancı sermayeye ilişkin kısıtlamaları kaldırmıştır (WTO, Doc.99-1671, 1999: 3-4).

Japon Delegasyonu'nun DTÖ Sekreterliğine Hizmet Konseyi'ne sunulmak üzere 2000 yılı hizmet görüşmelerine hazırlık çerçevesinde verdiği raporda, Japonya'nın hizmetlerdeki serbestleştirmeye yönelik politikası oldukça açık bir biçimde sergilenmektedir. Buna göre, Japonya GATS'ın iç mevzuatlarda tam bir saydamlığı ve aşamalı serbestleşmeyi öngörmesini onaylamakta ve bu serbestleşmenin olumlu sonuçlarını özetle şöyle sıralamaktadır (WTO, Doc.99-1671, 1999: 5):

- GATS'ta mevcut yükümlülüklerin ve bunların gelecek hizmet görüşmelerinde tüm hizmet alanlarını kapsayacak kadar yaygınlaşması hizmet sunumunda mevcut nicel kısıtlamaları kaldıracaktır. Yabancı hizmet sunucularının yerli sunucuların yararlandığı milli muameleye tabi olarak daha fazla hizmet sunmalarına imkan sağlanmış olacaktır. Yabancı hizmet şirketleri uluslararası düzeyde verilen bu taahhütler sayesinde piyasaya giriş anında ve girişten sonra ayrımcı muameleye veya nicel kısıtlamalara bağlı olarak ortaya çıkan maliyetlere katlanmak zorunda kalmayacaklardır. Japonya'daki yabancı hukukçular ile telekomünikasyon hizmetlerindeki yabancı sunucuların piyasaya girmesinden sonra elde edilen yararlar bu mekanizmanın hizmet ticaretinin artışı üzerindeki yararlı etkisini açıkça göstermektedir.
- GATS'a eklenen ülke taahhütlerinin bir anlamı da şudur: Üye ülkeler taahhüt listelerinde yer alan önlemler dışında daha sıkı önlemler empoze edemezler. Dolayısıyla, bu serbestleştirme taahhütleri üye ülkelerce alınan tedbirlerin önceden bilinmesini sağlayarak yapılacak tahminlerin daha sağlıklı olmasına ve şeffaflığa katkıda bulunacaktır. Bu ortam yabancı hizmet sunucularının üye ülkelerde doğrudan yabancı yatırımlarını kolaylaştıracaktır. Böylece, iç mevzuatlarda bir istikrar sağlanmış ve tahmin edilebilirlik gücü de güçlendirilmiş olacaktır.
- Hizmet ticaretinin serbestleşmesi ve dolayısıyla hacminin artması yalnızca ölçek ekonomilerinde verimliliği artırmakla kalmamakta aynı zamanda iktisadi büyümeye de katkıda bulunmaktadır. Bu katkı aynı zamanda hizmet ithalatçısı ülkelerde de söz konusu olacaktır. Zira teknoloji ve bilgi-beceri transferi, yabancı sunucuların iç piyasada varlığı dolayısıyla ortaya çıkan istihdam artışı ve

yeri sunucuların rekabet gücünün artacak olması bu ülkelerin kalkınmasına ve büyümesine de katkıda bulunmuş olacaktır. Bunun en canlı örneği Japon telekomünikasyon sektörüdür.

Hizmetlerin serbestleştirilmesi aynı zamanda imalat sanayii işletmelerinin etkinliğini artırmaktadır. Örneğin, hizmetlerin imalat sanayii girdileri içindeki payı 1980'de % 22.2 iken 1995'te % 29.5'a yükselmiştir. İmalat sanayiindeki verimlilik kazançları tüm ekonomiye yansımıştır. Bu gelişmeler sonucunda imalat sanayi yoğun bir şekilde bilgi kullanan bir sektör haline gelmiştir.

Bazı çalışmalarda yabancı şirketlerin tekel durumunun istismarı ve vergi kaçırma ihtimalleri nedeniyle olumsuz etkileri olacağına işaret edilmektedir. Ancak bu durumun nedenleri serbestleştirmede aranmamalı, ülkelerdeki rekabet ve vergi politikalarında varolabilecek aksaklıklarda aranmalıdır. Dolayısıyla, anılan olası olumsuz etkilerin serbest ticaretten beklenen olumlu etkileri de tehlikeye sokabilecek regülasyon uygulamalarıyla giderilmesi mümkün olmayacaktır.

Diğer bazı çalışmalara göre de, ticaretin serbestleştirilmesi çoğunlukla gelişmiş ülkelerin yararına gelişmekte olanların ise aleyhine olmaktadır. Bu görüş doğru değildir. Çünkü bu serbestleşmeden yalnızca gelişmiş üyeler değil tüm DTÖ üyesi ülkeler yararlanmaktadır. Burada özellikle ticari varlık şeklindeki hizmet arzı ile ilgili taahhütler etkileri olumlu olan (teknoloji transferi, istihdam ve vergi gelirleri artışı gibi) yabancı hizmet sunucularına olumlu bir ortam yaratmaktadır. Yabancı yatırımların ülkelere önemli bir istihdam artışı sağladığı da unutulmamalıdır.”

Serbestleşme politikasına hep olumlu yaklaşan Japonya bölge ekonomilerini ciddi bir şekilde sarsan Asya Krizi'nin hemen ardından GATS'a üye ülkelere kriz nedeniyle ilave kısıtlamalara kesinlikle gitmemeleri ve hiç değilse mevcut uygulamalara devam etmeleri yolunda çağrıda bulunmuş ve bu konuda ısrarlı tutumunu bir kez daha sergilemiştir (WTO, doc. 98-2174, 1998: 1).

Japonya 2000 Yılı Hizmet Görüşmelerinin kapsamına alınmasını istediği konuları da şu şekilde sıralamıştır: Bu görüşmelerde hiçbir istisna olmaksızın tüm hizmetlerin GATS kapsamına alınması sağlanmalıdır. Teknolojik ilerlemeler son yıllarda yeni hizmet türleri yaratmaktadır. Örneğin, elektronik ticaret Uruguay Görüşmeleri sonrasında olağanüstü bir hızla gelişmiş olup hizmet ticaretinde yeni ufuklar sunmaktadır. Dolayısıyla bu tür yeni hizmetler alanındaki görüşmeler de bir an önce tamamlanmalıdır. DTÖ bu teknolojik ilerlemelerden tüm üyelerin yararlanabileceği şekilde yeni disiplinler üzerinde çalışmalıdır. Bu yalnızca hizmetler değil aynı zamanda mal ticareti açısından da önemlidir. Yapılacak görüşmelere gelişmekte olan ülkelerin

aktif bir şekilde katılımı ticaretin serbestleştirilmesi sürecinde çok önemlidir. Gelişmekte olan ülkelerin bu doğrultuda kendi yararlarına olacak konuları tespit edip gelecek görüşmelerde inisiyatif kullanabilmeleri esas olarak bu çabalarına bağlı olacaktır (WTO, Doc.99-1671, 1999: 7).

Gelişmiş ülkelerde serbestleşme süreci açısından diğer önemli bir gelişme hizmetler sektöründe kullanılan işgücünün niteliğindeki değişimdir. Bu ülkelerde hizmetler sektöründe giderek artan oranda nitelikli ve yüksek nitelikli işgücü payı gelişmiş ülkelerin hizmet ticaretinde sahip oldukları karşılaştırmalı üstünlük ile gelişmekte olan ülkelerin çıkmazını onaylar görünmektedir. Birinci bölümde de belirtildiği gibi, iktisadi teoride ortaya konulan ve hizmet ticaretinde karşılaştırmalı üstünlüğün fiziki sermayenin yanısıra beşeri sermaye diğer bir ifadeyle nitelikli işgücüne dayandığı önermesi bu ülkelerde doğrulanmaktadır.

GATS mimarlarının başında gelen ABD de, daha önce belirtildiği gibi sık sık serbestleşmenin avantajlarını vurgulamakta ve hizmet ticareti önündeki engellerin kaldırılmasının hızlı bir biçimde gerçekleştirilmesi gereği üzerinde durmaktadır.

Nitekim, ABD GATS Hizmetler Konseyi'ne sunduğu raporda örneğin, mali hizmetlerin serbestleştirilmesi hakkındaki görüşünü şu şekilde açıklamıştır (WTO, doc. 98-5087: 1-3): “Dünyada tamamen şeffaf, sağlıklı ve etkin bir mali sistem kurmak şarttır. Bu serbest sistem sigortacılık, bankacılık, menkul kıymetler piyasası ve tüm diğer mali hizmetleri kapsayacak şekilde kurulmalıdır. Böylece her ülke büyüme potansiyelini tamamen gerçekleştirebileceği alanı tespit etmek imkanı elde edecektir. Bu sistem içinde yer alacak ülkelerin hepsi altyapılarını güçlendirmek ve kendilerine çeşitli hizmetlerde mübadele imkanı sağlayacak temel oluşturmak durumundadır. İşte mali hizmetlerin serbestleştirilmesi ülkelerin mali sistemlerini güçlendirmede büyük ölçüde yardımcı olacaktır. Bu nedenledir ki, mali hizmetlerin ticaretinde sağlanacak liberalleşmeden tüm dünya ülkeleri kazançlı çıkacaktır. Bir ülkenin mali sektörünün yabancı sermaye akımlarına ve yabancı hizmet sunucularına açılması rekabetin güçlenmesine yol açacak ve bu piyasaların etkinliğini artıracak, yenilikleri teşvik edecektir. Bu faktörler yurtiçi ve yabancı tasarrufları yüksek getirili yatırımlara çekecektir. Bunun yanı sıra maliyetler düşecek ve tüketicilere sunulan mali hizmetlerin kalitesi de artacaktır.

Ayrıca, mali sistemi daha az gelişmiş olan ülkelere yabancı hizmet sunucuları kredilerin kalitesinin kontrolünde ve risk dağıtımında daha gelişmiş yönetim biçimlerini piyasaya taşıyacaktır. Bu ise, mali piyasaları daha istikrarlı kılacaktır. Yabancı sermaye, eksik-sermaye koşullarında çalışan mali piyasaların güçlenmesine katkıda bulunacaktır. Mali hizmetlerde

serbestleştirme ayrıca mali hizmetler piyasasındaki eksik rekabeti azaltmada ve bu piyasaların istikrarını artırmada büyük önem taşıyan mali bilgi ve verilerin akımını hızlandıracak ve şeffaflığı sağlayacaktır.

Böylece mali piyasaların serbestleştirilmesiyle giderek daha rekabetçi mali hizmet sunucusu haline gelecek olan ülkeler de yeni ve daha büyük pazarlara girme ihtiyacı duyacaklardır. Bu da sonuçta serbestleşme ile sağlanacaktır. Nitekim, Brezilya, Singapur ve Çin gibi ülkeler bu piyasada giderek daha önemli bir hizmet sunucusu haline gelmişlerdir (17). Mali hizmetlerin serbestleşmesi istihdam yaratma bakımından da olumlu etki yaratmaktadır. Gerçekten bankacılık, menkul kıymetler ve sigortacılık gibi temel mali hizmet faaliyetlerinde önemli oranda işgücüne gereksinim vardır. Ayrıca, bu sektör giderek yüksek nitelikli istihdamın artışını da teşvik etmektedir. Sektörün gelişmesi teknoloji transferini de teşvik eder. İnternet gibi yeni teknolojilere ulaşım imkanı, banka, borsa ve sigorta alanlarındaki on-line işlemleri artırır, bu da sınır-ötesi mali hizmet ticaretinin artmasıyla eşanlamlıdır.

Ayrıca, mali hizmetlerde serbestleşmenin mali sektörde istikrarı bozacağı yolundaki görüşler doğru değildir. Zira DTÖ bünyesinde gerçekleştirilen bir çalışma yabancı mali kuruluşların ulusal mali piyasalara girişinin daha az dalgalanan sermaye akımı sağladığını ve mali sektöre bir istikrar getirdiğini göstermiştir.” (WTO, doc. 98-5087: 1-3).

Bu görüşleri öne süren ABD mali hizmetlerde 1997 itibariyle 11 milyar dolar tutarında ihracat; 3,9 milyar dolarlık da ithalat gerçekleştirmiştir. Amerikan firmalarının yabancı ülkelerdeki şubelerinin işlem hacmi 1996’da 22 milyar dolara ulaşmıştır. Aynı yılda, yabancı firmaların Amerika’daki şubelerinin satınalma miktarı ise 11.3 milyar dolar olmuştur. Bu da mali hizmetlerde serbestleşmenin ABD açısından etkisinin olumlu olduğunu göstermektedir.

Mali hizmetler ihracatı ve ithalatında 1998’de de yine ABD başı çekmektedir. Bu ülkenin dünya toplam mali hizmetler ihracatındaki payı % 25.5’tir (WTO, doc.98-4837, 1998: 27).

ABD’nde telekomünikasyon, perakende ticaret, mali hizmetler ve karayolu yük taşımacılığı, elektrik ve demiryolları olmak üzere çok sayıda hizmet sektöründe 1980’li yıllardan başlamak üzere gerçekleştirilen serbestleştirmenin ekonomide önemli etkileri olduğu görülmektedir. Bu sektörlerden perakende ticaret hizmetleri, karayolu yük taşımacılığı, demiryolları tamamen serbestleştirilmiştir. Cep telefonu ve sabit telefon hizmetleri liberal bir yapıya kavuşturulmuş ancak elektrik sektöründe kısıtlayıcı bazı tedbirler sürmektedir. Örneğin, havayolu yolcu taşıma ücretleri serbestleştirmeden sonra önemli oranda düşmüştür. Buna göre,

1970 yılında fiyat mil başına 14.4 cent iken 1997'de 7.89 cent'e düşmüştür (Sauvé, Pierre; Dihel Nora, 2002: 1-42).

DTÖ verilerine göre ABD'nde GATS'ın yürürlüğe girmesinden sonra da hizmet ticareti ortalama % 9 civarında artış göstermiştir (WTO, Document no. 00-4250, 2000).

Alt sektörler itibariyle ele alındığında da ABD diğer hizmetler, mali hizmetler başta olmak üzere birçok alt sektör ticaretinde dünyada birinci sırada yer alan ihracatçıdır. ABD'nde GATS'daki dört tane hizmet sunum şekli ticari varlık şeklindeki arz diğer hizmet şekillerine göre daha fazla miktarda gerçekleşmiştir (WTO, Document no. 00-4250, 2000).

Serbestleştirmenin uygulamadaki örneklerinden biri de İspanya'da tasarruf bankalarına yönelik çalışmalardır. Gelişmiş ülkeler içinde yer alan İspanya'nın özellikle mali hizmetler sektöründe 1980'li yılların ortalarında başladığı ve hızla tamamladığı deregülasyon çalışmalarının özellikle tasarruf mevduatı bankaları üzerindeki (teknolojik gelişme, verimlilik artışı gibi) etkilerini inceleyen ampirik bir çalışmada (Kumbhakar, Lozano-Vivas ve diğ., 2001:101-120) serbestleştirme açısından bazı sonuçlara ulaşılmıştır.

Buna göre, tasarruf bankalarında teknolojik gelişme tahmini 1986-1993 arası dönemde (deregülasyon dönemi) % 1.9 oranında bulunmuş iken deregülasyon sonrasında bu oran daha küçük bulunmuştur. Verimlilik bakımından ise regülasyon sonrası dönemde artış gözlemlenmiştir. 1986-1990 döneminde verimlilik % 1.15 oranında artmış iken 1991-1995 arasında ortalama % 1.90 artmıştır.

Serbestleştirmeden sonra tasarruf bankacılığı yoğun bir faiz oranları rekabetiyle karşı karşıya kalmış, bu ise başlangıçta kazancın düşmesine yol açmıştır. Ancak, tüm bu gelişmeler anılan bankaların mevduat bankacılığında daha fazla ve egemen bir rol üstlenmesini sağlamış ve üretim sürecinde verimliliklerinde pozitif bir artış gerçekleşmiştir.

Sonuç olarak, gerek gelişmiş ülkeler gerekse gelişmekte olan ülkelerdeki örnekler, hizmetler alanındaki serbestleşmelerin gelişmiş dünyanın (başta ABD, Japonya ve AB) hizmet ticareti fazlasını artırdığını, gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerin ise hizmet ticaretinin (az sayıda ülke dışında) genel olarak açık vermeye devam ettiğini göstermektedir.

Nitekim, serbestleştirmeden beklenen örneğin, yabancı yatırımların artması, nitelik ve yeniliklerin artması, verimlilik artışı, üretim maliyetlerinde azalma, tüketici refahı açısından çok önemli olan fiyat düşüşleri, ölçek ekonomilerinin önemli olduğu hizmet alanlarında verimlilik

artışı gibi olumlu etkilerin genellikle gelişmiş ülkelerde net bir şekilde gerçekleşmiş olduğu yukarıdaki örneklerden anlaşılmaktadır.

Gelişmekte olan ülkelerde ise, bu olumlu etkilerden çok azının gerçekleşmiş olduğu görülmektedir. Bunlar arasında, Kore örneğinde olduğu gibi, yabancı sermaye artışı, bazı sektörlerde (dağıtım hizmetleri gibi) ticarete yeniliklere önem veren yönetim sisteminin geliştiği sayılabilir.

Ayrıca, bu ülkelerin hizmet ticareti alanında bu tür potansiyel kazançlardan genel olarak ne denli yararlanabildiğini ya da serbestleşmenin neden olduğu olumsuz etkileri (fiyat artışları, kalite düşmesi, yerli hizmet üreticisi firmaların sayısının azalması gibi) gösteren ampirik çalışma sayısı da son derece sınırlıdır. Bu durumda, özellikle hizmetlerde istatistiksel veri sorununun da küçümsenmeyecek bir rol oynadığına daha önce işaret etmiştik.

Gelişmekte olan ülkeler açısından serbestleşmenin etkilerinin en rahat ve kolay ölçüldüğü durum, dış ödemeler bilançosu verileri aracılığıyla dış ticaret olmaktadır. Hizmet ticaretinin açık ya da fazla vermesi durumunu ülkelerin ödemeler bilançosunda görebilmekteyiz. Ancak, burada da hizmet alt kalemlerine ilişkin verilerin sağlıklı bir biçimde derlenmesi sorunu vardır.

II. D. GATS'a YÖNELİK ELEŞTİRİLER VE BİR DEĞERLENDİRME

Hizmetlere yönelik uluslararası düzenlemeleri içeren GATS ve Fikri Mülkiyet Hakları Anlaşması (TRIPs) DTÖ ticaret sisteminin esasında karşılıklılık ve karşılıklı yarar ilkelerinin genellikle tek taraflı, çoğunlukla da gelişmiş ülkelerin lehine işleyen bir ödünler sistemi olduğunu savunanların örnek gösterdiği alanlar olmaktadır. Örneğin, Third World Network (TWN) tarafından gerçekleştirilen araştırmalarda ve GATS karşıtı başka örgütlerin konuyla ilgili çalışmalarında en çok üzerinde durulan konular bu alanlar olmaktadır.

Nitekim, TWN bu iki alanda GATS ve TRIPs'in gelişmiş ülkeler - gelişmekte olan ülkeler bazında en fazla dengesizlik içeren anlaşmalar olduğunu öne sürmektedir (TWN, 2001: 35-38). Buna göre, DTÖ serbestleştirme çalışmaları içine alınan hizmetlerde arz kapasitesi çoğunlukla gelişmiş ülkelere yayılmıştır. Bu nedenle hizmetlerde serbestleştirme ile ilgili taahhütler yalnızca gelişmişlerin yararınadır. Gerçi bir ülkenin ithal hizmetlerin kullanımında üretimi ve ticaret sürecini geliştirmesi gibi bazı durumlarda sağladığı yararlar olduğu da ileri sürülmekte ise de bu tür yararlar DTÖ serbestleştirme sürecinde yapılan taahhütler yapılmaksızın, gelişmekte olan ülkelere uygun ithalat rejimleri aracılığıyla da sağlanabilir. Zira, GATS'ta bir taahhüdün verildiği andan itibaren uygun bir telafi ödün sağlanmadığı sürece değiştirilmesi mümkün değildir. Dolayısıyla, bu tür taahhütler net bir şekilde gelişmiş ülkelere verilmiş sözler olup karşılığında hemen hemen hiçbir şey elde edememektedirler. Zira gelişmekte olan ülkeler bu tür hizmet sektörlerinde gelişmiş ülkelere sağlanan serbestleştirmeden arz kapasiteleri sınırlı olduğundan yararlanamamaktadırlar (TWN, 2001: 35).

Gerçekten, gelişmekte olan ülkelerin anlamlı bir biçimde yararlanabileceği durumlar gelişmiş ülkelerin işgücünün serbest dolaşımını içeren hizmet sunum biçimlerinde serbestleşme sağlamaları halinde gerçekleşecektir. Bu şekilde bazı hizmet sektörlerinde gelişmekte olan ülkeler gelişmiş ülkelere hizmet sunma fırsatını ancak böyle yakalayabilirler. Ancak, gelişmiş ülkelerin hiç yanaşmadıkları bir alan da işgücünün serbest dolaşımını sağlayacak bir göç politikası değişikliğidir. TWN'ye göre, DTÖ görüşmelerinde genellikle gelişmişlerin arz kapasitesi yüksek alanlar, serbestleştirme kapsamına alınmış iken gelişmekte olan ülkelerin bazı yararlar sağlayacağı sektör ve sunum şekillerine yeterli ölçüde eğilinmemektedir.

Gerçi son zamanlarda dünya kamuoyunda DTÖ karşıtı gelişme ve hareketlerin artmasıyla DTÖ'nün de gelişmekte olan ülkelerin serbestleştirme sürecine daha yoğun bir biçimde

katılmalarını sağlayacak “kalkınma ve işbirliğine yardım ve teknik destek” başlığı altında 1995 yılından buyana yürüttüğü çalışmaların finansmanını güçlendirme çabası başlattığı görülmektedir. Fakat bu faaliyetler genellikle gelişmekte olan ülkelerin DTÖ serbestleştirme sürecine katılımını kolaylaştırma ve hızlandırmaya yöneliktir. Gelişmekte olan ülkelerin mal ve hizmet ticaretini arttırmaya yönelik altyapının desteklenmesi ve sektörlerdeki arz kapasitelerinin artırılmasına ilişkin değildir (18).

Özellikle 9-14 Kasım 2001 tarihleri arasında Katar’ın başkenti Doha’da yapılan DTÖ Bakanlar Konferansı çerçevesinde alınan nihai kararlarda DTÖ’ye üye ülkelerin çoğunluğunun gelişmekte olan ülkeler olduğu belirtilerek, bu ülkelere yönelik olarak bir “Çalışma Programı” kabul edilmiştir. Bu programın temel konularını piyasaya giriş koşullarının iyileştirilmesi, daha dengeli hükümler getirilmesi ve sürekli bir finansman sağlayan kapasitelerin güçlendirilmesi ve teknik yardım programlarının rolü oluşturmaktadır (www.wto.org, 2002: 1). Nihai Karar hükümlerinden 15. maddede hizmetler ile ilgili müzakerelerin gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerin kalkınmasına ve tüm ülkelerin iktisadi büyümesine katkı sağlamayı hedefleyeceği belirtilmektedir (Déclaration ministérielle du 20 novembre 2001, www.wto.org: 21.03.2002).

Sonuç olarak, Doha’da da kalkınma ile ilgili somut önlemler yine ortaya konulmamış, *gelişmekte olan ülkelerin yardım fonu oluşturulması önerisi* tamamen görmezden gelinmiştir.

Çalışma alanımız GATS olduğu için TRIPs üzerinde ayrıntılı durmayacağız. Ancak kısaca belirtirsek, bu anlaşma iki farklı yaklaşımla ele alınmaktadır. Olumlu görüşlerin temel noktası fikri hakların yeterli ve etkin bir biçimde korunmasının uluslararası mal ve hizmet ticaretinin ve yatırım hareketlerinin artırılması bakımından taşıdığı önemdir. Anlaşmayı savunanların dayandıkları temel nedenlerden biri piyasa başarısızlığı konusudur. Buna göre, uygun bir koruma olmadığı takdirde fikri haklar yüksek düzeyde istismar edilmektedir. Zira, bu hakların geliştirilip iyileştirilmesi açısından bakıldığında söz konusu hakları kullanmak hiç de pahalı değildir. Teknolojinin özel bir özelliği de bir yeniliğe ulaşan insanların bunu taklit etmede veya kullanmada katlandığı herhangi bir maliyetin olmaması ya da çok önemsiz olmasıdır (Ongun, 2001: 7-8).

Olumsuz yaklaşımlara göre ise TRIPs sisteminin aynı zamanda gelişmekte olan ülkeler için de yararlı olması bu ülkelerin gereksinim ve özel durumlarını dikkate almasıyla mümkün olabilirdi. Bu konuda örnek olarak literatürde üzerinde çok durulan biyo-çeşitlilik alanını verebiliriz. Gerçekten anlaşma bu alanda bitki çeşitlerine yönelik hiçbir korumaya sahip olmayan

gelişmekte olan ülkelerin bu alandaki ihtiyaçlarına uygun hükümleri önerip sistem içine entegre edilmiş olsaydı yararlı olabilirdi (Adolf, 2001: 70).

Nitekim, Uruguay Görüşmeleri esnasında çok sayıda geliştirmekte olan ülke yukarıda açıklanan konu ve benzer durumları da öne sürerek TRIPs'in uygulamaya sokulmasının bu ülkelerdeki kalkınma ve gelişme hedefleri için çok zararlı olacağını belirterek yasalaşmasını önlemeye çalışmışlardır. Ancak, temeli ABD ve AB'nin öncülüğünde ve Japonya ile Kanada'nın da desteği ile GATT kapsamında hazırlanıp 1978 Tokyo Görüşmeleri esnasında GATT'a sunulan taslak olan bu Anlaşmanın (gelişmiş ülkelerin istedikleri doğrultuda) 1995'te yürürlüğe girmesini önleyememişlerdir.

Böylece, DTÖ üyelerinin ulusal mevzuatları aracılığıyla uygulamaya koyacakları minimum standartlar seti de kabul edilmiş oldu (TWN, 2001: 51). Bunun anlamı farklı gelişmişlik düzeylerine sahip ülkelerde aynı standart setinin uygulanmasının şart koşulmuş olması ve gelişmiş ülkeler ile geliştirmekte olan ülkeler arasında herhangi bir ayırım yapılmamış olmasıdır. Böylece bu yüksek minimum standartlar kalkınma sorunlarını çözmeye çalışan geliştirmekte olan ülkelerin kalkınma sürecinde ihtiyaç duyacakları esnek uygulamalardan yoksun kalmalarına yol açmıştır.

Bu konuya hizmet ticareti açısından verilebilecek önemli bir örnek yazılım hizmetleri sektörüdür. Bilindiği gibi yazılım fiyatları çok yüksek olup bunları çok yüksek fiyatlardan satın almak zorunda kalan geliştirmekte olan ülkelerde çok sayıda tüketici bilgi toplumunun son derece önemli bir parçasından dışlanmış olacaklardır. Birçok ülkede tüketiciler yazılım programlarının kopyalarını ya çok ucuza ya da ücretsiz (donanımı satan firmalar, donanımı çoğu kez programların kopyaları yüklenmiş şekilde teslim etmektedirler) olarak elde etmişlerdir. Ancak, TRIPs'in ulusal mevzuatlara uyarlanması giderek bu imkanı yok etmektedir. Bu durumda geliştirmekte olan ülkelerde yazılım kullanıcılar, özellikle de bireysel tüketiciler ile eğitim kurumları imkanlarının büyük ölçüde kısıtlanmasıyla karşılaşacaklardır. Ayrıca çoğu az gelişmiş ülke de çok yükselen lisans ve patent ücretlerini ödemekten aciz durumda bulunmaktadır. Bu ise, buradaki firmaların rekabet gücünü büyük oranda yok edebilecektir.

Ayrıca, unutmamak gerekir ki günümüzde geliştirmekte olan dünyaya yüksek standartları empoze eden gelişmiş ülkeler sanayileşmeyi gerçekleştirirken ya da gelişme süreçlerini tamamlarken böylesine yüksek standartlara da maruz kalmamışlardır (TWN, 2001: 55).

Uruguay Görüşmelerinde GATS hukuki çerçeve itibariyle tüm hizmet sektörleri için ülkelerin genel yükümlülüklerini kapsamaktaydı. Sonra, bazı spesifik sektörler için serbestleşme taahhütlerine yönelik iki taraflı ve çok taraflı görüşmeler yapıldı ve sonuçlar ülkelerin taahhüt listelerinde yer aldı ve ardından çok taraflılaştırıldı. GATS 1995 yılında yürürlüğe girdikten sonra da mali hizmetler ve telekomünikasyon sektörlerinde çok yoğun ve çok hızlı görüşmeler yapıldı ve bu sektörlerin serbestleştirilmesiyle ilgili anlaşmalar imzalandı.

TWN'ye göre, GATS'taki serbestleştirme modelinden sonuçta asıl kazançlı çıkanlar "ticari varlık" şeklindeki hizmet arzı yoluyla piyasaya girişleri kolaylaşan sanayileşmiş ülkelerdeki firmalar olmuştur. Bu şekilde, sermaye ve yatırım kanalıyla hizmetlerin arzı gerçekleştirilmiştir.

Gelişmekte olan ülkelerin hizmet arz kapasiteleri ile gelişmiş ülkelerinkini arasındaki büyük fark açısından bakıldığında ve çoğu gelişmekte olan ülkenin hizmet sektörlerinde gelişmiş ülkelere ihraç edebileceği hemen hemen hiç arz kapasitesi olmadığı dikkate alındığında GATS'ın sunduğu fırsatların gerçekten gelişmiş ülkelere yaradığı söylenebilir.

O halde, gelişmiş ülkelerin hizmet sektörlerinde sağlanan serbestleşme anlamında gelişmekte olan ülkeler için eşit ya da orantılı bir yarardan söz etmek kolay değildir. Bu dengesizlik zaten mali hizmetler ile telekomünikasyon sektörlerinde hızlandırılan görüşmelerde de vurgulanmıştı (TWN, 2001: 62-65).

Ayrıca, literatürde çok sayıda araştırmada gelişmekte olan ülkeleri zaman zaman sarsmakta olan mali krizlerin arkasında da mali sektörlerinin zamansız serbestleştirilmesi olduğu genel olarak kabul edilmekte ve hem Uluslararası Para Fonu (IMF) hükümleri hem de GATS'ın mali hizmetleri serbestleştirme hükümleri çerçevesinde sermaye hesabı açtırırken dikkatli olmaları tavsiye edilmektedir (Oh, 2000:1-2).

DTÖ ve Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşlara mensup iktisatçılar genellikle hizmetlerde serbestleşmenin gelişmekte olan ülkelere girdi sağlanması bakımından yararlı olduğunu savunmaktadırlar. Eğer böyle ise, gelişmekte olan ülkeler bu serbestleşmeyi kendi iradeleriyle DTÖ'nün taahhütleri altına girmeksizin pekala yapabilirler. Bunun yararı da diyelim ki serbestleşme olumsuz etkilere neden oldu, o zaman hiç değilse herhangi bir tazminat ödemeksizin bu politikadan vazgeçebilmeleri olurdu.

Belirtmek gerekir ki, DTÖ'nün 9-14 Kasım 2001'de Doha'da yapılan Bakanlar Konferansı'nın nihai belgesinin 7. maddesinde üye ülkelerin hizmet ticaretinde GATS

çerçevesinde yeni düzenlemeler getirilmesi yolundaki isteklerinin haklı olduğu kabul edilmiş olmasına karşın, bu konuda neler yapılabileceği somut bir biçimde kesinlikle belirtilmemiştir.

Ayrıca Anlaşmadaki bazı ilke ve hedefler gelişmekte olan ülkelerin yararlanmış gibi görünmekte ancak bunlar taahhüt sürecine entegre edilmediği için de soyut kalmıştır. Dolayısıyla hepsi iyi niyet göstergesi olup yükümlülükler şekline dönüşmemiştir. Yükümlülükler konusunda da, Anlaşmada gelişmekte olan ülkelerin yalnızca birkaç sektör ve mübadelede serbestleştirmeye gideceğine dair özel bir taahhüt vardır. Ancak bunun, ne şekilde gerçekleştirileceği somut bir şekilde belirlenmemiştir. Nitekim, mali hizmetlerin serbestleştirilmesine ilişkin görüşmelerde gelişmiş ülkelerin, gelişmekte olan ülkelerin yüksek düzeyde taahhütlerde bulunmaları konusunda da çok ısrarlı olduklarını belirtmiştik. Dolayısıyla iyi niyetli hükümlerin az gelişmişleri koruyamadığı da açıkça görülmüştür.

DTÖ çevrelerine göre GATS'ın getirdiği kolaylıklardan yalnızca hizmet ticareti bakımından değil aynı zamanda hizmet sunucularının serbest dolaşımı anlamında da yararlanmış olacaklardır. Ancak bu da gelişmiş ülkelerin taahhüt listelerine bağlı olarak gelişebilecektir. Zira Anlaşmanın 1. maddesinde kişilerin serbest dolaşımı, “üyelerin Anlaşmadaki yükümlülük ve taahhütlerini yerine getirirken gerekli ise” koşuluna bağlanmaktadır. Dolayısıyla ne anılan maddede ne de Anlaşma eklerinde gerçek kişilerin serbestçe dolaşımını içeren bir hüküm söz konusu değildir.

Ayrıca, GATS'da çok ciddi bazı yetersizlik, eksiklik ve sorunlar söz konusudur. Öncelikle literatürde dile getirilen sorunlar üzerinde duralım. Bunları Das'ı izleyerek şu şekilde sıralayabiliriz (Das, 1998: 79-81):

1. *Sermaye ve emek arasındaki asimetri*: GATS'da ülke taahhüt listeleri çerçevesinde sermayenin serbest dolaşımını öngören özel hükümler var iken emeğin serbest dolaşımı ile ilgili böyle bir hüküm söz konusu değildir. Daha önce de belirtildiği gibi, bir üye bir başka üye ülkeden bir hizmet arzına izin veren bir taahhütte bulunmuşsa ve bu sınır ötesi sermaye arzı hizmetin bizzat temel parçası ise bu üye sermaye dolaşımına izin vermektedir. Aynı şey ticari varlık durumunda da geçerlidir. Ayrıca, üyeler özel taahhütlerine ilişkin uluslararası ödemeler ve transferler üzerinde kısıtlama uygulayamazlar. Tüm bunlar makul gelebilir olsa da buna benzer düzenlemeler emek açısından öngörülmemiş olup bir dengesizlik ve asimetri oluşturmaktadır. İşgücünün serbest dolaşımı gelişmiş ülkelerin sıkı göç politikalarıyla karşı karşıyadır.

2.Gelişmekte olan ülkelere yönelik hükümler: Anlaşmada her ne kadar geliştirmekte olan ülkeler ile ilgili konulara özen gösterileceği belirtilmiş olsa da, gelişmiş ülkelerin beklentisi bu ülkelerin serbestleştirme yolunda daha yüksek taahhütlerde bulunmalarıdır. Bu eğilim sektörel konulara ilişkin toplantılarda kendini sık sık göstermektedir. Örneğin, mali hizmetlerle ilgili görüşmelerde gelişmiş ülkeler bazı geliştirmekte olan ülkelerin daha fazla ödün vermelerinde ısrarlı olmuşlardır.

Dolayısıyla, Anlaşmada geliştirmekte olanlara yönelik hükümlerin gerçek anlamda yükümlülük teşkil etmesini sağlayacak bir mekanizma öngörülmemiş olması dengesizliği gelişmişlerin lehine olarak artırmaktadır.

3.Öncelikli görüşmelerde ele alınan sektörler bazında asimetri: DTÖ Anlaşmalarının yürürlüğe girmesinden sonra serbestleştirme görüşmelerinde ele alınan sektörler genellikle gelişmiş ülkelerin lehine olan sektörlerdir. Bunlara örnek olarak mali hizmetler, sigortacılık, deniz taşımacılığı gibi hizmetleri verebiliriz. Geliştirmekte olan ülkeler açısından görüşülmesi gereken sektörler ise (Anlaşmada bu konuda çaba gösterileceği belirtilmesine karşın) pek fazla ele alınmamıştır.

4.Sektörel görüşmelerin tek sektör bazında yapılması: DTÖ Anlaşmaları yürürlüğe girdikten sonra spesifik sektörlerle ilişkin görüşmeler her bir sektör için ayrı ayrı yapıyordu. Ancak bunlar çoğunlukla başarılı olamadı. Farklı sektörler görüşmelerde beraber ele alınmış olsaydı sonuç daha iyi olabilirdi. Zira, sektörler arasındaki tamamlayıcılık unsuru daha iyi değerlendirilebilirdi. Bazı sektörlerde ödün vermeye hazırlanan bir ülke, karşılığında ödün istediği sektörleri tartışma imkanı bulabilirdi.

5.İstatistiksel veri sorunu: Daha önce de belirtildiği gibi, bir diğer sorun da istatistiksel veri toplanmasıyla ilgilidir. Bu, doğrudan GATS Anlaşmasının kapsam ya da içeriğinden kaynaklanmamaktadır. Ancak Anlaşma hedefinin gerçekleşmesinde yapılacak müzakerelerde kullanılacak yeterli ve sağlıklı istatistiksel verilerin oluşturulması bakımından önemli bir konudur. Bu alandaki veri eksikliği DTÖ çevrelerince, ABD ve AB gibi büyük ülke ve ülke gruplarınca da kabul edilmektedir. Ancak, büyük ülkeler buna rağmen ülkeleri taahhütlerde bulunmaya yol açacak görüşmelerin hızlandırılması için ısrarlı tavır takınmaya da devam etmektedirler. Ayrıca, veri sorunu GATS'ın olası etkilerinin irdelenmesini de zorlaştırmaktadır. Nitekim, özellikle geliştirmekte olan ülkeler hizmet ticareti görüşmelerine gelirken veri eksikliği

nedeniyle daha başlangıçta verilecek ödünlere fayda ve maliyetini doğru olarak değerlendirme imkanından yoksun olarak işe başlamış olmaktadır.

Hizmet ticaretine ilişkin istatistiksel verilerin toplanmasında tüm ülkelerin uyacağı standartların oluşması, bu alandaki görüşmeleri özellikle geliştirmekte olan ülkeler için kolaylaştıracak ve taahhütlerinin sonuçlarını ve fayda-maliyet analizlerini daha sağlıklı bir biçimde yapma imkanları olacaktır. Veri eksikliği bu ülkeler için bu anlamda özel bir dezavantaj oluşturmaktadır (Riddle, 2002: 1). Gelişmiş ülkeler bu ülkeleri daha ileri düzeyde ödün vermeye zorlamaktadırlar. Dolayısıyla gerek taahhütler gerekse piyasaların açılması konusunda tehlikeli sonuçlarla karşı karşıya kalabilirler.

Son yıllarda çeşitli uluslararası kuruluşlar bünyesinde veri konusunda (başta IMF, BM ve DTÖ) yapılan çalışmalar varsa da sorun tam olarak giderilememiştir. Uluslararası Para Fonu (IMF) Ödemeler Bilançosu İstatistikleri (BOP/BPM5) ve yabancı şirket şubelerinin hizmet ticaretine ilişkin istatistiksel verileri (FATS), hizmet arzı şekillerine yönelik istatistiksel veriler de önemli birer adım sayılmaktadır. Özellikle ticari varlık şeklindeki hizmet arzına ilişkin bilgi sağlanmasında önemli bir gelişmedir. Ancak, özellikle FATS için ülkeler arasında karşılaştırma yapılabilecek düzeyde veri toplanamaması hala sorun teşkil etmektedir. Zira çoğu ülkede bu yönde veri toplanması gerçekleşmemiştir. Bu sorun BOP/BPM5 için de geçerlidir.

Birleşmiş Milletler bünyesinde oluşturulan ve daha önce değindiğimiz “Task Force on Statistics of International Trade of Services” tamamlanmış olup ortaya çıkan “rehber” BM tarafından yayımlanacaktır. Bu rehberin bu konudaki gereksinimi büyük ölçüde karşılayacağı ve veri toplanması sorununun çözümleneceği beklenmektedir.

Bu sorunların giderilmesinde yararlı olabilecek düzenlemeler ise şunlar olabilir:

Emeğin hareketliliği konusunda en azından sermayeye tanınan imkanların verilmesi gerekir. Bu konuda hep göç ve göçmen politikaları neden olarak ileri sürülmektedir. Ancak, emeğe de ülkelerin özel taahhütleri çerçevesinde serbest dolaşım sağlanabilir.

Hizmet Ticaret Konseyi'nin geliştirmekte olan ülkelere ilişkin hükümlerin uygulanabilirliğini ve uygulanmasını denetleyen ve koordine edecek bir mekanizmaya sahip olması gerekir. Bu komitenin sorumluluğu bu hükümlerin yerine getirilmesine yönelik olmalıdır. Komitenin müdahalesi bu hükümlerin anlaşmazlıkların çözümü süreci vasıtasıyla uygulanmaya zorlanması bakımından büyük önem taşımaktadır.

Hizmet Ticareti Konseyi ayrıca sektörel görüşmelerde farklı sektörlerin birlikte müzakeresini sağlamalıdır. Böylece aynı anda yapılan görüşmeler esnasında bu sektörler arasında “karşılıklı al-ver mekanizması” da işletilmiş olacaktır.

Son yıllarda gelişmiş ülkelerdeki sendikalar, çevreci gruplar gibi bazı çevreler de dahil olmak üzere dünya kamuoyunda DTÖ ve GATS karşıtı gelişmeler yoğunlaşmıştır. Başlangıçta geleneksel olarak İsviçre'nin Davos kentinde düzenlenen Dünya Ekonomik Forumu toplantılarına karşı gerçekleştirilen ve küreselleşme karşıtı olarak nitendirilen bu gösteriler özellikle DTÖ'nün 30 Kasım – 3 Aralık 1999 tarihleri arasında ABD'nin Seattle kentinde yapılan 3. Bakanlar Konferansı sırasında hedefini DTÖ anlaşmalarına karşı çevirmiştir. Bu tarihte yoğun protesto gösterileri olmuş ve konferans gecikmeli olarak açılabilmiş ve sonuçlanmadan dağılmıştır.

Davos'a karşı alternatif forum oluşturmak amacıyla kurulan Dünya Sosyal Forumu tüm dünyadan çok sayıda temsilci kuruluş ve örgütleri kapsamaktadır. 25 –30 Ocak 2001 tarihleri arasında Brezilya'nın Porto Alegre kentinde ilk toplantılarını yapan Forum 31 Ocak-5 Şubat 2002 tarihleri arasında ikinci toplantısını yapmıştır. Birincide 4700 delege katılmışken ikincide bu sayı on bine ulaşmıştır. Bu rakamlar küreselleşme karşıtı hareketin giderek kazandığı önemi göstermektedir. Türkiye'den “Türkiye Küreselleşme ve MAI Karşıtı Çalışma Grubu” bu toplantılara katılmaktadır (<http://www.antimai.org.tr>).

Bu karşıt gösterilerde esas olarak dünya ekonomisinde çokuluslu şirketlerin özellikle gelişmekte olan ülkelerde doğal kaynakları, çok önceden kazanılmış sosyal hakları ve doğal çevreyi hızla tahrip ettiği yolundaki etkilerine karşı tavır alındığı görülmektedir.

Bu gösterilerde daha önceleri gelişmekte olan ülkelerin GATT/DTÖ dünya ticaret sistemi hakkında üzerinde durdukları ve gelişmiş ülkelerin kalkınma ve gelişme sorunlarını yeterince dikkate almadığı yolundaki görüşlerine ek olarak çokuluslu şirketlerin hükümetler üzerindeki etkilerinin giderek artmasının getirdiği olumsuzluklara dikkat çekilmektedir.

Ayrıca, dünya ticaret sisteminde sermayenin bu egemenliği bizzat Batılı politikacıların bir kısmı tarafından da vurgulanmaktadır. Buna göre, “DTÖ ticaret sisteminde oluşturulan politikalar üzerinde Batılı hükümetler ve iş çevrelerinin görüşleri özdeşleşmektedir. DTÖ'deki kararların oluşmasının tamamen iş çevrelerinin kontrolüne geçtiği, insanların günlük hayatına müdahale eden bu karar ve uygulamalar karşısında vatandaşların bunları etkileme gücünden yoksun, yani çaresiz oldukları anlayışı yaygınlaştı. Gönüllü kuruluşların DTÖ'ye karşı oluşturdukları tepkinin ardında haklı olarak bu algılama yatıyor” (Boratav, 2000: 125-126).

Hizmet ticaretinin de GATS ile serbestleştirme kapsamına alınmasıyla uluslararası ticaretin tamamen zengin ülkelerin lehine gelişir duruma geldiğine işaret eden bu görüşler karşısında DTÖ Sekretaryası da serbest ticaretin yararlarını ortaya koyan çalışmalar yapmaktadır.

DTÖ'ye göre hizmet ticaretinin serbestleştirilmesi piyasa ekonomisinden beklenen kalitenin ve yeniliklerin artması, kaynak etkinliğinin sağlanması ve kapalı ekonominin neden olduğu rant durumunun azalması gibi hedeflerin gerçekleşmesini sağlayarak iktisadi gelişmeye ve büyümeye katkıda bulunacaktır. 1980'li ve 1990'lı yıllarda gerçekleştirilen mali hizmetler, telekomünikasyon ve ulaştırma hizmetlerinde yapılan regülasyon reformlarının bu sektörlerde etkinlik ve büyüme üzerinde olumlu etkileri de bu tezleri doğrulamaktadır (WTO, Job no.2748/Rev.1, 1999: 1).

Aslında GATS karşıtı görüşler açısından önemli bir diğer konu, sermaye hareketlerinin tamamen serbestleştirilmesi karşısında işgücünün dolaşımına getirilen engellerin kaldırılmasına yönelik isteksiz tutumdur. Nitekim, göç kuralları GATS kapsamı dışında bırakılmıştır. Bilimsel literatürde de GATS'daki önemli bir eksiklik olarak bu konu üzerinde durulduğuna daha önce işaret etmiştik.

Burada konuyla ilgili olarak, GATS'ın 1. Maddesi ve GATS eklerinden olan "gerçek kişilerin hareketliliği hakkında ek" hükümleri ülkemizde de işçi sendikalarının eleştirilen hususların başında gelmektedir (DİSK Genel-İş, 2002: 86-97). Buna göre, GATS üye ülkelerin işgücünün uluslararası düzeyde serbest dolaşımını sağlayacak önlemler almasını öngörmemektedir ve gerçek kişilerin hareketi yoluyla sunulan hizmet, GATS taraftarı çevrelerin açıklamakta zorlandıkları kavramlardan biridir.

GATS karşıtlarının öne sürdüğü görüşlerden biri de Anlaşma hükümlerinin genellikle tam tanımlanmayan muğlak sözcüklerle kaleme alınmış olması ve bu hükümlerin öngörüldüğünün çok ötesinde yaptırımlar getirebileceğidir. Örneğin, "piyasa işleyişi önündeki gereksiz engellerin kaldırılması" şeklindeki anlaşma maddeleri. Buradaki "gereksiz" sıfatı tam olarak tanımlanmadığı sürece örneğin, tüm sosyal hak ve edimlerin gereksiz sayılarak kaldırılması yönünde baskı uygulanabileceği öne sürülmektedir. DTÖ Sekretaryası bu görüşlere "anlaşmanın hiçbir maddesinde üye ülkelerin kamu hizmetlerini yabancı sunuculara açmak zorundadırlar" gibi bir cümlenin yer almadığı şeklinde bir karşılık vermektedir (WTO, Faits et fiction, 2002: 10-11).

Uruguay Görüşmelerinin sonunda GATS için kararlaştırılan temel yaklaşım, daha önce belirlenen takvim ve programlardan vazgeçilmemesi ve sürekli bir biçimde yeni program ve

uygulamalara açık tutulması şeklindedir (Bu yaklaşım GATT bağlamında “built in” olarak adlandırılmıştı). Bunun anlamı bir yandan 1994 öncesindeki takvimde serbest ticarete açılması hükme bağlanmış olan sektörler konusunda geriye dönük müzakere yapılamaması diğer yandan ileriye dönük her türlü serbestleştirme girişiminin müzakere edilebilmesidir. GATS’ın bu özelliği de eleştirilmektedir. Buna göre, örneğin eğitim hizmetlerindeki liberalleşmede günümüzde yalnızca yüksek öğretimin müzakerelere katılmış olması, ilköğretim ve orta öğretimin (lise) hiç bir zaman anlaşmaya dahil edilmeyeceği anlamına gelmemektedir (Courriel d’Information ATTAC, 2002: 1).

Bu bağlamda GATS karşıtı örgütlerden “Eğitim Enternasyonalı (Internationale de l’Education)” yüksek öğretime ilişkin GATS müzakerelerine ve ülkelerin Doha Sonuç Bildirisi uyarınca taahhüt listelerindeki revizyon taleplerini 30 Haziran 2002’ye, serbest ticarete açacakları hizmetler hakkındaki taahhütlerini 31 Mart 2003’e dek vermeleri gerektiğine dikkat çekmektedir. Ülkelerin çoğunluğu 30 Haziran 2002’ye dek olanları dahi henüz vermemiş iken Avustralya, Yeni Zelanda ve ABD’nin bu sürelerin sonunu beklemeden ivedilikle taleplerini sunarak yüksek öğretim alanında çok taraflı müzakereler yapılması talebinde bulduklarını belirten örgüte göre, “Dünyada önde gelen eğitim hizmetleri sunucuları olan bu ülkelerin serbestleşme konusundaki yaklaşımı açıktır. Genel olarak yüksek öğretimin herkese açık olması gerektiği ve ticaretinin engellenmesi yolundaki görüşlere karşı olan bu ülkeler bu tür hizmetlerin de her hangi bir mal gibi piyasa güçlerince düzenlenip sunulmasından yanadırlar (UNESCO’nun 1998 yılındaki bir bildirisinde “yüksek öğretimin var olma nedeni kamu çıkarına hizmet etmek olup bir mal gibi değerlendirilemez” denilmesine rağmen). Keza, GATS’ın Madde 1/3 hükmünde yer alan “hizmetler”, “hükümet önlemleri” gibi terimler her hükümet kurumuna bunları istedikleri şekilde yorumlama imkanı tanımaktadır. Nitekim, İngiltere’de GATS yüksek öğretimde kamu fonlarının, özerkliğin ve istihdamın azaltılmasına yol açmış olup TRIPs de akademik özgürlük üzerinde olumsuz etkiler yaratacaktır.” (ATTAC, 2002: 1).

GATS’ı “yalnızca sınır ötesi ticaret ve yatırımları değil aynı zamanda bir hizmetin yerine getirilmesiyle ilgili olarak akla gelebilecek tüm sektörleri kapsayan bir hizmet yatırım ve hizmet ticareti anlaşması” şeklinde tanımlayan DTÖ ise tüm hizmetlerin kapsama alınmasının anlaşmanın ruhuna tamamen uygun olduğunu öne sürmekte ve ülkelerin taahhüt etmedikleri hiçbir alanda zorlanamayacaklarına işaret etmektedir (WTO, AGCS, Faits et fiction, 2002: 1-2).

GATS'a yöneltilen bir diğer eleştiri de şudur: "Anlaşma, herhangi bir ülke imzaladığı anlaşmanın taahhütlerinden vazgeçecek olur veya aykırı uygulamalarda bulunduğu hizmet sunucularına DTÖ'nün tahkim kuruluna gitme hakkı tanımaktadır. Hizmet yatırımcısının olası kar kayıplarının da ev sahibi ülke karşılanması da garanti altına alınmış olup bu hükümler Çok taraflı Yatırım Anlaşması (MAI) kapsamındaki hükümlerin aynısıdır. Ayrıca, diğer bazı hükümler de OECD bünyesinde ortaya atılan MAI ile aynı etkiye neden olacak niteliktedir. Ancak, MAI gibi tepki çekmemek için madde başlıkları değiştirilmiştir. Keza milli muamele, MFN, ayrımcılık yapılmaması ve uluslararası tahkim hükmü MAI anlaşmasında yer aldığı şekilde düzenlenmiştir. Bu hükümlerin ne anlama geldiği bir örnekle açıklanmaktadır. Örneğin, Türkiye'de bazı bankalar aracılığıyla küçük ölçekli yerli firmalara verilen ucuz krediler ya yabancılar dahil tüm yatırımcılara verilecek ya da uygulamadan tamamen kaldırılacaktır." (İzmir Meslek Odaları Platformu, GATS Sempozyumu, 2001: 8).

DTÖ Sekreteryası bu son eleştiriye karşı GATS'ın MAI ile hiçbir ilişkisi olmadığı ve bu Anlaşmanın hiçbir zaman MAI'nın canlandırılması amacını taşımadığı şeklinde savunma yapmaktadır. DTÖ'ye göre, "istedikleri takdirde hükümetler ihtiyaç duyulan sektörlere yabancı yatırımları çekmek amacıyla GATS'ı kullanabilirler. GATS potansiyel yatırımcılar için siyasal istikrarı sağlayacak koşulları garanti altına almaktadır. Ancak, herhangi bir taahhüt altına girilmesinin zorunlu olduğuna dair hiçbir hüküm yoktur. Ayrıca, anlaşma MAI'ya gerçekten benziyor olsa idi, dörtte üçü gelişmekte ve az gelişmiş ülkelerden oluşan 144 üye ülke tarafından imzalanmamış olurdu, oysa OECD'ye üye ülke sayısı sadece 30 olup MAI'yi müzakere etmiş olan ülke sayısı da sonuçta 30'dur. Dolayısıyla GATS kesin olarak MAI'ya benzememektedir" (WTO, AGCS, Faits et fiction, 2002: 8).

Karşıt görüşlerden biri de 2000 yılında başlayan hizmetler görüşmelerinin üye ülkeleri tüm hizmet sektörlerini yabancı rekabete açmaya zorlayacağıdır. DTÖ'ye göre, bu görüş tamamen yanlıştır, zira ülkeler yabancı hizmet sunucularına açacakları hizmet türlerini seçmekte ve istedikleri alanda taahhütlerde bulunmakta özgürdür. Nitekim, hükümetler yeni görüşmelerin başlangıcında hangi sektörde serbestleşmeye gidecekleri konusunda alacakları kararda özgür olunması ve aşamalı serbestleşme ilkelerinin korunması konusunda da anlaşmışlardır.

GATS'ın serbest ticarete zarar veriyor gerekçesiyle kamu finansmanı ve sübvansiyonlarını tamamen ortadan kaldıracağı yolundaki eleştirilere ise, böyle bir hükmün DTÖ

tartışmalarında yer almadığı gibi hiçbir ülkenin de bu alanda müzakere edilme talebi olmadığı şeklinde karşılık verilmektedir (WTO, AGCS, Faits et fiction, 2002: 11).

Ancak burada sübvansiyonlar konusunda eleştirileri haklı gösteren bir hususun altını çizmek gerekmektedir. Her ne kadar GATS'da bu konuda spesifik bir madde yoksa da, bir ülke taahhütlerinde yer alan bir sektörde yerli sunuculara verdiği bir sübvansiyonu yabancılara vermediği takdirde bunu "kısıtlama" şeklinde milli muamele sütununda belirtmek zorundadır. Belirtmemiş olduğu takdirde böyle bir teşviki tüm sunuculara sağlamak ya da teşviki kaldırmak zorundadır. Ayrıca, sübvansiyonlar konusunda ticaret saptırıcı etkilerden kaçınmak için "gerekli çoktarafli ilkeler belirlenmesi amacıyla" da müzakereler sürmektedir. Dolayısıyla, özellikle gelişmekte olan müzakereci ülke temsilcilerinin bu konularda tedbirli olmaları ve ülke ekonomisinde gelişmeyi engelleyecek bir uygulama getirilmemesi yönünde çaba göstermeleri gerekir.

GATS'ın su dağıtım hizmetleri üzerindeki müzakereleri de özellikle gelişmiş ülke karşıt gruplarınca çok eleştirilmektedir. Bunlardan "Alliance for Democracy" adlı örgüte göre (WTO, Faits et fiction, 2002: 12), GATS'ın dördüncü bölüm başlığı olan "aşamalı serbestleşme" ilkesi geleneksel kamu hizmetleri dahil tüm hizmetlerin özelleştirilmesi anlamına gelmektedir. Dolayısıyla DTÖ çokuluslu şirketlerin yararına olmak üzere ulusal ya da yerel düzeyde tüm toplumsal hizmetlerdeki regülasyon düzenlemelerini kaldırmak istemektedir.

DTÖ bu görüşün de tutarsız olduğunu ve GATS'ın hiçbir hizmetin özelleştirilmesini ya da deregülasyonunu zorunlu kılmadığını belirtmektedir. "Su dağıtım hizmetleri ve tüm diğer kamu hizmetlerinde üye ülkeler son derece haklı gerekçelere dayanan şu seçenekler arasında tercih yapma hakkına sahiptirler: 1. Hizmette kamu ya da özel olsun tekel durumunu sürdürme; 2. Hizmeti yalnızca ulusal firmalara yönelik olmak üzere rekabete açmak, 3. GATS bağlamında hiçbir taahhüt yüklenmeden hizmeti yerli ve yabancı sunuculara açmak ve 4. GATS bağlamında, ulusal firmaların yanısıra yabancı sunuculara da açmak şeklinde taahhütte bulunmak." (WTO, AGCS, Faits et fiction, 2002: 12). DTÖ'ye göre ayrıca "...su dağıtım ile ilgili olarak taahhütte bulunan ülke sayısı da sıfırdır. Böyle bir taahhütte bulunmuş olsa dahi hükümetlerin hizmetin kalitesi, fiyatı ve güvenliği gibi genel politika hedeflerini ve tüm yerli yabancı şirketlere uyguladığı yasal düzenlemeleri de etkilemeyecektir. Zira, hükümetler bizzat kendi mevzuatlarına göre sözleşmeye aykırı davranan firmaların sözleşmesinin iptali ya da şirketin cezalandırılması konusunda tamamen özgürdür. Örneğin, sözleşmenin iptali durumunda bu alanda piyasaya giriş

yönelik bir taahhüt olup olmaması da GATS için fazla da önemli değildir. Zira GATS taahhüdü ülke mevzuatlarına uymayan bir hizmet sunucusuna hiçbir korumayı garantilememektedir.” (WTO, AGCS, 2002: 12).

DTÖ’ye göre bir hükümetin su dağıtımını ve stokları konusunda düzenleme hakkını reddetmesi kabul edilir bir husus değildir ve DTÖ’ye üye ülkeler de zaten böyle bir şey yapmamışlardır.

Karşıt görüşlere göre, aslında burada dikkat edilmesi gereken konu şudur: Su dağıtım hizmetlerinin rekabete açılması aynı zamanda tarımsal sulama konusunu da içermektedir. Tarımın önemli bir gelir kaynağı olduğu gelişmekte olan ülkeler için bu husus, ayrıca önem taşımaktadır. Zira bu ülkelerin gıdada kendi kendine yeterliliği tehlikeye girecektir (İzmir Meslek Odaları Platformu, GATS Sempozyumu, 2001: 8).

Burada belirtmek gerekir ki, GATS bünyesinde bu müzakerelerde yoğun lobi faaliyeti yürüten şirketlerden ikisi (Suez Lyonnaise des Eaux ve Vivendi-Générale des Eaux) su hizmetlerinin özelleştirilmesi konusunda öncü olan AB Komisyonunu da yönlendirmektedir (Time, 6 August 2001: 32-35). Nitekim, bu iki çokuluslu Fransız şirketi su pazarının yaklaşık % 40’ına sahiptir. Suez 130 ülkede, Vivendi ise 100 ülkede faaliyet göstermektedir. Son 15 yılda su pazarıyla ilgili olarak çok önemli özelleştirme anlaşmaları imzalamışlardır. Örneğin, Suez Çin, Malezya, Tayland, İtalya, Çek Cum., ABD ve Avusturya’da özelleştirmeleri gerçekleştirmiştir. Vivendi 1993’te Arjantin’de taşra su ve kanalizasyon hizmetlerinin imtiyazlarını özelleştirme hakkı elde etmiştir. Ancak, hemen ardından bu sektörde fiyatlar % 104 artınca tüketicilerin protestolarıyla karşılaşmıştır. 1997’de halk suyun kalitesinde bozulma ve fiyatların aşırı artışı nedeniyle faturaları ödemeyerek Vivendi’ye karşı sivil itaatsizlik hareketi başlatmıştır. Bu hareket ve örgütlenme önce şeker kamışı üretimi yapılan bölgede kırsal kesimdeki köylerde başlamıştır. Tüm bunlardan sonra şirket bu ülkeden çekilmek zorunda kalmıştır. Ancak, bu gibi şirketlerin baskısıyla Arjantin taşra yönetiminde değişiklik gerçekleştirerek tüketicilerin elinden meşru fatura ödememe boykotunu sürdürme hakkını almıştır (Poupeau, 2002: 26).

Dolayısıyla, gelişmekte olan ülkelerin bu ve buna benzer konularda kaynak israfını önleyen taahhütlere önem vermesi ancak bunun dışında taahhütte bulunurken çok dikkatli olması gerekir. Bu bağlamda GATS konusundaki iktisat politikası hedefleri çok kapsamlı araştırmalar sonucu belirlenmelidir.

Eleştirilerden bir kısmı da GATS'ın Madde 6/4'te yer alan hükümlerine karşı getirilmektedir. Yurtiçi düzenlemeye ilişkin konuları içeren bu hükümler şöyledir: “Hizmet Ticaret Konseyi, nitelik koşulları ve prosedürleri, teknik standartlar ve ruhsat verme koşullarıyla ilgili tedbirlerin hizmet ticareti için gereksiz engeller oluşturmayacağını sağlamak amacıyla, kuracağı uygun organlar aracılığıyla gerekli disiplinleri geliştirebilir. Bu disiplinler diğer şeylerin yanında bu koşulların a) objektiflik ve şeffaflık kriterlerine dayanmasını sağlamalıdır, yeterlilik ve hizmet arz edebilme kabiliyeti gibi, b) hizmetin kalitesini korumak için gerekenden daha zahmetli olmamasını garanti etmelidir, c) ruhsat verme işlemleriyle ilgili olarak hizmet arzına kendi içlerinde bir kısıtlama oluşturmamalarını sağlamalıdır”.

Burada hangi hususların gereğinden fazla olduğuna karar verecek organ üzerinde durulması gerekmektedir. Aslında bu, yurtiçinde yasama organlarınca yürütülen bu gibi kararların GATS tarafından verilmesi anlamına gelmektedir. GATS'ın zımni olarak yasama organlarını danışma kuruluna dönüştürme niyeti taşıdığına işaret eden karşıt görüşler nihai kararların GATS tahkim kuruluna bırakılması niyetinin altını çizmektedirler.

Burada gerçekten, GATS tahkim kurulunun kamu yararına yönelik savunmaları kabul etmeyeceği tehlikesi vardır. Nitekim DTÖ savunmalarında sıkça etkinlik ilkesini önermekte ve iktisadi çıkarların ön planda değerlendirilmesine büyük önem vermektedir. Bu anlamda gelişmekte olan ülkelerin müzakerelerde çok dikkatli olması gerekmektedir.

DTÖ bağlamındaki serbestleşmenin yol açtığı olumsuz etkiler literatürde bazı bilimsel çalışmalarda da işlenen bir konudur. Mal ve hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesinin etkilerinin giderek ülke ekonomilerindeki olumsuz etkilerine dikkat çeken bu çalışmalara göre, 1980'li yıllarda ve 1990'lı yılların ortalarına dek serbest ticaretin nimetlerinden söz eden gelişmiş ülkeler bugün ortaya çıkan işsizlik ve gelir dağılımında giderek artan dengesizlik gibi olumsuz sonuçlar nedeniyle endişelenmektedirler. Gelişmekte olan ülkeler ise kendilerini dünya ekonomisinden marjinalize olmuş hissetmekte ve serbest ticaret konusundaki kuşkularında haklı olduklarını düşünmeye başlamışlardır. Endişeler üç faktör üzerinde yoğunlaşmaktadır: Ülkeler arasındaki gelişmişlik farkının giderek artışı, sanayileşmiş ülkelerde az nitelikli ya da niteliksiz ücretlilerin istihdamı ve ücretleri üzerindeki olumsuz etkiler ve çalışma hayatındaki normlar ve sosyal hakları azaltma girişimlerinin giderek yoğunlaşması. Gelişmiş ülkelerde özellikle çalışan kesim, mal ve hizmetlerde serbestleşmenin yol açtığı esnek çalışma koşulları, üretim maliyetlerinin

düşürülmesi, işsizlik sigortası dahil sosyal güvenlik sistemlerinde deregülasyon uygulamalarından endişe duymaktadır (Ghose, 2000: 319).

DTÖ bu eleştirilere de mal ve hizmet ticaretinde serbestleşmenin dünya ticaret hacmini artırdığını ve bunun gelişmekte olan ülkelerde başta olmak üzere tüm dünya ülkelerindeki refahı olumlu yönde etkileyeceği şeklinde karşılık vermektedir.

Sonuç olarak, gelişmekte olan ülkeler için DTÖ/GATS sisteminden olumlu yönde daha fazla yararlanabilmekte kilit nokta arz kapasitesini artırmaktır. Bunun için de dünya ticaret sisteminde ve serbestleşme sürecinde gelişmekte olan ülkelerin kalkınma ve gelişme sorunlarının çözümlenmesine öncelik verilmesi gerekmektedir. Bu ise, DTÖ/GATS sisteminde reform gerektirmektedir. Ayrıca gelişmiş ülkelerin, yoksul ülkelerin arz kapasitesinin yüksek olduğu hizmet sektörlerinde daha fazla taahhütte bulunmaları gerekmektedir. Gelişmekte olan ülkelerin DTÖ Bakanlar Konferansları sırasında ortaya attıkları görüşlerden biri de özel bir çalışma programı aracılığıyla DTÖ sisteminin revizyonu ve reformların tartışılması idi. Ancak bu gerçekleştiği takdirde kalkınma ve gelişme konularında somut kararlar alınabilmesi sağlanabilir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SERBESTLEŞTİRME VE TÜRKİYE: İKTİSAT POLİTİKASI SORUNLARI

Bu bölümde öncelikle Türkiye ekonomisinde hizmetler sektörünün önemi ve gelişimi mevcut istatistiksel veriler ışığında incelenecek ve dünya hizmet ticareti içindeki yeri ve performansı değerlendirilecektir. Daha sonra gerçekleştirilen deregülasyon uygulamaları alt sektörler itibariyle ele alınacaktır. Türkiye'nin GATS çerçevesindeki durumu ve hizmet ticaretinde serbestleştirme amacıyla verilen taahhütleri ve derogasyon listeleri ve GATS eklerinde yer alan hizmet sektörlerinde alınan kararların Türkiye'deki yansımaları da bu bölümde incelenecektir. Keza iktisat politikaları ve alınan önlemler çerçevesinde ülkemizin serbestleşme sürecindeki durumu da ele alınacak konular arasında yer almaktadır.

Hizmet sektörlerinin durumu ve gelişimine yönelik analiz esas olarak DİE verilerinden yararlanılarak gerçekleştirilmiştir. Burada hizmetler sektörü üretim açısından ve diğer temel sektörler ile karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Nitekim, çalışmamızda yer alan basit betimsel istatistiksel analiz yardımıyla hizmet üretiminin değerlendirilmesinde kullanılmak üzere 1968-2001 arası dönemdeki GSMH verileri DİE'den dilekçe ile istenmiştir. DİE tarafından disket içinde sağlanan ve 1968-2000 yıllarını kapsayan bu veriler yıllık olup çalışmamızın amacı doğrultusunda yeniden düzenlenmiş ve ayrı çizelgeler hazırlanmıştır. Bu çizelgeler çalışmamızın sonunda verilen ek çizelgeler arasında yer almaktadır. Hizmetler sektörünün ekonomideki rolünü incelediğimiz kısımdaki bazı çizelgeler ve şekiller de bu düzenlediğimiz verilere dayanmaktadır.

Çalışmamızda görsel açıklamayı kolaylaştırmak için bir kısım çizelge aynı zamanda şekil olarak da çizilmiştir.

Dış ödemeler bilançosunun analizinde kullandığımız 1984-2001 arası dönemdeki dış ödemeler bilançosuna ait veriler TCMB "Dış ödemeler bilançosu ayrıntılı yeni sunum, 1984-2001" başlıklı çizelgeden elektronik veri ortamında elde edilmiştir. Bu verilerden yola çıkılarak bilançodaki hizmetler dengesi ve hizmet alt sektörleri betimsel istatistiksel hesaplama ve analiz yardımıyla irdelenmiştir.

Bilindiği gibi, DİE 1990'da GSMH serisini revize etmiş ve bu değişiklikleri 1968 yılına kadar geriye götürmüştür. DİE'nin 1968 sonrası itibariyle sağladığı veriler bu çerçevede kaydedilen rakamları içermektedir.

Birinci kısımda esas olarak hizmetler sektörünün GSMH ve GSYİH içindeki payı, alt sektörlerinin yapısı, toplam hizmetler içindeki payı ve bu sektörlerin dönemler içindeki gelişme hızı basit betimsel istatistiksel analiz yardımıyla ortaya konulmuştur.

DİE'nin verilerine göre ele alınan 1968-2000 dönemi itibariyle yapılan analizdeki hizmet alt sektörleri GSMH istatistiklerinde yer alan hizmet alt sektörleridir. Bu hizmet alt sektörleri aşağıda verilmiştir.

1968–2000 dönemi analizinde ele alınan hizmetler toplamının alt-sektörler itibariyle dağılımı:

1. İnşaat sanayii
  2. Ticaret
    - A. Toptan ve perakende ticaret
    - B. Otel, lokanta hizmetleri
  3. Ulaştırma ve haberleşme
  4. Mali kuruluşlar
  5. Konut sahipliği
  6. Serbest meslek ve hizmetler
- HİZMETLER TOPLAMI (1+2+3+4+5+6)

2001 yılını da içeren son yıllardaki durum değerlendirilirken DİE'nin Haziran 2002'de yayımladığı “İktisadi faaliyet kollarına göre 1987 yılı üretici fiyatlarıyla GSMH” ve “İktisadi faaliyet kollarına göre cari üretici fiyatlarıyla GSMH” başlıklı çizelgelerinde yer alan veriler ve DPT milli gelir verileri kullanılmıştır. Bu çizelgelerde yer alan hizmet alt sektörleri arasında devlet hizmetleri, kar amacı gütmeyen özel hizmet kuruluşları, ithalat vergisi de yer almaktadır. Dolayısıyla son yıllara ait çizelgelerimizde bu üç alt sektöre de yer verilmiştir.

1968-2000 arasındaki yılların tamamına ve son yıllara ilişkin çizelgeler çalışma sonundaki ek çizelgelerde verilmiştir.

Ayrıca birinci kısımda, DİE'nin Uluslararası Hizmet Faaliyetleri Sınıflandırmasına uygun olarak *işyeri anketlerinden yola çıkarak hazırladığı* ve Mayıs 2001'de yayımladığı “**DİE Hizmet İstatistikleri 1998**” den yararlanılarak hizmet alt sektörleri itibariyle işgücü verimliliği hesaplanmıştır. GATS açısından oldukça önemli olan bu istatistiklerin güncelleşmiş hali ne yazık ki 2002 yılında henüz yayımlanmadığı için hesaplama ve değerlendirme 1993-1998 arasına ait rakamlar itibariyle yapılmıştır. Ayrıca buradaki verilerin kapsadığı veri dönemi çok kısa olduğu için alt sektörlerle yönelik 1995 GATS öncesi ve sonrası bağlamında herhangi bir ekonometrik

analizi, dolayısıyla da serbestleşmenin sektörler üzerindeki etkilerinin sağlıklı bir değerlendirmesi yapılamamıştır.

Ülkemizin uluslararası hizmet ticareti içindeki yeri ve önemi, diğer ülkelerle karşılaştırma yapabilmek için öncelikle IMF Dış Ödemeler Bilançosu istatistiklerinden yararlanılarak değerlendirilmiştir. Bu verilerden özellikle hizmet ticaretine ilişkin kalemler ayıklanmış ve ayrı bir çizelge düzenlenerek değerlendirmelerimizde kullanılmak üzere düzenlenmiştir.

İkinci kısımdaki dış ödemeler bilançosundaki hizmet alt sektörlerine ait verilerle gerçekleştirdiğimiz değerlendirmelerde yukarıda da belirttiğim gibi TCMB ödemeler bilançosu ayrıntılı yeni sunum tablosundan yararlanılarak yapılmıştır. Ayrıca, yeri geldikçe DTÖ ve OECD gibi uluslararası örgütlerin istatistiklerinden de yararlanılmıştır.

TCMB Dış Ödemeler Bilançosu'nda "B. Hizmetler dengesi" başlığı altında yer alan ve analizimizde irdelenen hizmet alt sektörleri şunlardır: Taşımacılık (1.1. Navlun, 1.2. Diğer taşımacılık), turizm, inşaat hizmetleri, finansal hizmetler, diğer ticari hizmetler, resmi hizmetler, diğer hizmetler.

Bu sonuncu analizimizde karşımıza çıkan en önemli sorun ülkemizdeki hizmet alt sektörlerine ait verilerin DTÖ/GATS çerçevesinde belirlenen sınıflandırmaya uygun olmamasıdır. Ayrıca, mevcut veriler ile (çoğu ülkelerde olduğu gibi) GATS'ın öngördüğü dört hizmet arzı arasında da birebir bir ilişki yoktur. Bu özellikle ampirik çalışmalarda çok önemli bir sınırlılık yaratmaktadır. İktisat politikaları açısından ise, serbestleştirme sürecinde kapsam ve etkiler bakımından sağlıklı değerlendirme yapılamaması gibi bir çıkmaza yol açmaktadır. Bu konuları DTÖ/GATS ticaret sistemi ile ilgili kısımlarda belirtmiştik. Tüm bu sorunlar ziyadesiyle Türkiye için de geçerlidir.

Bu konuda diğer ciddi bir sorun da IMF Ödemeler Bilançosunda Türkiye verilerinde yer alan hizmetler dengesindeki hizmet alt sektörlerine ait verilerin açıklamasının çok kolay yapılamamasıdır. DTÖ tarafından yapılan ülkelerarası karşılaştırmalı çalışmalarda da kullanılan bu verilerin bir kısmında abartılı rakamlar söz konusudur.

İlgili alt başlıkta açıklanacağı gibi, örneğin IMF Ödemeler Bilançosu İstatistiklerine göre "kişisel, kültürel ve eğlence hizmetleri" ihracatında Türkiye 1998'de dünya sıralamasında ABD'nden sonra ikinci sırada yer alıyor görünmektedir. Türkiye'den TCMB tarafından derlenip IMF'ye gönderilen bu verilerdeki alt kalemlerin ayrıntısı TCMB'ndan istenmiş ancak bu kalemler ve "diğer hizmetler" gibi kalemlerin ayrıntısına ulaşamamıştır. TCMB'nın dış

ödemeler bilançosunun düzenlenmesiyle ilgili birim, IMF'nin yayımladığı rakamlarda yanlışlık olmadığını bildirmiş ve IMF'nin alt hizmet kalemleri konusundaki ısrarı nedeniyle içeriği belirlenemeyen “diğer hizmetler”i oluşturan kalemlerin, bazı alt kalemlere dahil edildiğini belirtmiştir. Dolayısıyla “kişisel, kültürel ve eğlence hizmetlerinin” de esas itibariyle yalnızca bu gibi hizmetlerden oluşmadığı, bunun içinde “mahiyeti belirlenemeyen diğer hizmet kalemlerinin” de yer aldığı anlaşılmaktadır. Burada belirtelim ki TCMB yetkilileri, banka kaynaklı ihracat ve ithalat rakamları açısından çok önemli olan çeşitli banka işlemleri gerçekleştirilirken, bankaların işleme konu olan hizmetin ne olduğunu sorup kaydetmesi gerekirken bunu ticari kaygılarla yapmadıklarını belirtmektedirler (19).

Dolayısıyla, ödemeler bilançosu itibariyle yaptığımız değerlendirmelerde diğer kalemlerin ayrıntısına inilememiştir. İlerideki yıllarda DTÖ kapsamında GATS hizmet sunum şekillerine uygun veri derlenmesine yönelik çalışmalar olumlu sonuç verdiğinde ve ülkemize ait istatistiksel veri sistematığı bu çalışmalara paralel şekilde düzenlendiğinde uygun ve sofistike ampirik araştırmalar yapmak suretiyle serbestleştirme sonuçları daha sağlıklı değerlendirilebilecektir.

Bu durum uluslararası karşılaştırmalarda da büyük bir sorun olmaktadır (20).

Bu gibi ciddi veri sorunlarının yanısıra uygulamada şimdiye dek gerçekleştirilen deregülasyon uygulamaları ve serbestleştirme sonuçlarının ampirik değerlendirmeleri için 1995 sonrasındaki veri yıl sayısı da yeterli olmadığı gibi, alt sektörlerle ait mikroekonomik analiz için gerekli firma verilerini elde etmek de çok kolay olmamaktadır. Zira, GATS'ın koordinasyonu ile ilgili birimin de bu yönde herhangi bir resmi çalışması yoktur.

III. A. TÜRKİYE'NİN HİZMET TİCARETİ

1. Hizmetler Sektörünün Türkiye Ekonomisindeki Rolü

Türkiye'de hizmetler sektörü ekonominin önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Nitekim, gerek ulusal gelir gerekse toplam yatırımlar içindeki payı itibariyle en yüksek paya sahip olan sektördür. Sektörün milli gelir içindeki payı 1960'lı ve 1970'li yıllarda % 40'lar civarında iken 1980'li yıllarda % 50'nin üstüne çıkmıştır. Dolayısıyla GSMH içindeki sektör paylarından, sanayiinin ve hizmetlerin payı artarken tarımın payı önemli oranda düşmüştür.

Toplam yatırımlar içindeki payı da esas olarak aynı seyri izlemiş, 1970'li yıllarda % 40'lar civarında seyrederken 1984 yılından itibaren % 50'lerin üstüne çıkmıştır. Nitekim, 1973'te bu pay % 47.4 iken 1979 ve 1980'de sırasıyla % 50.0 ve 47.2 olarak gerçekleşmiş ancak 1986 yılından sonra daha yüksek oranlarda seyretmiştir. 1990'lı yıllarda tarım ve sanayi sektörlerinin yatırım payları düşerken hizmetlerinki artmıştır. Buna göre, 1986'da % 54.6 ; 1989'da % 62.7 ; 1990 ve 1993'te sırasıyla % 63.3 ve % 71.7 olmuştur (Kepenek ve Yentürk, 1996: 347).

Hizmetler sektörünün GSYİH içindeki payı da 1980'li ve 1990'lı yıllar boyunca % 50'nin üzerindedir. Önemli bir ekonomik krizin yaşandığı 1994 yılı ve onu izleyen 1995 ve 1996 dışında, 1990-2000 yılları arasında hizmetlerin payı büyümeyi sürdürmüştür ve sayfa 222'de yer alan **Çizelge III. 1'de** görüldüğü gibi 1997-2000 arasında % 60'larda seyretmiş ve 1997'de % 62.2 olan bu pay 2000'de % 63.8'e çıkmıştır.

Hizmetler sektörü alt sektörlerinin 1968-2000 döneminde GSMH içindeki payları da şöyle gerçekleşmiştir: GSMH'ya en yüksek katkısı olan alt sektörlerin başında ticaret gelmekte, onu ise ulaştırma ve haberleşme hizmetleri izlemektedir. Ticaret sektörünün dönem başı olan 1968 yılında % 12.5 olan katkısı giderek artmış 1975'te % 15.7'ye, 1980'de % 16.3'e, 1985'te % 18.6'ya, 1990'da % 19.9'a, 1995 ve 2000'de sırasıyla % 20.8 ve 22.3'e yükselmiştir.

İkinci sıradaki ulaştırma ve haberleşme hizmetlerinin 1968, 1975, 1980, 1985, 1990, 1995 ve 2000 yıllarındaki GSMH'ya oranı sırasıyla % 7.7 ; %9.8 ; %11.4 ; %12.0 ; %12.0 ; %12.6 ve %13.1 olarak gerçekleşmiştir (Bkz. **Ek Çizelge 6**).

Hizmetler sektörünün alt sektörler itibariyle yapısı 1980-2000 arası dönemde 1987 yılı fiyatlarıyla milyon TL olarak **Çizelge III. 2.'de** görülmektedir. Ticaret sektörü ile ulaştırma ve haberleşme hizmetlerinin ilk iki sırada yer aldığı görülmektedir. 2000 yılında en önemli alt dalı

oluşturan ticaretin 26, 509 milyar TL; ikinci sıradaki ulaştırma ve haberleşme hizmetlerinin ise 15, 589 milyar TL; üçüncü sırada yer alan inşaat sanayii hizmetlerinin de 6, 071 milyar TL olarak gerçekleştiği görülmektedir. Serbest meslek ve hizmetlerin (21) ise ülkemizdeki payı düşük olup GSMH içindeki payı % 2.3'ü aşmamaktadır.

Hizmet alt sektörlerinin toplam hizmetler içindeki payı da 1980-2000 arasında beşer yıllık dönemler ve sabit fiyatlar itibariyle **Çizelge III. 2'de**; 2001 yılındaki durum da **Çizelge III. 3'te** görülmektedir. Toplam hizmetler içindeki payı bakımından birinci sırada yer alan ticaret sektörünün toplam içindeki payı 1980, 1985, 1990, 1995 ve 2000'de sırasıyla sabit fiyatlarla % 34.40; 37.70; 40.70; 42.13 ve 44.58 olarak gerçekleşerek hep birinci sıradaki yerini korumuştur. Nitekim, Çizelge III. 3'te de görüldüğü gibi bu pay 2001 yılında 1999 ve 2000'de yaşanan krizlerin de etkisiyle % 6.9 oranında düşmesine karşın yine alt sektörler içinde toplamdaki payı (% 37.7) en yüksek sektördür. Bu payın yüksek oluşunda, daha önce belirtildiği gibi, özellikle 1980'li yılların ikinci yarısından itibaren doğrudan yabancı yatırımlar yoluyla yabancı hizmet sunucularının da bu sektörde faaliyetlerinin artmış olmasının da etkisi vardır. Dağıtım hizmetlerinde büyük mağazaların sayısındaki artış özellikle toptan ve perakende ticaretin de artmasında etkili olmuştur. Nitekim, toptan ve perakende ticaretin toplam hizmetler içindeki payı 1985 ve 1990'da sırasıyla % 32.49 ve 34.79 iken 1995 ve 2000'de sırasıyla % 35.93 ve 38.01'e yükselmiştir.

İkinci sırada yer alan ulaştırma ve haberleşme hizmetlerinin payı da fazla değişmemiştir. 1980'de toplamdaki payı % 24.06 olan bu hizmetler 1990'larda çok fazla bir artış göstermemiştir. Nitekim 1985 ve 1990'da sırasıyla % 24.23 ve 24.42 olmuş 2000'de yaklaşık 2 puanlık bir artış ile % 26.21'e yükselmiştir.

Bu konuda bir de 1969-2000 arasında yıllar itibariyle verilen alt sektörlerin bir önceki yıla göre büyüme oranlarına bakmakta yarar vardır. Örneğin, 1994 ve 1999 yılı iktisadi krizlerinde sırasıyla % 4.3 ve 4.5 oranında küçülen serbest meslek ve hizmetler sektörü 2000 yılında % 5.9 artmıştır. İnşaat sektörünün ise 1980'li yıllarda yaşadığı büyüme oranlarını 1990'lı yakalayamadığı hatta 1999'da % 12.5 oranında küçüldüğü ancak 2000'de % 5.8'lik bir büyüme ile toparlandığı görülmektedir. Keza ulaştırma ve haberleşme hizmetleri 2000'de bir önceki yıla göre % 5.1 oranında artmıştır (**Bkz. Ek Çizelge 5**).

Burada bir konuya işaret etmekte yarar vardır. Gelişmiş ülkelerde ulaştırma ve haberleşme hizmetlerinin GSYİH içindeki payı giderek düşmekte iken ülkemizde toplam hizmetler içindeki

payı hala ikinci sırada olan sektör halindedir. Nitekim, birinci bölümde verdiğimiz OECD ülkelerinde hizmet alt sektörlerinin GSYİH'ya katkısını gösteren Çizelge I.3'te (Bkz. sayfa 44) bu durum görülmektedir. Bu çizelgeye göre, ulaştırma, depolama ve haberleşme hizmetlerinin 1997'de katkısı Türkiye'de % 13.9 iken Yunanistan, Portekiz, İspanya ve Kore'de sırasıyla % 6.2; 5.9; 5.7 ve 7.3'tür. Bu oran gelişmiş ülkelerden ABD, İngiltere, Almanya ve Fransa'da sırasıyla % 5.9; 7.3; 5.0 ve 5.7'dir.

Gelişmiş ülkelerde mali hizmetler, sigortacılık ve iş hizmetlerinin katkısı gelişmekte olanlara oranla yüksektir. Bu durum sanayileşmiş ülkelerde imalat sanayii sektörüyle yoğun etkileşim içinde olan hizmet alt sektörlerinin ülkemizdeki gelişiminin oldukça yavaş olduğunu göstermektedir. Gerçekten örneğin 1997 itibarıyla ABD, Almanya, İngiltere, ve Fransa'da mali hizmetler, sigortacılık, emlak komisyonculuğu ve iş hizmetlerinin GSYİH'ya katkısı sırasıyla % 28.6; % 14.0; % 22.3; % 22.9 iken bu oran ülkemizde % 8.1'dir (Bkz. Çizelge I.3). Gerçi Türkiye'de iş hizmetleri bu alt sektörde değil "toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler" kalemi içine dahil olmakta ise de, "toplum, sosyal ve kişisel hizmetlerin" katkısının % 3.9 olduğu dikkate alındığında iş hizmetlerinin katkısının ve gelişiminin söz konusu diğer ülkelere göre hızlı olmadığı görülmektedir.

OECD verilerine göre ülkemizde toplam sivil istihdam içinde hizmetler sektörünün payı 1988'de % 30.6 iken % 3.8'lik artış kaydederek 1998 yılında % 34.4'ye yükselmiştir. Ancak bu rakam OECD ülkeleri içinde oldukça düşüktür. Birinci bölümde yer alan Çizelge I.7'de (Bkz. Sayfa 47) görüldüğü gibi, Yunanistan, Portekiz, İspanya, İngiltere ve ABD'nde bu oran 1998'de sırasıyla % 57.3; 55.3; 63.2; 74.3 ve 74.5'tir.

Görüldüğü gibi, Türkiye'de hizmetlerin istihdamdaki payı artıyor olsa da diğer ülkelere göre çok geride kalmaktadır. Bunun nedeni tarım sektörüdür. **Çizelge III. 4'de** verilen OECD ülkeleri itibarıyla toplam istihdamın tarım ve tarım-dışı sektörlerle dağılımına baktığımızda bu durum daha açık görülmektedir.

Nitekim, hizmetler sektöründe istihdam edilenlerin oranı 1999 yılında Türkiye'de % 34,2 iken OECD ülkelerinde ortalama % 65,2; Avrupa Birliği'ne üye 15 ülkede % 66,2; G7 ülkelerinde % 69,6'dır. Bu oran ABD'nde % 74,4; Kanada'da % 73.6'ya kadar çıkmaktadır.

Türkiye'de hizmet sektöründe çalışanların oranının bu denli düşük olması daha önce belirtildiği gibi tarım sektöründe çalışanların oranının yüksek olmasındandır. Tarım dışı sektörlerin toplam istihdam içindeki payı % 54,9 iken sadece tarım sektöründe çalışanlar % 45,1

oranındadır. Halbuki OECD ülkelerinde tarım sektöründe çalışanların toplam istihdam içindeki payı ortalama % 7,8; AB-15’de % 4,6; G7 ülkelerinde ise % 3,5 olup çok düşüktür.

Türkiye’de 1999 yılında tarım sektörünün GSYİH içindeki payının sadece % 13,89 oranında olduğunu da göz önünde aldığımızda hizmetler sektöründe istihdam edilenlerin oranının düşük olmasının tarım sektöründeki verimsizlikten kaynaklandığını söylemek mümkündür. Bu noktada sektörler arasında bir verimlilik karşılaştırması yapmak yararlı olacaktır.

1993 ve 1998 yılları için sektörlerle ilişkin verimlilik hesabımızda verimlilik göstergesi olarak “kişi başına katma değer” kullanılmıştır. Her bir sektörün ürettiği çıktının değerinden girdinin değerinin çıkarılması o sektöre ait katma değeri vermektedir. Dolayısıyla kişi başına katma değeri sektör katma değerinin çalışanların yıllık ortalama sayısına bölerek bulduk. Kişi başına katma değer verileri hizmetler sektörü ve hizmet alt sektörleri için DİE’nin “*Hizmet İstatistikleri 1998, Yayın no: 2447, Mayıs 2001*” verilerinden sağlanmıştır.

Tarım ve sanayi sektörlerinin kişi başına katma değerleri ise 1993 ve 1998 yıllarına ait cari fiyatlarla GSYİH’deki sektörel üretim değerinin o yıllardaki ortalama sektör çalışan sayısına bölünmesi ile elde edilmiştir. Bu iki sektöre ait çalışanlar sayısı TCMB Elektronik Veri Dağıtım Sistemindeki (www.tcmb.gov.tr) verilerden alınmıştır. Burada belirtilmesi gereken bir nokta, hizmet ve hizmet sektörüne ait alt sektörlerin kişi başına katma değer hesaplama yöntemi ile tarım ve sanayi için GSYİH’den elde etme yöntemlerimizin bire bir örtüşmeyebileceğidir. Bununla birlikte karşılaştırma yıllar arasındaki gelişim bazında yapıldığı için genel bir fikir vermek açısından yararlı olmuştur.

Çizelge III. 5’te görüldüğü gibi, 1993-1998 arasında kişi başına katma değer artışı en fazla hizmet sektöründe artmıştır. Bunu tarım izlemektedir. Bununla birlikte 1998 yılı itibariyle sanayi sektörü 3533 milyon TL değeri ile kişi başına katma değeri en yüksek sektör konumundadır. Onu 3158 milyon TL ile hizmetler sektörü izlemektedir. Tarımda ise kişi başına katma değer bu iki ana sektörün çok altında 1077 milyon TL değerindedir. 1993’te sırasıyla 2.6 ve 0.56 olan Hizmetler/Tarım ve Hizmetler/Sanayi oranları 1998 yılında sırasıyla 2.93 ve 0.89 olarak gerçekleşmiştir. Görüldüğü gibi, hizmetler sektöründe sektörel nispi emek verimliliği artarken tarımda düşmektedir.

Çizelge III. 6’da 1993 ve 1998 yıllarında hizmet alt sektörleri itibariyle işgücü verimliliği rakamları yer almaktadır. 1993’te alt sektörler içinde en yüksek verimliliğin bilgisayar ve ilgili faaliyetlerde (3.44) gerçekleştiği görülmektedir. İkinci sırada eğlence, dinlenme, kültür ve sporla

ilgili faaliyetler (1.93); üçüncü sırada ise araştırma-geliştirme (1.67) gelmektedir. 1998’de ise ilk sırada araştırma-geliştirme faaliyetleri (2.40), ikinci sırada bilgisayar ve ilgili faaliyetler (2.08), üçüncü sırada ise diğer iş faaliyetleri (1.22) gelmektedir. Görüldüğü gibi, alt hizmet sektörleri arasında, nitelikli işgücü oranının yüksek olduğu alt sektörlerde işgücü verimliliği daha yüksektir.

Bu koşullara bağlı olarak 1993-1998 arası dönemde alt sektörlerdeki verimliliğin toplam hizmet sektöründeki verimliliğe oranı da değişmiştir. Hizmetler sektöründe gerçekleşen kişi başına katma değeri bir ortalama olarak kabul edersek, 1993 yılında gayrimenkul faaliyetleri, bilgisayar ve ilgili faaliyetler, araştırma ve geliştirme, diğer iş faaliyetleri ve eğlence, dinlenme, kültür ve sporla ilgili faaliyetler ve toplamda gayrimenkul, kiralama ve iş faaliyetleri sektörü bu ortalamanın üzerinde kalırken, bunlardan gayrimenkul faaliyetleri 1998 yılında ortalamanın altına düşmüştür. Sağlık işleri ve sosyal hizmetler sektörü ise 1993 yılında ortalamanın altında bir performans gösterirken, 1998 yılında hizmetler sektöründeki ortalama verimlilikten daha fazla bir verimlilik artışı göstermiştir.

Çizelge III. 7’de DİE verilerine göre, toplam istihdamın alt sektörler itibariyle dağılımı görülmektedir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, her ne kadar alt sektörler içinde ilk sırada yer alıyor olsa da toplum hizmetleri, iş hizmetleri, kişisel , sosyal hizmetler ve ticaret gibi gelişmiş ülkelerde çok hızlı artan alt sektörlerde Türkiye’de yeterince hızlı bir gelişme gerçekleştirilememiştir. Oysa, hizmetlerin en çok istihdam yaratan alt sektörlerin başında bu alanlar gelmektedir. Örneğin, AB’nde 1994 yılında toptan-perakende ticaretin ve iş hizmetlerinin toplam istihdamdaki payı % 18.7 ve % 8.5 olarak gerçekleşmiştir. Nitekim, ülkemizde hizmet alt sektörleri itibariyle istihdama baktığımızda 1997 verileriyle ve toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetlerin payının % 13.7 (burada iş hizmetleri de dahil edilmektedir); ticaret, lokanta ve otel hizmetlerinin payının da % 13.1 olduğu görülmektedir. Ulaştırma, depolama ve haberleşme hizmetlerinin payı % 4.0; mali kurumlar, sigorta ve taşınmaz mallara ait işlerin payı da % 2.3’tür.

Son yıllarda (2000 ve 2001) sektörlerin toplam istihdam içindeki dağılımı da **Çizelge III. 8’de** yer almaktadır. Bu çizelgede de görüldüğü gibi, hizmetler sektöründeki istihdam özellikle 2000 yılında önemli sıçrama göstermiş ve toplamdaki payı 1999’da % 35.8 iken 2000’de % 40.5’e çıkmıştır. Burada belirtmek gerekir ki, Çizelge III.7 ve Çizelge III.8’deki veriler arasındaki fark Çizelge III.7’deki hizmetler sektörüne ait istihdam rakamlarının inşaat hizmetlerindeki istihdamı içermiyor olmasından kaynaklanmaktadır.

2000 yılı itibariyle toplam işgücünün 22.1 milyon olduğu ülkemizde bunun 1,451,000'i işsizdir. Buna karşın, DİE'ye göre istihdam artış hızı 1998 ve 1999 yıllarında sırasıyla % 2.5 ve 2.6; 2001 yılının üçüncü çeyreğinde ise % 0.7 oranında gerçekleşmiştir. İşsizlik oranının 2000 ve 2001 yıllarında sırasıyla % 6.6 ve % 11.8 (2,462,000 işsiz) olduğu Türkiye'de hizmetler sektöründeki hızlı gelişme istihdam yaratılması bakımından büyük önem taşımaktadır.

Ayrıca, hizmetler sektörünün ekonomideki önemi ve dolayısıyla toplam istihdamdaki payı arttıkça kişi başına GSYİH da artmaktadır. Bu olgu tarımın daralmasıyla ilgilidir. Gerçekten, hizmetler sektörünün payının yüksek olduğu ülkelerde kişi başına milli gelir de yüksektir. Bu nedenle, ülkemizde sektörün gelişmesinin istihdam açısından iki yönlü önemi vardır. Birincisi işsizliğin yüksek olduğu bir ülke olarak istihdam yaratılması ikincisi de çok düşük olan kişi başına ulusal gelirin artırılmasıdır. Nitekim, 1999 yılı verilerine göre PPP (satınalma gücü paritesi) ile kişi başına gelirin OECD ülkeleri içinde 6380 dolar ile en düşük olduğu ülke Türkiye'dir. **Çizelge III. 9'da** yer alan bazı ülkelere ait rakamlar ülkemiz ile karşılaştırmak bakımından aşağıda verilmiştir. Çizelgeden de görüldüğü gibi, Türkiye'de hizmetler sektörünün toplam istihdam içindeki payı (% 34.7) diğer ülkelere oranla çok düşüktür. Örneğin, kişi başına gelirin 15,414 dolar olduğu Yunanistan'da hizmetlerin toplam istihdamdaki payı % 56.9'dur.

**Çizelge III. 1. Sektörlerin cari fiyatlarla GSYİH içindeki payları, %
(DİE yeni MG serisine göre, üretici fiyatlarıyla), 1975-2000**

Yıllar	Tarım	Sanayi	Hizmetler
1975	34.0	15.4	50.6
1980	24.3	18.6	57.1
1983	20.1	20.8	59.1
1985	19.5	21.8	58.7
1987	17.9	25.0	57.1
1990	17.0	25.0	58.0
1991	14.6	25.2	60.2
1992	14.3	25.0	60.7
1993	14.8	23.8	61.3
1994	14.8	25.7	59.5
1995	15.0	25.8	59.2
1996	15.9	24.2	59.9
1997	13.6	24.2	62.2
1998	16.9	21.4	61.7
1999	14.6	21.9	63.5
2000	13.6	22.5	63.8

Kaynak: 1975-1987 arası için: DPT (1993), Temel Ekonomik Büyüklükler (Yeni ve eski MG serilerine göre): 31-33. 1990-2000 arası için: DİE (2002), Dönemlere göre Gayri Safi Milli Hasıla 1999-2000, Mayıs, Yayın no.2557: 46-47.

Çizelge III. 2. Hizmetler alt sektörlerinin gerçekleşen değerleri ve toplam hizmetler içindeki payları, 1980-2000 (1987 yılı üretici fiyatlarıyla, Milyon TL ve % olarak)

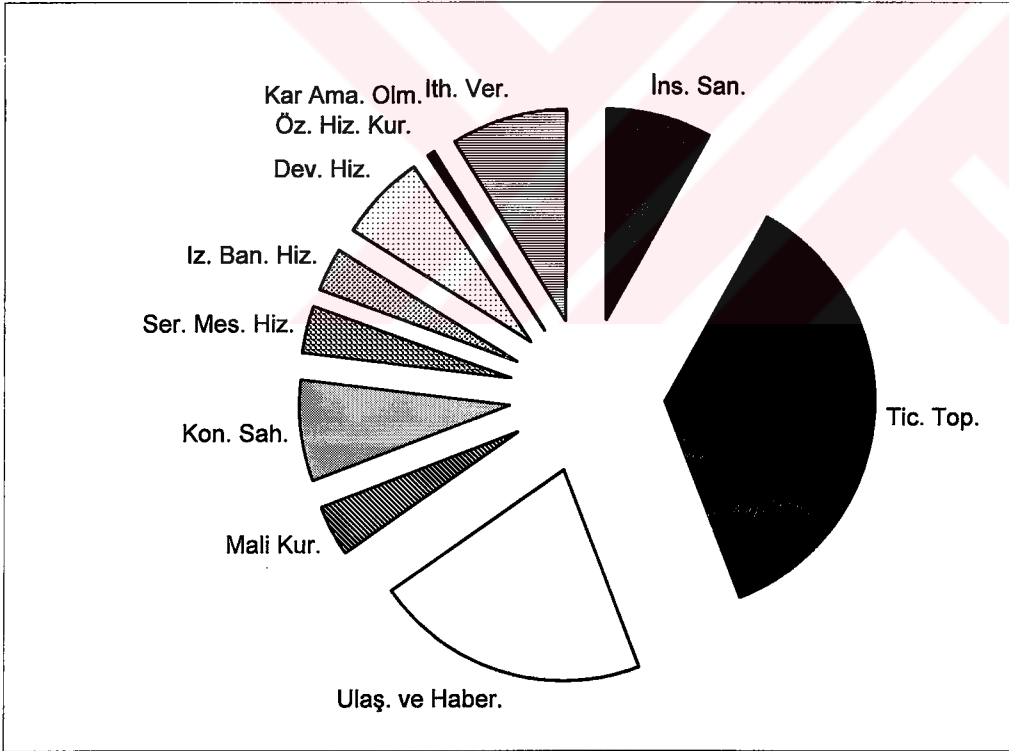
Alt sektörler	1980		1985		1990		1995		2000	
	Değer	Payı	Değer	Payı	Değer	Payı	Değer	Payı	Değer	Payı
İnşaat	3.096.904	12.87	4.272.747	13.53	5.411.439	13.05	5.857.476	11.98	6.071.354	10.21
Ticaret	8.278.992	34.40	11.903.821	37.70	16.868.280	40.70	20.586.656	42.13	26.509.469	44.58
A.Toptan ve perakende ticaret	7.061.838	29.34	10.261.613	32.49	14.421.262	34.79	17.557.881	35.93	22.600.168	38.01
B.Otel ve lokanta hizmetleri	1.217.154	5.06	1.642.208	5.20	2.447.018	5.90	3.028.775	6.19	3.909.301	6.57
Ulaştırma ve haberleşme	5.791.524	24.06	7.651.559	24.23	10.123.335	24.42	12.510.986	25.60	15.589.422	26.21
Mali kuruluşlar	1.909.675	7.93	2.119.580	6.71	2.496.156	6.02	2.424.170	4.96	2.958.024	4.97
Konut sahipliği	3.798.220	15.78	4.134.030	13.09	4.615.994	11.13	5.224.247	10.69	5.648.413	9.49
Serbest meslek ve hizmetler	1.191.433	4.95	1.493.330	4.72	1.926.241	4.64	2.251.878	4.60	2.683.319	4.51
Hizmetler toplamı	24.066.748		31.575.067		41.441.445		48.855.412		59.460.001	

Kaynak: DİE tarafından diskette sağlanan "Sabit fiyatlarla GSMH-Faaliyet kolları ve 1987 yılı fiyatlarına göre, 1968-2000" verilerinden yararlanılarak düzenlenmiştir.

Çizelge III. 3. Hizmet alt sektörlerinin gerçekleşen değerleri ve toplam hizmetler içindeki payları (1987 Fiyatlarıyla, %), 1990, 1995, 2000.

Alt sektörler	Değer	Pay	Değer	Pay	Değer	Pay
	1990	1990	1995	1995	2000	2000
İnşaat sanayi	5411,4	11,5	5857,5	10,6	5991,4	8,7
Toptan ve perakende ticaret	14421,3	30,6	17557,9	31,6	22686	32,8
Otel ve lokanta hizmetleri	2447,1	5,2	3028,8	5,5	3921,5	5,7
Ticaret toplamı	16868,2	35,8	20586,7	37,1	26607,6	38,5
Ulaştırma ve Haberleşme	10123,4	21,5	12511	22,5	15654,9	22,7
Mali kuruluşlar	2496,1	5,3	2424,1	4,4	2958	4,3
Konut sahipliği	4615,9	9,8	5224,3	9,4	5648,9	8,2
Serbest meslek hizmetleri	1926,2	4,1	2252	4,1	2687,6	3,9
İzafi banka hizmetleri	2161,3	4,6	2059,5	3,7	2393,2	3,5
Devlet hizmetleri	4018,9	8,5	4481,6	8,1	4965,4	7,2
Kar amacı olmayan özel hizmet kuruluşları	364,6	0,8	382,7	0,7	411,2	0,6
İthalat vergisi	3435,8	7,3	3821,5	6,9	6557,8	9,5
Toplam hizmetler	47099,2		55481,9		69089,6	

Kaynak: <http://tcmbf40.tcmb.gov.tr/cgi-bin/famecgi> 'den yararlanılarak düzenlenmiştir.

Hizmet alt sektörlerinin toplam hizmetler içindeki payı (1987 Fiyatlarıyla, %), 2000

Çizelge III. 3.a. 1999, 2000, 2001 itibariyle hizmet alt sektörlerinin gerçekleşen değerleri ve toplam hizmetler içindeki payları (Cari üretici fiyatlarıyla, Milyar TL).

Alt sektörler	1999		2000		2001	
	Değer	Pay (%)	Değer	Pay (%)	Değer	Pay (%)
1. İnşaat Sanayi	4,143,747	8.43	6,311,391	8.40	9,202,185	7.82
2. Ticaret	12,986,556	26.42	23,240,886	30.93	37,867,860	32.18
A. Toptan, perakende ticaret	10,524,010	21.40	18,905,468	24.03	30,125,927	25.60
B. Otel, Lokanta Hizmetleri	2,462,545	5.0	4,335,417	17.32	7,741,933	6.57
3. Ulaştırma ve Haberleşme	10,839,487	22.05	17,587,151	22.12	28,462,322	24.18
4. Mali Kuruluşlar	3,815,193	7.76	4,285,644	5.39	6,639,387	5.64
5. Konut Sahipliği	3,290,097	6.7	5,627,138	7.07	8,491,506	7.27
6. Serbest Meslek ve Hizmetler	2,716,653	5.6	4,283,208	5.38	6,704,663	5.69
7. Devlet Hizmetleri	8,781,478	17.86	12,633,650	15.38	18,781,015	15.96
8. Kar Amacı Olmayan Özel Hizmet Kuruluşları	272,486	0.6	477,140	0.6	918,063	0.78
9. İthalat Vergisi	2,314,574	4.7	5,065,424	6.37	6,573,910	5.58
Toplam Hizmetler (1-9)	49,160,274	100*	79,511,638	100*	117,661,911	100*

(*) Rakam yuvarlamadan dolayı toplam 100 çıkmayabilir.

Kaynak: 1999-2001 için: DİE (2002), Aylık İstatistik Bülteni, Haziran: 4'tan yararlanılarak düzenlenmiştir. 2002 için: DPT (2002), Temel Ekonomik Göstergeler, Mayıs:11.

Çizelge III. 4. OECD ülkelerinde toplam istihdamın tarım ve tarım-dışı sektörler itibarıyla dağılımı, 1999 (%)

Ülkeler	Tarım sektörü	Tarım-dışı sektörler (sanayi + hizmetler)	Sanayi	Hizmetler
Kanada	3.6	96.3	22.7	73.6
Meksika	20.1	79.8	25.4	54.4
ABD	2.6	97.5	23.1	74.4
Avustralya	5.0	95.0	21.6	73.4
Japonya	5.2	94.9	31.7	63.2
Kore	11.6	88.4	27.4	61.0
Yeni Zelanda	9.5	90.6	22.9	67.7
Avusturya	6.2	93.8	31.9	61.9
Belçika	2.3	97.7	25.1	72.6
Çek Cum.	6.0	93.9	46.8	47.1
Danimarka	3.3	96.7	26.7	70.0
Finlandiya	6.3	93.8	27.9	65.9
Fransa	4.2	95.8	24.8	71.0
Almanya	2.8	97.1	34.5	62.6
Yunanistan	..	..	..	56.9
Macaristan	7.3	92.7	34.3	58.4
İzlanda	8.6	91.4	25.1	66.3
İrlanda	8.6	91.4	28.5	62.9
İtalya	6.4	93.6	31.4	62.2
Lüksemburg	2.0	98.0	24.2	73.8
Hollanda	3.0	97.0	21.1	75.9
Norveç	4.6	95.4	22.2	73.2
Polonya	17.9	82.2	31.4	50.8
Portekiz	13.6	86.4	41.2	45.2
İspanya	7.4	92.7	30.8	61.9
İsveç	2.6	97.4	25.1	72.3
İsviçre	4.7	95.3	25.8	69.5
TÜRKİYE	45.1	54.9	20.7	34.2
İngiltere	1.6	98.4	26.0	72.4
OECD Toplamı	7.8	92.2	27.0	65.2
G7 ülkeleri	3.5	96.6	27.0	69.6
Avrupa Bölgesi	4.9	95.0	30.4	64.6
AB 15'ler	4.6	95.5	29.3	66.2

Not: Tarım ve tarım-dışı sektörlerin toplamaları küsuratların yuvarlanmış olması nedeniyle 100 çıkmayabilir. Yararlandığımız kaynakta tarım ve sanayi için 1999 itibarıyla Yunanistan verileri olmadığı için çizelgede tarım-tarımdışı hesabı yapılamamıştır. Ancak bu ülke AB 15'ler içine dahildir.

Kaynak: OECD (2000), Labor force statistics'dan yararlanılarak düzenlenmiştir.

Çizelge III. 5. Türkiye’de sektörler itibariyle Kişi Başına Katma Değer (milyon TL.)

Sektörler itibariyle Kişi Başına Katma Değer (milyon TL.)		
	1993	1998
Tarım	40	1077
Sanayi	184	3533
Hizmetler	104	3158

Kaynak: DİE Hizmet İstatistikleri 1998’den ve TCMB verilerinden yararlanılarak tarafımızdan hesaplanmıştır.

Çizelge III. 6. Hizmet alt sektörleri(*) itibariyle işgücü verimliliği, 1993 ve 1998 (cari fiyatlarla)

Hizmetler alt sektörleri itibariyle Kişi Başına Katma Değer (milyon TL.)			Alt sektörlerin verimliliklerinin toplam hizmetler içindeki payları	
	1993	1998	1993	1998
Hizmetler	104	3158		
Gay., Kir. Ve İş Faal.	136	3794	1,31	1,20
Gay.Faal.	164	1582	1,58	0,50
Kir.	57	1560	0,55	0,49
Bilg. Ve İlg. Faal.	358	6573	3,44	2,08
Ar.Ge.	174	7593	1,67	2,40
Diğ. İş Faal.	132	3857	1,27	1,22
Eğitim	92	2128	0,88	0,67
Sağ. Ve Sos. Hiz.	98	5795	0,94	1,84
Diğ.Top. Sos. Ve Hiz.	74	1066	0,71	0,34
Kan.Çöp ve At. Top.	38	2305	0,37	0,73
Eğ. Din. Kül. Ve Spor	201	3433	1,93	1,09
Diğ. Hiz. Faal	52	671	0,50	0,21

(*) Hizmet alt sektörleri, Ek çizelge 1’de yer alan sektörlerdir.

Kaynak: DİE Hizmet İstatistikleri 1998’den ve TCMB verilerinden yararlanılarak tarafımızdan hesaplanmıştır.

Çizelge III. 7. DİE'nin hanehalkı işgücü anketlerine dayanan sivil istihdamın temel sektörler ve hizmet alt sektörleri (*) itibariyle dağılımı, 1993-1997 (%)

Sektörler	Nisan1997
Tarım	45.3
Sanayi	21.6
Hizmetler	33.1
Toptan ve perakende ticaret, lokanta ve oteller	13.1
Ulaştırma, depolama ve haberleşme	4.0
Mali kurumlar, sigorta, taşınmaz mallara ait işler	2.3
Toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler	13.7

(*) DİE'nin kaynak aldığımız verilerinde alt sektörlerden inşaata ilişkin veriler sanayi sektörü altında verildiği için (inşaat hizmetlerine yönelik olmadığından) burada yer vermedik.

Kaynak: DİE (1998), Aylık İstatistik Bülteni, Ocak, Ankara: 535.

Çizelge III. 8. Toplam sivil istihdamın sektörler itibariyle dağılımı (%), 1997-2000

Yıllar	Tarım	Sanayi	İnşaat	Hizmetler
1997	40.8	17.8	6.3	35.1
1998	40.5	17.5	6.2	35.9
1999	41.5	16.8	6.1	35.8
2000	34.9	18.1	6.5	40.5
1997-2000 (ort.)	39.4	17.5	6.3	36.8

Kaynak: DİE (2001), Türkiye Ekonomisi: İstatistik ve Yorumlar, Ekim-Aralık: 127.

**Çizelge III. 9. Türkiye ve bazı ülkelerde
kişi başına GSYİH, 1999**

Ülkeler	Kişi başına GSYİH (PPP Dolar olarak)
ABD	31,872
Japonya	24,898
Fransa	22,897
İngiltere	22,093
İrlanda	25,918
İspanya	18,079
Portekiz	16,064
Yunanistan	15,414
Macaristan	11,430
Kore	15,712
Meksika	8,297
TÜRKİYE	6,380

Kaynak: Kişi başına GSMH için: UNCTAD,
World Human Development Report, 2001: 151-152.

2. Türkiye'nin hizmet ticaretinin ödemeler bilançosu itibariyle analizi ve uluslararası hizmet ticareti içindeki yeri

Bu başlık altında önce TCMB verilerinden hareketle Türkiye'de hizmet ticaretinin ödemeler bilançosu itibariyle analizi yapılacaktır. Daha sonra IMF, DTÖ ve TCMB verilerinden yararlanarak ülkemizin uluslararası hizmet ticareti içindeki yeri ve önemi incelenecektir.

Burada terminolojik bir soruna işaret etmekte yarar vardır. IMF ve DTÖ istatistiklerinde hizmet ticareti kavramının İngilizcesinin "commercial services", Fransızcasının da "services commerciaux" olarak verildiği görülmektedir. *Ticari hizmet* kavramını getiren GATS'ın 2. Maddesinin 3. fıkrasındaki b ve c şıkları açısından asıl amacın, kamu kurum ve kuruluşlarınca ticari amaç güdülmeyen arzedilen hizmetlerin Anlaşma dışında olduğu ve Anlaşma hükümlerinin yalnızca kar amaçlı ticari hizmetleri içerdiği hususu vurgulamak olduğu anlaşılmaktadır.

TCMB tarafından hazırlanan ve 1984 yılına dek geriye giden dış ödemeler bilançosu ayrıntılı sunum çizelgelerinde de "Hizmetler Dengesi" başlığı altındaki kalemler arasında "diğer ticari hizmetler" bulunmaktadır. Buradan anlaşılacağı gibi, TCMB da söz konusu kavramı kelime kelime (mot-a-mot) "ticari hizmetler" şeklinde çevirmektedir. Biz çalışmamızda söz konusu çeviriyi genel olarak kullanmadık ve "hizmet ticareti" terimini tercih ettik. Zira, bilindiği gibi iktisadi teoride ticari ve ticari olmayan mal ve hizmet kavramlarından "uluslararası ticareti yapılabilen ve yapılamayan mal ve hizmetler" anlaşılmaktadır. Dolayısıyla ticarete konu olmayan bir hizmetin uluslararası ticarete yeri olmadığına göre "ticari" nitelendirmesi de doğru olmamaktadır. Bununla beraber, TCMB çizelgelerini kullanırken herhangi bir karışıklığa yol açmamak için, çizelgelerin yorumlanmasında "ticari hizmetler" kavramını aynen kullandık.

Çalışmamızda IMF ve DTÖ istatistiklerinde en son veriler 2000 yılına ait olduğu için en güncel rakam olarak 2000 verileri kullanılmıştır. Zira, DTÖ'nün 2001 verilerini içeren "İstatistik Yıllığı 2002" Ekim 2002 sonunda yayımlanmaktadır. Ancak, DTÖ'nün Temmuz 2002'de yayımladığı Yıllık Raporunda (Rapport annuel de l'OMC, 2002) sınırlı sayıda verinin 2001 yılına ait olduğu görülmektedir. Çalışmamızda yeri geldikçe bu veriler de kullanılmıştır.

Ek Çizelge 9'da sunulan Türkiye'nin cari işlemler hesabı içindeki hizmet ticaretini incelediğimizde, hizmetlerdeki ticaret fazlasının yıllar içinde arttığını görmekteyiz. Bu ise, hizmet ihracatının ithalatından daha hızlı arttığını göstermektedir.

Dış ticaret açığı 2000 yılına kadar sürekli artarken 2001 yılında düşmüştür. Bu düşüşte 1999 ve 2000 yıllarında yaşanan krizlerin etkisi görülmektedir.

Cari işlemler dengesinin zaman zaman pozitif zaman zaman da negatif olmasına karşın, hizmetler dengesinin sürekli fazla verdiği daha önce de dikkat çekmiştik. Nitekim, çalışma sonunda yer alan eklerden **Ek Çizelge 9**'daki veriler ile DİE kaynaklı GSYİH verilerinden yararlanarak yaptığımız analiz sonuçlarımızı içeren **Çizelge III. 10'a** göre, cari işlemler dengesinin GSYİH'ya oranının 1984-2001 arasında 1988, 1989 ve 1991 yılları hariç (sırasıyla 1.78; 0.88 ve 0.17) negatif olduğu görülmektedir. Hizmetler dengesinin GSYİH'ya oranı ise dönem boyunca pozitiftir. 1984'te 1.65 olan bu oran 1985, 1988, 1990, 1992, 1995, 2000 ve 2001'de sırasıyla 2.39; 4.26; 3.30; 3.66; 5.69; 5.72 ve 6.20 olarak hesaplanmıştır (Bkz. Şekil 3).

Çizelge III.10'da da görüldüğü gibi, hizmetler dengesi iktisadi kriz dönemlerinde dahi (az da olsa bir düşüş olmasına karşın) fazla vermiştir. Nitekim, 1991 Körfez krizi sonrasında örneğin 1992'de hizmetler dengesinin GSYİH'ya oranı % 3.66 olarak gerçekleşmiş, 1994 krizinden sonra da yine pozitif rakam sergilemiştir. 1994'te 5.44 olan bu oran 1995, 1996 ve 1997'de 5.69; 3.69 ve 5.78'tir.

Yukarıda hizmet ihracatının ithalatından fazla arttığına işaret etmiştik. Bunun GATS açısından anlamı, GATS'ın yürürlüğe girdiği 1995 yılından sonra hizmet ticaretindeki ithalat etkisinin olumsuz yönde gerçekleşmemiş olduğudur. Aksine hizmet ihracatı, hizmet ithalatından daha hızlı artmıştır. Dolayısıyla hizmet ticaretindeki serbestleşmenin etkisi olumlu yönde görünmektedir. Nitekim, Çizelge III.10'a göre, hizmetler dengesinin GSYİH içindeki payı, 1995-2000 arası dönemde % 5.29 (dönem ortalaması itibariyle) olarak gerçekleşmiştir. Oysa 1985-1989 arası dönem ile 1990-1994 arası dönem dönem ortalaması sırasıyla % 3.01 ve % 3.92 olup 1995-2000 dönemi ortalamasından oldukça düşüktür.

Bu durumu bir de bilançodaki hizmet alt kalemlerinin ihracatı ile ithalatının gelişimi ve bu kalemlerin toplam hizmetler içindeki payı itibariyle değerlendirelim.

Burada öncelikle bir konuyu belirtmekte yarar vardır. “Diğer ticari hizmetlerin” içeriği ile “diğer hizmetlerin” içeriğinin net olarak ortaya konulamamasının analizlerin yorumunda sorun yarattığına daha önce değinmiştik. TCMB'ndan alınan bilgiye göre, “diğer ticari hizmetler” içine IMF ödemeler bilançosu sistematikindeki alt kalemlerin yanısıra transit ticaret de girmektedir. Diğer bir ifadeyle Türkiye'de yerleşiklerin bu ticarettten elde ettikleri komisyon gelirleri de bu kalem içindedir.

Analizimizde kullandığımız TCMB Ödemeler Dengesi Ayrıntılı Sunum çizelgesinde (Bkz. **Ek Çizelge 9**) 1992 yılından itibaren gelir ve gider rakamları verilen “Diğer hizmetler” ise,

döviz tevdiat hesaplarına ilişkindir. Bu, Türkiye'deki yerleşiklerin döviz tevdiat hesaplarındaki TL alışlarını içermektedir. Dolayısıyla, döviz tevdiat hesabındaki tutar Türk Lirasına dönüştürüldüğü anda ödemeler dengesine girmektedir. Ancak, bu dönüştürme sırasında bankalar işlemin mahiyetini sormamaktadır (TCMB, 1999: 3-4). Bunun anlamı, söz konusu alışın hangi hizmet kalemine yönelik olduğunun belirlenmemesi demektir. Dolayısıyla "diğer hizmetlere" ilişkin yüksek gelir ve gider rakamlarının (2000'de 483 milyon dolar olarak gerçekleşen diğer hizmetler hesabı dengesi, 492 milyon dolar olan taşımacılık hesabı dengesine çok yakın) hangi hizmet kaleminden ileri geldiğini tespit etmek mümkün değildir.

TCMB bu "diğer" kalemlerin içeriğindeki alt kalemlerin tanımlanması ve belirlenmesi konusunda ticari bankalar ile işbirliği içinde bir çalışma başlattığını bildirmiştir. Ancak, bu çalışmanın 2003 yılı içinde tamamlanabileceği belirtilmektedir (22).

Resmi hizmetler ise yurtdışındaki temsilciliklere ilişkin gelir ve giderler (ödenen maaşlar, elde edilen vize ve gümrük harçları gibi gelirler) ile Turizm Bakanlığının yurtdışı tanıtım giderlerini içermektedir.

Çizelge III. 12'de görüldüğü gibi, hizmet alt kalemlerinden en fazla ticaret fazlası veren turizm sektörü, diğer ticari hizmetler ve inşaat hizmetleri sırasıyla birinci, ikinci ve üçüncü sırada yer almaktadır. Turizmin toplam hizmetler içindeki payı da incelendiğinde, 1984'te % 27.48 olan bu payın 2001'de % 69.57'ye yükseldiği görülmektedir. İnşaat sektörünün payı da 1984'te % 6.9'dan 1996'da % 29.16'ya çıkmış, 2001'de ise düşmüş ve % 7.16 olarak gerçekleşmiştir.

Diğer ticari hizmetler ihracatının toplam içindeki payı 1984-1991 arasında düzenli olarak artmışken 1992'de düşmüştür. 1991 yılında % 44,6 olarak gerçekleşen diğer ticari hizmetlerin toplam hizmetler içindeki payı 1992 yılında % 19,78'e düşmüştür.

TCMB Ödemeler bilançosunda 1984-1991 arasında inşaat sektörünün ithalatı ile finansal hizmetlere ait ihracat ve ithalat verileri sıfır olarak verilmektedir (23). Bu durum, bu iki alanda ödemeler bilançosu sistematüğinde rakam verilmeye 1992'den itibaren başladığını göstermektedir. Çizelgelere dayanarak hazırladığımız şekillerde bu sıfır noktası keskin bir dönüş olarak görülmektedir (Bkz. Şekil 2.2 ve 2.3). İnşaat sektörü 1992'e dek büyük ölçüde ihracat yapmış görünmektedir. İnşaat hizmetlerinin ihracatının toplam içindeki seyri, hesap dengesi içindeki seyri ile büyük benzerlik göstermektedir. Finansal (mali) hizmetlerin ve resmi hizmetlerin payları ise gerek net olarak ve gerekse ihracat içinde oldukça düşük kalmaktadır. Bu dönemde taşımacılığın toplam içindeki payı yıldan yıla büyük farklılıklar göstermiştir.

Burada belirtilmesi gereken önemli bir husus, hizmetler sektörünün gelirleri giderlerinden çok daha fazla olduğundan hizmetler dengesi hareketlerinin gelir (ihracat) hareketleriyle büyük benzerlik gösterdiği olgusudur.

Hizmet alt sektörlerinin GSYİH içindeki paylarına baktığımızda, hizmetler sektörü içinde büyük paya sahip sektörlerin GSYİH içinde de yüksek oranlarda olduklarını görüyoruz. Bu çerçevede “turizm” ve “diğer ticari hizmetler” GSYİH içinde en yüksek paya sahip sektörlerdir. Resmi hizmetler ve finans hizmetleri düşük paylara sahiptirler.

Sonuç olarak, gerek betimsel istatistiksel değerlendirme gerekse yaptığımız analiz sonuçlarından çıkardığımız bulgulara göre, Türkiye geleneksel hizmet türlerinden turizmde karşılaştırmalı üstünlüğünü korumakta ve turizm hesabı fazla veren ülkelerin başında gelmektedir. Dolayısıyla bu sektör dış ödemeler bilançosu içinde de çok önemli bir paya sahip olmaktadır.

Gerçekten turizm sektöründe dünyadaki ilk 20 ülke içinde 19. sırada yer alan Türkiye'nin 1980-1997 arası dönemde yıllık ortalama % 14.4 oranında bir büyüme sağlayarak bu dönemde söz konusu ülkeler arasında en yüksek büyümeyi gerçekleştirdiğine daha önce işaret etmiştik. Ancak dünya toplam gelen turist sayısı içindeki payı % 1.48 olup aynı coğrafi bölgede bulunan Yunanistan'dan (% 1.65) sonra gelmektedir. Bu durum, her ne kadar karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olsa da mevcut potansiyelden yeterince yararlanamadığını göstermektedir. Bunun altyapı, donanım ve nitelikli işgücü gibi başlıca nedenlerini dah sonra sektörel durum ve iktisat politikası sorunlarını açıklarken ortaya koymaya çalışacağız.

Ülkemizin uluslararası hizmet ticareti içindeki yerine gelince; DTÖ verilerine göre Türkiye 2000 yılında 19,232 milyar dolar tutarında hizmet ihracatı 7,602 milyar dolarlık da ticari hizmet ithalatı gerçekleşmiştir (Bkz. **Çizelge III. 13**). Özellikle turizmdeki gelişmelere bağlı olarak Türkiye'nin 1990'lı yıllarda dünya hizmet ticareti sıralamasında üst sıralara yükseldiği görülmektedir. Gerçekten, 1975'de ihracatta 36. sırada yer alırken 1990'da 23. sırada yer almıştır. Dünya hizmet ihracatı ve ithalatındaki payı ise 2000 yılında sırasıyla % 1.34 ve % 0.53 'tür. 1998 yılında ise bu paylar sırasıyla % 1.73 ve % 0.72 olarak gerçekleşmiştir. Hizmet ihracat ve ithalatında 1998 yılına dek artış kaydeden Türkiye 1997 Asya finans krizinden etkilenmiş ve ihracatında 1998 ve 1999 yıllarında düşüş yaşamış ancak daha sonra artış yeniden başlamıştır. Bu düşüslere karşın dünyada hizmetler bilançosu fazla veren ülkeler arasında yer almaktadır.

Çizelge III. 14'de görüleceği gibi 1999 yılında Türkiye 45 milyar dolarlık mal ve hizmet ihracatı gerçekleştirmiş ve bu rakamın % 35.3'ünü hizmet ihracatı; toplam 48 milyar dolarlık mal ve hizmet ithalatının ise % 17.4'ünü hizmet ithalatı oluşturmuştur.

Görüldüğü gibi mal ticaretinde açık veren ülkemiz hizmet ticaretinde düzenli olarak fazla vermektedir. Nitekim, **Çizelge III. 11'de** görüldüğü gibi, hizmetler dengesi 1984-2001 arasında tüm yıllar için fazla vermiştir. Buna göre, hizmetler dengesi 1984, 1990, 1992, 1995, 1998, 2000 ve 2001'de milyon dolar olarak sırasıyla 986; 4966; 5807; 9620; 13506; 11368 ve 9130 olarak gerçekleşmiştir.

Nitekim, bazı Asya ülkeleriyle (Çin, Hindistan, Endonezya ve Kore başta olmak üzere) karşılaştırmalı olarak yapılan bir çalışmada Türkiye'de hizmetler dengesinin cari hesap içindeki durumu incelenmiş ve hizmetler dengesinin GSYİH'ya oranının 1980-84; 1985-89; 1990-94 ve 1995-2000 arası dönemlerde sırasıyla 1.10; 2.91; 3.89 ve 5.22 olduğu bulunmuştur (Boratav, 2002a: 7). Türkiye'ye ilişkin bu sonuçlar, daha önce Çizelge III.10'da yer alan hesaplarımızda da hemen hemen aynı çıkmıştır. Boratav'ın çalışmasında örneğin, Kore'de bu oranlar aynı dönemlerde sırasıyla -0.12; 0.98; -0.59 ve -0.49 olarak hesaplanmıştır. Keza Hindistan'da da negatif oranlar söz konusudur. Araştırılan ülkelere Çin Türkiye'den sonra en iyi durumda olmaktadır. Çin'de bu rakamlar sırasıyla 0.15; 0.41; 0.20 ve -0.47'dir.

Bu durum, Türkiye'nin hizmetler alanında karşılaştırmalı üstünlüğünü artırdığı takdirde iktisadi gelişmede istikrarlı bir itici güce ulaşacağını göstermekte ve hizmet ticaretinin önemini ortaya koymaktadır.

1999 itibarıyla Türkiye bölgesindeki diğer turizm ülkeleriyle karşılaştırıldığında, sadece Yunanistan ve Mısır'ın mal ve hizmet ihracatında hizmetlerin payının, Türkiye'den daha büyük olduğu görülmektedir. Nitekim, **Çizelge III. 14'de** Yunanistan'ın toplam 15 milyarlık mal ve hizmet ihracatında hizmetlerin payının % 65.5 olduğu görülmektedir. Mısır'da hizmetlerin toplam ihracattaki payı ise % 63.9'dur. Dolayısıyla, Türkiye'nin turizmde en yakın rakibi olan Yunanistan'da hizmet ihracatının giderek daha fazla önem kazandığı görülmektedir. Keza, bu ülkenin toplam ihracatında hizmetlerin payı % 65.5 iken Türkiye'de bu oran yalnızca % 35.3'tür.

Hizmet ticaretinin alt sektörler itibarıyla dağılımına tekrar bakalım. Daha önce bahsettiğimiz **Çizelge III. 12'de** Türkiye'nin hizmet ticareti alt sektörler itibarıyla verilmişti. Çizelgeden ihracatta 1998 itibarıyla birinci sırayı turizm sektörünün, ikinci sırayı diğer ticari hizmetlerin (bilançoda 5 no.lu kalem), üçüncü sırayı taşımacılık, dördüncü sırayı da inşaat

hizmetlerinin aldığı görülmektedir. Bu sıralamanın 2001'de de değişmediği görülmektedir. Burada belirtmek gerekir ki, çizelgede inşaat hizmetleri giderlerinin (ithalatının) 1984-1995 arasında sıfır olduğu görülmektedir. 1996 ve 1997 yıllarında sırasıyla 26 milyon ve 170 milyon dolar ithalat yapıldığı; 1998-2001 arasında ise hiç ithalat yapılmadığı görülmektedir. DTÖ'nün IMF'ye dayanan verilerinin yer aldığı **Çizelge III. 14'te** (doğrudan IMF İstatistiklerine dayanan rakamlar Çizelge III.16'dadır) ise, 1998 yılında Türkiye'nin inşaat hizmetlerinde 2,504 milyon dolarlık ihracat, 194 milyon dolarlık ithalat yaptığı görülmektedir. Bu durum, hizmetler alanında yaşanan istatistiksel veri sorununun ciddiyetini bir kez daha göstermektedir.

Geleneksel hizmet kalemlerinden turizmde sürekli ticaret fazlası veren Türkiye'nin bu özelliği son yıllarda da sürmektedir.

Taşımacılık hizmetlerinde ticaret fazlası gerçekleştiren Türkiye örneğin, 1998 verilerine göre denizyolu taşımacılığında dünyanın önde gelen 35 ülkesi arasında 18. sırada yer almaktadır.

Taşımacılıkta 1990'dan sonra ihracatı artan Türkiye bu sektörde 1995, 1998, 2000 ve 2001 yıllarında milyon dolar olarak sırayla 1712; 3120; 2955 ve 2854 tutarında ihracat gerçekleştirmiştir. Son yıllarda yaşanan krizler nedeniyle düşüş olsa da ticaret fazlası vermeye devam ettiği görülmektedir.

Biraz önce belirtildiği gibi, denizyolu taşımacılığında sahip olduğu kapasite ile 31 Aralık 1998 tarihi itibarıyla Türkiye'nin dünya toplamındaki payı % 1.28'dir. Yunanistan ve Japonya ise sırasıyla birinci ve ikinci sıradadır. Toplam 3153 gemiye sahip olan Yunanistan'ın dünyadaki payı % 17.90 olmaktadır.

Türkiye'nin uluslararası deniz ulaşım yolları kavşağında bulunması ve dünya ticaret hacmindeki hızlı büyüme deniz taşımacılığının önemini artırmaktadır. Dolayısıyla, ülkemizin bu alanda potansiyelini artırması bakımından sektörde uluslararası rekabet gücünü artıracak önlemler alması gerekmektedir. Bu konulara iktisat politikasına ilişkin kısımda tekrar dönülecektir.

Türk inşaat ve müteahhitlik firmalarının uluslararası sözleşmelerin yaklaşık % 9'una sahip olduğu görülmektedir. Nitekim, **Çizelge III. 14'teki** IMF verilerine göre, inşaat hizmetleri ihracatında 1998 itibarıyla Türkiye üst sıralarda ilk on ülke arasında 6. sırada görünmektedir. Nitekim, DTÖ raporuna göre 1998'de toplam 2,504 milyon dolarlık inşaat hizmeti ihraç edilmiş ve bu sektörün toplam dünya ihracatı içindeki payı % 6.7 olarak gerçekleşmiştir. Sektördeki ithalat ise 1998'de 194 milyon dolar olarak gerçekleşmiş ve bu sektörde de ticaret fazlası

vermiştir. İnşaat hizmetleri hizmet ticaretinde geleneksel olarak sürekli gelir sağladığımız turizm dışında, yukarıda da işaret ettiğimiz istatistiksel veri karmaşasına (IMF ile TCMB verileri arasındaki tutarsızlığa) rağmen, potansiyel yaratmış olan bir sektör olarak görülmektedir. Nitelikli ve niteliksiz işgücünü yoğun olarak kullanan inşaat sektörünün dünyadaki en önemli sorunu bir çok ülkenin gerçek kişilerin dolaşımını kısıtlayan engeller ve önlemlerle karşılaşılmasıdır (WTO, doc.98-2325, 1998: 7).

Ülkemizde ise bu sektör en liberal piyasalardan biridir. Nitekim, Türkiye GATS'a verdiği taahhüt listesinde müteahhitlik ve ilgili mühendislik hizmetleri sektöründe pazara giriş ve milli muamele konusunda hiç kısıtlama getirmemiştir. Gerçekten Türkiye bu sektörde yalnızca, piyasaya giriş ile ilgili olarak, yabancı hizmet sunucularının adi ortaklık kurmasının (müteahhitlik hizmetlerinde yerleşik olmayanlarca uluslararası ihaleler için Türkiye'de oluşturulan adi ortaklıklar haricinde) Hazine Müsteşarlığının bağlı olduğu bakanlığın iznine tabi olduğu koşulunu korumuştur.

Türkiye ödemeler bilançosu hizmet alt sektörleri itibariyle ihracatta ikinci sırayı alan "diğer ticari hizmetler" kaleminde son yıllarda önemli artışlar kaydetmiş görülmektedir. Nitekim, sektörün ihracatı olarak 1995, 1998, 2000 ve 2001 yıllarında sırasıyla 3181; 6827; 5562 ve 2856 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Bu gelişmeyi yorumlayabilmek için kalemin içeriğini bilmek gerekmektedir. Ancak, TCMB verilerinde bu içerik verilmemektedir. Bu nedenle IMF Dış Ödemeler Bilançosunun ülkelere yönelik bölümünde yer alan Türkiye'ye ilişkin çizelgelerden yararlanarak bazı alt sektörlerin içeriğini vermeye çalışalım. **Çizelge III. 16'da** IMF istatistiklerine göre, hizmet ticareti, alt sektörler ve içerikleri itibariyle görülmektedir.

Çizelge III. 16'da görüldüğü gibi, IMF'ye göre Türkiye'nin diğer iş hizmetleri ihracatı 1993'te 1,850 milyon dolar; 1995, 1998 ve 2000'de ise sırasıyla 3,440; 6,234 ve 4,578 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Kişisel, kültürel ve eğlence hizmetleri ihracatı ise aynı yıllarda sırasıyla 2,152; 2,282; 3,578 ve 2,589 milyon dolar olmuştur. Bu rakamlar ile Çizelge III.12'de yer alan TCMB verileri arasında tutarsızlık söz konusudur. Bu durumun nedenlerinden biri, veri kaynaklarının farklı olmasıdır. Ancak, tekrar belirtelim ki, hizmet alt kalemleri ve içerikleri konusunda ciddi bir sorun olduğuna daha önce değinmiştik. Gerçekten IMF'nin Türkiye'ye ilişkin verilerinin açıklanması oldukça zordur. Dolayısıyla DTÖ ve diğer uluslararası kuruluşlar tarafından yapılan ülkelerarası karşılaştırmalı çalışmalarda da kullanılan bu veriler sektör içerikleri itibariyle gerçek durumu yansıtmıyor demek yanlış olmayacaktır.

IMF Ödemeler Bilançosu İstatistiklerine dayanarak ülkeler arasında karşılaştırmalı değerlendirme yapan DTÖ dokümanlarına göre de Türkiye “kişisel, kültürel ve eğlence hizmetleri” ihracatında büyük bir performans göstermiş ve örneğin 1998’de dünya sıralamasında ABD’nden sonra ikinci sırada yer alıyor görülmektedir. Bu durum **Çizelge III.17’de** görülmektedir.

Durumu açıklayabilmek için Türkiye’den TCMB tarafından derlenip IMF’ye gönderilen bu verilerdeki alt kalemlerin ayrıntısı TCMB’ndan istenmiş ancak bu kalemler ve “diğer hizmetler” gibi kalemlerin ayrıntısına ulaşılamamıştır. Daha önce de belirtildiği gibi TCMB, IMF’nin yayımladığı rakamların doğru olduğunu ve niteliği belirlenemeyen diğer hizmetler kalemlerinin bazı alt kalemlere dahil edildiğini belirtmiştir. Dolayısıyla “kişisel, kültürel ve eğlence hizmetleri” içinde, esas itibarıyla yalnızca görsel-işitsel ve ilgili hizmetler değil “niteliği belirlenemeyen diğer hizmet kalemleri” de yer almaktadır.

Bu durum kuşkusuz uluslararası karşılaştırmalarda büyük bir sorun olup sağlıklı bir yorumu imkansızlaştırmaktadır.

Türkiye dünya mali hizmetler ihracatı ve ithalatı içinde 1990’lı yılların ikinci yarısında önemli bir yer tutmaya başlamış görülmektedir. Nitekim, **Çizelge III. 18’de** yer alan IMF kaynaklı DTÖ verilerine göre, 1998 yılında Türkiye 513 milyon dolarlık ihracat ile ilk 15 ihracatçı ülke arasında 14. sırada; 494 milyon dolar tutarındaki ithalat ile de ithalatçı ülkeler arasında 13. sırada yer almıştır. İhracatının, toplam dünya ihracatındaki payı % 1.0 iken ithalatının toplamdaki payı % 1.9 olarak gerçekleşmiştir. Böylece mali hizmetlerde 1998’de 19 milyon dolarlık bir ticaret fazlası gerçekleşmiştir. Ancak, bu performansın 1999’dan sonra düştüğü görülmektedir. Bu durumda 1999 ve 2000 yıllarında yaşanan krizlerin etkisi önemli olmaktadır.

Burada özellikle Batı Avrupa ülkelerinde şube açan Türk bankalarının bankacılık hizmetlerinden elde ettiği gelirler önemli bir rol oynamaktadır. Ancak bu konuda, DTÖ’nün IMF’den yararlanarak hazırladığı verilerde ayrıntı bulunmadığından ihracat ve ithalat rakamlarında bankacılık gibi mali hizmetlerin alt sektörlerine ait rakam verilememiştir.

Türkiye’nin dünya turizmi içindeki yerini bir önceki başlıkta ayrıntılı olarak görmüştük. Burada diğer ülkeler arasındaki yerine bakalım. **Çizelge III.19’da** 1980 ve 1997 yılları itibarıyla dünyada önde gelen 20 ülke arasında 19. sırada yer aldığı görülmektedir. Buna göre, Türkiye

turizmde 1980-1997 arasında yıllık ortalama % 14.4 gibi yüksek bir büyüme kaydetmiştir. Son yıllardaki durum incelendiğinde turizmin ilk sıradaki yerini koruduğu görülmektedir. Nitekim, Ek Çizelge 10 ve **Çizelge III. 13** incelendiğinde, TCMB rakamlarına göre sektörün gelirinin 1998, 1999, 2000 ve 2001 yıllarında sırasıyla 7177; 5203; 7636 ve 8090 milyon dolar olarak gerçekleştiği görülmektedir. Turizm giderleri ise aynı yıllarda sırasıyla 1754; 1471; 1713 ve 1738 milyon dolar gerçekleşmiş ve turizm hesabı fazla vermiştir.

Ancak, turizm sektöründe nitelikli işgücü yetersizliği ve tecrübeli ve etkin bir örgütsel yapının tam olarak oturtulamamış olması Türkiye'nin karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu bu alanda da Portekiz, Yunanistan ya da İspanya gibi diğer turizm ülkelerindeki performansı gösteremediği görülmektedir (**Bkz. Çizelge III.19**). Gerçekten, örneğin dış turizmde uygulanan "her şey dahil sistemi"nin sektörde çok yaygınlaşması sonucunda belli bir standardın sağlanamamasına ve hizmet niteliğinin düşmesine neden olduğu görülmektedir. 2001 yılı itibariyle bedelin peşin ödeniyor olması ve paketin tüm hizmetleri içeriyor olması nedeniyle turizm sektöründeki tesislerin % 61'inin bu sisteme geçtiği tespit edilmiştir (MPM Anahtar, Aralık 2001: 6). Ancak, sistemin esas olarak bir işletme sistemi değil de pazarlama aracı olarak görülmesi bazı ciddi olumsuzluklar yarattığı öne sürülmektedir. Bu olumsuzlukların başında standartlaşmanın olmaması ve dolayısıyla hizmet kalitesinin düşmesiyle müşteri memnuniyetsizliğinin artması gelmektedir. Ayrıca, tesis dışında az harcamaya neden olduğu için de turizmin tesisin kurulu olduğu yörenin ekonomisine katkısının çok az olduğu diğer bir olumsuzluk olarak görülmektedir.

Türkiye "diğer iş hizmetleri" ihracatında da dünya ortalamasının üstünde yer alarak ihracatçı ilk 15 ülke arasında 14. sırada bulunmaktadır. **Çizelge III. 20'de** görüldüğü gibi, DTÖ rakamlarına göre 1998 itibariyle diğer mesleki hizmet ihracatı 6,234 milyon dolar olup toplam içindeki payı % 2.1 olmaktadır. DTÖ'ye göre bu grup hizmetlere hizmetle ilişkili ticaret, leasing işlemleri ve diğer işlemler, mesleki ve teknik hizmetler girmektedir (TCMB bu bilgiyi doğrulamıştır). IMF verilerine göre, bu hizmetlerin ihracatı 1999 ve 2000'de, 1998'e oranla daha düşük düzeyde olmak üzere, sırasıyla 3,919 ve 4,578 milyon dolar gerçekleşmiş olmasına karşın ticaret fazlası söz konusudur. Birinci sırada yer alan ABD'nin 1999 ve 2000'de bu sektörde ihracatı 42.05 milyar dolar ve 45.56 milyar dolar; ithalatı ise 29.92 ve 31.76 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir (IMF, 2001, Part 2: 945).

Türkiye’de “diğer iş hizmetleri” rakamlarında terminoloji sorununun yanısıra, görüldüğü gibi veri sorunu da diğer ülkelerle sağlıklı bir karşılaştırmayı yapmayı çok zorlaştırmaktadır. Dolayısıyla, değerlendirmelerimizde Türkiye ile diğer ülkeler karşılaştırılırken esas itibariyle IMF ve DTÖ rakamlarını dikkate almak zorunda kaldığımızı tekrar belirtelim.

Sonuç olarak, Türkiye’nin dünya hizmet ticareti içindeki yeri değerlendirildiğinde, turizmde oldukça iyi durumda olduğu gibi turizm hesabı sürekli fazla veren ülke konumunda olduğu görülmektedir. Nitekim, genel olarak dünya ihracatı içindeki payı açısından dünya ortalamasının üstünde bir ihracatçı olduğunu söyleyebiliriz. Diğer hizmet sektörlerinde de ticaret fazlası verdikleri arasında inşaat ve ulaştırma gelmektedir. Bu durum geleneksel olarak üst sırada yer alan turizmin yanısıra diğer bazı sektörlerde de rekabetçi bir konuma gelebileceğine işaret etmektedir. Bunun geliştirilmesinde en önemli faktör de kuşkusuz bu sektörlerde beşeri ve fiziki sermayeyi artırmak olmaktadır.

Ayrıca bu sonuçlar bize, 1995 yılı sonrasında (GATS sonrası) -mali hizmetler ve sigortacılık dışındaki- hizmet alt sektörlerinde ihracatın ithalattan daha fazla arttığını göstermektedir. Mali hizmetlerdeki ticaret açığı ise esas itibariyle son yıllarda (1999 ve 2000) gerçekleşmiştir. Bunun nedeni de son yaşanan krizler olarak görülmektedir. Sigortacılığa gelince, ileride iktisat politikasına yönelik hususlarda da belirtileceği gibi, bu sektör Türkiye’de yeni yeni gelişmekte olan bir sektördür. Dolayısıyla sektördeki ticaret açığının önümüzdeki yıllarda azalacağı beklenmektedir (DPT, 2000a: 92).

O halde, GATS çerçevesinde serbestleştirmenin sektörlerin ithalatında büyük bir artışa neden olmadığını söylemek yanlış olamayacaktır. Ancak, buradaki değerlendirmenin hizmet alt sektörlerinin içeriğinin tam ve doğru olarak tespitiyle sınırlı olduğu da unutulmamalıdır.

Çizelge III. 10. Cari işlemler hesabı, Dış Ticaret Dengesi ve Hizmetler Dengesinin GSYİH'ya oranı (%), 1984-2001

YILLAR	Cari İşlemler Hesabı/GSYİH	DışTicaret Dengesi/GSYİH	Hizmetler Dengesi/GSYİH
1984	-2.41	-5.04	1.65
1985	-1.51	-4.55	2.39
1986	-1.95	-4.13	2.12
1987	-0.93	-3.77	2.49
1988	1.78	-2.09	4.26
1989	0.88	-4.02	3.77
1990	-1.74	-6.36	3.30
1991	0.17	-4.88	3.43
1992	-0.61	-5.18	3.66
1993	-3.59	-7.92	3.76
1994	2.03	-3.28	5.44
1995	-1.38	-7.84	5.69
1996	-1.35	-5.88	3.69
1997	-1.40	-8.16	5.78
1998	1.00	-7.16	6.78
1999	-0.74	-5.72	4.08
2000	-4.94	-11.27	5.72
2001	2.31	-3.08	6.20
1985-1989*	-0.35	-3.71	3.01
1990-1994*	-0.75	-5.52	3.92
1995-2000*	-1.47	-7.67	5.29

(*) Dönem ortalaması.

Kaynak: Ödemeler Dengesi ile ilgili veriler Ek Çizelge 7'de verilen çizelgeden yararlanılarak hazırlanmıştır. DİE kaynaklı GSYİH rakamları ise TCMB'nın elektronik ortamdaki verilerinden alınmıştır.

**Çizelge III. 11. Türkiye'nin hizmetler dengesi,
1984-2001 (Milyon ABD doları)**

Yıllar	Hizmetler Dengesi
1984	986
1985	1600
1986	1590
1987	2162
1988	3833
1989	4028
1990	4966
1991	5164
1992	5807
1993	6740
1994	7052
1995	9620
1996	6657
1997	10912
1998	13506
1999	7486
2000	11368
2001	9130

Kaynak: TCMB (2002), Ödemeler Bilançosu Ayrıntılı Yeni Sunum 1984-2001'den yararlanılarak düzenlenmiştir.

Çizelge III. 12. Türkiye'nin Cari İşlemler Hesabı içinde hizmet ticareti: Hizmetler dengesi ve alt sektörler itibariyle ihracat ve ithalatı, 1984-2001 (Milyon ABD doları)

	1984	1990	1995	1998	2000	2001
B.Hizmetler dengesi	986	4966	9620	13506	11368	9130
-İhracat	2475	8083	14939	23686	20364	16028
-İthalat	1489	3117	5319	10180	8996	6898
1.Taşımacılık	220	20	302	755	492	833
-İhracat	678	920	1712	3120	2955	2854
-İthalat	458	900	1410	2365	2463	2021
1.1.Navlun	375	156	320	698	246	731
-İhracat	653	833	1426	1882	1653	1796
-İthalat	278	677	1106	1184	1407	1065
1.2.Diğer taşımacılık	155	-136	18	57	246	102
-İhracat	25	87	286	1238	1302	1058
-İthalat	180	223	304	1181	1056	956
2.Turizm	271	2705	4046	5423	5923	6352
-İhracat	548	3225	4957	7177	7636	8090
-İthalat	277	520	911	1754	1713	1738
3.İnşaat hizmetleri	63	741	1857	2311	968	654
-İhracat	63	741	1857	2311	968	654
-İthalat	0	0	0	0	0	0
4.Finansal hizmetler	0	0	-274	-112	-303	-391
-İhracat	0	0	151	478	368	331
-İthalat	0	0	425	590	671	722
5.Diğer ticari hizmetler	531	1643	3181	5562	4082	1693
-İhracat	1158	3063	3829	6827	5562	2856
-İthalat	627	1420	648	1265	1480	1163
6.Resmi hizmetler	-99	-143	-239	-259	-277	-319
-İhracat	28	134	131	160	252	146
-İthalat	127	277	370	419	529	465
7.Diğer hizmetler	0	0	747	-174	483	308
-İhracat	0	0	2302	3613	2623	1097
-İthalat	0	0	1555	3787	2140	789

Kaynak: TCMB, Dış Ödemeler Bilançosu Ayrıntılı Yeni Sunum 1984-2001'den yararlanılarak düzenlenmiştir.

Çizelge III. 13. Dünyada ve Türkiye’de 1990-2000 döneminde hizmet ihracatı ve ithalatı (Milyon dolar)

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Dünya İhracatı	782700	825100	923100	940400	1036700	1189100	1271300	1321400	1333600	1357300	1435400
Türkiye’nin İhracatı	7882	8163	9262	10518	10723	14475	12895	19193	23161	16188	19232
Dünya İthalatı	818300	847900	939900	956100	1040300	1197900	1265000	1306000	1328700	1355200	1436900
Türkiye’nin İthalatı	2794	2931	3277	3591	3418	4654	6032	8085	9440	8453	7602

Kaynak: WTO (2001), International Trade Statistics 2001:Table A7 ve A8’den düzenlenmiştir.

Çizelge III. 14. Dünya mal ve hizmet ticaretinin bazı bölgeler ve ülkelere göre dağılımı, 1999 (Milyar dolar ve %)

	İHRACAT			İTHALAT		
	Değer	Toplamda % payı		Değer	Toplamda % payı	
	Toplam	Mallar	Hizmetler	Toplam	Mallar	Hizmetler
DÜNYA	6890	80.4	19.6	6870	80.4	19.6
Kuzey Amerika	1216	76.3	23.7	1469	85.1	14.9
Kanada	277	87.7	12.3	259	85.1	14.9
ABD	939	73.0	27.0	1211	85.1	14.9
Latin Amerika	358	85.1	14.9	386	83.8	16.2
Brezilya	55	87.7	12.3	61	80.5	19.5
Meksika	149	92.0	8.0	156	91.1	8.9
Batı Avrupa	2934	78.2	21.8	2822	78.4	21.6
AB (15)	2680	78.6	21.4	2579	78.2	21.8
İngiltere	369	72.5	27.5	392	79.2	20.8
Fransa	381	78.3	21.7	341	81.5	18.5
Almanya	619	87.2	12.8	602	77.9	22.1
Yunanistan	15	34.5	65.5	26	80.5	19.5
İrlanda	81	82.7	17.3	69	62.2	37.8
Portekiz	34	75.6	24.4	46	85.9	14.1
İspanya	164	67.7	32.3	170	82.4	17.6
Türkiye	45	64.7	35.3	48	82.6	17.4
AFRİKA	147	80.1	19.9	158	77.7	22.3
Mısır	15	36.1	63.9	21	71.8	28.2
Tunus	9	68.0	32.0	9	87.9	12.1
ASYA	1788	85.3	14.7	1616	79.2	20.8
Avustralya	73	76.5	23.5	84	78.6	21.4
Çin	218	89.2	10.8	189	83.8	16.2
Endonezya	53	91.3	8.7	41	72.5	27.5
Japonya	464	87.0	13.0	395	71.1	28.9
Kore	170	85.4	14.6	143	81.7	18.3
Singapur	139	83.0	17.0	123	84.8	15.2
Tayvan	136	89.3	10.7	129	81.8	18.2
Tayland	71	80.0	20.0	57	75.6	24.4

Kaynak: WTO, International Trade Statistics 2000’den yararlanılarak düzenlenmiştir.

Çizelge III. 15. İnşaat hizmetlerinde dünyada önde gelen ihracatçı ve ithalatçı ülke, 1998 (Milyon dolar ve %)

İHRACATÇI Değer Toplamda			İTHALATÇI Değer Toplamda		
Ülkeler		Payı	Ülkeler		Payı
Japonya	7736	20.5	Almanya	6127	25.3
Fransa	4926	13.1	Japonya	5527	22.8
Almanya	4703	12.5	Fransa	2668	11.0
İtalya	4493	11.9	İtalya	1405	5.8
ABD	4053	10.8	Çin	1120	4.6
Hollanda	2808	7.5	Hollanda	1120	4.6
Türkiye	2504	6.7	Belçika-Lüks.	860	3.5
Belçika-Lüks.	895	2.4	ABD	700	2.9
İsveç	757	2.0	Rusya Fed.	525	2.2
Avusturya	738	2.0	İsveç	471	1.9
Çin	594	1.6	Avusturya	464	1.9
İspanya	540	1.4	İspanya	297	1.2
İngiltere	495	1.3	Çek Cum.	295	1.2
Polonya	358	1.0	Polonya	273	1.1
Çek Cum.	266	0.7	Filipinler	218	0.9
Kanada	207	0.5	Ukrayna	196	0.8
Portekiz	189	0.5	Türkiye	194	0.8

Kaynak: WTO, Document no. 00-4250, S/C/W/27/Add.1, 30 Oct. 2000, A review of statistics on trade flows in services, Note by the Secretariat.

**Çizelge III. 16. IMF Dış Ödemeler Bilançosu İstatistiklerine göre
Türkiye'nin hizmet ticareti, 1993, 1995, 1998, 2000 (Milyon ABD doları)**

	İHRACAT				İTHALAT			
	1993	1995	1998	2000	1993	1995	1998	2000
B.HİZMETLER	10,652	14,606	23,321	19,484	3,948	5,024	9,859	8,149
I.Ulaştırma	1,241	1,712	3,120	2,955	1,194	1,412	2,600	2,744
-Yolcu	..	..	..	..	..	..	..	..
-Yük	999	1,426	1,882	1,653	912	1,106	1,419	1,688
-Diğer	242	286	1,238	1,302	282	306	1,181	1,056
II.SEYAHAT	3,959	4,957	7,177	7,636	934	911	1,754	1,711
-İş seyahati	317	203	1,366	1,488	315	227	525	393
-Kişisel seyahat	3,642	4,754	5,811	6,148	619	684	1,229	1,318
III.Diğer Hizmetler	5,452	7,937	13,024	8,893	1,820	2,701	5,505	3,694
-Haberleşme	..	..	..	..	..	..	..	..
-İnşaat	1,142	1,863	2,504	1,032	..	4	194	65
-Sigortacılık hizmetleri	3	20	35	33	38	42	65	59
-Finansal hizmetler	171	201	513	409	337	350	494	540
-BS hizmetleri	..	..	..	..	..	..	..	..
-Telif ve patent bedelleri	..	..	..	..	..	..	..	..
-Diğer iş hizmetleri*	1,850	3,440	6,234	4,578	599	557	1,075	877
-Kişisel, kültürel ve eğlence hiz.	2,152	2,282	3,578	2,589	489	1,378	3,258	1,624
-Hükümet (n.i.e)**	134	131	160	252	357	370	419	529

(*) Bu kalemin İngilizcesi "other business services" olarak geçmektedir.

(**) n.i.e: non-included elsewhere: Başka bir yere dahil edilmemiş.

Kaynak: IMF Balance of Payments statistics Yearbook 2001, Part 2, Table 2: 914'ten yararlanılarak düzenlenmiştir.

Çizelge III. 17. Kişisel, kültürel ve eğlence hizmetlerinde(*) dünyada ilk 20 ihracatçı ve ithalatçı ülke, 1998 (Milyon dolar ve %)

İhracatçı ülkeler	Değer	Toplamdaki payı	İthalatçı ülkeler	Değer	Toplamdaki payı
ABD	4159	26.2	TÜRKİYE	3258	18.7
TÜRKİYE	3578	22.5	Almanya	2479	14.2
Fransa	1428	9.0	Fransa	1800	10.3
İngiltere	1325	8.3	İspanya	1272	7.3
Kanada	1032	6.5	İtalya	1265	7.2
Belçika-Lüks.	652	4.1	Japonya	1261	7.2
Hollanda	469	3.0	Kanada	1179	6.8
İspanya	439	2.8	Belçika-Lüks.	789	4.5
İtalya	433	2.7	İngiltere	787	4.5
Japonya	429	2.7	Hollanda	497	2.8
Çek Cum.	284	1.8	Avustralya	464	2.7
Avustralya	248	1.6	Brezilya	334	1.9
Avusturya	210	1.3	Çekoslovakya	286	1.6
Portekiz	143	0.9	Norveç	277	1.6
Almanya	125	0.8	Portekiz	244	1.4
Brezilya	116	0.7	Avusturya	227	1.3
İsveç	102	0.6	Arjantin	155	0.9
Arjantin	101	0.6	Kore	92	0.5
Polonya	92	0.6	ABD	82	0.5
Norveç	91	0.6	İsveç	81	0.5

(*)BPM-5 sınıflandırmasına göre alınan bu grup “görsel-işitsel ve ilgili hizmetler”i de içermektedir.

Kaynak: WTO, Document no. 00-4250, S/C/W/27/Add.1, 30 Oct. 2000, A review of statistics on trade flows in services, Note by the Secretariat.

Çizelge III. 18. Mali hizmetler ticaretinde ilk 15 ihracatçı ve ithalatçı ülke içinde Türkiye'nin yeri, 1998 (Milyon dolar ve %)

İhracatçı ülkeler	Değer (Milyon \$)	Toplam- daki payı	İthalatçı ülkeler	Değer (Milyon \$)	Toplam- daki payı
ABD	13698	25.5	ABD	3771	14.4
İngiltere	10671	19.9	Belçika-Lüks.	3616	13.8
İsviçre	6880	12.8	İtalya	3099	11.8
Belçika-Lüksemburg	5353	10.0	Japonya	2152	8.2
Almanya	3345	6.2	Almanya	1639	6.3
İtalya	2261	4.2	Fransa	1607	6.1
Japonya	1608	3.0	Kanada	1436	5.5
Fransa	1502	2.8	İrlanda	1360	5.2
İspanya	1330	2.5	İspanya	1013	3.9
İrlanda	1288	2.4	Avusturya	710	2.7
Kanada	794	1.5	Hollanda	680	2.6
Avusturya	757	1.4	İsviçre	506	1.9
Hollanda	519	1.0	Türkiye	494	1.9
Türkiye	513	1.0	Brezilya	348	1.3
Avustralya	447	0.8	İsveç	294	1.1

Kaynak: WTO, 2000.

Çizelge III. 19. Dünyada turizm sektöründe önde gelen 20 ülke içinde Türkiye'nin yeri, 1980 ve 1997 (Bin ve %)

SIRA (1997) ÜLKE	Turist gelişleri		Dünya toplam turist gelişinde payı (%)		Yıllık ortalama artış oranı % 1980-1997	
	1997	1980	1997	1980		
1	Fransa	66864	30100	10.95	10.5	4.8
2	ABD	47754	22500	7.82	7.9	4.5
3	İspanya	43403	22388	7.11	7.9	4.0
4	İtalya	34087	22087	5.58	7.7	2.6
5	İngiltere	25515	12420	4.18	4.3	4.3
6	Çin	23770	3500	3.89	1.2	11.9
7	Polonya	19520	5664	3.20	2.0	7.6
8	Meksika	19351	11945	3.17	4.2	2.9
9	Kanada	17285	12876	2.83	4.5	1.8
10	Macaristan	17248	9413	2.82	3.3	3.6
11	Çek Cum.	16830	-	2.76	-	-
12	Avusturya	16647	13879	2.73	4.9	1.1
13	Almanya	15837	11122	2.59	3.9	2.1
14	Rusya Fed.	15350	-	2.51	-	-
15	İsviçre	10600	8873	1.74	3.1	1.1
16	Hong Kong	10406	1748	1.70	0.6	11.1
17	Portekiz	10172	2730	1.67	1.0	8.0
18	Yunanistan	10070	4796	1.65	1.7	4.5
19	TÜRKİYE	9040	921	1.48	0.3	14.4
20	Tayland	7221	1859	1.18	0.7	8.3

Kaynak: World Tourism Organisation, 1999.

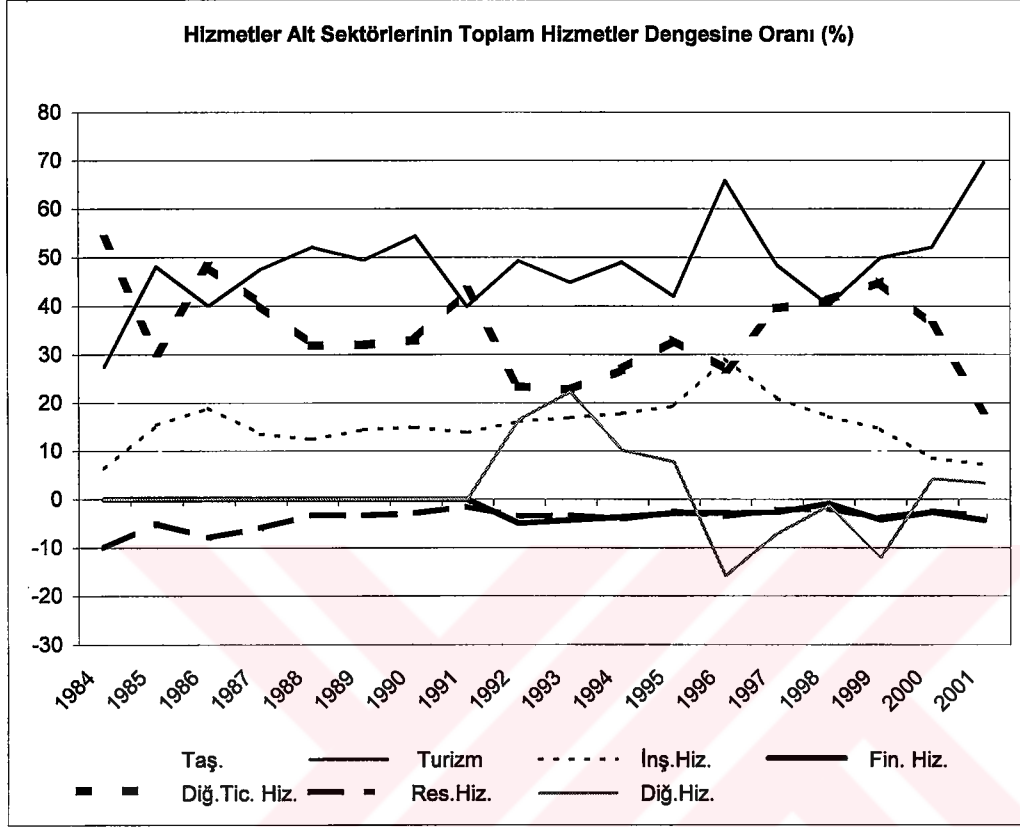
Çizelge III. 20. Diğer iş hizmetlerinde dünyada önde gelen ihracatçı ülke içinde Türkiye'nin yeri, 1998 (Milyon dolar ve %)

İhracatçı ülkeler	Değer (1998)	1998'de Toplamdaki payı
ABD	41571	13.8
İngiltere	26914	8.9
Almanya	25099	8.3
Fransa	21454	7.1
Japonya	17078	5.7
Hollanda	16404	5.4
İtalya	16247	5.4
Avusturya	13035	4.3
Belçika-Lüks.	9959	3.3
Singapur	8924	3.0
Kanada	8404	2.8
Çin	6941	2.3
Kore	6575	2.2
Türkiye	6234	2.1
İspanya	6204	2.1

Kaynak: WTO, Document no. 00-4250, 2000: 35'den yararlanılarak düzenlenmiştir.

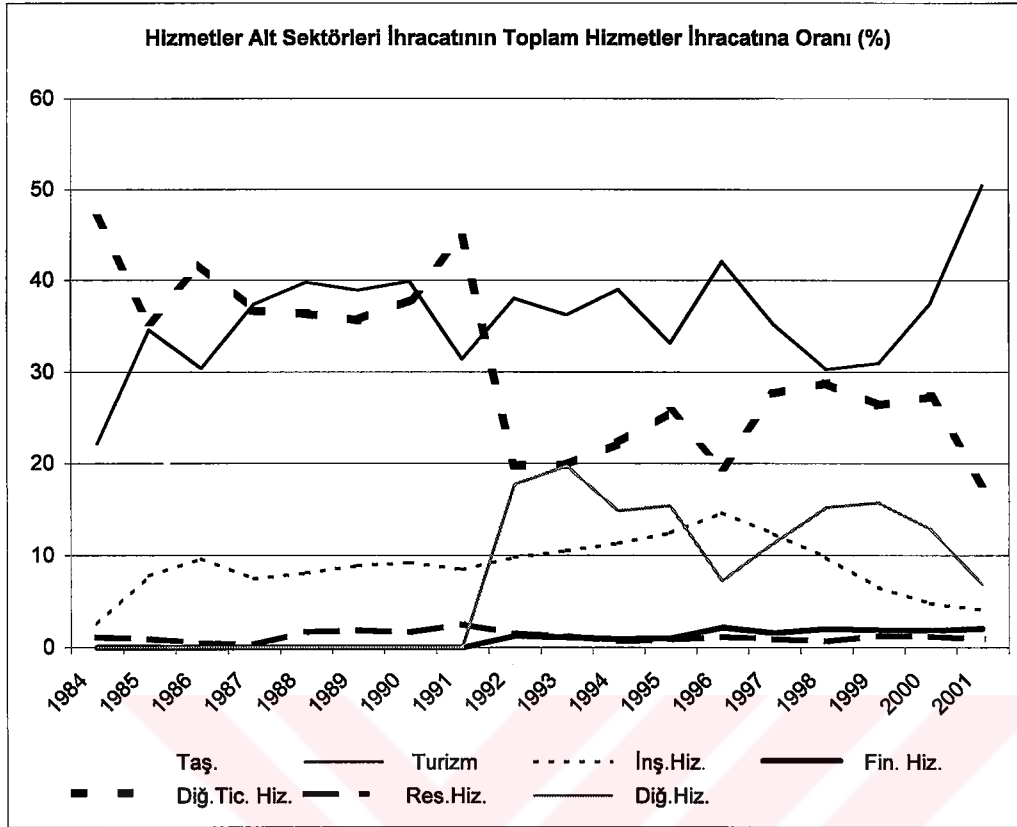
Şekil 1. Cari İşlemler Hesabındaki Hizmet Alt Sektörlerinin Toplam Hizmetler Dengesine Oranı (Yıllık, Milyon \$, 1984-2001, %)

Şekil 1.1. Hizmet alt sektörlerinin toplam hizmetler dengesine oranı (Yıllık, 1984-2001, Milyon \$, %)

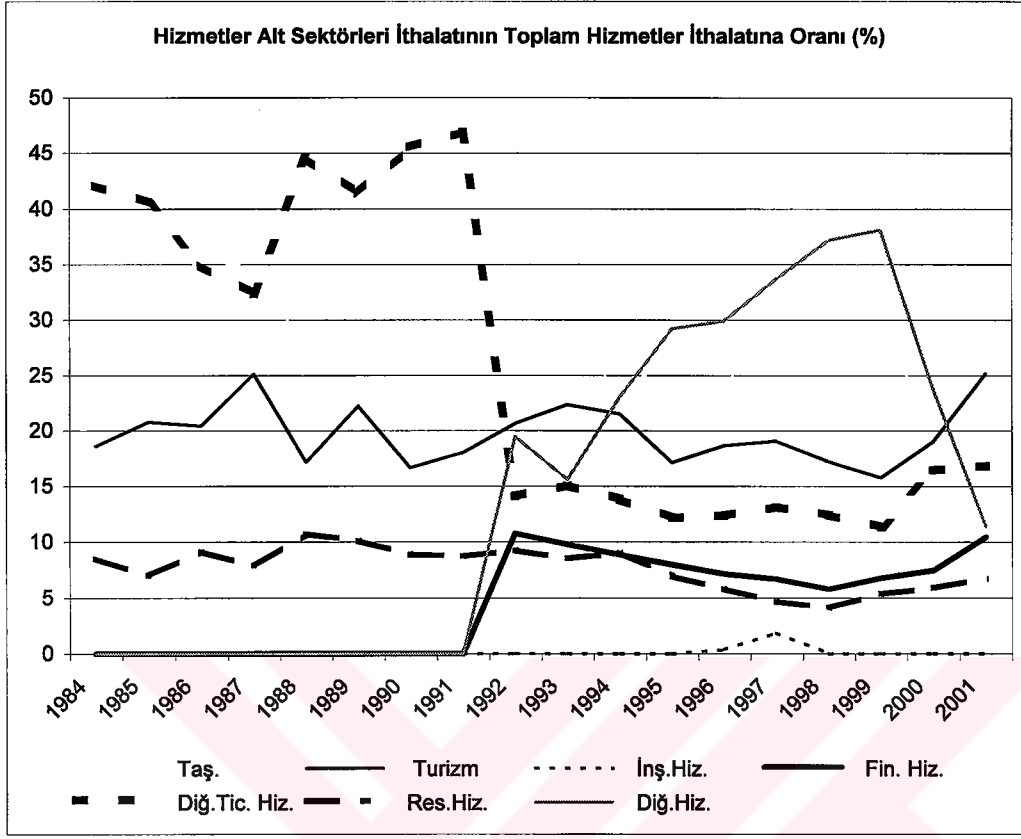
Kaynak: TCMB, Dış Ödemeler Bilançosu, Ayrıntılı yeni sunum, Yıllık, Milyar Dolar, 1984-2001: www.tcmb.gov.tr/odemedenge/odemelerdengesi.xls, 1.09.2002'den yararlanılarak düzenlenmiştir.

Şekil 1.2. Hizmet alt sektörleri ihracatının toplam hizmet ihracatına oranı (Yıllık, 1984-2001, Milyon \$, %)

Kaynak: TCMB, Dış Ödemeler Bilançosu, Ayrıntılı yeni sunum, Yıllık, Milyar Dolar, 1984-2001: www.tcmb.gov.tr/odemedenge/odemelerdengesi.xls, 1.09.2002'den yararlanılarak düzenlenmiştir.

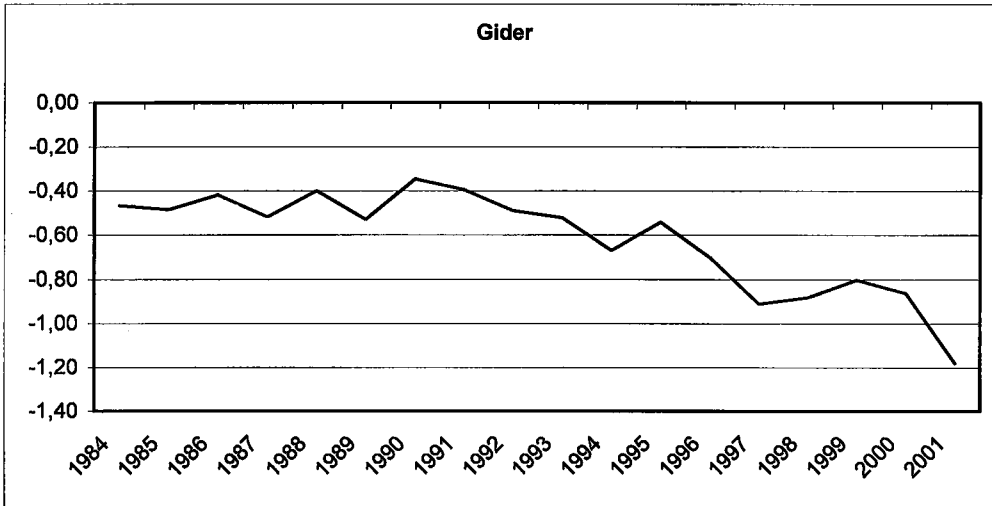
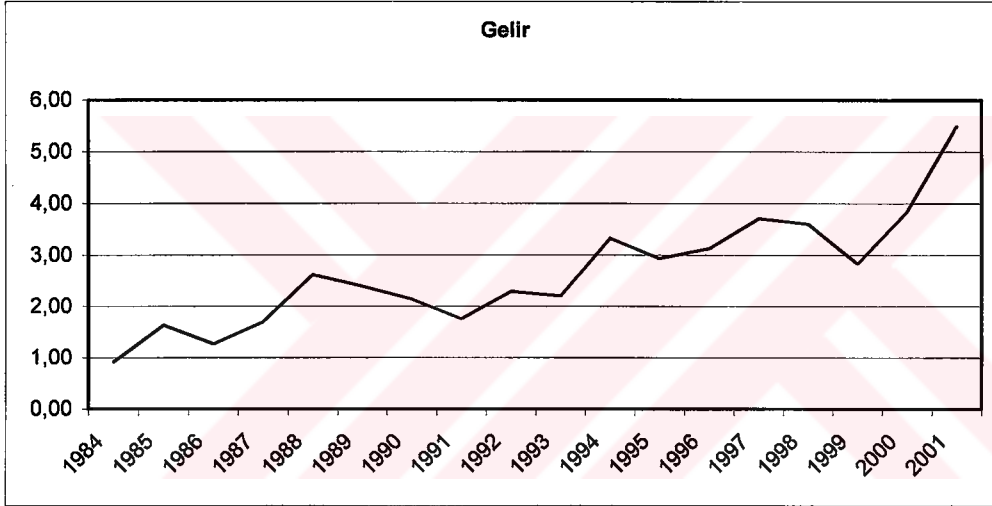
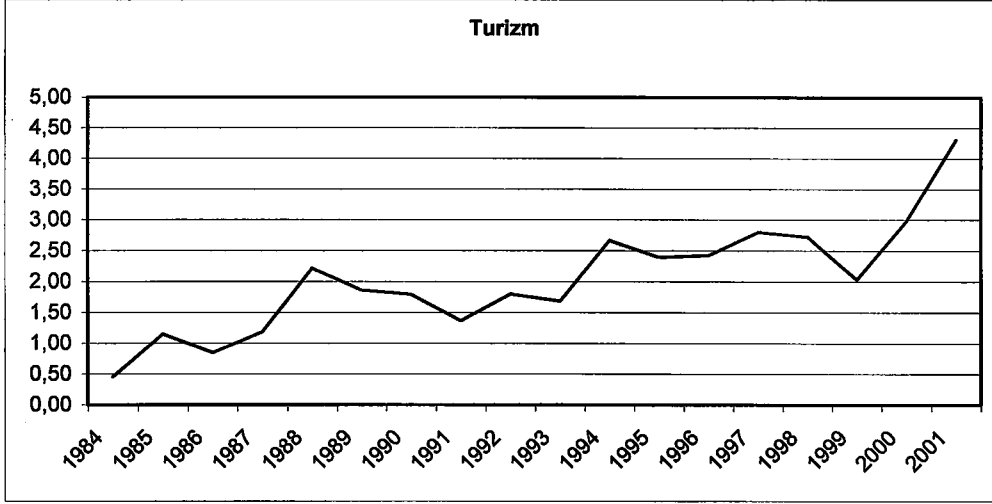
Şekil 1.3. Hizmet alt sektörleri ithalatının toplam hizmet ithalatına oranı (Yıllık, 1984-2001, Milyon \$, %)

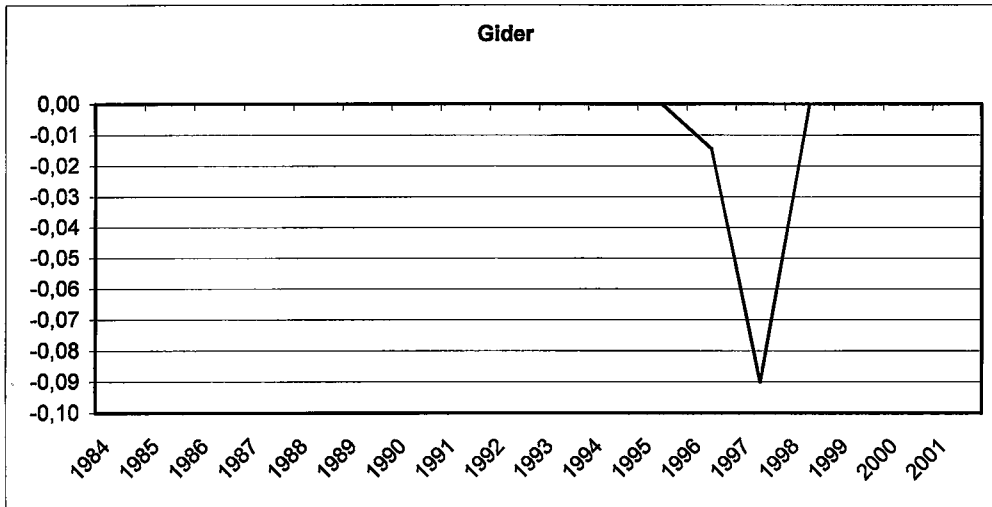
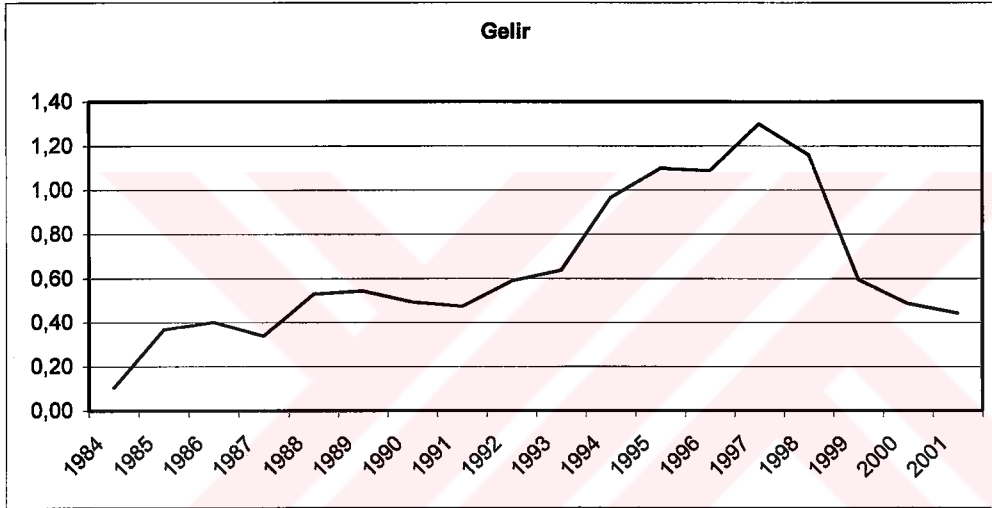
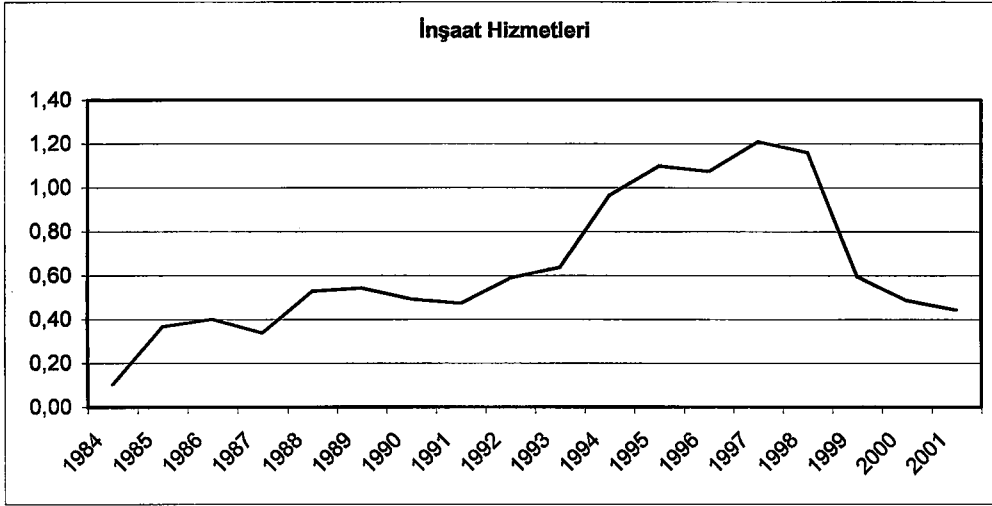
Kaynak: TCMB, Dış Ödemeler Bilançosu, Ayrıntılı yeni sunum, Yıllık, Milyar Dolar, 1984-2001: www.tcmb.gov.tr/odemedenge/odemelerdengesi.xls, 1.09.2002'den yararlanılarak düzenlenmiştir.

ŞEKİL 2. Ödemeler dengesi cari işlemler hesabı içindeki hizmet alt sektörlerinde ihracat ve ithalatın seyri, Yıllık, Milyon Dolar, 1984-2001.

Şekil 2.1. TURİZM HESABI, 1984-2001

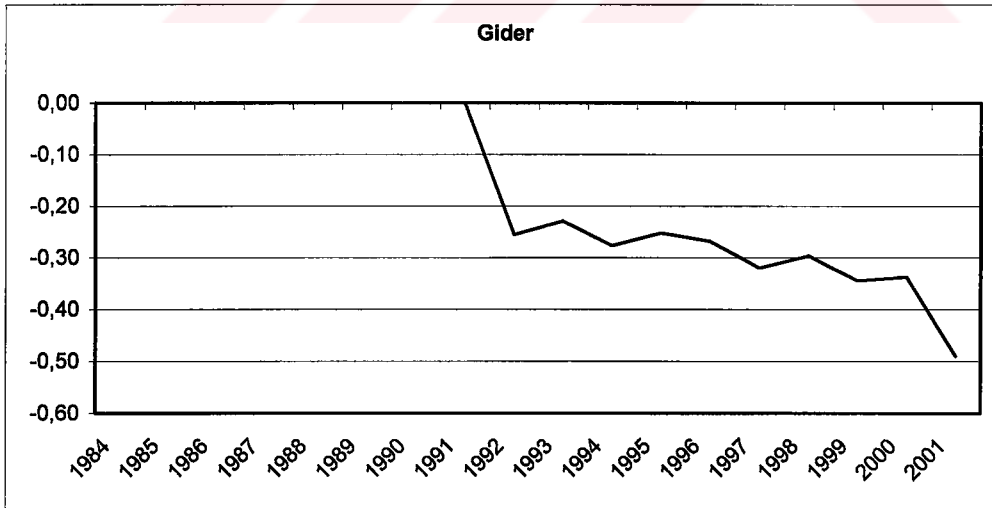
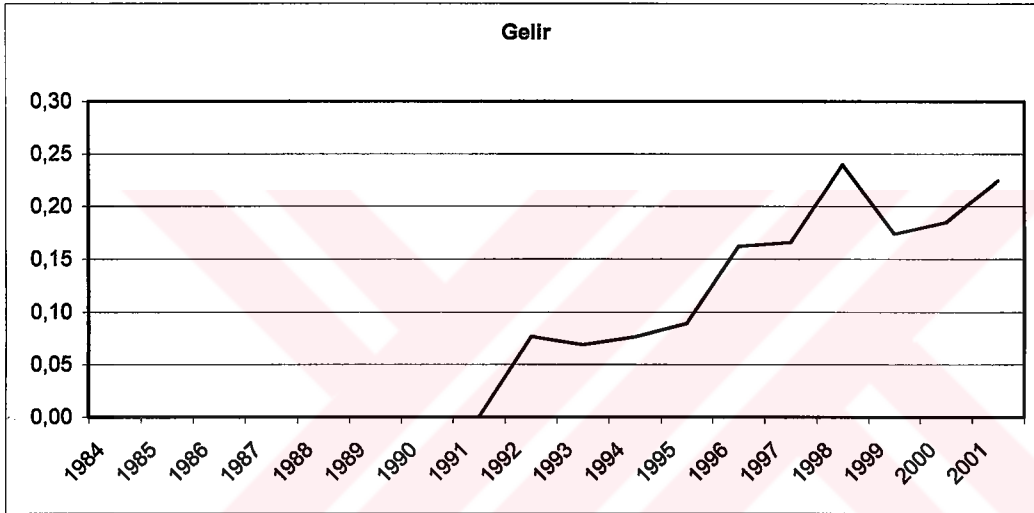
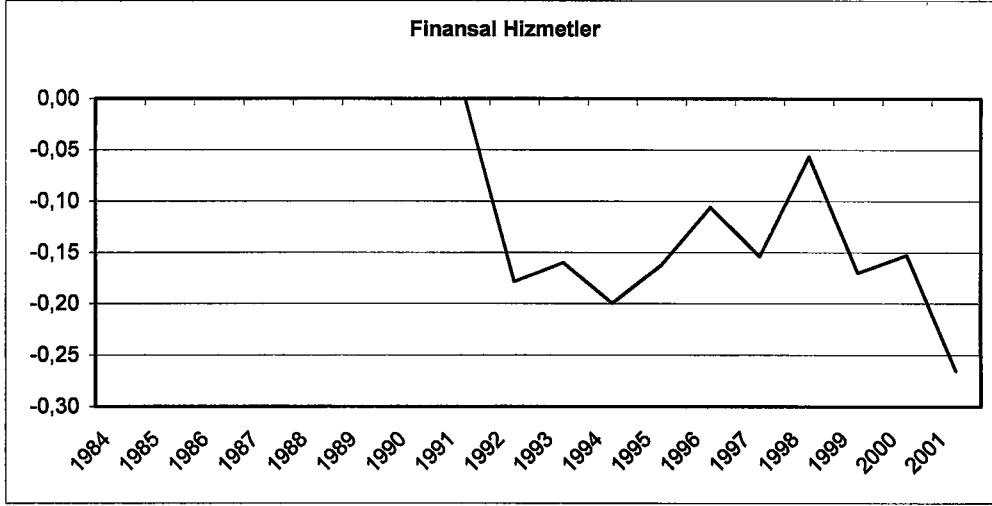

Şekil 2.2. İNŞAAT HİZMETLERİ HESABI, Yıllık, Milyon Dolar , 1984-2001

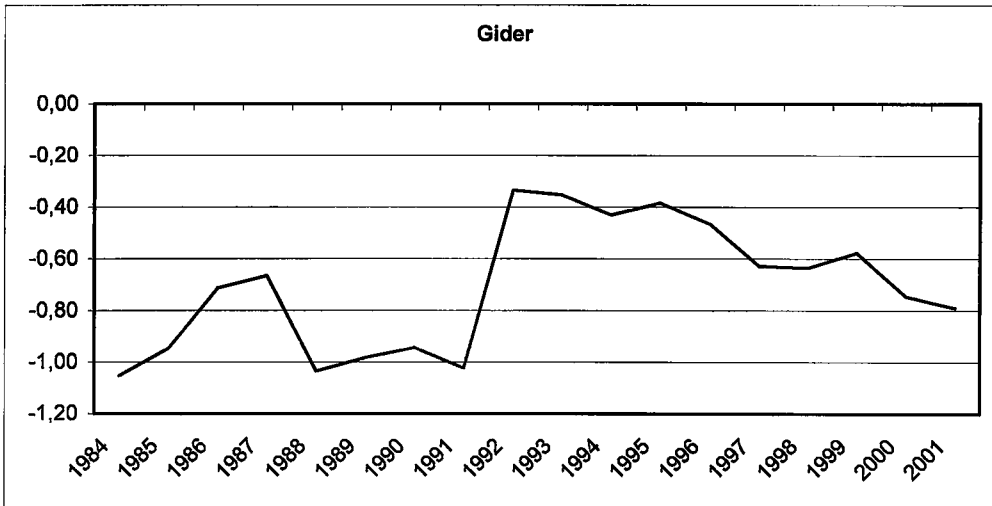
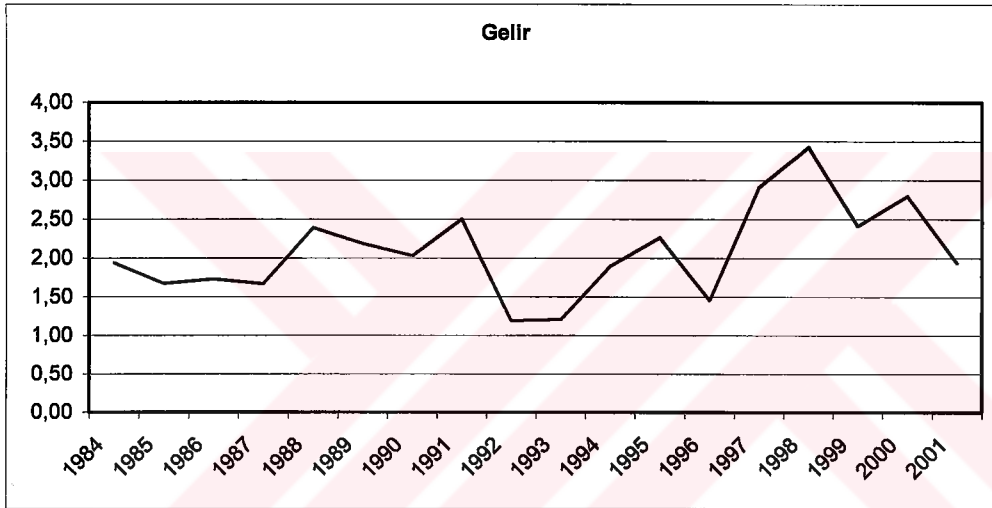
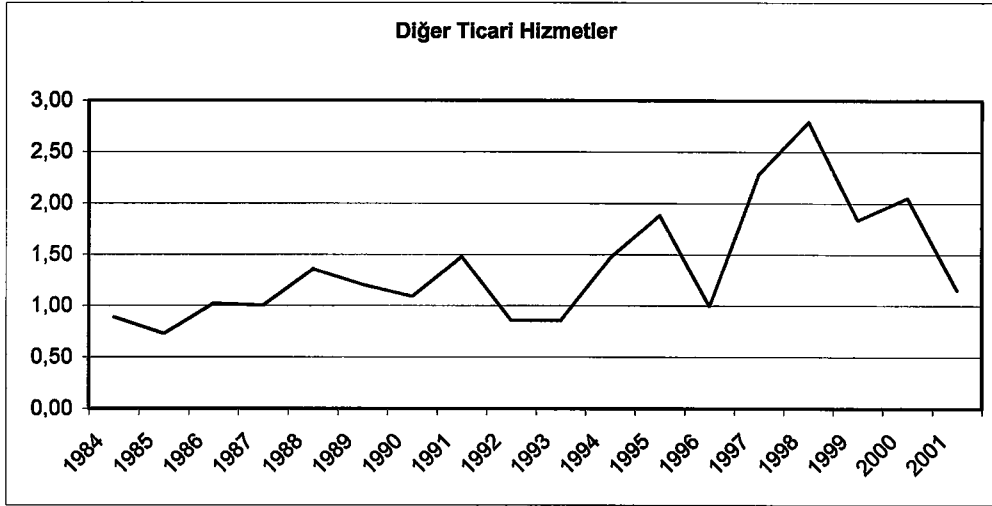

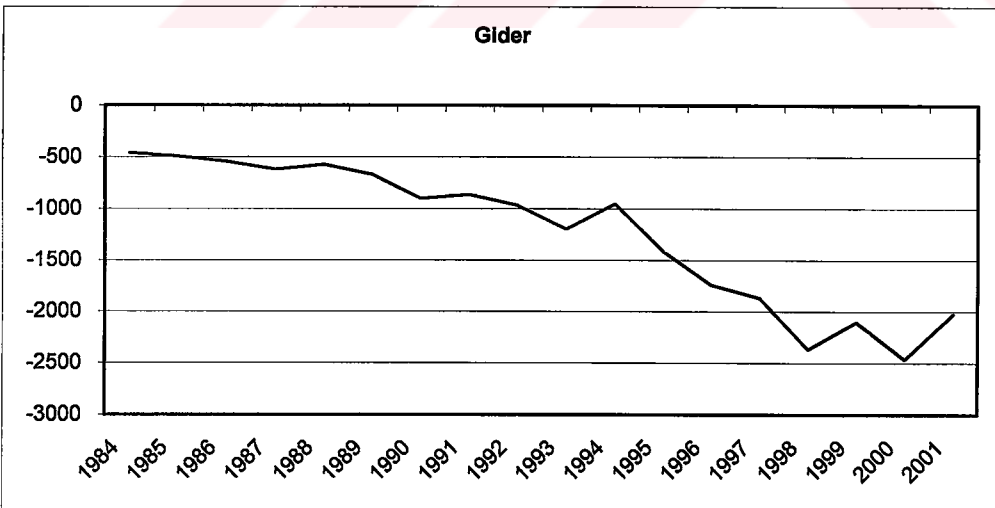
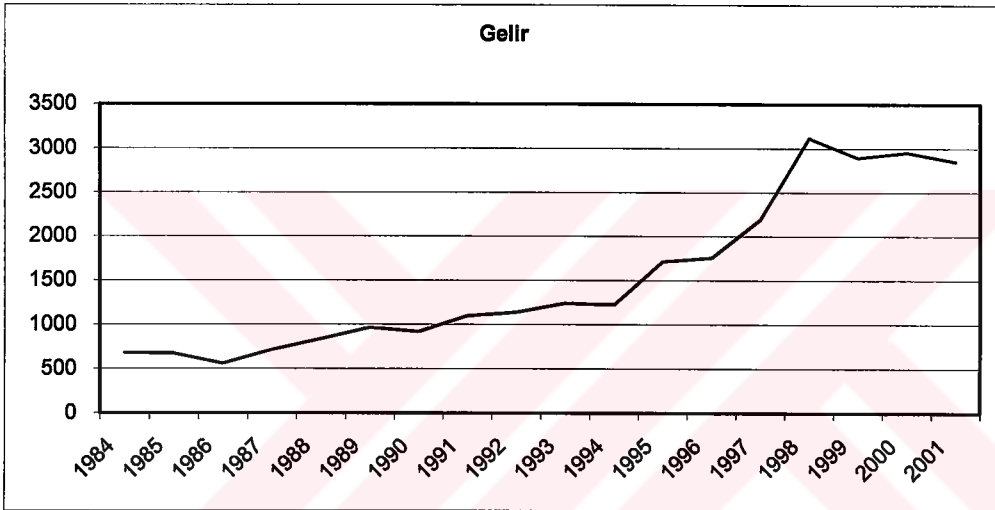
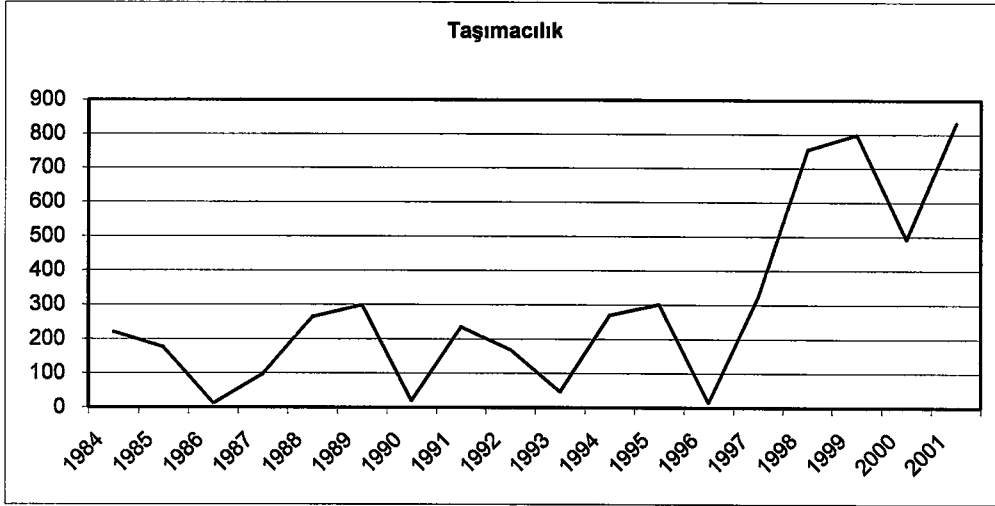
Şekil 2.3. FİNANSAL HİZMETLER HESABI, 1984-2001

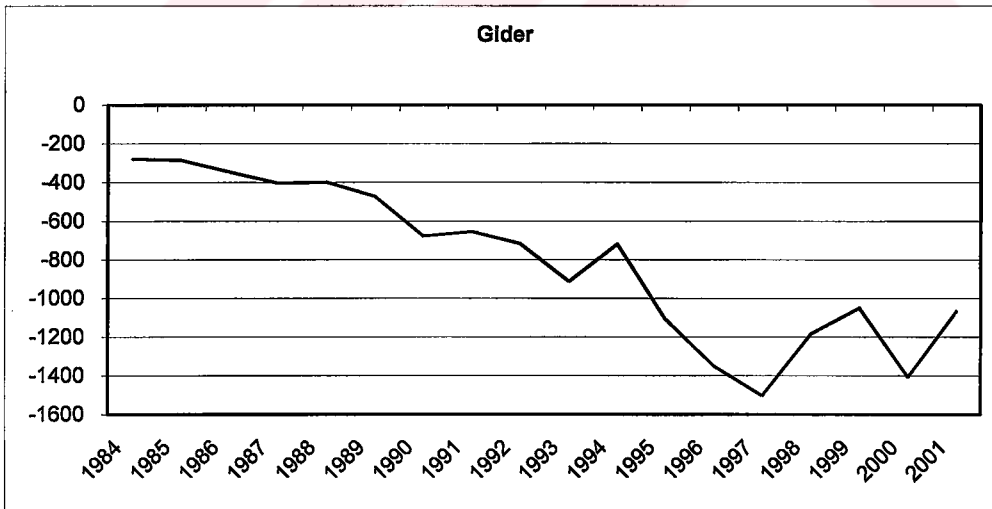
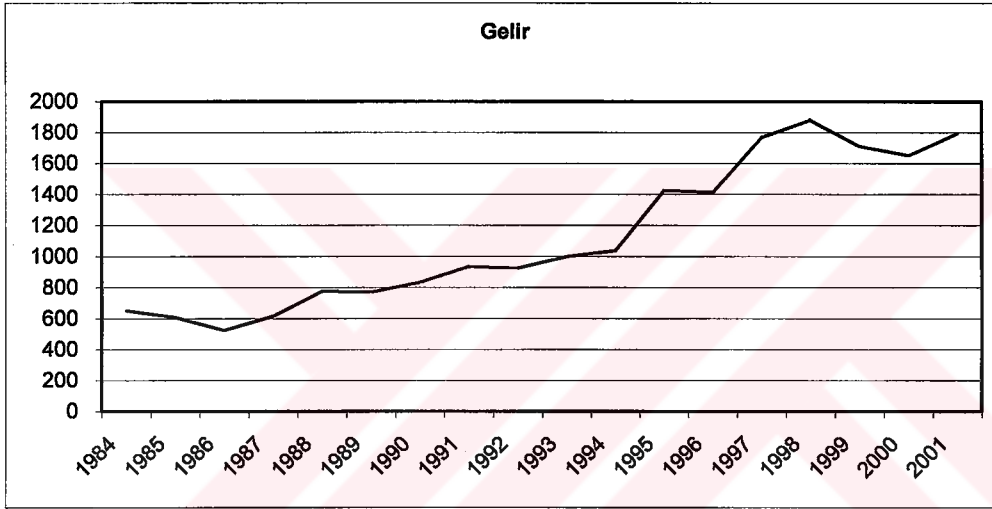
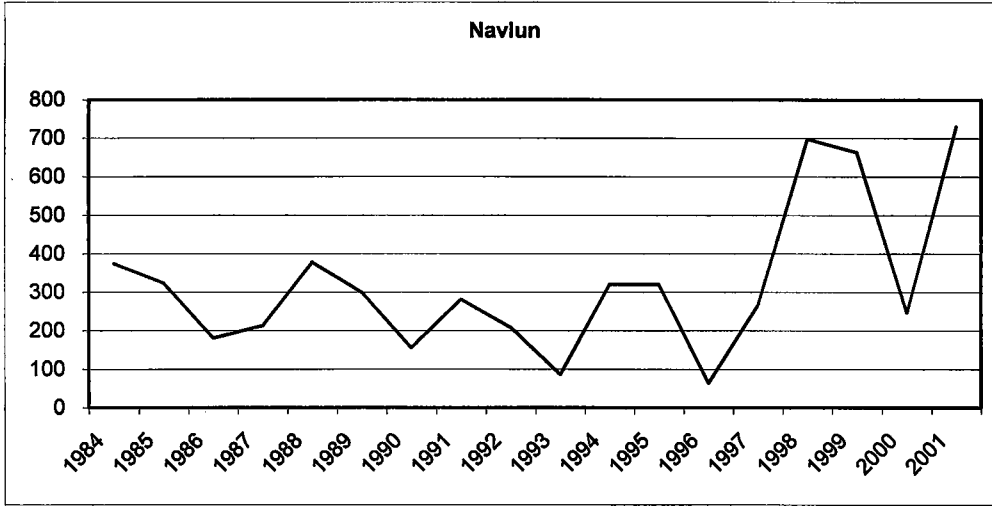
Şekil 2.4. DİĞER TİCARİ HİZMETLER, 1984-2001

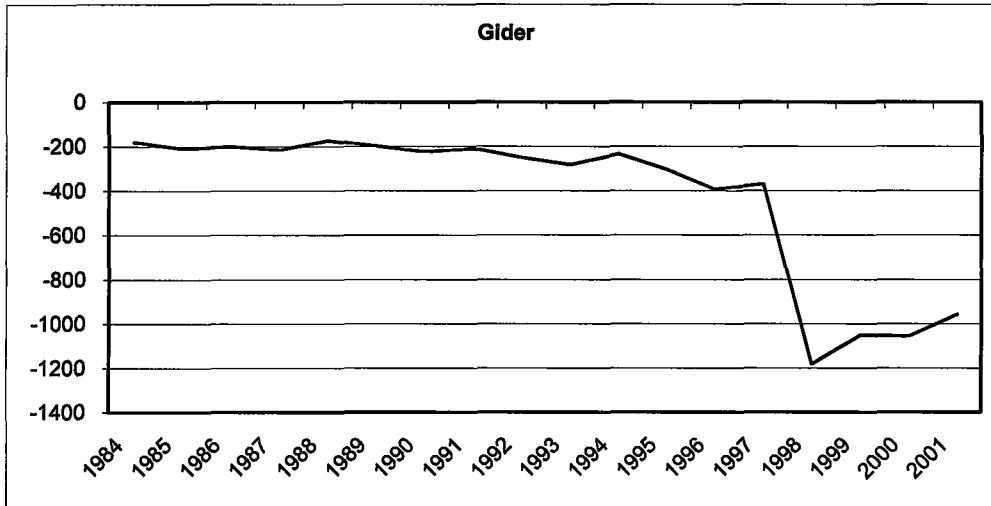
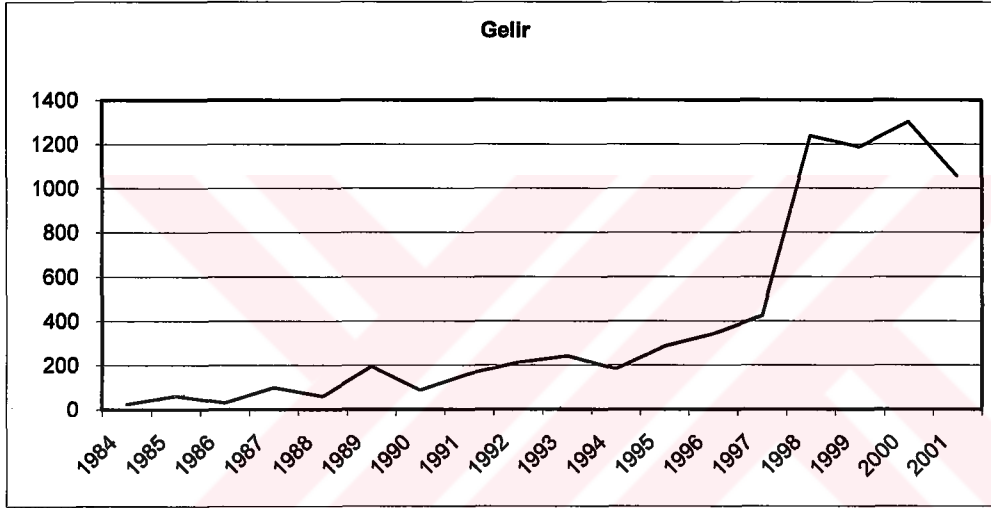
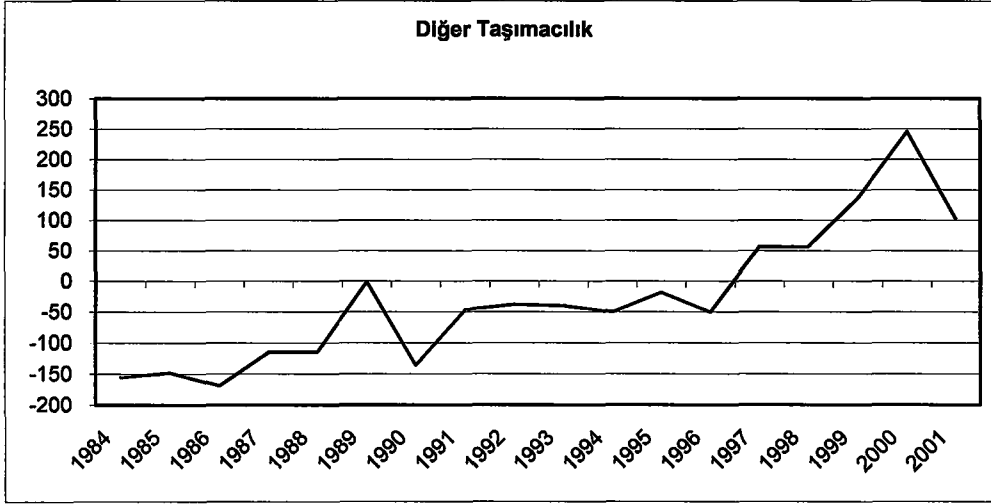
Şekil 2.5. TAŞIMACILIK, Yıllık, Milyon Dolar, 1984-2001

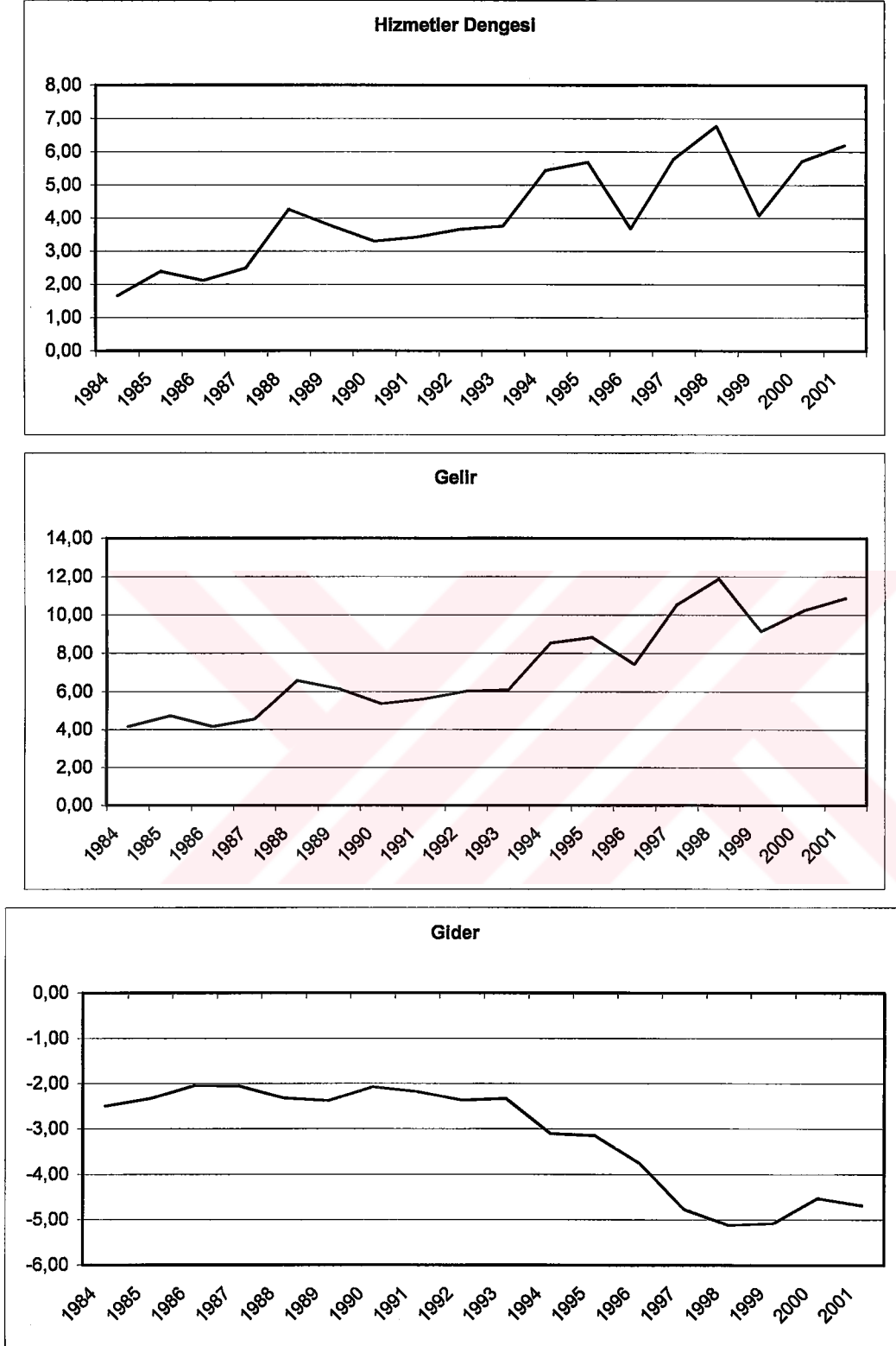
Şekil 2. 5. a. NAVLUN, Yıllık, Milyon Dolar, 1984-2001

Şekil 2. 5. b. Diğer Taşımacılık, Yıllık, Milyon Dolar, 1984-2001

Şekil 3. Hizmetler Dengesi/GSYİH Oranının Gelişimi, 1984-2001 (Yıllık, %)

Kaynak: www.tcmb.gov.tr/odemedenge/odemelerdengesi.xls'den yararlanılarak düzenlenmiştir.

III. B. GATS ve İKTİSAT POLİTİKASI SORUNLARI

1. GATS ve Türkiye

Türkiye 15 Nisan 1994 tarihinde Fas'ın Marakeş kentinde imzalanan Uruguay Görüşmeleri Nihai Senedini (Sonuç Belgesi) kurucu üye olarak imzalamış ve bu belge kapsamında yer alan ve 1 Ocak 1995 tarihinde yürürlüğe giren Hizmet Ticareti Genel Anlaşması'nı da (GATS) 25 Şubat 1995'te TBMM'nde onaylayarak 26 Mart 1995 tarihi itibarıyla Dünya Ticaret Örgütü'ne resmen üye olmuştur.

Böylece Türkiye'de hizmetler sektörü de uluslararası görüşmeler sürecine girmiştir. GATS'ın öngördüğü hükümleri yerine getirmek üzere hizmet üreten ve sunan kurumların koordinasyonu, hizmetler sektörüne ilişkin taahhüt listesinin hazırlanması ve bu listede yer alan sektörlere ilişkin ikili görüşmelerin organizasyon ve koordinasyonu ile T.C. Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı Banka ve Kambiyo Genel Müdürlüğü görevlendirilmiştir (Hazine Müsteşarlığı, 1999: 2).

Uruguay Görüşmeleri sonucunda ilk aşamada çok sayıda ülke hizmetler piyasalarına girişin "karşılıklılık ilkesine" dayanması koşulunu kaldırmıştır. Üye ülkeler daha yüksek düzeyde serbestleştirme ve piyasaya giriş imkanı sağlayan en çok kayrılan ülke (MFN) ilkesine uymak zorundadırlar. Serbestleşme düzeylerinde olumsuz yönde bir değişiklik yapmamak konusunda taahhütte bulunmuşlardır.

Sonuç Belgesi'nin imzalandığı sırada 95 üye ülke hizmetlere yönelik özel taahhüt listelerini de sunmuşlardır. Bu 95 üyeden 61'i imzalanma sırasında MFN ilkesinde muafiyet yani derogasyon listelerini de vermişlerdir (Hazine Müsteşarlığı, 1999b: 3).

1.1. Türkiye'nin taahhüt listesi

GATS hükümleri uyarınca Anlaşma metniyle birlikte TBMM tarafından onaylanan özel taahhüt ve derogasyon listelerini hazırlama çalışmaları ve ikili görüşmeler, 4-5 yıllık bir sürede gerçekleştirilebilmiştir (DPT, 2000a: 52). Bu süre içinde tüm hizmet dalları için Hazine Müsteşarlığı Banka ve Kambiyo Genel Müdürlüğü ile işbirliği içinde olan yetkili kamusal kurum ve kuruluşlar ve ilgili meslek odalarının katkılarıyla taahhüt ve derogasyon listeleri hazırlanarak DTÖ Sekreteryası'na sunulmuştur.

İkinci bölümde açıkladığımız gibi, özel taahhütler ve ek taahhütler konusu GATS'ın III. Bölümünde yer alan 16., 17. ve 18. maddelerinde öngörülmektedir. Bu özel taahhütlerin müzakeresi, Anlaşma'ya eklenen ve ayrılmaz bir parçasını oluşturan bu taahhüt listelerinin düzenlenmesi ve bunlarda değişiklik yapılması ise Anlaşmanın IV. Bölümünde yer alan 19., 20. ve 21. maddelerinde öngörülmektedir.

Taahhüt listesi hazırlama yöntemi ve Türkiye'nin verdiği taahhütler bu konuyla görevli Müsteşarlığın yayımladığı Türkiye'nin taahhüt listesinden yararlanılarak aşağıda açıklanmıştır (Hazine Müsteşarlığı, 1999c: 1-25).

Türkiye'nin taahhüt listesi dört sütundan oluşmaktadır. İlk sütunda üstlenilen taahhütlerin hangi sektör ve alt sektörlerle ait olduğu yer almakta, ikinci sütunda pazara giriş kısıtlamaları verilmekte, üçüncü sütunda milli muamele koşulları sıralanmakta, birkaç sektör için açılmış bulunan dördüncü sütunda ise Ek Taahhütler yer almaktadır.

Bu listelerin düzenlenmesi sırasında listelenmesi söz konusu sektörlerden bir veya bir kaçına ilişkin ulusal mevzuat olmadığında veya bunların varlığına rağmen sektörün yabancı sunucuların piyasaya girişine açılmak istenmediği takdirde ilgili hizmet sunum şeklinin (mod) karşısına “kapalı (unbound)” yazılmış (24); hiçbir kısıtlama yok ise “kısıtlama yok (none)” yazılmıştır (Bkz. Ek 3: Türkiye'nin taahhüt listesi ve derogasyon listesi). Bunların dışında pazara girişin bazı koşullara bağlı olması halinde bu koşulların listelenmesi gerekmiştir. Buna göre, herhangi bir sektörde, hizmet sunum şekillerinden (sınır ötesi ticaret, yurtdışında tüketim, ticari varlık ve gerçek kişilerin varlığı) en az ikisi serbestleşmeye açılmadığı takdirde, bu sektörün listelenmemesi gerekir. Diğer bir ifadeyle bu sektör taahhüt listesinde belirtilmeyecektir. Bunun nedeni ise, bir sektörde örneğin ilk 3 hizmet şeklinde piyasanın yabancı sunuculara “kapalı” tutulup gerçek kişilerin dolaşımına izin vermenin (gerçek kişilerin varlığı) pratik bir yararı yoktur şeklindeki mantıktır. Nitekim, GATS'ın mantığına göre gerçek kişilerin hareketliliğinin ticari varlık şeklindeki hizmet sunumuyla yakından bağlantılı olup şirket-içi işgücü transferleri gibi sınırlı ölçüde bir hareketlilik olduğuna daha önce değinmiştik.

Türkiye'nin GATS kapsamında sunduğu hizmetler taahhüt listesinin başında Genel Taahhütler yer almaktadır. Genel taahhütlerin “pazara giriş koşulları” bölümünde söz konusu taahhütlerin listedeki bütün dallar için geçerli olduğu belirtilmekte ve pazara giriş için gerekli

koşullar ortaya konmaktadır. Ayrıca, hizmet ticaretine ilişkin olarak hangi gerçek kişilerin ülkeye girişi ve geçici süre kalışının serbest olduğu da yine Genel Taahhütler bağlamında yer almıştır.

Çalışmamızın sonunda yer alan Ek 3'te de görüldüğü gibi iş hizmetleri, haberleşme hizmetleri, müteahhitlik ve ilgili mühendislik- mimarlık hizmetleri, eğitim hizmetleri, çevre hizmetleri, mali hizmetler, sağlık ile ilgili ve sosyal hizmetler, turizm ve seyahat ile ilgili hizmetler, ulaştırma hizmetleri olmak üzere 9 ana hizmet kalemi içinde yer alan uzmanlık gerektiren hizmetler, bilgisayar ve ilgili hizmetler, diğer iş hizmetleri, posta hizmetleri, kurye hizmetleri, telekomünikasyon hizmetleri; ilk, orta ve diğer öğretim hizmetleri, yüksek öğrenim hizmetleri, kanalizasyon hizmetleri, çöplerin kaldırılması hizmetleri, sağlık-çevre ve benzeri hizmetler, sigortacılık ve sigortacılık ile ilgili hizmetler, bankacılık ve diğer mali hizmetler, hastane hizmetleri, oteller ve lokantalar, seyahat acentaları ve tur operatörü hizmetleri, deniz taşımacılığı hizmetleri, hava taşımacılığı hizmetleri, demiryolu taşımacılığı hizmetleri, kara taşımacılığı hizmetleri ve bu alt sektörlerin içeriğinde bulunan diğer alt hizmet kalemleri olmak üzere toplam 72 faaliyet alanında taahhütte bulunmuştur.

1995 yılı itibariyle Türkiye'nin özel taahhütleri, GATS sektörel sınıflandırma listesindeki 155 hizmet faaliyetinden 72'sini oluşturmaktadır. Dolayısıyla, Türkiye'nin özel taahhütler listesindeki kapsama oranının % 46.5'tir. Listelenmeyen hizmetler şunlardır: Mesleki hizmetlerde bazı hizmet dallarının Türk vatandaşlığına bırakılması nedeniyle (doktorluk, diş hekimliği, veterinerlik, hemşirelik gibi); bazı sektörlerde ise (Ar-Ge hizmetleri, gayrimenkul kiralama hizmetleri, dağıtım hizmetleri gibi) genel olarak bu hizmetlere ilişkin, özel olarak da yabancıların bu pazara girişini düzenlemeye yönelik mevzuatın bulunmaması nedeniyle; iç su taşımacılığının kabotaj nedeniyle yabancılara kapalı olması ve uzay taşımacılığı gibi sektörlerde de ülkemizde uygulama alanı bulunmadığından taahhütte bulunulmamıştır.

GATS hizmetler sektörel faaliyet sınıflandırmasında 2002 itibariyle 160 faaliyet alanı söz konusudur (www.wto.org, 2002).

Taahhütler listesindeki durum, 72 hizmet faaliyet alanının tamamen serbestleştirilmesi anlamına da gelmemektedir. Nitekim, pazara girişe ilişkin kısıtlama ve koşullar ile milli muameleye yönelik koşul ve nitelikler serbestleştirmenin sınırlarını çizmektedir.

Aşamalı serbestleşme öngören GATS'ın amacı nihai olarak tüm hizmet sektörlerinde tam serbestleşmeyi sağlamak ise de kısa dönemde serbestleşmeden ziyade ülkelerin mevcut

durumlarının ortaya çıkarılması, mevcut durumun gelecekte daha kısıtlayıcı unsurlar içermeyeceğinin tüm üyelere listeler yoluyla açıklanmasıdır. Bu açıdan değerlendirildiğinde başlangıç noktası olarak Türkiye'nin taahhüt listesindeki faaliyet sayısı oldukça yüksek olarak nitelendirilebilir. Nitekim, Anlaşma ile birlikte ulusal yasama organlarında onaylanan taahhüt listelerindeki faaliyet sayısı 100'den fazla olan ülke sayısı oldukça az olup hepsi de gelişmiş ülkelerdir. Bu ülkeler ABD, Japonya, AB ülkeleri ve İsviçre'dir.

Türkiye-Taahhüt Listesindeki Genel Taahhütler:

Ek 3'te görüldüğü gibi, taahhüt listesinde yer alan tüm sektörler için geçerli olan taahhütler listenin en başında "genel taahhütler" başlığı altında verilmektedir. Bu bölümde pazara giriş ve milli muamele açısından yabancı hizmet sunucularının Türk mevzuatındaki durumları genel anlamda incelenmektedir. Dolayısıyla bu bölümde yürürlükteki mevzuat taahhüt listesinin mantığına uygun olarak dört hizmet sunum şekli açısından incelenmiştir.

Pazara Giriş Koşulları bakımından ilk iki hizmet sunum şeklinde herhangi bir kısıtlama konulmamıştır. Ancak 3. hizmet sunum şeklinde (ticari varlık) yabancıların en az 50.000 ABD Doları sermaye ile (anonim veya limited şirket kurulması, 6224 sayılı Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu çerçevesinde tescil edilmiş olan portföy yatırımları da dahil olmak üzere, hisse alınması, şube açılması ve irtibat bürosu kurulması şeklinde) yapacakları yatırımlara Yabancı Sermaye Genel Müdürlüğü'nce izin verilmektedir.

Mevcut yasal düzenlemelerde yabancı sermayeli şirketlerce veya müşterek teşebbüslerce yeni bir iş alanında ve mevcut bir şirkete katılım veya devralma şeklinde yapılan yatırımlarda izin gerekmektedir. Aynı iş alanındaki yatırımlar için yapılacak başvurular genel olarak kabul edilmektedir. Gayri menkul ediniminde, yabancı sermaye mevzuatına göre yatırımcının izin verilmiş olan faaliyetleri ile ilgili olması kaydıyla yabancı firmaların Türkiye'de gayrimenkul edinmelerine izin verilmektedir. Ancak yabancılar tarafından kontrol edilen şirketlerin gayrimenkul alımı ve satımı işi ile faaliyette bulunmaları yasaktır.

Tekellere yönelik düzenlemede devlet tekelinde olan posta hizmetleri ve telekomünikasyon, demiryolları; liman ve iskele yönetimi; nakit olan piyangolar, spor toto ve kamu hizmet kurumları özel yatırıma kapalıdır.

Dördüncü hizmet sunum şekli olan gerçek kişilerin varlığı aşağıda belirtilen kategorilerdeki kişilerin ülkeye girişi ve geçici süre kalmaları haricinde kısıtlanmıştır:

A)İdari ve Teknik Personel: Yabancı bir hizmet üreticisinin şubesinde, tabi şirketinde, bağlı şirketinde veya temsilciliğinde istihdam edeceği aşağıda belirtilen idari ve teknik personel için çalışma izinleri yetkili otoriteler tarafından yabancı sermaye mevzuatına ve yabancıların istihdamı ile ilgili yasalara göre verilmektedir. Çalışma izinleri 2 yıl geçerlidir ve bu süreden sonra yenilenmesi gerekmektedir. Çalışma iznine ek olarak, İçişleri Bakanlığı aynı personele 2 yıl süreli oturma izni vermektedir. Bu izin çalışma izninin yenilenmesine paralel olarak uzatılmaktadır.

İdareciler-Yöneticiler: Bir kuruluşu veya kuruluşun bir bölümünü yöneten ve sadece kuruluşun yüksek düzeydeki yöneticilerinden, yönetim kurulundan veya hissedarlığından emir alan kişilerdir. Uzmanlar: Bir kuruluşta, hizmetler alanında, araştırma teçhizatında, teknikte veya kuruluşun idaresindeki bilgisinden dolayı ileri derecede ustalığı olan ve belirli bir hizmetin sağlanmasında zorunlu olan yüksek vasıflı kişilerdir.

B) Hizmet Satıcısı: Türkiye’de iş toplantılarına, hizmet satışı için görüşmeler de dahil olmak üzere iş sözleşmesine katılmak ve hizmet satmak için sözleşmeler yapmak ve iş görüşmesi veya benzeri faaliyetler için 30 günden fazla kalmayan gerçek kişilerin çalışma ve oturma izni alması gerekmektedir.

Milli Muamele koşulları bakımından belirli kanunlarla yalnızca Türk vatandaşlarına ayrılan mesleki hizmetler yabancılar tarafından ne hizmet üreticisi ne de hizmet üreticisinin personeli tarafından sunulamaz. Diğer taraftan Türk asıllı yabancılar İçişleri Bakanlığından izin alarak Türk vatandaşlarına ayrılmış mesleklerde çalışabilirler. Türk vatandaşlarına ayrılmış meslekler şunlardır: Doktorluk, eczacılık, hemşirelik, veterinerlik, ilaç üreten fabrikaların sorumlu yöneticiliği, rehberlik, özel hastanelerin sorumlu yöneticiliği, tur acentelerinin sorumlu yöneticiliği, gazetelerin yöneticiliği, diş hekimliği, noterlik, yöneticiler, kıyı ticareti ve bununla ilgili faaliyetleri yapmak, gözlükçülük, laboratuvar hizmetiyle ilgilenen doktorluk, eczacılık ve veterinerlik, Türk mahkemelerinde avukatlık yapmak, muhasebecilik ve yeminli mali müşavirlik.

Bu listede vergi ile ihtiyati ve profesyonel yetki gereklilikleri, göç tedbirleri ile ilgili Türk mevzuatı ayrıca belirtilmemiştir.

Sektörlere ilişkin taahhütler:

Bu bölümde yer alan sektörlerin bir kısmını ele alarak sektörel taahhütlerin genel niteliğini vermeye çalışalım. Bu kısımda ilk olarak mesleki hizmetler incelenmiş olup uzmanlık gerektiren hizmetler başlığı altında hukuk hizmetleri, muhasebecilik, danışmanlık ve defter tutma hizmetleri, mühendislik ve mimarlık hizmetleri yer almaktadır (Bkz. Ek 3).

Örneğin, hukuk hizmetleri sadece yabancı ve uluslararası yasalarla ilgili danışmanlık hizmetiyle sınırlanmış olup pazara giriş koşullarında yabancılara uygulanan herhangi bir kısıtlama bulunmamaktadır. Milli muamele koşulları için ise yalnızca 3. hizmet şeklinde bir kısıtlama bulunmaktadır. Türk mahkemelerinde avukatlık yalnızca Türk vatandaşlarına ayrılmıştır. Keza, muhasebecilik, danışmanlık ve defter tutma hizmetlerinde ise pazara giriş kolunda 1. ve 4. hizmet sunum şekilleri yabancılara kapalı bulunurken, 2. hizmet şeklinde herhangi bir kısıtlama bulunmamaktadır.

Madencilik hizmetlerinde pazara girişin sınır ötesi ticaret bölümünde kuruluş koşulu aranmakta, ticari varlık kurulabilmesi için de petrol ve maden kanunlarına göre madencilikle ilgili hizmetler faaliyet lisansı gerektirmektedir. Milli muamele koşulları açısından sınır ötesi ticaret sütununda gerçek kişiler için Türk vatandaşlığı koşulu vardır.

Haberleşme hizmetleri ise, posta hizmetleri, kurye hizmetleri ve telekomünikasyon hizmetleri olarak üçe ayrılmaktadır. Posta hizmetlerinde hem pazara giriş hem de milli muamele açısından 1. ve 3. hizmet şekillerinde devlet tekeli bulunmaktadır. Yurtdışında tüketimde kısıtlama bulunmamakta gerçek kişilerin varlığına ise izin verilmemektedir. Kurye hizmetlerinde hiçbir kısıtlama bulunmamaktadır.

Telekomünikasyon hizmetlerinde telefon ve paket anahtarlama veri iletişim hizmetleri açısından pazara giriş sütununda 1. ve 3. şekilde “Türk Telekomünikasyon A.Ş.” ayrıcalıklı operatör konumundadır. Bu ayrıcalık hakkı, daha önce de belirtildiği gibi, 23.05.2001 tarihinde yürürlüğe giren 4673 sayılı Telekomünikasyon Yasası uyarınca 31.12. 2003 yılında sona erdirilecektir. Gerçek kişilerin varlığına hem pazara giriş hem de milli muamele açısından genel

taahhütler kısmında belirtilenler dışında izin verilmemektedir. Milli muamele konusunda başka bir kısıtlama yoktur.

Müteahhitlik ve ilgili mühendislik hizmetleri açısından pazara girişin sınırötesi ticaret sütununda belirli koşullar dışında kısıtlama bulunmamaktadır. Milli muamelenin diğer üç şeklinde kısıtlama yoktur.

Eğitim hizmetlerinin ilk, orta ve diğer eğitim hizmetleri kısmında, 1. ve 3. hizmet sunum biçimlerinde yalnız yabancı uyruklu öğrencilerin devam edebileceği uluslararası öğretim kurumları (mesleki ve teknik okullar da dahil), yabancı uyruklu gerçek ve tüzel kişiler tarafından doğrudan veya Türk vatandaşlarıyla ortaklık yolu ile açılabilir. 2. şekilde kısıtlama yoktur. Gerçek kişilerin varlığı konusunda yabancı uyruklu öğretmenler Milli Eğitim Bakanlığı'nın izni olmadan ilk ve orta öğretim kurumlarında çalışamazlar. Milli muamelede herhangi bir kısıtlama yoktur. Yüksek öğretim hizmetlerinde 1., 2. ve 4. hizmet şeklinde kısıtlama yok ancak 3. şekilde "Özel üniversiteler yalnız Medeni Kanuna göre oluşturulan ve yönetiminin çoğunluğu Türk vatandaşlarına ait olan vakıflar tarafından Bakanlar Kurulunun izniyle kurulabilirler." ibaresi vardır. Milli muamelede ise herhangi bir kısıt bulunmamaktadır.

Çevre hizmetleri, kanalizasyon hizmetleri, çöplerin kaldırılması hizmetleri, pazara giriş ve milli muamele koşullarının 1. hizmet sunum biçimi yabancılarla kapalı iken diğer üç hizmet sunum şeklinde kısıtlama yoktur.

Mali hizmetler konusunda ise önce mali hizmetlerdeki tüm sektörlere uygulanan tedbirler söz konusudur. Bankacılık sektöründe milli muamele açısından kısıtlama bulunmamakla birlikte pazara giriş sütununda ticari varlık oluşturma açısından bazı kısıtlar mevcuttur.

Sigortacılık sektöründe aynı şekilde milli muamele koşullarında herhangi bir kısıtlama bulunmayıp pazara giriş koşullarının 3. sütununda bazı kısıtlamalar bulunmaktadır. Türkiye'de kurulacak sigorta ve reasürans şirketlerinin anonim ortaklık ya da "mütüel (ortak)" şirket olması koşulu vardır. Yabancı sigorta ve reasürans şirketleri Türkiye'de şube açarak da faaliyette bulunabilirler.

Menkul Kıymetler Piyasası için geçerli olan pazara giriş koşulları sadece ticari varlığı içeren 3. hizmet sunum şekli için geçerli olup diğer hizmet sunum biçimlerinde kısıtlama bulunmamaktadır.

Sağlıkla ilgili sosyal hizmetler hastane hizmetlerinden oluşmaktadır. Sektörde sınır ötesi ticaret teknik imkansızlıklar nedeniyle kapalı tutulmuştur. Ayrıca, söz konusu hizmetleri yabancı hizmet sunucularının verebilmesinin önündeki diğer bir engel de 3. hizmet şeklinde “yabancılar sağlık bakanlığının izniyle özel hastane kurabilirler” şeklinde ifade edilmiştir.

Turizm ve seyahat ile ilgili hizmetlerde alt başlıklar oteller ve lokantalar, seyahat acentaları ve tur operatörü hizmetleridir. Oteller ve lokantalar bölümünde sınırötesi ticaret teknik imkansızlıklar nedeniyle kapalı olup gerçek kişilerin pazara girişinde ise kısıtlama yoktur. Turizm Bakanlığının uygun görüşü üzerine İçişleri Bakanlığından izin alınarak turizm teşvik belgesine sahip otel ve lokantalar yabancı personel istihdam edebilirler. Ancak, bir girişimde istihdam edilebilecek yabancı personel miktarı, toplam personelin %10'unu geçmeyecektir. Bu miktar ilgili bakanlığın izniyle % 20'ye çıkartılabilir.

Seyahat acentaları ve tur operatörü hizmetlerinde pazara girişteki sınır ötesi ticaret için kuruluş koşulu aranmaktadır. Milli muamelede ise sınır ötesi ticarete yabancı seyahat acentaları yurtdışına tur düzenleyemez. Ticari varlık oluşturma ise milli muamele açısından değerlendirildiğinde, seyahat acenteleri tarafından Türkiye'ye düzenlenen turlardan ülkeye 80.000 dolarlık döviz geliri girişi sağlanırsa, A sınıfı seyahat acentelerinin geçici faaliyet belgeleri sürekli belge ile değiştirilecektir. Bu işlem için şart koşulan döviz miktarı yabancı seyahat acenteleri için üç kat daha fazladır. Gerçek kişiler için getirilen şart ise turist rehberlerinin Türk vatandaşı olma zorunluluğudur.

Ulaştırma hizmetlerinden denizyolu taşımacılığı hizmetlerinin yolcu taşımacılığı kısmında sınır ötesi ticarete kabotaj hariç kısıtlama yoktur; ticari varlık oluşturmada ve denizcilik şirketlerinin Türk bayrağı taşıyabilmeleri için Türk hissedarlarının % 51 çoğunluğa sahip olmaları gerekmektedir. Bütün Türk gemileri Türk bayrağı çekmek zorundadır. Bir gemi yalnızca sahibi Türk olduğunda Türk gemisi sayılacaktır.

Yük taşımacılığında pazara giriş koşullarında sınır ötesi ticarete, kabotaj hariç, kısıtlama yoktur ancak, ticari varlık oluşturabilmek ve gerçek kişilerin çalışma koşullarında yolcu taşımacılığı kurallarının tümü geçerlidir. Milli muamelede ise, sınır ötesi ticarete denizaşırı ülkelere gönderilecek kamu sektörü yükleri için teklif veren veya stratejik madde taşıyan Türk bayraklı gemiler lehlerine verilecek ayrıcalıktan yararlanabileceklerdir. Gemilerin mürettebatıyla birlikte kiralanmasında pazara girişte kısıtlama yokken, milli muamelede sınır ötesi ticarete yabancılarca kiralanmış gemilerin Türk karasularında faaliyet gösteremeyeceği belirtilmektedir.

Yurtdışında tüketimde ise “Türk uyruklular tarafından kiralanılan gemiler yabancı gemi sayılırlar ve Türk bayrağı taşıyamazlar” denilmektedir. Gemilerin bakım ve onarımı hizmetlerinde hiçbir kısıtlama bulunmamaktadır.

Havayolu taşımacılığı hizmetleri hava taşımacılığı hizmetlerinin satışı, bilgisayar rezervasyon sistemleri ve hava araçlarının bakım ve onarımıdır. Hava taşımacılığı hizmetlerinin satışında tek kısıtlama pazara giriş kısmında sınır ötesi ticarete ”yabancı havayolu şirketleri Türkiye’de satış büroları açarak biletlerini satabilirler” şeklinde denilmektedir. Bilgisayar rezervasyon sistemlerinde hiç bir kısıtlama yokken hava araçlarının bakım ve onarımı konusundaki kısıtlama pazara girişteki ticari varlık oluşturmada görülmektedir. Uçak bakım ve onarım hizmetlerinin yerine getirilmesi için ulaştırma bakanlığının yetki vermesi koşulu vardır.

Demiryolu taşımacılığı hizmetlerinde pazara girişte 1. ve 3. sütunda yurtiçindeki demiryolu taşımacılığının kamu tekeli olduğu belirtilmektedir. Herhangi bir milli muamele şartı ise yoktur. Kara taşımacılığı hizmetlerinde ise yolcu ve yük taşımacılığında pazara giriş ve milli muamele koşullarında sınır ötesi ticaret kapalı tutulmuştur. Ayrıca telekomünikasyon ve deniz taşımacılığı hizmetleri olmak üzere iki sektörde ek taahhütler verilmiştir (Bkz. Ek 3).

1.2. Türkiye’nin derogasyon listesi

Ek 3’te verildiği gibi, Türkiye’nin derogasyon listesinde ikili anlaşmalarla sağlanan konular listelenmiştir. Bunlar üçüncü bir ülkeye uygulanmamakta ve GATS’ın 2. Maddesine aykırı olan önlemler olmaktadır. Örneğin, yatırımların karşılıklı teşviki ve korunması anlaşmalarında listede belirtilen ülkeler ile Türkiye arasında iktisadi işbirliği anlamında yatırımların teşvik edilmesine ilişkin ülke koşuluna uygun düzenlemeler bulunmakta ve ödemeler dengesindeki zorluklar nedeniyle gerçekleştirilemeyen transferlere kur riski garantisi verilmektedir.

İkili anlaşmalar ile bir diğer ülkeye sağlanan avantajların ve ayrımcı muamelenin listelenmesinin yanında mevzuatlarda yer alan mütekabiliyet içeren maddelerin de listelenmesi gerekmektedir. Bu bağlamda, Türkiye’nin derogasyon listesinde mesleki hizmetler, telekomünikasyon, ulaştırma ve bankacılık sektörleriyle ilgili mütekabiliyet maddeleri listelenmiş bulunmaktadır. Örneğin, mesleki hizmetler için Madde 2’ye aykırı tedbirin tanımı başlığı altında şu önlem belirtilmiştir: “Eğer yabancı bir ülke kendi sınırları içinde Türk vatandaşlarının sanat

icra etmelerine ve hizmet üretmelerine karşı koşullar koyarsa, bu ülke vatandaşlarının Türkiye'deki benzer faaliyetleri yasaklanabilecektir”.

1.3. GATS Eklerinde yer alan hizmet sektörlerinde alınan kararlar bakımından Türkiye'nin durumu

Bu konu aşağıda gerçek kişilerin varlığı, mali hizmetler, temel telekomünikasyon hizmetleri, denizyolu taşımacılığı hizmetleri ve mesleki hizmetler başlığı altında incelenmiştir.

Gerçek Kişilerin Dolaşımı Müzakere Grubu Marakeş'de bakanlarca verilen karar uyarınca görüşmelerini 30 Haziran 1995 tarihine kadar tamamlamak üzere kurulmuştur. 4. hizmet sunum şekli olan gerçek kişilerin dolaşımına yönelik müzakerelerde ana konu özellikle gelişmekte olan ülkelerin taahhüt listesindeki “genel taahhütler” konusunda iyileştirme yapılması, bu bölümde taahhüt üstlenmemiş ülkelerin de taahhütte bulunmalarına ilişkin çalışmaların yapılmasıdır.

Türkiye'nin “resmi belge” olarak yayımlanan taahhüt listesinde gerçek kişilerin dolaşımını içeren 4. hizmet sunum şekline yönelik olarak verilen taahhütler gelişmiş ülkeler düzeyinde olduğu için müzakere sürecinde ayrıca bir iyileştirme yapılmamıştır (DPT, 2000a: 67).

Gerçek kişilerin dolaşımına ilişkin müzakereler 28 Temmuz 1995 tarihinde sonuçlandırılarak Üçüncü Protokole bağlanmıştır. Marakeş'de imzalanan Sonuç Belgesi ekinde yer alan taahhütlerinde herhangi bir değişiklik yapılmadığından Üçüncü Protokol'ün Türkiye tarafından imzalanmasına gerek duyulmamıştır (25).

Mali hizmetler müzakereleri: Sonuç Belgesi'nin 1994'te imzalanması sırasında Türkiye'nin üstlendiği taahhütler bu alanda çok kapsamlı tutulmuştur. Mali hizmetler görüşmelerinin ilk aşaması 28 temmuz 1995'te sona ermiş ve hazırlanan İkinci Protokol imzaya sunulmuştur. Türkiye bunu 26 Mayıs 1996'da imzalamıştır. Bu protokolde DTÖ'ye üye ülkelerin mali hizmetlerdeki önerilerini geliştirebilmeleri için 1 Kasım 1997'ye dek gayri resmi görüşmeler yapmaları öngörülmüştür. Bu tarihte başlayan ve 60 gün süren resmi görüşme sürecinde de ikili görüşmelerin gerçekleştirilmesi öngörülmüştür.

Bu müzakereler sırasında ABD ve AB Türkiye'den bankalar kanununda karşılıklılık (mütekabiliyet) içeren ve MFN derogasyon listesinde yer alan hükmün kaldırılmasını ve mali hizmetler taahhüt listesinin MFN ilkesi temelinde verilmesini talep etmişlerdir. Böylece, Türkiye'nin önceki taahhütlerde olduğu gibi yeni taahhütleri de MFN ilkesi temelinde verilmiştir.

MFN derogasyon listesinde yer alan bankacılıkla ilgili mütakabiliyet maddesi Bankalar Kanununda yapılan son değişlikle kaldırılmıştır. Böylece bu hususun 2000 yılı hizmetler görüşmeleri sürecinde derogasyon listesinden çıkarılmasına imkan sağlanmıştır (DPT, 2000a: 68).

Bu son hususu biraz açalım. Ek 3'te verilen derogasyon listesinden de görüleceği gibi, Mali hizmetler başlığı altında sunulan Bankacılık ile ilgili kısmın 2. ve 3. paragraflarında “Bankaların ilave şube açmaları Hazine Müsteşarlığınca belirlenen kriterleri ve standart oranları gerçekleştirmelerine bağlıdır. Müsteşarlık bankaların ilave şube açmalarını kısıtlama veya yasaklama hakkına sahiptir. *Şube veya temsilcilik büroları kurmak isteyen yabancı bankaların kuruldukları veya faaliyette buldukları ülkelerde bankacılık işlemleri yapmalarının yasaklanmamış olması şarttır. Bankalar Kanununa göre, yabancı banka şubelerinin kredi limitleri dünya çapındaki sermaye miktarından ziyade şubelerinin sermayesine göre belirlenir*” denilmektedir. Bu hususlar “Mali Hizmetler Hakkında Ek”in yurtiçi düzenleme başlıklı 2. maddesinde yer alan hükümler çerçevesinde derogasyon listesine konulmuştur. Pozitif karşılıklılık içeren bu uygulama aslında rahatsız edici bir düzenleme olarak kabul edilmemektedir. Buna karşın, Türkiye bu hükmü esas olarak AB mevzuatına uygun hale getirilmesi amacıyla Bankalar Kanununda yapılan değişiklikler sırasında kaldırmıştır. Böylece, Türkiye’de faaliyette bulunan yabancı banka şubelerinin faaliyetlerinde, merkezlerinin özkaynaklarının dikkate alınması mümkün kılınmıştır.

Mali hizmetler müzakere süreci 31 Aralık 1997 tarihinde tamamlanarak ülke teklifleri Beşinci Protokol’e bağlanmıştır. Türkiye bu protokolü 22 Eylül 1998 tarihinde imzalamıştır.

Temel telekomünikasyon hizmetleri müzakereleri: DTÖ bünyesindeki temel telekomünikasyon müzakere grubunun çalışmaları Singapur Bakanlar Konferansında uygulanan baskı sonucunda 15 Şubat 1997 tarihinde hazırlanan Protokol ve ekleri ile sonuçlandırılmıştır.

Bu müzakereler sırasında üyelerin temel telekomünikasyon hizmetleri (26) için üyelerin çoğunda halen geçerli olan tekel hakkının sona erdirilmesi suretiyle telekom piyasasının serbestleştirilmesi ve yabancı yatırımcıların faaliyetlerine imkan tanınması istenmiştir. Üye ülkelerin gelecek yıllarda ülke taahhüt listeleri ile MFN ilkesi temelinde uyguladıkları ayrıcalıkları bildirmesini öngören protokol ekleri hazırlanarak son haliyle kabul edilmiştir.

Türkiye söz konusu hizmetlerden ses, teleks, faks ve kiralık kanallarla ilgili olanlar için 31 Aralık 2003 tarihine kadar Türk Telekom'un "münhasır operatör (exclusive)" olarak hizmet vermeyi sürdüreceğini bildirmiştir. Paket ve devre-anahtarlamalı data şebekeleri ile analog/dijital mobil telefon sistemi, çağrı ve kablolu TV hizmetleri alanında ulaştırma bakanlığınca lisans verilerek özel şirketlerin hizmet sağlamasının mümkün olduğu belirtilmiştir.

Temel telekomunikasyon müzakereleri Dördüncü Protokol'ün imzaya açılmasıyla tamamlanmıştır. Türkiye bu protokolü 17 Kasım 1997'de imzalamıştır.

Denizyolu taşımacılığı hizmetleri görüşmeleri: Türkiye GATS'ın Marakeş'te imzalanması esnasında verdiği başlangıç taahhüt listesinde bu alanda taahhütte bulunmuştur. Ancak, bu hizmetlerin piyasasına serbest giriş sağlayacak düzenlemeler yapılamamıştır.

Bu gibi nedenlerle Marakeş görüşmelerinde bu sektöre ilişkin müzakere sürecinin uzatılması ve 30 Haziran 1996'da sonuçlandırılması öngörülmüştür.

Türkiye 30 Haziran 1996'dan önce çeşitli kuruluşlarla gerçekleştirilen görüşmeler sonucunda başlangıç taahhüt listesinde deniz taşımacılığı alanında üstlendiği taahhütlere ek olarak yardımcı hizmetler ile çoklu taşımacılık alanında yeni taahhütler üstlenmiş ve iyileştirilmiş taahhüt listesini DTÖ Sekreterliğine iletmiştir.

Deniz taşımacılığı hizmetleri müzakereleri ABD'nin olumsuz tavrı nedeniyle sonuçlandırılmamıştır. Deniz Taşımacılığı Hizmetleri Müzakere Grubu 28 Haziran 1996'da yaptığı son toplantısında ikinci bölümde (II.B başlığı altında) ayrıntılı olarak açıkladığımız kararları almıştır.

1996 yılında Singapur Bakanlar Konferansı'nda bu sektörde müzakerelerin daha serbest ticaret anlayışı içerisinde 2000 yılı Hizmetler Görüşmelerinde ele alınmasına karar verilmiştir.

Türkiye iyileştirilmiş taahhüt listesini çekmemiş mevcut taahhüt ve derogasyon listelerinin geçerliliğini koruduğunu DTÖ'ye bildirmiştir.

Mesleki hizmetler görüşmeleri: Bu alanda ilk olarak muhasebecilik hizmetleri ele alınmış ve sektörde çok taraflı disiplinlerin geliştirilmesi, uluslararası muhasebe standartlarının kullanılması, sektördeki meslek sahiplerinin taşıyacağı yeterlilik koşullarının oluşturulması ve karşılıklı tanınması amaçlanmıştır. Öncelikle sektörde şeffaflık sağlanması için DTÖ sekreterliği

üye ülkelerin cevaplandıracağı bir anket formu hazırlanmıştır (WTO, doc.98-4870, 1998:4-10). Türkiye bu soru formunu cevaplandırarak iletmiştir.

Türkiye'nin taahhüt listesinde mesleki hizmetler kısmında hukuk, muhasebecilik ve mühendislik ve mimarlık hizmetlerine ilişkin hükümler yer almaktadır. Ülkedeki mevzuat gereği muhasebecilik ve yeminli mali müşavirlik hizmetleri Türk vatandaşlarına ayrılmış meslek olduğundan muhasebecilik sektöründe yalnızca serbest muhasebeci mali müşavirlerin yabancı statüsünde pazara girebilecekleri ve ilgili meslek odasına üye olunarak hizmet sunulabileceği belirtilmiş ve hizmet sunumu sırasında milli muamele açısından Türk sunucular ile aralarında herhangi bir fark bulunmadığı ifade edilmiştir. Yabancı sunucuların kendi aralarında kurdukları şirketlerde yabancı isim kullanabilmeleri mümkündür. Ancak, Türk vatandaşı meslek mensupları ile birlikte kuracakları ortaklıklarda yabancı firma ismi kullanılabilmesi mümkün değildir.

Bu son koşul bazı ülkelere kısıtlama olarak nitelendirilmektedir. Nitekim, ABD'nin bu kısıtlamanın kaldırılması yönünde talebi olmuştur. Ancak, Türkiye taahhüt listesindeki bu kısıtlamanın kaldırılması için mevzuat değişikliği gerektiğini ve bunun yapılacağını beyan etmiştir. Bu ise henüz gerçekleştirilmemiştir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, bu sektörde mütekabiliyet maddesi nedeniyle Türkiye'nin MFN ilkesi derogasyonu vardır.

1.4. Türkiye'nin 2000 yılı hizmet görüşmelerine hazırlık süreci hakkındaki önerileri

Türkiye DTÖ Daimi Delegasyonu 20 Temmuz 1999 tarihli ve "1999 Bakanlar Konferansına Hazırlık" başlığını taşıyan raporunu DTÖ Genel Konseyi'ne sunulmak üzere 27 Temmuz 1999'da DTÖ Sekreterliğine iletmiştir (WTO, doc.99-3150, 1999:1).

Bu raporda Türkiye 2000 yılında başlayacak görüşme turlarında üzerinde durulması gereken konuları ve bu konulardaki görüşlerini sunmuştur. Görüşmelerin amacına yönelik görüşler şunlardır: "GATS'ın 19/3 ve 4. maddeleri uyarınca gelecek görüşmelere başlamadan önce, dünya hizmet ticaretindeki gelişmeler araştırılıp değerlendirilmelidir. GATS'ın mevcut yapısı korunmalı ve görüşmeler bu çerçevede yapılmalıdır. Daha yüksek düzeyde bir serbestleşmeye ulaşılması için gelecek görüşme turları tüm sektörler ile dört hizmet sunum biçimini içermelidir. Üyeler karşılıklı çıkar dengelerini dikkate almalı ve tüm katılımcıların hak ve yükümlülükleri adil şekilde belirlenmelidir. Üyeler taahhüt listelerinde mevcut hizmet sektörlerine ve dört hizmet sunum şekline ilişkin dengesizlikleri azaltmaya çaba göstermelidir.

GATS'ın 4/3 maddesinde belirtildiği gibi az gelişmiş ülkelerin dünya ticaretine katılımının artırılması için az gelişmiş ülkelerin istek ve çıkarlarına özel önem verilmelidir.”

Görüşmelerin önemi ve kapsamı ile ilgili görüşler ise şöyledir: “2000’de başlayacak olan yeni turlar sırasında mevzuatın imkan tanıdığı ölçülerde hatta yabancıların girmesinde yarar görülen sektörlerde mevzuat değişikliklerine gidilerek taahhüt listelerinin kapsamını artırmak gerekecektir. MFN ilkesinin muafiyetleri yeniden gözden geçirilmelidir.

Daha şeffaf ve verimli bir ortam yaratmak bakımından özel sektörün sektörlerle ilgili tartışmalara katılmaları sağlanmalıdır. Böylece özel sektör hizmetler alanında yurtdışına yaptığı yatırımlarda karşılaştığı sorunları veya yatırım yapmayı hedeflediği ülkelerde sıkıntı yaratacağına inandığı kısıtlamaları 2000 Müzakere Turu esnasında sorunlara veya kısıtlamalara konu olan ülkelerle tartışma imkanına sahip olacaktır. Bu nedenle yeni görüşme turu öncesinde ve görüşmeler sırasında özel sektör ile işbirliği içinde bir çalışma yürütülmesi yararlı ve gerekli olacaktır.

Ayrıca, yeni müzakere turunda havayolu taşımacılığı hizmetleri gibi kapsamının yeniden belirlenmesi için tartışmaya açılacak sektörlerde ülke menfaatlerini en yüksek düzeye çıkarmak için tartışma kapsamında yer alacak sektörlerle ilişkin görüşlerin belirlenmesi ve görüşmelerde aktif bir rol alınması özellikle önem taşımaktadır.

Mal ticaretinde yürütülecek görüşmelere paralel olarak hizmet görüşmeleri üç yıl sürmeli ve sonuçları tek bir taahhütte toplanmalıdır. Özel taahhütler üzerindeki görüşmeler talep ve tekliflere dayanan bir yaklaşımla sürdürülmelidir. Diğer yaklaşımlar da tartışılıp öngörülebilir.”

Görüldüğü gibi, Türkiye'nin esas itibariyle üzerinde durduğu konu, hizmetler görüşmelerinde özel sektörün sektörlerle ilgili görüşlerinin alınması ve bu görüşmelere aktif katılımı olmaktadır.

2. Hizmetlerde Serbestleşme Uygulamaları ve Hizmet Sektörlerinde Durum

Burada öncelikle belirtelim ki, Türkiye'nin hizmet ticaretinde serbestleştirme konusunda iktisat politikası tercihini, en kapsamlı ve mümkün olan en hızlı şekilde yerine getirilecek serbestleştirme tekliflerinde bulunmaktan yana kullandığı görülmektedir. Nitekim, ülkemizin GATS kapsamında sunduğu taahhüt listesi gelişmekte olan ülkeler tarafından sunulan tekliflerin en kapsamlılarından biri olarak nitelendirilmekte ve bazı gelişmiş ülke teklifleri ile aynı düzeyde olduğu vurgulanmaktadır (DPT, 2000a: 53).

Gerçekten, aşamalı serbestleşme öngören GATS'ın hedefi nihai olarak tüm hizmet sektörlerinde tam serbestleşmeyi sağlamak ise de, kısa dönemde serbestleşmeden ziyade ülkelerin mevcut durumlarının ortaya çıkarılması ve bu mevcut durumun gelecekte daha kısıtlayıcı unsurlar içermeyeceğinin tüm üyelere listeler yoluyla açıklanmasıdır. Dolayısıyla, Türkiye'nin başlangıç noktası olarak verdiği taahhüt listesindeki faaliyet sayısı (72) gelişmekte olan ülkeler arasında oldukça yüksektir. Zira, DPT verilerine göre, gelişmekte olan ülkeler genelinde taahhüt listelerindeki kapsama oranı % 18'dir (DPT, 2000a: 54).

Bu durumda Türkiye'nin % 46.6 olan kapsama oranı, gelişmiş ülkeler düzeyine yakın olmaktadır. Nitekim daha önce de belirttiğimiz gibi, Anlaşma ile birlikte ulusal yasama organlarında onaylanan taahhüt listelerindeki faaliyet sayısı 100'den fazla olan ülke sayısı da oldukça azdır. Bu ülkelerin başında ABD, Japonya, AB ülkeleri ve İsviçre gibi sanayileşmiş zengin ülkeler gelmektedir. Bu durumun Türkiye'deki yansımaları sektörleri incelerken görülecektir.

Aşağıdaki paragraflarda önce genel olarak hizmetler sektörünü de yakından ilgilendiren serbestleştirme uygulamalarının kısa bir özeti, sonra da sektörel durum ele alınacaktır.

Güçlü ve müdahaleci devlet geleneğinin 1980'li yıllara dek sürdüğü Türkiye ekonomisinin dünya piyasalarına açılması 1980-1983 dönüşümü ile başlamış ve bu dönüşüm esas olarak 1989-1990 döneminde tamamlanmıştır.

Bu bağlamda devletin ekonomideki yüksek olan payının en aza indirmenin en kestirme yolu olarak da özelleştirme benimsenmiştir. Özelleştirme politikası da devletin ticaret ve sanayi dallarına girmemesi ve tüm kamu iktisadi teşebbüslerinin (KİT) tasfiyesi şeklinde tanımlanmış ve 1984'te kurulan Toplu Konut ve Kamu Ortaklığı İdaresi'ne özelleştirme çalışmalarını yürütme görevi verilmiştir. Aralık 1994 tarihinde de 4046 Sayılı Özelleştirme Yasası çıkarılmış ve Özelleştirme İdaresi Başkanlığı kurulmuştur.

Özelleştirme programında ise belirlenen hedefler tutturulamamıştır. Bu alanda Doğu Avrupa ülkeleri gibi daha başarılı olan ülkelerin gerisinde kalınmış, özelleştirme süreci bu ülkelerde tamamlanmış iken ülkemizde çeşitli sektörlerde hala sürmektedir.

1980'li yılların sonunda böylece dışa açık bir yapıya dönüşen ekonomide 1990'lı yıllar mali serbestleştirmenin tamamlandığı dönem olmuştur.

Mali serbestleştirme önlemleri GATS hizmet sunum şekillerinden ticari varlık şeklindeki hizmet sunumu içinde yer alan doğrudan yabancı yatırımlar yoluyla hizmet arzı ile mal ticareti

alanındaki yabancı sermaye akımları üzerinde de etkili olmuştur. Türkiye’de yabancı sermayeyi teşvik için 1951 yılında çıkarılan ilk yasanın kapsamı 1954 tarihli 6224 sayılı Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu ile genişletilmişti. Böylece tarım ve hizmetler sektörü alt sektörü olan ticaret de yabancı sermayeye açılmış ve yabancı ortağın sağladığı karı serbestçe dışarı transferine getirilen kısıtlama da kaldırılmıştı.

Ancak, yabancı sermayeye izinler konusunda önemli liberal kararlar 1980’li yıllarda alınmıştır. 24 Ocak 1980 İstikrar Önlemleri ve Yapısal Uyum Programının temel faktörlerinin başında yabancı sermaye yatırımlarının özendirilmesi sayılmıştır. Bu bağlamda 6224 sayılı kanuna ek 8/168 sayılı çerçeve kararname ile yabancı yatırımlara kolaylık tanınmıştır. Yabancı sermaye ile ilgili tüm yetkiler DPT’de kurulan Yabancı Sermaye Dairesi Başkanlığına verilmiştir. Yabancı sermayenin iştirak oranı % 10-49 arasındaki ve miktarı 50 milyon doları aşmayan yabancı sermaye izinlerinde bu daire yetkili kılınmış, bu miktarı aşan yabancı yatırımlar için Bakanlar Kurulu kararı öngörülmüştür.

1984’te kabul edilen Türk Parası Kıymetini Koruma Hakkındaki 30 sayılı Karara ilişkin tebliğ ile hizmetler sektöründe faaliyet gösterecek yabancı sermayenin de DPT Yabancı Sermaye Dairesi Başkanlığından izin alması zorunluluğu getirilmiştir. 86/10353 Sayılı Karar ile de her çeşit mal ve hizmet üretimine yönelik yabancı sermaye girişi alanında Yabancı Sermaye Dairesi Başkanlığı yetkili tek kurum kılınarak mevcut bürokratik aşamalar azaltılmış oldu.

Kambiyo rejiminin serbestleştirilmesinde önemli bir karar olan 1989 tarihli 32 sayılı Karar ile, yabancıların İMKB’de hisse senedi satın almalarına da izin verilmiştir. Böylece, portföy yatırımları ile doğrudan yatırımlar arasındaki çizgi bulanmıştır (Ongun, 2001a: 331).

Böylece, 1980’li yılların sonlarında Türkiye yabancı sermaye için cazip bir ülke olmuştur. 1990’lı yıllarda yabancı sermaye rejimindeki serbestleştirme devam etmiş ve 7.6.1995 tarihli 95/6990 sayılı Yabancı Sermaye Çerçeve Kararı çıkartılmıştır. Bu karar ile yabancı yatırımcılara tekel ya da özel imtiyaz oluşturmamak koşuluyla yerli üreticilere açık her alanda her çeşit mal ve hizmet üretimine ilişkin faaliyetlerde bulunabilme imkanı tanınmıştır.

Doğrudan yabancı yatırımları dolaylı olarak etkileyen diğer düzenlemeler ise 1994-Rekabetin Korunması Hakkındaki Yasa; 1995-Patent Haklarının Korunması hakkında Kanun hükmünde kararname; 1995-Markaların Korunması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname ve 1995-Tüketicinin Korunması Hakkında Kanundur.

Doğrudan yabancı yatırımların gelişimine gelince, 1980'lerde görülen artış hızı 1990'lı yıllarda azalmıştır. 1980-2000 arası dönemde izin verilen yabancı yatırım toplamı 28,600 milyon dolar iken fiili giriş 13, 795 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir.

1990'larda yabancı sermayenin bileşiminde ortaya çıkan değişiklik imalat sanayiinin toplam içinde payının küçülmesi, hizmetler sektörünün payının ise artmasıdır. **Çizelge III. 21'de** görüldüğü gibi, 1980'de izin verilen yabancı sermayenin % 8'i hizmetler sektörüne yönelik iken 1989'da bu pay % 36'ya yükselmiştir. 1980-2000 arası dönemde verilen izinlerin % 42.3'ü hizmetlere verilmiştir. Hizmet alt sektörü itibariyle ilk sıralarda ticaret, mali hizmetler ve turizm yer almıştır. 2000 ve 2001 itibariyle hizmetlerin payı % 61.40 ve % 48.1 olarak gerçekleşmiştir.

Çizelge III. 21. Türkiye’de yıllar itibariyle izin verilen doğrudan yabancı yatırımların sektörler itibariyle dağılımı (%)

Yıl	İmalat		Tarım		Madencilik		Hizmetler	
	Milyon \$	%	Milyon \$	%	Milyon \$	%	Milyon \$	%
1980	88.76	91.54	0.00	0.00	0.00	0.00	8.24	8.49
1989	950.13	62.84	9.36	0.62	11.86	0.78	540.59	35.75
1990	1214.06	65.23	65.56	3.52	47.09	2.53	534.45	28.72
1991	1095.48	55.69	22.41	1.14	39.82	2.02	809.55	41.15
1992	1274.28	70.02	33.59	1.85	18.96	1.04	493.13	27.10
1993	1568.59	76.02	21.05	1.02	11.37	0.55	462.38	22.41
1994	1107.29	74.94	28.27	1.91	6.20	0.42	335.85	22.73
1995	1996.48	67.95	31.74	1.08	60.62	2.06	849.48	28.91
1996	640.59	16.70	64.10	1.67	8.54	0.22	3 123.74	81.41
1997	871.81	51.95	12.22	0.73	26.70	1.59	767.48	45.73
1998	1018.29	61.81	5.75	0.35	13.73	0.83	609.67	37.01
1999	1123.22	66.05	17.19	1.01	6.76	0.40	553.40	32.54
2000	1115.20	36.45	59.74	1.95	6.32	0.21	1 878.64	61.40
2001	1255.88	45.9	134.68	4.9	29.90	1.1	1318.12	48.1

Kaynak: 1980-2000 arası için: Ongun, 2001a: 336.

2001 yılı için: www.treasury.gov.tr/stat/yabser/ti16.htm

Yabancı sermaye izinlerinin hizmetler alt sektörlerine dağılımı **Çizelge III. 22’de** verilmiştir. Buna göre, ticaret, otel pansiyon ve kamping ve diğer sosyal hizmetler ilk sıralarda yer almaktadır.

Çizelge III. 22. Hizmetler alt sektörlerine göre yabancı sermaye izinlerinin dağılımı, 1995-2000, Milyon dolar

Sektörler	1995	1996	1997	1998	1999
Hizmetler	849,5	3123,7	767,5	605,3	553,2
Ticaret	113,7	146,4	171,8	101,8	36,0
Lokanta, kafe, yenilen yer	5,0	31,6	16,2	18,1	7,8
Otel pansiyon ve kamping	169,9	97,6	223,8	34,0	32,2
İnşaat taahhüt hizmetleri	4,8	2366,8	39,8	18,8	47,2
Bankacılık	82,7	34,4	48,3	72,4	18,7
Diğer sosyal hizmetler	317,0	121,6	45,5	127,9	114,6
Kara taşımacılığı	4,3	4,3	0,6	0,4	3,9
Hava taşımacılığı	2,3	0,1	12,8	0,1	7,4
Deniz taşımacılığı	0,9	0,3	0,7	0,6	0,6
Yatırım finansmanı	18,8	181,5	4,7	54,8	59,0
Diğerleri	130,1	139,3	203,1	176,4	225,8

Kaynak: Dış Ticaret Müsteşarlığı (2000), Başlıca ekonomik göstergeler, Mart-Nisan: 45

2001 yılı itibariyle doğrudan yabancı yatırımların ülkelere dağılımına gelince, Avrupa Birliği'nin toplam içindeki % 67.42'dir. ABD, Japonya, İsviçre, Kanada'nın payları sırasıyla % 11.91 ; % 1.78 ; % 2.85 ve % 0.34'tür. İslam ülkelerinin payı ise % 1.15'dir. AB ülkeleri içinde en büyük yabancı sermaye yatırımı gerçekleştiren ülke % 25.15 ile Hollanda'dır. Bu ülkeyi ABD ve Almanya (payı % 11.38) izlemektedir. Fransa'nın payı da önemli düzeyde olup % 10.68'tir.

Türkiye'de doğrudan yabancı yatırımların istenilen düzeye çıkmamasının nedenlerinin başında 1990'lı yıllardaki terör ortamı ve siyasal istikrarsızlık ve belirsizlikler gösterilmektedir. Yabancı sermayeyi caydıran bir neden olarak Tahkim Sorunu üzerinde durulmuştur (Ongun, 2001a: 339). Yabancı yatırımcılar tarafından özellikle yap-işlet-devret modeli çerçevesindeki sözleşmelerin Türkiye'nin de imzaladığı ICSID Sözleşmesi hükümlerine olması gerektiği öne sürülmüştür. Burada bu gibi sözleşmelerde ortaya çıkan uyuşmazlıkların uluslararası sözleşmelerde düzenlenmiş uluslararası tahkim yoluyla çözülmesi gerektiği iddia edilmiştir. Nihayet Uluslararası Tahkim sorunu 1999'daki Anayasa değişiklikleri sırasında yabancı

yatırımcılar ve uluslararası kuruluşların istediği yönde halledilmiş ve bu konudaki teknik ve yasal düzenlemeleri içeren bir yasa 5 Temmuz 2001 tarihinde çıkarılmıştır (Ongun, 2001a: 339).

Kamu hizmetlerine yönelik imtiyaz sözleşmelerinden doğan uyuşmazlıkların uluslararası tahkim yoluyla çözülmesini kapsayan bu yasadaki sonradan yabancı yatırımların patlama yaratacağı öne sürülmüştür. Ancak, yasa sonrası böyle bir patlama yaşanmamış ve normal seyrindeki artışlar gerçekleşmiştir (Ongun, 2001a: 340).

Bu durum sektörler itibariyle de görülmektedir. Örneğin, TURSAB'a göre turizm sektöründe izin verilen yabancı sermaye miktarı 1998 ve 1999'da sırasıyla 52,1 milyon ve 40 milyon dolar iken 2000'de 50 milyon dolara yükselmiştir. Ancak, fiili girişler bu rakamların da altındadır. Nitekim, 1998 ve 1999'da izin verilen tüm yabancı yatırım tutarı sırasıyla 1,646.8 milyon ve 1,700.4 milyon dolar iken gerçekleşen tutar sırasıyla 982.0 milyon ve 823.0 milyon dolar olmuştur (Dış Tic.Müsteşarlığı, 2000: 45). Bu farkın önemli bir nedeninin izin alan yabancı şirketin kuruluşu esnasında sermayenin tamamını getirmemesi ve kalanı zamana yaymaları olduğu öne sürülmektedir (DTM, 2000: 46).

Yabancı yatırımları çeken ülkeler arasında 1990'lı yılların başında 20. sırada iken dönem sonunda 55. sıraya düşen Türkiye'de yabancı yatırımların son dönemlerde beklenen düzeyde gerçekleşmemesinin önemli nedenlerinden bir diğeri de yabancı yatırımcıların kısa vadeli kar beklentilerini önde tutmaları ve teknoloji getirme ve ekonomiye uyarlama, teknik eğitim, dış pazarlarla bağlantı kurma gibi yararların söz konusu olmamasıdır (Ongun, 2001a: 338).

1980'li dönemin sonuna doğru ülkemizde ekonomide koruma ve teşvik sisteminde de serbestleşme yaklaşımına paralel olarak bazı düzenlemelere gidilmiştir. Bu çerçevede yapılan değişikliklerin önemli nedenlerinden biri AB ile imzalanan Gümrük Birliği'ne geçiş sürecinde üstlenilen yükümlülükler olmaktadır (Türkkan, 2001: 119). Bu çerçevede, AB standartlarına uygun AR-GE ve eğitim teşviklerini ve pazarlamaya yönelik teşvikler uygulamaya konulmuş ve bazı yasalar çıkarılmıştır.

Rekabet kanunu ve tüketiciyi koruma gibi yasalar bunlara örnek olarak verilebilir. Aynı şekilde Fikri ve Sınai Haklar Kanunu 1/95 sayılı Gümrük Birliği Kararının (AB ve Türkiye arasında öngörülen Gümrük Birliğinin tamamlanması ve işleyişine ilişkin hükümler içeren 1/95 Sayılı AB-Türkiye Ortaklık Konseyi Kararı) 29. Maddesi uyarınca çıkarılmıştır. Bu maddeye göre "Taraflar fikri, sınai ve ticari mülkiyetin etkinlikle korunması ve yürütülmesine verdikleri önemi vurgulamakta, fikri mülkiyetin her iki tarafta da eşit düzeyde korunması sağlanmadıkça

GB'nin iyi işleyemeyeceğini belirtmektedir. Bu amaçla, Türkiye'nin tespit edilmiş bulunan bazı Topluluk mevzuatına, uluslararası sözleşmelere ve TRIPs anlaşmasına uyum sağlaması gerekmektedir." (DTM, Ekim 1999: 365).

Görüldüğü gibi DTÖ ticaret sisteminin şekillenmesinde ve dolayısıyla hizmet ticaretinin serbestleştirilmesinde ABD'nin yanısıra büyük çaba gösteren sanayileşmiş AB ülkeleri Türkiye'deki serbestleştirme uygulamalarında da önemli bir rol oynamaktadır. Gerçi 1990 sonrasında serbestleşme süreci bağlamında gerçekleştirilen uygulamalar ülkemizde haksız ve eksik rekabete yol açan yasal boşluğun doldurulması çabalarını da yansıtmakta ise de bunların esas olarak AB'nde alınan kararların gereği olduğu da yadsınamaz.

Ancak, çalışma alanımız yalnızca hizmet ticareti ve dolayısıyla GATS ile sınırlı olduğundan AB ve Gümrük Birliği ile ilgili konulara girilmemiş ve bu genel açıklamalar ile yetinilmiştir.

Hizmet sektörlerindeki duruma gelince; yukarıda özet olarak verdiğimiz ve büyük oranda AB'nde alınan kararların gereği olarak gerçekleştirilen bu düzenlemelerin genelde Türkiye ekonomisi özelde de sektörler üzerinde kuşkusuz yaratabileceği yararlı etkiler de vardır. Örneğin, fikri haklar yasası Türk işletmelerini araştırma-geliştirme faaliyetlerini güçlendirmeye teşvik edebilir. Aynı şekilde Tüketiciyi Koruma Yasası tüketicinin bilinçlenmesine katkıda bulunacağı için özellikle arzedilen mal ve hizmetlerin kalitesinin artmasına da yol açabilecektir. Bu husus özellikle elle tutulamaz niteliği nedeniyle hizmetler açısından ayrıca önemlidir. Bir diğer örnek te araştırma-geliştirme faaliyetleridir. Bu alandaki harcamaların hizmetler sektöründe düşük olduğu da dikkate alındığında bu tür düzenlemelerin olumlu etkilerin daha fazla olabileceğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Bu gibi faaliyetlere önem verilen toplumlarda teknolojik gelişmeler de yoğun ve çok hızlı olmaktadır. Zira bu harcamaların milli gelirdeki payı diğer ülkelere göre düşük olan ülkelerde verimlilik açığı olduğuna daha önce işaret etmiştik. Unutmamak gerekir ki, teknolojik gelişmenin en görünür sonucu firmaların belli bir dönemde verimliliğini artırarak daha fazla üretmesidir. Teknolojik ilerleme ürün kalitesi, standardı ve tasarımı gibi ürün üstünlükleri de yaratmaktadır. Hizmetler sektöründe teknolojik ilerlemeye paralel olarak gelir artışı sağlandığını da gelişmiş ülkeler örneğinde görmüştük.

Türkiye'de konunun önemi anlaşılmiş olmasına karşın, araştırma-geliştirmeye ayrılan kaynaklar ve ar-ge faaliyetleri (hizmetler sınıflandırmasında iş hizmetleri ana başlığı altında yer

almaktadır) itibariyle gelişmiş ülkelere ve bazı gelişmekte olan ülkelere göre oldukça geride olduğu görülmektedir. Ülkelerin GSYİH'larından araştırma-geliştirmeye ayırdıkları paya bakarsak, 1991'de ABD, Fransa, Almanya, İngiltere, İspanya, Yunanistan ve Türkiye'de sırasıyla % 2.8; %2.4; %2.7; %2.1; %0.9; %0.5 ve %0.5 olarak gerçekleştiği görülmektedir. Ayrıca, 1993 itibariyle patent başvuru ve kabullerine göre de Türkiye iyi durumda değildir. Buna göre, Almanya'da toplam 117,768 patent başvurusu yapılmış 52,008'i kabul edilmiştir. Yunanistan'da bu rakamlar sırasıyla 36,907 ve 7,835'tir. Araştırma-geliştirmede çalışan bilim adamı ve mühendis sayısı ise örneğin 1990'da Japonya'da 582,815 iken Türkiye'de 32,177'dir (DPT, 1997a: 17). Bu rakamlar Türkiye'nin bilim ve teknoloji üretmedeki geriliğini yansıtmaktadır.

Gerçekten, Türkiye'de bilim politikası uygulaması 1960'lı yılların başında planlı ekonomiye geçişle, 1963 yılında TÜBİTAK'ın kuruluşu ile başlamıştır (Türkcan, 1999: 18-19) Dolayısıyla Ar-Ge ve bilim alanında bilinçlenme için oldukça uzun bir dönem geçmiş olmasına rağmen ülkenin bu alanda gösterdiği gelişme oldukça sınırlıdır. Özellikle de özel sektörün bu alandaki katkısı düşüktür. Oysa, ABD ve Japonya gibi gelişmiş ülkelerde özel sektörün araştırma-geliştirme faaliyetlerindeki payının kamunun çok üstünde olduğuna daha önce dikkat çekmiştik.

DİE 1995 Yılı Bilimsel ve Teknolojik Ar-Ge Faaliyetleri Araştırması sonuçlarına göre Türkiye GSYİH'nin % 0.38'ni Ar-Ge çalışmalarına ayırmış olup bu harcamaların % 69'unu yüksek öğretim, % 23,6'sını ticari kesim, % 7.4'ünü de kamu sektörü gerçekleştirmiştir. Bu faaliyetlerde görev alan toplam işgücü sayısı 46,349 iken tam zamana eşdeğer araştırmacı personel sayısı da 18,498 olup bunun 16,250'si lisans ve üzeri eğitim görmüştür.

Ekonomideki diğer sektörler açısından da çok önemli olan ve günümüzde çok hızlı bir gelişme yaşayan bilgi ve iletişim teknolojileri (BİT) hizmet alt sektörünün ülkemizdeki durumuna bakalım. Sektördeki harcamaların GSMH'ye oranı 1997 itibariyle % 2.4 civarındadır. Sektörün alt alanlarındaki ilk sırada haberleşme vardır. Diğer alt dalı olan bilgi teknolojileri-BT (donanım, paket yazılım ve hizmetleri) için ülkede toplam pazar değeri 1997'de 1,173 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. **Çizelge III. 23'te** görüldüğü gibi pazar esas olarak donanım ağırlıklıdır (% 88.5).

Çizelge III. 23. Türkiye’de donanım, yazılım ve bilişim hizmetlerinin toplam BT pazarı içindeki payı, 1990 ve 1997 (%)

YIL	DONANIM				Paket yazılım	Bilişim hizmetleri
	Çok kullanıcı sistem	Veri iletişim malzemeleri	Tek kullanıcı sistem	Toplam donanım		
1990	70,5	2.6	15.4	88.5	4.0	7.4
1997	16.7	12.8	42.7	72.1	12.0	15.8

Kaynak: DPT, 2001c: 7.

Bilgi ve iletişim teknolojilerinden tam olarak yararlanılabilmesi için Ulaştırma Bakanlığı bünyesinde Türkiye Ulusal Enformasyon Ana Planı (TUENA) çalışmaları başlatılmıştır. Bu çalışma sonucuna göre Türkiye’de 2010 yılında arzu eden her bireyin bilgi altyapısına ulaşabilmesinin toplam maliyeti 35 milyar dolar olarak hesaplanmış, ancak bu altyapının kurulması için harcamanın hangi kaynaklardan yapılacağı somutlaştırılmamıştır. Ayrıca, bu yapının kurulmasında sorumluluğu olan kurumlar (27) arasında da bir koordinasyon eksikliği söz konusudur (DPT, 2001c: 15). Ayrıca ulusal düzeyde bilgi üretimi, yönetimi ve organizasyonundan sorumlu üniversiteler, kamu kesimindeki Ar-Ge kuruluşları, TÜBİTAK, DİE, Türk Patent Enstitüsü, Türk Standartları Enstitüsü, Milli Kütüphane, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, üniversite, halk ve okul kütüphaneleri, kurum arşivleri, bilgi merkezleri ve müzeler arasında da kapsamlı bir işbirliği ve koordinasyon henüz sağlanamamıştır.

Bilgi teknolojilerinin ürünlerini tüm diğer sektörler de kullanmakta ve bir internet ekonomisi ortaya çıkmaktadır. BT üreten sektörlerin iktisadi büyümeye katkısı gelişmiş ülkelerde önemli boyutlara ulaşmıştır. Örneğin, ABD’nde 1995-1998 arasında sektörün söz konusu katkısının ortalama % 35; Fransa’da ise 1998 yılı itibariyle % 15 olduğu görülmüştür. Ülkemizde ise bilişim sektörü ciddi programlarla teşvik edilmemiş ve tam bir politika oluşturulamamıştır. Bilişim hizmetlerinin net bir tanımı dahi olmayıp bu hizmetler yazılım ve donanım ürünlerinin içinde yer almaktadır. Bilgi teknolojisi okullara, evlere, işyerlerine yeterince yayılamamıştır (DPT, 2001c: 16).

Donanım piyasasındaki büyüme aslında kişisel bilgisayarlar (PC), iş istasyonları ve veri iletişim cihazları üretiminden kaynaklanmaktadır (TUENA, 1998: 14).

Türkiye’de gelişmekte olan ülkeler arasında karşılaştırmalı üstünlük yaratılabilecek hizmet sektörlerinden biri de yazılım hizmetleri gelmektedir. Zira istihdam yaratma açısından taşıdığı önem gelişmiş ülkelerde net olarak görülmüştür. Örneğin, dünya yazılım piyasasının en büyük ülkesi olan ABD piyasasının % 47’sini elinde tutmakta olup paket yazılım sanayiinde 1987-

1998 arasında 240,000 iş yaratılmıştır (OECD, Inf.techno.1999: 13). Dolayısıyla uygun eğitim ve hizmet-içi programları geliştirmek suretiyle eğitilmiş işgücü kesimini ve eğitilmiş işsiz kitlesini bu alana çekme politikaları izlenmesinde yarar vardır. AB ülkelerinden, Almanya başta olmak üzere bazı gelişmiş ülkelerde BS ve bilişim hizmetlerinde, özellikle de yazılım alanında işgücü ihtiyacı olduğu sık sık dile getirilmektedir. Bu durum Türkiye için potansiyel bir fırsat olabilir ve değerlendirilmesi gerekir.

Türkiye’de son yıllardaki yazılım ve bilişim hizmetleri piyasasının büyüklüğü **Çizelge III. 24 ve Çizelge III. 25’te** görülmektedir.

Çizelge III. 24 Türkiye’de yazılım hizmetleri piyasası (Milyon dolar)

	1995	1996	1997	1998
Satış	114.3	152	204.5	234.5
İhracat	0.6	12.0	9.7	12.7
İthalat	38.1	34.9	42.9	24.8

Kaynak: DPT, 2001c: 18.

Yazılım satışları satışları 1998’den itibaren önemli bir artış yaşamış ve bilgi teknolojileri pazarındaki payı % 26.4’e ulaşmıştır. Ülkemizde yazılım geliştirmeye yönelik olarak çalışacak işgücünü eğitecek ve destekleyecek kurumlar oluşturacak bir politika öngörülmemiştir. Yazılımla ilgili telif haklarının geliştirilmesi burada önem taşımaktadır. DPT raporlarına göre, konuyla ilgili yasanın yeterince etkin uygulanamadığı görülmektedir (DPT, 2001c: 20).

Çizelge III. 25. Türkiye ve dünyada bilişim hizmetleri sektörü, 1999

YIL	Bilişim Hizmetleri (Milyon ABD Doları)	
	Türkiye	Dünya
1999	355	313,719
2003 (Tahmin)	1,840	463,841

Kaynak: DPT, 2001c: 19.

Çizelgedeki bilişim hizmeti bir çözümün beklenen amaca hizmet etmesi için gerekli olan ve insangücüne dayanan çalışmalar olmaktadır (**28**). Türkiye’de bilişim hizmetlerinin hizmetler sektörü içindeki payı 1999’da % 19 olup dünya ortalamasının ancak yarısı kadardır.

Nitekim, dünya bilişim ve BS hizmetleri ihracatında ilk 20 ülke içinde Macaristan gibi hizmetler sektörünün ancak 1990’dan sonra geliştiği Doğu Avrupa ülkeleri yer alırken Türkiye bu alanda varlık gösterememektedir. Türkiye’de toplam hizmetler içinde bilişim hizmetlerinin

payının ise % 22'ye çıkacağı tahmin edilmektedir. Bu alanda önemli bir iktisat politikası önceliği alana ilişkin eğitim kalitesinin artırılması ve eğitim imkanlarının yaygınlaştırılmasıdır.

Ulaştırma ve haberleşme hizmetlerinde de 1980 sonrasındaki serbestleştirme uygulamaları sonucunda korumacılık düzeyi önemli ölçüde düşürülmüştür. Ulaştırma sektörünün son yıllardaki gelişmesinde turizm, ihracat ve ithalattaki artış ve Türkiye'nin dış piyasalara açılması önemli rol oynamıştır. Ulaştırma alt-sektörlerindeki gelişmeler **Çizelge III. 26'da** verilmiştir. Çizelgeden anlaşıldığı gibi, demiryolunda yolcu taşıma hizmetlerinde 2000 yılında 1999 yılına göre % 4.6 düşüş var iken yük taşımada % 17.5'lik bir artış söz konusudur. Denizyolu ulaşımında yurtdışı yük taşıma hizmetleri aynı yıllar itibariyle % 8.9'luk artış, yurtdışı yolcu taşımada ise % 18.4'lük düşüş vardır.

DTÖ verilerine göre, 1998'de 1000 GRT'den büyük toplam 490 gemiye (56'sı yabancı bayraklı, 434'ü ulusal) sahip olan Türk deniz ticaret filosu dünya deniz ticaret filusunda en önemli ilk 35 ülke arasında 31 Aralık 1998 tarihi itibariyle 18. sırada yer almakta olup dünya toplamında payı % 1.28'dir (WTO, 1998, doc.00-4250). Yunanistan ve Japonya ise sırasıyla birinci ve ikinci sıradadır. 800'ü ulusal, 2353'ü de yabancı bayraklı olmak üzere toplam 3153 gemiye sahip olan Yunanistan'ın dünyadaki payı % 17.90 olmaktadır. Japonya'nın gemi sayısı 2961 (854'ü ulusal, 2107'si yabancı bayraklı) olup dünyadaki payı % 13.07'dir. Türkiye'nin uluslararası deniz ulaşım yolları kavşağında bulunması ve dünya ticaret hacmindeki hızlı büyüme deniz taşımacılığının önemini artırmaktadır. Yolcu taşımadaki düşüşün devam etmeyeceği varsayılarak yapılan tahminlerde yolcu taşımacılığında özellikle de Akdeniz bölgesindeki pazar payının artacağı tahmin edilmektedir. 1999'da yurtdışı yolcu taşımada bölgelere dağılımda % 57 ile Amerika birinci, % 20 ile Akdeniz bölgesi ikincidir (DPT, 2001e: 20).

Sektörde serbestleşmeye yönelik çalışmalar sürmektedir. Özelleştirme çalışmaları sırasında önceleri Türkiye Denizcilik İşletmesi'nce işletilen bazı limanların işletme hakları, Özelleştirme İdaresi Başkanlığı tarafından "Limanların işletme haklarının devri yöntemiyle" çeşitli işletmelere verilmiştir. 2001 itibariyle 65 kadar liman ve iskele özel sektöre işletilmektedir.

Ülkemizde havayolu ulaşımında ise genel olarak gelişme olumlu görünmektedir. 2000 yılında yurtiçi ve yurtdışı yolcu taşıma hizmetleri sırasıyla % 6.4 ve % 31.1 oranında artış yaşanmıştır.

Çizelge III. 26. Ulaştırma sektörünün alt sektörler itibariyle gelişimi, 1999-2000.

Alt sektörler	Birim	1999	2000
Demiryolu ulaşımı			
Yolcu taşıma	Milyon-yolcu-km	6,116	5,833
Yük taşıma	Milyon-ton-km	7,951	9,340
Denizyolu ulaşımı			
Yolcu taşıma (yurtiçi)	Milyon-yolcu-km	34	30
Yolcu taşıma (yurtdışı)	Milyon-yolcu-km	103	84
Yük taşıma (yurtiçi)	Milyon-ton-km	8,200	7,900
Yük taşıma (yurtdışı)	Milyon-ton-km	485,000	528,500
Türk Dnz. Ticaret Filosu Tonajı (300 GRT ve üstü)	Bin DWT	10,444	10,040
Havayolu ulaşımı			
Yolcu taşıma (yurtiçi)	Milyon-yolcu-km	3,371	3,588
Yolcu taşıma (yurtdışı)	Milyon-yolcu-km	10,532	13,808
Karayolu ulaşımı			
Yolcu taşıma (yurtiçi)	Milyon-yolcu-km	186,159	189,900
Yük taşıma (yurtdışı)	Milyon-ton-km	152,210	155,200
Boruhattı ulaşımı			
Yük taşıma (yurtiçi)	Milyon-ton-km	3,041	2,874
Yük taşıma (transit)	Milyon-ton-km	26,494	24,837
Doğal gaz	Milyon Nm3	8,692	10,079

Kaynak: DPT, 2001b: 177'den yararlanılarak düzenlenmiştir.

Uluslararası turizm açısından da çok önemli olan havayolu taşımacılığında dünyada da serbestleştirme hareketlerinden sonra önemli bir gelişme kaydedilmiştir. Örneğin, Alman hükümeti Lufthansa'da sahip olduğu % 36 oranındaki hisselerini satarak şirketi tamamen özelleştirmiştir (DPT, 2001g: 9-10).

Türkiye’de havayolu ulaşım sektöründeki özelleştirme çalışmaları diğer ülkelere göre çok yavaş seyretmiştir. Sektörde önemli kuruluşlardan Uçak Servisi A.Ş.nin (USAŞ) özelleştirilmesi %70’i 1989’da, %30’u da 1993 yılında olmak üzere tamamlanmıştır. Havaalanı Yer Hizmetleri A.Ş. (HAVAŞ) ise % 60’ı 1995’te, % 40’ı da 1998’de olmak üzere blok satış yöntemiyle özelleştirilmiştir. Böylece devlet havayolu ikram ve yer hizmetlerinden tamamen çekilmiştir. Türk Hava Yolları A.O.’daki % 98.2 oranındaki devlet hisseleri de 1990’dan itibaren özelleştirilmeye başlanmıştır. 1990’da % 1.8’lik hisse halka arz yöntemiyle satılmış ve kısmi özelleştirme gerçekleşmiştir. 1998’de öngörülen özelleştirmeye devam çalışmaları 1997’de dünya piyasalarında yaşanan mali krizler nedeniyle yapılamamıştır. 2000 yılında hazırlanan Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı çerçevesinde çıkarılan Sivil Havacılık Yasası değişikliği ile sektörde özelleştirme çalışmaları hızlandırılmıştır. Bu kanunla havayolu iç hat uçuş fiyatlarının serbestçe belirlenmesine imkan sağlanması ve THY’nın ve diğer havayolu şirketlerinin ücret tarifelerini serbestçe belirlemeleri ve böylece sektörde rekabetin artırılması hedeflenmektedir. Sektörün gelişmesi çeşitli ulaşım hizmetlerine ihtiyacı olan turizm açısından da büyük önem taşımaktadır.

Demiryolu ulaşımı hizmetlerinde TCDD’nin yeniden yapılandırılması ve bu sektöre özel sektör katılımını sağlayacak çalışmalar henüz tamamen gerçekleşmemiştir. Özellikle yurtiçi yük taşıma hizmetlerinin 2000 yılında bir önceki yıla oranla % 18.5 artmış olması yük taşımalarının giderek karayolundan demiryoluna kaydığını göstermektedir. Bu kaymada akaryakıt fiyatlarındaki yükselişin etkisi kuşkusuz önemlidir. Ancak, karayolu yük taşımacılığindeki payın azalması bakımından demiryolu ulaşımının geliştirilmesi önemli iken sektöre gereken özenin gösterilmediği de açıktır. Nitekim, ulaştırma yatırımlarından demiryoluna ayrılan payın 1950’li yılların başında politikanın karayoluna ağırlık vermesiyle giderek çok düştüğü görülmektedir. Bu ise yolcu ve yük taşımacılığını karayoluna kaydırmıştır. Nitekim, 1950’de genel ulaştırma sistemleri içinde yolcuda % 42 ve yükte % 78 olan demiryolunun payı 1999 yılında sırasıyla % 3.1 ve % 4.6’ya düşmüştür (DPT, 2001f: 11-13).

Demiryolları hala tek hatlı işletmecilik yapısını korumakta iken AB ülkelerinin çoğunda yoğun trafik alanlarında 4 hatlı olarak işletilmektedir. Dünya demiryollarında saatte 250 km ve üstünde hız söz konusu iken ülkemizde saatte ortalama 43 km hız yapılabilmektedir. Bu şekilde yeterince yolcu ve yük taşımacılığı yapılamaması şüphesiz şaşırtıcı değildir. Bu ihmalin nedeni de yukarıda da belirtildiği gibi karayolu politikasına ağırlık verilmesi ve böylece yolcu ve yük

taşıma hizmetlerinde karayollarının egemen hale gelmesidir. Tüm plan dönemlerinde karayollarına yapılan yatırımlar da tüm sektör itibariyle birinci sırada yer almıştır.

Haberleşme hizmetlerinde özelleştirme uygulamaları 1992'de PTT ile başlamıştır. 1986'da PTT'deki yatırım hamleleri sektördeki özelleştirmeye ön hazırlık teşkil etmiştir. 1995'te oluşturulan Türk Telekom'un özelleştirilmesi ile çalışmalar 2002'nin ikinci yarıyılı itibariyle dahi tamamlanamamıştır. Oysa, daha önce belirtildiği gibi diğer ülkelerde bu uygun konjonktürde hızla gerçekleştirilmiş ve piyasa değerleri Macaristan örneğinde olduğu gibi 3-4 kat artmıştır (DPT, 2001d:13). Uydu, telsiz , kablo TV gibi hizmetlerin sunulması Türk Telekom'un yasal tekeli nedeniyle uzun süre özel şirketlere devredilememiştir. 1993'te ihale edilen GSM hizmetleri de lisans ile değil, gelir paylaşımı sözleşmesi ile sürdürülmüştür. Ancak, 1998'de verilen lisanslar sonrasında işletmeciler firmalar gelişmiştir. DPT raporlarına göre, çok kısa sürede abone sayıları iki katına çıkan bu firmaların hizmet kalitesinin düştüğü yolunda tartışma çıkmış, ancak bunları denetleyebilecek bir kurum olmaması nedeniyle bu konuda net bir görüş oluşamamıştır (DPT, 2001d:13-14).

Haberleşme sektörüne ilişkin özelleştirme yasaları 1997 yılında hızlandırılmış ve 2001'de Telekom Yasası çıkarılmıştır. Bu yasada serbestleşme tarihi olarak Aralık 2003 öngörülmüştür. Bu tarihe kadar özellikle ses iletimine ilişkin hizmetlerin ve altyapının Türk Telekom tarafından tekel olarak sağlanması hedeflenmiştir. 2006 yılı telekomünikasyon alanında her dalın serbestleştirilmesi de plan hedefleri içinde yer almaktadır. Temel telefon hattı sayısında 1998'de önde gelen 20 ülke içinde (**Çizelge III. 27**) 12. sırada yer alan Türkiye cep telefonunda kısmi serbestleşmeyi sağlamış ancak sabit telefon hizmetlerinde çok kısıtlayıcı OECD ülkeleri arasında yer almaktadır.

Çizelge III. 27. Toplam telekomünikasyon hizmetleri gelirlerinde ve temel telefon hatlarında dünyada önde gelen ülkeler , 1998.

ÜLKELER	Toplam gelir (milyon dolar)	Dünya geliri içindeki payı (%)	ÜLKELER	Temel telefon hattı sayısı	Toplamdaki payı (%)
ABD	284515	35.49	ABD	179,822,128	21.32
Japonya	105886	13.21	Çin	87,420,936	10.36
İngiltere	52891	6.60	Japonya	62,550,000	7.41
Almanya	49497	6.17	Almanya	46,530,000	5.52
Fransa	29929	3.73	Fransa	34,098,848	4.04
İtalya	26026	3.25	İngiltere	32,829,000	3.89
Çin	20534	2.56	Rusya Fed.	29,031,292	3.44
Brezilya	20168	2.52	İtalya	25,986,120	3.08
Kanada	19207	2.40	Hindistan	21,593,686	2.56
Avustralya	12941	1.61	Kore	20,088,544	2.38
İspanya	11061	1.38	Brezilya	19,986,556	2.37
Kore	11008	1.37	Kanada	19,293,716	2.29
Meksika	9005	1.12	Türkiye	16,959,500	2.01

Kaynak: ITU, 2000.

Türkiye’de hizmetler sektöründe önde gelen sektör turizm olmaktadır. Daha önce de açıklandığı gibi, diğer sektörlerle oranla en açık olan piyasalardan birinin turizm olduğu görülmektedir. Belirtmek gerekir ki, bu sektörde altyapı önemli olup çeşitli ulaşım hizmetlerini gerektirmektedir. Göç ve seyahat edenlerin giriş ve çıkışına yönelik yasal düzenlemeler uluslar arası turistik hizmetlerin sağlanmasında da doğrudan etkili olmaktadır.

Türkiye’de turizm sektörü çok hızlı teknolojik gelişmelerin yarattığı sorunlar ile altyapı ve çevre sorunlarıyla karşı karşıyadır. Ancak, hizmetler içinde geleneksel yerini korumakta olup sektörün ekonomideki payı oldukça yüksektir. Turizm gelirleri ödemeler dengesi içinde çok önemli bir kalemi teşkil etmektedir. Turizmin GSMH içindeki payı 1980’de % 0.6 iken 1998’de % 3.8’e yükselmiştir. İhracattaki payı 1980 ve 1998’de sırasıyla % 11.2 ve 29 olarak gerçekleşmiştir. Turizmin dış ticaret açığını kapama oranı 1980 ve 1998’de % 6.5 ve % 41’dir. 1998 yılında turizm gelirleri 7.8 milyar dolar, dış ticaret açığı ise 19 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Turizmin izin verilen toplam yabancı sermaye içindeki payı ise 1998, 1999 ve 2000’de sırasıyla % 3.1; % 2.4 ve % 1.6’dır.

Buna karşın, **Çizelge III. 28'** de yer alan turizm sektöründeki sabit sermaye yatırımlarının toplam sabit sermaye yatırımları içindeki payına baktığımızda, kamu sektöründe son yıllarda düştüğü görülmektedir. Özel sektörde ise artış söz konusudur. Ulaştırma sektöründeki yatırımların toplamdaki payı gerek kamu gerekse özel sektörde artmıştır. Kamu sektöründe turizmin toplam içindeki payı 1996, 1997, 1998 ve 1999'da sırasıyla % 1.3; 0.6; 0.5 ve 0.4 olmuştur. 2000 yılı için gerçekleşme tahmini % 0.4'tür. Özel sektörde aynı yıllarda sırasıyla % 2.3; 2.5; 3.7; 5.3 olup 2000 yılı gerçekleşme tahmini % 23.6'dır (DPT, 2001a: 35).

Çizelge III. 28. Hizmet sektörlerinde sabit sermaye yatırımlarının toplamdaki payı, 1996-2000

Özel sektör	1996	1997	1998	1999	2000*
Ulaştırma	17.4	21.6	20.4	19.3	23.6
Turizm	2.3	2.5	3.7	5.3	5.4
Konut	39.8	35.8	34.8	35.6	31.3
Eğitim	1.1	1.1	0.9	1.7	2.2
Sağlık	1.8	2.9	3.6	3.2	4.1
Diğer hizmetler	4.0	3.8	4.1	4.7	4.4
Toplam (Milyar TL)**	2,994,391	5,945,673	9,779,319	12,428,540	20,857,155
Kamu sektörü					
Ulaştırma	34.7	34.8	34.4	36.2	35.2
Turizm	1.3	0.6	0.5	0.4	0.4
Konut	1.7	1.2	1.1	1.3	0.7
Eğitim	9.2	12.4	10.4	11.7	11.6
Sağlık	4.1	4.8	4.5	3.6	3.9
Diğer hizmetl	20.2	18.9	20.2	19.3	18.7
Toplam (Milyar TL)**	763,421	1,782,699	3,254,894	4,833,325	8,411,401

(*) Gerçekleşme tahmini, (**) Cari fiyatlarla.

Kaynak: DPT, 2001a: 35'den yararlanılarak düzenlenmiştir.

Turizmin toplam istihdam içindeki payı da önemli boyutlardadır. 1997'de doğrudan istihdam 891,000 düzeyine ulaşmış, dolaylı istihdamın da 1,3 milyon kişi olarak tahmin edilmiştir. Turizmde toplam istihdamın 2000 yılında 2.5 milyona ulaştığı tahmin edilmektedir.

Dünya Turizm Örgütü tahminlerine göre mevcut düzeyi koruduğu takdirde Türkiye'nin 2010 ve 2020 yıllarında sırasıyla 17.1 milyon ve 27 milyon turist çekecek ve turizm gelirleri de sırasıyla 12.5 milyar dolar ve 19.8 milyar dolara yükselecektir (www.tursan.org.tr, 2002)

En çok turist çeken 20 ülke içinde 20. sırada yer alan Türkiye turizmden en çok kazanan ülkeler arasında da 16. sırada yer almaktadır. Türkiye'ye turist yollayan ülkelerin başında Almanya, İngiltere ve Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) gelmektedir. Bu üçünün toplam turist sayısındaki payı 2000 ve 2001'de sırasıyla % 43,9 ve % 44.4'tür. Ülke grupları itibariyle ise en yüksek pay 1999, 2000 ve 2001'de sırasıyla % 45.4; % 51.9; % 57.3 ile AB'ne aittir. İkinci sırada ise BDT almaktadır. Bu grubun toplam turist sayısındaki payı 2000 ve 2001'de sırasıyla % 13.3 ve 12.3 olarak gerçekleşmiştir.

Turizm giderlerine gelince, 1999, 2000 ve 2001'de sırasıyla 1,471 milyon; 1,711 milyon ve 1,738 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Türkiye turizm hesabı dengesi bakımından dünya ülkeleri içinde en yüksek fazlayı gerçekleştiren ülkeler arasında 1995 itibariyle 7. sırada yer almaktadır (Bkz. Çizelge III. 30).

Çizelge III. 29. Yıllar itibariyle turist sayısı ve turizm geliri

Yıllar	Turist sayısı (bin kişi)	Turizm geliri (Milyon dolar)
1965	361	13
1970	724	51
1975	1,540	200
1980	1,288	326
1985	2,614	1,482
1990	5,389	2,705
1995	7,726	4,957
2000	10,412	7,636
2001	11,569	8,090

Kaynak: TURSAB, www.tursab.org.tr/16.htm

Çizelge III. 30. Uluslararası Turizm Hesabı Dengesi (uluslararası ulaşım başlığı altındaki gelirler hariç): En yüksek fazlayı gerçekleştiren ülkeler

ÜLKELER	Turizm Hesabı Dengesi (Milyon dolar)	
	1995	1985
İspanya	21 161	7 141
ABD	15 282	-6 796
İtalya	15 032	6 473
Fransa	11 199	3 385
Çin	5 045	936
Tayland	4 292	891
Türkiye	4 045	1 158
Singapur	3 339	1 047
Endonezya	3 056	-66
Meksika	3 011	643
Makao	3 000	-
Avusturya	2 910	2 361
Yunanistan	2 784	1 060

Kaynak: Organisation Mondiale du Tourisme, Tourism Economic Report, 1998'den yararlanılarak hazırlanmıştır.

III. C. İktisat Politikasına Yönelik Bulgular ve Öneriler

Türkiye ekonomisinde gerçekleştirilen özelleştirme uygulamalarını sektörler itibariyle yukarıda açıkladığımız için bu başlık altında bu uygulamaların sektörlere etkileri ve izlenmesi gereken iktisat politikası değerlendirilecektir. Sektörel etkiler, sektörlerin DPT'nin Sekizinci Beş Yıllık kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonlarına verdiği durum raporlarından yararlanılarak ele alınacaktır.

Daha önceki kısımlarda açıkladığımız gibi, 1980'li yılların birinci yarısında başlayan bu uygulamalar esas itibariyle ekonomide yapısal reformlar itibariyle ele alınmış olup hedeflerinden biri de ekonominin dışa açılması olmuştur. Dolayısıyla bu politika ile yalnızca mal ticaretinde rekabet ortamı yaratmak gibi bir sınırlama olmamış hizmetler de zımni olarak politikanın içinde hep var olmuştur.

Nitekim, ilk uygulamalardan biri olan bankacılık hizmetlerindeki düzenlemeler de bu görüşü doğrulamaktadır. Ancak, GATS bağlamında hizmet ticaretinin serbestleştirilmesinin hizmetlere yönelik açık politika uygulamaları 1995'te Türkiye'nin verdiği taahhüt listesiyle adı konularak yapılmıştır. O nedenle, iktisat politikasıyla ilgili değerlendirmelerde 1995 öncesini sonrasında keskin bir çizgiyle ayırmanın pratikte fazla bir anlamı da yoktur. Birinci dönemdeki uygulamalar ikinci dönemdeki uygulamalara hazırlık ortamı yaratmış ve bazı konularda bir bakıma yeni uygulamaların geçiş sürecini kısaltmıştır.

O nedenle, burada çeşitli uygulamaları bir bütün olarak ele alıp bunların GATS taahhütleri çerçevesinde sektörler itibariyle olası etkilerini irdeleyeceğiz. Taahhüt edilen serbestleşme alanları ile uygulanmasına devam edilen engellerin neler olduğunu sektörler itibariyle ele alacağız ve bunların kaldırılması halinde olası sonuçlarını değerlendireceğiz.

Öncelikle tüm hizmet sektörleri açısından önemli olan yabancı sermaye alanındaki gelişmelere bakalım. Daha önce de belirtildiği gibi Türkiye'de yabancı sermaye mevzuatı 1980'li yıllarda gerçekleştirilen yasa değişiklikleriyle birçok gelişmekte olan ve gelişmiş ülkelerle karşılaştırıldığında oldukça liberal hale getirilmiştir. Ayrıca, 2000 yılından itibaren çeşitli alanlarda çok geniş serbestleşme kararları alınmıştır. MB yasası, tütün kanunu, doğalgaz yasası, tahkim yasaları, bankacılık, sivil havacılık yasasında değişiklik, Telekom yasası, şeker yasası,

kamu ihale yasası, kamulaştırma yasası, THY'na ilişkin yeni düzenlemeler (29). Bu uygulamaların da yabancı sermaye akışını artırabileceği yolunda beklentiler vardır.

Nitekim, son yıllarda hizmetler sektöründe büyük mağaza zincirleri, turizm (yeni yatırımdan ziyade yenileme), bankacılık, petrol ve gaz ürünleri dolun tesisleri gibi alanlarda bu yatırımların arttığı görülmektedir.

Hizmetler sektöründe derogasyon listesinde birkaç istisna dışında yerli yatırımcı ve müteşebbislere açık olan her sektör yabancı yatırımcılara da açıktır. Ancak, DYY'ları incelerken ayrıntılı olarak incelendiği gibi Türkiye'de doğrudan yatırımlardan ziyade siyasal istikrarsızlık ortamında ülkeden çok çabuk çıkabilen kısa vadeli yabancı sermaye hareketleri ağırlıktadır. Bu çıkışların kendisi de mali krizlere de neden olabilmektedir (Boratav, 2002: 26).

Mevzuattan ziyade bazı bürokratik sorunlar doğrudan yabancı yatırımları olumsuz etkilemektedir. Bunun için yabancı sermaye mevzuatında bürokratik formaliteleri en aza indirecek bazı değişikliklere gidilmesi önemlidir. Bunların başında yabancı sermaye için ön iznin kaldırılması ve sağlıklı bir kayıt sistemi oluşturulması gelmektedir. Buna benzer iyileştirmeler yabancı yatırımcıların Türkiye'de ileriye dönük tahminler yapabilmesini sağlayacaktır. Bürokratik formalitelerin azalması, Hazine Müsteşarlığı Yabancı Sermaye Genel Müdürlüğünün teşvik ve tanıtım faaliyetlerine daha fazla zaman ayırmasını sağlayacaktır.

Muhasebecilik, danışmanlık ve defter tutma hizmetleri sektöründe daha önce sözü edilen bazı mevzuat kısıtlamaları vardır. Maliye Bakanlığı bu sektöre yabancıların hizmet sunumunda bulunmak üzere girişini rekabete hazır olmayan Türk meslek mensuplarını olumsuz etkileyeceğinden, yeminli mali müşavirliğin devletin bazı vergi denetim ve onay yetkilerini devrettiği bir meslek olduğundan uygun bulmamaktadır. Ayrıca, Türkiye'de vergi denetimi yeminli mali müşavirler tarafından yapılmaktadır. Dolayısıyla bu gibi nedenlerle sektöre yabancı hizmet sunucularına kapalı tutulmuştur.

Ayrıca, sektörde faaliyet gösteren firmalara göre sektörün yurtdışına açılması için gerekli altyapı ve donanıma sahip değildir (DPT, 2000a: 84). Bu alanda alınması gereken önlemler arasında yabancı dil bilen ve yabancı ülke mevzuatlarını bilen işgücünün yetiştirilmesi başta gelmektedir. Örneğin, Türk vatandaşlarının yurtdışında benzeri hizmetleri sunabilmeleri için yabancı ülkenin ilgili mevzuatına vakıf olmaları ve yabancı dil bilmeleri gerekmektedir. Yeminli

mali müşavirlik mesleği ise, istisnalar dışında diğer ülkelerde olmadığı için de yurtdışında bu alanda hizmet sunumu zaten fiilen söz konusu değildir.

Tüm bu nedenleri dikkate alan Maliye Bakanlığı bu sektörde yabancıların hizmet sunmak üzere Türk pazarına girmesinin fiilen mümkün olmadığı görüşünü savunmaktadır. Dolayısıyla milli muamele kısıtlarının kaldırılması halinde avantaj sağlanması mümkün olmayacaktır.

Mühendislik ve mimarlık hizmetleri konusunda en önemli sorun eğitim koşullarının uyumlaştırılması ve diplomaların karşılıklı tanınması ile mesleki akreditasyon alanında yaşanmaktadır. Zira, farklı ülkelerde farklı mühendislik dalları vardır ve diplomaların denklik zorluğu yaşanmaktadır. Hızlı teknolojik gelişmeler de eskiyen mühendislik bilgilerinin yenilenmesini gerektirmektedir. Mevcut mühendislik eğitiminde yaşanan bu sorunlar ülke mühendislerine avantaj sağlayabilecek olan ikili ya da çoklu tanınma anlaşmalarının yapılmasını da zorlaştırmaktadır (DPT, 2000a: 85). Bu alanda yabancı yatırımların teknoloji getirmesine öncelik verecek yeni düzenlemelerin yapılması yararlı olacaktır. Ayrıca mimar-mühendis formasyonunda üniversite eğitiminin mesleğe ilişkin diplomaların tanınması için gerekli rekabet üstünlüğünü yaratacak şekilde öngörülmesi çok önemli olmaktadır.

Reklam hizmetlerinde yabancıların Türk pazarında faaliyet göstermelerinde herhangi bir kısıtlama olmadığını belirtmiştik. Bu sektörde 1983'ten beri yabancı şirketler bulunmakta ve sektöre teknik ve stratejik katkı sağladıklarına inanılmaktadır. Sektörde yurtdışına açılmak için gerekli altyapı vardır ve halen yabancı piyasalarda çalışan Türk reklamcılar herhangi bir sorunla karşılaşmamaktadır. Sektördeki firmalara göre, reklamcılar 2000-2005 döneminde GATS kapsamında girilecek rekabetten sıkıntı duymayacaklardır. Bugüne dek yabancı reklamcılar Türkiye'de hiçbir kısıtlama olmaksızın çalışmaları yerli reklamcılığa herhangi bir tehlike de oluşturmamıştır (DPT, 2000a: 86).

Şu halde reklamcılık sektöründe tamamen serbestleşme Türkiye'de mesleğin gelişimine katkıda bulunabilir görünmektedir. Ancak, bunun gerçekleşmesi herşeyden önce sektörün ekonomideki yerinin ve pazarlamadaki öneminin ortaya konulmasına ve gelişmesine bağlı olmaktadır.

Telekomünikasyon hizmetleri sektöründe yabancıların piyasaya girişiyle ilgili kısıtlamalar taahhüt listesinde yer almaktadır. 29 Ocak 2000 tarihli ve 4502 sayılı Kanun ile bazı alanlarda telekomünikasyon altyapısının kurulması ve işletilmesi 31 Aralık 2003 tarihe kadar

Türk Telekomünikasyon A.Ş.'nin tekeline bırakılmıştır. Bu tekelin dışında kalan iş ve hizmetlerin Ulaştırma Bakanlığınca belirlenecek esaslara göre imtiyaz, ruhsat ve genel izin yoluyla özel kesime de yaptırılması imkanı sağlanmıştır (www.oib.gov.tr, 13.07.2002). Piyasanın yabancı hizmet sunucularına açılması ülkede gerekli altyapının ve yasal ortamın gerçekleştirilmesinden sonra gerçekleştiği takdirde olumlu olabilecektir.

Türkiye'de telekomünikasyon sektöründe operatör olarak faaliyet gösteren Telsim ve Turkcell dış ülkelerde de faaliyet göstermektedirler (www.turkcell.com.tr, Ağustos 2002). Ancak, sektörün yurtdışı faaliyetlerinin artması bir yandan altyapı ve donanımın güçlendirilmesine, diğer yandan da yeterli sayıda nitelikli işgücü istihdamına bağlı görünmektedir. Ayrıca, özellikle GSM dalında faaliyette bulunan işletmelerin yurtdışı faaliyetlerinde yabancı ülke mevzuat ve uygulamalarından kaynaklanan sorunlar yaşadığı görülmektedir. Bu durumda Türkiye'nin yabancı ülkelerle "karşılıklılık" ilkesi doğrultusunda girişimlerde bulunması ve ikili anlaşmalar imzalanması yolunda çaba göstermesi gerekmektedir. Ancak bu şekilde yerli firmaların hizmet arzının artırılması mümkün olacak ve serbestleşmeden yeterince yararlanmaları sağlanmış olacaktır.

Telekomünikasyon sektöründe teknolojik gelişmeye paralel olarak sınır ötesi hizmet ticaretinin hızla gelişmesi, daha önce de değinildiği gibi özellikle Avrupa ve ABD'nde şirket birleşmelerine neden olmuş ve uluslararası rekabet çok büyük ölçekli ve güçlü firmaların baskısı altına girmiştir. Bu bağlamda Türk Telekom A.Ş yurtdışına açılmaya uygun altyapı ve donanıma sahip değildir. Mevcut dünya koşullarına uygun bir yapılandırma önemlidir. Bu yapılandırmadan sonra, sektörde yabancılara hizmet sunumu serbestisi sağlanmalıdır. Her ne kadar özel sektör firmaları altyapı ve rekabet gücü açısından daha iyi durumda olup çeşitli ülkelerde hizmet sunuyor olsalar da sektörde rekabet gücünün korunması için bazı yasal düzenlemeler gerçekleştirilmeden milli muamele kısıtlarının kaldırılmamasında yarar vardır.

Bu ortamda sağlanacak bir serbestleştirme yalnızca hizmet kalitesini artırmakla kalmayacak aynı zamanda sınırötesi şirket birleşmeleri yoluyla teknoloji transferini de artıracaktır.

Ülkemizde müteahhitlik hizmetleri pazarında uygulanan kurallar GATS taahhüt listesinde belirtilmiştir. Türk müteahhitler yurtdışında faaliyet gösterme konusunda gerekli altyapı ve deneyime sahiptir. Sektördeki firmalar karşılıklı olmak koşuluyla pazarın yabancı müteahhitlere

açılmasında bir sakınca olmayacağını düşünmektedirler (DPT, 2000a: 88). Yurtdışı faaliyetlerde müteahhitlerin karşılaştıkları çeşitli sorunlarla ilgilenecek özel bir birim kurulması serbestleşme sürecinde sektörün izlenmesi bakımından önemli görünmektedir. Belirtmekte yarar vardır ki, Türkiye bu alanda varlığını kanıtlamıştır. Birkaç büyük firma başta eski Doğu Bloku ülkeleri olmak üzere önemli sayıda yabancı piyasalarda faaliyet göstermektedirler. Dolayısıyla milli muamele üzerindeki kısıtlamaların karşılıklılık prensibi çerçevesinde kaldırılması yararlı olabilecektir.

Eğitim hizmetlerinde taahhüt listesinde dört hizmet şekli itibariyle milli muamele kısıtlaması yoktur. Yüksek öğretimde piyasaya girişte ticari varlık şeklindeki hizmet şekli açısından kısıtlama özel üniversitelerin yalnızca medeni kanuna göre kurulmuş ve yönetiminin çoğunluğu Türk vatandaşlarına ait vakıflarca ve Bakanlar Kurulunun izniyle kurulması koşuludur. Başka herhangi bir kısıtlama yoktur.

Bu durumda, serbestleştirme bakımından örneğin yüksek öğretim ile ilgili olarak üniversiteler dünya çapında bir yapıya kavuşturulmalıdır. Yabancı ülke üniversiteleri ile ortak projeler yürütebilecek altyapı ve üstyapı sağlanmalı ve bilim adamları dünya standartlarında yetiştirilmelidir. Teknolojik gelişmeler eğitim sektörünün kullanımına sunulmalı ve eğitim sistemindeki reform da bu doğrultuda gerçekleştirilmelidir.

Fikri mülkiyet hakları konusunda daha önce var olan 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu 4630 sayılı 21.02.2001 tarihli yasa ile değiştirilerek DTÖ anlaşmalarından TRIPs ile uyumlu hale getirilmiştir (DPT, 2000d: 23-24). Bu değişiklikte AB'nin oynadığı role daha önce değindiğimiz için burada ayrıntısına girilmemiştir.

Çevre hizmetlerinden kanalizasyon hizmetleri piyasasına yabancı sermayenin girmesi yeni teknolojik uygulamaların ülkeye getirilmesi bakımından olumlu olup rekabeti artıracaktır. Türkiye'de çok yeni bir alan olan katı atık yönetimi uygulamalarında yabancı yatırımcıların ve sunucuların pazara girerek özellikle bu pazarda tesis kurmaları, yerli sunuculara teknik açıdan ve yönetim uygulamaları açısından örnek teşkil edebilir (WTO, doc.98-2690: 16-17).

Mali hizmetlerin serbestleştirilmesine yönelik bulgu ve önerilere gelince, bu alanda oldukça yüksek düzeyde bir serbestleşme gerçekleştirildiğini daha önce belirtmiştik.

Bankacılık hizmetleriyle ilgili mevzuatın gerektirdiği uygulamalar GATS taahhüt listesinde verilmiştir. Yabancı bankalar Türk bankacılık sektöründe girişte kısıtlama olmadığı için

halen faaliyet göstermektedir. Serbestleştirme yabancı bankaların sayısında ve rekabette artışa neden olmuştur.

Nitekim, 1980'li yıllarda sektördeki modernizasyon uygulamaları, diğer OECD ülkelerine oranla çok yüksek olan işlem maliyetlerinin düşmesini sağlamıştır (Barchard, 1990: 85). Ancak, tam serbestleşmeden önce sektörde yurtdışı piyasalara açılacak altyapı büyük önem taşımaktadır. Dolayısıyla serbestleşmeden etkilenmesi olası bankaların bu süreci iyi izleyerek hazırlıklı olması, devletin de sektörde eşit rekabet koşullarını oluşturacak bir yasal ve iktisadi altyapıyı sunması gerekmektedir.

Serbestleşmenin sektörde yolaçaacağı olası etkileri ise yasal altyapının uyumlaştırılması süreci yaratacak ve muhtemelen sektörün uluslararası normlara denk bir yasal çerçeveye kavuşması hızlanacaktır. Mevzuat uyumu sonucunda halen Bankalar Kanununa tabi olmayan bazı kredi kurumları da bu kanun hükümlerine tabi olacaklarından farklı mevzuat uygulamasının yol açtığı sakıncalar ve rekabet eşitsizliği ortadan kalkacaktır.

Ayrıca, TBB'ne göre kamu bankalarının özelleştirilmesinin hızlandırılması bu bankaların yarattığı haksız rekabeti önlemede etkili olacaktır (DPT, 2000a: 91). Artacak rekabet ortamı mevduat güvencesi sistemini uzun dönemde sürdürülebilir olmaktan çıkarabilir. Mali sektördeki yoğun rekabet, karlılığı azaltarak banka birleşmelerine ve devirlerine hız kazandırabilir. Nitekim, bazı bankalar birleşmiştir. Örneğin, Garanti Bankası ve Osmanlı Bankası. Böylece bankacılık sektöründe az sayıda güçlü banka politikası etkisini göstermeye başlamıştır denebilir.

Türk bankalarının başta AB ülkelerine yerleşmesinin önündeki engellerin kaldırılması sektöre önemli fırsatlar sunacaktır. Ancak, bu fırsatlardan yararlanabilmek bankaların serbest piyasaya ve rekabet dönemine hazırlanmasına bağlıdır. Gerek 4389 sayılı Bankalar Kanunu gerekse bunun bazı maddelerini değiştiren 4491 sayılı Kanun ile bankacılık mevzuatı hem Avrupa Birliği mevzuatına hem de konuya ilişkin diğer uluslararası standartlara büyük ölçüde uyumlu hale getirilmiştir.

Bu uyumun tamamlanması aşamasından sonra Hizmet Ticareti Genel Anlaşması çerçevesinde yapılması gereken bankaların uluslararası düzeyde rekabet gücüne ulaşacak şekilde yeniden yapılandırılmasıdır. Nitekim teknolojik altyapı, nitelikli işgücü ve hizmet çeşitliliği açısından uluslararası piyasalarda rekabet edebilecek durumda olan bankacılık sisteminin en önemli sorunu ölçek açısından yetersiz olmasıdır. Bu nedenle, bankaların öz kaynak yapılarını

güçlendirecek önlemler alınması gerekir. Bunun için sermaye artırımını, mali gücü yüksek yerli veya yabancı yeni ortak bulunması ya da banka birleşmeleri önerilebilecek önlemlerdir. Türkiye’de faaliyet gösteren yabancı banka şubelerinin faaliyetlerinde de banka merkezlerinin öz kaynaklarının dikkate alınabilmesi için gerekli mevzuat değişikliği yapılmalıdır.

Sigortacılık ve bağlı hizmetleriyle ilgili tüm mevzuat özeti GATS taahhüt listesinde yer almaktadır. Türk sigorta şirketlerinin mali yönden korunması yönünde gerekli yasal düzenlemeler yapıldığı takdirde yabancı yatırımcıların sigortacılık pazarına girişi, rekabetin, ürün kalitesi ve çeşitliliğin artması, yeni sigorta tekniklerinin uygulamaya konması gibi olumlu etkiler yaratacaktır.

Sektördeki firmalara göre, yerli sigorta hizmeti üreticilerinin yabancı pazarlara girebilmesi için sektörü düzenleyen yasalar bir an önce çıkartılarak hukuki çerçeveye bağlanmalı ve hayat sigortası başta çeşitli sigorta dallarına ilişkin vergi sorunları çözümlenmelidir. Sektörde şirketlerin mali yapısı güçlendirilmeli, personel, hizmet ve bilgi işlem sistemlerinin kalitesi yükseltilmeli ve ürün yelpazesi genişletilmelidir. Sektördeki serbestleşmeden sonra milli muamele kısıtlarının kalkması büyük bir sorun yaratmayacaktır. Zira, başta AB olmak üzere gelişmiş ülkeler sigortacılık mevzuatı ile Türk mevzuatı arasındaki benzerlik yüksektir.

Türkiye’de sigortacılık faaliyetlerinde pazara giriş koşullarında, yabancı sigorta ve reasürans şirketlerinin Türkiye’de şube açarak faaliyette bulunabileceği belirtilmekte ancak, bu şube açmada Devlet Bakanlığının ön izninin gerektiği koşulu getirilmektedir. Sigortacılığa yardımcı hizmetlerle ilgili olarak, yabancı sunucular sadece danışmanlık ve risk tayini için ticari varlık oluşturabilmektedirler.

Serbestleştirme görüşmelerinin milli muamele kısıtlamalarının kaldırılmasının yaratabileceği olumlu etkilerin başında yabancı sermaye gelişi ve sigorta şirketi sayısının artması, prim üretiminde artış, gelişmiş ülkelerde uygulanan farklı sigorta türlerinin Türkiye’de yaygınlaşması, yani ürün yelpazesinin artması gelmektedir. Ayrıca, yerli şirketlerin dış ülkelerde faaliyet göstermeleri kolaylaşabilecek ve bilgi-teknoloji ve hizmet kalitesinin artırılması mümkün olabilecektir.

Olumsuz etkilerin başında da ileri sigortacılık tekniğine sahip gelişmiş ülkelerin iç rekabeti ve özellikle şirketlerin mali durumunu olumsuz yönde etkileme olasılığı ve yasal altyapının zayıflığı gelmektedir. Dolayısıyla bir geçiş dönemi öngörülmesi ve bu süre içinde

oluşan sigorta fonlarının ülke içinde tutulmalıdır. Bu bağlamda teminatların ülke içinde blokajına devam edilmelidir. 2000 yılında başlayan yeni GATS Hizmet Görüşmelerinde mevcut taahhüt listesinde yer alan yabancılar aleyhine ayrımcı uygulamalara neden olan mevzuat gözden geçirilerek gerekirse kaldırılacak ve böylece serbestleşme düzeyini artıran taahhütlerde bulunulacaktır (DPT, 2000a: 94).

Sigortacılık taahhüt listesinin oldukça liberal düzeyde olduğunu söyleyebiliriz. Yukarıda verilen pazara girişteki izin durumu (şube açabilmek) dışında mevzuatta ve ikili anlaşmalarda üye ülkeler arasında ayrımcı muamele sağlayan ve mütekabiliyet unsurları içeren düzenlemeler yoktur. Yeni mevzuat çalışmalarında da GATS taahhütleri dikkate alınmaktadır.

Türk sermaye piyasası hizmet sektöründe yabancı hizmet üreticilerine uygulanan bazı kısıtlamalar bulunmaktadır. Bu kısıtlamalar bazı durumlarda izin ve kayda alma koşullarından oluşmaktadır. Getirilen izin ve kayda alma koşulları Türk ve yabancı ayrımı yapılmaksızın herkese eşit uygulanmaktadır. Sermaye piyasası faaliyetlerinde bulunacak kurumların SPK'dan izin almaları zorunludur.

Sermaye Piyasası Kanununda değişiklik yapan 18.12.1999 tarihli ve 4487 sayılı kanun Sermaye Piyasası Kurulu'na sermaye piyasası faaliyetlerinde bulunacak yabancı kuruluşlara ilişkin esasları belirleme yetkisi vermektedir. Aracılık faaliyetlerinde bulunacak yabancı bir kuruluşun Türkiye'de faaliyette bulunabilmesi için kanunda yazılı şartları yerine getirerek bir aracı kurum kurması veya kurulmuş bir aracı kuruma iştirak etmesi gerekmektedir. Türkiye'de bankaların aracılık faaliyetinde bulunabilmesi için bir aracı kurum kurması veya kurulmuş bir aracı kuruma iştirak etmesi gerekmektedir (www.spk.gov.tr, Haziran 2001)

Örneğin, AB ülkelerinde bankalar her türlü sermaye piyasası faaliyetinde bulunabilirken Türkiye'de bu faaliyetlerde bulunmaları aracı kurum kurmaları ile mümkün olmaktadır.

Menkul kıymetler borsalarında işlem yapacak üyelerin de SPK'dan izin alması gerekmektedir. Borsa üyelerinin temsilci ve yardımcılarının T.C. vatandaşı olma zorunluluğu bulunmaktadır. Yabancı bankalar Türkiye'deki şubeleri vasıtasıyla yatırım fonu kurabilmekte ve katılma belgelerini halka arz edebilmektedir. Yabancı yatırım fonlarının payları da "Yabancı Yatırım Fonu Paylarının Kurul Kaydına Alınmasına ve Satışına İlişkin Esaslar Tebliğindeki" esaslar çerçevesinde kurul kaydına alınmasından sonra Türkiye'de satılabilmektedir. Kurulca belirlenen uluslar arası kabul görmüş derecelendirme kuruluşları Türkiye'de şirket kurmadan

veya kurulmuş bir derecelendirme kuruluşuna iştirak etmeden veya şube, temsilcilik ve ofis açmadan da derecelendirme faaliyetinde bulunabilmektedir.

Yabancıların mali hizmetler piyasasına girişine gelince, Türk sermaye piyasasında hizmet sunumunda bulunmak SPK'nın iznine tabidir. Uluslararası deneyime sahip kuruluşların sektöre girmesi hizmet kalitesini ve ürün çeşitliliğini artırıcı yönde sektörü olumlu etkileyecektir. Kurumsal yatırımcı tabanını ve yabancı sermaye girişini artırabilecektir. Piyasada rekabetin artması sonucu yerel yatırımcılar daha ucuza hizmet alabilecek ancak, yerli aracı kuruluşların pazar payı düşecek ve dolayısıyla gelir kaybı olabilecektir. Ancak bu olumsuzluk pazarın büyümesiyle birlikte telafi edilebilir.

Sermaye piyasası sektöründe faaliyet gösterenlerin yurtdışına açılabilmesi bazı sorunların giderilmesine bağlıdır. Örneğin, taraflar arasında ortak bir muhasebe ve bağımsız denetim standardı oluşturulması, çok taraflı işlemlerin gözetiminde borsaların birbirine kolaylık göstermesi ve gerekli bilgilerin sağlanması gerekir. Yerli mali aracı kuruluşlar gelişmiş piyasalarda fazla sorunla karşılaşmamakta fakat, örneğin bazı az gelişmiş ülkelerde kambiyo rejimi kısıtlamaları sonucu ilgili ülkeden sermaye çıkışı zor olmakta ya da faaliyet izinleri vb. için çok fazla bürokratik olduğundan iznin çıkması 1-2 yıl sürebilmektedir. Özellikle vergi mevzuatında eşit uygulama getirilmesi, çifte vergilendirme anlaşması olmayan ülkeler ile anlaşma yapılması veya mevcut anlaşma koşullarının iyileştirilmesi gerekir. Nitekim, Hollanda ve Türkiye arasında gerçekleştirilen vergi anlaşması bu konuda iyi bir örnek teşkil etmektedir.

Sektörde serbestleştirme milli muamele açısından ele alındığında, rekabet ortamında küçük ölçekli ve hizmet kalitesi düşük şirketler pazar paylarını kaybedecektir. Türk yerel aracı kuruluşlarının pazar payını kaybetmesi sonucunda sektörün olumsuz yönde etkilenmesini bertaraf edebilmek için serbestleştirmeden önce aracı kurumlarda birleşmeler teşvik edilmeli ve mali yapıları güçlendirilmelidir. Nitekim, ABD'nde havayolu taşımacılığı hizmetleri sektöründe bu gerçekleşmiş ve sektör güçlenmiştir (Ng K; Seabright, 2001:591-594).

Bankacılık sektöründe de piyasaya giriş bakımından herhangi bir engelle karşılaşılması için gelişmiş ülkeler ile görüşmelerde "karşılıklı tanıma" ilkesi dikkate alınmalı ve yerleşme hakkına ilişkin konularda ayrımcılık yapılmaması sağlanmalıdır.

GATS çerçevesinde piyasada faaliyet gösteren mali kuruluşların özellikle rekabete karşı gücünü artırmaya yönelik politika izlenmelidir. Sermaye piyasası faaliyetlerinde internet ve her türlü elektronik bilgi iletişim ortamı ve araçları önemli olup geliştirilmesinde yarar vardır.

Hızlı gelişen bir diğer hizmet sektörü de faktoring ve finansal kiralama hizmetleridir. Ancak, Türkiye’de bu alandaki yasal düzenlemeler açısından uygulama eksiklikleri vardır. Örneğin, faktoring piyasasında haksız rekabet koşulları söz konusudur. Nitekim, günümüzde dünya faktoring cirosunun % 65’i Batı Avrupa ülkelerinde gerçekleşmektedir (DPT, 2000a: 99). Bu ülkelerin çoğunda özel yasası bulunan faktoring sektörü az sayıda ve Türkiye’nin önde gelen bankaları büyüklüğünde faktoring şirketlerine sahiptir. Yerli firmalar gerekli yasal düzenlemelere gidildiği takdirde Batı Avrupa ülkeleri ile rekabet edebilecek bir güce kavuşacaklarını belirtmektedirler(DPT, 2000a: 99). Örneğin, AB ülkelerinin bir kısmında bankalar banka olarak faktoring işlemi yapamamakta bir kısmında ise bankalar faktoring işlemlerini faktoring şirketleri ile aynı koşullar içinde yürütmektedir. Türkiye’de ise haksız rekabet yaratan bir yasal yapı vardır. Bankalar ile (Bankalar Kanununa tabi) faktoring şirketleri ayrı ayrı yasalara tabidir. Bu farklılık faktoring şirketleri aleyhine haksız rekabet yaratmaktadır. Oysa, özellikle bankaların risk nedeni ile kredi vermekten çekindiği KOBİ’lerin finansman ihtiyaçlarını karşılamada bu şirketler önemli bir potansiyel yaratabilirler.

Ülkemizde finansal kiralama faaliyetleri 28.06.1985 tarihli 3226 sayılı Finansal Kiralama Kanunu ve buna ilişkin yönetmelikler çerçevesinde yürütülmektedir. Yabancı sunucuların sektöre girişinde ve GATS çerçevesinde hizmet sunumu ve hizmetten yararlanma konularında kısıtlayıcı bir hüküm bulunmamaktadır.

Hizmet ticaretinin özellikle gelişmekte olan ülkelerde en önemli alanını oluşturan turizm ve seyahat ile ilgili hizmetlerde pazara girişte yabancı üreticilere uygulanan tüm kısıtlamalar GATS taahhüt listesinde belirtilmiştir (Bkz. Ek 3). Sektörde faaliyet gösteren işletmelere göre serbestleştirme rekabet artışı yaratacak bu da hizmet kalitesini artıracaktır. Ancak tam bir serbestleşmeden gerekli altyapı koşullarının oluşturulması gerekmektedir. Bu koşullar dikkate alınmak koşuluyla yabancı hizmet sunucularının sektöre girmesi sakınca yaratmayacaktır. Örneğin, Türk hizmet sunucularının yurtdışında faaliyet göstermede karşılaştığı bazı sorunların çeşitli ülkelerle yapılacak ikili görüşmelerle giderilmesi gerekir. Bu sorunların başında vize sorunları, havayolu yolcu taşımacılığı izinlerinde karşılaşılan güçlükler (uçak iniş-kalkış izinleri vb) gibi sorunlar gelmektedir.

Milli muamele kısıtlarının kaldırılmasıyla yabancıların turizm piyasasına girmesi herşeyden önce hizmet kalitesini artıracaktır. Diğer olumlu etkiler arasında hizmet arzı çeşitliliği ve yeni pazarlar ve hizmet standardizasyonunun gerçekleşmesi, çevre ve hijyen koşullarının iyileştirilmesine katkı, hizmetlerde uzmanlaşma sağlanması ve yeni teknolojiye daha kolay ulaşma olanağı sayılabilir (TOBB, 1990: 113-121).

Ancak, yerli sermaye ve işgücü, yabancı sunucularla eşit rekabet gücüne ulaşmaya dek aşamalı serbestleşmenin gerçekleşeceği bir geçiş dönemi öngörülmesi gerekmektedir.

Bu nedenle, kişilerin uluslararası hareketliliğinin sadece turizm hizmetleri (tüketici/turist ve turizm hizmet sunan sektör mensubu) açısından değil bir bütün olarak ele alınması gerekir. GATS çerçevesinde El Salvador, Honduras ve Dominik Cumhuriyeti'nin sunduğu turizm sektörüne "EK" oluşturulması önerisi ile sektörün daha ayrıntılı olarak kapsamının belirlenmesi ve böylece serbestleşme görüşmelerinin daha kolaylaşması özellikle gidilen ülkeler ve turist gönderen ülkeler açısından çok önemlidir.

2000 yılında başlayan ve süren yeni görüşmelerde getirilecek öneriler yalnızca ülkedeki yerli firmalar değil aynı zamanda yurtdışında yerleşik Türk kökenli seyahat firmaları ve Türk turizm yatırımcıları da dikkate alınmalıdır.

Denizyolu taşımacılığı sektöründe 1976 tarihli Kabotaj Yasası yabancıların Türk limanları arasında taşımacılık yapmalarına ve denizle ilgili menfaat sağlamalarına izin vermemektedir.

Sektör üreticisi yurtdışına açılmak için gerekli alt yapıya sahip olsa da sektörün yurtdışında karşılaştığı en önemli sorun Türk deniz ticaret filosunun yaşlı olmasıdır. Ortalama gemi yaşı 15'dir. Bu nedenle yaşlı gemilerin donatımı ile ilgili sorunlar yabancı limanlarda "gemi tutulması ve ceza verilmesi" gibi sonuçlara yol açmaktadır. Ayrıca Türk deniz filosu yeterli DWT'a ulaşamadığı için büyük navlun kayıpları oluşmaktadır (DPT, 2001e: 1-7).

Yabancı hizmet sunucularının Türk pazarına girişi deniz taşımacılığı sektöründe rekabeti ve kaliteyi geliştirecek ancak sermaye yapısı yabancılara oranla zayıf olan yerli firmaları zorlayacaktır. Sektörde milli muamele kısıtlamalarının kaldırılması ile gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerle gerçekleştirilen ticaret hacminde belli bir artış yaratacaktır. Ancak sektörün finansman gereksinimini de artıracaktır.

Denizcilik Müsteşarlığı, Türkiye'nin AB'ye üyeliği çerçevesinde yürütülen teknik mevzuat uyum çalışmaları ile özellikle gezinti teknelerinin inşasına yönelik standartların yükseltilmesi üzerinde çalışmaktadır. Ancak bu konuda belli bir geçiş süreci öngörülmesi ve böylece teknik altyapı ve eleman eksikliklerin giderilmesine zaman tanınmalıdır. Bu şekilde sektörün rekabet gücü artırılmış olacaktır.

Gemi bakım ve onarımı konusunda GATS çerçevesinde bulunan taahhütte hiçbir kısıtlama getirilmemiştir. Gemilerin bakım ve onarımları için gerekli yerlerde hizmetin verilebileceği tersaneler kurulması için çalışmalar sürdürülmektedir. Gemi ve yat inşa sektöründe verilen hizmetin kalitesi Avrupa ülkelerinde iyi olarak nitelendirilse de daha iyi bir düzey için mevcut ara teknik eleman sayısı ve uzmanlık düzeylerinin yükseltilmelidir (DPT, 2001e: 82-84).

Sivil havacılık hizmetlerinde Türkiye Uluslar arası Sivil Havacılık Teşkilatı (ICAO), Avrupa Sivil Havacılık Konferansı (ECAC) ve Avrupa Seyrüsefer Güvenliği Teşkilatı (Eurocontrol) gibi uluslararası sivil havacılık kuruluşlarının tam üyesi, Avrupa Sivil Havacılık Otoriteler Birliğinin de (JAA) aday üyesidir. Havayolu taşımacılığı hizmetlerinde uluslararası kurallar uygulanmaktadır.

Tarifeli taşımalar ikili hava ulaştırma anlaşmaları ile düzenlenmekte olup esaslar karşılıklılık ilkesine dayanmaktadır. Dolayısıyla, bu ilke ile iki ülke taşıyıcılarına eşit ve adil imkanlar tanınması hedeflenmiştir. Bu anlaşmaların en önemli konularını trafik hakları, frekans ve kapasite yaklaşımı ve taşımacılık yapacak havayolu tayinini öngören maddeler oluşturmaktadır. Ticari açıdan havayolları için önemli olan bu hususlarda hak alışverişi her ülke için farklılık gösterebilmekte, liberal bir politika izleyen ülkeler arasında daha esnek anlaşmalar imzalanırken katı ve kısıtlayıcı ülkeler ile anlaşma çerçevesindeki hak alışverişi de kısıtlı olmaktadır. Türkiye ile 81 ülke arasında imzalanan havayolu ulaşım anlaşmaları da birbirinden farklılıklar içermekte ve karşılıklılık ilkesine uymamaktadır.

Dolayısıyla, GATS hükümlerinin bu anlaşmalara yansıtılacak şekilde düzenlenmesi ülkeler arasında korunan denge unsurunu bozacak faktörleri de beraberinde getirecektir.

Sivil havacılık sektörü yurtdışına açılmak için gerekli altyapıya sahip değildir. Bankaların iştirak limitlerine getirilen sınırlamalara havacılık sektörü için istisna getirilmelidir. Gelişmiş ülkelerde önemli havacılık kuruluşlarının arkasında finans kuruluşlarının olduğu bilinmektedir

(Grey, 1989: 417). Bu durumda da Türkiye’de de sektörün alt yapısının güçlendirilmesi büyük önem taşımaktadır.

Sektörde milli muamele kısıtlamalarının kaldırılmasının etkilerine gelince, ulaştırma bakanlığının onayıyla belirlenen iç hat taşıma ücretlerinin tamamen piyasa koşulları çerçevesinde belirlenmesi konusu Sivil Havacılık Yasasında yapılan değişiklik ile sağlanmıştır. Sektör GATS bağlamında incelendiğinde bu piyasada tamamen serbest rekabet ortamı içerisinde faaliyet gösterildiği görülmektedir.

Karayolu taşımacılığı sektöründe yabancıların faaliyet göstermesiyle ilgili olarak taahhüt listesinde bazı kısıtlamalar vardır. Mevzuata göre Türkiye’de çalışmak isteyen sürücülerin Türk vatandaşı olması, taşıtların ise Türkiye trafiğinde kaydının bulunması ve Türk plakası takması gerekmektedir. Taşımacılık açısından Sermayenin Teşvikine İlişkin Kanuna göre ve Türk Ticaret Kanununun ilgili maddeleri uyarınca Türkiye’de taşımacılık yapacakların Türk tabiiyetinde olması ve sermayenin buna göre Türkiye’ye getirilmesi gerekmektedir.

Yabancıların piyasaya girişi rekabeti artıracak olması bakımından olumlu etki yaratabilir ancak, yerli firmalar yurtdışına açılmak için tam olarak gerekli altyapı ve donanımına sahip görünmemektedir. Türk karayolu filosunda 2000 yılı itibariyle EURO-I standartlarına uygun 9.000 adet yeşil ve EURO-II’ye uygun 6.000 adet çok yeşil ve güvenli taşıtlar bulunmakta ancak bu standartlara uygun taşıt sayısının ve bu alandaki eğitim faaliyetlerinin artırılması gerekir. Karayolu yük taşımacılığında gerçek kişilerde vatandaşlık, tüzel kişilerde de Türk kanunlarına göre kurulması koşulu dışında yabancı yatırımcıya herhangi bir kısıtlama yoktur.

Yerli taşımacıların dış ülkelerde GATS hükümlerinin aksine geçiş belgeleri kotaları, vize gibi önemli kısıtlamalarla karşılaştığı görülmektedir. Vize konusu GATS kapsamı dışında kalsa da, bazı ülke vizelerinin 8 gün gibi bir süre kaybına yol açması serbestleştirme açısından engel oluşturmaktadır (WTO, doc.98-4221, 1998: 12-16).

Milli muamele kısıtlamalarının kaldırılması: Bu sektörde bazı kısıtlamalar arasında geçiş ücretleri ve belgeleri ile ilgili kısıtlamalar, bürokratik engeller vardır. Bazı Avrupa Birliği ülkelerinin Türk taşımacılığına uyguladığı kota sistemi hem malların hem de hizmetlerin serbest dolaşımını engellemektedir. Mütakabiliyet ilkesi ile Türkiye’de de bu kota sistemi uygulanmakta ise de daha az kısıtlayıcıdır. GATS müzakerelerinde bu kota sisteminin ele alınıp incelenmesi sağlanmalıdır.

Sonuç olarak, GATS kapsamında öngörülen aşamalı serbestleşme sürecinden daha fazla yararlanılabilmesinin, esas olarak sektörlerin gelişmiş ülke koşullarına uygun bir biçimde yapılandırma ve güçlendirme politikası oluşturulmasına bağlı olduğu görülmektedir. Dolayısıyla, hizmet sektörleri yabancı sunuculara tamamen açılmadan önce, uygulanacak bir geçiş süresi önemli görünmektedir. Sektörlerin karşı karşıya olduğu bazı sorunların özümlenmesi, hizmet ticaretinin önemli bir alternatif olarak gelişmesinde büyük önem taşımaktadır.

GENEL DEĞERLENDİRME ve SONUÇ

İkinci bölümde açıklandığı gibi, hizmet ticaretinde serbestleştirmenin etkileri çok karmaşık bir sorundur. Dolayısıyla uygulamada bu etkilerin ölçülmesinde iktisadi etkinlik ve serbestleştirme arasındaki ilişkinin yanısıra konuya daha sık olmak üzere dış ödemeler bilançosu itibariyle de yaklaşıldığı görülmektedir. Çalışmamızda temel ölçütümüz etkinliktir. Ancak, ülkemiz açısından hizmet ticareti ödemeler bilançosu itibariyle analiz edilmiştir.

Dolayısıyla bu bölümde konuya ilişkin bulgu ve önerilerimizi ortaya koyarken hareket noktamız yukarıda belirttiğim husus olacaktır.

Uluslararası hizmet ticaretinin serbestleştirilmesinde bazı kısıtlarla karşılaşmaktadır. Özellikle gelişmekte olan ülkeler açısından iktisadi kalkınma hedefleri ile iktisadi etkinlik arasında bir uzlaşma sağlanması önemli bir konudur.

Yerli veya yabancı olsun tüm nitelikli hizmet sunucularının piyasaya girişi tam rekabete yaklaşıldığı ölçüde iktisadi etkinliği artıracaktır. Ancak, iktisadi etkinliği artırma hedefi ülkelerin diğer iktisadi politika hedefleriyle çakışabilir. Dolayısıyla iktisadi etkinlikten yola çıkan serbestleştirme politikalarına karşı öne sürülen tezlerin bir kısmı iktisadi nitelikteki tezlerdir. Örneğin, sanayileşme politikasını destekleyen genç endüstri tezine göre bir hizmetin tüm nitelikli sunucularının tamamının piyasaya girişine izin vermek iktisadi etkinliği mutlaka artırmaz ya da böyle bir politikanın maliyetlerini ayarlamak çok pahalıya mal olabilir.

Bir kısım tezler de ulusal güvenlik ve kültürel bütünlüğün bazı durumlarda iktisadi etkinlikten daha önemli olabileceğini öne sürmektedir. Ancak gelişmekte olan ülkeler açısından genç endüstri tezi veya sanayileşme politikası tezi gibi tezlerin önemi büyüktür. Nitekim, DTÖ ticaret sistemine gelişmekte olan ülkeler tarafından yöneltilen eleştirilerden biri de gelişmekte olan ülkelerin sınai gelişme sürecinin tamamlanmasına izin verilmemesiydi.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, gelişmiş ülkelerin çoğunda sanayileşme ve iktisadi büyüme korumacılık koşulları altında filizlenmiştir. Henüz sanayileşme sürecini tamamlamamış ülkelerde gerçekleştirilen bir ticaret serbestisinin ise gelişmekte olan ülkelerde sanayileşmenin durdurulmasına neden olduğu Hindistan örneğinde açıkça görülmüştü. Ayrıca, hizmet piyasalarında genellikle çok küçük firmaların sayıca çok olduğu dikkate alındığında bu piyasalarda bazı durumlarda regülasyonun gerekli olduğuna işaret etmiştik. Dolayısıyla

hükümetin çok büyük firmaları disiplin altına alması ve kamu yararını teşvik etmesi bu piyasalarda etkinliği artırabilecektir.

Gerçi teoride bir ekonomide ticarete uygulanan kısıtlamalar ve yasaklar optimum kaynak tahsisi ile uyuşmamaktadır. Korunan sanayi dalının lehine olan bu durum diğer sanayi dalları için iyi olmayabilir. Oysa ticaretin serbestleştirilmesi ülkelere karşılaştırmalı üstünlükleri doğrultusunda bir uzmanlaşma kazanma imkanı vermektedir. Serbest ticaret ortamında işletmelerin verimli kaynakları kullanmaya yönelmesi tüketicilere de yarar sağlar. Zira daha ucuz ürünlere ulaşma imkanı elde etmiş olurlar. Korunan endüstriler de uluslararası rekabetin artması karşısında kendilerini ayarlamak zorunda kalırlar. Şu halde rekabetçi piyasa koşulları altında ilk bakışta ticaretin serbestleşmesinin net refah etkisi pozitif olacaktır diyebiliriz.

Burada karşımıza karşılaştırmalı üstünlük kavramı çıkmaktadır. Daha önce açıkladığımız gibi karşılaştırmalı üstünlükler kavramının hizmet ticaretine uygulanmasında herhangi bir engel söz konusu değildir. Zira ülkeler daha etkin olabilecekleri hizmet faaliyetlerinde uzmanlaşmak suretiyle her zaman yarar sağlayabileceklerdir. Serbestleşme sınır ötesi ticaretin artmasına paralel olarak doğrudan yabancı yatırımlar yoluyla hizmet sunumunu ve işgücü akımlarının artmasını da içermektedir.

Ayrıca, günümüzde serbestleşme olgusu uluslararası hizmet ticaretine daha fazla gereksinim duymakta, bilginin yayılmasını da teşvik etmektedir.

Nitekim, serbestleşme sonucunda artan doğrudan yabancı yatırımlar yoluyla hizmet sunumunun iktisadi sektörlerde verimliliği arttıracığı da öne sürülmektedir. Bu görüşlere göre yabancı firmalardan edinilen bilgilerin diğer firmalara da yayılması sektörlerin gelişmesine katkıda bulunacaktır. Zira bilgi akımları endüstriler içinde çok daha yoğun ve önemlidir. Yoğun rekabet de sektördeki gelişme ve büyümeyi arttıracaktır. Bu durum, kuşkusuz bu yatırımcıların çoğunun çokuluslu şirketlerden oluşması ve dünyadaki bilginin büyük bir kısmını kontrol ediyor olmalarından kaynaklanmaktadır. Yabancı yatırımcıların yerli firmalara bilgi transferi birkaç şekilde olabilmektedir. Bunlar arasında işgücü akımı, ilgili sanayilere teknik yardım ve destek ve yerli firmalar üzerindeki gösteriş etkisini (yerli firmaların örneğin teknoloji seçimi, iş yönetimi gibi hususlarda etkilenmesi) sayabiliriz.

Dış rekabetten çekinen üreticiler çoğunlukla üretimde yüksek maliyetli sakin ve çekişmesiz bir ortamı tercih ederler ve piyasaya yeni mal ve hizmet sunumunu geciktirmeye çalışabilirler. İşte serbestleşmenin bu durumu değiştirmede ve mevcut ataleti azaltmada güçlü bir

unsur olabileceği bazı ülke örneklerinde görülmüştür. Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde telekomünikasyon, gemi taşımacılığı gibi hizmetler alanında yaşanan örnekler bu durumu göstermektedir.

Eksik rekabetin hizmet endüstrilerinde istisnai olmaktan ziyade standart bir özellik olma eğilimi serbestleşme olgusunun aleyhine bir durum değildir. Zira, gelişmekte olan ülkelerde bu olguyu başka bir biçimde ifade etmek gerekir. Hizmetlerde serbestleşme rekabetçi olmayan piyasalarda faaliyet gösteren hizmet sanayilerinde etkinliği veya hasılayı artırabilir mi? Bu özellikteki piyasalarda aşırı bir koruma varsa serbestleşme etkinliği veya hasılayı artırabilir. Örneğin, başka malların üretiminde kullanılan üretici hizmetlerinde (producer services) ölçeğe göre artan getirinin serbestleşmenin yararını artırdığına daha önce değinmiştik.

Bununla birlikte, serbestleşme hakkındaki olumlu tezlere bakarak hizmetlerde serbestleştirmenin her derde deva olacağı görüşünü de öne sürmek doğru değildir. Bir kere ileri sürülen yararların somutlaşması zaman almaktadır. Hizmet sanayilerinin rasyonelleştirilmesine bağlı olarak ortaya çıkan maliyetler, örneğin işgücünün açığa çıkarılışı ve sanayideki mülkiyet yapısındaki değişimler şeklinde ortaya çıkabilmektedir. Ayrıca, bazı kültürel hizmetlerin özelleştirilmesinin etkisi gibi iktisadi nitelikte olmayan hususlar da hizmetlerde serbestleştirmeyi ve etkilerini daha karmaşık hale getirmektedir.

Dolayısıyla, hizmetlerdeki serbestleşmenin somut etkilerini ortaya koymak mal ticaretinde olduğu kadar kolay bir durum değildir. Örneğin, serbest ticaretin istihdam üzerindeki etkileri özellikle yabancı hizmet sunucularınca yapılan doğrudan yabancı yatırımların sunduğu istihdam imkanları söz konusu olduğunda daha da muğlak olmaktadır (UNCTAD, 1994: 27).

Oysa hizmetlerde serbestleştirme çabalarının başarısının iktisadi sonuçlara bağlı olduğu da açıktır. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde serbestleşmenin istihdam, iktisadi kalkınma ve gelişme gibi alanlarda etkileri yakından izlenmektedir. Bu ülkelerin en büyük kaygısı da DTÖ sisteminin gelişmiş ülkeler lehine işler hale gelmesi olasılığıdır. Keza gelişmiş ülkeler DTÖ sistemini ve içerdiği serbestleştirme hedefini kendi ticaret imkanlarının artmasında çok yararlı bulmakta ve bu imkanların ticari anlamda zayıf olan ülkelere özellikle de gelişmekte olan ülkelerin de lehine olacağı görüşünü sık sık dile getirmekte ve bu görüşe dayanak olarak da DTÖ'ye üye olmayan birçok gelişmekte olan ülkenin üyelik için başvurmuş olmasını göstermektedirler.

Ancak belirtmek gerekir ki, uygulamada sistemin sunduğu imkanlar ile yararlar açısından ülkeler arasında, özellikle de gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasında önemli ölçüde farklılık vardır. Dolayısıyla gelişmiş ülkelerin tezinin doğrulanabilmesi bu imkanların etkili bir biçimde kullanılabilmiş olmasına bağlıdır. Bu ise bazı temel unsurlara bağlı kalmaktadır. Bu unsurların başında iç piyasada hizmet arz kapasitesinin varlığı, bu kapasitenin kısa ve orta vadede artırılması imkanı, belli başlı piyasalarla bağlantı kurulmuş olması, araştırma ve yeniliklere yönelik bilimsel ve teknolojik temelin bulunması ve bu imkanların kullanılabilmesi için diğer ülkelerin destek olması gereğini sayabiliriz.

Yüksek arz kapasitesi olan ülkeler hiç kuşkusuz bu imkanlardan daha fazla yararlanmaktadırlar. Gelişmekte olan ülkelerin çoğunluğu hizmet sektörlerinde düşük üretim düzeylerine sahiptir. Ayrıca, ticaret firmalarının büyük ve önemli piyasalarla olan bağları da gelişmişlerinkine oranla zayıf olup bu bağlantıları artırma imkanları da pek parlak görünmemektedir. Zira tüm bunlar her şeyden önce mali kaynakların ve teknolojiye erişimin yüksek olmasını gerektirmektedir. Oysa, gelişmekte olan ülkelerin önemli sorunlarından biri de bu alanda genellikle zayıf olmalarıdır (TWN, 2001: 27).

Teknolojideki hızlı gelişme ve bunun üretimde, ulaştırma ve iletişim alanlarında çok hızlı olan kullanımı gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin üretim kapasiteleri arasındaki açığı da artırmaktadır. Bu da dünya ticaret sisteminde sunulan imkanlardan yararlanma potansiyeli ile fiilen kullanma bakımından aradaki açığı da artırmaktadır.

Telif hakları konusunda ise, DTÖ sisteminde farklı gelişmişlik düzeylerine sahip ülkelerde aynı standart setin uygulanması şart koşulmuş ve gelişmişler ile gelişmekte olanlar arasında herhangi bir ayırım yapılmamıştır. Oysa, gelişmekte olan ülkelerin telif hakları alanındaki payı oldukça az olup bu hakların çoğunluğu gelişmiş ülkelerdedir. Dolayısıyla, yeni telif hakların yaratılması konusunda da önemli bir açık vardır. Gelecekte de, araştırma ve teknolojik yenilik süreçleri giderek daha sofistike hale geldiğinden bu kaynakları elde etmek daha da güçleşecektir. Nitekim, hizmetler sektöründe yazılım buna iyi bir örnektir. Bu hizmetleri çok yüksek fiyatlardan satın almak zorunda kalan gelişmekte olan ülkelerde çok sayıda tüketici bilgi toplumunun önemli bir parçasından dışlanmış olmaktadır. DTÖ sistemi içinde daha da korunan hale gelen telif hakları, gelişmekte olan ülkelerin özellikle bilişim hizmetlerinden daha fazla yararlanmasını kısıtlayacak ve bu gibi hizmetlerin tüketilmesini iyice zorlaştıracaktır. Sonuç

olarak, bu alanda gelişmekte olan ÷lkelere esneklik sağlanması kalkınma ve gelişme hedefleri için de ayrıca önem taşımaktadır.

Gör÷ldüğü gibi, gelişmiş ÷lkeler diğer ÷lkelerin üretim ve ihracat artışıını teşvik etmek yerine bu yöndeki çabaları giderek daha da sofistike hale gelen çeşitli yollarla söndürecek şekilde davranmaktadırlar. Gelişmiş ÷lke sanayileri günümüzde artan rekabet ortamına gelişmekte olan ÷lke firmalarıyla birlikte adil bir çerçevede uyum sağlanması konusunda çaba göstermek yerine, korumaya yönelik alternatifler geliştirme yolunda kendi hükümetleri üzerinde baskı uygulamaktadırlar. Sonuç olarak sistemin esas yükü gelişmekte olan ÷lkelerin sırtına bindirilmiş olmaktadır. Nitekim, en gelişmiş ekonomilerin başında gelen ABD ekonomisinin dünyanın en kapalı ekonomisi olduğu öne sür÷lmektedir (TWN, 2001: 28).

Dolayısıyla DTÖ dünya ticaret sisteminin ÷lkeler arasındaki iktisadi ve ticari ilişkinin amacı olarak ortaya koyduğu “yaşam standartlarını yükseltmek, tam istihdamı sağlamak, tüm ÷kelerde efektif talep ve reel gelir düzeyinin kararlı ve yaygın bir biçimde artmasını ve dünyadaki kaynakların tam kullanımını sağlamak, mal ve hizmetlerin üretimini ve ticaretini artırmak” şeklindeki iyi niyetli amacı da, uygulamada serbestleşme politikasında yeterli bir itici güç oluşturamamaktadır.

GATS ile serbestleştirilmesi öngör÷len hizmet alanlarında arz kapasitesi büyük oranda gelişmiş ÷lkelere yayılmıştır. Anlaşma çerçevesinde hizmetlerde yapılan serbestleşme taahhütlerinin yalnızca gelişmişlerin lehine görünüyor olmasının en önemli nedeni de budur.

Kuşkusuz bu konuda bir ÷lkenin bazı durumlarda ithal hizmetlerin kullanımından üretim ve ticaret bağlamında yarar sağlayacağı söylenebilir. Ancak, böyle bir yararın gelişmekte olan ÷lkenin bu hizmet dallarında DTÖ gereği herhangi bir taahhütte bulunmaksızın uygun ithalat politikası uygulamasına bağlı olacağı da açıktır. Zira, bir kere taahhütte bulunulduğu takdirde yeterli bir tazminat verilmeden bu taahhüdün değiştirilmesi mümkün değildir. Hal böyle olunca da taahhütler gelişmiş ÷lkelere verilmiş ödünler gibi algılanmaktadır. Arz kapasiteleri arttırılmadıkça da bu tür hizmetlerin serbestleşmesi gelişmekte olan ÷lkelere fazla bir yarar da sağlamayacaktır.

O halde gelişmekte olan ÷lkelerin hizmet ticaretinin serbestleştirilmesinden bazı yararlar sağlaması gelişmiş ÷lkelerin örneğin, işgücünü serbest dolaşımını da içeren hizmet sunum şekillerini serbestleştirmesine bağlıdır. Gelişmekte olan ÷lkeler muhtemelen bu tür alanlarda

fırsat yakalayabilirler. Ancak, uygulamada gelişmiş ülkelerin özellikle göç politikalarının katı kurallarını kaldırmaya pek niyetleri olmadığı görülmektedir.

Bu çerçevede DTÖ Anlaşmaları ile bunların uygulanmasının gelişmekte olan ülkeler açısından önemli sonuçları vardır. Kuşkusuz bu konu hizmet ticaretinin serbestleştirilmesinin kalkınma ve gelişme üzerindeki etkilerini de içermektedir.

DTÖ ve ilgili çevreler son zamanlarda hizmet ticaretinin GATS vasıtasıyla serbestleştirilmesinin iktisadi gelişme ve büyüme üzerindeki etkileri üzerinde önemle durmaktadır. Bu tutumun önemli bir nedeni, gelişmekte olan ülkelerin kalkınma sorunlarına yeterince eğilinmediği yolundaki eleştirileridir. DTÖ bünyesinde yapılan araştırmalarda serbestleştirme ve kalkınma arasındaki etkileşim şöyle açıklanmaktadır: “GATS çerçevesinde hizmet ticaretinin serbestleştirilmesindeki iktisadi rasyonel, açık piyasaların kaliteyi artırması, ürün ve üretim süreçlerinde yeniliklerin teşviki, kaynak israfını ve rant-arama davranışlarını önlemek ve tüketicilerin ürünlere erişimini makul fiyatlarda sağlamaktır” (WTO, Job no.2748/Rev.1, 1999: 1-8). Ancak, gelişmekte olan ülkelerde bu hedeflere yeterince ulaşıldığını söylemek mümkün değildir.

Bir ekonominin alt yapısının belkemiğini oluşturan mali hizmetler, telekomünikasyon ve ulaştırma sektörlerinde gerçekleştirilen deregülasyon uygulamalarının özellikle gelişmiş ülkelerde iktisadi büyümeye etkisi kuşkusuz önemlidir. Nitekim gelişmiş ülkelerde yapılan ampirik çalışmalar, fiyatlar, kalite ve etkinlik konusunda bu uygulamaların olumlu etkilerini ortaya koymuştur. Dolayısıyla, GATS altında serbestleşmenin bu etkilerini gelişmiş ülkeler cephesinden artırmasını beklemek yanlış olmayacaktır.

Uruguay Görüşmeleri hizmetlerin serbestleştirilmesinde uzun soluklu süreçte önemli bir ilk adımdır. Bu ilk adım kuralların koyulması anlamında çok önemlidir. Bununla birlikte, hizmetler üzerindeki etkileri gelişmekte olan ülkeler açısından özellikle gelişmiş ülkelerin arz kapasitesini dikkate almayan taahhütlerinin etkisiyle de sınırlı kalmıştır.

Daha önce de altı çizildiği gibi, gerçek kişilerin varlığını öngören hizmet sunum biçiminin serbestleştirilmesi, gelişmekte olan ülkelere ihracatlarını artırma bakımından önemli fırsatlar sağlayacaktır. Dolayısıyla, kalkınma açısından değerlendirildiğinde en az beş sektörde (turizm, denizyolu taşımacılığı, inşaat ve yazılım ve muhtemelen sağlık hizmetleri) gelişmekte olan ülkelerin karşılaştırmalı üstünlüklerini ve dolayısıyla ihracat imkanlarını artırma şansları vardır.

Bu sektörlerde gelişmekte olan ülkelerin ticaret ortaklarıyla bu hizmet şekli üzerinde tam taahhütler imzalamaları önemlidir.

Nitekim, bu sektörlerden turizm alanı gelişmekte olan ülkeler açısından büyük önem taşımaktadır. Ayrıca, GATS öncesinde liberal ticaret koşullarının geçerli olduğu sektörlerin başında geldiğini belirtmiştik. Özellikle otel ve lokanta sektöründe 1998 itibariyle 123 DTÖ üyesi ülke arasında yüksek sayıda yapılmış taahhüt vardır (WTO, doc.98-3690: 1-3). Bu sektörde gelişmekte olan ülkelerin ihracatlarını olumsuz etkileyen unsurların başında destek hizmetlerin etkinsizliği ve gelişmiş ülkelerin gerçek kişilerin varlığı şeklindeki hizmet sunumu karşısındaki katı tutum ve kurallarıdır. Keza bu konuda önemli bir ilerleme sağlayabilecek olan göç yasalarını tartışmaya dahi açmadıklarına işaret etmiştik.

Ayrıca, bazı hizmet sektörlerinin imalat sanayiini izler ve destekler nitelikte olmadığını aksine hizmetlerin altyapısının etkin ve çok gelişmiş olduğu ülkelerde ve alanlarda imalatın gelişip büyüdüğüne dikkat çekmiştik. Bu da hizmetler sektöründe sağlanacak gelişmelerin sanayileşmedeki yerini göstermekte olup günümüzde gelişmekte olan ülkeler için hizmet ticaretinin gelişmesinin önemini ve dikkatle izlenmesi gerektiğini göstermektedir.

Sonuç olarak, gelişmiş ülkelerin serbestleşmenin kalkınma ve büyümeye katkıda bulunmasını sağlamaya yönelik çabalarında somut adımlar atmaları gerekmektedir. Bu bağlamda yukarıda değindiğimiz konulardaki katı tutumlarından vazgeçmeleri ve gelişmekte olan ülkelerin karşılaştırmalı üstünlüğe sahip oldukları geleneksel hizmet türlerinde arz kapasitelerini artıracak, yazılım ve taşımacılık gibi potansiyel karşılaştırmalı üstünlüğün söz konusu olduğu sektörlerde de yeni kapasite sağlayacak taahhütlerde bulunmaları gerekmektedir.

Yukarıda ortaya koyduğumuz hizmet ticaretinin serbestleşmesi sürecinde ülkemizin durumunu değerlendirmek ayrı bir önem taşımaktadır. Gerçekten, Türkiye GATS'a taraf bir ülkedir ve DTÖ'ye GATS kapsamında vermiş olduğu taahhüt listeleri dikkate alındığında, iktisat politikası olarak tercihini ileri düzeyde serbestleştirmeden yana yapmış görünmektedir (30).

Bu tercihin değişik açılardan değerlendirilmesi kuşkusuz mümkündür. Uluslararası hizmet ticareti açısından ele alındığında, Türkiye'nin yüksek bir performans sergilemiş olduğu görülür (WTO, 2002: 26). Nitekim, toplam hizmet ihracatı örneğin 2000'de bir önceki yıla göre % 19 oranında artmıştır. GATS sonrasında ithalat etkisi artış yönünde gerçekleşmediği gibi hizmet ihracatı da 1995 sonrasında sürekli bir artış sergilemiştir. Dolayısıyla, çalışmamızın üçüncü bölümünde ayrıntılı olarak açıkladığımız gibi, Türkiye hizmetler dengesi sürekli fazla veren

ülkeler arasındadır. Bu performans ile kendi düzeyindeki gelişmekte olan ülkeler arasında da başı çekmektedir. Nitekim, hizmetler dengesinin GSYİH'ya oranı da 1980-2000 arasında pozitif olup diğer gelişmekte olan ülkelere kıyasla çok yüksektir.

O halde, Türkiye bu dinamizmden yararlanabildiği takdirde hizmet ticareti kuşkusuz ekonomide çok daha yüksek bir katma değer yaratacak ve büyümede itici güç haline gelebilecektir.

Bununla birlikte, hizmet sektörlerinde üretim ve rekabet gücü açısından serbestleşme sürecinde bazı önlemlerin alınması gerekmektedir.

Üçüncü bölümde açıkladığımız tüm hizmet sektörleri itibariyle incelendiğinde, genel olarak hizmet ticaretinde rekabet gücünün yanı sıra büyük ölçüde arz kapasitesini de sınırlayan sorunların başında altyapı, donanım yetersizliği, nitelikli işgücü ve teknolojik gelişmelere uyum sorunu gelmektedir.

Gerçekten, fiziki sermaye birikiminde yaşanan olumsuzluklara ek olarak, bazı sektörlerde nitelikli işgücü açığı yaşanmaktadır. Çalışmamızın ikinci bölümünde açıklandığı gibi, Türkiye'nin Ar-Ge hizmetlerinin gelişmesi ve nitelikli işgücü stoku bakımından gerilerde yer aldığı görülmektedir. Dolayısıyla, bu eksikliği giderecek politikalara ağırlık verilmelidir.

Sonuç olarak, GATS çerçevesindeki serbestleştirme sürecinden daha yüksek oranda yararlanılabilmesi sektörlerin gelişmiş ülke koşullarına uygun yapılandırma politikasına bağlı görünmektedir. O halde, sektörler dış rekabete tamamen açılmadan önce uygulanacak bir geçiş sürecinde bu sorunların çözümlenmesi, ekonomide hizmet ticaretinin önemli bir alternatif olarak gelişmesinde büyük önem taşımaktadır.

Dolayısıyla, özellikle gelişmiş ülkelerin yüksek arz kapasitesi karşısında gelişmekte olan ülkelerde hizmet arzının artırılması için bu geçiş süreci ayrı bir önem taşımaktadır. Zira, hizmet ticaretinin serbestleştirilmesi 1995 yılında başlamış olmasına rağmen, yukarıda değindiğimiz sorunların bazı sektörlerde hala çözümlenememiş olduğu görülmektedir.

Hizmet ticaretinde fiziki sermayenin yanı sıra beşeri sermaye birikimi de karşılaştırmalı üstünlük açısından temel bir belirleyicidir. Bu anlamda nitelikli işgücünün yetiştirilmesine önem verilmelidir.

Türkiye'nin uluslararası hizmet ticaretindeki yeri değerlendirildiğinde, turizm dışında bazı diğer hizmetlerde söz sahibi olabileceği anlaşılmaktadır. Bu ise, arzın artırılmasının yanı sıra

uluslararası gelişmelerin yakından izlenmesine ve gerekli yasal düzenlemelerin gerçekleştirilmesine bağlıdır. Bu çerçevede hizmet ticareti konusunda spesifik bir politika oluşturulması ayrıca önemlidir.

Bu nedenle, devletin hizmetlere yönelik ampirik araştırmalara önem vermesi gerekmektedir. Sektörlerde rekabet gücü genellikle sektörlerin verdiği faaliyet raporlarından hareketle değerlendirilebilmekte ve nicel olarak yeterli bilgi alınamamaktadır (31). Oysa, sistematik ve doğru bilginin GATS görüşmelerinde talep edilecek ve sunulacak ödümlerin tespitinde ne denli önemli olduğuna daha önce işaret etmiştik.

Dolayısıyla, GATS'ın ulusal koordinasyonundan sorumlu olan T.C. Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı Banka ve Kambiyo Genel Müdürlüğüne bağlı Dış İlişkiler Dairesi bünyesindeki Anlaşmalar Şubesinin yürüttüğü bilgilendirme çalışmaları daha işlevsel hale getirilmeli ve bu alanda sağlıklı istatistiksel veriler oluşturulması bakımından DİE ve TCMB ile işbirliği içinde çalışması sağlanmalıdır.

GATS'ın öngördüğü hizmet şekillerine uygun veri toplama sistemi oluşturulmalıdır. Bu bağlamda, yalnızca hizmetleri kapsayan bir araştırma ve koordinasyon kurulu ya da dairesi oluşturulmalıdır. Bu dairenin statüsü de AB Genel Sekreterliğine benzer olabileceği gibi doğrudan Başbakanlığa bağlı bir birim şeklinde de olabilir.

Ayrıca, GATS ve Eklerinin mevcut çevirisinde çok yerde anlaşılmaz ifadeler vardır. Oysa yasal metin niteliğindeki bu Anlaşmanın daha anlaşılır olması büyük önem taşımaktadır. Bu nedenle, GATS ve bu alandaki yabancı rapor ve belgelerin doğru ve anlaşılır şekilde dilimize çevrilmesi çok önemlidir. Bunun için, yukarıda önerdiğimiz daire bünyesinde yalnızca teknik çeviri yapacak bir alt birimin kurulması gerekir. Bu, GATS müzakereleri bakımından da çok önemlidir. Söz konusu teknik çeviri biriminin, alanında uzman hukukçu ve iktisatçılardan oluşması, gerektiği yerde de diğer mesleklerden uzmanların katılımı sağlanmalıdır. Bu çeviri yasal metinler, rapor ve belgeler üniversiteler ve ilgili özel ve kamusal kurum ve kuruluşlara düzenli bir biçimde dağıtılmalıdır. Bu kuruluş ve kurumların da, gerek çeviri gerekse içerik açısından görüşlerini GATS ile ilgili birime düzenli olarak iletmesi sağlanmalıdır.

GATS işlerini yürüten Anlaşmalar Şubesinin, GATS gibi yeni olduğu kadar oldukça zor ve kapsamlı bir alanda, Nisan 2002 itibariyle toplam 6 kişilik çok küçük bir ekip ile çalıştığı belirtilmektedir. Oysa gelişmiş ülkelerde GATS işleri ortalama 50 civarında uzmandan oluşan bir

ekip ile yürütölmektedir (Mülkiye, 2002: 49). Göröldüğü gibi, böyle bir birimin kurulması etkin örgütsel yapı bakımından da çok önemlidir.

Nitekim DPT raporlarında, GATS ile ilgili konuları üstlenen ve koordinasyon kurmakla yükümlü resmi birimlerin yeterli çalışma yapamadıkları da sık sık vurgulanmaktadır (DPT, 2000a: 114).

Sonuç olarak, oluşturulması önerilen daire ya da birimin faaliyetlerini sistematikleştirmesi ve GATS'ın hizmet görüşmelerinde Türkiye'nin somut verilere dayanarak sağlıklı kararlar almasını sağlaması gerekmektedir. Bu anlamda, GATS ile ilgili işlerin tek bir merkezden yürütölmesi önemlidir. Ancak, bu merkezin DİE, TCMB ve DPT ile aktif işbirliği içinde çalışması daha önce işaret ettiğimiz aksaklık ve sakıncaların giderilmesi bakımından da yararlı olacaktır.

Dipnotlar

(1) Hizmetler sınıflandırmasında ve hizmet ticaretine yönelik istatistiksel verilerde ve araştırmalarda “business services” olarak sınıflandırılan ve işletme hizmetleri olarak da nitelendirilebilecek bu hizmetleri biz “iş hizmetleri” şeklinde çevirdik. Çalışmamızda bundan sonra hep bu şekilde anılacaktır. DİE istatistiklerinde bu hizmetler iş faaliyetleri ya da iş hizmetleri olarak geçmektedirler.

(2) Emek-Değer Teorisine göre bir malın maliyeti (talep koşullarının olmadığı durumda malın fiyatı) üretimi için harcanan emek miktarıyla ölçülür. Şu halde bir malın üretiminde nispi olarak daha fazla emek kullanılmış ise malın maliyeti yüksek olur; daha az emek kullanılmışsa maliyet düşük olur. Aslında Klasikler diğer üretim faktörlerinin de farkındadırlar. Ancak, sermayeyi biriktirilmiş ve üretim aracı şeklinde somutlaştırılmış emek olarak ele alıp incelemişlerdir. Doğal kaynakları yani toprak faktörünü ise tanrının insanlara bir lütfu olarak görmüş ve bunlara emek harcanmadığı için de maliyet unsuru olarak saymamışlardır.

Burada ayrıca belirtmek gerekir ki, Adam Smith’in uluslararası iktisat kuramındaki önemi, mutlak üstünlükler teorisinden söz etmesi değil, “ölçek ekonomileri”ni ticaretin sebebi olarak göstermesidir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bakınız: **Aykut Kibritçioğlu (2002)**, “On the Smithian origins of “new” trade and growth theories”, Economics Bulletin, Vol.2 (1): 1-15.

(3) İsveçli iktisatçı Eli Heckscher (1879-1952) 1919 yılında yazdığı makalede teorisini “faktör oranları teorisi (factor proportions theory)” olarak adlandırmıştı. Bilindiği gibi H-O Teorisinin temel teoremi H-O teoremidir. Buna göre, farklı malların üretiminde farklı faktör oranları kullanıldığında ülkelerin nispi faktör bolluğundaki farklar ülkelerdeki karşılaştırmalı maliyetlerin (comparative costs) farklı olmasına neden olur, bu ise dış ticarete yol açar. Dış ticaret dengesi de ülkelerin birbirlerinin mallarına olan karşılıklı talepleriyle belirlenmektedir. Bu konuda ve diğer teoremler hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: Aykut Kibritçioğlu (1996), Ed., Uluslararası (makro) iktisat - Okumalar, 72 Yayıncılık, Ankara: 210-211.

(4) Hizmet ihracatı açısından gözlemlenen bu artışın hangi ölçüde hacimden (mikyardan) kaynaklandığı; hangi ölçüde ise fiyat artışını yansıttığı hususu tam olarak bilinmemektedir. Bunun başlıca nedeni de hizmet sektörlerine ait sağlıklı fiyat verilerinin bulunmayışıdır. Veri sorununa ve bu yöndeki eksikliği gidermeye çalışan girişimleri önceki kısımlarda açıklamıştık. Tüm ülkelerin hizmetler sektörü için aynı yöntem ile veri oluşturmaya başlamasıyla bu sorun büyük ölçüde çözümlenmiş olacaktır.

(5) Dünya Ticaret Örgütü İstatistiklerinde bu alt-sektörler şu hizmetleri içermektedir:

Ulaştırma hizmetleri; hava, deniz taşımacılığı ve diğer taşıma şekillerini (kara, yurtiçi nehir taşımacılığı, uzay ve boru hattı) içermektedir.

Seyahat hizmetleri; gerçek kişilerin sağlık, eğitim ve diğer amaçlar için yaptıkları seyahatlerinde ve iş seyahatinde bulunanların elde ettiği hizmet ve malların değerini kapsamaktadır. Genel olarak bu mal ve hizmetlere konaklama, yemek ve içecek, eğlence, ulaşım ve hediyelik eşya girmektedir.

Diğer hizmetler de BPM5’de tanımlanmış olan şu hizmet kalemlerini içermektedir: Haberleşme hizmetleri (telekomünikasyon, posta ve kurye hizmetleri); İnşaat; Sigortacılık; Mali hizmetler; Bilgisayar ve bilişim hizmetleri (buna haber ajanslarının hizmetleri de dahildir); Lisans ve telif hakkı ücretleri (patentler, telif hakları, ticaret unvanı, endüstriyel prosesler ve franchising); Diğer iş hizmetleri (hizmetle ilişkili ticaret, leasing işlemleri ve diğer işlemler, mesleki ve teknik hizmetler (hukuki, muhasebe, iş yönetimi danışmanlığı, halkla ilişkiler hizmetleri, reklam, piyasa araştırması ve kamuoyu yoklamaları, Ar-Ge, mimari ve mühendislik ve diğer teknik hizmetler, tarımsal, madencilik ve site ilişkin prosesler) ve kişisel, kültürel ve dinlenme hizmetleri (görsel-işitsel hizmetler dahil) olmak üzere 8 alt kalem içermektedir (WTO, 2000: Technical notes: 212).

(6) En basit şekliyle hizmet sunumunun literatürde iki şekilde ele alındığını görüyoruz. Bunlardan ilki, bir ülkede gerçekleştirilen bir hizmetin diğer bir ülkedeki hizmet tüketicisine o ülkede yerleşmeden sunulmasıdır. İkincisi ise yabancı bir ülkede bir şube, şirket, acente kurmak suretiyle bu ülkede hizmet sunulması şeklindedir.

Daha sonra görüleceği gibi, GATS sonrasında hizmet sunum şekilleri GATS’da öngörüldüğü gibi dört başlık altında ele alınmaktadır. Bu sunum şekillerinin her biri benzer ya da farklı engel ve kısıtlamalara tabi tutulmaktadır.

(7) Karşılıklılık (ya da karşılıklı taviz) ilkesi şöyle işliyordu: Belirli malların önemli olan ihracatçısı ülke ya da ülke gruplarınca önde gelen ticaret ortaklarından, bunlara sattıkları mallar üzerinde gümrük indirimleri talep ediliyordu ve karşı tarafa da kendi mallarından ödün veriliyordu. Böylece bu karşılıklı taviz ve talepler ülkeler arasında dengeli bir pazarlık ortamı yaratmış oluyordu.

(8) Uruguay Görüşmelerinin tamamlanmasının ertesinde ülkemizde de çoğu dergi ve gazeteler bu yönde beklentilere yer vermişti. Bkz. Sabah Gazetesi, 19 Aralık 1993, Ekonomi sayfası, 11.

(9) Bu konuda ve yeni korumacılık hakkında bakınız. Aruoba, Çelik. “Kriz, Rekabet, Yeni Korumacılık” ve Ongun, M. Tuba. “Yeni Korumacılık”, Asomedy, Dosya, Ankara Sanayi Odası, 1998 Nisan Sayısı: 28-42.

(10) Madde 6, ülke piyasasına dumping yaparak ya da sübvansiyonlardan yararlanarak giren ve yerli üreticiye zarar veren ihracata karşı ithalatçı ülkenin önlem almasına izin vermektedir. Dumpingin kanıtlanması durumunda anti-dumping vergisinin, sübvansiyonun kanıtlanması halinde de telafi-edici verginin ihracatçı ülkelere tahsil edilmesi söz konusudur.

Madde 12, geçici özellikteki dış ödemeler dengesi sorunları karşısında ithalata kısıtlamalar getirilmesine imkan tanımaktadır. Nitekim, bu maddeye dayanarak İngiltere 1964’de ithalatı kısıtlayıcı önlemler almıştır.

Madde 19 ile de yerli üretimin “ciddi zarara” uğramasına ve iç piyasanın altüst olmasına yol açan ithalata karşı acil kısıtlayıcı önlemler almasına izin verilmektedir. Bu maddenin mantığına göre, ithal

ikameci özellikteki bir yerli sanayi dalı ithalatta meydana gelen ani ya da potansiyel artışlar sonucunda tehlikeye girerse, ithalatçı ülke koruma önlemleri alabilir.

Bu konuya ilişkin ayrıntılı bilgi için bakınız: M. Tuba Ongun, 1998: a.g.e.: 28-42.

(11) Bu sonuçları aşağıdaki başlıklar itibariyle veren ayrıntılı bilgi için bakınız:

a) Seyidoğlu, 2001: 198-200. “Sanayi malları üzerindeki gümrük tarifeleri, Gönüllü ihracat kısıtlamaları, Az gelişmiş ülkeler, Tarım, Tekstil ve giyim sektörü, Hizmet ticareti, Sınai ve fikri mülkiyet hakları, Miktar kısıtlamaları, Ticaret politikalarını gözden geçirme mekanizması (TPRM), Ticaretle ilişkili yatırım önlemleri (Trade-related investment measures- TRIMs)”.

b) TWN, 2001: 25-54.

c) Broadman, Harry G., 1994: 281-292.

(12) TRIPS ve gelişmekte olan ülkeler açısından sonuçları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.

Ongun, M. Tuba (2001), “TRIPS, its implications and developing countries”, Journal of Economic Cooperation, 22 (2): 1-30.

Genel olarak DTÖ ve mal ticaretiyle ilgili olan özellik ve sonuçları hakkında bkz.

Ongun, M. Tuba (2002), “The WTO and some important issues concerning world trade in goods”, Journal of Economic Cooperation, 23 (2): 61-94.

(13) 25.2.1995 tarih ve 22213 sayılı Resmi Gazetede yayımlanan Anlaşmanın yasal yapısı ve tam metni araştırmamızın sonunda yer alan ekler kısmında verilmiştir. Bkz. Ek. 1 ve Ek. 2: GATSın yasal metni ve ekleri ve kararlar. Burada bir konuya değinmekte yarar vardır. Anlaşmanın DTÖ tarafından yayımlanan İngilizce metninin Türkçesi Hazine Müsteşarlığı tarafından yayımlanmıştır. TBMM tarafından onaylanıp Resmi Gazetede yayımlanarak resmileşen Anlaşma metni de budur. Dolayısıyla çalışmamızda Anlaşmanın hükümlerini verirken zorunlu olarak bu metne sadık kalınmıştır. Ancak, çeviri metinde anlaşılabilir ve muğlak cümleler oldukça çoktur. Bu nedenle, Türkçeleştirilmiş Anlaşma hükümleri incelenirken, bu incelemenin İngilizce metin ile karşılaştırılarak yapılmasında büyük yarar vardır. Aslında TBMM’den geçerek yasa niteliği kazanan bu metnin, yasalaşmadan önce alanda uzman hukukçu ve iktisatçılardan oluşan bir kurul tarafından çevrilmesi yerinde olurdu.

(14) Ayrıntılı bilgi için bakınız: Introduction a l’AGCS: Comment lire une liste annexée a l’AGCS, Secrétariat de l’OMC, October 1999. http://www.wto.org/french/tratop_f/serv_f/gatsqa_f.htm

(15) www.wto.org/french/news_f/pres01_f/pr217_f.htm.

(16) Türkiye’ye ilişkin kısımda da görüleceği gibi, çok sayıda gelişmekte olan ülkede hizmet alt sektörleri DTÖ istatistiklerine uygun bir biçimde derlenmediğinden, ülkeler arası karşılaştırma sağlıklı bir biçimde yapılamamaktadır. Gerçekten istatistiksel veriler ile 4 hizmet arzı şekli arasında birebir bir ilişki yoktur. DTÖ’nün düzenlediği bir sempozyumda, gelişmekte olan ülkelerdeki bu veri sorununun, GATS müzakereleri açısından en büyük sorun olduğuna özellikle işaret edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bakınız:

Riddle, Dorothy I. (2002), "services export capacity in developing countries", WTO Symposium on assessment of trade in services, 14-15 March, Geneva.

Butkeviciene, J. ve diğ. (2002), "Services performance in developing countries", a.g. sempozyum.

(17) Gerçekten ABD'nin öne sürdüğü gibi bazı gelişmekte olan ülkelerde 1980'li yılların ikinci yarısında başlayan serbestleşme sonucunda bu alanlarda yaratılan katma değer artmıştır. DTÖ verilerine göre (WTO, doc.98-4837, 1998: 27), örneğin Singapur'da mali hizmetlerdeki katma değer GSYİH içindeki payı 1980'de % 5 iken 1995'te % 12'ye yükselmiştir. Tayland'da da bu oran 1990'da % 4 iken 1995'te % 7.8'e çıkmıştır.

Gelişmekte olan ülkelerde hizmet ticaretindeki serbestleşme ile ilgili olarak, daha ayrıntılı bilgi için bakınız:

Sherry M. Stephenson (2002), "Regional versus multilateral liberalization of services", World Trade Review, Vol. 1(2): 187-209.

Joseph J. Spengler (1970), "Cost of specialization in a service economy", Social Science Quarterly, 51 (2), Sept.: 237-262.

Hoekman, B. ve Braga, C.A., (1996), "Trade in services, the GATS and Asia", Asia Pacific Economic Review, 2(1): 5-20.

(18) Bu çerçevede örgütün bütçesini artıracak şekilde üye ülkelerden ve diğer uluslar arası örgütlerden sağlanacak aidat ve yardımlar da Doha'da tartışma konuları arasında yer almıştır.

DTÖ Sekreteryası'nın teknik yardım faaliyetlerinin sayısı yıllara göre şöyledir (1 Nisan 2002 itibariyle): 1995: 79; 1998: 308 ; 2000 yılında 398 ve 2001'de 349. 2002 yılında ise planlanan sayı 514'tür.

Teknik işbirliği faaliyetlerinin finansmanı da 1998'de 8.7 milyon İsviçre Frangı (CHF) olan fon 2002'de 30 milyona çıkarak % 340 artış göstermiştir. Zira, Mart 2002'de DTÖ Genel Direktörü tarafından düzenlenen ve tüm üyelerin katıldığı bir toplantıda, katılımcı taraflar Doha Konferansında kabul edilen "The Doha Development Agenda Global Trust Fund" kalkınma fonunu güçlendirmek için 30 milyon İsviçre Frangı daha vermeyi taahhüt etmişlerdir. Bu rakam 2001'de 15.1 CHF olan rakamın iki katı olmaktadır.

Görüldüğü gibi, bu faaliyetler genellikle gelişmekte olan ülkelerin DTÖ serbestleştirme sürecine katılımını kolaylaştırma ve hızlandırmaya yöneliktir. Gelişmekte olan ülkelerin mal ve hizmet ticaretini arttırmaya yönelik altyapının desteklenmesi ve sektörlerdeki arz kapasitelerinin artırılmasına ilişkin değildir.

Örneğin, gelişmekte olan ülkelerin ilgili alanda çalışan bürokratların eğitilmesi (WTO Training Institute aracılığıyla), DTÖ dokümanlarına kolay ulaşımı sağlayacak araştırma noktaları kurulması, ülkelere bilgisayar donanımı ve yazılımı sağlama gibi. Mart 2002 itibariyle 88 ülkede toplam 109

araştırma noktası ve irtibat bürosu açılmış olup bu merkezlerin 54'ü Afrika, 16'sı Karayipler, 17'si Asya, 10'u Ortadoğu'da, 10'u Pasifik'te, 3'ü Latin Amerika ve 2'si de Avrupa'da bulunmaktadır.

Gelişmekte olan ve az gelişmiş üye ülke hükümetlerinin genç resmi bürokratlarına Cenevre'de sağlanan 12 haftalık eğitime katılan sayısı da 1995'te 99 iken 2002'de ise 300'e yükselmiştir. Bu eğitim, DTÖ ile ilgili her türlü konudaki bilgileri aktarmayı içermektedir (www.wto.org, 1 Nisan 2002).

(19) TCMB Dış Ödemeler Bilançosunun düzenlenmesiyle ilgili birimden sorumlu Başkan Yardımcısı 21.08.2002 tarihinde kendisiyle yapılan sözlü görüşmede, ülkeler dış ödemeler bilançosu istatistiklerini düzenleyen IMF'nin hizmet alt sektörlerine ilişkin verileri ısrarla istemesi karşısında, mahiyeti belirlenemeyen kalemlerin bu gibi alt sektörlerle dahil edildiğini belirtmiştir. Nitekim TCMB'nin, 11.06.1999 tarihli 99-13 sayılı yazılı duyurusunda yer alan "Ödemeler Bilançosundaki *diğer mal ve hizmet gelirleri* kaleminin içeriği ve hesaplama yöntemine ilişkin açıklama" ya göre, ödemeler dengesi özet sunumunda yer alan "diğer mal ve hizmet gelirleri"nin kapsamındaki "diğer" gelirlerin şöyle gruplandığı belirtilmektedir: Bankacılık sisteminden alınan, mahiyetleri bilinen raporlanan işlemler; bankacılık sisteminden alınan, görünmeyen gelir kalemi olduğu bilinen ancak, bir önceki grupta olduğu gibi mahiyetleri ayrıştırılmadan raporlanan işlemler ve bankalar nezdinde açılan döviz tevdiat hesaplarından (DTH) yapılan TL alışlarına ilişkin işlemler. Bu bildirin ayrıntısı için bkz. <http://www.tcmb.gov.tr/yeni/duyuru/odeme1.html>

(20) Gerçekten Türkiye örneğinin 1998 yılında bu kalemden 3,578 milyon dolarlık ihracat ile 4,56 milyon dolarlık ihracat yapan ABD'nden sonra dünya ikincisi olarak görünmektedir. DTÖ hizmet ticaretine yönelik araştırma ve dokümanlarında da bu şekilde değerlendirmektedir. Bu veri sorunu e-mail yoluyla DTÖ bünyesindeki ilgili birim başkanına da (Guy Karsenty, Chief of Trade in Services Section, Statistics Division, WTO) aktarılmış olup IMF'ye dayandırılan bu rakamlarda bir yanlışlık olmadığı yanıtı alınmıştır. Bkz. Çalışmamızın en sonuna eklenen 23.08.2002 tarihli e-mail mesajı.

(21) DİE istatistiklerinde İngilizce çevirisi "Business and Personal Services" olarak geçmektedir. DPT de bu verileri DİE'den aldığı için aynı çeviriyi kullanmaktadır (Bkz. DPT, Temel ekonomik göstergeler). Bu çeviri aslında doğru olmamaktadır. Zira bu kalemin alt kalemlerinin gelişmiş ülkelerdeki iş hizmetlerinin tam karşılığı olup olmadığını tespit etmek mümkün olamamıştır. Zira bu kalemin içeriği ayrıntılı olarak sağlanamamaktadır. Dolayısıyla bu durum diğer ülkeler ile karşılaştırmalı analizde büyük sorun yaratmaktadır.

(22) Dolayısıyla, bu gibi kalemlerin sağlıklı olarak değerlendirilmesi bu kalemler belirlenip veri derlenmeye başlandıktan sonra yapılabilecektir.

(23) TCMB Dış Ödemeler Bilançosunun düzenlenmesiyle ilgili birimden 1.10.2002 tarihinde sözlü olarak alınan bilgiye göre, inşaat ve mali hizmetlerdeki sıfır (0) rakamının, bu alanlarda bu yıllarda sistematik veri verilmeye başlanmaması nedeniyle veri mevcut olmadığı anlamına geldiği anlaşılmaktadır.

Ancak, TCMB'nin bu tutumu son derece yanlıştır. Zira sıfır demek örneğin, inşaatta hiç ithalat yapılmamış demektir. Oysa bu alanda yapılmış bazı ithalat işlemleri olduğu 19 no.lu dipnotta verdiğim TCMB dokümanından anlaşılmaktadır.

Dolayısıyla TCMB'nin söz konusu ödemeler bilançosu ayrıntılı yeni sunum tablosundaki "0" lar yerine İngilizce'deki "n.a." (not available) teriminin Türkçe karşılığı olan "veri mevcut değil" ya da "veri yok" ibaresinin konulması daha doğru olurdu.

(24) GATS taahhüt listelerinde yer alan İngilizce "unbound" ve "none" terimleri (Fransızca'da sırasıyla "non consolidé" ve "néant" olarak geçmektedir) Türkçe'ye listeler hazırlanırken sırasıyla "kapalı" ve "kısıtlama yok" olarak çevrilmiştir. Bu listeler resmi belge niteliği taşıdığı için çalışmamızda biz de bu terimleri kullandık.

(25) Devam eden müzakere süreçleri sırasında ülke tekliflerinde herhangi bir iyileştirme yapıldığında ülkenin orijinal teklifi değiştiğinden, Sonuç Belgesinden sapma yapılmış sayılmakta ve dolayısıyla ülkenin yeni pozisyonunun resmileştirilmesi söz konusu protokole bağlı ve buna ek olan yeni listenin resmi belge olarak yayımlanması ile sağlanmaktadır.

(26) ses, teleks, faks, telgraf, data, mobil, çağrı, kablolu TV, kiralık kanal hizmetleri.

(27) Bu kurumlar listesinin başında Türk Telekom A.Ş., TBMM Bilgi Teknolojileri Komisyonu, İnternet Üst Kurulu, E-Ticaret Koordinasyon Kurulu, Kamu-Net, Okul-Net, ULAKNET, KOBİNET gelmektedir.

(28) Bilişim hizmeti kavramı ile bilişim ürünü arasındaki farkı belirtmek gerekir. DPT raporlarına göre, bilişim ürünü, bir çözümün raftan sağlanan donanım, malzeme ve yazılımlardan oluşan parçalarıdır.

(29) Hazine Müsteşarlığı, "Türkiye'nin güçlü ekonomiye geçiş programı", 2001: 14.

4686 sayılı 21.06 2001 tarihli Milletlerarası Tahkim Yasası, 4632 sayılı 7.04.2001 tarihli Bireysel emeklilik ve yatırım sitesi yasası, 4734 sayılı ve 4.01.2002 tarihli Kamu İhale Yasası olmak üzere bu düzenlemelerin önemli bir kısmı gerçekleştirilmiştir.

(30) Bu tercihte Gümrük Birliği'ne giriş ve AB'ne tam üyelik hedefiyle yürütülen uyum çalışmaları da kuşkusuz rol oynamıştır. Ancak konumuz GATS olduğu için, bu çalışmalara yalnızca yeri geldikçe değinilmiştir.

(31) Gerçekten çalışmamızın "giriş"inde de belirtildiği gibi, veri sorunu özellikle Türkiye açısından çok önemli boyutlardadır. Nitekim, Ek 6'da yer alan Türkiye'nin 1992-2001 yılları arası dönemde GATS'tan sonra hizmet ticaretinde yapısal bir değişim olup olmadığını ampirik olarak analize tabi tutan çalışmamızda da (Chow Testi ve Olabilirlik Oranı Testi) analiz dönemi, 1984-2001 arası olarak düşünüldüğü halde, veri sorunu nedeniyle 1984'ten başlatılamamış, 1992'den başlatılabilmektedir. Zira, TCMB'nin 1984 itibarıyla başlattığı ve hizmet alt sektörlerinin biraz daha ayrıntılandırıldığı yıllık ödemeler bilançosu "ayrıntılı yeni sunumunda" aylık veriler ancak 1992 sonrasında düzenli olarak verilmeye başlanmıştır (1984-2001 arasını kapsayan mevcut yıllık veriler ise, böyle bir analiz için çok kısa

bir veri dönemi olmaktadır). Görüldüğü gibi, çalışmamızda henüz konuyla ilgili “bulguları anlamlı olabilecek” ampirik analize benzeri istatistiksel veri sorunları nedeniyle girişilememiştir. Ancak, ilerde gözlem döneminin artmasına ve alana ilişkin sistematik veri oluşturulmasına bağlı olarak ülkemizde bu tür analizlerin yapılması mümkün hale gelebilecektir.

KAYNAKÇA

Adolf, Huala (2001), “Trade-related aspects of intellectual property rights and developing countries”, *The Developing Economies*, Vol. 39 (1), March: 49- 84.

Amsden, A. H. (1989), *Asia’s next giant: South Korea and late industrialization*, Oxford University Press, New York.

Aruoba, Çelik (1998), “Kriz, Rekabet, Yeni Korumacılık”, *Asomedyay, Dosya*, Ankara Sanayi Odası, Nisan sayısı: 1-26.

Aslan, Hanefi M. (1998), *Hizmet Ekonomisi*, Alfa Basım Yayım, İstanbul.

ATTAC (2002), “Les implications de l’AGCS pour l’enseignement supérieur”, *Courriel d’information ATTAC*, 23 février.

Austrian Federal Ministry for Economic affairs, Industry Department (1999), “Austrian background paper on the role of business services”, *OECD Business and Industry Policy Forum on Realising the potential of the service economy*, 28 September, Paris.

Australian Commonwealth Department of Industry (1999), “Background paper on Australia’s service industries “, *OECD Business and Industry Policy Forum on Realising the potential of the service economy*, 28 September, Paris.

Bagwell, Kyle; Staiger, Robert W. (1999), “An economic theory of GATT”, *The American Review*, Vol. 89(1), March: 215-248.

Bagwell, Kyle; Staiger, Robert W. (2001), “The WTO as a mechanism for securing market access property rights: Implications for global labor and environmental issues”, *Journal of Economic perspectives*, Vol.15 (3), Summer: 69-88.

Baily, Martin Neil; Lawrence, Robert Z. (2001), “Do we have a new e-commerce?”, *AEA Papers and Proceedings*, Vol.91 (2), May: 308-327.

Barchard, David (1990), *Turkey: Investing in the future*, Euromoney Publications PLC, London.

Bhagwati, Jagdish N. (1984), “Why are Services cheaper in the poor countries?”, *The Economic Journal*, Vol.94, June: 279-286.

- Bhagwati, Jagdish N. (1985)**, “Splintering and Disembodiment of Services and Developing Nations”, *Essays in Development Economics*, Ed. by Gene Grossman, MIT Press, Cambridge: 133-143.
- Bhagwati, Jagdish N. (1987)**, “International trade in services and its relevance for economic development”, *The emerging service economy: For the Services World Forum*, Ed. by Orio Giarini, Pergamon Press, New York, Sydney and Toronto: 3-34.
- Bhagwati, Jagdish N.; Panagaria, Arvind, Eds. (1996)**, *The economics of preferential trade agreements*, (Eds.), the AEI Press, Washington D.C.
- Bloom, Nicholas; Griffith, Rachel (2001)**, “The internationalisation of UK R&D”, *Fiscal Studies*, Vol.22 (3): 337-355.
- Boratav, Korkut (2000)**, *Yeni Dünya Düzeni Nereye?*, İmge Yayınevi, Ankara.
- Boratav, Korkut (2002)**, “Kriz: Nereden nereye?”, *İşletme ve Finans*, Yıl 17, 194, Mayıs: 23-26.
- Boratav, Korkut (2002a)**, “Preliminary notes on the decomposition of current account in 26 countries”, 20 June: 1-9.
- Bottini, Renaud (2001)**, “La commerce électronique du 8 juin 2000”, *Revue du Marché commun et de l’Union européenne*, No.449, juin: 368-373.
- Broadman, Harry G. (1994)**, “GATS: The Uruguay Round Accord on international trade and investment in services”, *World Economy*, 17(3), May 1994: 281-292.
- Butkeviciene, Jolita; Benavides David ve diğ. (2002)**, “Services performance in developing countries”, *WTO Symposium on Assessment of Trade in Services*, 14-15 March, Geneva.
- Cassing, James H. (1978)**, “Transport costs in international trade theory: A comparison with the analysis of nontraded goods”, *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. XCII (4), November: 535-550.
- Chow, G. (1960)**, “Tests of the equality between two sets of coefficients in two linear Regressions”, *Econometrica*, 28: 561-605.
- Clark, Colin (1960)**, *The conditions of economic progress*, 3. Edition, The Macmillan Company, London.
- Commission des CE (1998)**, *La contribution des services aux entreprises a l’efficacité industrielle: Un cadre pour une politique communautaire*, COM(1998) 534 Final, 21.09.98, Bruxelles.

Communautés Européennes (1973), Traités instituant les Communautés européennes; Traités portant révision de ces traités, Office des publications officielles des CE, Luxembourg.

Dabour, Nabil M. (2001), “Tourism development in the OIC countries: Further steps towards promotion of cooperation”, Journal of Economic Cooperation, Vol.22 (4) : 51-84.

D’Alcantara, Gonzales (1987), “ Reflections on some basic concepts for services economics”, The Economics of Services, Ed. by Gary Akehurst; Jean Gadrey, Frank Cass, London.

Das, Bhagirath Lal (1999), The WTO, A guide to the framework for international trade, Third World Network (TWN), UNCTAD, Penang.

Das, Bhagirath Lal (1998), The WTO Agreements: Deficiencies, imbalances and required changes, TWN, Penang.

Dedrick, Jason; Kraemer, Kenneth L.; Palacios, Juan J.; Tigre, Paulo B. ve diğ. (2001), “Economic liberalization and the computer industry: Comparing outcomes in Brazil and Mexico”, World Development, Vol.29 (7): 1199-1214.

DİE (2002), Dönemlere göre Gayri Safi Milli Hasıla 1999-2000, Mayıs, Yayın no.2557

DİE (2002), Aylık İstatistik Bülteni, Mayıs, Ankara.

DİE (2001), Hizmet İstatistikleri 1998, Yayın No. 2447, Mayıs, Ankara.

DİE (2001), Türkiye Ekonomisi: İstatistik ve Yorumlar, Ekim-Aralık, Ankara.

DİE (1998), Aylık İstatistik Bülteni, Ocak, Ankara.

DİSK Genel-İş (2002), Hizmet ticaretinde küreselleşme: GATS Anlaşması, Temmuz, Ankara.

Dış Ticaret Müsteşarlığı (2000), Başlıca Ekonomik Göstergeler, Mart-Nisan.

Djajic, Slobodon; Kierzkowski, Henryk (1989), “Goods, Services and Trade”, *Economica*, Vol.56, February: 83-95.

DPT (1993), Temel Ekonomik Büyüklükler (Yeni ve eski MG serilerine göre), Ankara.

DPT (1997), Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 1950-1997, Mart, Ankara.

DPT (1997a), Bilim-teknoloji politikaları ve 21. Yüzyılın toplumu, Sosyal Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü, Ağustos, Ankara.

DPT (2000), Türkiye - AB İlişkileri, Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Ankara.

DPT (2000a), Hizmet ticaretinin serbestleştirilmesi, Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Yayın no.2543, Ankara.

- DPT (2000b)**, Uzun Vadeli Gelişmenin (2001-2023) ve Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planının (2001-2005) Temel Amaçları ve Stratejisi, Haziran, Ankara.
- DPT (2000c)**, Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Öncesinde Bölgesel Gelişme 1996-2000, Haziran, Ankara.
- DPT (2000d)**, Fikri Haklar, Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Yayın no. 2500, Ankara.
- DPT (2001a)**, Temel Ekonomik Göstergeler: Türkiye, Haziran, Ankara.
- DPT (2001b)**, Ekonomik ve Sosyal Sektörlerdeki Gelişmeler, Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 2001-2005, 2001 Yılı Programı Destek Çalışmaları, Ankara.
- DPT (2001c)**, Bilişim teknolojileri ve politikaları, Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Yayın no.576, Ankara.
- DPT (2001d)**, Haberleşme, Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Ankara.
- DPT (2001e)**, Denizyolu Ulaştırması, Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Yayın no.595, Ankara.
- DPT (2001f)**, Demiryolu Ulaştırması, Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Yayın no.592, Ankara.
- DPT (2001g)**, Havayolu Ulaştırması, Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Yayın no.596, Ankara.
- DPT (2002)**, Temel Ekonomik Göstergeler: Türkiye, Mayıs, Ankara.
- Emerson, Michael ve diğ. (1991)**, The economics of 1992: The EC Commission's assessment of the economic effects of completing the internal market, Oxford University Press, New York.
- Ervin, Apathy ve diğ., (1995)**, Çeviren: Tarık Demirkan, Doğu Avrupa'da Özelleştirme: Alternatifler, Çıkarlar, Yasalar, YKB Yayınları, İstanbul.
- Fisher, Allan G.B. (1939)**, "Production, primary, secondary and tertiary", The Economic Record, June, 15: 36-37.
- Fieleke, S. Norman (1995)**, "The Soaring Trade in "Nontradables", New England Economic Review, November/December: 25-36.
- Fourastié, Jean (1958)**, Le grand espoir du XXIème Siècle, Paris.
- GATT (1991)**, Services sectoral classification list, document MTN.GNS/W/120, GATT/WTO, Temmuz, Geneva.

- Guillochon, Bernard (1976)**, Théories de l'échange international, Presses Universitaires de France, Paris.
- Ghose, Ajit K. (2000)**, "La libéralisation des échanges, l'emploi et les inégalités dans le monde", Revue internationale du Travail, Vol.139 (3): 319-346.
- Grey, Rodney de C. (1989)**, "1992, service sectors and the Uruguay Round", UNCTAD, Trade in Services: Sectoral issues, UN, New York: 405-430.
- Hazine Müsteşarlığı (1999a)**, Hizmet Ticareti Genel Anlaşması (GATS), GATS Serisi-II, Banka ve Kambiyo Genel Müdürlüğü, Mayıs, Ankara.
- Hazine Müsteşarlığı (1999b)**, Hizmet Ticareti Genel Anlaşması (GATS) ve Türkiye'nin Durumu, GATS Serisi-III, Banka ve Kambiyo Genel Müdürlüğü, Mayıs, Ankara.
- Hazine Müsteşarlığı (1999c)**, Hizmet Ticareti Genel Anlaşması'na (GATS) ilişkin taahhüt ve derogasyon listeleri, GATS Serisi-IV, Banka ve Kambiyo Genel Müdürlüğü, Mayıs, Ankara.
- Heckscher, Eli F. (1919)**, "The effect of trade on the distribution of income", in: Readings in the theory of international trade, S. Ellis ve A. Metzler (editörler), 1942: 272-300.
- Hill, T.P. (1977)**, "On Goods and Services", Review of Income and Wealth, December:315-338.
- Hindley, Brian; Smith, Alasdair (1984)**, "Comparative advantage and trade in services", The World Economy (7): 369-389.
- Hoekman, Bernard M.; Sauvé, Pierre (1994)**, Liberalizing trade in services, Discussion Papers, no.243, World Bank, Washington D.C..
- Hoekman, Bernard M.; Braga, Carlos A. Primo (1996)**, "Trade in services, the GATS and Asia", Asia Pacific Economic Review, 2(1), April: 5-20.
- Humpreys, Peter; Simpson, Seamus (1996)**, "European telecommunications and globalization", Globalization and Public Policy, Ed. by Philip GUMMETT, Studies International Political Economy, Edward Elgar, Cheltenham, UK; Brookfield, US: 105-123.
- Humphrey, David B.; Kim, Moshe; Vale, Bent (2001)**, "Realizing the gains from electronic payments: Costs, Pricing and payment choice", Journal of Money, Credit and Banking, Vol.33, No.2, May: 216-234.
- IMF (2001)**, Balance of Payments Statistics Yearbook, Washington D.C.
- IMF (2001)**, International Trade in Services: Recent Methodological Developments, [http:// www.imf.org](http://www.imf.org).
- IMF (1999)**, Balance of Payments Statistics Yearbook, Washington D.C.
- IMF (1994)**, Balance of Payments Statistics Yearbook, Washington D.C.

- IMF (1993)**, Balance of Payments Statistics Yearbook, Washington D.C.
- Industry Canada (1999)**, “Background paper: Service industries in Canada”, OECD Business and Industry Policy Forum on Realising the potential of the service economy, 28 September, Paris.
- İzmir Meslek Odaları Platformu (2001)**, GATS sempozyumu ve küreselleşmeye karşı mücadele alanları, Temmuz, İzmir.
- Kaldor, Nicholas (1975)**, “Economic growth and the Verdoorn Law: a comment on Mr. Rowthorn’s Article”, *Economic Journal*, December: 891-896.
- Karsenty, Guy (2002)**, Symposium on assesment of trade in services, WTO, 14-15 March, WTO Statistics Division: 1-26. www.wto.org.
- Katouzian, M.A. (1970)**, “The development of the services sector: a new approach”, Oxford Economic Papers, Vol.22, November: 362-382.
- Kepenek, Yakup; Yentürk, Nurhan (1996)**, Türkiye Ekonomisi, 8. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Kibritçioğlu, Aykut (2002)**, “On the Smithian origins of “new” trade and growth theories”, Economics Bulletin, Vol.2 (1): 1-15.
- Kibritçioğlu, Aykut (1996)**, Editör, Uluslararası (makro) iktisat - Okumalar, 72 Yayıncılık, Ankara.
- Kim, Jong-İl; Kim, June-Dong (2001)**, Liberalization of trade in services and productivity growth in Korea, May, <http://www.nber.org/books/ease11/index.html>.
- Kindleberger, Charles P. (1984)**, Multinational excursions, Cambridge, Massachusetts, The MIT Press.
- Kravis, Irving B. (1983)**, Services in the domestic economy and in world transactions, NBER, Working Paper No.1124, Cambridge, Massachusetts.
- Kravis, Irving B. (1985)**, “Services in world transactions”, Managing the service economy: Prospects and Problems, Ed. by Robert P. Inman, Essays commissioned for the inaugural conference of the Fishman-Davidson Center for the study of the service sector, Wharton School, University of Pennsylvania, Cambridge, NY and Sydney, Cambridge University Press: 135- 160.
- Krugman, Paul R.; Obstfeld, Maurice (1997)**, International Economics Theory and Policy, Fourth Edition, Addison-Wesley, New York.

- Kumbhakar, Subal C.; Lozano-Vivas, Ana ve diğ., (2001)**, “The effects of deregulation on the performance of financial institutions: The case of Spanish savings banks”, *Journal of Money, Credit, and Banking*, Vol. 33(1), February: 101-120.
- Lister, Richard (1997)**, “Navigating past the legal pitfalls”, *Outsourcing Journal*, August issue, <http://www.outsourcing-journal.com/issues/aug1997/html/legal.html>
- Marshall, Alfred (1890)**, *Principles of economics, An introductory volume*, Macmillan and Co., London, Eighth edition, 1947: Chapter II: 54-57.
- Markusen, James R. (1989)**, “Trade in producer services and in other specialized intermediate inputs”, *The American Economic Review*, Vol. 79 (1), March: 85-95.
- Meade, James (1956)**, “The price adjustment and the Australian balance of payments”, *Economic Record*, November.
- Melvin, James R. (1989)**, “Trade in Producer Services:A Heckscher-Ohlin Approach”, *Journal of Political Economy*, Vol.97(5):1180-1196.
- Met-domestici, Alexandre (2001)**, “Les services postaux entre une libéralisation contrôlée et la préservation du service universel”, *Revue du Marché commun et de l’Union européenne*, No.448, Mai: 327-331.
- Mill, John Stuart (1848)**, *Principles of political economy*, Vol.1, Third edition, Ed. by J.W. Parker and Son, London, 1852. (s: 57-60)
- MPM Anahtar (2001)**, “Turizmde 2001 yılı sonuçları değerlendirildi”, *Yıl: 13 (156): 4-6*.
- Mülkiye (2002)**, “GATS ve kamu hizmetleri”, *Temmuz-Ağustos*, Vol.26 (234): 25-95.
- Ng K, Charles; Seabright, Paul (2001)**, “ Competition, privatisation and productive efficiency: Evidence from the airline industry”, *The Economic Journal*, 111, July: 591-619.
- Noyelle, Thierry (1989)**, “Business services and the Uruguay Round negotiations on trade in services”, UNCTAD, *Trade in Services: Sectoral issues*, UN, New York: 309-363.
- OECD (2001)**, *Statistics on International trade in services: 1990-1999*, 2001 Edition, Paris.
- OECD (2000a)**, *The service economy*, Paris,
<http://www.oecd.org/dsti/sti/industr/indcomp/act/services.pdf>
- OECD (2000)**, *Services: Statistiques sur la valeur ajoutée et l’emploi*, Paris.
- OECD (2000)**, *Labor Force Statistics*, Paris.

- OECD (1999)**, “The economic and social impact of electronic commerce: Executive Summary”, Business and Industry Policy Forum on Realising the potential of the service economy, 28 September, Paris. <http://www.oecd.org/dsti/sti/industry/indcomp/act/services/forum.htm>
- OECD (1999)**, Information Technology Outlook 2000, Paris.
- OECD (1998)**, Technology, productivity and job creation: Best policies practices, Paris.
- OECD (1996)**, Services: Statistiques sur les échanges internationaux: 1970-1993, Paris.
- OECD (1995)**, Politique du tourisme et tourisme international dans les pays de l’OCDE 1992-93, Annexe statistique, DAFFE/Tou (95) 1/ Part 3.
- Oh, Cecilia (2000)**, “Developing world advised to retain national autonomy”, SUNS#4607, 16 February.
- Ohlin, Bertil (1952)**, Interregional and international trade, Harvard University Press, Cambridge.
- Ongun, M. Tuba (1997)**, “Hizmet Ticareti Genel Anlaşması ve olası sonuçları, TÜRK-İŞ Yıllığı 1997, Türk-İş, Ankara: 350-367.
- Ongun, M. Tuba (1998)**, “Yeni Korumacılık”, Asomedy, Dosya, Ankara Sanayi Odası, Nisan Sayısı: 28-42.
- Ongun, Mehmet Tuba (1999)**, “ The GATS and the future of international trade in services”, Trade in Services, Ed. Sir Hans Singer, Neelambar Hatti and Rameshwar Tandon, B.R. Publishing Corporation, Delhi, India: 603-632.
- Ongun, Mehmet Tuba (2001)**, “The Agreement on Trade-related aspects of intellectual property rights (TRIPs), its implications and developing countries”, Journal of Economic Cooperation among islamic countries, Vol.22 (2) : 1-30.
- Ongun, M. Tuba (2001a)**, “Yabancı sermaye ve dış borçlar”, Türkiye Ekonomisi Sektörel Analiz, Türkiye Ekonomi Kurumu, İmaj Yayınevi, Ankara, Ekim:323-355.
- Ongun, M. Tuba (2002)**, “The WTO and some important issues concerning world trade in goods”, Journal of Economic Cooperation among islamic countries, Vol.23 (2): 61-94.
- Outsourcing Institute (1997)**, The outsourcing index, December: www.outsourcing.com/news/
- Piketty, Thomas (1998)**, “Les créations d’emplois en France et aux Etats-Unis: Services de proximité contre boulots”, Problemes économiques, No. 2555, 11 Février: 7-15.
- Prendergast, Renée; Stewart, Frances. (1991)**, Çeviren: İdil Eser, Piyasa Güçleri ve Küresel Kalkınma, YKB Yayınları, 1995, İstanbul.

- Poupeau, Franck (2002)**, “Su pazarı (Le marché de l’eau)”, Le Monde diplomatique, 15 Mai - 15 Juin.
- Ricardo, David (1817)**, On the principles of political economy and taxation, The Royal Economic Society, Cambridge University Press, 1996, New York.
- Richardson, John B. (1987)**, “A sub-sectoral approach to services: trade theory”, The emerging service economy: For the Services World Forum, Ed. by Orio Giarini, New York, Sydney and Toronto, Pergamon Press: 59-82.
- Riddle, Dorothy I. (2002)**, “Services export capacity in developing countries”, WTO, Symposium on assessment of trade in services, 15 march: 1-10.
- Riddle, Dorothy I. (1986)**, Service-led growth: The role of the service sector in world development, Praeger, New York.
- Ryan, Cillian (1988)**, “Trade in Services: An Introductory Survey”, The Economic and Social Review, Vol.20 (1), October: 37-48.
- Sachs, Jeffrey D.; Larrain, Felibe B. (1993)**, Macroeconomics in the global economy, Harvester Wheatsheaf, New York.
- Samuelson, Paul A. (1948)**, “International factor price equalization once again”, Economic Journal, June, Vol.59: 181-197.
- Sapir, André; Lutz, Ernest (1981)**, Trade in services: Economic determinants and development-related issues, World Bank Staff Working Paper No.480, World Bank, Washington D.C.
- Sapir, André (1987)**, “International trade in services and its relevance for economic development: Comment”, The emerging service economy: For the Services World Forum, Ed. by Orio Giarini, NY, Sydney and Toronto, Pergamon Press: 49-54.
- Sauvé, Pierre; Dihel Nora (2002)**, “Services liberalisation and evolving regulation: trends and outcomes in OECD countries”, Symposium on Assessment of Trade in Services, WTO, Geneva, 14-15 March 2002, <http://www.wto.org>.
- Seyidoğlu, Halil (2001)**, Uluslararası İktisat: Teori, Politika ve Uygulama, 14. Baskı, Gizem Yayınları, Ocak, İstanbul.
- Shelp, Ronald K. (1981)**, Beyond industrialization: Ascendency of the global service economy, Praeger, New York.

Sjöholm, Fredrik (1999), “Productivity growth in Indonesia: The role of regional characteristics and direct foreign investment”, *Economic Development and Cultural Change*, Vol.47 (3), April: 559-584.

Sönmez, Sinan (1998), *Dünya ekonomisinde dönüşüm: Sömürgecilikten Küreselleşmeye*, İmge Yayınevi, 1.Baskı, Mart, Ankara.

Spengler, Joseph J. (1970), “Cost of specialization in a service economy”, *Social Science Quarterly*, 51 (2), Sept.: 237-262.

Stephenson, Sherry M. (2000), *Services trade in the Western Hemisphere: Liberalization, integration and reform*, Organization of American States, Wash.D.C., Brookings Institution Press.

Stephenson, Sherry M. (2002), “Regional versus multilateral liberalization of services”, *World Trade Review*, Vol. 1(2): 187-209.

TCMB (1999), “Ödemeler dengesi tablosu’ndaki diğer mal ve hizmet gelirleri kaleminin içeriği ve hesaplama yöntemine ilişkin açıklama”, 11.06.1999 (99-13): <http://www.tcmb.gov.tr/yeni/duyuru/odemel.html>

Tezel, Yahya Sezai (1999), *Kapılanma Kültürü ve Demokrasi: İktisat, Siyaset ve Tarih Yazıları*, Liberte Yayınları: 22, Ankara.

Third World Network (2001), *A Development Assessment of the Global Trading System*, UNDP, May, NY.

Time (2001), “How Jean-Marie Messier turned an old water company into a new media giant?”, 6 August: 32-39.

TOBB (1990), *İktisadi kalkınmadaki önemi bakımından Türkiye’de turizm sektöründeki gelişmelerin değerlendirilmesi*, Yayın no.149, Ankara.

TUENA (1998), T.C. Ulaştırma Bakanlığı, *Türkiye Ulusal Enformasyon Ana Planı, Durum saptaması ve dünyadaki eğilimler, iş paketleri: Yönetici özeti*, Ankara.

Türkkan, Erdal (2001), “Türkiye’de sanayileşme: 1980-2000”, *Türkiye Ekonomisi Sektörel Analiz*, Türkiye Ekonomi Kurumu, İmaj Yayınevi, Ankara, Ekim:105-145.

Türkcan, Ergun (1999), “Cumhuriyet döneminde bilim politikası”, *MPM Anahtar*, Yıl:11 Sayı:130, Ekim: 18-19.

United Nations (1974), *Yearbook of National Accounts Statistics*, Vol.1, New York.

United Nations (1991), *Provisional Central Product Classification (CPC)*, *Statistical Papers*, Series M, No.77, New York.

United Nations (1998), Central Product Classification (CPC), Version 1.0, Statistical Papers, Series M, No.77, Ver.1.0, New York.

UNCTAD (1989), Trade in Services: Sectoral Issues, United Nations, UNCTAD/ITP/26, New York.

UNCTAD (1994), Liberalizing international transactions in services: A handbook, United Nations and the World Bank, UNCTAD/DTCI/7, New York ve Geneva .

UNCTC (1993), Foreign direct investments and transnational corporations in services, United Nations publications, No.E.81.II.A.1.

Van Reenen, John (2001), “The New Economy: Reality and policy”, Fiscal studies, Vol.22 (3): 307-336.

Wade, R. (1990), Governing the market: Economic theory and the role of government in East Asian industrialization, Princeton University Press, 1990, Princeton, NJ.

World Bank (1995), “More to Trade: The internationalization of Services”, Global Economic Prospects and the Developing Countries: 43-56.

WTO (2002), Rapport annuel 2002 de l’OMC-WTO, Geneva, August, www.wto.org.

WTO (2002), AGCS - Faits et Fiction, Geneva, 22 Mayis, www.wto.org.

WTO (2001), International Trade Statistics 2001, The WTO Secretariat, November, www.wto.org/stats2001_e.pdf.

WTO (2001), Déclaration ministérielle de la Conférence ministérielle de l’OMC , 2001 Doha, www.wto.org/french/thewto_f/minist_f/min01_1f/mindecl_f.htm, 21 Mayis 2002: 1

WTO (2001), Document no. 00-2435, S/CSS/W/87, 11 Mai 2001, Communication de la République de Corée: Proposition de négociation pour les services de transport maritime.

WTO (2001), Document no. 00-4723, S/CSS/W/111, 1 Oct.2001, Communication de l’Australie: Proposition de négociation pour les services de transport maritime.

WTO (2000), International Trade Statistics 2000, The WTO Secretariat, 30 November, www.wto.org/stats2000_e.pdf.

WTO (2000), Document no. 00-5623, S/CSS/W/35, 22 Dec. 2000, Communication des Communautés européennes et de leurs états membres sur les télécommunications.

WTO (2000), Document no. 00-4250, S/C/W/27/Add.1, 30 Oct. 2000, A review of statistics on trade flows in services, Note by the Secretariat.

WTO (1999), Document no. 99-1671, S/C/W/105, 26.04.1999, Communication du Japon: Evaluation du commerce des services.

WTO (1999), Document no.99-2176, WT/TPR/S/56, 01.06.1999, Trade Policy Review Body, Trade policy review of United States, Report by the Secretariat.

WTO (1999), Document no.99-4387, WT/GC/W/372, 14.10.1999, Proposal regarding the GATS, Communication from the Dominican Republic, El Salvador and Honduras, Preparations for the 1999 Ministeriel Conference, Council for Trade in services.

WTO (1999), Document no. 99-2211, WT/GC/W/189, 2.06.1999, Communication des Communautés européennes: Préparation de la Conférence ministérielle de 1999, Conseil général.

WTO (1999), Document no. 99-3317, WT/GC/W/295, 5.08.1999, Communication des Etats-Unis: Préparation de la Conférence ministérielle de 1999, Conseil général.

WTO (1999), Document no. 99-1336, WT/GC/W/160, 1.04.1999, Communication du Pakistan:Mouvement des personnes physiques dans le cadre de l'AGCS, Préparation de la Conférence ministérielle de 1999, Conseil général.

WTO (1999), Document no. 99-2762, WT/GC/W/224, 2.07.1999, Communication de l'Inde: Préparation de la Conférence ministérielle de 1999, Conseil général.

WTO (1999), The development impact of trade liberalization under GATS, WTO, Job No.2748/Rev.1, 7.06.1999.

WTO (1998), Document no.98-4578, S/C/W/62, 16.11.1998, Conseil du commerce des services: Services de transport maritime, Note d'information du Secrétariat.

WTO (1998), Document no.98-4837, S/C/W/72, 2.12.1998, Conseil du commerce des services: Services financiers, Note d'information du Secrétariat.

WTO (1998), Document no.98-4927, S/C/W/75, 8.12.1998, Conseil du commerce des services: Présence de personnes physiques (Mode 4), Note d'information du Secrétariat.

WTO (1998), Document no.98-2174, WT/MIN(98)/ST/116, 20.05.1998, Japan's position on WTO issues, Ministeriel Conference Second session, 18-20 May 1998, Geneva.

WTO (1998), Document no. 98-1029, WT/CTE/W/67/Add.1, 13.03.1998, Effets positifs sur l'environnement de l'élimination des restrictions du commerce et des distortions du commerce: Note du Secretariat: Services liés a l'environnement.

WTO (1998), Document no.98-5087, S/C/W/89, 16.12.1998, Conseil du commerce des services, Communication des Etats-Unis: Services financiers.

WTO (1998), Document no.98-3690, S/C/W/51, 23.09.1998, Conseil du commerce des services: Services de tourisme, Note d'information du Secrétariat.

WTO (1998), Document no.98-2320, S/C/W/26/Add.1, 29.05.1998, Conseil du commerce des services: Effets économiques de la libéralisation du secteur des services: Tour d'horizon des études empiriques, Note d'information du Secretariat.

WTO (1998), Document no.98-2325, S/C/W/38, 8.06.1998, Construction and related engineering services, Background note by the Secretariat.

WTO (1998), Document no.98-4870, S/C/W/73, 4.12.1998, Conseil du commerce des services, Services comptables, Note d'information du Secretariat.

WTO (1998), Document no.98-4221, S/C/W/60, 28.10.1998, Conseil du commerce des services: Services de transports terrestres, Note d'information du Secretariat.

WTO (1998), Document no.98-2690, S/C/W/46, 6.07.1998, Conseil du commerce des services: Services concernant l'environnement, Note d'information du Secretariat.

WTO (1997), Document no.97-1409, GATS/SC/88/Supp.2, 11.04.1997, Commerce des services, Turquie, Liste d'engagements spécifiques, Supplément 2.

WTO (1996), Rapport annuel 1996 de l'OMC-WTO, Geneva.

EKLER

EK.1. HİZMET TİCARETİ GENEL ANLAŞMASI'NIN YASAL YAPISI

BÖLÜM 1	AMAÇ ve TANIM
Madde 1	Amaç ve Tanım
BÖLÜM 2	GENEL YÜKÜMLÜLÜK VE DİSİPLİNLER
Madde 2	En çok kayrılan ülke prensibi
Madde 3	Şeffaflık
Madde 3 tekrar	Gizli bilgilerin açığa çıkarılması
Madde 4	Gelişmekte olan ülkelerin artan katılımı
Madde 5	Ekonomik bütünleşme
Madde 5 tekrar	İşgücü piyasaları bütünleştirme anlaşmaları
Madde 6	Yurtiçi düzenleme
Madde 7	Tanıtma
Madde 8	Tekeller ve münhasır hizmet sunucuları
Madde 9	Mesleki uygulamalar
Madde 10	Olağanüstü koruma tedbirleri
Madde 11	Ödemeler ve transferler
Madde 12	Ödemeler dengesini korumaya yönelik kısıtlamalar
Madde 13	Hükümet alımları
Madde 14	Genel istisnalar
Madde 14 tekrar	Güvenlikle ilgili istisnalar
Madde 15	Sübvansiyonlar
BÖLÜM 3	ÖZEL TAAHHÜTLER
Madde 16	Pazara giriş
Madde 17	Milli muamele
Madde 18	Ek taahhütler
BÖLÜM 4	ARTAN LİBERALİZASYON
Madde 19	Özel taahhütlerin müzakeresi
Madde 20	Özel taahhüt listeleri
Madde 21	Listelerde değişiklik yapılması
BÖLÜM 5	KURUMSAL HÜKÜMLER
Madde 22	Konsültasyon
Madde 23	Anlaşmazlıkların halli ve yükümlülüklerin yerine getirilmesi
Madde 24	Hizmet Ticareti Konseyi
Madde 25	Teknik İşbirliği
Madde 26	Diğer uluslararası kuruluşlarla ilişkiler
BÖLÜM 6	SON HÜKÜMLER
Madde 27	Menfaatlerden vazgeçme
Madde 28	Tanımlar
Madde 29	Ekler
•	Madde 2'nin muafiyetleri hakkında ek
•	Anlaşma çerçevesinde hizmet üretimi yapan gerçek kişilerin hareketliliği hakkında ek
•	Mali hizmetler hakkında ek
•	Mali hizmetler hakkında ikinci ek
•	Haberleşme hakkında ek
•	Hava taşımacılığı hakkında ek
•	Temel haberleşme ile ilgili müzakereler hakkında ek
•	Deniz taşımacılığı hizmetleri ile ilgili müzakereler hakkında ek

Kaynak: Hazine Müsteşarlığı (1999a), GATS SERİSİ-II: 1-29.

EK.2. HİZMET TİCARETİ GENEL ANLAŞMASI

BÖLÜM 1 AMAÇ ve TANIM

Madde 1 Amaç ve Tanım

BÖLÜM 2 GENEL YÜKÜMLÜLÜK VE DİSİPLİNLER

Madde 2 En çok kayırılan ülke prensibi

Madde 3 Şeffaflık

Madde 3 tekrar Gizli bilgilerin açığa çıkarılması

Madde 4 Gelişmekte olan ülkelerin artan katılımı

Madde 5 Ekonomik bütünleşme

Madde 5 tekrar İşgücü piyasaları bütünleştirme anlaşmaları

Madde 6 Yurtiçi düzenleme

Madde 7 Tanıma

Madde 8 Tekeller ve münhasır hizmet sunucuları

Madde 9 Mesleki uygulamalar

Madde 10 Olağanüstü koruma tedbirleri

Madde 11 Ödemeler ve transferler

Madde 12 Ödemeler dengesini korumaya yönelik kısıtlamalar

Madde 13 Hükümet alımları

Madde 14 Genel istisnalar

Madde 14 tekrar Güvenlikle ilgili istisnalar

Madde 15 Sübvansiyonlar

BÖLÜM 3 ÖZEL TAAHHÜTLER

Madde 16 Pazara giriş

Madde 17 Milli muamele

Madde 18 Ek taahhütler

BÖLÜM 4 ARTAN LİBERALİZASYON

Madde 19 Özel taahhütlerin müzakeresi

Madde 20 Özel taahhüt listeleri

Madde 21 Listelerde değişiklik yapılması

BÖLÜM 5 KURUMSAL HÜKÜMLER

Madde 22 Konsültasyon

Madde 23 Anlaşmazlıkların halli ve yükümlülüklerin yerine getirilmesi

Madde 24 Hizmet Ticareti Konseyi

Madde 25 Teknik İşbirliği

Madde 26 Diğer uluslararası kuruluşlarla ilişkiler

BÖLÜM 6 SON HÜKÜMLER

Madde 27 Menfaatlerden vazgeçme

Madde 28 Tanımlar

Madde 29 Ekler

- Madde 2'nin muafiyetleri hakkında ek
- Anlaşma çerçevesinde hizmet üretimi yapan gerçek kişilerin hareketliliği hakkında ek
- Mali hizmetler hakkında ek
- Mali hizmetler hakkında ikinci ek
- Haberleşme hakkında ek
- Hava taşımacılığı hakkında ek
- Temel haberleşme ile ilgili müzakereler hakkında ek
- Deniz taşımacılığı hizmetleri ile ilgili müzakereler hakkında ek

HİZMET TİCARETİ KONSEYİ KARARLARI

- GATS için kurumsal düzenlemeler hakkında karar
- GATS'daki bazı anlaşmazlıkların halli metotları hakkında karar
- Hizmet ticareti ve çevre hakkında karar
- Deniz taşımacılığı hizmetleri ile ilgili müzakereler hakkında karar
- Temel haberleşme ile ilgili müzakereler hakkında karar
- Mesleki hizmetlerle ilgili karar
- Mali hizmetlere ilişkin taahhütler hakkında açıklama

HİZMET TİCARETİ GENEL ANLAŞMASI

Üye Ülkeler,

Dünya ekonomisinin büyümesi ve gelişmesinde hizmet ticaretinin artan öneminin farkına vararak,

Hizmet ticaretini şeffaflık ve artan liberalizasyon koşulları altında genişletmek, ticarete bulunan bütün ülkelerin ekonomik büyümesini ve gelişmekte olan ülkelerin gelişmelerini ilerletmek amacıyla hizmet ticaretiyle ilgili olarak çok taraflı prensip ve kurallar bünyesi oluşturma arzusuyla;

Milli politika amaçlarını göz önünde bulundurarak, karşılıklı fayda prensibiyle tüm katılımcıların menfaatlerini ilerletmeyi ve hak ve yükümlülükler dengesi sağlamayı amaçlayan çok taraflı müzakereler yoluyla daha yüksek bir liberalizasyon düzeyine en kısa zamanda ulaşılması arzusuyla;

Milli politika amaçlarını gerçekleştirmek amacıyla, ülke sınırları içinde hizmet arzıyla ilgili olarak yeni yönetmelikler ortaya çıkarma ve düzenleme haklarının ve farklı ülkelerdeki hizmet yönetmeliklerinin gelişmesiyle ilgili mevcut orantısızlık belli iken, gelişmekte olan ülkelerin bu haklarını kullanmalarıyla ilgili özel ihtiyaçlarını kabul ederek;

Gelişmekte olan ülkelerin hizmet ticaretindeki artan katılımını ve hizmet ihracatlarının, diğer şeylerin yanında, yurtiçi hizmet kapasitesiyle etkinliğinin ve rekabet edilebilirliğinin güçlendirilmesi yoluyla genişletilmesini kolaylaştırma arzusuyla;

En az gelişmiş ülkelerin özel ekonomik durumları ve gelişmelerini, ticari ve mali ihtiyaçları karşısındaki ciddi zorluklarını özellikle göz önünde bulundurarak;

Aşağıdaki hususlarda anlaşmıştır:

BÖLÜM I

AMAÇ VE TANIM

Madde 1: Amaç ve Tanım

1. Bu anlaşma Üye ülkelerin hizmet ticaretini etkileyen tedbirlerine uygulanacaktır.
2. Bu anlaşmanın amacı bakımından, hizmet ticareti aşağıdaki şekillerde gerçekleşen **hizmet arzı** olarak tanımlanmaktadır:
  - (a) bir Üye ülkeden herhangi bir diğer Üye ülkeye;
  - (b) bir Üye ülkeden herhangi bir diğer Üyenin hizmet tüketicisine;
  - (c) bir Üyenin hizmet sunucusunun herhangi bir diğer Üye ülkede ticari varlık oluşturması;
  - (d) bir Üyenin hizmet sunucusunun, gerçek kişiler yoluyla bir diğer Üye ülkede faaliyette bulunması.
3. Bu anlaşmanın amacı bakımından:
  - (a) " tarafların önlemleri".
    - (i) merkezi, bölgesel veya yerel yönetim ve otoriteler; ve
    - (j) merkezi, bölgesel veya yerel yönetim ve otoriteler tarafından yetki verilmiş resmi olmayan kurumlarca alınmış önlemleri ifade eder;

Bütün üyeler, Anlaşmadaki yükümlülüklerini ve taahhütlerini yerine getirirken ülkelerindeki bölgesel ve yerel hükümetler ve merciler ve resmi olmayan kurumların riayet etmelerini temin etmek için mevcut makul tedbirleri alabileceklerdir.

- (b) "hizmetler", resmi otoritenin uygulanmasında sunulan hizmetler dışında kalan her sektördeki hizmetleri kapsar.
- (c) Resmi otoritenin uygulanmasında sunulan hizmet, ticari amaç dışında ve bir ya da daha fazla hizmet sunucusuyla rekabet etmeksizin sunulan hizmet anlamındadır.

BÖLÜM II

GENEL YÜKÜMLÜLÜK VE DİSİPLİNLER

Madde 2

En Çok Kayırılan Ülke Prensibi (MFN)

1. Her Üye, bu Anlaşmada kapsanan bir tedbirle ilgili olarak; herhangi bir diğer Üyenin hizmetlerine ve hizmet sunucularına, diğer bir ülkenin benzer hizmetleri ve hizmet sunucularına uygulanandan daha az kayırıcı olmayan bir muameleyi, derhal ve şartsız olarak uygulayacaktır.
2. Üyelerden biri, 1. paragrafta aykırılık teşkil eden bir tedbiri II. Maddenin Muafiyetlerle ilgili Ekindeki şartları karşılması ve bir liste halinde belirtilmesi kaydıyla koruyabilir.
3. Bu Anlaşmanın hükümleri, Üye ülkelerin komşu ülkelere, bölgesel olarak üretilen ve tüketilen hizmetlerin, sınır bölgelerindeki mübadelesini kolaylaştırmak için bazı avantajlar vermesini engellediği şekilde yorumlanamaz.

Madde 3: Şeffaflık

1. Her Üye; olağanüstü durumlar hariç bu Anlaşmayla ilgili olan ve Anlaşmanın işleyişini etkileyen tüm tedbirleri, süratle ve en geç yürürlüğe girmeleriyle birlikte yayımlayacaktır. Ayrıca, Üye ülkelerin taraf olduğu hizmet ticareti ile ilgili veya hizmet ticaretini etkileyen uluslar arası anlaşmalar da yayımlanacaktır.

2. Birinci paragrafta sözü edilen yayımın uygulanmadığı durumlarda, bu gibi bilgiler başka şekillerde kamuya sunulacaktır.

3. Her Üye, bu anlaşmadaki özel taahhütlerinde kapsanan hizmet ticaretini önemli ölçüde etkileyen herhangi bir yeni kanun, düzenleme veya idari yönetmeliği ya da bunlardaki değişiklikleri süratle ve en azından her yıl Hizmet Ticareti Konseyine bildirecektir.

4. Her üye, birinci paragraf kapsamındaki uluslar arası anlaşmalar veya genel uygulamaya ilişkin tedbirleriyle ilgili spesifik bilgileri bir diğer Üyenin talebi üzerine süratle temin edecektir. Her üye, üçüncü paragraftaki ihbar koşuluna konu olanlar da dahil olmak üzere ilgili bütün meseleler için teklif üzerine, diğer Üyelere spesifik bilgi sağlamak amacıyla bir ya da daha fazla araştırma noktası oluşturacaktır. Bu araştırma noktaları DTÖ'nü oluşturan Anlaşmanın (bu Anlaşmada DTÖ Anlaşması olarak ifade edilecektir) yürürlüğe girdiği tarihten itibaren iki yıl içinde kurulacaktır. Gelişme yolundaki Üye ülkeler için, bu araştırma noktalarının kurulacağı zaman sınıрыyla ilgili olarak uygun esneklik konusunda anlaşmaya varılabilir. Araştırma noktalarının kanun ve düzenlemelerin teslim edilebileceği bir yer olması gerekmektedir.

5. Herhangi bir Üye, Anlaşmanın işleyişine etki ettiğini düşündüğü takdirde, bir diğer Üye tarafından alınan bir tedbiri Hizmet Ticaret Konseyine bildirebilir.

Madde 3 (Tekrar): Gizli Bilgilerin Açığa Çıkarılması

Bu Anlaşmada hiçbir husus, herhangi bir Üyeyi açığa çıkarılması kanuni uygulamayı engelleyecek, kamu menfaatine ters düşecek, veya kamu ya da özel, belirli girişimlerin ticari menfaatlerine zarar verecek gizli bilgileri vermeye zorlamayacaktır.

Madde 4: Gelişmekte Olan Ülkelerin Artan katılımı

1. Bu Anlaşmanın 3 ve 4. Bölümleri gereğince, değişik Üyeler tarafından gelişme yolundaki üye ülkelerin dünya ticaretindeki artan katılımı, müzakere edilen özel taahhütler yoluyla aşağıdaki hususlarla ilgili olarak kolaylaştırılacaktır.

- (a) tüm diğer hususların yanında, ticari bazda teknolojiye giriş yoluyla bu ülkelerin yurtiçi hizmet kapasiteleriyle etkenliğinin ve rekabet gücünün güçlendirilmesi;
- (b) bu ülkelerin dağıtım kanallarına ve bilgi ağlarına giriş yollarının geliştirilmesi; ve
- (c) sektörlerdeki pazara girişin ve bu ülkeleri ilgilendiren ihraç arzı şekillerinin liberalizasyonu,

2. Gelişmiş üye ülkeler ve mümkün olduğu ölçüde diğer üyeler, Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) Anlaşmasının yürürlüğe girdiği tarihten itibaren iki yıl içinde gelişme yolundaki üye ülkelere ait hizmet sunucularının, kendi piyasaları hakkında bilgi edinmelerini kolaylaştırmak amacıyla aşağıdaki hususlarla ilgili olarak irtibat noktaları oluşturacaktır:

- (a) hizmet arzının ticari ve teknik yönleri;
- (b) profesyonel niteliklerin elde edilmesi, tescil ve kabulü; ve
- (c) hizmet teknolojisinin elde edilebilirliği.

3. Paragraf 1 ve 2'nin yürütülmesinde en az gelişmiş üye ülkelere özel bir öncelik tanınacaktır. Özel ekonomik durum ve gelişmeleri, ticari ve finansal ihtiyaçları göz önüne alındığında, en az gelişmiş ülkelerin müzakere edilmiş spesifik taahhütleri kabul etmelerindeki ciddi zorluklar göz önünde bulundurulacaktır.

Madde 5: Ekonomik Bütünleşme

1. Bu Anlaşma, üyelerinden herhangi birinin, taraflar arasındaki hizmet ticaretini liberalleştirici bir anlaşmaya girmesi veya mevcut böyle bir anlaşmaya taraf olmasını engellemeyecektir, ancak böyle bir anlaşma:

- (a) önemli ölçüde sektörel kapsama (1) sahip olmalıdır, ve
- (b) taraflar arasında 11., 12., 14., Maddelerde ve 14. Maddenin tekrarında kabul edilen tedbirler hariç, alt paragraf (a) da belirtilen sektörlerde, ya anlaşmanın yürürlüğe girişinde ya da makul bir zaman çerçevesi temelinde 17. Madde kapsamındaki bütün farklı muamelelerin aşağıdaki şekillerde kaldırılmasını öngörmelidir.

- (i) mevcut ayrımcı tedbirlerin ortadan kaldırılması, ve/veya
- (ii) yeni veya daha fazla ayrımcı tedbirlerin yasaklandırılması.

2. Paragraf 1(b) deki şartların yerine getirildiğinin değerlendirilmesinde, anlaşmanın daha geniş bir ekonomik bütünleşme süreci (prosesi) ve ilgili ülkeler arasındaki ticaretin liberalizasyonu ile olan ilişkisi üzerinde durulabilir.

3. (a) Gelişmekte olan ülkelerin 1. paragrafta sözü edilen türde bir anlaşmaya taraf olduğu durumlarda, ilgili ülkelerin hem tüm hem de bireysel sektör ve alt sektörlerdeki gelişmişlik düzeyi de göz önünde bulundurularak, paragraf 1'de, özellikle alt paragraf (b)de belirtilen şartlarla ilgili olarak uygun esneklik sağlanacaktır.

(b) Paragraf 6'ya rağmen, paragraf 1'de sözü edilen türde bir anlaşmanın sadece gelişmekte olan ülkeleri kapsamaması durumunda, böyle bir anlaşmaya taraf olan ülkelerin gerçek kişileri tarafından sahip olunan ya da kontrol edilen tüzel kişilere daha elverişli bir muamele sağlanabilir.

4. Birinci paragrafta sözü edilen türde bir anlaşma, taraflar arasındaki ticareti kolaylaştırmak amacıyla hazırlanacaktır ve anlaşma dışındaki herhangi bir Üye göz önüne alındığında, böyle bir anlaşma öncesinde uygulanan düzeye kıyasla, ilgili sektörlerle ait hizmet ticaretindeki tüm engelleri kaldırmayacaktır.

5. Eğer sonuçta, 1. paragraf kapsamındaki herhangi bir anlaşmada meydana gelen bir gelen bir genişlik veya önemli bir değişiklik durumunda bir Üye, listesinde belirtilen vade ve şartlara aykırı olarak belirli bir taahhüdü değiştirmek veya çekmek istediğinde, bu durumu en az 90 gün önce bildirecektir ve 21. Maddenin 2, 3 ve 4. paragraflarında ileri sürülen prosedür işleyecektir.

6. Herhangi bir üyenin hizmet sunucusu 1.paragrafta sözü edilen bir anlaşmaya taraf olan bir ülkenin kanunlarına göre oluşturulan bir tüzel kişiyse bu ülkelerde bağımsız mesleki uygulamalarda bulunması şartıyla böyle bir anlaşmayla elde edilen muamelelere hak kazanacaktır.

7.(a) Paragraf 1'de sözü edilen türde bir anlaşmaya taraf olan üyeler, böyle bir anlaşmayı ve bu anlaşmadaki herhangi bir genişleme ya da önemli bir değişikliği hızla Hizmet Ticareti Konseyine bildirecektir. Ayrıca, Konseyin talebini göz önünde bulundurarak, ilgili bilgileri hazır bulunduracaktır. Konsey, böyle bir anlaşma veya bu anlaşmadaki genişleme ya da değişikliği incelemek ve anlaşmanın bu maddeye uygunluğunu Konseye bildirmek üzere bir çalışma grubu oluşturabilir.

(b) 1.paragrafta sözü edilen ve bir zaman çerçevesinde yürütülen bir anlaşmaya taraf olan üyeler, uygulama anında periyodik olarak Hizmet Ticareti Konseyine bildiriye bulunacaktır. Konsey, gerekli bulduğu takdirde bu bildirimleri incelemek üzere bir çalışma grubu oluşturabilir.

(c) Konsey, uygun gördüğü takdirde paragraf a ve b'de sözü edilen çalışma grubunun raporlarına dayanarak taraflara tavsiyelerde bulunabilir.

8. Paragraf 1'de sözü edilen türde bir anlaşmaya taraf olan bir üye, diğer bir üyenin böyle bir anlaşmayla elde edebileceği ticari menfaatler için herhangi bir tazmin talebinde bulunmayabilir.

Madde 5 tekrar: İşgücü Piyasaları Bütünleştirme Anlaşmaları

Bu anlaşma üye ülkelerden herhangi birinin diğer ülkelerle işgücü piyasalarını bütünleştirecek² anlaşmalara taraf olmasını engellemeyecektir, ancak böyle bir anlaşma:

(a) anlaşmaya taraf olan ülke vatandaşlarını ikamet ve iş izniyle ilgili kısıtlamalardan muaf tutacaktır.

(b) Hizmet Ticareti Konseyine bildirecektir.

Madde 6: Yurtiçi Düzenleme

1. Özel taahhütlerin üstlenildiği sektörlerde, her üye, hizmet ticaretini etkileyen genel uygulamaya ilişkin bütün tedbirlerin mantıklı, objektif ve tarafsız bir şekilde uygulandığını garanti etmelidir.

2. (a) Her Üye, etkili bir hizmet sunucunun ani inceleme talebine karşılık vermek ve hizmet ticaretini etkileyen idari kararlara uygun çareler bulmak amacıyla en uygun şekilde adli, hakem veya idari mahkemeler veya prosedürler tesis edecektir. Bu prosedürlerin ilgili idari kararları vermeye yetkili kılınan bürolardan bağımsız olmadığı durumlarda, Üye ülke, prosedürlerin gerçekte tarafsız ve objektif bir inceleme sağladığını garanti edecektir.

(b) Alt paragraf (a) nın hükümleri, herhangi bir Üye'nin, anayasal yapısına veya yasal sistemin doğasına aykırı olduğu durumlarda bile bu tür mahkeme veya prosedürleri kurması gerektiği şeklinde yorumlanmayacaktır.

3. Özel bir taahhüdün üstlenildiği bir hizmet arzı için izin gerekli olduğu durumlarda, bir üyenin yetkili makamları yurt içi kanun ve yönetmenliklere göre tamamlanmış farz edilen bir başvurudan itibaren makul bir zaman içerisinde müracaatla ilgili karar hakkında başvuru sahibine bildiriye bulunacaktır. Başvuru sahibinin talebinin üzerine, Üye ülkenin yetkili makamları, gecikmeksizin müracaatın durumuyla ilgili bilgiyi sağlayacaktır.

4. Hizmet Ticareti Konseyi, nitelik koşulları ve prosedürler, teknik standartlar ve ruhsat verme koşullarıyla ilgili tedbirlerin hizmet ticareti için gereksiz engeller oluşturmayacağını sağlamak amacıyla, kuracağı uygun organlar aracılığıyla gerekli disiplinleri geliştirebilir. Bu disiplinler, diğer şeylerin yanında, bu koşulların:

(a) objektif ve şeffaflık kriterlerine dayanmasını sağlamalıdır, yeterlilik ve hizmet arz edebilme kabiliyeti gibi;

(b) hizmetin kalitesini korumak için gerekenden daha zahmetli olmamasını garanti etmelidir;

(c) ruhsat verme işlemleriyi ilgili olarak, hizmet arzına kendi içlerinde bir kısıtlama oluşturmamalarını sağlamalıdır.

5. (a) Herhangi bir Üyenin özel taahhütler üstlendiği sektörlerde, 4. paragraf gereğince bu sektörlerde geliştirilen disiplinlerin yürürlüğe girişine kadar, Üye ülke, bu taahhütleri aşağıdaki şekillerde hükümsüz kılan veya bozan ruhsat verme ve nitelik koşulları ve teknik standartları uygulamayacaktır:

- (i) Bu koşullar alt paragraf 4(a), (b) veya (c) de belirtilen kriterlere uymuyorsa; ve
(ii) Bu sektörlerdeki özel taahhütlerin düzenlendiği sırada böyle bir tavır Üye ülkeden beklenmiyorsa.

(b) Herhangi bir Üyenin paragraf 5 (a)'da belirtilen yükümlülükle uyum içerisinde olup olmadığını belirlemede Üye ülke tarafından uygulanan ilgili uluslararası kuruluşların⁽³⁾ uluslararası standartları göz önünde bulundurulacaktır.

6. Uzmanlık gerektiren hizmetlerle ilgili özel taahhütlerin üstlenildiği sektörlerde, her Üye, herhangi bir diğer Üye uzmanlarının yeterliliğini tetkik etmek amacıyla uygun prosedürleri sağlayacaktır.

Madde 7: Tanıma

1. Hizmet sunucularına izin, ruhsat veya belge verilmesi için gerekli olan standart ya da kriterlerin kısmen veya tamamen yerine getirilmesi amacıyla ve paragraf 3'deki koşullara bağımlı olarak, Üye ülke, belirli bir ülkede elde edilen eğitim veya deneyimi, karşılanan koşulları ya da verilen ruhsat veya belgeleri, tanıyalım. Tam bir görüş birliğiyle veya başka şekillerde elde edilebilen bu tanıma, ilgili ülkeyle yapılan bir anlaşmaya veya düzenlemeye dayandırılabilir ya da, otonom olarak gerçekleştirilebilir.

2. Paragraf 1'de sözü edilen, mevcut ya da gelecekte olabilecek bir anlaşmaya veya düzenlemeye katılımlarını ya da gelecekte olabilecek bir anlaşma veya düzenlemeye taraf olan Üye, ilgili diğer Üyeler için, bu tür anlaşma veya düzenlemeye katılımlarını ya da bunlarla kıyaslanabilir olanları müzakere edebilmek için yeterli imkanı sağlayacaktır. Üye ülkenin tanımayı otonom olarak gerçekleştirdiği durumda, herhangi bir diğer Üyeye, bu diğer Üye ülkede elde edilen eğitim, deneyim, lisans veya ruhsatların yada karşılanan koşulların tanınması gerektiğini göstermek amacıyla yeterli imkanı sağlayacaktır.

3. Üye ülke tanımayı, izin kriterleri veya standartlarının uygulanmasında veya hizmet sunucularına ruhsat veya belge verilmesinde ülkeler arasında bir ayırım yaratacak yada hizmet ticaretine gizli bir kısıtlama getirecek şekilde gerçekleştirmeyecektir.

4. Her Üye:

(a) Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) Anlaşmasının yürürlüğe girdiği tarihten itibaren 12 ay içinde mevcut tanıma tedbirlerini Hizmet Ticareti Konseyine bildirecek ve bu tedbirlerin paragraf 1'de sözü edilen türde bir anlaşma veya düzenlemeye dayanıp dayanmadığını belirtecektir.

(b) Paragraf 1'de sözü edilen bir anlaşma veya düzenlemeyle ilgili müzakerelerin açılışını, herhangi bir diğer Üyenin bağımsız bir sayfaya girmeden önce bu müzakerelere katılma isteğini gösterilmesi için yeterli fırsatı sağlamak amacıyla olabildiğince önceden, süratle Hizmet Ticareti Konseyine bildirecektir.

(c) Benimsediği yeni tanıma tedbirlerini veya önemli ölçüde değiştirdiği mevcut tedbirleri süratle Hizmet Ticareti Konseyine bildirecek ve bu tedbirlerin paragraf 1'de sözü edilen türde bir anlaşma veya düzenlemeye dayanıp dayanmadığını belirtecektir.

5. Uygun olan yerlerde, tanıma çok taraflı olarak uzlaşılan kriterlere dayandırılmalıdır. Uygun durumlarda, Üyeler tanıma için gerekli olan uluslararası ortak standart ve kriterlerin ve ilgili hizmet ticareti ve uğraşların uygulanması için uluslar arası ortak standartların kurulması ve benimsenmesi amacıyla ilgili hükümetler arası ve gayri resmi kuruluşlarla işbirliği içinde çalışacaktır.

Madde 8: Tekeller ve Münhasır Hizmet Sunucuları

1. Her Üye kendi ülkesinde tekel konumunda bulunan hizmet sunucusunun ilgili piyasadaki tekel hizmet arzında, o üyenin 2. Madde altındaki yükümlülükleri ve özel taahhütleriyle tutarsız bir şekilde hareket etmemesini sağlamalıdır.

2. Bir Üyenin tekel konumundaki hizmet sunucusunun faaliyet alanı dışında kalan ve o Üyenin özel taahhütlerine konu olan bir hizmet arzında, doğrudan doğruya veya bağlı bir şirket yoluyla rekabet ettiği yerlerde, Üye ülke, söz konusu hizmet sunucusunun kendi ülkesinde bu taahhütlerle tutarsız bir şekilde hareket etmek için tekel pozisyonunu kötüye kullanmayacağını garanti etmelidir.

3. Hizmet Ticareti Konseyi, herhangi bir Üyenin tekel konumundaki hizmet sunucusunun paragraf 1 ve 2'yle tutarsız bir şekilde hareket ettiğine inanmak için bir sebebi olan diğer bir Üyenin talebiyle, bu hizmet sunucusunu kuran, muhafaza eden ve buna izin veren Üyeden ilgili işlemler hakkında bilgi sağlanmasını isteyebilir.

4. Eğer, bir Üye DTÖ Anlaşmasının yürürlüğe giriş tarihinden sonra, özel taahhütler tarafından kapsanan bir hizmet arzıyla ilgili tekel hakları verirse, verilen tekel haklarının yerine getirilmesi istenen tarihten en geç 3 ay önce Hizmet Ticareti Konseyine bildiriye bulunacaktır ve 12. Maddeye ait 2,3 ve 4 numaralı paragrafların hükümleri uygulanacaktır.

5. Bu maddenin hükümleri, bir Üyenin, resmi olarak veya fiilen, a) az sayıda hizmet sunucusunu yetkilendirdiği veya kurduğu b) kendi ülkesinde bu hizmet sunucuları arasındaki rekabeti önemli ölçüde önlediği durumlarda ortaya çıkan münhasır hizmet sunucuları için de geçerlidir.

Madde 9: Mesleki Uygulamalar

1. Üye ülkeler, 8. Maddede belirtilenlerin dışında, hizmet sunucularının belirli mesleki uygulamaların rekabeti sınırlayabileceğini ve böylece hizmet ticaretin kısıtlanabileceğinin farkındadırlar.

2. Her Üye; bir diğer Üyenin talebiyle, paragraf 1'de sözü edilen uygulamaların kaldırılması amacıyla, konsültasyonlara girecektir. Sözü edilen Üye, böyle bir talebe tam ve içten bir ilgi gösterecek ve konuyla ilgili herkese açık ve gizli olmayan bilgilerin sağlanması yoluyla işbirliğinde bulunacaktır. Söz konusu Üye, ayrıca yurtiçi kanunlarına ve talep eden Üye tarafından gizliliğin korunmasıyla ilgili anlaşmanın sonuçlarına konu olan mevcut diğer bilgileri sağlayacaktır.

Madde 10: Olağanüstü Koruma Tedbirleri

1. Ayrım gözetmeme prensibine dayalı olarak, Olağanüstü Koruma Tedbirleri meselesi üzerinde çok taraflı müzakereler olacaktır. Bu müzakerelerin sonuçları DTÖ Anlaşması'nın yürürlüğe girdiği tarihten itibaren en geç üç yıl içinde yürürlüğe girecektir.

2. Herhangi bir Üye, paragraf 1'de sözü edilen müzakere sonuçlarının yürürlüğe girmesinden önceki dönemde, 21. Maddenin 1. Paragrafındaki hükümlere rağmen, özel bir taahhüdü yürürlüğe girdiği tarihten itibaren bir yıl sonra değiştirme veya çekme niyetini Hizmet Ticaret Konseyine bildirilebilir, ancak Üye ülke değişiklik veya çekmenin, 21. Maddenin 1. Paragrafında öngörülen üç yıllık dönemi bekleyemeyeceğine dair Konseye gerekçe gösterecektir.

3. Paragraf 2'ye ait hükümlerin uygulanması, DTÖ Anlaşmasının yürürlüğe giriş tarihinden 3 yıl sonra sona erecektir.

Madde 11: Ödemeler ve Transferler

1.12. Maddede öngörülen durumlar hariç, bir Üye özel taahhütleriyle ilgili olan cari işlemler için uluslar arası transfer ve ödemelere kısıtlamalar getirmeyecektir.

2. Bu Anlaşmada hiçbir husus, bir Üyenin 12. Maddede belirtilen koşullar ve IMF'nin talebi haricinde, sermaye işlemlerine, bu işlemlerle ilgili özel taahhütleriyle tutarsız kısıtlamalar getirmemesi koşuluyla, Anlaşma Maddeleriyle uyum içinde olan kambiyo hareketlerinin kullanımı da dahil olmak üzere Uluslararası Para Fonu Üyelerinin Fon Anlaşması Maddeleri altındaki hak ve yükümlülüklerini etkilemeyecektir.

Madde 12: Ödemeler Dengesini Korumaya Yönelik Kısıtlamalar

1. Ciddi ödemeler dengesi güçlükleri ve dış finansal zorluklar veya bu nedenle ortaya çıkan tehditler karşısında, bir üye, özel taahhütler üstlendiği hizmet ticaretine, bu taahhütlerde ilgili işlemlerle bağlantılı olan ödeme ve transferler de dahil olmak üzere, kısıtlamalar getirebilir. Ekonomik gelişme veya ekonomik geçiş sürecinde olan bir Üyenin ödemeler dengesindeki belirli baskılar sonucu, tüm diğer hususların yanında, ekonomik gelişme veya ekonomik geçiş programının uygulanması için gerekli olan finansal rezerv düzeyinin korunmasının sağlanması için, kısıtlamalar getirilmesi gerektiğinin farkına varılmıştır.

2. Paragraf 1'de sözü edilen kısıtlamalar:

- Üyeler arasında farklılık göstermeyecektir.
- Uluslararası Para Fonu Anlaşmasının Maddeleriyle uyum sağlayacaktır.
- Herhangi bir diğer Üyenin ticari, ekonomik ve finansal menfaatlerine zarar vermekten sakınacaktır.
- Paragraf 1'de belirtilen durumlarla ilgilenmek için gerekenlerden ileri gitmeyecektir.
- Geçici olacaktır ve paragraf 1'de belirtilen durum gelişme gösterdikçe ilerleyen düzeyde safhalara ayrılacaktır.

3. Bu kısıtlamaların oluş derecesinin belirlenmesinde, Üyeler, ekonomik veya gelişme programları için daha önemli olan hizmet arzına öncelik tanıyabilir. Fakat, bu kısıtlamalar, belirli bir hizmet sektörünü koruma amacıyla benimsenmeyecek veya sürdürülmeyecektir.

4. 1. Paragraf kapsamında benimsenen veya sürdürülen herhangi bir kısıtlama veya bu kısıtlamadaki herhangi bir değişiklik süratle Genel Konseye bildirilecektir.

5.(a) Bu Maddenin hükümlerini uygulayan Üyeler, bu Maddeye göre benimsenen kısıtlamalarla ilgili olarak, süratle Ödemeler Dengesi Kısıtlamaları Komitesine başvuracaktır.

(b) Bakanlar Düzeyindeki Konferans, uygun gördüğü takdirde ilgili Üyeye tavsiyede bulunulmasına imkan vermek amacıyla, periyodik konsültasyonlar için prosedürler⁽⁴⁾ oluşturacaktır.

(c) Bu konsültasyonlar, ilgili Üyenin ödemeler dengesi durumunu ve bu madde altında benimsenen veya sürdürülen kısıtlamaları tüm diğer hususların yanında, aşağıdaki faktörleri göz önünde bulundurarak belirleyecektir.

- ödemeler dengesi güçlükleri ve dış finansal zorlukların doğası ve boyutu;
  - başvuran Üyenin dış ekonomik ve ticari çevresi,
  - mevcut alternatif düzeltici tedbirler,
- (d) Konsültasyonlar, her çeşit kısıtlamanın paragraf 2'ye, özellikle paragraf 2(e)'de belirtilen duruma uygunluğuna hitap edecektir.

⁽⁴⁾ 5. Paragraf kapsamındaki aşamaların GATT 1994 prosedürleriyle aynı olacağı anlaşılmaktadır.

(e) Bu konültasyonlarda, Uluslararası Para Fonu tarafından sunulan döviz, parasal rezervler ve ödemeler dengesiyle ilgili istatistiksel ve diğer bulgular kabul edilecektir ve sonuçlar Fonun, başvuran Üyenin ödemeler dengesi ve dış finansal durumuyla ilgili tayinine dayandırılacaktır.

6.Eğer Uluslararası Para Fonuna üye olmayan bir GATS üyesi bu Maddenin hükümlerini uygulamak isterse, Bakanlar düzeyindeki Konferans inceleme prosedürü ve gerekli diğer prosedürleri oluşturacaktır.

Madde 13: Hükümet Alımları

1. 2,16 ve 17. Maddeler, ticari geri satış amacıyla veya ticari satışla ilgili hizmet arzında kullanmak amacıyla değil, kamu faaliyetleri için satın alınan hizmetlerin kamu kuruluşları tarafından elde edilmesi ile ilgili kanun, düzenleme ve koşullara uygulanmayacaktır.

2. DTÖ Anlaşmasının yürürlüğe girdiği tarihten itibaren iki yıl içinde bu Anlaşma kapsamındaki hizmetlerde hükümet alımıyla ilgili çok taraflı müzakereler olacaktır.

Madde 14: Genel İstisnalar

Bu Anlaşmada hiçbir hüküm; aşağıda belirtilen tedbirlerin, benzer koşulların hakim olduğu ülkeler arasında keyfi veya yersiz bir ayırım veya hizmet ticaretine gizli bir kısıtlama oluşturacak şekilde uygulanmayacağı koşulu ile bu gibi tedbirlerin herhangi bir Üye tarafından benimsenmesi veya uygulanmasını önlediği şekilde yorumlanmayacaktır:

- (a) kamu ahlakının korunması veya kamu düzeninin ⁽⁵⁾ sürdürülmesi için gerekli olan;
- (b) insan, hayvan veya bitki hayatının veya sağlığının korunması için gerekli olan;
- (c) aşağıda belirtilenlerle ilgili hükümleri de içermek suretiyle bu Anlaşmanın hükümlerine aykırı olmayan kanun ve düzenlemelere uyum sağlanması için gerekli olan;
  - (i) aldatıcı ve hilekar uygulamaların önlenmesi veya bir hatanın hizmet mukaveleleri üzerindeki etkileriyle ilgilenilmesi;
  - (ii) kişisel verilerin işlenmesi ve yayılmasında bireylerin mahremiyetinin ve bireysel kayıt ve hesapların güvenilirliğinin korunması;
  - (iii) güvenlik;
- (d) muameledeki farkın diğer Üyelerin hizmet sunucularının hizmetleri göz önüne alındığında dolaysız vergilerin⁽⁶⁾ adil ve etkin⁽⁷⁾ toplanmasını sağlanmasını amaçlaması koşuluyla 17. Maddeye aykırı olan;
- (e) muameledeki farkın Üye ülkenin bağlı olduğu, çifte vergilendirmenin önlenmesiyle ilgili uluslararası bir anlaşmanın veya herhangi bir diğer uluslararası anlaşma veya düzenlemedeki çifte vergilendirmenin önlenmesiyle ilgili hükümlerin sonucu olması koşuluyla 2. Maddeye aykırı olan.

⁽⁵⁾ Kamu düzeni istisnası, sadece toplumun temel menfaatlerinin gerçek ve yeterli derecede ciddi tehditlerle karşı karşıya kaldığı durumlarda ortaya çıkabilir.

⁽⁶⁾ Bu Anlaşmanın amacı bakımından; "Dolaysız Vergiler", sermayedeki değer artışından alınan vergiye ilaveten; mülkün devrinden doğan kazanç, gayrimenkul, miras ve hibe girişimleri tarafından ödenen ücretlerin tamamı üzerinden alınan vergiler de dahil olmak üzere, toplam gelir, toplam sermaye veya gelir yada sermayenin unsurları üzerinden alınan vergileri içermektedir.

⁽⁷⁾ Dolaysız verilerin adil ve etkin toplanmasını sağlayan tedbirler, Üye ülkenin vergi sistemi çerçevesinde alınan ve aşağıdaki özellikleri taşıyan tedbirlerdir:

- yerleşik olmayanların vergi yükümlülüklerinin Üye ülkedeki veya Üye ülke kökenli vergiye tabi kalemlere göre belirlendiği göz önüne alınarak yerleşik olmayan hizmet sunucularına uygulanan tedbirler; veya
- vergilerin Üye ülkede toplanmasını sağlamak amacıyla, yerleşik olmayanlara uygulanan tedbirler; veya
- vergi kaçakçılığının önlenmesi amacıyla, yerleşik olan veya olmayanlara uygulanan, uyum tedbirlerini de içeren tedbirler; veya
- Üye ülke kökenli vergilerin yüklenmesine veya toplanmasını sağlamak amacıyla bir diğer ülkede veya ülkeden sunulan hizmetlerin tüketicilerine uygulanan tedbirler; veya
- aralarındaki vergi tabanı farklılığını göz önünde bulundurarak, dünya çapındaki vergilendirilebilir kalemler üzerindeki vergiye tabi olan hizmet sunucularını diğer hizmet sunucularından ayıran tedbirler; veya
- Üye ülkenin vergi tabanını korumak amacıyla, yerleşik kişi veya şubelerin veya ilgili kişiler ya da aynı kişiye ait şubeler arasındaki gelir, kâr, kazanç, zarar, indirim veya alacakları belirleyen, dağıtan veya paylaşılan tedbirler.

14. Maddenin (d) paragrafındaki ve bu dipnottaki vergi terim veya kavramları, tedbiri alan ülkenin yurtiçi kanunlarına dayalı vergi tanım ve kavramlarına veya benzer ya da eş tanım ve kavramlara göre belirlenmiştir.

Madde 14 (Tekrar) : Güvenlikle İlgili İstisnalar

1. Bu Anlaşmada hiçbir hüküm:

- (a) bir Üyenin, kendi güvenliğiyle ilgili menfaatlerine aykırı olduğunu düşündüğü bir bilgiyi açıklaması gerektiği; veya
  - (b) herhangi bir üyeyi aşağıdaki durumlarla bağlantılı olan kendi güvenliğiyle ilgili menfaatlerinin korunması için gerekli olduğunu düşündüğü tedbirleri almaktan alıkoyacağı;
  - (i) sürekli ordu kurulması amacıyla doğrudan veya dolaylı olarak gerçekleştirilen hizmet arzıyla;
  - (ii) parçalanabilen ve parlayabilen maddelerle veya bunlardan türetilen maddelerle;
  - (iii) uluslararası ilişkilerde savaş zamanı veya diğer olağanüstü durumlarda; veya
  - (c) herhangi bir Üyeyi Birleşmiş Milletler Şartı altında uluslararası barış ve güvenliği sürdürülmesi için gerekli olan yükümlülüklerin yerine getirilmesi konusunda harekete geçmekten alıkoyacağı şeklinde yorumlanamaz.
2. Paragraf 1 (b) ve (c) ye göre alınan tedbirler ve bunların sonuçlandırılmasıyla ilgili bilgiler mümkün olduğu ölçüde eksiksiz olarak Hizmet Ticareti Konseyine sunulacaktır.

Madde 15: Sübvansiyonlar

1. Üye ülkeler belirli durumlarda, sübvansiyonların hizmet ticareti üzerinde bozucu etkileri olabileceğinin farkındadırlar. Üye ülkeler, bu gibi ticaret bozucu etkilerden kaçınmak için gerekli olan çok taraflı disiplinlerin geliştirilmesi amacıyla müzakerelerde bulunabilirler⁽⁸⁾ müzakereler ayrıca, denkleştirici prosedürlerin uygunluğuna da hitap edecektir. Bu tür müzakereler sübvansiyonların geliştirmekte olan ülkelerin gelişme programlarıyla ilgili rolünü kabul edecektir ve Üye ülkelerin, özellikle gelişme yolundaki Üye ülkelerin bu alandaki esneklikle ilgili ihtiyaçlarını göz önünde bulunduracaktır. Bu müzakerelerin amacı bakımından, Üye ülkeler yurtiçi hizmet ticaretiyle ilgili sübvansiyonlar hakkında bilgi alışverişinde bulunacaklardır.
2. Bir diğer Üyenin sübvansiyonundan ters yönde etkilendiğini düşünen bir Üye bu konu ile ilgili konsültasyon talebinde bulunabilir. Bu taleplere gerekli ilgi gösterilecektir.

BÖLÜM III

ÖZEL TAAHHÜTLER

Madde 16: PAZARA GİRİŞ

1. Maddede belirtilen hizmet sunuş biçimleriyle pazara girişte ilgili olarak, her Üye herhangi bir diğer Üyenin hizmetlerine ve hizmet sunucularına listesinde belirlenen koşul ve sınırlamalar kapsamında sağlanandan daha kötü şartları haiz bir uygulamada bulunmayacaktır.¹
2. Pazara girişle ilgili taahhütlerin üstlenildiği sektörlerde, bir üyenin belirli bölgelerde veya bütün ülkede sürdürmeyeceği veya benimsemeyeceği tedbirler, listesinde aksi belirtilmedikçe, aşağıdaki gibi tanımlanmıştır:
  - (a) hizmet sunucularının sayısı üzerinde ya sayısal kotalar, tekeller, münhasır hizmet sunucuları ya da ekonomik ihtiyaç testinin koşulları şeklindeki kısıtlamalar;
  - (b) hizmetle ilgili işlemlerin veya varlıkların toplam değeri üzerinde sayısal kotalar veya ekonomik ihtiyaç testinin koşulları şeklindeki kısıtlamalar;
  - (c) hizmetle ilgili işlemlerin toplam sayısı üzerinde veya önceden belirlenmiş sayısal birimler cinsinden ifade edilen hizmet çıktısının toplam miktarı üzerinde kotalar veya ekonomik ihtiyaç testinin koşulları şeklindeki kısıtlamalar;²

⁽⁸⁾ Gelecekteki bir çalışma programı bu gibi çok taraflı disiplinlerle ilgili müzakerelerin nasıl ve ne zaman yapılacağını belirleyecektir

¹ Eğer Üye ülke bir hizmetin 1. Maddenin 2 (a) paragrafında sözü edilen arz çeşitleri yoluyla sunulması ile ilgili olarak pazara giriş taahhüdü üstlenmişse ve sınır ötesi sermaye hareketleri hizmetin kendisinin Önemli bir bölümünü oluşturuyorsa, o Üye böyle bir sermaye hareketine izin vermeyi taahhüt etmiş olur. Eğer üye ülke bir hizmetin 1. Maddenin 2 (c) paragrafında sözü edilen arz çeşitleri yoluyla sunulması ile ilgili olarak pazara giriş taahhüdü üstlenmişse, ilgili sermayenin kendi ülke sınırları içine transferine izin vermeyi taahhüt etmiş olur.

² (10) Ait-paragraf 2 (c), Üye ülkelerin hizmet arzıyla ilgili girdileri sınırlayan tedbirlerini içermez.

(d) belirli bir hizmet sektöründe istihdam edilebilen veya bir hizmet sunucu sunum istihdam edebileceği ve belirli bir hizmetin arzı için gerekli olan ve bu hizmet arzıyla bağlantılı olan gerçek kişilerin toplam sayısı üzerinde sayısal kotalar veya ekonomik ihtiyaç testinin koşulları şeklindeki kısıtlamalar;

(e) bir hizmet sunucusunun hizmet sunumu için gerekli olabilen hukuki kurum veya ortak girişimleri kısıtlayan veya gerektiren tedbirler; ve

(f) yabancı sermaye katılımıyla ilgili olarak, hissedarlık ya da bireysel veya toplu yatırım üzerinde maksimum yüzde limiti şeklindeki kısıtlamalar.

Madde 17: MİLLİ MUAMELE

1. Listesinde kayıtlı olan ve orada belirtilen şart ve niteliklerden herhangi birisine konu olan sektörlerde, her Üye herhangi bir diğer Üyenin hizmetlerine ve hizmet sunucularına, hizmet arzını etkileyen bütün tedbirlerle ilgili olarak, kendi hizmetlerine ve hizmet sunucularına uyguladığından daha az kayırıcı bir muamele uygulamayacaktır.³

2. Bir Üye, kendi hizmetlerine ve hizmet sunucularına uyguladığı muamelenin resmi olarak benzerini veya farklını herhangi bir diğer Üyenin hizmetlerine ve hizmet sunucularına uygulayarak 1. paragrafta ait koşulları yerine getirebilir. Resmi olarak benzer veya farklı muamele; diğer bir Üyenin hizmetlerine veya hizmet sunucularına kıyasla rekabet şartlarını Üye ülkenin hizmetlerinin veya hizmet sunucularının lehine değiştirdiği takdirde daha az kayırıcı sayılacaktır.

Madde 18: Ek Taahhütler

Üye ülkeler, nitelikler, standartlar veya lisanslara ilişkin taahhütler de dahil olmak üzere, 16 veya 17. Maddeler kapsamındaki listelemeye konu olmayan hizmet ticaretini etkileyen tedbirlerle ilgili taahhütleri müzakere edebilir.

BÖLÜM IV

ARTAN LİBERALİZASYON

Madde 19: Özel Taahhütlerin Müzakeresi

1. Üye ülkeler, bu Anlaşmanın amaçlarını yerine getirirken DTÖ Anlaşma sının yürürlüğe giriş tarihinden en geç beş yıl sonra ve ondan sonra periyodik olarak, giderek artan bir liberalizasyon düzeyine erişmek amacıyla birbirini izleyen müzakere turlarına girecektir. Bu müzakereler etkin pazara girişin sağlanması amacıyla, tedbirlerin hizmet arzı üzerindeki ters etkilerini azaltmak veya yok etmek amacıyla düzenlenecektir. Bu süreç, karşılıklı fayda prensibiyle bütün katılımcıların menfaatlerini ilerletmek ve hak ve yükümlülükler dengesi sağlamak amacıyla vuku bulacaktır.

2. Liberalizasyon süreci Üye ülkelerin milli politika amaçları ve hem tüm hem de bireysel sektörlerdeki gelişmişlik düzeylerine göre gerçekleşecektir. Gelişme yolundaki üye ülkeler için daha az sektör açılışı, daha az işlemin liberalleştirilmesi, pazara girişin gelişmişlik düzeyleriyle orantılı olarak artan bir şekilde genişletilmesi ve pazara girişi yabancı hizmet sunucularına elverişli hale getirirken, 4. maddede sözü edilen amaçlara ulaşmak için hedeflenen şartların benimsenmesinde uygun esneklik sağlanacaktır.

3. Her tur için müzakere prensip ve prosedürleri oluşturulacaktır. Bu prensiplerin oluşturulması amacıyla Hizmet Ticareti Konseyi 4. Maddenin 1. paragrafında belirtilenler de dahil olmak üzere bu Anlaşmanın amaçlarına uygun olarak, hizmet ticaretiyle ilgili bütünüyle ve sektörel bazda değerlendirmede bulunacaktır. Müzakere prensipleri, en az gelişmiş üye ülkelere 4. maddenin 3. paragrafına göre uygulanan özel muameleye ilaveten, Üye ülkeler tarafından önceki müzakerelerden beri otonom olarak üstlenilen liberalizasyon çabaları için de bir şekil oluşturacaktır.

4. Giderek artan liberalizasyon süreci, her müzakere, Üye ülkeler tarafından bu Anlaşmaya bağlı olarak üstlenilen özel taahhütlerin genel düzeyini artırmak için yürütülen ikili, çoklu ve çok taraflı müzakerelerle geliştirilecektir.

Madde 20: Özel Taahhüt Listeleri

³ (11) Bu Madde kapsamında varsayılan taahhütler, herhangi bir Üyenin ilgili hizmet veya hizmet sunucularının yabancı karakterinden doğan rekabet edilebilir dezavantajı te4afi etmesi gerektiği şeklinde yorumlanamaz.

1. Her Üye, bu Anlaşmanın 3. Bölümü kapsamında üstlendiği özel taahhütleri bir listede düzenleyecektir. Bu taahhütlerin üstlenildiği sektörlerle ilgili olarak, her listede bulunması gereken hususlar şunlardır:

- (a) pazara giriş vade, kısıtlama ve koşulları;
- (b) milli muameleyle ilgili koşul ve nitelikler;
- (c) ek taahhütlerle ilgili vaatler;
- (d) uygun olan yerlerde taahhütlerin yerine getirilmesindeki zaman çerçevesi; ve
- (e) bu taahhütlerin yürürlüğe giriş tarihi.

2. 16. ve 17. Maddelere aykırı olan tedbirler, 16. Maddeyle ilgili sütuna kaydedilecektir. Bu durumda böyle bir kayıt 17. Madde için de bir koşul veya nitelik oluşturacaktır.

3. Özel taahhüt listeleri bu Anlaşmaya eklenecektir ve bu nedenle ayrılmaz bir parçasını oluşturacaktır.

Madde 21: Listelerde Değişiklik Yapılması

1. (a) Üye ülkelerden biri (bu Madde için, “değiştiren Üye”) bu Maddenin hükümlerine uygun olarak listesindeki bir taahhüdü. yürürlüğe girdiği tarihten üç yıl sonra herhangi bir tarihte değiştirebilir veya geri çekebilir.

(b) Değiştiren Üye, taahhüdünü bu Maddeye uygun olarak değiştirme veya geri çekme niyetini, değişiklik veya geri çekmeyi uygulamaya koymayı düşündüğü tarihten en geç üç ay önce Hizmet Ticareti Konseyine sunacaktır.

2. (a) Paragraf 1(b) de bildirilen değişiklik veya geri çekme önerisi sonucu, bu Anlaşmayla ilgili menfaatleri etkilenebilecek olan herhangi bir üyenin (bu Madde için “etkilenen Üye”) talebi üzerine de Üye gerekli her hangi bir tazmin edici ayarlamayla ilgili hususta anlaşmaya varabilmek amacıyla müzakerelere girecektir. Bu müzakerelere girilecektir. Bu müzakere ve anlaşmalarda, ilgili üyeler bu müzakereler öncesi özel taahhüt listelerinde sunulandan daha elverişli olmayan karşılıklı avantajlı taahhütler genel düzeyini korumak için çaba gösterecektir.

(b) Tazmin edici ayarlamalar en çok kayrılan ülke prensibine dayandırılacaktır.

3. (a) Müzakereler için sağlanan sürenin sonunda değiştiren Üye ve etkilenen Üye arasında bir uzlaşmaya varılamazsa, etkilenen Üye alayı hakem kararına havale edecektir. Etkilenen Üye, tazminle ilgili elde edebileceği bir hakkı kabul ettirmek amacıyla hakem kararına katılmalıdır.

(b) Eğer etkilenen hiçbir Üye hakem kararı talebinde bulunmamışsa, değiştiren Üye değişiklik veya geri çekme önerisini uygulamada Özgür olacaktır.

4. (a) Değiştiren Üye, hakem kararının sonuçlarıyla uyum içinde olan tazmin edici ayarlamalarda bulunana kadar, taahhüdünü değiştirmeyebilir ya da çekmeyebilir.

(b) Değiştiren Üye, eğer değişiklik veya geri çekme önerisini uygularsa ve hakem kararının sonuçlarına uymazsa, hakem kararına katılmış herhangi bir etkilenen Üye, bu sonuçlarla uyum içinde olan eşit miktardaki menfaatlerini değiştirebilir ya da geri çekebilir. 2. Maddeye rağmen, böyle bir değişiklik veya geri çekme sadece değiştiren Üye için uygulanabilir.

5. Hizmet Ticareti Konseyi, taahhüt listelerindeki düzeltme ya da değişiklikler için prosedürler oluşturacaktır. Bu Maddeye göre listesindeki taahhütlerini değiştirmiş veya çekmiş bir Üye, listesini bu prosedürlere bağlı olarak değiştirecektir.

BÖLÜM V

KURUMSAL HÜKÜMLER

Madde 22: Konsültasyon

1. Her Üye, herhangi bir diğer Üye'nin bu Anlaşmanın işleyişini etkileyen bir konuyla ilgili yapabileceği öneriler hakkındaki konsültasyonlara gerekli ilgiyi gösterecek ve yeterli imkanı tanıyacaktır. Bu konsültasyonlara Anlaşmazlıkların Halline İlişkin Açıklayıcı Not (DSU) uygulanacaktır.

2. Hizmet Ticareti Konseyi veya Anlaşmazlıkların Halline İlişkin Organ (DSB)I herhangi bir Üyenin talebiyle: 1. paragraf kapsamındaki konsültasyonlar yoluyla tatminkar bir sonuca ulaşılamayan bir konuyla ilgili olarak diğer Üye veya Üyelere başvurabilir.

3. Bir Üye, bir diğer Üyenin aralarındaki çifte vergilendirmenin önlenmesini amaçlayan uluslararası bir anlaşmanın faaliyet alanına giren tedbiriyle ilgili olarak, 17. madde hükümlerini gerek bu madde gerekse 23. madde kapsamında yerine getirmeyebilir. Bir tedbirin bu tür bir anlaşma kapsamına girip girmediğiyle ilgili olarak ülkeler arasında bir anlaşmazlık çıkması durumunda, her iki ülke de konuyu Hizmet Ticareti Konseyine bildirebilir.⁴ Konsey konuyu hakem kararına havale edecektir. Hakem kararı nihai olacak ve Üye ülkeleri bağlayacaktır.

Madde 23: Anlaşmazlıkların Halli ve Yükümlülüklerin Yerine Getirilmesi

1. Eğer herhangi bir Üye, bir başka Üyenin bu Anlaşmadan kaynaklanan yükümlülüklerini veya özel taahhütlerini yerine getirmediğini düşünecek olursa, konuya karşılıklı tatminkar bir çözüm bulmak amacıyla Anlaşmazlıkların Halline ilişkin Açıklayıcı Nota başvurabilir.

2. Eğer DSB şartların böyle bir hareketi haklı çıkaracak kadar ciddi olduğunu düşünürse, DSU'nun 22. Maddesine uygun olarak herhangi bir Üye veya Üyelerin yükümlülük ve özel taahhütleri ile ilgili olarak diğer üye veya üyelerin başvurularını ertelemelerini isteyebilir.

3. Eğer herhangi bir Üye bir başka Üyenin bu Anlaşmanın 3. Bölümü kapsamındaki özel bir taahhüdünden elde etmeyi umduğu bir menfaatin, anlaşmanın hükümlerine aykırı olmayan bir tedbirin uygulamaya konması sonucu geçersiz olacağını veya bozulacağını düşünürse, DSU'ya başvurabilir. Eğer DSB, tedbirin böyle bir menfaati geçersiz kıldığına veya bozduğuna karar verirse, etkilenen ülke tedbirin değiştirilmesini veya geri çekilmesini de içerebilen 21. maddenin 2. paragrafı temelinde karşılıklı tatminkar bir ayarlamaya hak kazanacaktır. İlgili ülkeler arasında bir anlaşmaya varılmadığı durumlarda, DSU'nun 22. Maddesi tatbik edilecektir.

Madde 24: Hizmet Ticareti Konseyi

1. Hizmet Ticareti Konseyi bu Anlaşmanın işleyişini kolaylaştırmak ve amaçlarını ilerletmek amacıyla kendisine atfedilen fonksiyonları yerine getirecektir. Konsey, fonksiyonlarını etkin bir şekilde yerine getirebilmek amacıyla uygun gördüğü takdirde yardımcı organlar oluşturabilir.

2. Konsey ve Konsey başka türlü karar vermediği sürece yan organları bütün üye temsilcilerinin katılımlarına açık olacaktır.

3. Konsey Başkanı Üyeler tarafından seçilecektir.

Madde 25: Teknik İşbirliği

1. Üye ülkelerin teknik yardıma ihtiyaç duyan hizmet sunucuları 4. maddenin 2. paragrafında sözü edilen temas noktalarıyla ilgili hizmetlerden yararlanabileceklerdir.

2. Gelişmekte olan ülkelere yapılacak olan teknik yardım, Sekretarya tarafından çok taraflı düzeyde sağlanacak ve ilgili karar Hizmet Ticareti Konseyi tarafından verilecektir.

Madde 26: Diğer Uluslararası Kuruluşlarla Olan İlişkiler

Genel Konsey, hizmetlerle ilgili diğer hükümetler arası kuruluşlarla olduğu gibi Birleşmiş Milletler ve onun uzmanlaşmış birimleriyle de konsültasyon ve işbirliği için uygun düzenlemelerde bulunacaktır.

BÖLÜM VI

SON HÜKÜMLER

Madde 27: Menfaatlerden Vazgeçme

1. Bir Üye aşağıdaki durumlarda bu anlaşmayla elde edebileceği menfaatlerden vazgeçebilir:

(a) bir hizmet arzıyla ilgili olarak, Üye ülke, hizmetin Üye olmayan bir ülkeden veya ülkede yada Anlaşma'ya taraf olan bir ülkenin Anlaşmanın uygulanmadığı bir bölgesinden yada bölgesinde sunulduğunu saptarsa: ve

⁴ (12) DTÖ Anlaşmasının yürürlüğe girdiği tarihte ortaya çıkan çifte vergilendirmenin önlenmesine ilişkin anlaşmalarla ilgili olarak böyle bir konu sadece anlaşma tarafların her ikisinin de rızasıyla Hizmet Ticareti Konseyine sunulabilir.

(b) deniz taşımacılığı hizmetiyle ilgili olarak, hizmetin aşağıdaki şekillerde sunulduğunu saptarsa:

- (i) Üye olmayan bir ülke kanunlarına göre kayıtlı veya bir diğer Üye ülkenin DTÖ Anlaşmasının uygulanmadığı bölgesine ait olan bir gemi tarafından, ve
- (ii) gemiyi kısmen veya tamamen işleten, fakat üye olmayan bir ülkedeki ya da bir diğer Üye ülkenin DTÖ Anlaşmasının uygulanmadığı bir bölgedeki kişi tarafından;
- (d) hizmet sunucusunun bir tüzel kişi olması durumunda tüzel kişinin diğer bir Üyeye ait hizmet sunucusu olmadığını veya OTO Anlaşmasını uygulamadığı bir Üyenin hizmet sunucusu olduğunu saptarsa.

Madde 28: Tanımlar

Bu Anlaşmanın amacı bakımından:

- (a) “tedbir” Üye ülkelerin kanun, yönetmelik, kural, yöntem, karar, idari hareket veya diğer şekillerdeki tedbirleridir;
- (b) “hizmet arzı” bir hizmetin üretim, dağıtım, pazar satış ve teslimini içerir;
- (c) “Üye ülkelerin hizmet ticaretini etkileyen tedbirleri” aşağıdaki hususlarla ilgili tedbirleri içerir:
  - (i) hizmetin satın alınması, ödenmesi veya kullanımı,
  - (ii) bir hizmet arzıyla bağlantılı olarak, genellikle Üye ülkelerce kamuya sunulması gerekli düşünülen hizmetlere giriş ve bu hizmetlerin kullanımı;
  - (iii) bir diğer Üye ülkede hizmet arzında bulunması için, bir Üyenin fertlerinin ticari varlığı da içeren varlığı,
- (d) “ticari varlık”, bir Üye ülkede bir hizmetin verilmesi amacıyla.
  - (i) bir tüzel kişiliğin oluşturulması, elde edilmesi veya sürdürülmesi. veya
  - (ii) şube veya temsilcilik büroları oluşturulması veya sürdürülmesi. yoluyla oluşturduğu her çeşit mesleki veya ticari varlık anlamındadır.
- (e) bir hizmete ait “sektör”;
  - (i) özel bir taahhülle ilgili olarak, o hizmetin, Üye ülkenin listesinde belirtildiği şekliyle bir veya daha fazla veya bütün alt sektörleri,
  - (ii) aksi takdirde, alt sektörleri de dahil olmak üzere, o hizmet sektörünün tamamı anlamındadır.
- (f) “bir diğer Üyenin hizmeti”,
  - (i) o diğer ülkeden veya ülkede veya deniz taşımacılığı durumunda, o diğer ülke kanunlarına göre kayıtlı veya o ülkenin bir geminin işletilmesi ya da kısmen veya tamamen kullanılması yoluyla hizmet sunan bir ferdi tarafından, veya
  - (ii) ticari varlık ya da gerçek kişilerin varlığı yoluyla hizmet arzında bulunulması durumunda, o diğer Üyenin hizmet sunucusu tarafından sunulan hizmetleri ifade eder.
- (g) “hizmet sunucusu”, hizmet arz eden herhangi bir kişi anlamındadır.⁵
- (h) “bir hizmetin tekel sunucusu”, Üye ülkenin ilgili pazarında resmi olarak veya fiilen o Üye tarafından o hizmetin tek sunucusu olarak yetkilendirilmiş veya kurulmuş, kamuya ait ya da özel herhangi bir kişi anlamındadır.
- (i) “hizmet tüketicisi” hizmet alan veya kullanan herhangi bir kişi anlamındadır;
- (j) “kişi” özel ya da tüzel kişiyi ifade eder;
- (k) “bir diğer Üyenin özel kişisi” söz konusu diğer Üyede veya bir başka Üye ülkede ikamet eden ve o diğer ülke kanunlarına göre,
  - (i) o üyenin vatandaşı olan, veya
  - (ii) aşağıdaki hususlar söz konusuysa diğer Üye ülkede daimi ikamet hak kına sahip özel kişi anlamındadır.

⁵ (13) Hizmet doğrudan doğruya bir tüzel kişi tarafından değil fakat şube veya ten bürosu gibi diğer ticari varlık türleri yoluyla sunulduğu durumlarda, hizmet sunucusu (tüzel kişilik) bu varlık sayesinde Anlaşmayla hizmet sunucularına sağlanan muameleden yararlanacaktır. Böyle bir muamele, hizmeti sunan ticari varlığa da uygulanacak ve hizmet sunulduğu ülkenin dışında yerleşik olan hizmet sunucusunun diğer bölümlerine de uygulama ya gerek olmayacaktır.

1. Üye ülkenin vatandaşı yoksa, veya

2. Üye ülke, DTÖ Anlaşmasıyla ilgili kabul ve girişte de bildirdiği şekilde. hizmet ticaretini etkileyen tedbirlerle ilgili olarak kendi vatandaşlarına tanıdığı muamelenin aynısını, önemli ölçüde ülkesindeki daimi yerleşik kişilere, hiçbir Üyenin bu gibi daimi yerleşik kişilere, diğer Üye ülke tarafından uygulanan muameleden daha elverişli muamele uygulamak zorunda bırakılmayacağı şartı ile, uyguluyorsa. Böyle bir bildirim, Üye ülkenin kanun ve düzenlemelerine göre, daimi yerleşik kişilerle ilgili olarak diğer Üyelerin kendi vatandaşları açısından üstlendiği sorumlulukların aynısının üstlenileceği konusunda teminat içerecektir.

(1) "tüzel kişilik", uygulanabilir kanunlar gereğince kar veya bir başka amaçla kurulan ya da düzenlenen, özel ya da kamu kesimine ait her çeşit şirket, tröst, ortaklık, ortak girişim, şahıs şirketi veya birliği de içeren her çeşit yasal kuruluş anlamındadır.

(m) "bir diğer Üyenin tüzel kişisi",

(i) o Üyenin kanunlarına göre kurulan ya da düzenlenen ve o Üye ülkede veya bir başka Üye ülkede bağımsız mesleki uygulamalarda bulunan veya

(ii) hizmetin, ticari varlık yoluyla sunulması durumunda,

1. o Üyenin özel kişileri, ya da

2. o diğer Üyenin alt-paragraf (i)'de tanımlanan tüzel kişileri; tarafından sahip olunan veya kontrol edilen tüzel kişi anlamındadır.

(n) Bir tüzel kişilik

(1) hisse senedi getirisinin yüzde 50'den fazlasına sahip Üye ülke fertleri tarafından "sahip" olunur;

(ii) yöneticilerinin büyük bir çoğunluğunu atama veya faaliyetlerini kanunen yönetme gücüne sahip Üye ülke fertleri tarafından "kontrol" edilir;

(iii) kontrol ettiği veya tarafından kontrol edildiği bir başka ferde, veya hem kendisini hem de o ferdi kontrol eden bir diğer kişiye bağlıdır.

(o) "dolaysız vergiler" sermayedeki değer artışından alınan vergiye ilaveten; mülkün devrinden doğan kazanç, gayrimenkul, miras ve hibe, ve girişimler tarafından ödenen ücretlerin tamamı üzerinden alınan vergiler de dahil olmak üzere, toplam gelir, toplam sermaye veya gelir ya da sermayenin unsurları üzerinden alınan vergileri içermektedir.

Madde 29 :Ekler

Bu Anlaşmanın ekleri, Anlaşmanın bütünüleyici unsurlarıdır.

GATS EKLERİ ve KARARLAR

I.GATS EKLERİ

MADDE 2'NİN MUAFİYETLERİ HAKKINDA EK

Amaç

1. Bu Ek, Anlaşma yürürlüğe girdiği zaman, herhangi bir Üyenin 2. Madde'nin 1. Paragrafında yer alan yükümlülüklerinden muaf sayılması için gerekli olan şartları belirler.
2. DTÖ Anlaşmasının yürürlüğe girmesinden sonra uygulamaya konulacak yeni muafiyetler, 9. Maddenin 3. Paragrafı çerçevesinde ele alınacaktır.

Gözden Geçirme

3. Hizmet Ticareti Konseyi 5 yıldan fazla süre için kabul edilen bütün muafiyetleri gözden geçirecektir. İlk gözden geçirme, DTÖ Anlaşmasının yürürlüğe girmesinden sonraki 5 yılı geçirmeden yerine getirilecektir.
4. Gözden geçirmeyi gerçekleştiren Hizmet Ticareti Konseyi:
  - a) muafiyeti gerektiren şartların halen devam edip etmediğini araştırarak; ve
  - b) bundan sonraki herhangi bir gözden geçirmenin tarihini belirleyecektir.

Sona Erme

5. Üye ülkelerden birisine uyguladığı belirli bir önlem için, Anlaşmanın 2. Maddesinin 1. Paragrafına göre tanınan muafiyet, muafiyette belirtilen tarihte sona erecektir.
6. İlke olarak, bu muafiyetler 10 yıllık süreyi geçemezler. Her halükarda bunlar, birbirini izleyen ticareti serbestleştirme roundlarındaki müzakerelere tabi olacaklardır.
7. Kendisine muafiyet tanınan bir üye ülke muafiyet süresinin bitiminde Hizmet Ticareti Konseyine, aykırı önlemin, anlaşmanın 2. Maddesinin 1. Paragrafına uygun hale getirildiğini haber verecektir.

Derogasyon Listesi

2. Maddenin 2. Paragrafına göre belirlenen Derogasyon Listeleri DTÖ Anlaşmasının ekini oluşturacaktır.

ANLAŞMA ÇERÇEVESİNDE HİZMET ÜRETİMİ YAPAN GERÇEK KİŞİLERİN HAREKETLİLİĞİ

HAKKINDA EK

1. Bu Ek, hizmet üretimi hususunda bir Üye ülkenin hizmet üreten gerçek kişilerini ve bir Üye ülkenin hizmet üreticilerince çalıştırılan başka bir Üye ülkenin gerçek kişilerini etkileyen tedbirlere uygulanacaktır.
2. Bu anlaşma, herhangi bir Üye ülkedeki istihdam piyasasına girmek isteyen gerçek kişileri etkileyen tedbirlere veya sürekli bazda vatandaşlık, ikamet ve istihdamla ilgili tedbirlere uygulanmayacaktır.
3. Bu Anlaşmanın 3. ve 4. bölümlerine göre, Üye ülkeler, bu anlaşma kapsamında hizmet sunan bütün gerçek kişilerin hareketlerine uygulanan özel taahhütler üzerinde müzakerelerde bulunabilirler. Özel bir taahhüt kapsamındaki gerçek kişiler, o taahhütün şartlarına uygun olarak hizmet sunumunda bulunacaklardır.
4. Anlaşma, bir Üye ülkenin gerçek kişilerin sınırlarına girişini veya sınırları içinde geçici olarak kalmasını (sınırlarının bütünlüğünü korumak için geçerli olanlar da dahil olmak üzere) düzenlemek ve gerçek kişilerin sınırları üzerinden düzenli olarak transit hareketlerini sağlamak için uygulayacağı tedbirleri engellemeyecektir. Fakat bu gibi tedbirlerin, özel taahhüt adı altında herhangi bir üye ülkenin gerçekleştirmiş menfaatlerine zarar vermek ve bunları iptal etmek şeklinde uygulanmaması sağlanacaktır.⁶

MALİ HİZMETLER HAKKINDA EK

1. Amaç ve Tanım

- 1.1 Bu ek mali hizmetlerin sunumunu etkileyen tedbirlere uygulanacaktır. Bu ekte mali hizmetler arzına referans olarak gösterme; Çerçeve anlaşmasının 1. Maddesinin 2. Paragrafında anlatılan hizmet arzı anlamına gelecektir.
- 1.2 Anlaşmanın 1.maddesinin 3 (b) paragrafının amacı bakımından “devlet otoritesini yürütürken sunulan hizmetler” aşağıdaki anlamlara gelmektedir.
  - 1.2.1 Merkez bankası, para otoritesi ve diğer kamu kurumları tarafından yerine getirilen para ve kambiyo politikaları ile ilgili aktiviteler;
  - 1.2.2 Sosyal güvenlik veya emeklilik konusundaki Kanuna uygun kısımları oluşturan faaliyetler; ve

⁶ Bazı üye ülkelerin gerçek kişilerden vize talep edilip bazılarınınkinden talep edilmemesi özel taahhütler kapsamında menfaatleri iptal etmek veya zarar vermek olarak sayılmaz.

1.2.3 Kamu kurumlarınca devletin yararına veya devlet garantisıyla ya da devletin mali kaynaklarını kullanarak yürütülen diğer faaliyetler.

1.3 Anlaşmanın 1.maddesinin 3 (b) paragrafından yola çıkarak; eğer taraflardan biri paragraf 1.2.2 veya 1.2.3'de belirtilen faaliyetlerden birinin kendi mali hizmet üreticilerinin kamu kurumlarıyla rekabet halinde veya bir mali hizmet üreticisi tarafından yürütülmesine müsaade ederse, "hizmetler" Anlaşmanın 1.maddesinin 3 (b) paragrafındaki faaliyetleri kapsayacaktır.

1.4 Anlaşmanın 1.maddesinin 3 (c) paragrafı, bu Ek tarafından kapsanan hizmetlere uygulanmayacaktır.

2. Ülke Mevzuatı

2.1 Yatırımcıların, mevzuat ve poliçe sahiplerinin veya mali hizmet verenler tarafından itibari görev verilen kişilerin korunması ya da mali sistemde bütünlük ve istikrar sağlanması amaçları dahilinde, taraflardan birinin Anlaşmadaki diğer hükümlere dayanmaksızın fakat akılcı nedenler ileri sürerek tedbirler alması engellenemez. Bu gibi tedbirlerin anlaşma hükümleriyle uyum sağlamadığı yerlerde, bunlar Üye ülkenin Anlaşma kapsamındaki taahhütlerinin ve yükümlülüklerinin iptal edilmesine araç olarak kullanılmayacaktır.

2.2 Anlaşmadaki hiçbir şey, herhangi bir Üyenin bireysel tüketicilerinin ilişkileriyle ve çıkarlarıyla ilgili bilgileri açıklaması veya yeni herhangi bir üye devletin kamu kuruluşlarının sahip olduğu gizli veya özel bilgilerini açıklaması şeklinde yorumlanamaz.

3. Kabul

3.1 Bir Üye ülke diğer herhangi bir üye ülkenin ihtiyati kısıtlamasını, o ülkenin mali hizmetlerle ilgili kısıtlamalarını nasıl uyguladığını tespit etmek amacıyla, kabul edebilir. Bu gibi, uyum veya diğer hususlar vasıtasıyla yapılan kabuller ilgili ülke ile yapılan anlaşmaya veya düzenlemeye dayanabilir veya tek başına uzlaştırabilir.

3.2 Paragraf 3 (a)'da sözü edilen mevcut ya da gelecekte olabilecek bir anlaşmaya veya düzenlemeye taraf olan bir üye ülke, ilgilenen diğer üye ülkelere bu gibi anlaşmalara veya düzenlemelere katılmalarını müzakere etmeleri veya buna benzer anlaşmalarla veya düzenlemelerle ilgili olarak, anlaşmaya veya düzenlemeye taraf olan ülkeler arasında eşdeğer bir düzenleme, gözetim, bu gibi bir düzenlemenin yerine getirilmesi ve eğer uygunsa bilgi paylaşımıyla ilgili usullerin olması şartıyla, müzakere etmeleri için uygun fırsatı verecektir. Üye ülkelerden biri paragraf 3.1'de belirtilen durumu tek başına kabul ettiği zaman bu durum herhangi bir diğer Üye ülkeye emsal teşkil edebilir.

3.3 Üye ülkelerden birinin, başka bir Üye ülkeye göre ayarlanarak ihtiyati kısıtlama koyması durumunda, 7.maddenin 4 (b) paragrafı uygulanmaz.

4. Anlaşmazlıkların Halli

İhtiyati konulardaki veya diğer mali meselelerdeki anlaşmazlıkların halli için yapılan paneller, anlaşmazlığa konu olan hizmet ile ilgili olarak gerekli uzmanlığa sahip olacaktır.

5. Tanımlar

Bu Ek'in amaçları kapsamında:

5.1 Üye ülkelerin mali hizmet üreticilerince sunulan ve mali nitelik taşıyan bütün hizmetlere mali hizmet denir. Mali hizmetler bütün sigortacılık ve sigortacılıkla ilgili hizmetleri, bütün bankacılık ve diğer mali hizmetleri (sigortacılık dışında) kapsar. Mali hizmetler aşağıdaki aktiviteleri kapsar:

Sigortacılık ve sigortacılıkla ilgili hizmetler

a) Sigorta (müşterek sigorta da dahil olmak üzere):

(i) hayat

(ii) hayat dışı

(b) Reasürans ve retrosesyon

(c) Sigorta aracılığı, broker ve acentelik gibi;

(d) Sigortacılık yan hizmetleri; danışmanlık, aktüerya, risk analizi ve ekspertiz hizmetleri gibi.

Bankacılık ve diğer mali hizmetler (sigortacılık dışında)

(e) Halktan mevduat ve benzerlerinin kabul edilmesi;

(f) Borç vermenin bütün şekilleri (tüketici kredisi, ipotek kredisi, ticari işlemleri ve faktöre etmek dahil olmak üzere);

(g) Finansal kiralama;

(h) Bütün ödeme ve para nakletme hizmetleri (kredi kartları, seyahat çekleri ve banka poliçeleri dahil olmak üzere);

(i) Garantiler ve taahhütler;

(j) Kendinin veya müşterilerinin çıkarları için borsada veya borsa dışı pazarda ticaret yapmak, diğer hususlarda ise aşağıdakileri yapmak;

(i) Para piyasası araçları (çekler, poliçeler, mevduat sertifikaları vb. dahil olmak üzere);

(ii) döviz;

- (iii) türetilmiş diğer araçlar (future ve opsiyon işlemleri dahil olmak üzere, ancak bu kapsamdaki araçlar future ve opsiyon ile kısıtlı değildir.);
- (iv) döviz kuru ve faiz araçları (swap, forward rate sözleşmeleri dahil olmak üzere);
- (v) devredilebilir menkul kıymetleri;
- (vi) devredilebilir belgeler ve mali varlıklar (külçe halindeki değerli madenler dahil olmak üzere);
- (k) Her türlü menkul kıymet alımı (hisse senedi ihracı, blok satışlar (özel veya kamu tarafından) veya buna ilişkin hükümler dahil olmak üzere);
- (l) Bankerlik;
- (m) Aktif yönetimi, nakit ve portföy işletmeciliği, her türlü menkul kıymetler yatırım fonları ve yatırım ortaklıkları işletmeciliği, emeklilik fonu işletmeciliği, emanet ve saklama hizmetleri;
- (n) Merkezi saklama ve takas hizmetleri ve kliring hizmetleri (menkul kıymetler, diğer yeni araçlar ve diğer devredilebilir belgeler dahil olmak üzere);
- (o) Diğer mali hizmet üreticileri tarafından, mali bilgilerin, veri işleme yöntemlerinin ve ilgili programların tedarik ve transfer edilmesi;
- (p) Paragraf (e) den (o) ya sıralanan danışmanlık, aracılık ve diğer yan mali hizmet faaliyetleri (teminat mektupları ve analizleri, yatırım ve portföy araştırmacılığı ve danışmanlığı, kazanç danışmanlığı ve tüzel kişilik olarak yeniden yapılanma ve strateji danışmanlığı dahil olmak üzere);
- 5.2 Mali hizmet üreticisi, Üye ülkelerden birinin mali hizmetler üretmek isteyen veya üreten tüzel veya gerçek kişileri anlamındadır. Ancak kamu kuruluşları "mali hizmet üreticisi" terimi kapsamı içinde değildir.
- 5.3 "Kamu Kuruluşu"
- 5.3.1 Üye ülkelerden birinin, hükümete ait amaçlar için hükümete ait fonksiyonları yada faaliyetleri yürüten hükümeti, merkez bankası veya para otoritesi anlamındadır. Kamu kuruluşu ticari anlamda mali hizmet üretimiyle meşgul olmaz; veya
- 5.3.2 Bir özel kuruluşun normal olarak merkez bankası veya para otoritesi tarafından yerine getirilmesi gereken fonksiyonları yerine getirmesi anlamındadır.
- 5.4 "Anlaşma", GATS'ın maddeleri, Mali Hizmetler alanındaki bu sektör Eki ve bütün tarafların mali hizmetler alanındaki listeleri anlamına gelmektedir.

MALİ HİZMETLER HAKKINDA İKİNCİ EK

1. Hizmet Ticareti Genel Anlaşmasının 2. maddesine ve Madde 2'nin Muafiyetleri Hakkında Ek'in 1. Ve 2. paragraflarına dayanmaksızın, üye ülkelerden biri, DTÖ Anlaşmasının yürürlüğe girmesini takip eden dört aydan sonraki 60 gün içinde Anlaşmanın 2. Maddesinin 1. paragrafıyla bağdaşmayan Mali Hizmetlerle ilgili tedbirlerini listeleyebilecektir.
2. Hizmet Ticareti Genel Anlaşmasının 21. Maddesine dayanmaksızın üye ülkelerden biri DTÖ Anlaşmasının yürürlüğe girmesini takip eden dört aydan sonraki 60 gün içinde, listesinin Mali hizmetler bölümündeki taahhütlerinin tümünü veya bir kısmını iyileştirebilir, değiştirebilir veya geri çekebilir.
3. Hizmet Ticareti Konseyi, 1. ve 2. paragrafların uygulanması için gerekli olan yöntemleri oluşturacaktır.

HABERLEŞME HAKKINDA EK

1. Hedefler

Anlaşmaya üye ülkeler, haberleşme hizmetleri sektörünün başlıbaşına bir ekonomik faaliyet ve diğer ekonomik faaliyetler için temel bir geçiş sektörü olarak iki yönlü önemini kabul etmişlerdir. Böylece Üye ülkeler, kamu haberleşmesi taşıma şebekeleri ve hizmetlerine girişi veya bunların kullanılmasına ilişkin kısıtlamalarla ilgili olan hükümleri ayrıntılı bir şekilde genişletmek amacıyla bu Ek üzerinde görüş birliğine varmışlardır. Bu nedenle, bu Ek Anlaşmaya bütünlüycü hükümler getirmektedir.

2. Faaliyet Alanı

2.1 Bu Ek, anlaşmaya üye ülkelerden birinin kamu haberleşmesi taşıma şebekeleri ve hizmetlerine girişi veya bunların kullanmayı etkileyen tüm tedbirlerine uygulanacaktır.⁷

2.2 Bu Ek, kablo veya radyo ve televizyon yayınlarının dağıtımını etkileyen tedbirlere uygulanmayacaktır.

2.3 Bu Ekteki hiçbir şey aşağıdaki gibi yorumlanamaz:

2.3.1 Üye ülkelerden birini, başka bir Üye ülkenin hizmet üreticisine, listesinde belirttiğinin dışında kuruma, kiralama, işlem yapma veya haberleşme taşıma şebekeleri üretme yetkisi vermeye zorlamak; veya

2.3.2 Üye ülkelerden birini, (veya üye ülkelerden birinin yargı alanı dahilindeki hizmet üreticisini) genellikle kamuya sunmadığı haberleşme taşıma şebekelerini veya hizmetlerini kurması, kiralaması, işlem yapması veya üretmesi için zorlamak.

3. Tanımlar

Bu Ek'in amaçları kapsamında:

3.1 "Haberleşme", herhangi bir elektromanyetik araç tarafından sinyallerin gönderilmesi ve alınması anlamındadır.

3.2 "Kamu haberleşme taşıma hizmeti", Anlaşmaya üye ülkelerden biri tarafından genel olarak kamuya sunulmasına ihtiyaç olan (açıkça veya gerçekten) herhangi bir haberleşme taşıma hizmetidir. Bu gibi hizmetler telgraf, telefon, teleks ve iki veya daha fazla notka arasında tüketicinin verdiği bilginin kapsamı herhangi bir değişime uğramaksızın gideceği yere ulaşabilen data iletmeyi kapsayabilir.

3.3 "Kamu haberleşme taşıma şebekesi", belirlemiş şebeke bitiş noktaları arasında ve içinde haberleşmeye izin veren kamu haberleşme altyapı tesisi anlamındadır.

3.4 "Kurumlararası haberleşme", bir kurumun kendi içinde veya tali şirketleri, şubeleri (Anlaşmaya üye olan ülkenin kendi mevzuatına bağlı olan) ve bağlı şirketleriyle veya arasında haberleşmesi anlamındadır. Bu amaçla "tali şirket", "şube" ve uygun olduğu yerde, "bağlı şirket"ler Üye ülkeler tarafından tanımlanacaktır. Bu Ekteki "Kurumlararası haberleşme" tali şirketlerle veya bağlı şirketlerle ilgili olmayarak şirketlere üretilen ticari veya ticari olmayan hizmetler veya tüketici üye yada muhtemel tüketiciye sunulan hizmetleri kapsamaktadır.

3.5 Bu Ekin bir paragrafına veya alt paragrafına yapılan herhangi bir referans bu nedenle yapılan bütün alt bölümleri kapsamaktadır.

4. Şeffaflık

4.1 Anlaşmanın 3. Maddesinin uygulamasında, bütün taraflar kamu haberleşmesi taşıma şebekelerinin ve kamu tarafından geçerli olan hizmetlerin kullanımını ve bu hizmetlere dahil olmayı etkileyen koşullar hakkındaki bilgiyi; hizmetlerin tarifeleri, diğer koşulları ve durumları; bu gibi hizmetlerle ve şebekelerle teknik ortak yüzeyin belirtilmesini; bu gibi girişleri ve kullanımları etkileyen standartların oluşmasından ve kabul edilmesinden sorumlu olan teşkilatlar hakkındaki bilgileri; terminalin veya diğer teçhizatın bağlanmasında uygulanan şartları; eğer varsa tescil veya lisans için olan bildirimleri de temin edebileceklerdir.

5. Kamu Haberleşmesi Taşıma Şebekelerine ve Hizmetlerine Dahil olmak ve Bu Hizmetleri Kullanmak

5.1 Üye ülkelerden her biri, programında bulunan bir hizmetin üretilmesi için aracılık yapılmayan koşullar ve şartlar altında kamu haberleşmesi taşıma ve şebekelerine ve hizmetlerine dahil olmak ve bu hizmetleri kullanmak isteyen herhangi bir ülke üreticisine bu olanağı sağlayacaktır. Bu yükümlülük 5.2 den ve 5.6 ya kadar olan paragraflar uyarınca tatbik edilecektir.⁸

5.2. Üye ülkelerden herbiri, sınırlar içinde veya sınır ötesi olarak ürettiği kamu haberleşmesi taşıma şebekelerine ve hizmetlerine Anlaşmaya üye olan herhangi bir diğer ülkenin hizmet üreticisinin dahil olmasına ve bu hizmetleri kullanmasına (özel olarak kiralanan hatlar da dahil olmak üzere) olanak sağlayacaktır ve 5.5 ve 5.6 paragrafları uyarınca bu üreticilere aşağıdakileri yapması için izin verecektir.

5.2.1 şebeke ile ortak yüzeyi olan ve hizmet üreticisinin hizmetini üretebilmesi için gerekli olan terminalin veya diğer teçhizatın bağlanmasına ve satın alınmasına veya kiralınmasına;

5.2.2 özel olarak kiralanan veya satın alınan hatların kamu haberleşmesi taşıma şebekeleri ve hizmetleriyle veya diğer bir hizmet üreticisi tarafından kiralınmış veya satın alınmış hatlarla bağlanmasına; ve

⁷ Bu paragraf, her Üye ülkenin bu Ek'in yükümlülüklerini, gerekli olan her türlü tedbir vasıtasıyla kamu haberleşmeleri taşıma şebekesinin ve hizmetlerinin üreticilerine göre uygulanmasını sağlayacaktır şeklinde anlaşılmalıdır.

⁸ "ayrım yapmama" ifadesi, hem Anlaşmada açıklanan en fazla müsaadeye mahzar ülke ile milli muamele terimlerine atfediyor şeklinde hem de spesifik olarak bir sektörde kullanıldığında "aynı şartlar altında herhangi bir diğer kamu haberleşmesi ulaştırma şebekelerinin veya hizmetlerinin kullanıcılarına daha elverişli koşul ve şartlar taşımamak" anlamına gelmektedir.

- 5.2.3 genel olarak kamuya temin edilmesi gereken haberleşme taşıma şebekeleri ve hizmetlerinin dışında kalan bir hizmet üretiminde hizmet üreticisinin seçtiği mevcut protokolü kullanmasına.
- 5.3 Üye ülkelerden her biri, herhangi bir diğer Üye ülkenin hizmet üreticisine sınırları içinde veya sınır ötesi bilgi akımı için şirket içindeki haberleşme ve herhangi bir diğer ülkedeki veri tabanında veya machine-readable şeklinde stoklanmış bilgiye girebilmesi de dahil olmak üzere, kamu haberleşmesi ulaşım şebekelerini ve hizmetlerini kullanmasını temin edecektir. Üye ülkenin, üstte tanımlanan kullanmayı etkileyecek yeni koyduğu veya değiştirdiği herhangi bir tedbir Üye ülke tarafından bildirilecektir ve Anlaşmanın ilgili maddesi uyarınca müzakere konusu olacaktır.
- 5.4 Bir önceki paragrafta dayanmaksızın Üye ülkelerden biri mesajların güvenliğini ve gizliliğini temin etmek amacıyla gerekli olduğu zaman kontroller uygulayabilirler ancak bu kontroller hizmet ticaretiyle ilgili olarak keyfi veya haksız ayrıcalık veya gizli kısıtlama oluşmayacaktır.
- 5.5 Her Üye ülke aşağıdaki gereksinimler dışında kamu haberleşmesi ulaştırma şebekelerine ve hizmetlerine dahil olmayı ve bu hizmetleri kullanmayı engelleyici önlemler koyulmamasını temin edecektir:
- 5.1.1 kamu haberleşmesi ulaştırma şebekeleri ve hizmetleri üreticinin kamu hizmeti sorumluluklarını özellikle kendi şebekelerini ve hizmetlerini genel olarak kamuya yararlı yapma yeterliliklerini korumak;
- 5.5.2 kamu haberleşmesi ulaşım şebekelerinin veya hizmetlerinin teknik bütünlüklerini korumak; veya
- 5.5.3 bir üye ülkenin taahhüt listesinde izin verilmeyen hizmetlerin başka bir Üye ülke hizmet üreticisi tarafından üretilmemesini temin etmek.
- 5.6 Paragraf 5.5 deki kriterlerin yerine getirilmesi sağlanarak, kamu haberleşmesi ulaşım şebekeleri ve hizmetlerine dahil olma ve bu hizmetleri kullanma koşullarına aşağıda belirtilen konular da dahil olabilecektir.
- 5.6.1 bu gibi hizmetlerin paylaşımında ve tekrar satımındaki kısıtlamalar;
- 5.6.2 bu gibi şebekeler ve hizmetler ile bağlantı kurmak amacıyla teknik ortaklık protokolü de dahil olmak üzere özgün olan teknik ortak yüzeylerin kullanılması ihtiyacı;
- 5.6.3 bu gibi hizmetlerin işlemesi ve paragraf 7.1 de belirtilen hedeflerin başarılabilmesi için gerekli olduğu zamanki ihtiyaçlar;
- 5.6.4 bu gibi araçların şebekeye eklenmesi ile ilgili olarak şebekenin ve teknik gereksinimler ile ortak yüzeyi olan terminal veya diğer teçhizatın tek tip onaylanması;
- 5.6.5 bu gibi şebekelerle veya hizmetlerle veya başka bir hizmet üreticisinin sahip olduğu veya kiraladığı hatlarla özel olarak kiralanan veya sahip olunan hatların bağlanmasıyla ilgili olan kısıtlamalar; veya
- 5.6.6 bildirim tescil ve ruhsat verme
- 5.7 Bu bölümdeki diğer paragraflara dayanmaksızın gelişme yolundaki bir ülke gelişme düzeyi ile tutarlı ise dahili haberleşme alt yapısını ve hizmet kapasitesini geliştirmek ve haberleşme hizmetlerinin uluslararası ticaretteki payını arttırmak amacıyla kamu haberleşmesi ulaştırma şebekelerine veya hizmetlerine dahil olamaya veya bunları kullanmaya makul koşullar getirebilir. Bu gibi koşullar üye ülkenin giriş taahhütlerinde belirtilecektir.

6. Teknik İşbirliği

6.1 Üye ülkeleri ülkelerdeki (özellikle gelişme yolunda ülkelerde) etkili ve gelişmiş haberleşme altyapısının hizmet ticaretinin genişlemesinde önemli olduğunun farkına varmışlardır. Bu amaçla, üye ülkeleri Uluslararası Haberleşme Birliği, Birleşmiş Milletler Gelişme Programı ve Dünya Bankası da dahil olmak üzere uluslararası ve bölgesel kuruluşların gelişme programlarına gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin ve bu ülkelerin kamu haberleşmesi ulaştırma şebekeleri ve hizmetleri üreticilerinin ve diğer kuruluşların dahil olmasını olabildiğince teşvik edecekler ve destekleyeceklerdir.

6.2 Üye ülkeler, gelişmekte olan ülkeler arasındaki haberleşme işbirliğini uluslararası ve bölgesel düzeylerde teşvik edecekler ve destekleyeceklerdir.

6.3 Üye ülkeler, ilgili uluslararası kuruluşlar ile işbirliğinde, gelişmekte olan ülkelere haberleşme hizmetleriyle ve haberleşme alanındaki gelişmeyle ve kendi haberleşme hizmetlerini sağlamlaştırmaya yardımcı olan bilgi teknolojisiyle ilgili bilgileri sağlayacaklardır.

6.4 Üye ülkeler, az gelişmiş ülkelerin haberleşme altyapısını geliştirmelerine ve haberleşme hizmetinin ticaretini arttırmalarına yardımcı olabilecek teknoloji transferinde, teknoloji eğitiminde ve diğer aktivitelerde yardımcı olabilecek yabancı haberleşme hizmeti üreticilerinin desteklenmesine özel önem vereceklerdir.

7. Uluslararası Kuruluşlarla ve Anlaşmalarla İlişki

7.1 Üye ülkeler, haberleşme şebekelerinin ve hizmetlerinin ülkeler arasındaki işlerliği ve dünya çapındaki uyumu için, uluslararası standartların önemini kabul edecekler ve Uluslararası Haberleşme Birliği ve Uluslararası Standardizasyon Kuruluşu da dahil olmak üzere ilgili uluslararası kuruluşların çalışmalarında bu gibi standartları teşvik etmeyi benimseyeceklerdir.

7.2 Üye ülkeler, ülkelerindeki ve diğer ülkelerdeki haberleşme hizmetlerinin verimli işlemlerini sağlamak için başta Uluslararası Haberleşme Birliği olmak üzere, resmi ve resmi olmayan kuruluşların ve anlaşmaların üstelendikleri rolü kabul edeceklerdir. Üye ülkeler, gerekli olduğu zaman, bu Ek'in uygulanmasında ortaya çıkacak sorunlarla ilgili olarak bu gibi kuruluşlara danışabilmek için uygun olan düzenlemeleri yapacaklardır.

HAVA TAŞIMACILIĞI HİZMETLERİ HAKKINDA EK

1. Bu ek hava taşımacılığı hizmetlerini etkileyen kısıtlamalara (tarifeli veya tarifersiz hizmetlere) ve yardımcı hizmetlere uygulanacaktır. Bu anlaşma kapsamında bir üye ülkenin yaptığı herhangi bir özel taahhüt veya üstlendiği herhangi bir yükümlülük, o ülkenin DTÖ Anlaşmasının yürürlüğe girdiği tarihte yürürlükte olan ikili veya çok taraflı Anlaşmalar çerçevesindeki yükümlülüklerini azaltmayacak veya etkilemeyecektir.
2. Anlaşma, anlaşmazlıkların halli metodları da dahil olmak üzere, aşağıda belirtilenleri etkileyen kısıtlamalara uygulanmayacaktır.
  - (a) trafik hakları, verilmiş olsa da; veya
  - (b) trafik haklarının uygulanması ile doğrudan ilgili olan hizmetler, bu Ek'in 3.paragrafında belirtilenler haricinde.
3. Anlaşma aşağıda belirtilenleri etkileyen kısıtlamalara uygulanacaktır.
  - (a) uçak onarımı ve bakımı hizmetleri,
  - (b) hava taşıma hizmetlerinin satışı ve pazarlanması,
  - (c) bilgisayar rezervasyon sistemi (CRS) hizmetleri.
4. Anlaşmanın anlaşmazlıkların halli yöntemlerinden sadece yükümlülüklerin ve özel taahhütlerin ilgili ülkeler tarafından istismar edilmesi ve ikili ve çok taraflı anlaşmalardaki veya düzenlemelerdeki anlaşmazlıkların halli yöntemlerinin yetmemesi halinde yararlanılabilecektir.
5. Hizmet Ticareti Konseyi, bu sektörde olabilecek daha başka uygulamaları kapsama amacıyla, hava taşımacılığı sektöründeki gelişmeleri ve bu Ek'in işlevlerini periyodik olarak en az beş yılda bir gözden geçirecektir.
6. Tanımlar:
  - (a) "uçak onarımı ve bakımı hizmetleri", uçak hizmet dışıyken tamamında veya bir bölümünde üstlenilen bakımlar anlamındadır ve uçuş hattı üzerindeki bakımları kapsamaz.
  - (b) "hava taşıma hizmetlerinin satışı ve pazarlanması", hava taşıma hizmetleri üreticisi için, piyasa araştırması , reklamcılık ve dağıtım gibi pazarlamacılığın tüm yönleri dahil olmak üzere ürettiği hava taşımacılık hizmetlerini serbestçe satması ve pazarlaması ile ilgili olan fırsatlar anlamındadır. Bu faaliyetler hava taşımacılığı hizmetlerinin fiyatlandırılmasını ve uygulanabilir koşulları kapsamamaktadır.
  - (c) "bilgisayar rezervasyon sistemi (CRS) hizmetleri", rezervasyon yapabilmek veya biletleri satışa çıkarabilmek için hava taşıma hizmetleri üreticisi cetveli uçak biletlerinin geçerliliği, yol parası ve uzaklık kuralları hakkında bilgi içeren bilgisayar sistemi tarafından sağlanan hizmetler anlamındadır.
  - (d) "trafik hakları", Üye ülkelerden birinden birine, içinde veya üzerinden tarifeli veya tarifersiz hizmetlerin işlenmesi ve/veya ücret için yolcu, kargo ve mektup taşınması hakkı anlamındadır. Bu haklar hizmetin verileceği noktaları, işletilecek rotaları, trafiğe konu taşımaların cinsini, şart koşulan kapasiteyi, uygulanacak tarifeleri ve koşullarını ve seçilen havayolları için kriterleri kapsamaktadır. Bunlar sayı, mülkiyet ve kontrol gibi kriterlerdir.

TEMEL HABERLEŞME İLE İLGİLİ MÜZAKERELER HAKKINDA EK

1. GATS'ın 2. Maddesinin 1. Paragrafına ve Madde 2 nin Muafiyetleri Hakkında Ek'in 2. Paragrafına dayanmaksızın ve En Çok Kayrılan Ülke Prensibine uymayan ancak Ek'e göre listelenmesi gerekip, bir Üye ülkenin tutmak istediği tedbirler de dahil olmak üzere, Madde 2 ve Madde 2'nin Muafiyetleri Hakkında Ek, temel haberleşme hizmetleri için sadece aşağıda belirtilen zamanlarda yürürlüğe girecektir:
  - a) Temel Haberleşme ile ilgili Müzakereler Hakkında Bakanlar Kararıyla zorunlu kılınan müzakerelerin sonucunun alındığı gün, veya,
  - b) eğer, Temel Haberleşme Hizmetleri Müzakere Grubu nihai raporunu verdiğinde müzakereler başarıyla sonuçlanmamışsa,
2. Yukarıdaki 1 (a) ve (b) paragrafında bildirilen tarihler, Temel Haberleşme ile ilgili Müzakereler Hakkında Bakanlar Kararı'nın 5. Paragrafında yer almaktadır.

DENİZ TAŞIMACILIĞI HİZMETLERİ İLE İLGİLİ MÜZAKERELER HAKKINDA EK

1. GATS'ın 2. Maddesinin 1. Paragrafına ve Madde 2 nin Muafiyetleri Hakkında Ek'in 2.paragrafına dayanmaksızın ve En Çok Kayrılan Ülke Prensibine uymayan ancak Ek'e göre listelenmesi gerekip, bir üye ülkenin tutmak istediği tedbirler de dahil olmak üzere, Madde 2 ve Madde 2'nin Muafiyetleri Hakkında Ek, uluslararası denizcilik, yardımcı hizmetler ve limana giriş ve liman hizmetlerinden faydalanma için aşağıda belirtilen zamanlarda yürürlüğe girecektir:
  - a) Deniz Taşımacılığı Hizmetleri ile ilgili Müzakereler Hakkında Bakanlar Kararıyla zorunlu kılınan müzakerelerin sonucunun alındığı gün, veya,
  - b) eğer, Deniz Taşımacılığı Müzakere Grubu nihai raporunu verdiğinde müzakereler başarıyla sonuçlanmamışsa,
2. Yukarıdaki 1.paragraf, üye ülkelerin listesinde belirtilen deniz taşımacılığı hizmetleriyle ilgili özel taahhütlere uygulanmayacaktır.
3. Paragraf 1 de bahsedilen müzakerelerin tamamlanmasından itibaren ve bu müzakerelerin sonuçlarının yerine getirilmesinden önceki tarihte, üye ülkeler herhangi bir ödün vermeden ve 21. Maddenin hükümlerine dayanmaksızın bu sektördeki özel taahhütlerinin tümünü veya bir kısmını geliştirebilecek, değiştirebilecek veya çekebilecektir.
4. Yukarıdaki 1 (a) ve (b) paragraflarında bildirilen tarihler, Deniz Taşımacılığı ile ilgili Müzakereler Hakkında Bakanlar Kararı'nın 4. Paragrafında yer almaktadır.

II. Hizmet Ticareti Konseyi KARARLARI

GATS İÇİN KURUMSAL DÜZENLEMELER HAKKINDA KARAR

Bakanlar, Hizmet Ticareti Konseyi'nin ilk toplantısında yardımcı gruplar hakkında aşağıda belirtilen kararların kabul edilmesini önermişlerdir.

GATS İÇİN KURUMSAL DÜZENLEMELER

Madde 24'e uygun olarak işlemleri kolaylaştırma ve GATS'ın amaçlarını ilerletme fikriyle hareket eden Hizmet Ticareti Konseyi aşağıda belirtilenlere karar vermiştir:

1. Konseyin kuracağı herhangi bir yardımcı grup Konseye, yıllık veya en azından gerektiğinde, rapor verecektir. Bu gibi grupların hepsi kendi çalışma kurallarını oluşturacaklardır ve gerektiğinde kendi yardımcı gruplarını oluşturabileceklerdir.
2. Herhangi bir sektörel komite, Konsey tarafından kendisine verilen sorumlulukları yerine getirecektir ve Üye ülkeler ilgili oldukları sektördeki hizmet ticaretiyle ilgisi olan sorunlar hakkında ve kendilerinin ilgili oldukları sektörel Ek'in işleyişi hakkında danışma fırsatı vereceklerdir. Bu gibi sorumluluklar aşağıdakileri kapsayacaktır:
  - (a) ilgili oldukları sektörle alakalı olarak Anlaşmanın uygulanmasını devamlı incelemede ve gözetimde tutmak;
  - (b) ilgili oldukları sektördeki ticaretle ilişkin olan her konuda Konseyin dikkate alması için teklif veya öneriler hazırlamak;
  - (c) sektörle ilgili olan bir Ek varsa, bu Ek'i değiştirmek için verilen önerileri dikkate almak ve Konsey'e uygun tavsiyelerde bulunmak;
  - (d) teknik tartışmalar için forum hazırlamak, Üye ülkelerin tedbirleri hakkındaki çalışmalara önderlik etmek ve ilgili oldukları sektördeki hizmet ticaretini etkileyen diğer teknik konulardaki incelemelere önderlik etmek;
  - (e) ilgili oldukları sektördeki hizmet ticaretini etkileyen yükümlülüklerin uygulanmasıyla veya diğer konularla ilişkili olarak, Anlaşmaya üye olan gelişme yolundaki ülkelere veya Dünya Ticaret Örgütü Anlaşmasına dahil olmak için müzakere yapan gelişme yolundaki ülkelere teknik yardım sağlamak; ve
  - (f) bu anlaşma çerçevesinde kurulmuş olan herhangi bir yan kuruluşla veya ilgili olan bir sektörde faaliyet gösteren uluslararası kuruluşlarla işbirliği yapmak.
3. Bu nedenle, 2. Paragrafta belirtilen sorumlulukları olan Mali Hizmetler Ticareti Komitesi kurulmuştur.

GATS'DAKİ BAZI ANLAŞMAZLIKLARIN HALLİ METOTLARI HAKKINDA KARAR

Bakanlar, Hizmet Ticareti Konseyinin ilk toplantısında aşağıda belirtilen kararları benimsemesini tavsiye etmişlerdir.

ANLAŞMAZLIKLARIN HALLİ PANELLERİ

Hizmet Ticareti Konseyi,

22 ve 23. Maddeler kapsamındaki anlaşmazlıkların halli ile ilgili olarak yükümlülüklerin özel niteliklerini ve Anlaşma ile hizmet ticaretinin özel taahhütlerini göz önüne alarak aşağıdaki şekilde karar vermiştir:

1. Görevlendirilen bir grup panelist, panelistlerin seçimlerinde yardımcı olacaklardır.
2. Bu amaçla, Anlaşmaya üye ülkeler 3. Paragrafta belirtilen özellikleri taşıyan kişilerin görevlendirilmesi amacıyla isimlerini önerebilirler ve kişinin özellikleri ile varsa özel bir sektördeki uzmanlığını kapsayan özgeçmişlerini temin ederler.
3. Paneller, GATS ile ilgili konularda ve/veya birleşik düzenleyici konular da dahil olmak üzere hizmet ticaretinde tecrübeli olan iyi nitelikli, devlet sektöründen ve /veya özel sektörden kişilerden oluşacaktır. Panelistler bir devletin veya kuruluşun temsilcisi olarak değil kendi sıfatları dahilinde hizmet vereceklerdir.
4. Sektörel konularla ilgili olan anlaşmazlık panelleri anlaşmazlıkla ilgili olan hizmet sektörü hakkında gerekli uzmanlığa sahip olacaktır.
5. DTÖ Sekreteryası, görevlendirilen panelistlerin isimlerini kapsayan listeyi muhafaza edecek ve Konsey Başkanıyla işbirliği yaparak listenin uygulanması için metotlar geliştirecektir.

HİZMET TİCARETİ VE ÇEVRE HAKKINDA KARAR

Bakanlar, Hizmet Ticareti Konseyinin ilk toplantısında aşağıda belirtilen kararları benimsemesini tavsiye etmeyi kararlaştırmışlardır.

Hizmet Ticareti Konseyi,

Çevrenin korunması için gerekli olan tedbirlerin anlaşma hükümlerine aykırı olabileceğini kabul ederek, ve

Bu tedbirlerin insan, hayvan veya bitki hayat veya sağlığını koruma gibi bir amacı olduğu için 14 (b) maddede kapsanan daha fazlasını sağlama ihtiyacının çok açık olmadığına dikkat ederek;

Aşağıdaki hususlarda karar varılmıştır:

1. Bu gibi çevre koruyucu önlemlerin alınması için Anlaşmanın 14.maddesinde değişiklik yapılmasının gerekip gerekmediğini belirlemek için Ticaret ve Çevre Komitesinden, eğer varsa tavsiyeler üzerine, sürdürülebilir kalkınma konusu da dahil olmak üzere hizmet ticareti ve çevre arasındaki ilişki üzerine inceleme yapması ve rapor vermesi istenebilir. Ayrıca bu Komite, devletlerin birbirleriyle yaptıkları anlaşmaların çevreyle olan ilgisini ve Anlaşmayla olan ilişkilerini inceleyecektir.
2. Komite, Dünya Ticaret Örgütü Anlaşmasının yürürlüğe girmesinden sonra, yaptığı çalışmaların sonuçları ile ilgili olarak iki yılda bir yapılan Bakanlar Konferansının ilkinde bilgi verecektir.

DENİZ TAŞIMACILIĞI HİZMETLERİ İLE İLGİLİ MÜZAKERELER HK. KARAR

Bakanlar,

Uruguay Round'un tamamlanması esnasında, katılımcı ülkeler tarafından listelenen Deniz Taşımacılığı Hizmetleri taahhütlerinin MFN bazda ve Dünya Ticaret Örgütünü Oluşturan Anlaşmayla (bundan böyle DTÖ Anlaşması olarak ifade edilecektir.) aynı tarihte yürürlüğe gireceğini kaydetmişlerdir, ve

Aşağıdakileri kararlaştırmışlardır:

1. Müzakereler, Hizmet Ticareti Genel Anlaşması çerçevesinde deniz taşımacılığı hizmetleri sektöründe katılımda zorunluluk olmayarak başlayacaktır. Müzakereler, uluslararası denizcilikteki yardımcı hizmetlerdeki ve limana giriş ve liman hizmetlerinden faydalanmadaki taahhütlerle ilgili kısıtlamaların belirli bir zaman içinde kaldırılmasına öncülük ederek, kapsam açısından geniş olacaktır.
2. Bu görevi yürütmesi için bir Deniz Taşımacılığı Hizmetleri Müzakere Grubu (bundan böyle NGMTS olarak ifade edilecektir) oluşturulacaktır. Bu grup müzakerelerin gelişimi hakkında periyodik olarak rapor verecektir.
3. NGMTS'deki müzakereler, katılmak istediği beyan eden tüm ülkelere ve Avrupa Topluluklarına açık olacaktır. Aşağıdaki ülkeler şu ana kadar bu müzakerelere iştirak etmek istediklerini beyan etmişlerdir:

Arjantin, Kanada, Avrupa Toplulukları ve üye ülkeleri, Finlandiya, Hong Kong, İzlanda, Endonezya, Kore, Malezya, Meksika, Polonya, yeni Zelanda, Norveç, Filipinler, Romanya, Singapur, İsveç, Tayland, Türkiye, Amerika Birleşik Devletleri.

Bu müzakerelere katılmak için yapılacak diğer bildirimler DTÖ Anlaşmasına imza koyan ülkelere bildirilecektir.

4. NGMTS ilk müzakeresini, en geç 16 Mayıs 1994 tarihinde düzenleyecektir. Bu müzakereler tamamlanıp en geç Haziran 1996 tarihinde NGMTS tarafından bir nihai rapor hazırlanacaktır. NGMTS'nin nihai raporu, bu müzakerelerin sonuçlarının yerine getirilmesi için bir tarih içerecektir.
5. Müzakereler sonuçlanıncaya kadar, 2.madde ve 2.maddenin Muafiyetlerine İlişkin Ek'in 1. ve 2.paragrafının bu sektöre uygulanması ertelenmiştir ve MFN istisnalarının listelenmesi gerekmemektedir. Müzakerelerin sonuçlanmasıyla, üye ülkeler herhangi bir ödün vermeden ve Anlaşmanın 21. Maddesinin hükümlerine dayanmaksızın bu sektördeki taahhütlerin tümünü veya bir kısmını geliştirebilecek, değiştirebilecek veya çekebileceklerdir. Aynı zamanda, Üye ülkeler 2.maddesinin muafiyetine ilişkin Ek'in hükümlerine dayanmaksızın, bu sektöre ait MFN istisnalarıyla ilgili durumlarını sonuçlandıracaktır. Eğer müzakereler başarıyla sonuçlanmazsa, Hizmet Ticareti Konseyi duruma göre müzakereleri sürdürüp sürdürmeyeceğine karar verecektir.
6. Müzakerelerin sonucunda olabilecek taahhütler, yürürlüğe girme günleri de dahil olmak üzere, Hizmet Ticareti Genel Anlaşması'nın eklerini oluşturacak olan listelere kaydedilecek ve anlaşmanın tüm hükümlerine tabi olacaklardır.
7. Bu müzakerelerin bir an önce başlamasından ve paragraf 4 kapsamında belirlenen uygulama tarihine kadar devam etmesinde, katılımcıların, diğer ülkelere uygulanan tedbirlere cevaben olanlar dışında, deniz taşımacılığı hizmetleri hükümlerindeki serbestliği korumak ve geliştirmek amacıyla ve müzakere seviyeleri ve

pozisyonlarını koruyacağı için, deniz taşımacılığı hizmetlerindeki ticareti etkileyecek herhangi bir tedbir uygulamayacakları anlaşılacaktır.

8. Paragraf 7'nin yerine getirilmesi, NGMTS'deki gözetimlere bağlı olacaktır. Herhangi bir katılımcı, paragraf 7'nin yerine getirilmesiyle ilgili olduğunu düşündüğü bir faaliyete veya ihmale karşı NGMTS'nin dikkatini çekebilecektir. Bu gibi bildirimler, Sekreteryaya tarafından alındıktan sonra NGMTS'ye sunulacaktır.

TEMEL HABERLEŞME İLE İLGİLİ MÜZAKERELER HAKKINDA KARAR

Bakanlar;

1. Müzakereler , Hizmet Ticareti Genel Anlaşması çerçevesinde haberleşme taşıma şebekelerini ve hizmetlerini (bundan böyle "temel telekomünikasyon" olarak ifade edilecektir) tedrici olarak serbestleştirmek maksadıyla, katılım zorunlu olmayarak başlayacaktır.
2. Sonuçları saklı kalmak koşuluyla, önceden hiçbir haberleşme hariç tutulmadan müzakereler kapsam açısından geniş olacaktır.
3. Bu görevi yürütmesi için bir Temel Haberleşme Müzakere Grubu (bundan böyle "NGBT" olarak ifade edilecektir) oluşturulacaktır. Bu grup, müzakerelerin gelişimi hakkında periyodik olarak rapor verecektir.
4. NGBT müzakereleri, bu müzakerelere katılma isteğini beyan eden tüm ülkelere ve Avrupa Topluluklarına açık olacaktır. Aşağıdaki ülkeler, şu ana kadar bu müzakerelere iştirak etmek istediklerini beyan etmişlerdir.

Avustralya, Avusturya, Kanada, Şili, Kıbrıs Rum Kesimi, Avrupa Toplulukları ve üye ülkeleri, Finlandiya, Hong Kong, Macaristan, Japonya, Kore, Meksika, Yeni Zelanda, Norveç, Slovak Cumhuriyeti, İsveç, İsviçre, Türkiye ve Amerika Birleşik Devletleri.

Bu müzakerelere katılmak için yapılacak bildirimler Dünya Ticaret Örgütü Anlaşmasına imza koyan ülkelere bildirilecektir.

5. NGBT ilk müzakeresini, en geç 16 Mayıs 1994 tarihinde düzenleyecektir. Bu müzakereler en geç 30 Nisan 1996 tarihine kadar tamamlanacak ve NGBT tarafından bir nihai rapor hazırlanacaktır. NGBT'nin nihai raporu, bu müzakerelerin sonuçlarının yerine getirilmesi için bir tarih içerecektir.
6. Müzakerelerin sonucunda olabilecek taahhütler, yürürlüğe girme günleri de dahil olmak üzere, Hizmet Ticareti Genel Anlaşmasının eklerini oluşturacak olan listelere kaydedilecek ve Anlaşmanın tüm hükümlerine tabi olacaklardır.
7. Bir an önce başlayan ve paragraf 5 de belirtilen uygulama tarihine kadar devam edecek müzakereler boyunca hiçbir katılımcının müzakerelerdeki pozisyonunu ve etkisini geliştirecek şekilde temel haberleşmedeki ticareti kısıtlayıcı bir tedbir alamayacağı anlaşılmalıdır. Bu hüküm, temel haberleşme hizmetlerinin hükümleriyle ilgili olan ticari ve resmi düzenlemelerin geliştirilmesini engellemeyecektir.
8. Paragraf 7'nin yerine getirilmesi, NGBT'deki gözetimlere bağlı olacaktır. Herhangi bir katılımcı, paragraf 7'nin yerine getirilmesiyle ilgili olduğunu düşündüğü bir faaliyete veya ihmale karşı NGBT'nin dikkatini çekebilecektir. Bu gibi bildirimler, Sekreteryaya tarafından alındıktan sonra NGBT'ye sunulacaktır.

MESLEKİ HİZMETLERLE İLGİLİ KARAR

Bakanlar, Hizmet Ticareti Konseyi'nin ilk toplantısında aşağıda belirtilen kararları uygulamasını tavsiye etmeye karar vermişlerdir.

Hizmet Ticareti Konseyi,

Mesleki nitelikler, teknik standartlar ve ruhsat vermeye ilgili olan düzenleyici tedbirlerin mesleki hizmetlerdeki ticaretin gelişmesindeki etkisini kabul ederek;

Özel taahhütler altına girildiği zaman, bu gibi düzenleyici tedbirlerin, mesleki hizmetlerin sunumunda gereksiz engeller oluşturmamasını sağlamak amacıyla çok taraflı disiplinler oluşturmak arzusuyla;

Aşağıdakilere karar vermişlerdir:

1. Yurtiçi düzenlemelerle ilgili olan 6. Maddenin 4. Paragrafında öngörülen çalışma programı en kısa sürede yürürlüğe koyulacaktır. Bu amaçla, mesleki hizmetler alanında sağlanması gereken nitelik şartları ve prosedürleri, teknik standart ve ruhsat verme ile ilgili tedbirlerin, ticarete gereksiz engeller oluşturmaması için, tavsiyelerle inceleme yapacak ve rapor yazacak bir Mesleki Hizmetler Çalışma Grubu kurulacaktır.
2. Öncelikle, Çalışma Grubu, özel taahhütlerin faaliyete geçebilmesi için, muhasebecilik sektöründe çok taraflı disiplinler hazırlanması için tavsiyelerde bulunacaktır. Çalışma Grubu bu tavsiyelerde bulunurken aşağıda belirtilen konulara önem verecektir.

- (a) yurtiçi düzenleyici şartları sağlamak amacıyla, pazara girişle ilgili olarak çok taraflı disiplinler geliştirmek. Yurtiçi düzenleyici şartlar (i) hizmet sunmak için gerekli olan yeterlilik ve kabiliyet gibi objektif ve şeffaf kriterlere dayanır, (ii) hizmetin kalitesini korur, ancak gerektiğinden fazla ağır olmaz böylece muhasebecilik sektörünün etkili liberalizasyonunu kolaylaştırmak;
- (b) uluslararası standartların kullanımı ve bunu yaparken, madde 7'nin 5. Paragrafını tam kullanacak şekilde, madde 6'nın 5 (b) paragrafında belirtildiği gibi, ilgili uluslararası kuruluşlarla işbirliğini teşvik etmek.
- (c) Niteliklerin kabulü için tavsiyeler oluşturarak Anlaşmanın 6.maddesinin 6.paragrafının etkili uygulamasını kolaylaştırmak.

Bu disiplinler hazırlanırken, Çalışma Grubu mesleki hizmetleri düzenleyen resmi veya resmi olmayan teşkilatların önemini hesaba katacaktır.

MALİ HİZMETLERE İLİŞKİN TAAHHÜTLER

HAKKINDA AÇIKLAMA

Uruguay Round'un katılımcıları, Anlaşmanın 3. bölümündeki hükümler tarafından kapsanan alternatif yaklaşıma dayanarak, GATS kapsamındaki Mali Hizmetlerle ilgili olarak özel taahhütler yüklenebilirler. Bu yaklaşımın aşağıda belirtilen açıklamaya bağlı olarak uygulanabileceği kabul edilmiştir:

- (i) Anlaşma hükümlerine ters düşmeyecektir;
- (ii) Herhangi bir Üye ülkenin özel taahhütlerini Anlaşmanın 3.bölümündeki yaklaşıma uygun bir şekilde listelenmesi hakkında zarar vermeyecektir.
- (iii) Sonuçlanan özel taahhütler en çok kayırlan ülke temelinde tatbik edilecektir;
- (iv) Anlaşma çerçevesinde taahhüt veren ülkenin liberalizasyon seviyesiyle ilgili olarak hiçbir tahmin yapılmayacaktır.

İlgilenen Üye ülkeler, müzakerelere dayandırılarak ve belirtilen koşullara ve niteliklere bağlı olarak, listelerinde aşağıda açıklanan yaklaşıma uyan özel taahhütler verebilirler.

Standstill

Aşağıda belirtilen taahhütlerin her çeşit koşul, sınırlama ve nitelikleri, mevcut uygunsuz kısıtlamalara sınırlandırılacaktır.

Pazara Giriş

Tekel Hakları

1. Anlaşmanın 8.maddesine ek olarak, aşağıdakiler uygulanacaktır:

Her Üye ülke, listesine tekelerde olan mali hizmetleri yazacaktır ve bu temelleri kaldırmak veya faaliyet alanlarını kısıtlamak için çaba harcayacaktır. Mali Hizmetler Hakkında Ek'in paragraf 1.2 sine dayanmaksızın, Ek'in 1.2.3 alt paragrafında değinilen faaliyetlere uygulanabilecektir.

Kamu Kurumları Tarafından Satın Alınan Mali Hizmetler

2. Anlaşmanın 13.maddesine dayanmaksızın, bütün Üye ülkeler diğer bir Üye ülke tarafından kendi ülkesinde kurulan mali hizmet üreticilerinin Üye ülkenin kamu kurumları tarafından ülkesinde satın aldığı veya elde ettiği mali hizmetlere göre en fazla kayırlan ülke muamelesine ve milli muameleye uymasını sağlayacaktır.

Sınır Ötesi Ticaret

3. Her Üye ülke, yerleşik olmayan mali hizmet üreticisine, esas olarak bir aracı sayesinde veya bir aracı olarak milli muamele hükmüne uyan şartlar ve durumlarda, aşağıda sıralanan hizmetlerin üretimini yapmalarına izin verecektir:

- (a) aşağıda sıralananlarla ilgili risk sigortaları;
  - (i) deniz taşımacılığı, ticari havacılık, uzaya roket atılması veya taşınması (uydular dahil olmak üzere) ile aşağıda sıralananların hepsini veya bir kısmını kapsayan sigortacılık: taşınan eşyaları taşıyan araçlar ve bundan doğacak herhangi bir sorumluluk; ve
  - (ii) uluslararası taşımacılıktaki eşyalar;
- (b) reasürans ve retrosesyon ve Ek'in 5.1 (d) alt paragrafında belirtilen sigortacılığa yardımcı hizmetler;

- (c) Ek'in 5.1 (p) alt-paragrafında belirtilen bankacılıkla ve diğer mali hizmetlerle ilgili olan aracılık hariç olmak üzere, Ek'in 5.1 (o) alt paragrafında belirtilen mali bilgilerin ve verilerin tedariki ve transferi ayrıca danışmanlık ve diğer yan hizmetler.
4. Her Üye ülke, vatandaşlarının başka bir ülkede aşağıda sıralanan paragraflarda belirtilen mali hizmetleri almalarına izin verecektir:
- (a) 3 (a) alt-paragrafı;
(b) 3 (b) alt-paragrafı; ve
(c) 5.1 (e)'den (p)'ya kadar olan alt paragrafları.

Ticari Varlık

5. Her üye ülke mevcut girişimlerden elde edilen kazanç vasıtasıyla olabilmesine de izin vererek birbirinin mali hizmet üreticilerine sınırları içinde bir ticari varlık kurma veya genişletme hakkı verecektir.
6. Bir Üye ülke, paragraf 5'e göre kendi yükümlülüklerini engellememesi ve Anlaşmadaki diğer yükümlülüklerle uyması kaydıyla, bir ticari varlığın kurulma ve genişleme izni için koşullar, şartlar ve metodlar koyabilir.

Yeni Mali Hizmetler

7. Üye ülkelerden biri, herhangi bir yeni mali hizmeti sunmak için ülkesinde kurulan herhangi bir diğer Üye ülkenin mali hizmet üreticilerine izin verecektir.

Bilgi Transferi ve İşleme Konması

8. Üye ülkelerden hiçbiri mali hizmet üreticisinin olağan işlerini yapması için gerekli olan elektronik araçlarla veri aktarımı veya uluslararası anlaşmalara uygun olan ithalat kurallarına bağlı olanlar da dahil olmak üzere, bilgi aktarımını ya da finansal bilgiyi işleme koymayı engelleyecek önlemler alamaz. Bu paragraftaki hiçbir şey, Üye ülkelerden birinin özel verilerini, kişisel mahremiyetlerini ve özel kayıtları ile hesaplarını koruma hakkını, bu gibi haklar anlaşmanın hükümlerini engellemek için kullanılmadığı sürece, kısıtlayamaz.

Personelin Geçici Girişi

9. (a) Bütün Üye ülkeler, kendi ülkesinde ticari varlık oluşturan veya oluşturmuş başka bir Üye ülkenin mali hizmet üreticisinin aşağıda belirtilen personeline ülkesine geçici giriş yapmasına izin verecektir.
- (i) mali hizmet üreticisinin hizmetlerini oluşturabilmek ve kontrol etmek için temel bilgiye sahip olan tecrübeli idarecileri, ve
(ii) mali hizmet üreticisinin işletmeciliğinde uzman olan kişiler.
- (b) Bütün Üye ülkeler, ülkelerinde mevcut olan nitelikli personele bağlı olmak üzere, aşağıda belirtilen personellerin başka bir tarafın mali hizmet üreticileriyle ticari varlık oluşturmak amacıyla ülkelerine geçici girişlerine izin vereceklerdir.
- (i) bilgisayar hizmetlerinde, haberleşme hizmetlerinde ve mali hizmet üreticisinin muhasebesinde uzman kişiler, ve
(ii) aktüerlik ve hukuk alanında uzman kişiler.

Ayrımcı Olmayan Tedbirler

10. Bütün Üye ülkeler, herhangi bir diğer Üye ülkenin mali hizmet üreticilerinin maruz kaldığı, aşağıda sıralanan önemli ters etkileri kaldırmak veya sınırlamak için çaba harcayacaklardır:
- (a) Üye ülkede izin verilen ve belirlenen şekilde mali hizmet üretimi yapan üreticinin sunumunu engelleyen ayrımcı olmayan tedbirler,
(b) mali hizmet üreticilerinin faaliyetlerinin Üye ülkenin tüm sınırları içinde yayılmasını engelleyen ayrımcı olmayan tedbirler,
(c) Üye ülkelerden biri, bankacılık ve menkul kıymetler hizmetlerinin üretiminde aynı tedbirleri uyguluyorsa ve Üyelerden başka birinin mali hizmet üreticisi faaliyetlerini menkul kıymetler hizmetlerinde yoğunlaştırdığı durumlarda Üye ülkenin aldığı tedbirler, ve
(d) Anlaşmanın hükümlerine uymasına rağmen, diğer Üye ülkelerin mali hizmet üreticilerinin, Üye ülkenin piyasasına girmesi, rekabet etmesini ve çalışmasını ters etkileyen tedbirler;
- bu paragrafta dayanarak yapılan herhangi bir hareketin sonucunda hareketi yapan Üye ülkenin hizmet üreticisine haksız bir şekilde muamele edilmemesi sağlanacaktır.
11. 10 (a) ve (b) alt paragraflarında belirtilen ayrımcı olmayan tedbirlerle ilgili olarak, bir Üye ülke sınırları içinde üretim yapan diğer Üye ülkelerin mali hizmet üreticilerinin mevcut seviyedeki pazar fırsatlarını ve halihazırda

elde ettikleri menfaatleri kısıtlamaya çaba harcayacaklardır. Bu taahhüt, bu gibi tedbirleri uygulayan Üye ülkenin mali hizmet üreticilerinin haksız muameleye maruz kalmasıyla sonuçlanmayacaktır.

Milli Muamele

1. Milli muameleye uyan durum ve koşullarda, her bir Üye ülkede kurulmuş olan diğer bir Üye ülkenin mali hizmet üreticisinin kamu kuruluşları tarafından işletilen ödeme ve takas sistemine ve olağan ticaretin normal akışında mevcut olan yeniden finansmana ve resmi fonlandırmalara girmelerini kabul edeceklerdir. Bu paragraf Üye ülkelerin merkez bankalarının kolaylıklarından yararlanılabileceği şeklinde yorumlanamaz.
2. Üye ülkelerden biri, ülkesinde mali hizmet üreten başka bir Üye ülkenin mali hizmet üreticisine kendi mali hizmet üreticisiyle eşit şartlar uygulamak amacıyla herhangi bir düzenleme yetkisi olan kuruma, menkul kıymetler ve vadeli işlemler borsasına, takas merkezine veya herhangi bir diğer kuruluş veya birliğe üye olmasını veya katılmasını (veya girmesini) şart koştuğu zaman veya Üye ülke mali hizmet üretiminde bu gibi kuruluşları, ayrıcalıkları veya avantajları doğrudan veya dolaylı olarak sağladığı zaman, Üye ülke bu gibi kuruluşların kendi ülkelerinde yerleşik olan herhangi bir diğer Üye ülkenin mali hizmet üreticisine milli muamele uygulamasını temin edecektir.

Tanımlar

Bu yaklaşımın amaçları için:

1. “Yerleşik olmayan mali hizmet üreticisi”, mali hizmet ürettiği Üye ülkede ticari varlığı olsun olmasın, başka bir üye ülkede kurulu bir şekilde yerleşik olan ve başka bir Üye ülkede mali hizmet üreten bir mali hizmet üreticisidir.
2. “Ticari varlık”, tamamen veya bir kısmına sahip olunan yan kuruluşlar, müşterek teşebbüsler, ortaklıklar, mal sahiplikleri, şubeler, acenteler, temsilcilikler veya diğer organizasyonlar da dahil olmak üzere, herhangi bir Üye ülkede mali hizmet üretmek için kurulan teşebbüslerdir.
3. “Yeni mali hizmet”, mevcut ve yeni ürünlerle ilgili olan hizmetler veya ürünün dağıtımındaki biçim de dahil olmak üzere, bir Üye ülkedeki mali hizmet üreticilerinin hiçbiri tarafından üretilmeyen başka bir Üye ülkede üretilen mali türde bir hizmettir.

Kaynak: Hazine Müsteşarlığı (1999a), GATS serisi-II: 30-62.

EK 3. Türkiye'nin taahhüt listesi, ek taahhütler ve derogasyon listesi (Bu listeler çalışmamızın en sonunda, ek çizelgelerden sonra yer almaktadır.)

EK 4. Dünya Ticaret Örgütü'ne üye olan ülkeler (Ocak 2002 İtibariyle)

Arnavutluk	Almanya	Nikaragua
Angola	Gana	Nijer
Antigua ve Barbuda	Yunanistan	Nijerya
Arjantin	Grenada	Norveç
Avusturalya	Guatemala	Umman
Avusturya	Bissau Gine	Pakistan
Bahreyn	Gine Cumhuriyeti	Panama
Bangladeş	Gütyan	Papua Yeni Gine
Barbados	Haiti	Paraguay
Belçika	Honduras	Peru
Belize	Hong Kong (Çin)	Filipinler
Benin	Macaristan	Polonya
Bolivya	İzlanda	Portekiz
Botsvana	Hindistan	Katar
Brezilya	Endonezya	Romanya
Dartüselam Brunei	İrlanda	Ruanda
Bulgaristan	İsrail	St. Kitts ve Nevis
Burkina Faso	İtalya	St. Luçia
Burundi	Jamaika	St. Vincent ve Grenadines
Kamerun	Japonya	Senegal
Kanada	Ürdün	Siera Leone
Orta Afrika Cum.	Kenya	Singapur
Çad	Kore Cum.	Slovak Cumh.
Şili	Kuveyt	Slovenya
Kolombiya	Kırgız Cum.	Solomon Adaları
Kongo	Latvia	Güney Afrika
Demokratik Kongo Cum.	Lesotho	İspanya
Kosta Rika	Lihtenştayn	Sri Lanka
Fildişi Sahili	Litvanya	Surinam
Hırvatistan	Lüksemburg	Swaziland
Küba	Makau, Çin	İsveç
Kıbrıs	Madagaskar	İsviçre
Çek Cumhuriyeti	Malawi	Tanzanya
Danimarka	Malezya	Tayland
Cibuti	Maldives	Togo
Dominika	Mali	Trinidad ve Tobago
Dominik Cumhuriyeti	Malta	Tunus
Ekvator	Moritanya	TÜRKİYE
Mısır	Moritus	Uganda
El Salvador	Meksika	Birleşik Arap Emirlikleri
Estonya	Moldova	İngiltere
Avrupa Birliği	Moğolistan	ABD
Fiji	Fas	Uruguay
Finlandiya	Mozambik	Venezüela
Fransa	Myanmar	Zambiya
Gabon	Namibya	Zimbabve
Gambiya	Hollanda	Yeni Zelanda
Gürcistan	Çin Halk Cum.	Tayvan (Çin)

Kaynak: WTO, 2002.

Ek 5. İstatistiksel Veri Derleme: Alt-sektörler itibariyle hizmetler ticaretine ilişkin olarak IMF'ye veri aktaran ülkelerin sayısı, 1996-1998

Kod	Tanımlanan Hizmet	İHRACAT			İTHALAT		
		1996	1997	1998	1996	1997	1998
	Toplam hizmetler	143	137	125	143	137	125
1	Ulaştırma	139	134	122	142	137	125
1.1	Deniz Taşımacılığı	68	68	65	76	78	73
1.1.1	Yolcu taşıma (denizyolu ile)	25	27	31	29	29	31
1.1.2	Yük taşıma (denizyolu ile)	50	52	52	66	68	67
1.1.3	Destek ve yardımcı diğer hizmetler	47	47	46	43	45	45
1.2	Havayolu taşımacılığı	77	79	72	76	78	72
1.2.1	Yolcu taşıma (havayolu ile)	63	65	64	70	72	67
1.2.2	Yük taşıma (havayolu ile)	48	52	56	48	51	52
1.2.3	Destek ve yardımcı diğer hizmetler	53	53	52	52	53	52
1.3	Diğer ulaştırma hizmetleri	61	66	60	53	57	54
1.3.1	Yolcu	35	37	36	30	37	35
1.3.2	Yük	46	48	45	39	42	42
1.3.3	Diğer ulaştırma hizmetleri	42	48	48	37	41	40
2	Seyahat	139	134	122	140	135	123
2.1	İş seyahati	45	50	46	57	61	60
2.2	Kişisel seyahat	67	70	69	75	78	76
2.2.1	Sağlıkla ilgili harcamalar	21	21	18	32	31	31
2.2.2	Eğitimle ilgili harcamalar	31	31	30	45	42	38
2.2.3	Diğer kişisel seyahat	53	54	52	60	59	58
3	Haberleşme hizmetleri	97	97	95	95	95	96
4	İnşaat hizmetleri	50	59	59	60	65	63
5	Sigortacılık hizmetleri	106	101	92	125	121	111
6	Mali hizmetler	62	69	70	68	72	77
7	Bilgisayar ve bilişim hizmetleri	51	53	55	53	56	62
8	Lisans ,Patent ve telif hakları	57	60	62	87	82	79
9	Diğer iş hizmetleri	134	130	117	142	134	122
9.1	Mal ve diğer ticaret ile ilgili hizmetler	50	52	50	48	49	47
9.2	Operasyonel leasing	40	44	44	48	51	55
9.3	Çeşitli iş hizmetleri, mesleki ve teknik hizmetler	89	87	83	92	90	87
9.3.1	Hukuki, muhasebe, yönetim, müşavirlik ve halkla ilişkiler hiz.	24	27	27	32	30	30
9.3.2	Reklamcılık, Pazar analizi ve kamuoyu yoklamaları hizmetleri	24	27	27	25	29	29
9.3.3	AR-GE hizmetleri	17	20	20	17	19	19
9.3.4	Mimari, mühendislik ve diğer teknik hizmetler	18	22	25	19	24	25
9.3.5	Tarımsal, madencilik ve yerinde işleme hizmetleri	10	13	15	11	16	18
9.3.6	Diğer hizmetler	52	46	48	56	49	50
10	Şahsi, kültürel ve eğlence hizmetleri	46	50	51	53	57	60
10.1	Görsel-işitsel ve ilgili hizmetler	29	33	31	34	38	40
10.2	Diğer şahsi, kültürel ve eğlence hizmetleri	32	34	35	37	40	43

Kaynak: WTO, Document no. 00-4250, S/C/W/27/Add.1, 30 Oct. 2000, A review of statistics on trade flows in services, Note by the Secretariat.

EK 6.

Türkiye'ye İlişkin Ekonometrik Çalışma: GATS öncesi ve sonrası dönemde hizmet ticaretinin ödemeler bilançosu itibariyle analizi

Burada Türkiye'nin dış ödemeler bilançosunda yer alan hizmetler dengesi ve hizmet alt kalemleri dikkate alınarak hizmet ticareti 1995 GATS öncesi ve sonrası dönem itibariyle analize tabi tutulmuştur. Analizimizde bölüm başında belirtildiği gibi, TCMB'nın "Dış Ödemeler Bilançosu Ayrıntılı Yeni Sunum 1984-2001" başlıklı çizelgesindeki yıllık ve aylık olarak hazırlanan verilerinden yararlanılmıştır. Bu çizelgenin 1984-2001 yılları arası dönemi kapsayan yıllık bazda hazırlanmış olanı, çalışmamız ek çizelgeleri kısmında yer alan **Ek Çizelge 9**'da verilmiştir.

GATS'ın yürürlüğe girdiği 1995 yılı sonrasında yapısal bir değişme olup olmadığının analizine yönelik bu test ile amacımız Anlaşmanın öngördüğü hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesinin hizmetler alt kalemler itibariyle ihracat ve ithalat üzerindeki etkilerinin araştırılmasıdır.

Önce bilançodaki cari işlemler hesabındaki dış ticaret dengesi, hizmetler dengesi ve yatırım gelir hesabı ve cari transferler ana kalemlerinin serilerinin yapısal değişim analizi yapılmıştır. GATS'ın yürürlüğe giriş tarihi olan Ocak 1995'ten sonra ortaya çıkan değişmelerin yukarıda anılan seriler üzerinde yapısal bir değişime neden olup olmadığı test edilmektedir.

Burada öncelikle cari işlemler dengesi ve hizmetler dengesi alt kalemlerinin Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYİH) içindeki paylarında herhangi bir yapısal değişim olup olmadığını incelenmiştir. Daha sonra hizmet dengesini oluşturan alt kalemler daha ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Bu alt kalemlerin ihracat (gelir) ve ithalatının (gider) toplam hizmetler ihracatı ve ithalatı içindeki paylarının Ocak 1995 itibari ile bir değişime uğrayıp uğramadıkları test edilmiştir. Analizimizde kullanılan verilerin tamamı milyon ABD doları cinsindedir.

Yapısal değişim testi olarak **Chow Testi** ve **Olabilirlik Oranı Testi** kullanılmıştır. Aşağıdaki paragraflarda önce kullandığımız ekonometrik yöntemler özetle açıklanacak, sonra da sonuçlar verilecektir.

Analiz Yöntemi: Çalışmamızda kullanılan serilerin tamamı zaman serileridir. GATS'ın yürürlüğe girmesi öncesi ve sonrasında bu serilerin özelliklerinde teorik olarak değişme olacağı beklenir. Bu doğrultuda çalışmamızın başında her bir seri için yapısal değişim testinin uygulanması yer almaktadır. GATS'ın yürürlük tarihi kesin bir tarih olduğu için kullanılması gereken testin seçiminin değişim noktasının bilindiği durumlarda kullanılan testler arasından yapılması gerekmektedir. Dolayısıyla seçtiğimiz test sınıması gereken değişim noktasının bilindiği durumlarda genel kabul görmüş olan yapısal değişim testi Chow (1960) makalesinde önerilen testtir. Bu testin değişim noktasının bilindiği durumlarda en güçlü test olduğu gösterilmiş ve Ekonometri literatürüne Chow Testi olarak geçmiştir.

Yaptığımız analizin güvenilirliği açısından kendisinden sonra yapısal bir değişim olup olmadığını sınıyacağımız noktadan (Ocak 1995) önce ve sonraki gözlem sayısının çok olması önem taşımaktadır. Yıllık bazda yapılacak böyle bir istatistiksel sınıama için 1995 sonrasında yalnızca 7 gözlem (1995-2002 arasındaki 7 yıl) olacağı için testin güvenilirliği oldukça düşecektir. Dolayısıyla çalışmamız aylık verilerle gerçekleştirilmiştir. TCMB'dan aldığımız aylık bazdaki ödemeler bilançosu verilerimiz Ocak 1992 – Mayıs 2002 dönemini kapsamaktadır. Düzenlediğimiz bu aylık veriler **Ek.6-Çizelge 7, 8, 9 ve 10'da** görülmektedir.

Uyguladığımız bu yöntemde incelenmekte olan zaman serisi vektörüne y denmektedir. Bu bağımlı değişkeni açıklayan bir sabit terim ve hata teriminden oluşan aşağıdaki regresyon modeli varsayılmaktadır:

$$Y_t = c + \varepsilon_t \quad t=1, \dots, T$$

Bu model çerçevesinde c sabit teriminin zaman içerisinde belli bir noktada değişim değişmediği sınıanmaktadır. Başka bir deyişle serinin ortalamasının belli bir noktada değişime uğrayıp uğramadığı test edilmektedir. Bu çalışmanın hedefi GATS'ın yürürlüğe girmesinin etkilerini görmek olduğuna göre yapısal değişimin olup olmadığının sınıanması gereken nokta anlaşmanın yürürlüğe girdiği Ocak 1995 olacaktır. Öncelikle veriler değişimin olup olmadığının sınıanması istenen noktadan ikiye bölünür ve böylece iki denklemden oluşan aşağıdaki regresyon modeli oluşturulur:

$$Y_{1t}=c_1+\varepsilon_{1t} \quad t=1, \dots, T_1$$

$$Y_{2t}=c_2+\varepsilon_{2t} \quad t=T_1+1, \dots, T$$

T_1 değişimin olup olmadığının sınanması istenen noktadır. Hipotezimiz

$$H_0: c_1=c_2 \quad \text{bütün } t\text{'ler için}$$

ve alternatif hipotezimiz ise

$$H_1: c \neq c_1 \quad t=1, \dots, T_1$$

$$c \neq c_2 \quad t=T_1+1, \dots, T$$

olacaktır. u , u_1 ve u_2 sırasıyla kısıtlı modelden ve kısıtsız modelin birinci ve ikinci kısımlarından elde edilen hataların kareleri toplamı olarak tanımlanırsa, Chow istatistiği (olasılığı F dağılımına uygun olduğu için zaman zaman F istatistiği olarak da anılır) aşağıdaki gibi yazılabilir:

$$F(K, T-2K) = ((u - u_1 - u_2)/K) / ((u_1 + u_2)/(T-2K))$$

Bizim durumumuzda modelimizde sadece sabit terim olduğu için $K=1$ olacaktır. Bu istatistik değerinin F tablolarından bulunacak olan kritik değer ile karşılaştırılması sonucunda GATS'ın yürürlüğe girdiği 1995 Ocak ayında yapısal bir değişimin olup olmadığına karar verilebilir. Testin uygulanması esnasında EViews 3.1 ekonometri programı kullanılmıştır. Programa incelenmesi istenen seri yüklendikten sonra ve yapısal değişimin olup olmadığının test edilmesi istenen tarih belirtildikten sonra program yukarıda açık formülü verilmiş olan F istatistiğini ve istatistiğin bu değerden daha yüksek olma ihtimalini çıktı olarak vermektedir. Adı geçen bu ihtimale ekonometri dilinde P-değeri denmektedir. P-değerinin 0.05 ya da 0.01'den daha küçük olması durumunda yapısal değişimin olmadığı hipotezi %5 ya da %1 anlamlılık derecesinde reddedilecektir.

Aynı model çerçevesinde bakılabilecek diğer bir test istatistiği ise olabilirlik oranlarıdır. Bu istatistik kısıtlı modelden elde edilen olabilirliğin kısıtsız modelden elde edilen olabilirliğe

oranıdır. Daha açık ifade edecek olursak kısıtlı model her iki dönem için de ortalamaların aynı olduğu model olacak, diğer taraftan kısıtsız model bu ortalamaları farklı olabilecek şekilde serbest bırakacaktır. EViews 3.1 ekonometri programı test edilmesi arzu edilen değişim noktası programa bilgi olarak verildikten sonra her iki modelden de elde edilen olabirliklerin oranını hesaplamakta ve sonucu çıktı olarak vermektedir. Olabirlik oranının dağılımı Ki-kare olacaktır. Bu çalışmada kullanılan model çerçevesinde sadece tek bir kısıt yani ortalamaların aynı olduğu kısıtı getirildiği için bağımsızlık derecesi bir olacaktır. Tıpkı Chow testinde olduğu gibi program bu test içinde P-değerini sunmaktadır. Dolayısı ile bu test için de P-değeri kullanılarak yapısal değişimin olup olmadığı sonucuna varılabilir.

TEST SONUÇLARI

Çizelge 1'de cari işlemler dengesinin ve cari işlemler hesabına dahil dört ana kalemin GSYİH içindeki paylarının GATS yürürlük tarihi 1995 Ocak ayı itibariyle yapısal bir değişime uğrayıp uğramadığının sınanması için uygulanan test sonuçları yer almaktadır. Burada görülmektedir ki, % 5 anlamlılık derecesinde genel olarak cari işlemler dengesinde ve yatırım geliri dengesi ve cari transferlerde yapısal değişim gerçekleşmemiş iken, dış ticaret dengesi ve hizmet dengesinde yapısal değişim gerçekleşmiştir. Bunun anlamı GATS'ın cari işlemler dengesi, yatırım geliri dengesi ve cari transferlerin GSYİH içindeki paylarına istatistiksel açıdan anlamlı bir arttırıcı etkisinin olmadığı ama dış ticaret dengesi ve hizmetler dengesinin GSYİH içindeki paylarına istatistiksel açıdan anlamlı bir arttırıcı etkisinin olduğudur.

Çizelge 2'de hizmetler dengesi alt kalemlerinin GSYİH içindeki paylarının GATS'tan sonra, yapısal bir değişime uğrayıp uğramadığının sınanması için uygulanan test sonuçları yer almaktadır. Çizelgeden de görüldüğü gibi, % 5 anlamlılık derecesinde "taşımacılık", "turizm", "diğer ticari hizmetler" ve "diğer hizmetler" alt sektörlerinde yapısal değişim gerçekleşirken "inşaat hizmetleri", "finansal hizmetler" ve "resmi hizmetler" alt sektörlerinde yapısal değişim gerçekleşmemiştir. Bu sonucun anlamı taşımacılık, turizm, diğer ticari hizmetler ve diğer hizmetler sektörlerinin GSYİH içindeki paylarında istatistiksel olarak anlamlı bir artışın gerçekleştiği; diğer taraftan inşaat hizmetleri, finansal hizmetler ve resmi hizmetler alt sektörlerinin GSYİH içindeki paylarındaki artışın istatistiksel açıdan anlamlı olmadığıdır.

Çizelge 3'te hizmetler dengesi alt kalemleri ihracat (gelir) serilerinin toplam hizmetler sektörü ihracatına oranlarının GATS'tan sonra yapısal bir değişime uğrayıp uğramadığının sınılanması için uygulanan test sonuçları yer almaktadır. %5 anlamlılık derecesinde diğer taşımacılık, finansal hizmetler, diğer ticari hizmetler, resmi hizmetler ve diğer hizmetler alt kalemlerinde yapısal değişim gerçekleşmiştir. Navlun, turizm ve inşaat alt kalemleri için GATS'ın yürürlüğe girmesinin etkisi olmamış olarak görülmektedir.

Çizelge 4'te ise yapısal değişimin olduğu kalemler için GATS anlaşmasının yürürlüğe girmesi öncesi ve sonrası oranların ortalaması yer almaktadır. Görüldüğü gibi, hizmetler ihracatı (gelirleri) açısından anlaşmanın yürürlüğe girmesi sonrası resmi hizmetler ve diğer hizmetler kalemlerinden diğer taşımacılık, finansal hizmetler ve diğer ticari hizmetler kalemlerine doğru bir kayış gerçekleşmiştir.

Çizelge 5'te hizmetler dengesi alt kalemleri ithalat (gider) serilerinin toplam hizmetler sektörü ithalatına oranlarının yapısal bir değişime uğrayıp uğramadığının sınılanması için uygulanan test sonuçları yer almaktadır. Çizelgeden anlaşıldığı gibi, %5 anlamlılık derecesinde navlun, diğer taşımacılık, finansal hizmetler, resmi hizmetler ve diğer hizmetler alt kalemlerinde yapısal değişim gerçekleşmiştir. Aynı anlamlılık derecesinde turizm ve diğer ticari hizmetler alt kalemleri için GATS'tan sonra bir yapısal değişim gözlenmemiştir.

Çizelge 6'da ise yapısal değişimin görüldüğü kalemler için GATS anlaşmasının yürürlüğe girmesi öncesi ve sonrası oranların ortalaması yer almaktadır. Görülmektedir ki, hizmetler ithalatı açısından Anlaşmanın yürürlüğe girmesi sonrası navlun, finansal hizmetler ve resmi hizmetler kalemlerinden diğer taşımacılık ve diğer hizmetler kalemlerine doğru bir kayış gerçekleşmiştir.

Sonuç olarak, bu çizelgelerdeki sonuçların tamamı dikkate alındığında, GATS'ın yürürlüğe girmesinin hizmetler dengesi üzerinde etkisi olduğu sonucuna varılabilir. Bu etki hizmetler dengesi alt kalemlerinin toplam hizmetler dengesi içindeki paylarında görülen değişikliklerle hissedilmektedir. Toplam hizmetler dengesinin GSYİH içindeki payının da istatistiksel açıdan anlamlı bir biçimde arttığı göz önüne alınırsa, alt kalemlerde gerçekleşen değişikliklerin olumlu bir etkisi olduğu sonucuna varılmaktadır.

Ek 6.Çizelge 1. Ödemeler dengesinde cari işlemler dengesi ve alt kalemleri serilerinin GSYİH'ya oranlarının GATS'tan sonra yapısal değişime uğrayıp uğramadığı sınımasının sonuçları.

Ana Kalemler	F-İstatistiği	Olasılık	Olabilirlik Oranı	Olasılık
Cari İşlemler Dengesi	0.173543	0.677708	0.176249	0.674617
Dış Ticaret Dengesi	4.173408	0.043200	4.170910	0.041124
Toplam Mal İhr.	72.56540	0.000000	57.96382	0.000000
Toplam Mal İth.	99.82464	0.000000	74.27510	0.000000
Hizmetler Dengesi	5.278919	0.023275	5.252832	0.021911
Gelir	42.54974	0.000000	37.13592	0.000000
Gider	89.00502	0.000000	8.05321	0.000000
Yatırım Geliri Dengesi	0.768426	0.382413	0.778500	0.377600
Gelir	52.50072	0.000000	44.43236	0.000000
Gider	10.91956	0.001247	10.63187	0.001112
Cari Transferler	3.175609	0.077213	3.186296	0.074258

Not: Gelir (ihracat), Gider (ithalat).

Ek6.Çizelge 2. Hizmetler Dengesi alt kalemleri serilerinin GSYİH'ya oranlarının GATS'tan sonra yapısal değişime uğrayıp uğramadığı sınavasının sonuçları.

Alt Kalemler	F-Istatistiği	Olasılık	Olabilirlik Oranı	Olasılık
Taşımacılık	24.61992	0.000002	22.80707	0.000002
Gelir	69.01190	0.000000	55.67163	0.000000
Gider	62.63683	0.000000	51.45099	0.000000
Navlun	11.47281	0.000949	11.14722	0.000842
Gelir	55.26052	0.000000	46.38273	0.000000
Gider	56.93880	0.000000	47.55407	0.000000
Diğer Taşımacılık	14.91756	0.000181	14.30898	0.000155
Gelir	37.87102	0.000000	33.55233	0.000000
Gider	24.54663	0.000002	22.74500	0.000002
Turizm	4.031820	0.046841	4.031665	0.044654
Gelir	8.052206	0.005318	7.926434	0.004872
Gider	17.83828	0.000046	16.92850	0.000039
İnşaat Hizmetleri	3.335023	0.070245	3.344125	0.067445
Gelir	3.854100	0.051881	3.856664	0.049549
Gider				
Finansal Hizmetler	0.252700	0.616079	0.256554	0.612497
Gelir	47.18842	0.000000	40.59024	0.000000
Gider	8.198572	0.004930	8.065963	0.004510
Diğer Tic. Hizmetler	18.18563	0.000040	17.23641	0.000033
Gelir	32.25631	0.000000	29.11163	0.000000
Gider	32.72324	0.000000	29.48700	0.000000
Resmi Hizmetler	0.058237	0.809706	0.059178	0.807799
Gelir	5.807000	0.017444	5.766359	0.016336
Gider	1.939182	0.166270	1.955348	0.162012
Diğer Hizmetler	46.33829	0.000000	39.96427	0.000000
Gelir	0.006384	0.936447	0.006496	0.935763
Gider	49.85577	0.000000	42.53415	0.000000

Ek6.Çizelge 3. Hizmetler Dengesi alt kalemleri gelir (ihracat) serilerinin Toplam Hizmetler Gelirine (ihracatına) oranlarının GATS'tan sonra yapısal değişime uğrayıp uğramadığı sınamasının sonuçları.

Alt Kalemler	F-İstatistiği	Olasılık	Olabilirlik Oranı	Olasılık
Taşımacılık	17.13032	0.000064	16.29857	0.000054
Navlun	0.711016	0.400744	0.720505	0.395978
Diğer Taşımacılık	31.86002	0.000000	28.79217	0.000000
Turizm	0.0000318	0.995507	0.0000407	0.994912
İnşaat Hizmetleri	3.240667	0.074282	3.250731	0.071392
Finansal Hizmetler	19.83831	0.000019	18.69113	0.000015
Diğer Tic. Hizmetler	5.489435	0.020737	5.457799	0.019481
Resmi Hizmetler	4.075313	0.045689	4.074455	0.043536
Diğer Hizmetler	32.54935	0.000000	29.34734	0.000000

Ek6.Çizelge 4. Hizmetler Dengesi alt kalemleri gelir (İhracat) serilerinin Toplam Hizmetler Gelirine (ihracatına) oranlarının GATS Öncesi ve Sonrası Ortalamaları.

Alt Kalemler*	1995 Öncesi (%)	1995 Sonrası (%)
Diğer Taşımacılık	2.05	4.91
Finansal Hizmetler	1.16	2.03
Diğer Ticari Hizmetler	21.42	24.57
Resmi Hizmetler	1.22	1.04
Diğer Hizmetler	17.82	11.81

* Navlun, turizm ve inşaat alt kalemlerinde yapısal değişimin olmadığı tespit edildiği için çizelgede bu kalemler yer almamaktadır.

Ek6.Çizelge 5: Hizmetler Dengesi Alt Kalemleri Gider (İthalat) Serilerinin Toplam Hizmetler Dengesi Giderine Oranlarının GATS'ın Yürürlüğe Girmesi ile Yapısal Değişime Uğrayıp Uğramadığı Sınamasının Sonuçları.

Alt Kalemler*	F-İstatistiği	Olasılık	Olabilirlik Oranı	Olasılık
Taşımacılık	2.283270	0.133341	2.299130	0.129446
Navlun	24.13917	0.000003	22.39933	0.000002
Diğer Taşımacılık	7.018842	0.009124	6.936886	0.008444
Turizm	1.991526	0.160706	2.007707	0.156502
Finansal Hizmetler	13.20864	0.000408	12.75044	0.000356
Diğer Tic. Hizmetler	0.150743	0.698498	0.153108	0.695582
Resmi Hizmetler	41.10309	0.000000	36.03882	0.000000
Diğer Hizmetler	21.99302	0.000007	20.56266	0.000006

*İnşaat alt kalemi verilerinin sadece Nisan 1996-Aralık 1997 dönemi için mevcut olmasından dolayı bu kalem için analiz yapılmamıştır. Dolayısıyla Ocak 1992-Nisan 1996 dönemi ve Ocak 1998-Mayıs 2002 dönemleri için veri mevcut değildir.

Ek6.Çizelge 6: Hizmetler Dengesi Alt Kalemleri Gider (İthalat) Serilerinin Toplam Hizmetler Dengesi Giderlerine Oranlarının GATS'ın Yürürlüğe Girmesi Öncesi ve Sonrası Ortalamaları.

Alt Kalemler*	1995 Öncesi (%)	1995 Sonrası (%)
Navlun	19.75	15.38
Diğer Taşımacılık	6.50	9.23
Finansal Hizmetler	9.89	7.68
Resmi Hizmetler	8.98	5.76
Diğer Hizmetler	19.55	27.96

*Turizm ve diğer ticari hizmetler alt kalemlerinde yapısal değişimin olmadığı tesbit edildiği için çizelgede bu kalemler yer almamaktadır.

EK ÇİZELGELER

Ek Çizelge 1. ISIC Rev. 3'e dayalı hizmetler sektörü ekonomik faaliyet sınıflandırması

K	Gayrimenkul, Kiralama ve İş faaliyetleri
70	Gayrimenkul faaliyetleri
701	Kendine ait veya kiralanmış gayrimenkul ile ilgili faaliyetler
702	Bir ücret ya da sözleşme esasına dayanan gayrimenkul faaliyetleri
71	Operatörsüz makine ve teçhizat ile kişisel ve ev eşyalarının kiralanması
711	Taşıma araçlarının sürücüsüz kiralanması
712	Operatörsüz diğer makine ve teçhizatın kiralanması
713	Başka yerde sınıflandırılmamış kişisel ve ev eşyalarının kiralanması
72	Bilgisayar ve ilgili faaliyetler
721	Bilgisayar donanım danışmanlığı
722	Bilgisayar yazılım danışmanlığı
723	Veri işleme
724	Veri tabanı faaliyetleri
725	Büro, muhasebe ve bilgi işleme makinelerinin bakım ve onarımı
729	Bilgisayarlarla ilgili diğer faaliyetler
73	Araştırma ve Geliştirme
731	Mühendislik ve Fen Bilimleri ile ilgili araştırma ve deneysel geliştirme faaliyetleri
732	Sosyal ve Beşeri bilimler ile ilgili araştırma ve deneysel geliştirme faaliyetleri
74	Diğer iş faaliyetleri
741	Hukuk, mali müşavirlik, muhasebe, hesap uzmanlığı ve vergi danışmanlığı, iş ve yönetim danışmanlığı ile piyasa ve kamuoyu araştırma faaliyetleri
742	Mimarlık, mühendislik ve diğer teknik faaliyetler
743	Reklam hizmetleri
749	Başka yerde sınıflandırılmamış işle ilgili diğer faaliyetler
L	Kamu Yönetimi ve Savunma, Zorunlu sosyal güvenlik
75	Kamu Yönetimi ve Savunma, Zorunlu sosyal güvenlik
751	Devlet yönetimi, toplumun ekonomik ve sosyal politikalarının yönetimi
752	Topluma yönelik hizmetlerin sağlanması
753	Zorunlu sosyal güvenlik faaliyetleri
M	EĞİTİM
80	Eğitim
801	İlköğretim
802	Ortaöğretim
803	Yükseköğretim
809	Yetişkinlerin eğitilmesi ve diğer eğitim faaliyetleri
N	Sağlık İşleri ve Sosyal Hizmetler
85	Sağlık İşleri ve Sosyal Hizmetler
851	İnsan sağlığı ile ilgili faaliyetler
852	Veterinerlik faaliyetleri

- 853 Sosyal hizmetler
- O Diğer Toplumsal, Sosyal ve Kişisel Hizmet Faaliyetleri**
- 90 Kanalizasyon, çöp ve atıkların toplanması, hijyeni ve benzeri hizmetler
- 900 Kanalizasyon, çöp ve atıkların toplanması, hijyeni ve benzeri hizmetler
- 91 Başka yerde sınıflandırılmamış üye olunan kuruluşların faaliyetleri
- 911 İş, işveren ve meslek kuruluşlarının faaliyetleri
- 912 Ücretle çalışanların sendika faaliyetleri
- 919 Üye olunan diğer kuruluşların faaliyetleri
- 92 Eğlence, Dinlenme, Kültür ve Sporla ilgili Faaliyetler
- 921 Sinema filmi, radyo, TV ve diğer eğlence faaliyetleri
- 922 Haber ajansı faaliyetleri
- 923 Kütüphanecilik, arşivleme, müzecilik ve diğer kültürel faaliyetler
- 924 Spor ve diğer eğlence ve dinlenme faaliyetleri
- 93 Diğer hizmet faaliyetleri
- 930 Diğer hizmet faaliyetleri
- P Evlerde Yaptırılan Hizmet İşleri**
- 95 Evlerde Yaptırılan Hizmet İşleri
- 950 Evlerde Yaptırılan Hizmet İşleri
- Q Uluslar arası Örgütler ve Temsilcilikleri**
- 99 Uluslar arası Örgütler ve Temsilcilikleri
- 990 Uluslar arası Örgütler ve Temsilcilikleri

Kaynak: DİE, Hizmet İstatistikleri 1998, Yayın No. 2447, Mayıs 2001, Ankara: xxiii-xxviii

Ek Çizelge 2. OECD istatistiklerinde hizmet alt sektörleri (özet içerik)

Toptan ve perakende ticaret	(Wholesale and retail trade)
Ulaştırma ve depolama	(Transportation and warehousing)
Enformasyon	(Information)
Finans ve sigortacılık	(Finance and insurance)
Emlak komisyonculuğu, kiralama ve leasing	(Real estate, rental and leasing)
Mesleki, bilimsel ve teknik hizmetler	(Professional, scientific and technical)
İşletmelerin ve ortaklıkların yönetimi	(Management of companies and enterprises)
İdari ve destek hizmeti, atık yönetimi	(Administration and support, and waste management)
Eğitim	(Education)
Tıbbi bakım ve sosyal yardım hizmetleri	(Health care and social assistance)
Sanat, eğlence ve dinlenme	(Arts, entertainment and recreation)
Konaklama ve yiyecek hizmetleri	(Accommodation and food services)
Kamu yönetimi	(Public administration)
Diğer hizmetler	(Other services)

Kaynak: OECD, 2000 : 39.

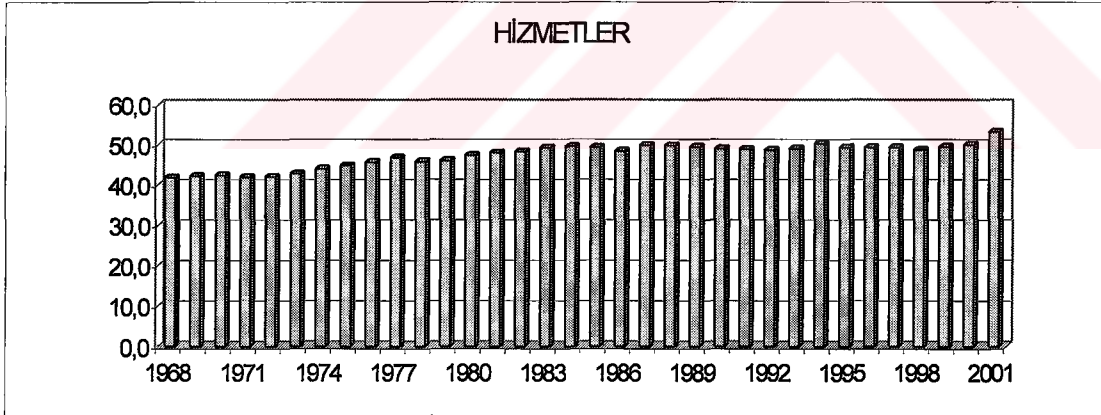
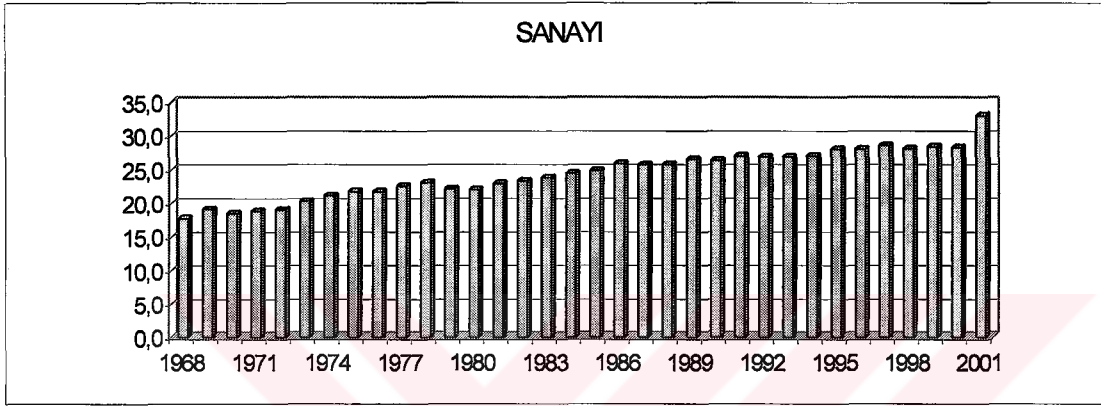
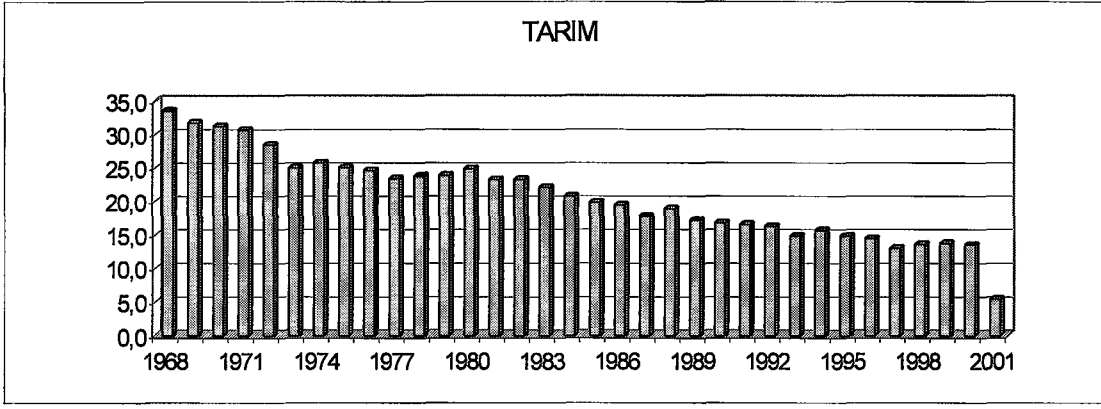
Ek Çizelge 3. GSMH'nin ana sektörler itibarıyla dağılımı-1987 yılı üretici fiyatlarına göre sektör payları (%), 1968-2000

	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984
	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%
1.TARIM	33,5	31,7	31,2	30,7	28,4	25,0	25,7	25,0	24,6	23,4	23,8	23,9	24,8	23,3	23,3	22,1	20,7
2.SANAYI	17,8	19,1	18,5	18,9	19,1	20,3	21,1	21,7	21,7	22,6	23,0	22,1	22,0	22,9	23,3	23,8	24,4
3.HİZMETLER	41,8	42,2	42,4	41,9	42,1	42,8	44,0	44,8	45,6	46,8	45,9	46,0	47,3	48,0	48,3	49,3	49,5

	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001*
	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%
1.TARIM	19,8	19,4	17,7	18,9	17,2	16,8	16,6	16,2	14,8	15,7	14,8	14,4	13,0	13,6	13,7	13,5	5,4
2.SANAYI	24,9	25,9	25,7	25,8	26,5	26,4	27,0	26,9	26,9	27,0	28,0	28,0	28,6	28,1	28,4	28,3	33,0
3.HİZMETLER	49,3	48,5	49,8	49,7	49,5	49,0	48,9	48,7	49,1	50,2	49,3	49,3	49,3	48,7	49,5	50,0	53,2

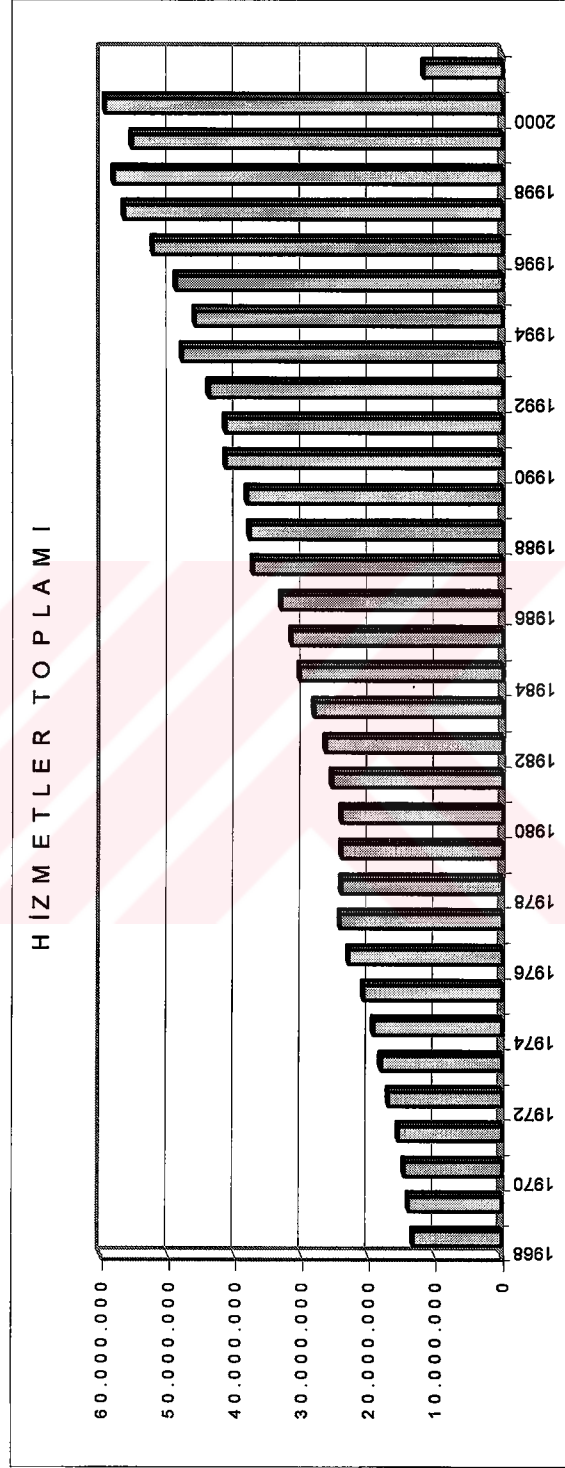
(*) 2001 yılı 1. çeyreği: Ocak-mart 2001 arası rakamıdır.

Kaynak: DIE tarafından disket içinde sağlanan "Sabit fiyatlarla GSMH-Faaliyet kolları ve 1987 yılı fiyatlarına göre, 1968-2000" başlıklı çizelgelerdeki verilerden yararlanılarak düzenlenmiştir.

Ek Çizelge 3. Şekil a. Sektörlerin GSMH içindeki paylarının 1968-2000 arası dönemde gelişimi.

Ek Çizelge 3. Şekil b. Hizmetler toplamı değerinin 1968-2000 arası dönem itibariyle gelişimi, (1987 fiyatlarıyla, Milyon TL).

Ek Çizelge 4. Hizmetler sektörünün alt sektörler itibariyle yapısı, 1968-2000

1987 yılı üretici fiyatlarına göre, Milyon Türk Lirası

	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979
	Değer	Değer	Değer	Değer	Değer	Değer	Değer	Değer	Değer	Değer	Değer	Değer
1.İNSAAT SANAYİİ	2.147.556	2.190.733	2.424.170	2.391.889	2.645.413	2.885.368	2.924.324	2.966.361	3.342.042	3.355.289	2.833.740	2.850.175
2.TİCARET	3.945.322	4.296.818	4.549.626	5.029.611	5.706.662	6.131.986	6.589.470	7.251.385	8.145.784	8.576.180	8.612.210	8.468.292
A.TOPTAN VE PERAKENDE TİCARET	3.383.209	3.689.519	3.912.798	4.333.242	4.927.833	5.292.959	5.677.664	6.237.085	6.999.942	7.345.776	7.361.272	7.227.999
B.OTEL LOKANTA HİZMETLERİ	562.114	607.299	636.828	696.369	778.830	839.027	911.806	1.014.300	1.145.842	1.230.404	1.250.938	1.240.293
3.ULASTIRMA VE HABERLEŞME	2.443.060	2.603.725	2.668.593	2.897.035	3.223.482	3.524.889	3.920.816	4.535.427	5.276.342	5.857.523	6.006.951	5.967.446
4.MALI KURULUSLAR	804.860	899.019	971.473	1.054.045	1.146.789	1.251.147	1.364.996	1.467.297	1.587.076	1.726.785	1.817.011	1.865.210
5.KONUT SAHİPLİĞİ	3.142.838	3.176.764	3.215.645	3.256.348	3.305.346	3.358.037	3.403.434	3.456.356	3.513.071	3.580.303	3.647.459	3.719.518
6.SERBEST MESLEK VE HİZMETLER	737.068	768.220	794.692	843.689	900.809	928.985	988.490	1.055.653	1.154.351	1.198.066	1.212.087	1.197.125
HİZMETLER TOPLAMI	13.220.704	13.935.278	14.624.199	15.472.418	16.938.501	18.080.412	19.191.529	20.732.479	23.020.665	24.294.143	24.129.457	24.067.766

345

	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990
	Değer	Değer	Değer	Değer	Değer	Değer	Değer	Değer	Değer	Değer	Değer
1.İNSAAT SANAYİİ	3.086.904	3.161.280	2.865.940	3.364.563	3.761.095	4.272.747	4.744.519	5.451.651	5.159.019	5.471.835	5.411.439
2.TİCARET	8.278.992	9.000.174	9.616.637	10.329.633	11.277.648	11.903.821	12.475.568	14.849.866	15.375.607	15.017.390	16.868.280
A.TOPTAN VE PERAKENDE TİCARET	7.061.838	7.685.054	8.217.648	8.850.838	9.679.463	10.261.613	10.765.299	12.898.218	13.139.437	12.738.994	14.421.262
B.OTEL LOKANTA HİZMETLERİ	1.217.154	1.315.121	1.398.989	1.478.795	1.598.186	1.642.208	1.710.269	1.951.648	2.236.170	2.278.396	2.447.018
3.ULASTIRMA VE HABERLEŞME	5.791.524	6.370.448	6.817.105	7.132.516	7.758.060	7.651.559	7.855.596	8.660.344	8.760.873	9.044.749	10.123.335
4.MALI KURULUSLAR	1.909.675	1.935.364	2.008.141	2.047.045	2.070.069	2.119.580	2.206.955	2.287.971	2.388.696	2.446.934	2.496.156
5.KONUT SAHİPLİĞİ	3.798.220	3.866.882	3.932.380	3.995.015	4.065.399	4.134.030	4.231.121	4.383.768	4.387.138	4.504.214	4.615.994
6.SERBEST MESLEK VE HİZMETLER	1.191.433	1.247.755	1.295.069	1.353.665	1.441.451	1.493.330	1.590.439	1.735.700	1.775.976	1.781.155	1.926.241
HİZMETLER TOPLAMI	24.066.748	25.581.903	26.535.272	28.222.438	30.373.722	31.575.067	33.104.198	37.369.300	37.847.309	38.266.278	41.441.445

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
	Değer	Değer	Değer	Değer	Değer	Değer	Değer	Değer	Değer	Değer	Değer
1.İNSAAT SANAYİİ	5.472.680	5.814.372	6.271.778	6.144.351	5.857.476	6.200.057	6.511.043	6.559.757	5.739.001	6.071.354	1.063.015
2.TİCARET	16.747.853	17.902.262	19.974.731	18.455.150	20.586.656	22.412.929	25.024.396	25.365.248	23.756.046	26.509.469	4.787.375
A.TOPTAN VE PERAKENDE TİCARET	14.484.337	15.369.668	17.208.515	15.473.879	17.557.881	19.073.435	21.108.885	21.522.524	20.413.190	22.600.168	4.153.039
B.OTEL LOKANTA HİZMETLERİ	2.263.516	2.532.595	2.766.216	2.981.271	3.028.775	3.339.495	3.915.511	3.842.724	3.342.856	3.909.301	634.336
3.ULASTIRMA VE HABERLEŞME	10.085.119	10.898.944	12.080.563	11.835.117	12.510.986	13.458.089	14.485.052	15.198.324	14.833.956	15.589.422	3.329.509
4.MALI KURULUSLAR	2.515.369	2.463.100	2.453.373	2.416.832	2.424.170	2.476.302	2.572.915	2.751.469	2.931.338	2.958.024	689.458
5.KONUT SAHİPLİĞİ	4.725.187	4.841.139	4.975.528	5.116.659	5.224.247	5.351.909	5.474.616	5.590.485	5.650.767	5.648.413	1.432.174
6.SERBEST MESLEK VE HİZMETLER	1.944.393	2.050.892	2.192.474	2.098.380	2.251.878	2.398.720	2.564.436	2.652.903	2.533.464	2.683.319	503.380
HİZMETLER TOPLAMI	41.490.601	43.970.709	47.948.446	46.066.488	48.855.412	52.298.006	56.632.458	58.118.186	55.444.573	59.460.001	11.804.911

Kaynak: DİE'den disket içinde sağlanan GSMH verilerinden yararlanılarak düzenlenmiştir. Not: 2001 yılı rakamları bu yılın 1. çeyreğine aittir.

Ek Çizelge 5. Hizmetler alt sektörlerinin gelişme hızı (1987 yılı üretici fiyatlarıyla), 1968-2000 (%)

	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985
1.İNSAAT SANAYİİ	2,0	10,7	-1,3	10,6	9,1	1,4	1,4	12,7	0,4	-15,5	0,6	8,7	2,1	-9,3	17,4	11,8	13,6
2.TİCARET	8,9	5,9	10,5	13,5	7,5	7,5	10,0	12,3	5,3	0,4	-1,7	-2,2	8,7	6,8	7,4	9,2	5,6
A.TOPTAN VE PERAKENDE TİCARET	9,1	6,1	10,7	13,7	7,4	7,3	9,9	12,2	4,9	0,2	-1,8	-2,3	8,8	6,9	7,7	9,4	6,0
B.OTEL LOKANTA HİZMETLERİ	8,0	4,9	9,3	11,8	7,7	8,7	11,2	13,0	7,4	1,7	-0,9	-1,9	8,0	6,4	5,7	8,1	2,8
3.ULASTIRMA VE HABERLEŞME	6,6	2,5	8,6	11,6	9,0	11,2	15,7	16,4	11,0	2,6	-0,7	-2,9	10,0	7,0	4,6	8,8	-1,4
4.MALI KURULUSLAR	11,7	8,1	8,5	8,8	9,1	9,1	7,5	8,2	8,8	5,2	2,7	2,4	1,3	3,8	1,9	1,1	2,4
5.KONUT SAHİPLİĞİ	1,1	1,2	1,3	1,5	1,6	1,4	1,6	1,6	1,9	1,9	2,0	2,1	1,8	1,7	1,6	1,8	1,7
6.SERBEST MİSLEK VE HİZMETLER	4,2	3,4	6,2	6,8	3,1	6,4	6,8	9,3	3,8	1,2	-1,2	-0,5	4,7	3,8	4,5	6,5	3,6

	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
1.İNSAAT SANAYİİ	11,0	14,9	-5,4	6,1	-1,1	1,1	6,2	7,9	-2,0	-4,7	5,8	5,0	0,7	-12,5	5,8	-7,3
2.TİCARET	4,8	19,0	3,5	-2,3	12,3	-0,7	6,9	11,6	-7,6	11,5	8,9	11,7	1,4	-6,3	11,6	-4,1
A.TOPTAN VE PERAKENDE TİCARET	4,9	19,8	1,9	-3,0	13,2	0,4	6,1	12,0	-10,1	13,5	8,6	10,7	2,0	-5,2	10,7	-4,2
B.OTEL LOKANTA HİZMETLERİ	4,1	14,1	14,6	1,9	7,4	-7,5	11,9	9,2	7,8	1,6	10,3	17,2	-1,9	-13,0	16,9	-3,1
3.ULASTIRMA VE HABERLEŞME	2,7	10,2	1,2	3,2	11,9	-0,4	8,1	10,8	-2,0	5,7	7,6	7,6	4,9	-2,4	5,1	-2,8
4.MALI KURULUSLAR	4,1	3,7	4,4	2,4	2,0	0,8	-2,1	-0,4	-1,5	0,3	2,2	3,9	6,9	6,5	0,9	-5,3
5.KONUT SAHİPLİĞİ	2,3	3,6	0,1	2,7	2,5	2,4	2,5	2,8	2,8	2,1	2,4	2,3	2,1	1,1	0,0	2,1
6.SERBEST MİSLEK VE HİZMETLER	6,5	9,1	2,3	0,3	8,1	0,9	5,5	6,9	-4,3	7,3	6,5	6,9	3,4	-4,5	5,9	-1,9

Not: 2001 yılı rakamları bu yılın 1. çeyreği itibarıyla.

Kaynak: DİE tarafından disket içinde sağlanan "Sabit fiyatlarla GSMH-Faaliyet kolları ve 1987 yılı fiyatlarına göre, 1968-2000" başlıklı çizelgelerindeki verilerinden yararlanılarak düzenlenmiştir.

Ek Çizelge 6. Hizmetler sektörünün alt sektörler itibarıyla GSMH içindeki Payı
1987 yılı üretici fiyatlarına göre, Milyon TL

	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984
Sektör	payları	payları	payları	payları	payları	payları	payları	payları	payları	payları	payları	payları	payları	payları	payları	payları	payları
%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%
1.İNŞAAT SANAYİİ	6,8	6,6	7,0	6,5	6,6	6,8	6,7	6,4	6,6	6,5	5,4	5,4	6,1	5,9	5,2	5,9	6,1
2.TİCARET	12,5	13,0	13,2	13,6	14,2	14,5	15,1	15,7	16,2	16,5	16,4	16,2	16,3	16,9	17,5	18,0	18,4
A.TOPTAN VE PERAKENDE TİCARET	10,7	11,2	11,4	11,7	12,2	12,5	13,0	13,5	13,9	14,1	14,0	13,8	13,9	14,4	15,0	15,5	15,8
B.OTEL LOKANTA HİZMETLERİ	1,8	1,8	1,8	1,9	1,9	2,0	2,1	2,2	2,3	2,4	2,4	2,4	2,4	2,5	2,5	2,6	2,6
3.ULASTIRMA VE HABERLEŞME	7,7	7,9	7,7	7,9	8,0	8,3	9,0	9,8	10,5	11,3	11,4	11,4	11,4	11,9	12,4	12,5	12,6
4.MALİ KURULUSLAR	2,5	2,7	2,8	2,9	2,8	3,0	3,1	3,2	3,1	3,3	3,5	3,6	3,8	3,6	3,7	3,6	3,4
5.KONUT SAHİPLİĞİ	9,9	9,6	9,3	8,8	8,2	7,9	7,8	7,5	7,0	6,9	6,9	7,1	7,5	7,3	7,2	7,0	6,6
6.SERBEST MESLEK VE HİZMETLER	2,3	2,3	2,3	2,3	2,2	2,2	2,3	2,3	2,3	2,3	2,3	2,3	2,3	2,3	2,4	2,4	2,3
HİZMETLER SEKTÖRÜNÜN TOPLAM PAYI	41,8	42,2	42,4	41,9	42,1	42,8	44,0	44,8	45,6	46,8	45,9	46,0	47,3	48,0	48,3	49,3	49,5

	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Sektör	payları	payları	payları	payları	payları	payları	payları	payları	payları	payları	payları	payları	payları	payları	payları	payları	payları
%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%
1.İNŞAAT SANAYİİ	6,7	6,9	7,3	6,8	7,1	6,4	6,4	6,4	6,4	6,7	5,9	5,8	5,7	5,5	5,1	5,1	4,8
2.TİCARET	18,6	18,3	19,8	20,2	19,4	19,9	19,7	19,8	20,4	20,1	20,8	21,1	21,8	21,3	21,2	22,3	21,6
A.TOPTAN VE PERAKENDE TİCARET	16,0	15,8	17,2	17,3	16,5	17,0	17,1	17,0	17,6	16,9	17,7	18,0	18,4	18,0	18,2	19,0	18,7
B.OTEL LOKANTA HİZMETLERİ	2,6	2,5	2,6	2,9	2,9	2,9	2,7	2,8	2,8	3,2	3,1	3,1	3,4	3,2	3,0	3,3	2,9
3.ULASTIRMA VE HABERLEŞME	12,0	11,5	11,5	11,7	12,0	11,9	12,1	12,1	12,4	12,9	12,6	12,7	12,6	12,7	13,2	13,1	15,0
4.MALİ KURULUSLAR	3,3	3,2	3,0	3,1	3,2	3,0	3,0	2,7	2,5	2,6	2,4	2,3	2,2	2,3	2,6	2,5	3,1
5.KONUT SAHİPLİĞİ	6,5	6,2	5,8	5,8	5,8	5,5	5,6	5,4	5,1	5,6	5,3	5,0	4,8	4,7	5,0	4,7	6,5
6.SERBEST MESLEK VE HİZMETLER	2,3	2,3	2,3	2,3	2,3	2,3	2,3	2,3	2,2	2,3	2,3	2,3	2,2	2,2	2,3	2,3	2,3
HİZMETLER SEKTÖRÜNÜN TOPLAM PAYI	49,3	48,5	49,8	49,7	49,47	48,99	48,88	48,68	49,09	50,22	49,33	49,3	49,3	48,71	49,48	50	53,18

Kaynak: DİE tarafından GSMH-Faaliyet kolları ve 1987 yılı fiyatlarına göre, 1968-2000" başlıklı çizelgelerden yararlanılarak düzenlenmiştir.

Ek Çizelge 7. Hizmet alt sektörlerinin yapısı (1987 fiyatlarıyla , Milyar TL.), 1987-2001

	İnşaat Sanayi	Toplan ve Perakende	Otel ve Lokanta Hizmetleri	Ticaret Toplam	Ulaştırma ve Haberleşme	Mali Kuruluşlar	Konut Sahipliği	Serbest Meslek Hizmetleri		İzafi banka Hizmetleri	Devlet Hizmetleri	Kar amacı olmayan Özel Hizmet Kuruluşları		İthalat Vergisi	Toplam Hizmetler
								Hizmetleri	Hizmetleri			Hizmetleri	Hizmetleri		
1987	5451,7	12898,3	1951,6	14849,8	8660,2	2288	4383,8	1735,6	1996,8	3789	318,7	2651,5	42131,5		
1988	5159	13139,4	2236,2	15375,6	8760,8	2388,6	4387,1	1776	2078,9	3859,4	324,8	2379,2	42331,6		
1989	5471,8	12738,9	2278,3	15017,4	9044,8	2447	4504,2	1781,2	2121,8	3905,6	330,5	2317	42697,7		
1990	5411,4	14421,3	2447,1	16868,2	10123,4	2496,1	4615,9	1926,2	2161,3	4018,9	364,6	3435,8	47099,2		
1991	5472,6	14484,3	2263,5	16747,9	10085,1	2515,4	4725,3	1944,3	2166	4117,2	377,4	3576,2	47395,4		
1992	5814,3	15369,7	2532,6	17902,3	10898,8	2463	4841,2	2050,8	2115,6	4258,6	385,8	3981,8	50481		
1993	6271,9	17208,5	2766,2	19974,7	12080,5	2453,4	4975,6	2192,5	2103,2	4336,2	397,5	5288,6	55867,7		
1994	6144,4	15473,8	2981,2	18455,1	11835,1	2416,9	5116,6	2098,4	2066	4370,8	387,7	3428,5	52187,5		
1995	5857,5	17557,9	3028,8	20586,7	12511	2424,1	5224,3	2252	2059,5	4481,6	382,7	3821,5	55481,9		
1996	6200,1	19073,4	3339,5	22412,9	13458	2476,3	5351,9	2398,7	2072,6	4468,8	386,4	4636,8	59717,3		
1997	6511	21108,9	3915,5	25024,4	14485	2573	5474,6	2564,5	2112,8	4472,8	390,1	5486,1	64868,7		
1998	6559,7	21522,6	3842,8	25365,2	15198,2	2751,5	5590,4	2652,8	2239,6	4738,5	396,6	5429,5	66442,8		
1999	5739	20413,3	3342,9	23756,1	14833,9	2931,4	5650,7	2533,4	2376,3	4868,5	406,7	5119,6	63463		
2000	5991,4	22686	3921,5	26607,6	15654,9	2958	5648,9	2687,6	2393,2	4965,4	411,2	6557,8	69089,6		
2001	5637,4	19805,7	4313,9	24119,5	14893,8	2666,3	5768,5	2487,5	2113,8	5039,5	412	4914,4	63825,1		

Kaynak: TCMB'nin elektronik veri ortamından sağlanan DİE kaynaklı çizelgelerden yararlanılarak düzenlenmiştir. <http://www.tcmb.gov.tr>

EK ÇİZELGE 8. Hizmet Alt Sektörlerinin Toplam Hizmetler İçindeki Payı (1987 fiyatlarıyla, Milyar TL, %), 1987-2001

Yıl	Otel ve Lokanta		Ulaştırma ve Haberleşme		Mali		Konut		Serbest Meslek Hizmetleri		İzafi banka Hizmetleri		Devlet Hizmetleri		Kar amacı olmayan Özel Hizmet Kuruluşları		Toplam Hizmetler	
	İnşaat Sanayi Perakende Hizmetleri	Ticaret Toplamı	Haberleşme	Kuruluşlar	Mali	Satışlığı	Konut	Meslek Hizmetleri	İzafi banka Hizmetleri	Devlet Hizmetleri	Kuruluşları	İthalat Vergisi	Sektörü					
1987	12,9	30,6	4,6	35,2	20,6	5,4	10,4	4,1	4,7	9,0	0,8	6,3	100					
1988	12,2	31,0	5,3	36,3	20,7	5,6	10,4	4,2	4,9	9,1	0,8	5,6	100					
1989	12,8	29,8	5,3	35,2	21,2	5,7	10,5	4,2	5,0	9,1	0,8	5,4	100					
1990	11,5	30,6	5,2	35,8	21,5	5,3	9,8	4,1	4,6	8,5	0,8	7,3	100					
1991	11,5	30,6	4,8	35,3	21,3	5,3	10,0	4,1	4,6	8,7	0,8	7,5	100					
1992	11,5	30,4	5,0	35,5	21,6	4,9	9,6	4,1	4,2	8,4	0,8	7,9	100					
1993	11,2	30,8	5,0	35,8	21,6	4,4	8,9	3,9	3,8	7,8	0,7	9,5	100					
1994	11,8	29,7	5,7	35,4	22,7	4,6	9,8	4,0	4,0	8,4	0,7	6,6	100					
1995	10,6	31,6	5,5	37,1	22,5	4,4	9,4	4,1	3,7	8,1	0,7	6,9	100					
1996	10,4	31,9	5,6	37,5	22,5	4,1	9,0	4,0	3,5	7,5	0,6	7,8	100					
1997	10,0	32,5	6,0	38,6	22,3	4,0	8,4	4,0	3,3	6,9	0,6	8,5	100					
1998	9,9	32,4	5,8	38,2	22,9	4,1	8,4	4,0	3,4	7,1	0,6	8,2	100					
1999	9,0	32,2	5,3	37,4	23,4	4,6	8,9	4,0	3,7	7,7	0,6	8,1	100					
2000	8,7	32,8	5,7	38,5	22,7	4,3	8,2	3,9	3,5	7,2	0,6	9,5	100					
2001	8,8	31,0	6,8	37,8	23,3	4,2	9,0	3,9	3,3	7,9	0,6	7,7	100					
2002	7,3	30,4	4,9	35,2	23,8	4,4	10,2	3,6	3,5	8,8	0,6	9,6	100					

Not: 2002 yılı rakamları yılın I. çeyreği itibarıyla.

Kaynak: TCMB'nin elektronik veri ortamından sağlanan DİE kaynaklı çizelgelerden yararlanılarak düzenlenmiştir. <http://www.tcmb.gov.tr>

EK ÇİZELGE 9. Türkiye'nin Cari İşlemler Dengesi içinde Hizmetler Ticareti (Yıllık, Milyon ABD Doları, 1984-2001)

	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
I. CARI İŞLEMLER HESABI	-1439	-1013	-1465	-806	1596	938	-2625	250	-874	-6433	2631	-2339	-2437	-2638	1984	-1360	-9819	3396
A. DİŞ TİCARET DENGESİ	-3004	-3044	-3102	-3273	-1883	-4298	-9576	-7350	-8215	-14197	-4249	-13250	-10614	-15403	-14264	-10484	-22410	-4537
Toplam Mal İhracatı	7134	7959	7457	10190	11662	11625	12989	13593	14715	15345	18106	21636	32067	32110	30662	28842	30721	34379
Toplam Mal İthalatı	-10138	-11003	-10559	-13463	-13545	-15923	-22535	-20943	-22930	-29542	-22355	-34886	-42681	-47513	-44926	-39326	-53131	-38916
B. HİZMETLER DENGESİ	986	1600	1590	2162	3833	4028	4966	5194	5807	6740	7052	9620	6657	10912	13506	7486	11368	9130
Gelir	2475	3160	3123	3945	5919	6569	8083	8446	9564	10919	11076	14939	13430	19910	23686	16800	20364	16028
Gider	-1489	-1560	-1533	-1783	-2086	-2541	-3117	-3282	-3757	-4179	-4024	-5319	-6773	-8998	-10180	-9314	-8996	-6898
1. Taşımacılık	220	176	12	98	264	299	20	235	170	47	270	302	15	323	755	799	492	833
Gelir	678	670	557	716	837	967	920	1098	1136	1241	1221	1712	1756	2193	3120	2900	2955	2654
Gider	-458	-494	-545	-618	-573	-668	-900	-863	-966	-1194	-951	-1410	-1741	-1870	-2365	-2101	-2463	-2021
1.1. Navlun	375	324	181	213	378	300	156	282	208	87	320	320	65	267	698	663	246	731
Gelir	653	609	526	617	777	771	833	936	924	999	1037	1426	1413	1768	1882	1712	1653	1796
Gider	-278	-285	-345	-404	-399	-471	-677	-654	-716	-912	-717	-1106	-1348	-1501	-1184	-1049	-1407	-1065
1.2. Diğer Taşımacılık	-155	-148	-169	-115	-114	-1	-136	-47	-38	-40	-50	-18	-50	56	57	136	246	102
Gelir	25	61	31	99	60	196	87	162	212	242	184	286	343	425	1238	1188	1302	1058
Gider	-180	-209	-200	-214	-174	-197	-223	-209	-250	-282	-234	-304	-393	-369	-1181	-1052	-1056	-956
2. Turizm	271	770	637	1028	1997	1992	2705	2062	2863	3025	3455	4046	4385	5286	5423	3732	5923	6352
Gelir	548	1094	950	1476	2355	2557	3225	2654	3639	3959	4321	4957	5650	7002	7177	5203	7636	8090
Gider	-277	-324	-313	-448	-358	-565	-520	-582	-776	-934	-866	-911	-1265	-1716	-1754	-1471	-1713	-1738
3. İnşaat Hizmetleri	63	246	301	293	476	582	741	713	936	1142	1254	1857	1941	2285	2311	1095	968	654
Gelir	63	246	301	293	476	582	741	713	936	1142	1254	1857	1967	2455	2311	1095	968	654
Gider	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	-26	-170	0	0	0	0
4. Finansal Hizmetler	0	0	0	0	0	0	0	0	-283	-286	-259	-274	-191	-290	-112	-312	-303	-391
Gelir	0	0	0	0	0	0	0	0	122	124	99	151	293	313	478	319	368	331
Gider	0	0	0	0	0	0	0	0	-405	-410	-358	-425	-484	-603	-590	-631	-671	-722
5. Diğer Ticari Hizmetler	531	488	766	871	1221	1289	1643	2232	1362	1532	1903	3181	1796	4314	5562	3368	4082	1693
Gelir	1158	1121	1301	1448	2152	2340	3063	3772	1892	2163	2460	3829	2635	5499	6827	4428	5562	2856
Gider	-627	-633	-535	-577	-931	-1051	-1420	-1540	-530	-631	-557	-648	-839	-1185	-1265	-1060	-1480	-1163
6. Resmî Hizmetler	-99	-80	-126	-128	-125	-134	-143	-78	-203	-223	-286	-239	-236	-241	-259	-290	-277	-319
Gelir	28	29	14	12	99	123	134	209	145	134	78	131	156	180	160	210	252	146
Gider	-127	-109	-140	-140	-224	-257	-277	-287	-348	-357	-364	-370	-392	-421	-419	-500	-529	-465
7. Diğer Hizmetler	0	0	0	0	0	0	0	0	962	1503	715	747	-1053	-765	-174	-906	483	308
Gelir	0	0	0	0	0	0	0	0	1694	2155	1643	2302	973	2268	3613	2645	2623	1097
Gider	0	0	0	0	0	0	0	0	-732	-652	-928	-1555	-2026	-3033	-3787	-3551	-2140	-789
GDP(milyon \$)	59587	66904	75054	86712	89905	106923	150510	150615	158731	179229	129604	168825	180598	188710	199101	183382	198789	147328

Kaynak: <http://www.tcmb.gov.tr/odemedenge/odemelerdengesi.xls>'A1, 1.09.2002' den yararlanılarak düzenlenmiştir.

EK 3. Türkiye'nin taahhüt listesi, ek taahhütler ve derogasyon listesi

TÜRKİYE – TAAHHÜT LİSTESİ

Hizmet Sunum Şekilleri: 1) Sınırötesi ticaret, 2) Yurtdışında tüketim, 3) Ticari varlık, 4) Gerçek kişilerin varlığı

Sektör – Alt Sektör Pazar Giriş Koşulları Milli Muamele Koşulları

GENEL TAAHHÜTLER

Bu listedeki Bütün Sektörler (*)

- 1 Kısıtlama yok
- 2 Kısıtlama yok
- 3 Yabancıların en az (gerçek veya tüzel kişiler) 50.000 ABD Doları sermaye ile ve aşağıda belirtilen şekillerde yapacakları yatırımlara Yabancı Sermaye Genel Müdürlüğü tarafından izin verilmektedir:
  - anonim veya limited şirket kurulması,
  - 6224 sayılı Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu çerçevesinde tescil edilmiş olan portföy yatırımları da dahil olmak üzere, hisse alınması (eğer yatırımcı, şirketin yönetim kuruluna veya genel kuruluna katılmak veya başka bir şekilde faaliyetine müdahale etmek isterse, 32 Sayılı Karar'ın 15-F maddesi uyarınca, portföy yatırımının 6224 sayılı Kanun Çerçevesinde tescili şarttır),
  - şube açılması, ve
  - irtibat bürosu kurulması.Mevcut yabancı sermayeli şirketlerce veya müşterek teşebbüslerce yeni bir iş alanında ve mevcut bir şirkete katılım veya devralma şeklinde yapılan yatırımlarda izin gerekmektedir. Aynı iş alanındaki yatırımlar için yapılacak başvurular genel olarak kabul edilmektedir.

Gayrimenkul

Yabancı Sermaye Mevzuatına göre, yatırımcının izin verilmiş olan faaliyetiyle ilgili olması kaydıyla yabancı firmaların Türkiye'de gayrimenkul edinmelerine izin verilmektedir. Ancak yabancılar tarafından kontrol edilen şirketlerin gayrimenkul alımı ve satımı işiyle iştigal etmeleri yasaktır.

Tekeller

Aşağıda belirtilen sektörler devlet tekelinde olduğundan dolayı özel yatırıma kapalıdır: posta hizmetleri ve telekomünikasyon, demiryolları; liman ve iskele yönetimi, nakit olan piyangolar, spor-toto ve kamu hizmet kurumları.

4. Aşağıda belirtilen kategorilerdeki gerçek kişilerin ülkeye girişi ve geçici süre kalmaları haricinde kapalıdır.

A) İdari ve teknik personel:

Yabancı bir hizmet üreticisinin şubesinde, tabii şirketinde, bağlı şirketinde veya temsilciliğinde istihdam edeceği aşağıda belirtilen idari ve teknik personel için çalışma izinleri, yetkili otoriteler tarafından Yabancı Sermaye Mevzuatına ve yabancıların istihdamıyla ilgili Kanunlara göre verilmektedir. Çalışma izinleri 2 yıl geçerlidir ve bu süreden sonra yenilenmesi gerekmektedir. Çalışma iznine ek olarak, İçişleri Bakanlığı aynı personele 2 yıl süreli oturma izni vermektedir. Bu

Belirli kanunlarla sadece Türk vatandaşlarına tahsis edilen mesleki hizmetler, yabancı tarafından ne hizmet üreticisi ne de hizmet üreticisinin personeli tarafından sunulamaz. Diğer taraftan Türk asıllı yabancılar, İçişleri Bakanlığından izin alarak sadece Türk vatandaşlarına tahsis edilmiş mesleklerde çalışabilirler. Türk vatandaşlarına tahsis edilmiş meslekler şunlardır:

1. Doktorluk 2. Eczacılık 3. Hemşirelik 4. Veteriner
5. İlaç üreten fabrikaların sorumlu yöneticiliği 6. Rehberlik 7. Özel hastanelerin sorumlu yöneticiliği
9. Gazetelerin yöneticiliği 10. Dış Hekimliği
11. Noterlik 12. Yöneticiler ve kalifiye personel

(*) Taahhüt listemizde belirtilen bütün izin ve yetkilerin verilmesi ve ilgili tüm odalara üye olabilmek için gerekli koşullar ve kriterler GATS Anlaşmasının 16. ve 17. Maddeleri çerçevesinde pazar giriş ve milli muameleyi engellememektedir.

izin çalışma izninin yenilenmesine paralel olarak uzatılmaktadır.

İdareciler-Yöneticiler:

Bir kuruluşu veya kuruluşun bir bölümünü yöneten ve sadece kuruluşun yüksek düzeydeki yöneticilerinden, yönetim kurulundan veya hissedarlarından emir alan kişilerdir.

Uzmanlar:

Bir kuruluşta, hizmetler alanında, araştırma teçhizatında teknikte veya kuruluşun idaresindeki bilgisinden dolayı ileri derecede ustalığı olan ve belirli bir hizmetin sağlanmasında zorunlu olan yüksek vasıflı kişilerdir.

B) Hizmet Satıcısı

Türkiye’de, iş toplantılarına, hizmet satışı için görüşmeler de dahil olmak üzere iş sözleşmelerine katılmak ve hizmet satmak için sözleşmeler yapmak ve iş görüşmesi veya benzeri faaliyetler için 30 günden fazla kalmayan gerçek kişilerin (hizmet-satıcısının tanımı aşağıda yapılmaktadır) çalışma ve oturma izni alması gerekmemektedir.

Hizmet Satıcısı:

Bir kuruluş tarafından iş veya vekillik verilen ve başka bir üye ülkede işvereni olan veya vekillliğini aldığı kuruluş adına hizmet satışı gerçekleştirmek amacıyla geçici süre kalan kişiler anlamına gelmektedir. Hizmet satıcıları doğrudan halka hizmet satışı yapamazlar.

dışında Serbest Ticaret Bölgesinde çalışmak
13.Kıyı ticareti ve bununla ilgili faaliyetleri yapmak
14.Gözlükçülük 15.Laboratuvar hizmetleriyle ilgilenen doktorluk, eczacılık ve veterinerlik 16.Türk Mahkemelerinde avukatlık yapmak 17.Muhasebecilik ve Yeminli Mali Müşavirlik

SEKTÖRE İLİŞKİN

TAAHHÜTLER

1.MESLEKİ HİZMETLER

A. Uzmanlık Gerektiren

Hizmetler

a.Hukuk Hizmetleri (sadece yabancı ve Uluslararası yasalarla ilgili danışmanlık Hizmetleri) (861*)	1 Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
	2 Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
	3 Kısıtlama yok	Türk Mahkemelerindeki temsilcilik sadece Türk vatandaşlarına tahsis edilmiştir.
b.Muhasebecilik, danışmanlık ve defter tutma hizmetleri (862)	4 Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
	1 Kapalı	Kapalı
	2 Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
	3 Serbest muhasebeci mali müşavirler*** ilgili odaya üye olduktan sonra kendi aralarında şirket kurabilirler	Türk ve yabancı serbest muhasebeci mali müşavirler kurduğu ortaklık bürolarda veya şirketlerde yabancı isim ve unvanlar kullanılmaz. (Bu kısıtlama ilgili mevzuatta yapılacak bir değişiklikle kaldırılacaktır)
	4 Kapalı	Muhasebecilik ve Yeminli Mali müşavirlik hizmeti vermek için Türk vatandaşı olmak gerekmektedir.
d/e. Mühendislik ve Mimarlık Hizmetleri (8671,8672)	1*** Kısıtlama yok	Kısıtlama Yok
	2 Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
	3*** Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
	4*** Kısıtlama yok	Kısıtlama yok

*Yıldız “bir bölümün” anlamına gelmektedir.

** Yabancı serbest muhasebeci mali müşavirler, karşılıklılık şartına bağlı olarak, Maliye Bakanlığının teklifi üzerine Başbakanın onayı ile yetkilendirilirler. Yabancı mali müşavirler ; muhasebecilik, vergi danışmanlığı ve mali danışmanlık hizmetlerini verebilirler, ancak tasdik yetkileri yoktur.

*** Yabancılar bu hizmetleri ancak ilgili odaya geçici üye olduktan sonra verebilirler.

B. Bilgisayar ve İlgili Hizmetler

a.Bilgisayar donanımının yerleştirilmesiyle ilgili danışmanlık hizmetleri (841).	1*	Kısıtlama Yok	Kısıtlama yok
b.Yazılım hizmetleri (842)	2	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
c. Veri işleme hizmetleri (840)	3*	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
	4*	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok

F. Diğer Mesleki Hizmetler

a.Reklamcılık hizmetleri (871)	1	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
b.Piyasa Araştırması hizmetleri(864)	2	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
c.Yönetim danışmanlığı hizmetleri (865)	3	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
q.Paketleme hizmetleri (876)	4	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
f.Avcılıkla ilgili hizmetler(881)	1	Kuruluş şartı aranmaktadır.	Kısıtlama yok
	2	Kısıtlama yok	Avcılık Komisyonunun kararına göre, yabancılar avcılık lisansı alarak 10 gün süre ile günlük 50 ABD Doları ödeyerek avcılık yapabilirler.
	3	Bu alanda sadece A Grubu seyahat acenteleri avcılık lisansı almak koşuluyla faaliyette bulunabilirler.	Kısıtlama yok
	4	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
h.Madencilikle ilgili hizmetler (883+515)	1	Kuruluş şartı aranmaktadır.	Gerçek kişiler için Türk vatandaşlığı şartı aranmaktadır.
	2	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
	3**	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
	4	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok

2- HABERLEŞME

HİZMETLERİ

A.Posta Hizmetleri (7511)	1.3	Devlet tekeli	Devlet tekeli
	2	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
	3	Kapalı	Kapalı
B.Kurye Hizmetleri (7512)	1,3	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
	2	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
	4	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
C.Telekomünikasyon Hizmetleri		Haberleşme Hizmetleri Ek Taahhütleri listenin sonunda yer almaktadır.	
a.Telefon hizmetleri (7512)	1,3	Türk Telekomünikasyon A.Ş. ayrıcalıklı operatördür. Bu ayrıcalık hakkı Parlamento'da kabul edilecek uygun bir mevzuatla 31.12.2005 yılında sona erdirilecektir.	Kısıtlama yok
b.paket anahtarlamalı veri iletişim hizmetleri (7523)	2	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
	3	Genel taahhütler kısmında belirtilenler dışında kapalı	Genel taahhütler kısmında belirtilenler dışında kapalı
c.Devre anahtarlamalı veri iletişim hizmetleri (7523)	1,3	Bu alanda faaliyet gösteren özel şirketler arasında bağlantı kurulması yasaktır. Lisanslar ve izinler sadece lisans konusu işle ilgili faaliyette bulunan ve Türkiye'de kayıtlı şirketlere verilir. Türk vatandaşlarının toplam payı %51'den az olmamalıdır.	Kısıtlama yok
d.Teleks hizmetleri	2	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
f.Faksimile hizmetleri (7521-7529)	4	Genel taahhütler kısmında belirtilenler dışında kapalı	Genel taahhütler kısmında belirtilenler dışında kapalı
g.Özel kiralık devre hizmetleri			
e.Telgraf hizmetleri (7522)	1,3	Posta İşletmeleri Genel Müdürlüğü ayrıcalıklı hizmet sumucusudur.	Kısıtlama yok
	2	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
	4	Genel taahhütler kısmında belirtilenler dışında kapalı	Genel taahhütler kısmında belirtilenler dışında kapalı
			Kısıtlama yok

*Bilgisayar mühendisleri bu hizmetleri ilgili odaya geçici üye olduktan sonra verebilirler.

** Petrol ve Maden Kanunları madencilikle ilgili hizmetlerin faaliyet lisansı gerektirdiğini ifade etmektedir.

o.Diğerleri

-Analog mobil hizmetleri/GSM
-Çağrı hizmetleri
-Kablolu TV

1,3 Ulaştırma Bakanlığı veri ağı faaliyeti için özel şirketlere bilinen kriterler çerçevesinde lisans ve yetki verebilir. Bu şirketler arasında bağlantı kurulması yasaktır. Lisanslar ve izinler sadece lisans konusu işle ilgili faaliyette bulunan ve Türkiye’de kayıtlı şirketlere verilir. Türk vatandaşlarının toplam payı %51’den az olmamalıdır.

- 2 Kısıtlama yok
3 Genel taahhütler kısmında belirtilenler dışında kapalı

Kısıtlama yok
Genel taahhütler kısmında belirtilenler dışında kapalı

3.MÜTEAHLİK VE İLGİLİ MÜHENDİSLİK HİZMETLERİ

(512,513,514+516,517)

1* Kısıtlama yok

Yatırımcı kamu kuruluşları, dış finansmanı uluslararası kuruluşlardan sağlanan projeler dışında kalan Türkiye’de uygulanan teknoloji ile çözümlenebilen patent konusu olmayan yatırımların mühendislik, mimarlık ve danışmanlık hizmetlerinden kendilerinin yapamayanları, öncelikle yurtiçi firmalarına yaptırırlar. Devlet ihalelerinde, milli firmalar lehine hangi orana kadar ayırım yapılacağı Bakanlar Kurulunun kararı üzerine Bakanlıkça tespit edilir, uygun bedelin tespitinde yerli firmalar lehine %15’ kadar avantaj sağlanabilir, ancak bu hususun ve oran (ayrıca yerli ve yabancı firma ortaklığı halinde uygulanacak sistemin) ihale sözleşmesinde belirtilmesi gerekir.

(512,513,514+516,517)

- 2 Kısıtlama yok
3 Müteahhitlik Hizmetleri yerleşik olmayanlar tarafından uluslararası ihaleler için Türkiye’de oluşturulan adi ortaklıklar hariç, Medeni Kanuna göre adi ortaklık kurmak, Hazine Müsteşarlığı’nın bağlı olduğu Bakanlığın iznine tabidir.
4 Kısıtlama yok

Kısıtlama yok
Kısıtlama yok

Kısıtlama yok

5.EĞİTİM HİZMETLERİ

A-B-E. İlk, Orta ve Diğer Öğretim Hizmetleri (921,922,929)

1,3 Yalnız yabancı uyruklu öğrencilerin devam edilebileceği uluslararası eğitim kurumları (mesleki ve teknik okullar da dahil) yabancı uyruklu gerçek ve tüzel kişiler tarafından, doğrudan veya Türk vatandaşlarıyla ortaklık yolu ile açılabilir.

- 2 Kısıtlama yok
3 Yabancı uyruklu öğretmenler, Milli Eğitim Bakanlığının izni olmadan ilk ve orta öğretim kurumlarında çalışamazlar.

Kısıtlama yok

Kısıtlama yok
Kısıtlama yok

C.Yüksek Öğretim Hizmetleri (923)

- 1 Kısıtlama yok
2 Kısıtlama yok
3 Özel üniversiteler yalnız Medeni kanuna göre oluşturulan ve yönetiminin çoğunluğu Türk vatandaşlarına ait olan vakıflar tarafından Bakanlar Kurulunun izniyle kurulabilirler.
4 Kısıtlama yok

Kısıtlama yok
Kısıtlama yok
Kısıtlama yok

Kısıtlama yok

* -Firmaların sorumlu mühendis ve mimarları ilgili odanın geçici üyeleri olmak zorundadırlar. - yabancı müteahhitler ve yabancı kuruluşlar, devlet daireleri veya kamu veya özel sektörlerdeki gerçek ve tüzel kişilere karşı re’sen veya yerli kuruluşlarla müştereken taahhüt ettikleri mühendislik veya mimarlıkla ilgili işlerde, Odalar Birliğinin uygun görüşü üzerine Bayındırlık Bakanlığının kararıyla yabancı uzmanlar çalıştırabilirler. Yukarıda değinilenlerden başka faaliyetlerde mühendis ve mimar kullanabilmesi Odalar Birliği İdare Heyetinin uygun görüşü üzerine Bayındırlık bakanlığının kararıyla mümkündür. Yalnız devlet daireleri ile resmi ve özel kuruluş ve şahıslar tarafından istişari vazifelere getirilen ve teknik eğitim için gelenler bu kurala tabi değildirler. Bu şahıslar bunların haricinde mesleki faaliyette bulunamazlar. – Türkiye’de bir aydan fazla kalmak isteyen yabancı mühendis ve mimarlar, geçici üye olabilmek için illeli edava basınamak zorundadırlar

6.ÇEVRE HİZMETLERİ

A.Kanalizasyon Hizmetleri (9401)

1	Kapalı	Kapalı
2	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
3	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
4	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok

B.Çöplerin kaldırılması Hizmetleri (9402)

1	Kapalı	Kapalı
2	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
3	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
4	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok

C.Sağlıkla İlgili ve benzeri hizmetler

1	Kapalı	Kapalı
2	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
3	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
4	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok

7.MALİ HİZMETLER

Mali Hizmetlerdeki Bütün Sektörlere Uygulanan Tedbirler

BANKACILIK

3	Anonim Ortaklık şeklindeki bir bankanın kurulması ve yabancı ülkelerde kurulmuş bir bankanın açacağı ilk şubesi için Bakanlar Kurulundan izin alınması şarttır. Gerekliğinde, Hazine Müsteşarlığı bir bankanın kurulmasına veya yabancı bir bankanın Türkiye’de ilk şubesini açmasına mevzuatla tespit edilen ek şartlar getirebilir. Kuruluş iznini takiben, bankaların mevduat kabulü veya bankacılık işlemleri yapmak için ayrıca Hazine Müsteşarlığından izin almaları gerekmektedir.	Kısıtlama yok
---	---	---------------

Bankaların ilave şube açmaları, Hazine Müsteşarlığına belirlenen kriterleri ve standart oranları gerçekleştirmelerine bağlıdır. müsteşarlık, bankaların ilave şube açmalarını kısıtlama veya yasaklama hakkına sahiptir. Şube veya temsilcilik büroları kurmak isteyen yabancı bankaların kuruldukları veya faaliyette buldukları ülkelerde bankacılık işlemleri yapmalarının yasaklanmamış olması şarttır.

Bankalar Kanununa göre, yabancı banka şubelerinin kredi limitleri, dünya çapındaki sermaye miktarından ziyade şubelerinin sermayesine göre belirlenir.

Yerli ve yabancı bankaların kuruluşu ve yabancı bankaların ilk şubesi; aynı miktarda minimum sermaye koşullarına tabidir. Sermayenin %5, %20, %33 ve %50 sini veya bu oranların yukarısını temsil eden payların edinilmesi veya devri Hazine Müsteşarlığı’nın iznine tabidir.

SİGORTACILIK

3	Türkiye’de kurulacak sigorta ve reasürans şirketlerinin anonim ortaklık ya da mütüel şirket olması şarttır.	Kısıtlama yok
---	---	---------------

Yabancı sigorta ve reasüransa şirketleri Türkiye’de şube açarak da faaliyette bulunabilirler.

Bununla birlikte, reasürans şirketleri yukarıda belirtilen kurulma esaslarını yerine getirmeden de reasürans faaliyetinde bulunabilirler.

Sigorta ve reasürans şirketinin kurulması veya yabancı bir sigorta veya reasürans şirketinin açacağı şube için Devlet Bakanlığı’nın ön izni gerekmektedir. Kuruluşu takiben, sigorta veya reasürans faaliyetine başlamak için Hazine Müsteşarlığı’ndan faaliyet izni alınması gerekmektedir.

Sermayenin %10, %20, %33 ve %50'sini veya bu oranların yukarısını temsil eden payların edinilmesi veya devri Hazine Müsteşarlığı'nın iznine tabidir.

3,4 Gerçek kişilerin brokerlik faaliyetinde bulunmaları için veya bir sigorta ve reasürans brokerlik şirketinin kurulabilmesi veya yabancı bir sigorta ve reasürans brokerlik şirketinin Türkiye'de şube açması Hazine Müsteşarlığı'nın ön izin ve faaliyet izni vermesini gerektirmektedir. Bu tür şirket A.Ş. veya limited şeklinde kurulmalı ve asgari ödenmiş sermaye şartlarını yerine getirmelidir.

Kısıtlama yok

Sigortacılığa yardımcı hizmetlerle ilgili olarak, yabancılar sadece danışmanlık ve risk tayini hizmetleri için ticari varlık oluşturabilirler.

4 Sigorta ve reasürans brokerlik faaliyetinde bulunan gerçek kişilerin Türkiye'de ikamet etmeleri ve kendi ülkelerinde en az 5 yıllık bir brokerlik tecrübeleri olması gerekmektedir.

Kısıtlama yok

MENKUL KIYMETLER PIYASASI

3. Sermaye Piyasası kuruluşlarının* kurulması için Sermaye Piyasası Kurulundan izin alınması şarttır. Yatırım ortaklığı kurmak veya yatırım ortaklığının sermayesini arttırmak için Kurula başvuran Bankalar ve Sigorta Şirketleri, başvuruların sonuçlanması için Hazine Müsteşarlığı'nın uygun görüşünü almak zorundadırlar. Türkiye'de kurulu menkul kıymetler aracı kurumları tarafından açılacak olan şubeler ve acentalar da Kurul'un iznine tabidir. Halihazırda kurulu bir aracı kurumun sermayesinin %5'inin veya daha fazlasının bir hissedar (gerçek veya tüzel kişi) tarafından edinilmesi için Kurul'un izni gerekmektedir.

Kısıtlama Yok

Aracı kurumlar, yatırım şirketleri, portföy işletmeleri ve derecelendirme kuruluşları sadece A.Ş. olarak kurulabilirler.

Yabancı aracı kurumların şube ve temsilcilik açmalarına izin verilmemektedir.

Ayrıca, tüm sermaye piyasası kuruluşlarının ve bankaların faaliyetleri Kurul'un iznine tabidir. Kurul izin verirken kuruluşların gerçekleştireceği işlemler için "izin sertifikası" çıkarır.

Derecelendirme kuruluşlarının, Kurul tarafından tanınan bir uluslararası derecelendirme kuruluşuyla "know-how" anlaşması olması gerekmektedir.

Kurul tarafından tanınan bir uluslararası derecelendirme kuruluşuyla ortaklık durumunda ise, uluslararası derecelendirme kuruluşunun yerli derecelendirme kuruluşdaki ortaklığının %25'den az olmaması gerekmektedir.

* Sermaye Piyasası Kanununa göre, sermaye piyasası kurumları aşağıda gösterilmiştir:

- Bankalar ve banka dışı aracı kurumlar.
- Yatırım Ortaklıkları.
- Yatırım Fonları
- Takas odaları, derecelendirme, denetleme ve danışmanlık kurumları gibi sermaye piyasasında faaliyet göstermesine izin verilen diğer kurumlar.

DİĞER MALİ HİZMETLER

A. FİNANSAL KİRALAMA HİZMETLERİ

3 Finansal kiralama şirketleri (a) A.Ş. şeklinde ve (b) şirketin şubesini açarak, ve de yabancı bir finansal kiralama şirketinin şubesini açarak kurabilirler, (b) durumunda Hazine Müsteşarlığının bağlı bulunduğu Devlet bakanlığının iznini almak gerekmektedir.

Gerekli olan, asgari ödenmiş sermaye, yabancı finansal kiralama şirketinin şube açmasında, yeni şirket kurmasında daha fazladır.

B. FAKTÖRİNG VE TÜKETİCİ KREDİLERİ HİZMETLERİ

3 Faktoring şirketleri ve tüketici kredisi şirketleri A.Ş. olarak kurulmak zorundadır.

Kısıtlama yok

Bu şirketlerin kuruluşunda Hazine Müsteşarlığının ön izni gerekmektedir.

C. YETKİLİ MÜESSESELER (DÖVİZ SATICILARI)

3 Yetkili müessese olarak faaliyette bulunmak için Hazine Müsteşarlığının izni gereklidir. Yetkili müesseselerin anonim ortaklık şeklinde kurulması şarttır.

Kısıtlama yok

D. KIYMETLİ MADENLER BORSASI

3,4 Kıymetli maden aracı kuruluşları (bankalar, yetkili müesseseler, kıymetli maden aracı kuruluşları ve de yerleşik olmayan gerçek ve tüzel kişiler) Hazine Müsteşarlığından faaliyet izni aldıktan ve İstanbul Altın Borsası tarafından kayıt edildikten sonra İstanbul Altın Borsasında faaliyette bulunabilirler.

Kısıtlama yok

A. Sigortacılık ve Sigortacılıkla İlgili Hizmetler

a. Dolaysız Sigorta

i) Hayat-dışı

1,2 Aşağıdaki hususlar hariç kapalı

Kısıtlama yok

- Yabancı kredi ile satın alınan veya yurt dışından finansal kiralama yoluyla kiralanılan uçak, helikopter ve gemiler için kredi ve finansal kiralama sözleşme süresi ile sınırlı olmak üzere yapılacak tekne sigortaları yurt dışında yapılabilir,
- Gemilerin sorumluluk sigortaları,
- İhracatı ve ithalatı yapılan mallar için nakliyat sigortaları,
- Seyahat edenlerin, seyahatleri sırasında yapacakları ferdi kaza, hastalık ve motorlu taşıt sigortaları,

3 Kısıtlama yok

Kamu sektörüne ait araçlar için zorunlu trafik sigortası ödenmiş sermayesinin çoğunluğu Türk vatandaşları ait olan sigorta şirketleri tarafından yapılır.

4 Kısıtlama yok

Kısıtlama yok

ii) Hayat

1 Kapalı

Kısıtlama yok

2 Kısıtlama yok

Kısıtlama yok

3 Reel gelir ve kurumlar vergisi beklenirken, ödenmiş sigorta primlerinin belirli bir kısmı brüt maaştan ve kurum gelirlerinden düşülmektedir. Bu olanaktan faydalanabilmek için hayat sigortasının Türkiye'de kurulu bir sigorta şirketi veya şubesi Türkiye'de bulunan bir yabancı sigorta şirketi tarafından yapılması gerekmektedir.

Kısıtlama yok

4 Kısıtlama yok

Kısıtlama yok

b) Reasürans ve Retrosesyon

1,2 Hayat dışı sigorta primlerinin, saklama payı ayrıldıktan sonra, belirli bir yüzdesinin Milli Reasürans A.Ş.'ye zorunlu devri gerekmektedir. Eğer sigorta şirketinin saklama payı oranı %75'e ulaşarsa zorunlu devir iptal olur.

Kısıtlama yok

3 Kısıtlama yok

Kısıtlama yok

4 Kısıtlama yok

Kısıtlama yok

c) Sigorta aracılığı

1,2 Bağlı araçlar (acentalar, prodüktörler) için kapalıdır. Bağlı araçlar sadece Türkiye'de faaliyet

Kısıtlama yok

	gösterme yetkisi olan sigorta şirketlerinin adına hareket edebilirler.	
	3 Sadece sigorta ve reasürans brokerleri ve tam yetkili acentalar sigortacılıkla ilgili faaliyetlerde bulunabilirler.	Kısıtlama yok
	4 İdari ve teknik personel dışında kapah	Kısıtlama yok
d) Sigortacılığa yardımcı hizmetler	1,2 Sigorta eksperleri ve aktüerleri hariç, Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
	3 Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
	4 Sigorta eksperleri ve aktüerleri hariç Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
B.Bankacılık ve Diğer Mali Hizmetler		
e. Mevduat Kabulü		
	1,2 Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
	3 Bankalar Kanunu veya özel kanunlara göre yetkili olanlar dışında hiçbir gerçek veya tüzel kişi mevduat kabul edemez.	Kısıtlama yok
	4 Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
f. Her Çeşit Kredilendirme		
i)Tüketici Kredisi		
	1,2 Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
	3 Bankalar ve tüketici kredisi şirketleri tüketici kredisi verebilirler.	Kısıtlama yok
	4 Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
ii)Faktoring		
	1,2 Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
	3 Bankalar ve faktoring şirketleri faktoring ile ilgili işlerde faaliyette bulunabilirler.	Kısıtlama yok
	4 Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
iii)İpotek Kredisi ve Ticari Faaliyetlerin Finansmanı		
	1,2 Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
	3 Bankalar bu alanda faaliyette bulunabilirler.	Kısıtlama yok
	4 Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
g. Finansal Kiralama		
	1,2 Sınır ötesi kiralama işlemleriyle ilgili kiralama ve kontratlarına Hazine Müsteşarlığı tarafından izin verilmesi gerekmektedir.	Kısıtlama yok
	3 Finansal kiralama şirketleri bu sektörde faaliyette bulunabilirler.	Kısıtlama yok
	4 Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
h.Bütün Ödeme ve Para Transferi Hizmetleri		
	1,2 Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
	3 Yurt dışındaki dövizlerin transferi, sadece bankacılık sistemi yoluyla gerçekleştirilir.	Kısıtlama yok
	4 Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
i)Garanti ve Taahhütler		
	1,2 Devlet İhale Yasasında belirtilen işlemler için gerekli olan teminat mektupları Türkiye’de faaliyette bulunan bir bankadan elde edilmelidir.	Kısıtlama yok
	3 Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
	4 Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
j.Kendi hesabına veya müşteri hesabına alım-satım		
i)Para piyasası araçları		
	1,2 Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
	3 Para piyasası araçlarının alım satım işlemleriyle bankalar ve menkul kıymetler aracı kurumları ilgilenirler.	Kısıtlama yok
	4 Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
ii)Kambiyo		
	1,2 Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
	3 Döviz alım satım işlemleri ile bankalar ve yetkili müesseseler ilgilenirler.	Kısıtlama yok
	4 Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
iii)Türev Ürünler		
	1,2 Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
	3 Bu ürünlerin alım ve satım işlemleriyle bankalar ve ilgili aracı kurumlar ilgilenirler.	Kısıtlama yok
	4 Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
iv)Döviz kuru ve faiz araçları		
	1,2 Kısıtlama yok	Kısıtlama yok

	3	Bu araçların alım satım işlemleriyle bankalar ve ilgili aracı kurumlar ilgilenirler.	Kısıtlama yok
	4	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
v)Devredilebilir menkul kıymetler	1,2	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
	3	Devredilebilir menkul kıymetlerin alım ticaretiyle bankalar ve ilgili aracı kurumlar ilgilenilebilir.	Kısıtlama yok
	4	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
vi)Altın dahil, diğer ciro edilebilir araçlar ve finansal kıymetler	1,2	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
	3	Bu araç ve kıymetlerin alım satım işlemleri ile bankalar ve aracı kurumlar ilgilenilebilir. Sadece değerli maden aracı kurumları İstanbul Altın Borsasında altın ticaretiyle ilgilenilebilirler.	Kısıtlama yok
	4	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
k.Satın alma taahhüdü ve plasman	1,2	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
	3	SPK tarafından kaydedildikten sonra, ihraç olunacak menkul kıymetler için bu hizmetler bankalar ve banka dışı aracı kurumlar tarafından sağlanabilir.	Kısıtlama yok
	4	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
l.Bankerlik (*)	1,2,3,4	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
m.Aktif ve portföy işletmeciliği	1,2	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
	3	Bu hizmetler bankalar, menkul kıymet aracı kurumları ve portföy yönetimi şirketleri tarafından sağlanabilir.	Kısıtlama yok
	4	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
i)Kollektif yatırım yöneticiliği	1,2	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
	3	Yatırım ortaklıkları ve yatırım fonları kollektif yatırım yöneticiliği faaliyetinde bulunabilirler.	Kısıtlama yok
	4	Yatırım ortaklığının yönetim kurulu üyelerinin çoğunluğunun Türk vatandaşı olma zorunluluğu vardır.	Kısıtlama yok
ii)Emeklilik fonu işletmeciliği*	1,2,3,4	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
iii)Emanet ve saklama hizmetleri	1,2	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
	3	Sermaye piyasasında faaliyet gösteren bankalar ve menkul kıymetler aracı kurumları müşterilerinin menkul kıymetleri için alım-satım işlemi gerçekleşene kadar emanet hizmeti verebilirler.	Kısıtlama yok
	4	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
n.Merkezi saklama ve takas hizmetleri	1,2	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
	3	Sadece Takasbank A.Ş. merkezi saklama ve takas hizmetlerini verebilir.	Kısıtlama yok
	4	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
o.Mali bilgilerin elde edilmesi ve transferi	1,2	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
	3	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
	4	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
p.Danışmanlık, aracılık ve diğer yan hizmetler	1,2	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
	3	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
	4	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok

* Yeni Mali Hizmettir.

8.SAĞLIKLA İLGİLİ VE SOSYAL HİZMETLER

A.Hastane hizmetleri (9311)

1	Kapalı*	Kısıtlama yok
2	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
3	Yabancılar Sağlık Bakanlığının izniyle özel hastane kurabilirler.	Kısıtlama yok
4	Kapalı	Kapalı

9.TURİZM VE SEYAHAT İLE İLGİLİ HİZMETLER

A.Oteller ve Lokantalar (641-643)

1	Kapalı	Kısıtlama yok
2	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
3	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
4	Turizm Bakanlığının uygun görüşü üzerine İçişleri Bakanlığının izni alındıktan sonra, turizm teşvik belgesine sahip otel ve lokantalar, yabancı personel istihdam edebilirler. Ancak, bir girişimde istihdam edilebilecek yabancı personel miktarı, toplam personelin %10'unu geçmemelidir. Bu miktar, ilgili Bakanlığın izniyle %20'ye çıkartılabilir.	Kısıtlama yok

B.Seyahat Acentaları ve Tur Operatörü Hizmetleri (7471)

1	Kuruluş şartı aranmaktadır.	Yabancı seyahat acenteleri yurt dışına tur düzenlemeyebilirler.
2	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
3	Kısıtlama yok	Seyahat acenteleri tarafından Türkiye'ye düzenlenen turlardan, ülkeye 80.000 US\$'lık döviz geliri girişi sağlanırsa, A sınıfı seyahat acentelerinin geçici faaliyet belgeleri, sürekli olanlarıyla değiştirilecektir. Bu işlem için şart koşulan döviz miktarı yabancı seyahat acenteleri için üç kat daha fazladır. yabancı seyahat acenteleri için gerekli olan garanti miktarı, yerli acenteler için gerekli olandan iki kat daha fazladır. Yabancı seyahat acente ve şubeleri, Türkiye Kalkınma Bankası tarafından yerli acentelere verilen kredilerden yararlanamaz. Yabancı Seyahat Acenteleri sadece A sınıfı veya geçici A sınıfı işletme belgesi alabilirler. Yabancı seyahat acente şubelerinin işletme belgesin hak kazanabilmek için Türkiye'ye getirebilecekleri düşük sermaye miktarı Maliye Bakanlığının uygun görüşüyle Turizm Bakanlığınca belirlenir.
4	Kısıtlama yok	Turist rehberlerinin Türk vatandaşı olma zorunluluğu vardır.

11.ULAŞTIRMA HİZMETLERİ

A.Deniz Taşımacılığı Hizmetleri

a.Yolcu Taşımacılığı (7211)

1	Kabotaj hariç kısıtlama yok	Kısıtlama yok
2	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
3	Denizcilik şirketlerinin Türk Bayrağı taşıyabilmeleri için Türk hissedarlarının %51 çoğunluğa sahip olmaları gerekmektedir.	Kısıtlama yok
4	Uluslararası deniz taşımacılığı yapan gemilerin mürettebatının maksimum %40'ı yabancı olabilir.	Birinci ve ikinci kaptanlık için Türk uyrukluluğu gerekmektedir.

*Teknik imkansızlıklar nedeniyle kapalı

b.Yük Taşımacılığı (7212)	1	Kısıtlama yok	Deniz aşırı ülkelere sevk edilecek kamu sektörü yükleri için teklif veren veya stratejik madde taşıyan Türk bayraklı gemiler, lehlerine verilecek ayrıcalıktan yararlanabilirler. (örn: en düşük teklifi veren yabancı bayraklı gemiden %10 daha fazla navlun verseler dahi, ihaleyi kazanabileceklerdir). Kamu kuruluşlarının, belirli ithal mallarını (buğday, kömür, fosfat kayası, demir cevheri, gübre, asit gibi) yabancı bayraklı gemilerle taşıyabilmeleri Dış Ticaret Müsteşarlığının izniyle mümkündür.
	2	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
	3*	Denizcilik şirketlerinin Türk Bayrağı taşıyabilmeleri için Türk hissedarlarının %51 çoğunluğa sahip olmaları gerekmektedir.	Kısıtlama yok
	4	Uluslararası deniz taşımacılığı yapan gemilerin mürettebatının maksimum %40'ı yabancı olabilir.	Kısıtlama yok
c.Gemilerin mürettebatıyla birlikte kiralanması (7213)	1	Kısıtlama yok	Yabancılar tarafından kiralanılan gemiler, Türk karasularında faaliyet gösteremez.
	2	Kısıtlama yok	Türk uyruklular tarafından kiralanılan gemiler yabancı gemi sayılırlar ve Türk bayrağı taşıyamazlar.
	3	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
	4	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
d.Gemilerin Bakım ve Onarımı (8868)	1	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
	2	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
	3	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
	4	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
Denizcilikte Yardımcı Hizmetler			
Deniz Acentalığı Hizmetleri	1	Kapalı	Kısıtlama yok
	2	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
	3	Sadece Türkiye'de kurulmuş acenteler bu hizmetleri verebilir.	Kısıtlama yok
	4	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
Yük sağlama hizmetleri	1	Kapalı	Kısıtlama yok
	2	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
	3	Sadece Türkiye'de kurulmuş acenteler bu hizmetleri verebilir.	Kısıtlama yok
	4	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
Gümrükleme hizmetleri	1	Kapalı*	Kapalı*
	2	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
	3	Sadece Türkiye'de kurulmuş acenteler bu hizmetleri verebilir.	Kısıtlama yok
	4	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
C.Hava taşımacılığı Hizmetleri			
a.Hava Taşımacılığı Hizmetlerinin Satışı	1	Yabancı havayolu şirketleri Türkiye'de satış büroları açarak biletlerini satabilirler.	Kısıtlama yok
	2	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
	3	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
	4	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok

*Bütün Türk gemileri Türk bayrağı çekmek zorundadır. Bu gemi, sadece sahibi (ya da sahipleri)'nin Türk olması durumunda Türk gemisi sayılacaktır. Ancak aşağıdaki gemilerde de Türk gemisi sayılacaktır. i) Yönetim Kurulunun çoğunluğu Türk vatandaşı olan ve Türk Kanunlarına göre kurulu teşekkül, mülhessese, dernek ve tesisler gibi tüzel kişilerin malı olan gemiler, ii) Türk ticaret siciline tescil edilmiş ve idari kadro ve temsilcilerinin çoğunluğu Türk vatandaşı olan ticaret şirketlerinin malı olan gemiler.

* Teknik imkansızlıklar nedeniyle kapalı.

b.Bilgisayar Rezervasyon Sistemleri	1	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
	2	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
	3	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
	4	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
c.Hava Araçlarının Bakım ve Onarımı (8868)	1	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
	2	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
	3	Uçak bakım ve onarım hizmetlerinin yerine getirilmesi için Ulaştırma Bakanlığının yetkilendirilmesi şarttır.	Kısıtlama yok
	4	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
E.Demiryolu Taşımacılığı Hizmetleri	1	Yurtiçindeki demiryolu taşımacılığı kamu tekelidir.	Kısıtlama yok
	2	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
	3	Yurtiçindeki demiryolu taşımacılığı kamu tekelidir.	Kısıtlama yok
	4	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
F.Kara Taşımacılığı Hizmetleri			
a.Yolcu Taşımacılığı (7121+7122)	1	Kapalı	Kapalı
	2	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok
b.Yük Taşımacılığı (7123)	3	Uluslararası taşımacı olmak amacıyla Ulaştırma bakanlığından yetki belgesi alabilmek için Türk vatandaşı veya ilgili Türk Kanunlarına göre kurulu bir tüzel kişi olmak şarttır.	Kısıtlama yok
	4	Kısıtlama yok	Kısıtlama yok

Telekomünikasyon Hizmetleri Ek Taahhütleri

Ek Taahhütler

-Bağımsız Düzenleyici Mercii

Düzenleyici mercii müstakil olacak ve hiçbir temel telekomünikasyon hizmetinin sunumundan sorumlu olmayacaktır.

Düzenleme ve faaliyet gösterme fonksiyonları ayrılmıştır. Ulaştırma Bakanlığı Haberleşme Genel Müdürlüğü aşağıda belirtilenleri yapmakta Sorumlu Birimdir:

- Operatörler için gereken koşulları düzenlemek,
- Lisans vermek,
- Gözetim yapmak,
- Telekomünikasyon terminali teçhizatına tip onayı vermek.

Lisans Koşullarının Kamuya Açıklığı

Lisansın gerektiği yerlerde, aşağıda belirtilenler kamuya duyurulacaktır:

- a) Başvuruya ilgili lisans kriterleri ve başvurunun sonuçlanması için gerekli olan süre, ve
- b) Kişisel lisansların süreleri ve şartları.

Deniz Taşımacılığının Hizmetleri Ek Taahhütleri

Ek Taahhütler

Aşağıdaki hizmetler, uluslararası deniz taşımacılığı hizmet sunucularına ayrımcı olmayan şartlarda verilmektedir:

1. Pilotaj hizmeti
2. Çekme ve kurtarma hizmetleri
3. Erzak, yakıt ve su sağlama hizmetleri
4. Çöp toplama hizmetleri
5. Kıyı kaptanlığı hizmetleri
6. Deniz yardımcılığı hizmetleri
7. Gemi işletmeciliği için gerekli, haberleşme, su ve elektrik sağlama dahil kıyı hizmetleri
8. Acil bakım hizmetleri
9. Demirleme ve ilgili hizmetler
10. Konteyner elleçme ve yük toplama hizmetleri

Çoklu Taşımacılık

Bu taahhüt listesinde, karayolu, kıyı taşımacılığı ve ilgili yardımcı hizmetler tam olarak yer almadığı takdirde, bir çoklu taşımacılık işletmesinin deniz yoluyla taşınan uluslararası kargonun kıyı içerisinde taşınması amacıyla kamyon ve ilgili araçları kiralaması veya çoklu taşımacılık hizmetini sunabilmek amacıyla bu tür çoklu taşımacılık faaliyetlerine girmesi ve kullanması mümkün bulunmaktadır.

TÜRKİYE – DEROGASYON LİSTESİ

Sektör veya Alt Sektör	MaddeII'ye Aykırı Olan Tedbirin Tanımı	Tedbirin Uygulandığı Ülkeler	Derogasyon Süresi	İstisnaya İhtiyaç Yaratın Koşullar
Bütün Sektörler	<p>a) Bu ülkelerin vatandaşlarının veya şirketlerinin yaptığı yatırımlara tam milli muamele tanımak.</p> <p>b) i) Bazı ülkelerin Türkiye'de yatırım yapan vatandaşlarının ve şirketlerinin belirli bir süre içinde transferlerini yerine getirmeleri. (Belçika-Lüksenburg, Kuveyt)</p> <p>ii) Bazı ülkelerin ödemeler dengesindeki zorluklar nedeniyle gerçekleştirilemeyen transferlerine kur riski garantisi vermek.</p> <p>c) Halefiyetin "ticari risk"i kapsamı, bir ülkeye tamdır. (Japonya)</p> <p>d) Beş ülkeyle olan anlaşmanın, Serbest Ticaret Bölgesi, Ekonomik İşbirliği, Gümrük Birliği, veya Ortak Pazar gibi bir ekonomik gruplaşmanın üyeliği sonucunda üçüncü ülkelerin yatırımcılarına tamnan imtiyazlarla ilgili olan, derogasyon paragrafını kapsayamayan MFN maddeleri (Japonya, Bangladeş, Polonya, Almanya, Güney Kore).</p>	<p>Almanya, ABD, Hollanda, Belçika, Lüksenburg, Romanya, Bangladeş, Avusturya, İsviçre, Danimarka, Japonya, Kuveyt, Tunus, Güney Kore, Polonya, Çin, İngiltere, Finlandiya, Macaristan, Arjantin, Arnavutluk, Kırgızistan, Türkmenistan, Kazakistan, Özbekistan, Ürdün, Malezya, İspanya, İtalya, Norveç, Cezayir, Rusya Federasyonu, Moğolistan, Litvanya, Fransa, İsveç, Bulgaristan, Moldova, Estonya, Letonya, Azerbaycan, İsrail, Ukrayna.</p>	Belirsiz	Türkiye ile belirtilen ülkeler arasında daha büyük bir ekonomik işbirliği için uygun koşullar yaratmak ve bir ülkenin vatandaşlarının veya şirketlerinde yapılan yatırımları diğer bir ülkede teşvik etmek amaçlanmaktadır.
Bütün Sektörler	Uzun vadeli sigorta kollarında primlerin transferindeki ve yabancı şirketlerin kendi vatandaşlarını çalıştırmalarındaki kısıtlama bir ülke için kaldırılmıştır. (Bu anlaşma de facto olarak uygulanmamaktadır.)	Libya	Belirsiz	Belirtilen ülkede çalışan Türk işçilerin Sosyal Güvenliklerinin ve devamlı istihdamlarının sağlanması amaçlanmaktadır.
Bütün Sektörler	Yabancı devletler konsolosluklarına Türklerden alınan konsolosluk harçları tarife listelerinde yazılı harçlardan fazla olduğu takdirde, mukabele bilmisil olarak o devletler uyuşmalarından alınan konsolosluk harçları artırılabilir.	Bütün Ülkeler	Belirsiz	Türk vatandaşlarına eşit muamele edilmesini sağlamak amaçlanmaktadır.
Bütün Sektörler	Yasal hükümlerin saklı tutulması şartıyla ve karşılıklı olarak, yabancı gerçek kişiler Türkiye'de satın alma ve miras yoluyla gayrimenkul edinebilirler.	Bütün Ülkeler	Belirsiz	Türk vatandaşlarının, yabancı bir ülkede gayrimenkul satın alma haklarını korumak.
Mesleki Hizmetler	Eğer bir yabancı ülke, kendi sınırları içinde Türk vatandaşlarının sanat icra etmelerine ve hizmet üretmelerine karşı koşullar koyarsa, bu ülke vatandaşlarının Türkiye'deki	Bütün Ülkeler	Belirsiz	Türk vatandaşlarının diğer ülkelerdeki faaliyetlerini eşit koşullarda sürdürebilmeleri için uygun ortam yaratılabilmesi.

Haberleşme Hizmetleri	benzer faaliyetleri yasaklanabilecektir. Karşılıklı olarak, karasal bağlantı transistik ücretlerinde ve uydu yer istasyonu kullanım ücretlerinde indirim uygulamak.	İran, Suriye	Belirsiz	Belirtilen ülkelerle Türkiye arasındaki haberleşme hizmetlerinin kolaylaştırmak amaçlanmaktadır.
Posta Hizmetleri	Karşılıklı olarak, mektup ücretlerinde indirim uygulamak.	Irak, Yunanistan, İran ve Pakistan	Belirsiz	Posta hizmetlerinin daha süratli ve ekonomik olarak gerçekleşmesi amaçlanmaktadır.
Ulaştırma Hizmetleri (1)	Yabancı kara, deniz ve hava şirketlerinin gelir ve kurumlar vergisi nispetleri karşılıklı olarak ülkeler itibarıyla ayrı ayrı veya topluca sifra kadar indirilebilir veya mevcut olan nispetlerin bir katını geçmemek üzere yeni bir oran tespit edilebilir (ABD, İsrail ve İsviçre'de olduğu gibi).	Bütün Ülkeler	Belirsiz	Türkiye ile diğer ülkeler arasındaki ulaştırma hizmetlerini kolaylaştırmak ve maliyetini düşürmek amaçlanmaktadır.
Ulaştırma Hizmetleri (1)	Transit ve Türkiye ile yabancı ülkeler arasında yapılan taşımacılık hizmetleri KDV'den muaf tutulabilir. Bu istisna, ikametgahı, kanuni merkezi ve iş merkezi Türkiye'de bulunmayan mükelleflere karşılıklı olmak şartıyla tanınır.	Bütün Ülkeler	Belirsiz	Bu sektördeki hizmet üretiminin maliyetini düşürmek ve uygun koşullar yaratmak amaçlanmaktadır.
Ulaştırma Hizmetleri	Karşılıklı olarak, Türk kara, hava ve deniz taşıma araçlarına kısıtlama, yasak ve değişik muamele uygulanan ülkelerin mallarına ve taşıma araçlarına kısıtlama, yasak, değişik muamele ve değişik tarife uygulamak.	Bütün Ülkeler	Belirsiz	Ulaştırma hizmetlerinin düzenli olarak işlenmesini temin etmek.
Kara Taşımacılığı Hizmetleri(2)	Karşılıklı prensibine dayanarak, kota ve ücretlerde ayrıcalık tanımak için işlemlerinden muaf tutmak.	Afganistan, Avusturya, Belçika, eski Çekoslovakya, Danimarka, Almanya, Finlandiya, Fransa, Hollanda, Irak, İngiltere, İran, İsveç, İsviçre, İtalya, Kuveyt, Macaristan, Norveç, Polonya, Romanya, Eski Yugoslavya, Yunanistan, Suriye, Suudi Arabistan, Ürdün, Lüksemburg, Arnavutluk, Ukrayna, Slovenya, Moldova, Mısır, Litvanya, Makedonya, Lübnan.	Belirsiz	Türkiye'nin diğer ülkelerle olan kara ulaştırması hizmetlerini kolaylaştırmak amaçlanmaktadır.
Demiryolu Taşımacılığı Hizmetleri	Yanda (paragraf a) belirtilen ülkelerle karşılıklı olarak vagon kira ücretlerinin indirilmesi ve paragraf (b)'de belirtilen ülkelerle ülkemiz arasındaki demiryolu taşımacılığında millî muamele uygulamak.	a) Suriye, Irak, İran, Lübnan b) Bağımsız Devletler Topluluğu ve Baltık Cumhuriyetleri.	Belirsiz	Türkiye ve diğer ülkeler arasındaki demiryolu taşımacılığı hizmetlerini kolaylaştırmak amaçlanmaktadır.

(1) Bu istisnalar, GATS'daki vergi alanındaki gelişmeler ışığında ileride tekrar değerlendirilecektir.

(2) Eğer Kara Taşımacılığı taraf olan ülkeler kısıtlamalarını kaldırmayı kabul ederse, Türkiye de kısıtlamalarını kaldıracaktır.

Mali Hizmetler Bankacılık(3)	Türkiye’de şube açan veya açacak olan yabancı bankaların kurdukları ülkelerde, milli bankaların şube açarak faaliyet göstermek istemeleri halinde, o ülkeler mevzuatına göre tabi olacakları şartlar, Türk Bankalar Kanununun şartlarından daha ağır olduğu veya sonradan ağırlaştığı takdirde, karşılık olarak ilgili yabancı bankalardan aynı şartları yerine getirmeleri istenebilir ve bu talebe uymayanların izinleri iptal edilebilir.	Bütün Ülkeler	Belirsiz	Diğer ülkelerdeki Türk bankalarının eşit muameleye tabi olmasını sağlamak amaçlanmaktadır.
Muhasebecilik, Müşavirlik ve Defter Tutma Hizmetleri	Serbest muhasebeci mali müşavirlik mesleğini resmen düzenlemiş olan bir devletin tabiyetindeki kişilerin, T.C. tabiyetindeki serbest muhasebeci mali müşavirlerde aranan nitelikleri taşımak şartıyla ve karşılıklılık prensibi çerçevesinde serbest muhasebeci mali müşavirlik hizmetini Türkiye’de vermelerine izin verilebilir.	Bütün Ülkeler	Belirsiz	Türk Serbest Muhasebeci ve Mali Müşavirlerinin bütün dünyada eşit koşullarda hizmet üretmeleri için uygun ortam yaratılması amaçlanmaktadır.

(3) Eğer diğer ülkeler bu kısıtlamayı kaldırırsa Türkiye de kaldıracaktır.

Kaynak: Hazine Müsteşarlığı, “GATS’a İlişkin Taaahhüt ve Derogasyon Listeleri”, GATS Serisi -IV, Banka ve Kambiyo Genel Müdürlüğü, Ankara, Mayıs 1999.

Ek 6-Çizelge 7. Cari İşlemler Hesabı Ana Kalemlerinin Yıllık Değişim Oranı (Aylık, Ocak1993-Mayıs2002, %)

	Carl İşl. Den.	Dış Tic. Den	Top.Mal İhr.	Top.Mal İth.	Hız.Den.	Gelir	Gider	Yat.Gel.Den	Gelir	Gider	Carl	Trans.
Oca.93	-205,32	41,84	4,17	13,10	33,20	11,22	-9,63	27,27	-25,23	1,38	-27,13	
Şub.93	340,00	90,65	8,05	31,48	13,98	21,97	29,48	-38,65	5,26	-28,44	-3,86	
Mar.93	176,44	76,23	-1,20	20,59	65,17	32,97	2,48	14,76	26,39	17,20	-21,70	
Nis.93	308,94	135,61	18,90	64,32	47,77	34,59	16,73	-12,18	16,44	-5,47	-7,77	
May.93	1300,00	117,45	7,30	40,28	79,43	48,84	8,25	119,19	13,43	89,54	17,46	
Haz.93	177,33	62,30	-11,72	24,00	20,94	17,69	13,30	30,77	-20,51	17,39	-7,29	
Tem.93	121,43	53,83	-2,80	21,10	40,92	20,19	-4,57	6,31	15,91	9,18	1,44	
Ağu.93	-3220,00	89,33	-7,05	33,40	12,75	5,66	-8,94	-9,44	18,92	-2,61	4,90	
Eyl.93	-392,99	85,03	-1,56	29,29	-1,82	-0,81	1,48	-11,43	54,13	8,76	-8,53	
Ekl.93	-101,11	81,74	0,35	21,07	-0,74	11,72	41,94	-14,23	-20,83	-15,98	25,73	
Kas.93	1201,82	56,87	3,53	24,04	-16,09	-1,39	27,04	-0,55	13,43	3,20	-35,06	
Ara.93	120,00	23,48	28,16	26,23	-33,77	-9,08	32,70	-9,65	43,81	7,21	-17,65	
Oca.94	326,26	40,45	3,06	14,18	-18,48	1,71	29,92	-7,14	-8,75	-7,73	-21,76	
Şub.94	-29,26	-40,07	2,14	-15,22	17,84	3,54	-8,31	72,73	-11,25	44,02	-45,85	
Mar.94	-3,95	-34,42	7,23	-9,90	-47,62	-19,73	22,84	3,54	-28,57	-3,73	-22,49	
Nis.94	-135,17	-75,38	-1,99	-42,94	0,53	-8,87	-25,00	-15,79	-37,65	-22,11	24,18	
May.94	-218,98	-87,83	-8,82	-45,49	-5,60	-12,28	-26,98	-11,67	-30,26	-14,79	17,91	
Haz.94	-154,54	-80,34	56,41	-29,97	25,13	10,92	-9,54	9,34	6,45	8,83	14,15	
Tem.94	-261,29	-103,00	33,50	-39,68	-5,56	-4,50	-2,63	8,88	-37,25	-5,92	-14,49	
Ağu.94	-179,33	-75,47	35,33	-30,66	12,15	9,42	2,45	45,50	-27,27	24,08	-32,43	
Eyl.94	-256,30	-88,78	36,62	-27,33	17,06	9,20	-8,19	24,42	-48,81	-7,53	-19,29	
Ekl.94	-11400,00	-61,64	17,93	-12,47	12,35	3,84	-10,61	20,09	9,21	17,38	-54,65	
Kas.94	-82,40	-59,74	28,43	-14,44	6,39	3,84	0,58	66,48	13,16	50,78	-18,80	
Ara.94	-115,03	-79,14	19,74	-20,10	36,26	18,81	4,07	59,22	-16,56	27,17	-15,99	
Oca.95	-244,08	-41,61	18,05	-3,77	66,55	31,76	1,26	20,77	50,68	31,53	297,86	
Şub.95	-91,57	27,40	30,01	29,25	70,03	43,41	15,10	1,50	32,39	8,01	76,19	
Mar.95	-65,58	31,91	25,45	27,39	168,83	71,50	8,17	2,17	64,62	12,66	51,81	
Nis.95	-157,40	143,99	50,93	73,34	16,08	29,06	58,94	19,89	103,77	39,30	-7,37	
May.95	-144,43	624,82	23,20	85,53	14,12	29,57	73,49	8,11	137,74	25,91	-9,74	
Haz.95	-97,95	287,54	33,16	78,27	49,93	42,82	28,65	28,16	86,36	38,22	27,00	
Tem.95	-100,50	-2839,02	13,43	89,53	35,78	31,19	23,34	10,92	76,56	24,83	45,51	
Ağu.95	-136,97	289,88	15,23	73,10	34,87	34,76	34,43	-20,85	68,75	-5,39	38,91	
Eyl.95	-70,51	761,90	1,74	61,60	49,72	45,20	32,48	-32,22	56,98	-10,67	34,26	
Ekl.95	-105,60	254,17	15,92	55,80	41,32	38,23	31,64	-9,09	73,49	10,06	81,54	
Kas.95	596,03	180,89	24,19	60,05	-0,64	22,19	53,04	-6,93	47,67	5,14	59,61	
Ara.95	-1226,36	554,24	3,95	61,84	-23,08	7,10	40,46	-23,48	53,17	-2,20	-18,62	
Oca.96	-49,18	90,05	40,84	51,76	73,87	62,37	45,79	-21,02	68,18	15,73	-37,10	
Şub.96	-447,62	-22,47	48,10	27,87	-31,17	-6,01	33,53	-11,48	24,47	-2,20	27,33	
Mar.96	410,06	40,05	57,91	52,38	-64,73	-28,26	30,73	-34,95	17,76	-22,02	-22,87	
Nis.96	162,89	20,75	29,02	26,22	-18,42	-1,91	25,83	1,90	-9,26	-1,88	2,23	
May.96	218,92	32,19	61,08	49,39	-41,46	-15,89	31,94	-12,22	21,43	-3,50	16,83	
Haz.96	-1040,00	-32,93	38,20	10,78	-47,87	-29,35	13,66	-46,42	-10,57	-38,07	-30,80	
Tem.96	11550,00	27,96	37,77	33,99	-12,80	4,63	37,45	20,45	23,89	21,49	6,16	
Ağu.96	-307,10	-71,06	80,32	8,48	-50,99	-28,60	34,08	-18,93	2,78	-12,25	9,16	
Eyl.96	162,74	-72,22	69,83	10,18	-48,45	-26,77	42,31	9,29	-12,59	0,00	26,41	

(Devam)	Cari İŖl. Den.	DıŖ Tlc. Den	Top.Mal İhr.	Top.Mal İh.	Hız.Den.	Gelir	Gider	Yat.Gel.Den	Gelir	Gider	Cari Trans.
Eki.96	-1963,16	-56,55	56,27	13,34	-27,55	-11,22	26,18	1,20	-16,67	-5,33	-0,85
Kas.96	-35,58	-32,92	41,04	11,33	-30,67	-4,84	17,80	-0,71	-18,90	-6,36	-0,93
Ara.96	-42,40	-27,58	29,09	4,99	24,32	12,95	6,06	41,04	1,55	23,87	69,65
Oca.97	-226,54	22,38	12,87	15,51	-47,20	-13,75	43,80	27,42	-21,08	-1,62	-20,94
Ŗub.97	-694,52	50,52	0,17	8,92	-25,07	5,91	31,00	-7,53	11,11	-1,40	-44,34
Mar.97	-47,84	-2,50	3,90	2,08	119,18	61,03	35,66	-3,74	0,00	-2,35	41,15
Nis.97	-30,59	-19,27	4,75	-3,04	-6,72	15,86	40,45	-0,93	47,96	14,38	-9,97
May.97	-30,02	24,80	5,16	12,20	116,07	71,62	34,74	-18,04	22,22	-4,90	-6,25
Haz.97	6,38	75,00	-3,94	14,48	104,34	75,83	45,47	50,23	23,64	41,28	25,39
Tem.97	-104,08	14,68	0,69	5,84	70,63	54,76	35,80	-17,92	7,14	-10,26	12,26
AĞu.97	4,75	257,77	-18,65	16,35	183,28	106,32	27,57	11,17	18,02	13,64	21,34
Eyl.97	-4,49	257,10	-1,21	26,14	110,10	69,96	23,65	-5,00	72,88	23,90	27,70
Eki.97	-97,46	134,04	2,44	21,64	29,88	31,37	33,33	-1,98	35,00	9,92	31,91
Kas.97	-1,77	16,18	8,37	10,26	68,22	35,21	18,17	36,07	31,07	34,73	13,08
Ara.97	-9,20	43,15	-6,24	8,25	95,65	57,22	29,94	-6,50	26,53	5,27	49,27
Oca.98	-188,75	-55,06	2,11	-14,72	42,12	18,03	2,82	3,16	-7,53	-1,97	-0,54
Ŗub.98	104,15	88,17	6,00	25,73	48,20	44,42	42,67	14,93	43,85	25,64	37,29
Mar.98	25,30	26,57	6,74	12,14	34,79	28,42	23,94	62,14	13,49	43,67	38,87
Nis.98	15,25	34,84	-9,11	2,76	29,60	23,93	19,83	-19,72	16,55	-5,03	27,68
May.98	-98,27	-23,07	9,43	-3,52	10,86	8,49	5,34	17,37	-13,90	4,26	32,75
Haz.98	-291,00	9,33	6,20	7,31	18,35	17,87	17,15	-26,38	94,85	9,31	28,75
Tem.98	-2489,47	2,79	0,93	1,67	-24,61	-9,30	13,66	6,90	36,00	17,52	-12,07
AĞu.98	98,49	-28,50	2,26	-9,72	-7,16	-1,91	10,03	-17,81	113,74	31,43	2,17
Eyl.98	107,89	-7,56	-18,09	-14,93	33,03	26,40	13,39	22,11	6,37	13,96	8,64
Eki.98	11855,56	-27,44	-12,29	-16,54	72,61	44,63	8,80	35,89	-4,94	19,76	20,52
Kas.98	-202,70	-16,99	-21,04	-20,00	121,30	54,67	5,71	-30,18	74,81	-2,71	47,38
Ara.98	-125,53	-28,02	-16,90	-21,21	28,00	15,44	2,02	-32,02	33,06	-4,15	15,91
Oca.99	150,72	-73,16	-20,27	-28,48	18,21	4,78	-6,94	0,61	-6,67	-2,68	20,65
Ŗub.99	-116,37	-75,37	-3,49	-29,31	13,35	-3,71	-11,92	63,78	10,70	41,27	33,02
Mar.99	-149,25	-70,30	-11,62	-29,65	-26,12	-14,96	-6,40	-32,34	73,43	-0,63	-11,74
Nis.99	75,00	-11,08	-7,83	-8,98	-50,93	-14,91	13,29	103,51	3,55	53,82	16,80
May.99	1210,00	-28,37	-14,90	-19,18	-39,63	-21,83	3,09	-1,64	42,24	13,55	-9,83
Haz.99	-379,58	-16,66	-12,56	-14,05	-52,91	-32,66	-2,06	72,08	-19,62	23,96	-11,84
Tem.99	-77,31	-32,94	-4,03	-15,69	-29,25	-23,20	-17,18	-5,73	-30,88	-16,36	18,95
AĞu.99	-54,70	-14,11	-18,46	-17,12	-32,41	-30,14	-25,80	23,89	-22,50	-4,35	-5,42
Eyl.99	-111,39	-14,97	5,82	-0,95	-61,13	-46,77	-13,73	22,84	-7,83	8,02	-31,47
Eki.99	-71,10	-41,34	7,10	-4,72	-57,82	-44,93	-18,76	-32,34	12,99	-18,13	-42,11
Kas.99	-207,19	9,28	9,26	9,26	-74,39	-44,17	2,32	21,05	-19,92	1,79	-28,60
Ara.99	-659,28	31,97	2,20	12,75	-52,69	-36,20	-14,09	55,56	-30,00	4,68	-21,02
Oca.00	-115,06	577,42	14,31	47,09	-45,52	-16,72	15,22	-9,15	17,46	2,41	5,63
Ŗub.00	-842,07	306,23	6,20	43,78	-27,62	-3,28	11,80	-3,37	-6,76	-4,49	-17,17
Mar.00	-506,90	314,14	-0,55	40,27	-28,24	-4,57	9,75	-12,39	53,63	22,15	-4,09
Nis.00	28,15	47,98	27,95	34,89	93,40	8,68	-20,04	-15,80	-15,43	-15,68	-4,18
May.00	700,00	121,10	6,79	38,97	42,84	21,41	3,84	56,19	-30,13	18,75	20,10
Haz.00	143,63	85,54	11,67	37,70	58,99	23,28	-2,66	22,03	-10,80	10,86	-2,20

(Devam)	Carli İŖi. Den.	DıŖ Tic. Den	Top.Mal İhr.	Top.Mal İth.	Hız.Den.	Gelir GiderYat.Gel.Den	Gelir GiderCarli Trans.
Tem.00	248,54	81,51	5,82	30,10	94,13	37,62-10,43	-17,49 76,60 15,35 -15,02
Ağu.00	-309,24	150,80	6,92	52,90	52,24	37,86 12,76	39,01 4,15 21,82 -15,34
Eyl.00	101,59	86,13	5,62	28,13	101,62	46,23-11,17	-0,70 32,00 12,78 -8,15
Eki.00	-326,37	350,87	-11,81	42,68	97,26	48,60 -2,74	16,67 36,78 25,37 36,84
Kas.00	147,46	144,52	3,54	40,85	166,99	34,70-16,23	21,74 76,72 42,07 18,32
Ara.00	-34,56	-14,03	10,68	0,43	44,04	6,08-21,95	48,86 32,03 42,17 13,09
Oca.01	384,73	64,52	6,67	22,18	47,81	5,13-17,25	119,46 69,59 94,61 6,40
Ŗub.01	-92,29	-57,34	11,80	-12,66	94,38	-0,34-38,32	33,33 55,96 40,67 6,44
Mar.01	-123,07	-93,68	10,75	-29,24	16,33	-25,21-41,64	65,66 -22,05 7,94 -26,93
Nis.01	-170,93	-104,30	8,57	-34,28	6,34	-13,92-30,53	15,70 73,65 35,15 -36,32
May.01	-135,11	-87,88	22,31	-27,04	-10,24	-21,11-33,37	17,99 51,88 26,63 -41,33
Haz.01	-118,29	-84,76	8,99	-35,53	-21,38	-20,45-19,34	7,14 2,63 5,91 -31,08
Tem.01	-221,17	-74,20	6,05	-29,87	-31,52	-15,58 13,80	52,07 -12,05 17,81 -35,34
Ağu.01	-210,98	-82,72	24,93	-31,49	-24,30	-18,87 -6,08	-14,19 -5,75-10,63 -35,27
Eyl.01	-380,31	-81,78	7,29	-28,89	-20,05	-22,70-28,93	56,89 -47,73 6,40 -20,70
Eki.01	-188,07	-97,63	20,94	-35,35	-38,35	-38,04-37,39	82,33 -9,24 39,09 -38,69
Kas.01	-115,08	-90,79	11,17	-35,67	-38,92	-35,00-30,18	0,26 -41,32-18,87 -24,34
Ara.01	-70,42	-75,48	5,17	-23,47	-61,15	-37,25 -4,69	-11,52 -25,57-16,71 -40,42
Oca.02	-115,75	-79,31	13,33	-20,11	-57,22	-48,78-40,88	-28,44 -10,76-20,76 -25,05
Ŗub.02	204,82	-97,77	-3,65	-19,92	-73,36	-37,72 7,31	23,51 -29,90 4,30 -35,00
Mar.02	-106,94	96,00	9,42	12,38	-33,08	-13,92 1,19	-7,62 -31,99-19,20 -21,53
Nis.02	-169,65	-1030,99	6,49	32,28	-54,74	-17,36 29,56	-4,13 -47,08-22,65 -9,51
May.02	-171,20	191,16	2,49	16,53	-20,87	-11,49 2,77	-8,17 -24,28-13,10 -5,50

Ek 6Çizelge.8. Cari İşlemler Hesabı Ana Kalemlerinin GSYİH İçindeki Payı(Aylık, Ocak1993-Mayıs2002, %)

	Cari İşl.	Den.	Dış Tic.	Den	Top.Mal İhr.	Top.Mal İth.	Hız.Den.	Gelir	Gider	Yat.Gel.Den	Gelir	Gider	Cari Trans.
Oca.92	0,30	-1,22	3,92	-5,14	0,82	1,69	-0,87	-0,35	0,34	-0,70	1,05		
Şub.92	-0,26	-1,37	3,46	-4,84	0,76	1,56	-0,80	-0,80	0,24	-1,05	1,16		
Mar.92	-0,56	-1,56	3,99	-5,56	0,86	1,76	-0,90	-0,87	0,23	-1,10	1,02		
Nis.92	-0,70	-2,02	3,16	-5,18	1,14	1,98	-0,84	-0,71	0,22	-0,93	0,89		
May.92	-0,10	-1,59	3,73	-5,32	1,25	2,19	-0,94	-0,51	0,20	-0,71	0,75		
Haz.92	-0,96	-2,78	2,98	-5,77	1,46	2,54	-1,08	-0,66	0,23	-0,89	1,03		
Tem.92	-0,45	-1,77	2,42	-4,19	1,04	1,91	-0,87	-0,41	0,18	-0,59	0,69		
Ağu.92	0,04	-1,74	2,40	-4,14	1,47	2,18	-0,71	-0,46	0,15	-0,61	0,77		
Eyl.92	0,31	-1,41	2,55	-3,95	1,53	2,20	-0,67	-0,49	0,22	-0,70	0,68		
Eki.92	0,65	-1,16	3,38	-4,54	1,62	2,29	-0,67	-0,64	0,23	-0,87	0,82		
Kas.92	-0,13	-1,87	2,99	-4,86	1,25	1,90	-0,65	-0,44	0,16	-0,60	0,92		
Ara.92	-0,93	-2,52	3,60	-6,12	1,28	2,03	-0,75	-0,55	0,25	-0,80	0,86		
Oca.93	-0,29	-1,61	3,79	-5,40	1,02	1,74	-0,73	-0,42	0,24	-0,66	0,71		
Şub.93	-1,05	-2,43	3,48	-5,91	0,80	1,77	-0,97	-0,46	0,24	-0,70	1,04		
Mar.93	-1,43	-2,56	3,67	-6,23	1,31	2,17	-0,86	-0,93	0,27	-1,20	0,74		
Nis.93	-2,36	-3,90	3,09	-6,99	1,38	2,19	-0,81	-0,51	0,21	-0,72	0,67		
May.93	-1,20	-2,85	3,29	-6,13	1,84	2,68	-0,84	-0,93	0,19	-1,11	0,73		
Haz.93	-2,19	-3,71	2,16	-5,87	1,45	2,45	-1,00	-0,71	0,15	-0,86	0,78		
Tem.93	-0,87	-2,38	2,06	-4,45	1,29	2,02	-0,73	-0,38	0,18	-0,56	0,61		
Ağu.93	-1,09	-2,88	1,96	-4,84	1,45	2,02	-0,57	-0,37	0,15	-0,52	0,71		
Eyl.93	-0,80	-2,29	2,20	-4,49	1,32	1,92	-0,60	-0,38	0,29	-0,67	0,54		
Eki.93	-0,01	-1,92	3,11	-5,04	1,48	2,35	-0,87	-0,50	0,17	-0,67	0,94		
Kas.93	-1,57	-2,68	2,84	-5,52	0,96	1,72	-0,75	-0,40	0,17	-0,57	0,55		
Ara.93	-1,89	-2,85	4,23	-7,08	0,78	1,69	-0,92	-0,45	0,33	-0,78	0,65		
Oca.94	-1,48	-2,65	4,59	-7,24	0,97	2,08	-1,11	-0,45	0,26	-0,71	0,65		
Şub.94	-0,87	-1,71	4,17	-5,88	1,11	2,15	-1,04	-0,93	0,25	-1,18	0,66		
Mar.94	-1,62	-1,97	4,62	-6,59	0,81	2,05	-1,24	-1,13	0,23	-1,35	0,67		
Nis.94	1,40	-1,62	5,10	-6,72	2,34	3,36	-1,02	-0,73	0,22	-0,95	1,40		
May.94	2,41	-0,58	5,05	-5,63	2,93	3,96	-1,03	-1,38	0,22	-1,60	1,44		
Haz.94	2,02	-1,23	5,70	-6,93	3,05	4,58	-1,53	-1,31	0,27	-1,58	1,50		
Tem.94	1,99	0,10	3,93	-3,82	1,73	2,74	-1,01	-0,59	0,16	-0,75	0,75		
Ağu.94	1,23	-1,01	3,77	-4,78	2,32	3,15	-0,83	-0,76	0,16	-0,92	0,68		
Eyl.94	1,79	-0,37	4,28	-4,65	2,20	2,98	-0,78	-0,67	0,21	-0,89	0,62		
Eki.94	0,96	-0,96	4,76	-5,71	2,15	3,16	-1,01	-0,78	0,24	-1,02	0,56		
Kas.94	-0,36	-1,40	4,72	-6,12	1,33	2,31	-0,98	-0,86	0,24	-1,11	0,58		
Ara.94	0,37	-0,77	6,56	-7,33	1,37	2,61	-1,24	-0,93	0,36	-1,29	0,70		
Oca.95	2,03	-1,48	5,18	-6,66	1,55	2,62	-1,07	-0,53	0,37	-0,89	2,49		
Şub.95	-0,07	-2,08	5,19	-7,27	1,80	2,95	-1,15	-0,90	0,31	-1,22	1,11		
Mar.95	-0,53	-2,49	5,54	-8,03	2,08	3,36	-1,28	-1,10	0,36	-1,46	0,98		
Nis.95	-0,51	-2,49	4,86	-7,35	1,72	2,74	-1,02	-0,55	0,28	-0,83	0,82		
May.95	-0,68	-2,67	3,92	-6,59	2,11	3,24	-1,13	-0,94	0,33	-1,27	0,82		
Haz.95	0,03	-3,00	4,79	-7,80	2,88	4,13	-1,24	-1,06	0,32	-1,38	1,20		
Tem.95	-0,01	-2,02	3,21	-5,23	1,70	2,60	-0,90	-0,47	0,20	-0,68	0,79		
Ağu.95	-0,33	-2,83	3,14	-5,97	2,26	3,06	-0,81	-0,44	0,19	-0,63	0,69		
Eyl.95	0,38	-2,27	3,14	-5,42	2,38	3,13	-0,75	-0,33	0,24	-0,57	0,60		

(Devam)	Carl İŖl. Den.	DıŖ Tic. Den	Top.Mal İhr.	Top.Mal İth.	Hız.Den.	Gelir	Gider	Yat.Gel.	Den	Gelir	Gider	Carl Trans.
Eki.95	-0,04	-2,74	4,47	-7,21	2,46	3,54	-1,07	-0,58	0,33	-0,91	0,82	
Kas.95	-2,02	-3,19	4,75	-7,94	1,07	2,29	-1,22	-0,65	0,29	-0,94	0,75	
Ara.95	-3,35	-4,09	5,53	-9,61	0,85	2,26	-1,41	-0,58	0,45	-1,02	0,46	
Oca.96	0,91	-2,48	6,44	-8,92	2,38	3,76	-1,38	-0,37	0,55	-0,91	1,38	
Ŗub.96	0,22	-1,43	6,78	-8,21	1,10	2,45	-1,35	-0,71	0,35	-1,05	1,25	
Mar.96	-2,39	-3,08	7,72	-10,79	0,65	2,13	-1,48	-0,63	0,37	-1,00	0,67	
Nis.96	-1,32	-2,99	6,23	-9,22	1,39	2,67	-1,28	-0,56	0,25	-0,81	0,83	
May.96	-2,14	-3,50	6,28	-9,78	1,23	2,71	-1,48	-0,82	0,40	-1,22	0,95	
Haz.96	-0,24	-2,00	6,58	-8,58	1,49	2,90	-1,40	-0,56	0,29	-0,85	0,83	
Tem.96	-0,82	-2,52	4,32	-6,84	1,44	2,65	-1,21	-0,56	0,25	-0,80	0,81	
AĞu.96	0,66	-0,80	5,52	-6,32	1,08	2,13	-1,05	-0,35	0,19	-0,54	0,73	
Eyl.96	0,98	-0,62	5,21	-5,82	1,20	2,23	-1,04	-0,35	0,21	-0,56	0,75	
Eki.96	0,74	-1,08	6,32	-7,40	1,61	2,84	-1,23	-0,53	0,25	-0,78	0,73	
Kas.96	-1,18	-1,94	6,06	-8,00	0,67	1,97	-1,30	-0,58	0,22	-0,80	0,67	
Ara.96	-1,75	-2,68	6,46	-9,14	0,96	2,31	-1,35	-0,74	0,41	-1,15	0,71	
Oca.97	-1,12	-2,94	7,05	-9,99	1,22	3,14	-1,92	-0,45	0,42	-0,87	1,06	
Ŗub.97	-1,24	-2,08	6,58	-8,66	0,80	2,51	-1,72	-0,63	0,37	-1,00	0,67	
Mar.97	-1,21	-2,91	7,77	-10,68	1,37	3,32	-1,95	-0,59	0,36	-0,95	0,91	
Nis.97	-0,85	-2,22	6,00	-8,22	1,19	2,84	-1,65	-0,51	0,35	-0,85	0,69	
May.97	-1,38	-4,03	6,08	-10,10	2,44	4,27	-1,83	-0,62	0,45	-1,06	0,82	
Haz.97	-0,24	-3,23	5,82	-9,04	2,81	4,69	-1,88	-0,78	0,32	-1,10	0,96	
Tem.97	0,03	-2,77	4,18	-6,95	2,37	3,94	-1,58	-0,44	0,25	-0,69	0,88	
AĞu.97	0,67	-2,75	4,32	-7,07	2,94	4,23	-1,29	-0,37	0,22	-0,59	0,85	
Eyl.97	0,90	-2,12	4,94	-7,06	2,42	3,65	-1,23	-0,32	0,34	-0,66	0,92	
Eki.97	0,02	-2,47	6,33	-8,80	2,05	3,65	-1,60	-0,51	0,33	-0,84	0,95	
Kas.97	-1,13	-2,20	6,42	-8,62	1,10	2,60	-1,50	-0,78	0,28	-1,05	0,74	
Ara.97	-1,55	-3,75	5,92	-9,67	1,84	3,56	-1,72	-0,68	0,51	-1,18	1,04	
Oca.98	0,91	-1,22	6,62	-7,84	1,59	3,41	-1,82	-0,43	0,36	-0,78	0,97	
Ŗub.98	-2,33	-3,60	6,42	-10,02	1,08	3,34	-2,25	-0,67	0,49	-1,16	0,85	
Mar.98	-1,40	-3,39	7,64	-11,02	1,70	3,93	-2,22	-0,88	0,38	-1,26	1,17	
Nis.98	-0,94	-2,90	5,28	-8,17	1,50	3,41	-1,91	-0,39	0,39	-0,79	0,85	
May.98	-0,02	-3,00	6,43	-9,43	2,62	4,48	-1,87	-0,70	0,37	-1,07	1,06	
Haz.98	0,44	-3,41	5,97	-9,38	3,22	5,35	-2,13	-0,55	0,61	-1,17	1,19	
Tem.98	-0,72	-2,69	3,98	-6,68	1,69	3,38	-1,69	-0,44	0,32	-0,77	0,73	
AĞu.98	1,25	-1,86	4,17	-6,03	2,58	3,92	-1,34	-0,29	0,45	-0,73	0,82	
Eyl.98	1,76	-1,85	3,82	-5,67	3,03	4,35	-1,32	-0,37	0,34	-0,71	0,94	
Eki.98	2,04	-1,67	5,16	-6,82	3,29	4,90	-1,62	-0,64	0,29	-0,93	1,06	
Kas.98	1,08	-1,70	4,71	-6,41	2,27	3,74	-1,47	-0,50	0,45	-0,95	1,01	
Ara.98	0,37	-2,51	4,57	-7,08	2,18	3,81	-1,63	-0,43	0,63	-1,05	1,12	
Oca.99	2,48	-0,35	5,73	-6,08	2,04	3,88	-1,84	-0,47	0,36	-0,83	1,27	
Ŗub.99	0,41	-0,96	6,72	-7,68	1,33	3,49	-2,15	-1,19	0,59	-1,78	1,23	
Mar.99	0,75	-1,09	7,32	-8,41	1,36	3,62	-2,26	-0,65	0,71	-1,35	1,12	
Nis.99	-1,73	-2,70	5,11	-7,82	0,77	3,05	-2,28	-0,84	0,42	-1,27	1,05	
May.99	-0,32	-2,25	5,75	-8,00	1,66	3,68	-2,02	-0,73	0,56	-1,28	1,00	
Haz.99	-1,30	-2,99	5,49	-8,47	1,59	3,78	-2,19	-1,00	0,52	-1,52	1,10	

(Devam)	Carl İŖi. Den.	DıŖ Tic. Den	Top.Mal İhr.	Top.Mal İth.	Hız.Den.	Geİir	Gİder	Yat.Geİ.Den	Geİir	Gİder	Carl Trans.
Tem.99	-0,18	-1,94	4,12	-6,06	1,28	2,79	-1,51	-0,45	0,24	-0,69	0,93
AĞu.99	0,61	-1,72	3,66	-5,38	1,87	2,95	-1,07	-0,38	0,37	-0,75	0,84
Eyl.99	-0,22	-1,69	4,36	-6,05	1,27	2,50	-1,23	-0,49	0,34	-0,83	0,69
Eki.99	0,66	-1,10	6,22	-7,32	1,56	3,04	-1,48	-0,49	0,37	-0,86	0,69
Kas.99	-1,30	-2,09	5,80	-7,88	0,65	2,35	-1,70	-0,69	0,40	-1,09	0,82
Ara.99	-2,32	-3,73	5,26	-8,98	1,16	2,74	-1,58	-0,75	0,49	-1,24	0,99
Oca.00	-0,35	-2,25	6,14	-8,39	1,04	3,03	-1,99	-0,40	0,40	-0,80	1,26
Ŗub.00	-2,88	-3,67	6,69	-10,36	0,91	3,16	-2,26	-1,08	0,52	-1,59	0,96
Mar.00	-2,84	-4,24	6,83	-11,06	0,92	3,24	-2,32	-0,53	1,02	-1,55	1,00
Nis.00	-2,04	-3,68	6,01	-9,69	1,37	3,04	-1,67	-0,65	0,33	-0,98	0,92
May.00	-2,34	-4,58	5,65	-10,23	2,18	4,11	-1,93	-1,04	0,36	-1,40	1,11
Haz.00	-2,90	-5,09	5,63	-10,72	2,33	4,29	-1,96	-1,12	0,42	-1,55	0,99
Tem.00	-0,58	-3,33	4,11	-7,44	2,35	3,63	-1,28	-0,35	0,40	-0,75	0,75
AĞu.00	-1,21	-4,06	3,69	-7,76	2,69	3,83	-1,14	-0,50	0,36	-0,87	0,67
Eyl.00	-0,41	-2,97	4,34	-7,31	2,42	3,44	-1,03	-0,46	0,43	-0,88	0,60
Eki.00	-1,34	-4,41	4,88	-9,29	2,74	4,02	-1,28	-0,51	0,45	-0,96	0,84
Kas.00	-2,87	-4,54	5,34	-9,87	1,55	2,82	-1,26	-0,74	0,63	-1,38	0,86
Ara.00	-1,35	-2,85	5,18	-8,03	1,49	2,58	-1,09	-0,99	0,58	-1,57	1,00
Oca.01	-1,98	-4,31	7,62	-11,93	1,79	3,71	-1,91	-1,02	0,78	-1,80	1,56
Ŗub.01	-0,26	-1,82	8,71	-10,53	2,05	3,67	-1,62	-1,67	0,94	-2,61	1,18
Mar.01	0,76	-0,31	8,80	-9,11	1,24	2,82	-1,58	-1,02	0,93	-1,95	0,85
Nis.01	1,97	0,22	8,90	-8,69	1,99	3,57	-1,58	-1,03	0,78	-1,81	0,80
May.01	1,12	-0,76	9,42	-10,18	2,67	4,42	-1,75	-1,68	0,74	-2,41	0,89
Haz.01	0,72	-1,06	8,37	-9,43	2,49	4,65	-2,16	-1,64	0,59	-2,24	0,93
Tem.01	0,99	-1,22	6,17	-7,39	2,28	4,34	-2,06	-0,75	0,50	-1,26	0,69
AĞu.01	1,90	-0,99	6,53	-7,52	2,89	4,40	-1,52	-0,61	0,49	-1,10	0,61
Eyl.01	1,63	-0,77	6,59	-7,36	2,73	3,77	-1,03	-1,02	0,32	-1,33	0,67
Eki.01	1,69	-0,15	8,49	-8,64	2,43	3,58	-1,15	-1,33	0,59	-1,92	0,74
Kas.01	0,62	-0,60	8,54	-9,14	1,36	2,64	-1,27	-1,07	0,54	-1,61	0,93
Ara.01	-0,57	-1,01	7,84	-8,84	0,83	2,33	-1,50	-1,26	0,62	-1,88	0,86
Oca.02	0,27	-0,76	7,38	-8,14	0,66	1,62	-0,97	-0,62	0,60	-1,22	1,00
Ŗub.02	-0,67	-0,03	7,17	-7,21	0,47	1,95	-1,49	-1,76	0,56	-2,33	0,66
Mar.02	-0,05	-0,52	8,23	-8,75	0,71	2,07	-1,36	-0,81	0,54	-1,34	0,57
Nis.02	-1,20	-1,76	8,30	-10,06	0,79	2,59	-1,80	-0,87	0,36	-1,23	0,63
May.02	-0,70	-1,93	8,45	-10,38	1,85	3,43	-1,58	-1,35	0,49	-1,84	0,73

Ek 6-Çizelge.9. Carl İşlemler Hesabında Yer Alan Hizmetler Alt Sektörlerinin Yıllık Değişim Oranı (Aylık, Ocak1993-Mayıs2002, %)

	Hz. Den.	Gelir	Gider	Tas.	Gelir	Gider	Navlun	Gelir	Gider	Dig.Tas.	Gelir	Gider	Turizm	Gelir	Gider
Oca.93	33,20	11,22	-9,63	-36,36	-8,99	0,00	-50,00	-15,38	4,00	-100,00	36,36	-11,76	-9,68	5,26	33,33
Şub.93	13,98	21,97	29,48	-61,54	6,17	19,12	-40,00	4,41	22,92	0,00	15,38	10,00	-23,75	-8,73	17,39
Mar.93	65,17	32,97	2,48	257,14	32,94	12,82	55,56	24,66	14,55	-72,73	83,33	8,70	-19,51	-4,82	37,21
Nis.93	47,77	34,59	16,73	-40,00	40,70	51,32	-13,33	42,86	58,18	40,00	31,25	33,33	20,57	19,05	11,63
May.93	79,43	48,84	8,25	-1200,00	22,35	36,90	-72,73	20,29	37,93	40,00	31,25	34,62	23,90	25,20	33,33
Haz.93	20,94	17,69	13,30	-280,00	-6,06	24,72	-136,84	-12,66	26,67	22,22	20,00	20,69	3,50	12,56	35,71
Tem.93	40,92	20,19	-4,57	-57,89	2,88	16,47	-66,67	5,00	21,54	-25,00	-4,17	0,00	5,23	0,86	-6,18
Ağu.93	12,75	5,66	-8,94	-81,25	12,77	32,05	-131,25	2,63	38,33		55,56	11,11	-5,15	-8,82	-27,96
Eyl.93	-1,82	-0,81	1,48	0,00	12,00	15,19	-16,67	13,92	22,95	100,00	4,76	-11,11	-11,01	-7,77	22,92
Eki.93	-0,74	11,72	41,94	-75,00	7,53	24,68	-41,67	14,08	25,42	-175,00	-13,64	22,22	23,60	24,40	29,03
Kas.93	-16,09	-1,39	27,04	-100,00	2,06	17,86	-76,92	7,79	25,00		-20,00	-5,00	37,01	50,31	103,13
Ara.93	-33,77	-9,08	32,70	-145,45	-3,25	27,72	-104,35	-0,96	28,40	800,00	-15,79	25,00	14,47	42,34	102,86
Oca.94	-18,48	1,71	29,92	-128,57	-4,94	20,90	-57,14	3,03	19,23		-40,00	26,67	44,64	34,00	20,45
Şub.94	17,84	3,54	-8,31	-40,00	-10,47	-8,64	25,00	-5,63	-11,86	71,43	-33,33	0,00	34,43	18,26	0,00
Mar.94	-47,62	-19,73	22,84	-64,00	-26,55	-15,91	-42,86	-17,58	-6,35	133,33	-63,64	-40,00	10,10	8,23	5,08
Nis.94	0,53	-8,87	-25,00	533,33	-16,53	-45,22	184,62	-11,00	-40,23	-114,29	-42,86	-60,71	-22,22	-17,00	10,42
May.94	-5,60	-12,28	-26,98	-218,18	-16,35	-35,65	800,00	-12,05	-42,50	0,00	-33,33	-20,00	-30,46	-26,41	-2,94
Haz.94	25,13	10,92	-9,54	-294,44	12,90	-36,94	-571,43	28,99	-26,32	-118,18	-33,33	-60,00	-6,76	-8,71	-12,50
Tem.94	-5,56	-4,50	-2,63	437,50	5,61	-29,29	720,00	9,52	-35,44	-33,33	-8,70	-5,00	15,23	5,97	-10,78
Ağu.94	12,15	9,42	2,45	1066,67	6,60	-24,27	-560,00	7,69	-26,51	50,00	3,57	-15,00	33,26	27,70	-10,45
Eyl.94	17,06	9,20	-8,19	66,67	0,00	-15,38	140,00	6,67	-20,00	-116,67	-27,27	6,25	41,58	36,50	1,69
Eki.94	12,35	3,84	-10,61	300,00	5,00	-7,29	242,86	9,88	-12,16	166,67	-15,79	9,09	21,82	15,58	-18,75
Kas.94	6,39	3,84	0,58		13,13	-12,12	933,33	20,48	-13,75	100,00	-25,00	-5,26	37,93	23,01	-16,92
Ara.94	36,26	18,81	4,07	-320,00	14,29	-11,63	-3200,00	11,65	-19,23	0,00	31,25	20,00	47,13	17,09	-19,72
Oca.95	66,55	31,76	1,26	-950,00	46,75	-2,47	616,67	51,47	-3,23	-10,00	11,11	0,00	38,27	22,39	-1,89
Şub.95	70,03	43,41	15,10	466,67	48,05	31,08	146,67	55,22	28,85	66,67	0,00	36,36	15,85	13,24	9,26
Mar.95	168,83	71,50	8,17	300,00	67,47	39,19	137,50	48,00	23,73	-71,43	250,00	100,00	7,34	7,02	6,45
Nis.95	16,08	29,06	58,94	-63,16	23,76	76,19	-48,65	22,47	73,08	-600,00	33,33	90,91	9,69	12,05	20,75
May.95	14,12	29,57	73,49	184,62	80,46	62,16	92,59	83,56	78,26	7,14	64,29	35,71	22,99	23,24	24,24
Haz.95	49,93	42,82	28,65	14,29	55,24	75,71	-6,06	43,82	73,21	350,00	118,75	85,71	65,58	36,67	-23,31
Tem.95	35,78	31,19	23,34	-60,47	23,89	75,71	-60,98	17,39	80,39	-50,00	52,38	63,16	41,38	27,16	-6,04
Ağu.95	34,87	34,76	34,43	-34,29	27,43	55,13	-47,83	36,90	68,85	-8,33	0,00	5,88	24,63	24,37	21,67
Eyl.95	49,72	45,20	32,48	14,29	41,07	53,25	-19,44	30,21	60,00	-1200,00	106,25	29,41	16,96	16,14	8,33
Eki.95	41,32	38,23	31,64	62,50	45,71	42,70	8,33	43,82	56,92	-100,00	56,25	4,17	-2,61	-1,00	12,31
Kas.95	-0,64	22,19	53,04	-32,00	34,82	54,02	-32,26	31,00	59,42	-33,33	66,67	33,33	-33,33	-22,79	24,07
Ara.95	-23,08	7,10	40,46	-95,45	13,97	35,09	-112,90	13,04	59,52	-155,56	19,05	-33,33	-17,19	-5,95	19,30
Oca.96	73,87	62,37	45,79	-70,59	23,89	64,56	-25,58	19,42	51,67	144,44	70,00	105,26	-2,68	6,10	25,00
Şub.96	-31,17	-6,01	33,53	-94,12	-1,75	14,43	-59,46	-3,85	26,87	-30,00	20,00	-13,33	-6,32	13,64	45,76
Mar.96	-64,73	-28,26	30,73	-80,56	4,32	33,98	-92,11	2,70	52,05	-300,00	10,71	-10,00	13,68	12,57	10,61
Nis.96	-18,42	-1,91	25,83	214,29	44,80	23,42	47,37	27,52	23,33	-420,00	162,50	23,81	2,33	10,04	35,94
May.96	-41,46	-15,89	31,94	-132,43	-7,01	31,67	-107,69	-10,45	51,22	-46,67	13,04	-10,53	-2,08	4,77	32,93
Haz.96	-47,87	-29,35	13,66	-87,50	-14,11	9,76	-109,68	-17,97	11,34	-11,11	0,00	3,85	22,54	22,90	24,51
Tem.96	-12,80	4,63	37,45	-88,24	10,71	24,39	-156,25	8,33	36,96	1000,00	18,75	-12,90	1,42	11,39	46,43
Ağu.96	-50,99	-28,60	34,08	-234,78	-20,14	20,66	-350,00	-27,83	9,71	-109,09	10,34	83,33	1,18	5,85	54,79
Eyl.96	-48,45	-26,77	42,31	-97,50	-3,80	27,97	-41,38	-4,00	7,29	-245,45	-3,03	118,18	5,53	8,99	44,62
Eki.96	-27,55	-11,22	26,18	-42,31	7,84	18,11	-34,62	2,34	11,76		36,00	44,00	13,79	18,49	52,05
Kas.96	-30,67	-4,84	17,80	-188,24	-1,99	21,64	-80,95	-3,82	10,91	375,00	10,00	70,83	32,50	44,93	74,63
Ara.96	24,32	12,95	6,06	-1300,00	1,29	9,74	25,00	3,85	4,48	-240,00	-12,00	45,00	50,94	36,78	14,71
Oca.97	-47,20	-13,75	43,80	20,00	2,14	0,77	-53,13	-3,25	14,29	-86,36	41,18	-30,77	8,26	21,84	44,62
Şub.97	-25,07	5,91	31,00	800,00	14,29	7,21	13,33	9,00	8,24	-42,86	58,33	3,85	-40,45	0,00	41,86
Mar.97	119,18	61,03	35,66	128,57	12,41	6,52	500,00	15,79	2,70	-150,00	0,00	22,22	42,86	51,46	67,12
Nis.97	-6,72	15,86	40,45	9,09	-0,55	-3,65	46,43	5,04	-5,41	-56,25	-19,05	3,85	15,00	35,50	87,36

(Devam)	Hz. Den.	Gelir	Gider	Tas.	Gelir	Gider	Navlun	Gelir	Gider	Dig.Tas.	Gelir	Gider	Turizm	Gelir	Gider
May.97	116,07	71,62	34,74	-225,00	36,30	16,46	-700,00	34,17	10,48	12,50	46,15	38,24	56,36	61,05	75,23
Haz.97	104,34	75,83	45,47	360,00	22,14	9,63	-533,33	29,52	13,89	25,00	0,00	-7,41	0,54	15,57	81,89
Tem.97	70,63	54,76	35,80	900,00	16,13	4,58	-166,67	17,95	4,76	27,27	10,53	3,70	17,23	21,31	31,22
Ağu.97	183,28	106,32	27,57	-177,42	63,48	12,33	-136,67	74,70	18,58	-1400,00	34,38	-9,09	34,02	31,94	17,70
Eyl.97	110,10	69,96	23,65	1700,00	16,45	5,30	-76,47	16,67	32,04	-187,50	15,63	-52,08	38,10	31,75	-15,96
Eki.97	29,88	31,37	33,33	200,00	33,33	16,67	111,76	33,59	21,93	-550,00	32,35	0,00	3,03	1,42	-7,21
Kas.97	68,22	35,21	18,17	-513,33	51,35	-0,61	1325,00	51,59	9,84	-126,32	50,00	-31,71	18,87	8,81	-9,40
Ara.97	95,65	57,22	29,94	-358,33	40,13	11,83	-600,00	30,37	7,86	-185,71	100,00	31,03	-16,88	-0,84	32,05
Oca.98	42,12	18,03	2,82	441,67	54,55	19,08	306,67	14,29	-27,88	-233,33	254,17	200,00	11,02	23,11	38,30
Şub.98	48,20	44,42	42,67	344,44	67,97	47,06	135,29	24,77	4,35	-100,00	315,79	192,59	5,66	30,86	41,80
Mar.98	34,79	28,42	23,94	343,75	52,15	20,41	266,67	31,82	-5,26	-350,00	138,71	109,09	-20,53	1,92	36,89
Nis.98	29,60	23,93	19,83	-8,33	29,44	43,18	7,32	-6,85	-12,38	-100,00	185,29	259,26	-15,81	0,96	26,99
May.98	10,86	8,49	5,34	406,67	38,19	8,15	45,83	-9,32	-18,98	-555,56	239,47	87,23	12,60	1,56	-28,27
Haz.98	18,35	17,87	17,15	173,91	69,59	53,38	292,31	18,38	-10,57	20,00	268,57	368,00	16,87	9,45	-8,66
Tem.98	-24,61	-9,30	13,66	205,00	61,67	43,75	850,00	22,46	-15,15	-71,43	190,48	321,43	-13,50	-14,64	-17,10
Ağu.98	-7,16	-1,91	10,03	158,33	36,70	18,90	372,73	4,83	-25,37	-23,08	144,19	216,67	2,41	0,00	-18,80
Eyl.98	33,03	26,40	13,39	27,78	52,54	55,35	1575,00	15,71	-30,15	-414,29	191,89	560,87	-2,87	-1,23	18,99
Eki.98	72,61	44,63	8,80	44,44	40,00	38,86	69,44	-10,29	-30,94	-55,56	235,56	308,33	17,81	15,66	2,91
Kas.98	121,30	54,67	5,71	51,61	16,96	3,70	49,12	-8,36	-32,84	80,00	163,64	178,57	-0,79	-0,28	0,94
Ara.98	28,00	15,44	2,02	193,55	13,64	-15,87	216,00	1,14	-34,44	100,00	63,64	57,89	11,28	1,27	-11,65
Oca.99	18,21	4,78	-6,94	7,69	3,62	1,92	3,28	-14,71	-29,33	75,00	32,94	30,86	-9,92	-24,90	-40,00
Şub.99	13,35	-3,71	-11,92	-20,00	-1,86	2,29	52,50	-4,41	-28,13		2,53	39,24	105,36	-18,78	-58,96
Mar.99	-26,12	-14,96	-6,40	21,13	7,66	2,26	40,91	-3,45	-30,56	-240,00	33,78	53,62	-16,56	-29,56	-41,32
Nis.99	-50,93	-14,91	13,29	63,64	3,86	-10,05	59,09	13,24	-8,70		-9,28	-11,34	-77,00	-39,29	-0,48
May.99	-39,63	-21,83	3,09	-17,11	2,55	10,05	28,57	-7,53	-18,92	-56,10	13,95	46,59	-55,94	-41,23	21,17
Haz.99	-52,91	-32,66	-2,06	-11,11	-16,90	-18,50	0,00	-9,32	-13,64	-58,33	-26,36	-23,08	-60,33	-41,43	17,54
Tem.99	-29,25	-23,20	-17,18	18,03	-11,00	-18,70	-35,09	-20,71	-13,39	775,00	2,46	-23,73	-14,62	-15,23	-16,59
Ağu.99	-32,41	-30,14	-25,80	48,39	-0,78	-16,41	-1,92	-10,53	-15,00	310,00	13,33	-17,89	-27,33	-26,18	-14,81
Eyl.99	-61,13	-46,77	-13,73	121,74	-16,67	-29,55	-31,34	-12,96	0,00	-111,36	-22,22	-48,03	-34,21	-33,14	-22,34
Eki.99	-57,82	-44,93	-18,76	27,69	-24,03	-37,86	-31,15	-13,38	-2,08	925,00	-35,10	-61,22	-16,78	-15,84	-9,43
Kas.99	-74,39	-44,17	2,32	-50,00	-18,70	-1,19	-40,00	-14,29	10,00	-144,44	-27,59	-14,10	-9,20	-12,32	-19,63
Ara.99	-52,69	-36,20	-14,09	-17,58	-3,20	5,03	-32,91	-6,74	14,14	83,33	5,56	-10,00	4,05	-5,86	-21,98
Oca.00	-45,52	-16,72	15,22	-30,00	-14,85	-8,18	-49,21	-5,17	47,17	142,86	-24,78	-35,85	-10,17	10,71	42,31
Şub.00	-27,62	-3,28	11,80	43,75	5,69	-1,12	-14,75	14,62	40,58	-79,31	-8,64	-27,27	-28,70	16,13	88,73
Mar.00	-28,24	-4,57	9,75	-56,98	-16,48	2,76	-58,06	-15,48	37,33	-71,43	-18,18	-21,70	-23,81	34,82	110,20
Nis.00	93,40	8,68	-20,04	-51,39	-13,22	2,94	-85,71	-20,13	34,52	1150,00	-1,14	-27,91	416,33	65,49	-17,96
May.00	42,84	21,41	3,84	-11,11	26,95	37,90	-28,89	15,56	37,78	33,33	37,41	37,98	96,48	56,87	-4,22
Haz.00	58,99	23,28	-2,66	-1,79	4,56	6,49	-64,71	2,05	37,89	640,00	8,42	-26,67	94,25	47,15	-2,42
Tem.00	94,13	37,62	-10,43	0,00	16,22	22,46	-83,78	-2,24	28,87	88,57	36,00	15,56	94,68	70,55	14,52
Ağu.00	52,24	37,86	12,76	-43,48	3,14	29,45	-96,08	-2,21	54,12	21,95	9,24	2,56	41,12	39,86	29,35
Eyl.00	101,62	46,23	-11,17	-45,10	11,56	28,16	-76,09	-6,38	27,37	240,00	41,67	29,11	53,29	51,72	38,36
Eki.00	97,26	48,60	-2,74	-79,52	13,68	64,90	-104,76	-3,68	41,49	-53,66	37,76	103,51	49,17	41,38	-7,29
Kas.00	166,99	34,70	-16,23	-80,85	7,04	31,93	-68,63	2,67	39,39	75,00	17,46	20,90	70,04	52,08	4,65
Ara.00	44,04	6,08	-21,95	-52,00	-23,55	-10,78	-43,40	-13,86	0,00	-72,73	-44,74	-33,33	37,01	29,33	12,68
Oca.01	47,81	5,13	-17,25	-2,04	59,49	80,14	71,88	39,09	25,64	-141,18	85,88	142,65	6,60	2,76	-0,90
Şub.01	94,38	-0,34	-38,32	15,22	0,00	-3,95	3,85	-4,03	-8,25	-83,33	8,11	1,25	-15,85	0,00	9,70
Mar.01	16,33	-25,21	-41,64	43,24	0,00	-8,60	38,46	-7,75	-25,24	-50,00	13,58	12,05	70,83	-1,32	-34,95
Nis.01	6,34	-13,92	-30,53	137,14	25,24	2,86	650,00	23,58	-31,86	-68,00	27,59	66,13	69,57	31,52	-25,44
May.01	-10,24	-21,11	-33,37	58,93	-25,14	-40,73	131,25	7,69	-24,19	-37,50	-50,50	-52,25	28,03	24,92	15,09
Haz.01	-21,38	-20,45	-19,34	14,55	-6,35	-12,18	233,33	-1,34	-33,59	-91,89	-13,59	30,30	46,55	31,24	-0,83
Tem.01	-31,52	-15,58	13,80	-19,44	6,98	15,28	766,67	9,92	-26,40	-90,91	4,71	65,38	1,19	5,60	23,00
Ağu.01	-24,30	-18,87	-6,08	38,46	-13,31	-26,07	2850,00	15,04	-28,24	-74,00	-42,31	-22,50	2,85	8,95	64,71
Eyl.01	-20,05	-22,70	-28,93	153,57	-15,14	-36,32	445,45	12,88	-26,45	-35,29	-46,22	-48,04	5,65	6,72	16,83

(Devam)	Hiz. Den.	Gelir	Gider	Tas.	Gelir	Gider	Navlun	Gelir	Gider	Dlg.Tas.	Gelir	Gider	Turtzm	Gelir	Gider
Eki.01	-38,35	-38,04	-37,39	347,06	-29,70	-55,42	-3500,00	19,85	-33,08	-57,89	-77,78	-81,03	-15,75	-16,16	-20,22
Kas.01	-38,92	-35,00	-30,18	1055,56	-7,89	-51,60	312,50	1,95	-34,06	-642,86	-28,38	-81,48	-18,65	-19,33	-22,22
Ara.01	-61,15	-37,25	-4,69	75,00	-8,11	-28,19	80,00	-0,70	-22,12	50,00	-33,33	-47,22	-32,23	-23,02	1,25
Oca.02	-57,22	-48,78	-40,88	0,00	-53,38	-63,12	-1,82	-13,73	-20,41	-14,29	-91,77	-88,48	21,24	-5,83	-33,64
Şub.02	-73,36	-37,72	7,31	39,62	-31,39	-53,53	-9,26	-16,08	-20,22	-2600,00	-58,75	-90,12	63,77	21,30	1,36
Mar.02	-33,08	-13,92	1,19	5,66	-28,25	-38,82	-14,81	0,76	11,69	-1100,00	-69,57	-80,65	44,51	38,26	30,60
Nis.02	-54,74	-17,36	29,56	-37,35	-36,50	-36,11	-36,00	-1,97	31,17	-50,00	-83,78	-86,41	-27,27	-14,59	28,57
May.02	-20,87	-11,49	2,77	-21,35	-27,24	-30,17	-29,73	-3,57	17,02	20,00	-67,00	-82,35	-7,30	-8,95	-14,75

Not: Tanımsız olan değerler boş bırakılmıştır.

(Devam)	İns. Hız.	Gelir	Fin. Hız.	Gelir	Gider	Dig.Tic.Hız.	Gelir	Gider	Res.Hız.	Gelir	Gider	Dig.Hız.	Gelir	Gider
Oca.93	21,21	21,21	2200,00	-59,09	39,13	62,50	36,22	-8,51	66,67	11,11	33,33	184,85	11,86	-55,29
Şub.93	32,76	32,76	192,31	-25,00	109,52	10,84	36,61	110,34	118,18	-30,77	37,50	269,23	66,29	-17,46
Mar.93	78,85	78,85	50,00	0,00	35,71	82,19	30,77	-35,09	500,00	0,00	107,14	297,14	82,47	-38,71
Nis.93	38,46	38,46	-55,17	-12,50	-45,95	45,74	60,66	110,71	342,86	-12,50	95,65	212,82	44,25	-44,59
May.93	117,65	117,65	50,00	42,86	48,00	174,60	76,07	-38,89	55,56	-33,33	20,00	557,14	106,52	-26,76
Haz.93	31,75	31,75	-73,17	116,67	-48,94	10,81	18,37	41,67	-10,00	-14,29	-11,76	71,79	44,63	-4,65
Tem.93	51,47	51,47	-39,29	44,44	-18,92	-14,63	-3,61	27,91	-10,00	-37,50	-22,22	243,24	120,30	-33,90
Ağu.93	20,24	20,24	-70,97	55,56	-42,50	33,93	30,72	21,95	-11,54	66,67	3,13	53,61	16,37	-32,43
Eyl.93	-15,93	-15,93	-43,33	-16,67	-35,71	-5,04	1,81	19,15	-70,83	41,67	-48,33	9,22	14,85	27,87
Eki.93	-10,89	-10,89	107,69	-23,08	42,31	-14,39	15,66	132,35	-66,67	11,11	-45,45	-44,95	-6,41	82,98
Kas.93	-3,92	-3,92	83,33	11,11	63,64	-12,10	-16,35	-29,41	-47,06	55,56	-11,54	-50,61	-29,33	50,00
Ara.93	7,08	7,08	-14,29	27,27	-4,35	-41,86	-29,50	12,70	633,33	-50,00	47,62	-43,45	-20,62	46,94
Oca.94	17,50	17,50	-13,04	-22,22	-15,63	-16,92	-3,47	37,21	40,00	0,00	20,00	-64,89	-19,70	92,11
Şub.94	18,18	18,18	-52,63	-16,67	-47,73	34,78	5,88	-37,70	-12,50	-22,22	-15,15	-41,67	-7,43	55,77
Mar.94	-15,05	-15,05	56,67	-25,00	39,47	-19,55	-9,41	27,03	44,44	-63,64	3,45	-100,00	-49,72	134,21
Nis.94	14,44	14,44	46,15	0,00	30,00	13,87	-3,06	-42,37	-61,29	-57,14	-60,00	-14,75	-4,29	26,83
May.94	2,70	2,70	-81,48	-10,00	-62,16	11,56	7,28	-15,15	-32,14	-62,50	-38,89	0,00	-3,68	-13,46
Haz.94	34,94	34,94	54,55	-46,15	0,00	76,42	55,17	3,92	38,89	-41,67	6,67	3,73	12,57	41,46
Tem.94	5,83	5,83	-29,41	-30,77	-30,00	37,14	35,63	32,73	11,11	-70,00	-17,86	-66,93	-47,10	82,05
Ağu.94	5,94	5,94	77,78	-42,86	4,35	0,67	2,00	6,00	60,87	-10,00	39,39	-46,98	-23,62	46,00
Eyl.94	14,74	14,74	58,82	-30,00	25,93	55,75	24,26	-39,29	42,86	-35,29	0,00	-74,03	-49,14	0,00
Eki.94	8,89	8,89	-37,04	-30,00	-35,14	39,82	0,52	-55,70	512,50	-60,00	194,44	-78,33	-30,82	2,33
Kas.94	2,04	2,04	-29,55	-10,00	-25,93	2,90	13,22	52,78	11,11	-50,00	-26,09	-100,00	-37,41	39,39
Ara.94	14,05	14,05	0,00	28,57	9,09	81,60	40,31	-32,39	50,00	-22,22	29,03	-64,63	1,95	77,78
Oca.95	23,40	23,40	-20,00	28,57	-7,41	91,67	46,71	-35,59	64,29	-30,00	25,00	0,00	22,64	32,88
Şub.95	56,04	56,04	-11,11	120,00	17,39	87,90	79,63	52,63	-42,86	42,86	-21,43	42,86	16,79	-1,23
Mar.95	100,00	100,00	-65,96	100,00	-47,17	159,81	105,19	-19,15	7,69	125,00	23,33		111,24	25,84
Nis.95	51,46	51,46	68,42	114,29	80,77	70,51	63,68	32,35	50,00	83,33	61,11	-46,15	-3,21	82,69
May.95	41,23	41,23	460,00	0,00	164,29	32,64	45,70	135,71	5,26	333,33	50,00	-52,90	-13,11	108,89
Haz.95	56,25	56,25	11,76	71,43	29,17	43,32	38,15	16,98	12,00	100,00	31,25	21,58	44,67	100,00
Tem.95	32,11	32,11	91,67	100,00	95,24	61,81	34,10	-20,55	0,00	166,67	21,74	21,43	38,06	57,75
Ağu.95	52,34	52,34	50,00	62,50	54,17	71,52	58,33	20,75	-70,27	77,78	-41,30	5,06	38,16	73,97
Eyl.95	62,39	62,39	-59,26	85,71	-29,41	84,66	74,29	20,59	-25,00	-18,18	-22,58	250,00	140,68	84,62
Eki.95	73,47	73,47	29,41	71,43	41,67	86,08	86,01	85,71	-65,31	225,00	-43,40	623,08	128,71	55,68
Kas.95	43,00	43,00	19,35	11,11	17,50	73,94	56,85	12,73	160,00	57,14	117,65		52,17	96,74
Ara.95	10,14	10,14	0,00	-5,56	-2,08	19,82	17,45	6,25	-36,36	42,86	-22,50	-479,31	-4,46	103,13
Oca.96	73,28	73,28	43,75	100,00	64,00	105,31	94,69	36,84	-143,48	300,00	-40,00	121,21	80,77	67,01
Şub.96	9,15	9,15	-93,75	136,36	0,00	-9,87	-7,90	0,00	-16,67	70,00	22,73	-191,25	-52,50	86,25
Mar.96	-13,92	-13,92	31,25	-16,67	10,71	-74,82	-55,70	84,21	-35,71	-11,11	-29,73	-215,79	-59,57	46,43
Nis.96	0,00	0,64	-28,13	26,67	-10,64	-32,33	-24,12	24,44	-44,44	27,27	-17,24	-155,36	-24,50	52,63
May.96	2,48	3,11	-42,86	88,89	-10,81	-60,16	-43,79	19,70	30,00	7,69	21,21	-207,69	-49,69	59,57
Haz.96	-22,86	-22,29	0,00	16,67	6,45	-91,00	-73,99	11,29	39,29	-35,71	14,29	-155,62	-88,07	10,34
Tem.96	16,67	17,36	-47,83	5,56	-24,39	-6,44	2,75	39,66	70,00	37,50	60,71	-116,67	-26,64	55,36
Ağu.96	-42,94	-41,72	100,00	53,85	83,78	-96,53	-73,37	20,31	172,73	-56,25	37,04	-280,72	-95,71	25,20
Eyl.96	-10,73	-3,39	-36,36	115,38	45,83	-97,23	-75,41	97,56	80,00	33,33	62,50	-212,14	-92,25	24,31
Eki.96	12,35	14,12	-263,64	466,67	-5,88	-70,41	-55,71	10,77	23,53	7,69	16,67	-237,23	-75,76	35,04
Kas.96	22,38	24,48	-89,19	170,00	-34,04	-35,63	-24,92	17,74	-46,15	-9,09	-35,14	368,29	-86,43	16,57
Ara.96	36,84	37,50	76,67	58,82	70,21	9,93	14,55	39,22	-19,05	20,00	-6,45	13,64	-36,67	-15,38
Oca.97	-13,93	-12,44	43,48	16,67	31,71	-34,82	-16,77	130,77	-180,00	-46,43	27,78	-256,16	-42,98	53,09
Şub.97	-6,45	-5,81	2800,00	-34,62	70,37	6,19	7,46	12,07	60,00	-29,41	3,70	46,58	47,37	46,98
Mar.97	22,06	24,26	61,90	100,00	74,19	242,86	137,14	31,43	-55,56	75,00	-15,38	2,27	98,68	46,95
Nis.97	0,00	1,27	69,57	-5,26	35,71	19,44	25,00	42,86	120,00	-21,43	37,50	258,06	-1,75	53,79
May.97	15,15	16,27	62,50	35,29	48,48	296,08	167,96	2,53	-7,69	57,14	15,00	-24,29	101,25	42,67

<u>(Devam)</u>	<u>İns. Hz.</u>	<u>Gelir</u>	<u>Fin. Hz.</u>	<u>Gelir</u>	<u>Gider</u>	<u>Dlg.Tic.Hz.</u>	<u>Gelir</u>	<u>Gider</u>	<u>Res.Hz.</u>	<u>Gelir</u>	<u>Gider</u>	<u>Dlg.Hz.</u>	<u>Gelir</u>	<u>Gider</u>
Haz.97	34,81	41,91	5,26	92,86	42,42	1335,71	402,06	23,19	5,13	100,00	22,92	-172,34	705,88	60,94
Tem.97	48,21	57,40	-75,00	68,42	12,90	181,19	141,47	34,57	14,71	54,55	24,44	11,76	73,25	67,24
Ağu.97	137,63	147,37	-64,58	60,00	-27,94	5155,56	604,65	72,73	-66,67	171,43	-21,62	-112,00	2833,33	54,72
Eyl.97	35,44	40,94	-42,86	39,29	22,86	3533,33	371,11	19,75	-40,74	58,33	-10,26	-49,68	868,18	63,13
Eki.97	-3,66	15,98	-197,22	-63,24	87,50	264,37	159,12	31,94	-23,81	-57,14	-37,14	-20,16	230,36	55,68
Kas.97	-5,71	5,06	375,00	-11,11	38,71	45,91	45,69	45,21	107,14	-20,00	54,17	-35,94	615,79	22,75
Ara.97	15,38	26,79	-41,51	29,63	-17,50	97,66	92,70	71,83	-29,41	58,33	6,90	-58,40	167,37	39,09
Oca.98	-16,76	-18,18	-127,27	100,00	-38,89	16,61	5,54	-20,00	112,50	-53,33	4,35	-55,26	50,75	2,02
Şub.98	15,86	15,07	-155,17	241,18	-8,70	43,50	51,04	76,92	31,25	-33,33	3,57	56,07	38,39	47,03
Mar.98	1,81	0,00	-94,12	50,00	-40,74	50,00	41,27	18,48	225,00	-28,57	63,64	-15,56	63,58	34,02
Nis.98	4,49	2,52	-64,10	66,67	-22,81	57,67	45,08	11,25	0,00	-36,36	-12,12	-32,43	74,11	21,08
May.98	0,00	-1,55	0,00	34,78	16,33	0,50	0,82	2,47	37,50	-50,00	-4,35	15,09	41,61	35,05
Haz.98	2,20	-3,63	-50,00	59,26	12,77	6,47	5,95	3,53	-53,66	-33,33	-47,46	27,94	45,62	51,46
Tem.98	-16,06	-21,43	1700,00	-6,25	140,00	-26,26	-23,68	-9,17	2,56	-47,06	-12,50	289,47	12,50	30,58
Ağu.98	-11,31	-16,60	-70,59	0,00	-24,49	-13,95	-14,52	-16,54	100,00	-36,84	10,34	-550,00	6,44	47,15
Eyl.98	-20,09	-29,05	150,00	0,00	13,95	86,85	70,52	15,46	-118,75	26,32	-40,00	-307,59	121,13	5,14
Eki.98	25,54	2,67	-120,00	96,00	-30,00	107,89	88,83	25,26	37,50	133,33	63,64	-169,90	104,86	6,60
Kas.98	39,39	22,99	-152,63	108,33	-6,98	166,38	110,95	-10,38	55,17	75,00	59,46	-130,89	154,41	18,92
Ara.98	5,83	-4,15	6,45	25,71	16,67	8,12	10,52	22,13	-125,00	68,42	-6,45	-196,15	59,06	15,69
Oca.99	-27,78	-27,78	-133,33	-23,81	6,06	13,00	4,53	-23,96	-35,29	28,57	-16,67	-239,22	73,27	10,28
Şub.99	-44,64	-44,64	-87,50	-34,48	-14,29	-14,69	-10,34	1,74	-52,38	87,50	-13,79	-77,25	85,81	1,24
Mar.99	-46,15	-46,15	2000,00	-3,33	121,88	-14,17	-16,20	-22,94	-69,23	160,00	-5,56	10,53	-3,64	-0,31
Nis.99	-46,63	-46,63	157,14	-6,67	45,45	-18,58	-14,02	3,37	86,36	185,71	110,34	18,67	31,28	27,78
May.99	-47,37	-47,37	-57,69	12,90	-19,30	-27,59	-22,70	1,20	-48,48	72,73	-18,18	-98,36	23,68	-2,08
Haz.99	-43,55	-43,55	260,00	-23,26	30,19	-35,75	-29,07	3,41	-5,26	50,00	16,13	-85,06	-28,07	-12,18
Tem.99	-56,46	-56,46	-57,41	-20,00	-44,05	-36,50	-31,03	-6,06	-45,00	111,11	-16,33	17,57	-21,24	-13,68
Ağu.99	-63,27	-63,27	460,00	-31,25	35,14	-36,61	-39,19	-48,65	-65,00	83,33	-9,38	-22,22	-38,43	-34,81
Eyl.99	-59,06	-59,06	260,00	-51,28	12,24	-64,98	-59,75	-31,25	-1300,00	-25,00	157,14	-187,80	-70,49	-7,82
Eki.99	-69,26	-69,26	-542,86	-77,55	0,00	-67,07	-62,21	-35,29	54,55	-14,29	27,78	-343,06	-72,03	-8,47
Kas.99	-66,96	-66,96	-380,00	-54,00	27,50	-59,39	-50,21	9,47	26,67	-7,14	18,64	-652,63	-68,79	3,25
Ara.99	-46,85	-46,85	21,21	-43,18	-15,58	-45,38	-41,62	-25,50	-1066,67	-40,63	65,52	-298,00	-56,19	-22,03
Oca.00	-34,62	-34,62	1700,00	-34,38	114,29	-20,55	-10,50	39,73	-154,55	255,56	30,00	-207,04	-41,14	1,08
Şub.00	-27,96	-27,96	-1600,00	-34,21	52,78	12,09	18,72	34,19	40,00	53,33	48,00	213,16	-43,06	-13,19
Mar.00	-28,57	-28,57	-21,43	-20,69	-21,13	-3,24	5,09	35,71	325,00	-38,46	47,06	3,57	-29,41	-20,81
Nis.00	-22,99	-22,99	-80,56	17,86	-37,50	7,25	17,12	46,74	-43,90	20,00	-22,95	-93,26	-30,47	-46,67
May.00	-3,00	-3,00	-190,91	20,00	-30,43	14,29	17,20	27,38	-5,88	52,63	25,00	800,00	-24,82	-21,91
Haz.00	-30,48	-30,48	-38,89	3,03	-18,64	47,27	42,08	26,37	83,33	27,78	55,56	346,15	-5,57	-22,26
Tem.00	8,79	8,79	4,35	45,83	25,53	28,22	26,84	22,58	9,09	10,53	9,76	-242,53	5,39	-60,37
Ağu.00	34,72	34,72	-67,86	13,64	-32,00	48,06	73,97	191,23	200,00	-27,27	27,59	-223,81	26,01	-40,68
Eyl.00	17,14	17,14	-66,67	31,58	-32,73	78,04	66,32	33,77	-8,33	-38,89	-18,52	-165,97	60,43	-54,77
Eki.00	16,90	16,90	-32,26	136,36	11,90	61,75	74,49	110,39	-44,12	16,67	-28,26	-177,71	116,98	-66,55
Kas.00	15,79	15,79	121,43	34,78	82,35	35,46	20,56	-15,38	-29,82	30,77	-18,57	-145,71	99,07	-62,58
Ara.00	-39,26	-39,26	-2,50	92,00	33,85	-6,02	-3,26	5,41	-10,34	36,84	8,33	-294,95	60,45	-67,03
Oca.01	38,24	38,24	-96,30	85,71	-45,33	-5,17	-14,29	-40,20	-416,67	-53,13	30,77	-186,84	-16,99	-62,77
Şub.01	34,33	34,33	-163,33	172,00	-10,91	-6,21	-26,35	-65,61	-28,57	-39,13	-35,14	-225,21	37,20	-73,14
Mar.01	-23,08	-23,08	-12,12	-4,35	-8,93	-58,86	-54,24	-42,11	-41,18	-6,25	-30,00	-166,67	-35,71	-80,39
Nis.01	-26,87	-26,87	442,86	-54,55	32,50	-64,19	-60,32	-51,85	4,35	-58,33	-27,66	-916,67	-37,08	-65,76
May.01	-51,55	-51,55	-470,00	-38,10	96,88	-55,06	-56,43	-60,75	56,25	-37,93	-4,44	-188,89	-64,62	-69,68
Haz.01	-45,21	-45,21	595,45	-41,18	208,93	-69,38	-68,46	-65,22	-90,91	-4,35	-55,36	-89,66	-76,38	-72,77
Tem.01	-57,58	-57,58	62,50	-8,57	20,34	-75,54	-39,21	78,07	-16,67	-38,10	-26,67	-87,90	-68,11	-49,23
Ağu.01	-51,55	-51,55	233,33	-16,00	50,00	-70,42	-55,66	-21,69	200,00	-43,75	94,59	-94,87	-71,10	-57,86
Eyl.01	-43,90	-43,90	-16,67	-28,00	-24,32	-74,80	-61,36	-11,65	-72,73	9,09	-52,27	-107,37	-79,82	-59,38
Eki.01	-44,58	-44,58	52,38	-23,08	10,64	-70,09	-63,35	-48,77	105,26	-50,00	39,39	-115,44	-83,48	-37,23

(Devam)	Ins. Hiz.	Gelir	Fin. Hiz.	Gelir	Gider	Dig.Tic.Hiz.	Gelir	Gider	Res.Hiz.	Gelir	Gider	Dig.Hiz.	Gelir	Gider
Kas.01	-43,18	-43,18	-85,48	0,00	-56,99	-88,82	-46,50	39,77	20,00	-58,82	-3,51	-118,75	-75,35	-40,34
Ara.01	-35,37	-35,37	-20,51	-60,42	-42,53	-64,33	-27,64	75,21	50,00	-84,62	-17,31	-100,52	-78,17	-30,77
Oca.02	-42,55	-42,55	800,00	-58,97	-17,07	-96,36	-77,98	4,92	89,47	-46,67	29,41	-22,73	-40,35	-51,43
Şub.02	-28,89	-28,89	-431,58	-52,94	93,88	-112,54	-63,64	196,30	180,00	-57,14	41,67	-65,77	-59,11	-46,05
Mar.02	26,00	26,00	31,03	-45,45	-1,96	-123,58	-77,25	9,09	90,00	-53,33	28,57	-72,41	-24,07	32,00
Nis.02	36,73	36,73	55,26	13,33	43,40	-128,30	-20,47	155,38	233,33	-60,00	147,06	-30,61	-5,36	14,29
May.02	57,45	57,45	16,22	-23,08	0,00	-96,69	-32,64	197,62	96,00	-77,78	23,26	400,00	48,00	5,97

Not: Tanımsız olan değerler boş bırakılmıştır.

Ek 6-Çizelge.10. Cari İşlemler Hesabındaki Hizmetler Alt Sektörlerinin GSYİH İçindeki Payı (Milyon \$, %)

	Hız. Den.	Gelir	Gider	Tas.	Gelir	Gider	Navlun	Gelir	Gider	Dig.Tas.	Gelir	Gider	Turizm	Gelir	Gider
Oca.92	0,82	1,69	-0,87	0,07	0,29	-0,21	0,09	0,25	-0,16	-0,02	0,04	-0,05	0,20	0,30	-0,11
Şub.92	0,76	1,56	-0,80	0,04	0,26	-0,22	0,06	0,22	-0,15	-0,02	0,04	-0,06	0,26	0,40	-0,15
Mar.92	0,86	1,76	-0,90	0,02	0,27	-0,25	0,06	0,23	-0,18	-0,04	0,04	-0,07	0,39	0,53	-0,14
Nis.92	1,14	1,98	-0,84	0,03	0,26	-0,23	0,04	0,21	-0,16	-0,01	0,05	-0,06	0,63	0,75	-0,13
May.92	1,25	2,19	-0,94	0,00	0,25	-0,25	0,03	0,21	-0,17	-0,03	0,05	-0,08	0,95	1,10	-0,15
Haz.92	1,46	2,54	-1,08	0,03	0,30	-0,27	0,06	0,24	-0,18	-0,03	0,06	-0,09	0,86	1,19	-0,33
Tem.92	1,04	1,91	-0,87	0,04	0,21	-0,17	0,03	0,16	-0,13	0,01	0,05	-0,04	0,57	0,93	-0,35
Ağu.92	1,47	2,18	-0,71	0,03	0,19	-0,16	0,03	0,15	-0,12	0,00	0,04	-0,04	0,97	1,15	-0,19
Eyl.92	1,53	2,20	-0,67	0,04	0,20	-0,16	0,04	0,16	-0,12	0,01	0,04	-0,04	0,90	1,00	-0,10
Eki.92	1,62	2,29	-0,67	0,04	0,22	-0,18	0,03	0,17	-0,14	0,01	0,05	-0,04	0,85	1,00	-0,15
Kas.92	1,25	1,90	-0,65	0,03	0,23	-0,20	0,03	0,18	-0,15	0,00	0,05	-0,05	0,30	0,38	-0,08
Ara.92	1,28	2,03	-0,75	0,05	0,29	-0,24	0,06	0,25	-0,19	0,00	0,05	-0,05	0,18	0,27	-0,08
Oca.93	1,02	1,74	-0,73	0,04	0,24	-0,20	0,04	0,20	-0,15	0,00	0,04	-0,04	0,17	0,30	-0,13
Şub.93	0,80	1,77	-0,97	0,01	0,26	-0,24	0,04	0,21	-0,18	-0,02	0,04	-0,07	0,18	0,34	-0,16
Mar.93	1,31	2,17	-0,86	0,07	0,34	-0,26	0,08	0,27	-0,19	-0,01	0,07	-0,07	0,29	0,47	-0,18
Nis.93	1,38	2,19	-0,81	0,01	0,30	-0,28	0,03	0,25	-0,21	-0,02	0,05	-0,07	0,62	0,74	-0,12
May.93	1,84	2,68	-0,84	-0,03	0,26	-0,28	0,01	0,20	-0,20	-0,03	0,05	-0,09	0,97	1,13	-0,17
Haz.93	1,45	2,45	-1,00	-0,04	0,23	-0,27	-0,02	0,17	-0,19	-0,03	0,06	-0,09	0,73	1,10	-0,37
Tem.93	1,29	2,02	-0,73	0,01	0,19	-0,17	0,01	0,15	-0,14	0,01	0,04	-0,03	0,53	0,82	-0,29
Ağu.93	1,45	2,02	-0,57	0,01	0,19	-0,18	-0,01	0,14	-0,14	0,01	0,05	-0,03	0,80	0,92	-0,12
Eyl.93	1,32	1,92	-0,60	0,04	0,20	-0,16	0,03	0,16	-0,13	0,01	0,04	-0,03	0,71	0,81	-0,10
Eki.93	1,48	2,35	-0,87	0,01	0,22	-0,21	0,02	0,18	-0,16	-0,01	0,04	-0,05	0,97	1,14	-0,18
Kas.93	0,96	1,72	-0,75	0,00	0,22	-0,22	0,01	0,18	-0,18	-0,01	0,04	-0,04	0,38	0,53	-0,14
Ara.93	0,78	1,69	-0,92	-0,02	0,26	-0,28	0,00	0,23	-0,23	-0,02	0,04	-0,05	0,19	0,35	-0,16
Oca.94	0,97	2,08	-1,11	-0,01	0,27	-0,28	0,02	0,24	-0,22	-0,03	0,03	-0,07	0,28	0,47	-0,19
Şub.94	1,11	2,15	-1,04	0,01	0,27	-0,26	0,05	0,23	-0,18	-0,04	0,03	-0,08	0,29	0,48	-0,19
Mar.94	0,81	2,05	-1,24	0,03	0,29	-0,26	0,06	0,26	-0,21	-0,02	0,03	-0,05	0,38	0,60	-0,22
Nis.94	2,34	3,36	-1,02	0,16	0,42	-0,26	0,15	0,37	-0,22	0,00	0,05	-0,05	0,81	1,03	-0,22
May.94	2,93	3,96	-1,03	0,05	0,36	-0,31	0,11	0,30	-0,19	-0,06	0,06	-0,12	1,13	1,41	-0,27
Haz.94	3,05	4,58	-1,53	0,14	0,43	-0,29	0,14	0,37	-0,23	0,01	0,07	-0,06	1,14	1,69	-0,55
Tem.94	1,73	2,74	-1,01	0,11	0,28	-0,17	0,10	0,23	-0,13	0,00	0,05	-0,05	0,87	1,24	-0,37
Ağu.94	2,32	3,15	-0,83	0,09	0,28	-0,19	0,06	0,21	-0,15	0,03	0,07	-0,04	1,53	1,67	-0,15
Eyl.94	2,20	2,98	-0,78	0,09	0,28	-0,19	0,09	0,24	-0,15	0,00	0,04	-0,04	1,42	1,57	-0,15
Eki.94	2,15	3,16	-1,01	0,05	0,30	-0,25	0,07	0,25	-0,19	-0,02	0,05	-0,07	1,53	1,71	-0,19
Kas.94	1,33	2,31	-0,98	0,07	0,32	-0,25	0,09	0,28	-0,20	-0,02	0,03	-0,05	0,68	0,84	-0,15
Ara.94	1,37	2,61	-1,24	0,06	0,39	-0,32	0,09	0,33	-0,24	-0,03	0,06	-0,09	0,36	0,53	-0,16
Oca.95	1,55	2,62	-1,07	0,11	0,38	-0,26	0,14	0,34	-0,20	-0,03	0,03	-0,06	0,37	0,55	-0,17
Şub.95	1,80	2,95	-1,15	0,06	0,38	-0,32	0,12	0,35	-0,22	-0,07	0,03	-0,10	0,32	0,51	-0,20
Mar.95	2,08	3,36	-1,28	0,12	0,46	-0,34	0,13	0,37	-0,24	-0,01	0,09	-0,10	0,39	0,61	-0,22
Nis.95	1,72	2,74	-1,02	0,04	0,33	-0,29	0,05	0,28	-0,23	-0,01	0,04	-0,05	0,56	0,73	-0,17
May.95	2,11	3,24	-1,13	0,10	0,41	-0,31	0,14	0,35	-0,21	-0,04	0,06	-0,10	0,88	1,09	-0,21
Haz.95	2,88	4,13	-1,24	0,10	0,43	-0,32	0,08	0,33	-0,25	0,02	0,09	-0,07	1,19	1,46	-0,27
Tem.95	1,70	2,60	-0,90	0,03	0,25	-0,22	0,03	0,19	-0,17	0,00	0,06	-0,06	0,88	1,13	-0,25
Ağu.95	2,26	3,06	-0,81	0,04	0,26	-0,22	0,02	0,21	-0,18	0,02	0,05	-0,03	1,37	1,50	-0,13
Eyl.95	2,38	3,13	-0,75	0,07	0,28	-0,21	0,05	0,22	-0,17	0,02	0,06	-0,04	1,20	1,32	-0,12
Eki.95	2,46	3,54	-1,07	0,06	0,35	-0,29	0,06	0,30	-0,24	0,00	0,06	-0,06	1,20	1,37	-0,17
Kas.95	1,07	2,29	-1,22	0,04	0,35	-0,31	0,05	0,30	-0,25	-0,01	0,05	-0,06	0,37	0,52	-0,15
Ara.95	0,85	2,26	-1,41	0,00	0,36	-0,36	-0,01	0,30	-0,31	0,01	0,06	-0,05	0,24	0,40	-0,16
Oca.96	2,38	3,76	-1,38	0,03	0,41	-0,38	0,09	0,36	-0,27	-0,06	0,05	-0,12	0,32	0,51	-0,19
Şub.96	1,10	2,45	-1,35	0,00	0,33	-0,33	0,04	0,30	-0,25	-0,04	0,04	-0,08	0,26	0,52	-0,25
Mar.96	0,65	2,13	-1,48	0,02	0,43	-0,41	0,01	0,34	-0,33	0,01	0,09	-0,08	0,39	0,61	-0,22
Nis.96	1,39	2,67	-1,28	0,11	0,47	-0,36	0,07	0,36	-0,29	0,04	0,11	-0,07	0,57	0,80	-0,23
May.96	1,23	2,71	-1,48	-0,03	0,38	-0,41	-0,01	0,31	-0,32	-0,02	0,07	-0,09	0,86	1,14	-0,28
Haz.96	1,49	2,90	-1,40	0,01	0,36	-0,35	-0,01	0,27	-0,28	0,02	0,09	-0,07	1,45	1,78	-0,33
Tem.96	1,44	2,65	-1,21	0,00	0,27	-0,27	-0,02	0,20	-0,22	0,02	0,07	-0,05	0,87	1,23	-0,36
Ağu.96	1,08	2,13	-1,05	-0,05	0,20	-0,26	-0,05	0,15	-0,20	0,00	0,06	-0,06	1,35	1,55	-0,20
Eyl.96	1,20	2,23	-1,04	0,00	0,27	-0,26	0,03	0,21	-0,18	-0,03	0,06	-0,08	1,24	1,40	-0,16
Eki.96	1,61	2,84	-1,23	0,03	0,34	-0,31	0,04	0,27	-0,24	0,00	0,07	-0,08	1,24	1,47	-0,23
Kas.96	0,67	1,97	-1,30	-0,03	0,31	-0,34	0,01	0,26	-0,25	-0,04	0,05	-0,09	0,44	0,69	-0,24
Ara.96	0,96	2,31	-1,35	-0,03	0,33	-0,35	-0,01	0,28	-0,29	-0,01	0,05	-0,06	0,33	0,50	-0,16
Oca.97	1,22	3,14	-1,92	0,03	0,41	-0,37	0,04	0,34	-0,30	-0,01	0,07	-0,08	0,34	0,61	-0,27

(Devam)	Hiz.	Den.	Gelir	Gider	Tas.	Gelir	Gider	Navlun	Gelir	Gider	Dig.Tas.	Gelir	Gider	Turizm	Gelir	Gider
Şub.97	0,80	2,51	-1,72	0,03	0,37	-0,34	0,05	0,31	-0,26	-0,02	0,05	-0,08	0,15	0,50	-0,35	
Mar.97	1,37	3,32	-1,95	0,05	0,47	-0,42	0,05	0,38	-0,33	-0,01	0,09	-0,09	0,54	0,89	-0,35	
Nis.97	1,19	2,84	-1,65	0,11	0,43	-0,32	0,10	0,35	-0,25	0,02	0,08	-0,06	0,60	0,99	-0,39	
May.97	2,44	4,27	-1,83	0,04	0,48	-0,44	0,06	0,38	-0,33	-0,02	0,09	-0,11	1,23	1,69	-0,46	
Haz.97	2,81	4,69	-1,88	0,05	0,41	-0,35	0,03	0,32	-0,29	0,02	0,08	-0,06	1,34	1,90	-0,55	
Tem.97	2,37	3,94	-1,58	0,03	0,30	-0,27	0,01	0,23	-0,22	0,02	0,07	-0,05	0,98	1,44	-0,45	
Ağu.97	2,94	4,23	-1,29	0,04	0,32	-0,28	0,02	0,24	-0,23	0,02	0,07	-0,05	1,74	1,97	-0,22	
Eyl.97	2,42	3,65	-1,23	0,03	0,30	-0,27	0,01	0,24	-0,23	0,02	0,06	-0,04	1,64	1,77	-0,13	
Eki.97	2,05	3,65	-1,60	0,09	0,45	-0,36	0,07	0,36	-0,28	0,02	0,09	-0,07	1,25	1,46	-0,21	
Kas.97	1,10	2,60	-1,50	0,13	0,46	-0,33	0,12	0,39	-0,27	0,01	0,07	-0,06	0,51	0,73	-0,22	
Ara.97	1,84	3,56	-1,72	0,06	0,45	-0,39	0,05	0,36	-0,31	0,01	0,09	-0,08	0,27	0,48	-0,21	
Oca.98	1,59	3,41	-1,82	0,17	0,58	-0,41	0,16	0,36	-0,20	0,01	0,22	-0,21	0,34	0,69	-0,34	
Şub.98	1,08	3,34	-2,25	0,11	0,57	-0,46	0,11	0,36	-0,25	0,00	0,21	-0,21	0,15	0,60	-0,46	
Mar.98	1,70	3,93	-2,22	0,19	0,65	-0,47	0,17	0,46	-0,28	0,01	0,19	-0,18	0,40	0,84	-0,44	
Nis.98	1,50	3,41	-1,91	0,10	0,54	-0,44	0,10	0,31	-0,21	0,00	0,22	-0,22	0,49	0,97	-0,48	
May.98	2,62	4,48	-1,87	0,18	0,64	-0,46	0,08	0,34	-0,26	0,09	0,30	-0,20	1,34	1,66	-0,32	
Haz.98	3,22	5,35	-2,13	0,15	0,67	-0,52	0,12	0,37	-0,25	0,03	0,30	-0,27	1,52	2,01	-0,49	
Tem.98	1,69	3,38	-1,69	0,10	0,46	-0,37	0,09	0,27	-0,18	0,01	0,19	-0,19	0,80	1,16	-0,35	
Ağu.98	2,58	3,92	-1,34	0,10	0,41	-0,31	0,08	0,24	-0,16	0,02	0,17	-0,15	1,69	1,86	-0,17	
Eyl.98	3,03	4,35	-1,32	0,04	0,43	-0,39	0,11	0,26	-0,15	-0,07	0,17	-0,24	1,51	1,65	-0,15	
Eki.98	3,29	4,90	-1,62	0,12	0,58	-0,46	0,12	0,30	-0,18	0,01	0,29	-0,28	1,37	1,57	-0,20	
Kas.98	2,27	3,74	-1,47	0,18	0,50	-0,32	0,16	0,33	-0,17	0,02	0,17	-0,15	0,47	0,68	-0,20	
Ara.98	2,18	3,81	-1,63	0,17	0,47	-0,30	0,15	0,34	-0,19	0,02	0,14	-0,11	0,28	0,45	-0,17	
Oca.99	2,04	3,88	-1,84	0,20	0,65	-0,45	0,18	0,33	-0,15	0,02	0,32	-0,30	0,34	0,56	-0,22	
Şub.99	1,33	3,49	-2,15	0,09	0,60	-0,51	0,17	0,37	-0,20	-0,08	0,23	-0,31	0,33	0,53	-0,20	
Mar.99	1,36	3,62	-2,26	0,25	0,76	-0,52	0,27	0,48	-0,21	-0,02	0,28	-0,30	0,36	0,64	-0,28	
Nis.99	0,77	3,05	-2,28	0,17	0,59	-0,41	0,17	0,37	-0,20	0,00	0,21	-0,21	0,12	0,62	-0,50	
May.99	1,66	3,68	-2,02	0,15	0,68	-0,53	0,11	0,33	-0,22	0,04	0,36	-0,31	0,62	1,02	-0,40	
Haz.99	1,59	3,78	-2,19	0,14	0,58	-0,45	0,12	0,35	-0,23	0,01	0,23	-0,22	0,63	1,23	-0,60	
Tem.99	1,28	2,79	-1,51	0,12	0,44	-0,32	0,06	0,23	-0,17	0,06	0,21	-0,15	0,74	1,06	-0,32	
Ağu.99	1,87	2,95	-1,07	0,16	0,44	-0,28	0,09	0,23	-0,15	0,07	0,20	-0,13	1,32	1,48	-0,16	
Eyl.99	1,27	2,50	-1,23	0,09	0,39	-0,30	0,08	0,24	-0,16	0,01	0,14	-0,14	1,07	1,19	-0,12	
Eki.99	1,56	3,04	-1,48	0,18	0,50	-0,32	0,09	0,29	-0,20	0,09	0,21	-0,12	1,28	1,49	-0,20	
Kas.99	0,65	2,35	-1,70	0,10	0,45	-0,35	0,11	0,32	-0,21	-0,01	0,13	-0,14	0,48	0,67	-0,18	
Ara.99	1,16	2,74	-1,58	0,16	0,52	-0,36	0,11	0,35	-0,24	0,05	0,16	-0,12	0,33	0,48	-0,15	
Oca.00	1,04	3,03	-1,99	0,13	0,52	-0,39	0,09	0,29	-0,21	0,05	0,23	-0,18	0,28	0,58	-0,30	
Şub.00	0,91	3,16	-2,26	0,12	0,60	-0,47	0,14	0,40	-0,26	-0,02	0,20	-0,21	0,22	0,58	-0,36	
Mar.00	0,92	3,24	-2,32	0,10	0,60	-0,50	0,10	0,38	-0,28	-0,01	0,22	-0,22	0,26	0,81	-0,55	
Nis.00	1,37	3,04	-1,67	0,08	0,47	-0,39	0,02	0,27	-0,25	0,06	0,19	-0,14	0,56	0,94	-0,38	
May.00	2,18	4,11	-1,93	0,12	0,80	-0,67	0,07	0,35	-0,28	0,05	0,45	-0,40	1,12	1,48	-0,35	
Haz.00	2,33	4,29	-1,96	0,12	0,56	-0,44	0,04	0,33	-0,29	0,08	0,23	-0,15	1,13	1,67	-0,54	
Tem.00	2,35	3,63	-1,28	0,12	0,49	-0,37	0,01	0,21	-0,20	0,11	0,27	-0,17	1,36	1,70	-0,34	
Ağu.00	2,69	3,83	-1,14	0,08	0,42	-0,34	0,00	0,21	-0,21	0,08	0,21	-0,13	1,76	1,95	-0,19	
Eyl.00	2,42	3,44	-1,03	0,05	0,41	-0,36	0,02	0,21	-0,20	0,03	0,19	-0,16	1,54	1,70	-0,16	
Eki.00	2,74	4,02	-1,28	0,03	0,51	-0,47	0,00	0,25	-0,25	0,04	0,26	-0,22	1,70	1,87	-0,17	
Kas.00	1,55	2,82	-1,26	0,02	0,43	-0,42	0,03	0,29	-0,26	-0,01	0,14	-0,15	0,73	0,90	-0,17	
Ara.00	1,49	2,58	-1,09	0,07	0,35	-0,28	0,06	0,27	-0,21	0,01	0,08	-0,07	0,40	0,55	-0,15	
Oca.01	1,79	3,71	-1,91	0,15	0,97	-0,82	0,17	0,48	-0,31	-0,02	0,49	-0,51	0,35	0,70	-0,34	
Şub.01	2,05	3,67	-1,62	0,17	0,70	-0,53	0,17	0,45	-0,28	0,00	0,25	-0,25	0,22	0,67	-0,46	
Mar.01	1,24	2,82	-1,58	0,17	0,70	-0,53	0,17	0,41	-0,24	0,00	0,29	-0,29	0,51	0,93	-0,42	
Nis.01	1,99	3,57	-1,58	0,25	0,80	-0,55	0,23	0,46	-0,23	0,02	0,34	-0,31	1,30	1,69	-0,38	
May.01	2,67	4,42	-1,75	0,27	0,82	-0,54	0,23	0,51	-0,29	0,05	0,30	-0,26	1,96	2,52	-0,56	
Haz.01	2,49	4,65	-2,16	0,19	0,72	-0,53	0,18	0,45	-0,26	0,01	0,27	-0,26	2,26	2,99	-0,73	
Tem.01	2,28	4,34	-2,06	0,13	0,74	-0,60	0,12	0,33	-0,21	0,01	0,41	-0,39	1,95	2,54	-0,60	
Ağu.01	2,89	4,40	-1,52	0,16	0,52	-0,36	0,13	0,35	-0,21	0,03	0,17	-0,14	2,56	3,01	-0,45	
Eyl.01	2,73	3,77	-1,03	0,16	0,49	-0,32	0,14	0,34	-0,20	0,03	0,15	-0,12	2,31	2,58	-0,27	
Eki.01	2,43	3,58	-1,15	0,21	0,51	-0,30	0,19	0,43	-0,24	0,02	0,08	-0,06	2,06	2,26	-0,19	
Kas.01	1,36	2,84	-1,27	0,28	0,57	-0,29	0,18	0,43	-0,25	0,10	0,14	-0,04	0,86	1,05	-0,19	
Ara.01	0,83	2,33	-1,50	0,17	0,46	-0,29	0,15	0,39	-0,24	0,02	0,08	-0,05	0,39	0,61	-0,22	
Oca.02	0,66	1,62	-0,97	0,13	0,39	-0,26	0,14	0,35	-0,21	-0,02	0,03	-0,05	0,36	0,56	-0,19	
Şub.02	0,47	1,95	-1,49	0,20	0,41	-0,21	0,13	0,32	-0,19	0,07	0,09	-0,02	0,30	0,70	-0,40	
Mar.02	0,71	2,07	-1,36	0,15	0,43	-0,28	0,12	0,35	-0,23	0,03	0,07	-0,05	0,63	1,10	-0,47	
Nis.02	0,79	2,59	-1,80	0,14	0,44	-0,31	0,13	0,40	-0,27	0,01	0,05	-0,04	0,83	1,26	-0,43	
May.02	1,85	3,43	-1,58	0,19	0,52	-0,33	0,14	0,43	-0,29	0,05	0,09	-0,04	1,59	2,01	-0,42	

KayNet

Inbox: nihai32@kaynet.net

Posta Kutuları

- Gelen
- Giden
- Çöp kutusu

Mesaj Ara

Mesaj Yaz

Adres Defteri

Ayarlar

Çıkış

Inbox #9	Cevapla	Herkese Cevapla	Sil	Yönlendir	Mesaj bilgilerini göster
-----------------	---------	-----------------	-----	-----------	--------------------------

Kimden Karsenty, Guy <Guy.Karsenty@wto.org> <Adresi kaydet>**Kime** nihai32@kaynet.net**Tarih** 23 Aug 2002 12:00**Konu** RE: A propos de notre conversation au tel.

Chere Nihal YILDIRIM,

J'ai vérifié les chiffres de la Turquie dans le document OMC. Ils correspondent tout a fait aux chiffres rapportés par le FMI (Balance of Payments Statistics Yearbook, 2001, FMI, Part 1 Country Tables, page 914)

Les données sont les suivantes (credit,1998, \$US million):

services 23321

transport 3120

Travel 7177

other services 13024

--Personal, cultural.. 3578

Ce qui veut dire que les services personnels et culturels representent pres de 30% des autres services, ce qui semble vraiment très haut.

D'autre part, la Turquie ne rapporte pas certains composants, comme les royalties et les services financiers. Il est possible que la categorie des services personnels et culturels enregistre aussi d'autres composants.

Il faut noter que les chiffres du FMI ne correspondent pas necessairement aux chiffres publiés au niveau national (ajustements methodologiques). Dans le cas de la Turquie, ces chiffres sont transmis au FMI par la Banque Centrale de Turquie. Je vous suggère de contacter la personne responsable (d'après le site Internet du FMI) pour de plus amples informations. Cette personne est la suivante:

Mrs. Alev Akkurt

Statistics Department, The Central Bank of Turkey, Istiklal Cad. No. 10, 06100 Ulus, Ankara, Turkey

Phone: 90 312 3102649 or 90 312 3092867

Internet e-mail: Alev.Akkurt@tcmb.gov.tr

Je vous serais reconnaissant de bien vouloir m'informer si vous obtenez des explications (j'essaye de suivre la signification des données que nous utilisons).

Par ailleurs, si vous le desirez, je pourrais aussi vous faire parvenir les données récentes détaillées pour la Turquie (du CD-ROM du FMI).

Sur un propos different, j'avais un ami qui a eu un poste l'Université d'Ankara il y a pas mal d'annees (M. Refik ERZAN). S'il est toujours ici et que vous le connaissez, pourriez vous lui transmettre mes amitiés.

Merci pour l'interet que vous portez a nos travaux,

Guy Karsenty

Chief, Trade in Services Section, Statistics Division

World Trade Organization, Geneva, Switzerland

Tel: (41 22) 739 54 26

Fax: (41 22) 739 57 63

Email: guy.karsenty@wto.org

Website: http://www.wto.org/